

● : પ્રકાશક :

● ભગતભાઈ બુગવાસ ગોદ

● આર. આર. ગોદની કંપની

● પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૨

● ખીજ આવૃત્તિ : ૧૯૬૩

● પ્રત : ૧૧૫૦

● મૂલ્ય રૂ. ૧૦ ૦૦

● : મુદ્રક :

● જુગનદાસ ચ પંચલાલ મહેતા

● પ્રવીણ પ્રિન્ટરી

● સોનમદ (સૌરાષ્ટ્ર)

ભારતીય નંદૃષ્ટિના મુ. બાઈમાહેજના સહઅધ્યાપી,

પ્રખર વિદ્વાન

ડૉ. મંજુલાલ રાજેન્દ્રલાલ મજુમદારને

પ્રસ્તાવના

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં સર્વ ભારતવાસીઓને ગ્સ હોય જ અને મને પણ નિઘાર્થી અવરથામાંથી જ એ રસ હતો, જે આજ સુધી હજી ચાતુ જ છે પરંતુ રન પડ્યો એ એક વાત છે અને એનો અભ્યાસ કરવો એ બીજી જ વાત છે સદીઓ, સહસ્રાબ્દીઓ અને યુગયુગના વાણાતાણુ નો વ ાટ ગોઠવી ગિર આકારમાં બીધડી આવેલી, છતાં નવનના રગરોગાનને આવકારી શકતી ભારતીય સંસ્કૃતિની નકશીને પૂરી સમજવી અને સમજાવવી એ કાર્ય જીવનભરની એક નિષ્ઠા સેના માગી લે એમ છે—અને છતાં એ પપ્પ દૂધી પડે અનેક વ્યવસાયો અને ન્યવહારમાં ગૂચનાવલા મારા સરખા મર્યાદિત માનવી મારે તો આ કાર્ય મર્યાદા બહારનું જ ગણાય

છતાં દસકા ઉપર વડોદરા ગાંધીના આન્યવિદ્યામ દિવે મને એ કાર્ય સોંપ્યું મને વાતો, નવલકથા વાચવી ગમતી નથી—જો કે લખુ છું ખરો—ના ઇલાજો અને ઐતિહાસિક નવલકથાઓ નખતા પહેલાં એ યુગના ઇતિહાસને જોઈ જવાની મને ટેવ છે એનાથી મારી પાસે ઠીક ઠીક નોંધ તથા ચતી રહેતી છતાં ભારતીય સંસ્કૃતિનું

ગાવતોકન કરવાની મને સગવડ પણ ન હતી—કદાચ હિન્મત હોય તો પણ! અને મારી અનિચ્છાને ગણ્યકાર્ય વગર એ કામ મને સોંપાતું ગયું અને વર્ષોની મુદત વધતી ગઈ

સને ૧૯૪૮મા હું સગકારી નોકરીમાથી નિવૃત્ત થયા અને થોડા સમય પછી પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર મહારાજ સયાજીરાવ યુનિવર્સિટી પાસે ગયું. ત્યાં પછી એ જ કાર્યની સોંપણી મને કરવામા આવી, અને હું બળપૂર્વક ના ન કહી શક્યો. મારી એ અશક્તિનું પગિણામ તે આ ગ્રન્થ !

પ્રથમ મારી એવી ઇચ્છા હતી કે પુસ્તકને બે ભાગમા વહેચી નાખવું. એક ભાગ પ્રાચીન યુગથી મુસ્લિમ સત્તાની સ્થાપના સુધીનો અને બીજો ભાગ ત્યાંથી જ શરૂ થઈ સને ૧૯૪૭ની સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિ સુધીનો આકાર પામે. તે ધોગણે એની લખાવટ શરૂ થઈ આગળ વધી-ધણી ખરી. પછી પુસ્તકપ્રકાશન સમિતિની એવી સૂચના થઈ કે એ આખો બે સંસ્કૃતિઇતિહાસ એક જ ગ્રન્થમા આવી જાય એવી મારે ગ્રન્થયોજના કરવી. તે ધોરણે મે, સુધારા તો નહિ, પણ વધારા કર્યા અને પ્રાચ્યવિદ્યામંદિરને હસ્તલિખિત પ્રત સોંપી દીધી

જેમના પુસ્તકની પરીક્ષા જ ન લેવાય એવા કેટલાક લેખકોની યાદી પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર પાસે હતી અને તેમા મારો પણ સમાવેશ -કોણ જાણે કેમ-થયો હતો. એ હકીકત આગળ લાવી મારું મહત્વ વધારવાની મને ઇચ્છા ન હતી, એટલે મારું પુસ્તક નિદ્રા પરીક્ષા પામના માટે ગયું. એ પરીક્ષકની પસંદગી મળી અને સને ૧૯૫૨ના ડિસેમ્બરની શરૂઆતમા એ પુસ્તક પ્રેસમા ગયું.

સંસ્કૃતિના ઇતિહાસમા ચિત્રો અને નકશા મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. મે તેની ઠીક લાખી યાદી તૈયાર કરી હતી. પરંતુ હું પ્રાચ્યવિદ્યામંદિરના કાર્યકર્તાઓ સાથે જોઈ શક્યો કે એ ચિત્રો અને નકશા બહુ ખર્ચાળ જાની જતા હતા, એટલે ચિત્રો વગરની પુસ્તક-પ્રસિદ્ધિ માટે પણ હું કળૂલ થયો. પરંતુ યુનિવર્સિટીના વાઇસ ચેન્સેલર શ્રીમતી હસાબહેન મહેતાએ ચિત્રોનું મહત્વ પિછાની ચિત્રો આપવાની મજૂરી દીધી, અને પુસ્તકનું મહત્વ અને સૌંદર્ય વધારી

તીધા એમનો હું આભારી છું

વિદ્યાના મોકન વિક વિક લાભુ મર્ન ગયુ છે, પતા ધણુ ધણુ કહેવાનું રહી ગયુ દોષ એમ લાગે ન્તા કરે છે સમૃદ્ધિનો ફલક વિન્નાય ધમેા મોટો છે, છતેકાસના ઇશાગ વગર ફલક વ્યગ્નિત ન બને, અને ભારતીય મરુદ્ધિ અંગે વાદમન્ત વિષયો, તારીખો, વ્યક્તિઓ અને પ્રગમે ચટ્ટએટના છે કે એમને ઉકેવતા-અરે મોહનતા પણ-આપણે જણે પાગની જૂમિ ઉપર પગ માકતા હોઈએ એમ લાગે.

જના એ હિમ્મત કરી છે ફીક વીક સાહિત્ય નામ્યુ અને વિચાર્યું છે. કયનોના પુગવા ફૂનોઆ આપી વિદ્વાનો દેખાવ હું કરી શક્યો હોત પરતુ એમા કદાચ પુસ્તકનુ કદ બમણ પણ ચર્ચ જ્ઞાન આધારવિહીન કયન બનતા સુધી ઘણુ નથી પરીક્ષે બના વેની એક જૂન ખરેખર જૂ. ન હતી એ પણ સાબિત કરી આપ વાનો પ્રસંગ મને પ્રાપ્ત થયેનો ખરો.

અભિપ્રાયો જ્યા અપાયા દોષ ત્યા તે માગ જ છે એમ માન્યુ રહ્યુ—જેકે અભિપ્રાયો બાધવા માટેના સાધનો તે સર્વમાન્ય આધારઅન્યો જ હોઈ શકે જોયેના પુસ્તકોની એક લાખી વાદી પાછળ આપી છે પરતુ એ સપૂર્ણ નથી કેટલા ય પુસ્તકો અને આવારો મોખમા વગર રહી ગયા છે ખરા એ પુસ્તકનોધ અને સુચિપત્ર તૈયાર કરવામા જે એક મે મિત્રોની મે મહાય લીધી એમનો હું આભારી છું

પ્રાચ્યવિદ્યામ દિલ્લા મર્ન વિદ્વાનમિત્રોનો આભાર પડુ મારાથી બુવાય એમ નથી પ્રોફેસર શ્રી ગોવિન્દલાલ ભટ્ટથી માડી આખી વિદ્વાનજગતે મને પુસ્તકો આપનામા, આધારો શોધી આપનામા, સૂચનમા અને ચર્ચામા આપેલી સદાય અમૂલ્ય મગાવ એ વિદ્યા મ દિ-નો અને એકા ધિનજેલા, આયુઓળખાયેલા છતાં જી હા

અબ્યાગીઓનો દુ જલ્દી સહુ — આ ગ્રન્થ માટે તેમ જ પ્રાચ્ય વિદ્યાનો મારો શોખ લાળા સમયથી સતુષ્ટ કરવા માટે

હો શ્રી યોગીન્દ્ર ત્રિપાઠીએ આ પુસ્તક રૂપેંગે સારુ થાય એ માટે લીધેલી મહેનત મારાથી વિસગય એમ નથી માગ જેવા નેડગીએઠની નેડણી પણ તેમણે સુધારી આપી છે—છતાં દોષ રહી ગયા હોય તો તે માન છે—એમના નહિ !

વાર્તાઓ લખતે લખતે અબ્યાસગ્રન્થો પણ ઠેટનાક માગથી લખાઈ ગયા છે. ‘આમોત્તરિ’, ‘અસરા’— પાંચ ભાગ, ઠક્કર વસ નજી ‘આખ્યાનમાળાની ‘ગુજરાતનું ઘડતર’ નામની વ્યાખ્યાનશ્રેણિ, ‘અન અને સાહિત્ય’ના બે ભાગ તથા ‘સાહિત્ય અને ચિંતન’ ગ્રંથે અબ્યાસગ્રન્થો લખવાની મારી પાતતા સામિત કરવા માટે નહિ પરંતુ અબ્યાસના માગ શોખનું મૂલ્યન મના પૂરતું જ આ કથન ઠડુ છું અને તે નમ્રતાપૂર્વક એના પ્રસંગે કે જ્યારે ‘ભારતીય સંસ્કૃતિ’ના વિદ્વાનગણોને સરખા મહત્વના પુસ્તકને યુનિવર્સિટી દ્વારા હું ગુજરાત સમક્ષ રજૂ કરી જઈ છું ત્યારે ! વિદ્વાન હોનાનો દાવો મેં કદી નોંધ્યો નથી જ નથી હું તો માત્ર વિદ્વાનો શોખ ધગવું છું વિદ્વાન પ્રેરે ત્યજ માન ધરાવું છું, વિદ્વાને પૂજ્યભાવથી મમજના પ્રયત્ન કરું છું, અતઃ બની શકે ત્યાં વિદ્વાન અને સામાન્ય ગાખને પાસે પાસે લાવવા મથું છું

વાર્તાઓ અને અબ્યાસગ્રન્થોમાં મેં મારો એક જ આદર્શ રાખ્યો છે સામાન્ય સપાટીએ બિનનો નાયક માગ ગ્રન્થવાચનમાં રસ લઈ શકે એમ દોષ તો તે માર માટે જલ છે ! એ જ ધોરણે ભારતીય સંસ્કૃતિના નિરૂપણમાં હું સામાન્ય વાચકને રસ પડે એવું કાર્મ લખી શક્યા હોઉં તો હું કૃતાર્થ છું !

અબ્યાસીઓ અને વિદ્વાનોની નજરે આ પુસ્તક પડે અને તેઓ મૂલ્યના કરવાની કૃપા કર તો હું તે પ્યાનમાં પાયા વગર નહિ

જ રહું.

લેખક અને પ્રકાશક બન્નેની ઝીણી તીણી આંખો નીચે આ
અથને મુદ્રણતાલરી દબે જાપી આપનાર એતના પ્રેસ લિ.નો આભાર
માન્યા વગર કેમ ચાલે ? પ્રેસ જોવા છતાં ગહી ગયેલી જૂલો માટે ક્ષમા
માગી બહિં.

‘કેશાસ’

મદનજાંખા રોડ, વડોદરા
તા. ૨૦-૧-૧૫૪

}

રમણલાલ વ. કેસારી

ખીજી આવૃત્તિ સમયે

‘ભારતીય સંસ્કૃતિ’ (એક વિહંગાવલોકન)ની પ્રથમ આવૃત્તિ સન ૧૯૫૪માં મહારાજા સયાજીરાવ ત્રિશ્વવિદ્યાલય, વડોદરા તરફથી ‘શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળા’ માં ૩૧૫ મા પુષ્પ રૂપે પ્રસિદ્ધ થઈ હતી. ઘણા વખતથી તેની આવૃત્તિ ખલાસ થઈ હતી.

શ્રી આર. આર. શેઠ તરફથી એ અભ્યાસની ખીજી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ થાય છે.

આ ગ્રંથ વિદ્વાનો અને સામાન્ય વાચકોને પણ ગમ્યો છે એથી અંગત રીતે આનંદ થાય છે.

આ ગ્રંથ હજી વધારે વંચાય અને વધુ સ્તરોમાં પહોંચે એ જ મંચા.

મહારાજા સયાજીરાવ યુનિવર્સિટી ઓફ બરોડાના પ્રાચ્યવિદ્યા-મંદિરના નિયામક શ્રી સાડેસરા સાહેબે યુનિવર્સિટી તરફથી આ પુસ્તકને પ્રસિદ્ધ કરવાની પરવાનગી આપી તે માટે હું યુનિવર્સિટીના સંચાલકો અને શ્રી સાડેસરા સાહેબનો આભાર માનું છું.

આવું મોટું ગંભીર પ્રકાશન સરસ રીતે પ્રસિદ્ધ કરવા માટે હું શ્રી આર. આર. શેઠની કંપનીના યુવાન સંચાલકો ચિ. ભગત તથા ચિ. ધીરુભાઈનો પણ આભારી છું. ‘ભારતીય સંસ્કૃતિ’ની નવી આવૃત્તિનું કલામય મુખપૃષ્ઠ તૈયાર કરવા માટે કલાકાર ભાઈ પ્રસન્ન શેઠનો પણ હું ઋણી છું.

આ ગ્રંથ લોકપ્રિય થશે એવી આશા રાખું છું.

‘જયદુટીર’ : ટાઈટલવાડી રોડ,
મુંબઈ-૧૬ તા. ૨૬-૧-૭૩

}

અક્ષયકુમાર ર. રેસાઈ

સાક્ષર શ્રી રમણલાલ વ. દેસાઈનાં પુસ્તકો

નવલકથાઓ

૧ જીવત	૬૨૫	૧૭ ગોખના	૫૦૫
૨ શિરીય	૫૦૦	૧૮ ક્ષિતિજ-૧	૫૦૦
૩ કોકિયા	૬૨૫	૧૯ ક્ષિતિજ-૨	૪૫૦
૪ હૃદયનાથ	૬૦૦	૨૦ હૃદયવિમૂર્તિ	૬૫૦
૫ મેહયજ્ઞ	૫૭૫	૨૧ ળાયાનટ	૬૨૫
૬ દ્વિત્વચક્ર	૬૫૦	૨૨ પહાડના પુષ્પો-૧	૦૫૦
૭ પૂર્ણિમા	૬૦૦	૨૩ પહાડના પુષ્પો-૨	૬૫૦
૮ ભારેસો અમિ	૭૫૦	૨૪ અંજાવાત-૧	૫૦૦
૯ મામનકમી-૧	૫૨૫	૨૫ અંજાવાત-૨	૫૦૦
૧૦ મામનકમી-૨	૪૭૫	૨૬ પ્રલય	૬૦૫
૧૧ મામનકમી-૩	૪૦૦	૨૭ કાલભોજ	૪૫૦
૧૨ મામનકમી-૪	૬૫૦	૨૮ સૌ દર્શન્યોત	૬૫૦
૧૩ મામનકમી (સંક્ષિપ્ત)	૫૭૫	૨૯ શૌર્યતર્પણ	૬૫૦
૧૪ બંસગી	૪૦૦	૩૦ બાલાગ્નેમણ	૬૨૫
૧૫ પત્રલાલસા	૪૫૦	૩૧ મેહતરુદિ	૬૦૦
૧૬ ડગ	૫૦૦	૩૨ ગચ્છી પૌણ્યોમી	૬૦૫
		૩૩ ત્રિશંકુ	૪૦૦

૩૪ આખ્ય અને અંજન ૩૨૫

નવલિકાસંગ્રહો

૩૫ આકળ	૪૦૦	૩૬ દીવડી	૪૫૦
૩૬ પકજ	૪૭૫	૪૦ લાગ્યચક્ર	૫૫૦
૩૭ રસબિંદુ	૩૫૦	૪૧ સતી અને રત્ન	૫૦૦
૩૮ કાગળ અને ગેર	૪૫૦	૪૨ કળકતા હૈયા	૫૦

૪૩ હીરાની ચમક ૩૭૫

નાટ્યસંગ્રહો

૪૪ શંકિત હૃદય	૨૦૦૦	૪૬ ઉત્કેરાયેલો આત્મા	૩૦૦૦
૪૫ પરી નેરાજકુમાર	૨૦૫૦	૫૦ કવિદર્શન	૨૦૫૦
૪૬ અંજની	૨૦૦૦	૫૧ પૂર્ણિમા	૨૦૦૦
૪૭ તપ અને રૂપ	૩૦૦૦	૫૨ બૈબુ બહાવરો	૨૦૫૦
૪૮ પુલ્પોતી સૃષ્ટિમાં	૩૦૦૦	૫૩ વિદેહી	૩૦૦૦
૫૪ સંયુક્તા (જપાશે)			

કાવ્યસંગ્રહો

૫૫ નિહારિકા	૩૦૦૦	૫૬ શમણા	૩૦૫૦
-------------	------	---------	------

પ્રકીર્ણ

૫૭ જીવનને સાહિત્ય	૧૪૦૫૦	૬૭ અપ્સરા ખંડ-૧	૪૦૫૦
૫૮ " " -૨	૪૦૦૦	૬૮ અપ્સરા ખંડ-૨	૪૦૦૦
૫૯ સુવર્ણગજ	૫૦૫૦	૬૯ અપ્સરા ખંડ-૩	૫૦૦૦
૬૦ આમોન્નનિ	૨૦૦૦	૭૦ અપ્સરા ખંડ-૪	૪૦૫૦
૬૧ ગર્ધ કાલ	૫૦૫૦	૭૧ અપ્સરા ખંડ-૫	૪૦૫૦
૬૨ મધ્યાહ્નના મૃગજળા	૪૦૫૦	૭૨ રશિયાઃ માનવશાન્તિ	જપાશે
૬૩ તેજચિત્રો	૪૦૦૦	૭૩ ગુજરાતનું ઘડતર	૩૦૦૦
૬૪ અલિન દનત્રય	૨૦૫૦	૭૪ માહિત્ય અને ચિંતન	૨૦૦૦
૬૫ જીર્મિ અને વિનાગ	૪૦૦૦	૭૫ ભારતીય સંસ્કૃતિ	૧૦૦૦૦
૬૬ ગુલાબ અને કંટક	૫૦૦૦	૭૬ માનવસૌરભ	૫૦૨૫

૧૭૭ કલાભાવના ૪૦૫૦

: પ્રકાશક :

આર. આર. શેઠની કંપની : મુંબઈ-૨

પ્રાગ્કાલ

પ્ર.	૫૪
૧ હ્રિમ્સયુગ	૧
૨ સંસ્કૃતિ અને તેનો વિકાસ	૧૮
૩ પ્રાગૈતિહાસિક ભારત	૩૦
૪ સિંધુતટ સંસ્કૃતિ	૫૫
૫ વેદકાલ : આર્યઆક્રમણ અને ધિરનિવાસ	૮૪
૬ વેદપ્રસ્તારયુગ	૧૦૮
૭ વેદકાલીન રાજ્યવ્યવસ્થા	૧૨૯
૮ ઇતિહાસને ઇશારે	૧૪૫
૯ ભારતીય વિચારસ્રષ્ટિ અને તેનાં સ્વરૂપ ...	૩૦૦
૧૦ ભારતીય કલા	૩૬૭
૧૧ ભારતીય સાહિત્ય	૪૪૧
૧૨ ભારતીય સંગીત	૪૭૯
૧૩ ઇટલીક વિશિષ્ટતા	૫૦૨
૧૪ ભારતીય સંસ્કૃતિ-વિશ્વ સંસ્કૃતિનો વિભાગ	૫૪૬

બ્રહ્માણ્ડ અને પૃથ્વી

આપણી દૈન્યના પણ થાકી હારી જાય એવું આ વિશાળ બ્રહ્માણ્ડ. એવાં અસંખ્ય બ્રહ્માણ્ડોની પરંપરાનો એક ટુકડો તે આપણું બ્રહ્માણ્ડ. એવા આપણા બ્રહ્માણ્ડકુકડાને એક ખૂણે ફરે છે આપણી સૂર્યમાળા. એ સૂર્યમાળાનો એક ગ્રહ તે આપણી પૃથ્વી. આપણા જ બ્રહ્માણ્ડમાં આપણી પૃથ્વીનો દશેક વ હાર નહિ, કરોડ વ હિસાબ નહિ. અનંતકોટિ બ્રહ્માણ્ડોમાં તે એ પૃથ્વીનો જરા વ હિસાબ હોય જ શાનો?

પૃથ્વીની ઉત્પત્તિ

પરંતુ આપણે માનવીઓ માટે પૃથ્વી ઘણી કિંમતી આપણા જીવનનો એ આધાર. પૃથ્વીના જીવનનો આધાર પાછો સૂર્ય. કરોડો અને અબજો વર્ષ ઉપર આપણો સૂર્ય ખીજા કોઈ સૂર્યની આકર્ષણ-સીમામાં આવી ગયો અને આપણા સૂર્યનાં ભૌતિક દ્રવ્યો હાલી જીછળી અવકાશમાં વેરાયાં. એ ભરતી અંગે સૂર્યથી વિખૂટા પડેલાં દ્રવ્ય રહ્યાં સૂર્યના ગુરુત્વાકર્ષણની મર્યાદામાં જ; અને એ કારણે તે સૂર્યની આસપાસ ફરતાં થઈ ગયા. ગ્રહમાળાની ઉત્પત્તિ વિશે પૃથ્વીના ઇતિહાસપારખુઓમાં પાછો મલબેદ છે. કોઈ ઠંડી પડતી નિહારિકાઓમાંથી સૂર્ય અને તેના ગ્રહોને ઉપજાવે છે, કોઈ આકર્ષણવાદને

૨ : ભારતીય સંસ્કૃતિ

આધારે આકર્ષાઈ આવેલાં બાહ્ય સત્ત્વોને આધારે પૃથ્વી ઉપજી ગયો છે; એમાં અકસ્માતવાદ પણ છે, સ્વયંવિલાસનવાદ પણ છે અને દૈવી-ગેબીવાદ પણ છે. છતાં વધારે માન્ય પ્રથમ કહેલો ભરતીવાદ કહી શકાય. આમ આપણા સૂર્યની આસપાસ ફરતા દ્રવ્યસમૂહોમાંથી મહામાળા ઉપજી આવી; જેમાંનો એક ગ્રહ તે આપણી પૃથ્વી. ઉકળતા સૂર્યદ્રવ્યમાંથી કૃપજેલી ઉગ્માના ગોળાસરખી પૃથ્વી સમય જતા ઠંડી પડી, એના પડ બધામાં, એમાં હવા લહેરાવા લાગી, પાણી રેલાવા લાગ્યું અને આમ ધીમે ધીમે પૃથ્વી ઉપર જીવન-ચેતન ઉદભવ્યું. ચૈતન્યસૃષ્ટિમાં માનવી

એ ચૈતન્યસૃષ્ટિનો વિકાસ પણ એક અદ્ભુત નવવક્યા સંજો બની રહ્યા છે. એક કોષવાળું જીવન દ્વિકોષી બની નરમાદાના વિશિષ્ટ રૂપ ધારણ કરવા લાગ્યું અને એમાંથી ચૈતન્યસૃષ્ટિને શિખરે આવી માનવી બેઠો-ખિરાળ્યો! માનવી ચૈતન્યશિખરે સ્થિત થયો છે કે કેમ એની પરીક્ષા માનવીએ જ કરવાની રહી! માનની તો માની જ ગયો છે કે ચૈતન્યસૃષ્ટિનો મુકુટ એ પોતે જ છે. એના કારણમાં માનવી એમ કહે છે કે એની પાસે જે સંસિદ્ધિ છે એ જીવંત-સૃષ્ટિના કોઈ પણ વર્ગમાં નથી એ સંસિદ્ધિને માનવ સંસ્કૃતિને નામે ઓળખાવે છે.

પૃથ્વીનો જન્મકાળ

માનવીને જન્મ આપનાર પૃથ્વીના જન્મ સંબંધી જુદી જુદી સંભાવનાઓમાંથી વધારે માન્ય સંભાવના આપણે જોઈ. સૂર્યમાંથી એનો જન્મ થયો ખરો. પરંતુ તે ક્યારે? વિશ્વના સ્થાનને, રચાણને એટલે અવકાશને સીમા નથી; કાળને, સમયને, યુગને પણ સીમા નથી. છતાં આછી પાતળી જે કાંઈ ગણતરી આપણે કરી શકીએ તે અનુસાર એટલું તો કહી શકાય કે આપણી પૃથ્વીનો જન્મ જે અબજ વર્ષ ઠગતા મોડો તો નથી જ. આંકડામાં મૂકતાં ૨૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦ એવી સંખ્યા અત્પ્રજ્ઞવી મનુષ્યને આશ્ચર્ય તો જરૂર ઉપજાવે.)

ચૈતન્યતત્ત્વનો વિકાસ

જે અમજ વર્ષ ઉપર સૂર્યના બળતા દ્રવ્યો સર્વ સૂર્યની રૂટો પડેયો પૃથ્વીનો ગોલક ઉભા કેમ ઘટાડેનો ચાલ્યો, એના બળતા દ્રવ્યો ઘડ બનીન્દ્રેમ પડ અને આકૃતિ ધાગણ કરવા વાગ્યા, હના, પાણી અને કાદવ ઉત્પન્ન થતા એમાથી આજે પાણુ ન દેખાય એવા જલ, ammonia-એમીઆ, પનસ્પતિ અને જગમ પ્રાણીઓ કમ બપજવા વાગ્યા એની રસભરી વાત આપણે અહી જતી કરના પડશે આપણે મામાન્યત માનીને જ ચાનીએ કે છિત્રી તો પાણીમા મહા મત્યો બપજના અને જમીન ઉપર ચાલતા અને ઝેડતા દીર્ઘ-કાય પ્રાણીઓ જાગી ગઈયા જીવનતત્ત્વે અસખ્ય આકૃતિઓ ધારણ કરી પોતાને અનુકૂળ દેહધાટ મજવાના અનેક અખતગઓ કર્યા, જેમાથી વિભાગીકગણ, સયોગ, વર્ગીકગણ, કુદરતી આજવણી-natural selection-દાગ એક એરી જમીન આવી કે જ્યા વાનર અને વનમાનની જુગ પડયા વીસેક લાખ વર્ષ ઉપરની આ વાત કે જનારે આપણા માનવપૂર્વજની બેડોળ દેહરેખાઓ મર્જઈ. આજ આપણને એ માનવપૂર્વજ બેડોળ અને અશુભમતો લાગે ખરે જના આપણે જૂનપુ ન જોઈએ કે આપણા આપણને મોહ પમાડતા રૂપ અને સૌન્દર્ય એ જ કદૂપા પૂર્વજમાથી આપણે મેળવ્યા છે એ માનવપૂર્વજ બીજા સર્વ પ્રાણીઓ કરતા બુદ્ધિમતામા ચંપિયાતો હતો, અને એ ચંપિયાની બુદ્ધિનો દન લાખ વર્ષ મુની વપગશ કરતા કરતા એ એનાથી વધારે બગવાન પ્રાણીઓ વ-એ જનન રહો, એટલુ જ નહિ પણ હથિયાગધારી ગની પોના ની શારીરિક શક્તિને તે અનેક ગુણ વધારી શકયો

ઓઝોનરની ગોધ

અમ જે અમજ વર્ષ ઉપર જન્મેલી પૃથ્વીમા વીમ લાખ વર્ષ ઉપર-મહો કે દમ લાખ વર્ષ ઉપર માનના જન્મ્યા અને દસ લાખ વર્ષના પ્રમતમા એણે ઓઝોન ગોધુ, જેણે તેના અગમળને

વધારાનું અણુધાર્મિક સામર્થ્ય આપ્યું. દસ લાખ વર્ષના પ્રયત્ન પછી ઓગર ગાંધી શકેલા માનવી પ્રગતિમાં આજ બહુ થીમો દેખાય છે, નહિ? પરંતુ માનવીથી પહેલાં જન્મેલા પ્રાણીઓમાંથી કોઈએ હજી સુધી ઓગર શોધ્યું નથી. ઓગરની શોધ એ માનવ-પ્રગતિનું પ્રથમ સીમાચિહ્ન.

માનવજીવનની વર્ણના

આમ તો માનવી ખરેખર પહેલવહેલો ક્યારે જન્મ્યો એનો તવારીખમા પશુ ભારે મતભેદ છે. હદાય પાચ કરોડ વર્ષ ઉપર પશુ માનવલક્ષણવાળા પ્રાણીએ જન્મ લીધો હોય. વળી ચાર પગ-માંથી જે પગે ચાલતાં આવડ્યું, પુરુષને નિરર્થક બનાવી દેવું, હાથને પગ કરતાં જુદા જ ઉપયોગમાં લેવા, સીધા બિલા રહેવું; એવાં એવાં માનવવિશિષ્ટ લક્ષણો કાયમ ચતાં પશુ ધણાં જ વર્ષ નીકળી જાય. જૂતકાળમાં જેડે ઘિતગતાં લાખે લેખાય એટલા વર્ષો હાથ લાગે છે; હાથ નથી લાગના એમ કહીએ તો પશુ ચાલે. એમાં પૃથ્વીએ અનેક વારાફેરા અતુલ્યા. એ વારાફેરાના ક્રમ સામાન્યનઃ પૃથ્વીના પડમા ઠોરાયલા અભ્યાસીઓને જડી આવ્યા છે. જે ક્રમ અતુસાર પૃથ્વીપડોની, પડના પથ્થરોની, વનસ્પતિની, પ્રાણીઓની અને માનવીની વચ નક્કી કરવામા આવે છે

ભૂસ્તરયુગ ક્રમ .

પૃથ્વી અને પૃથ્વીના માનવીની વચ નક્કી કરવાનો આપણે અભ્યાસીઓ સાથે સહજ શાસ્ત્રીય પ્રયત્ન કરી લઈએ-મન ગૂંચ-વાઈ જાય જતા !

(૧) અતિ પ્રાચીન જૂસ્તર યુગ-જેને પ્રોટોઝોયન યુગ તરીકે ઓળખવામા આવે છે તેમા જીવન જન્મ્યું જ ન હતું. દોઢ-જે અગળ વર્ષ ઉપરની એ પૃથ્વી ત્યારે નિર્જીવ હતી.

(૨) એ પછી પૃથ્વીમા પ્રાથમિક, પ્રાચીન કે પેલીઓઝોઇક યુગ એકા. એ યુગ આપણી હિંદુયુગ ગણતરી જેવા વર્ષોના ઘોંક

આપતો દોઢ અમજથી પંચાવન કરોડ વર્ષ નોટલો ચાલ્યો, જેમા પ્રથમ એકઠોપી હવ, અનેક ઠોપી હવ વાગફરતી જન્મવા શરૂ થયા અને કરોડરજતુ પણ પ્રાણીઓમાં આછીપાતળી ઊભી થવા લાગી - કરોડ વગરના પ્રાણીઓ મહ.

(૩) પંચાવન કરોડથી ઓગણીસ કરોડ વર્ષના ગાળામા દ્વિતીય યુગ-મેસોઝોઈક યુગ વિકસ્યો, જેને દ્વિતીય જૂતર યુગ અગર મેસોઝોઈક યુગ કહેનામા આવે છે, જેમા કરોડરજતુનાળા મહાકાય પ્રાણીઓ પ્રગટી નીકળ્યા.

(૩) તૃતીય જૂતરયુગને સેનોઝોઈક યુગ તરીકે ઓળખવામા આવે છે જેનો અર્થ જૂતરદષ્ટિએ આધુનિક યુગ થાય છે. આ આધુનિક યુગની શરૂઆત થયે ઓગણીસ કરોડ વર્ષ શરૂ થયા। અને છતાં તે આધુનિક। એના વળાંકે જે પેટાવિભાગ ગણાય છે :

(૧) તૃતીય-ટર્શરી અને (૨) ચતુર્થ.

વિભાગીકરણથી જગત ન કટાળતા વિદ્વાનો એના પછુ વર્ગો પાડે છે અને આપણને કહે છે કે ટર્શરી વિભાગમા માનવ-અશતુ' પ્રાણી ન હતું, પરંતુ ચતુર્થ વિભાગના પ્રાચીન તેમ જ આધુનિક વિભાગમા માનવી જન્મ્યો. પ્રથમ તો દસ લાખ વર્ષથી ૨૦,૦૦૦ ઇસુપૂર્વના વર્ષોમા માનવ અને વાનર જુદા થયા, જ્યારથી પેકિંગ તથા જાના માનવ જેવા અતિ પ્રાચીન માનવપૂર્વજો આવી જાય છે. જેને નર્તમાન માનવી Homo Sapien તરીકે ઓળખીએ એવું પ્રાણી તો વીસ હજાર વર્ષની આધુનિક પેઢાશ છે, જેણે મંડૂતિની સિદ્ધિ મેળવી.

હિમયુગ

પ્રાણીજનનને અને માનજનનને સ્થિરતા મેળવતા કુદરતી બેનોનો ભારે સામનો કરવો પડ્યો છે, જેમા હિમયુગના વિસ્તારે ઠીક ઠીક શ્રમ આપ્યો છે નજીકની કાલકક્ષામા ચાર હિમયુગ આવી ગયા - કેટલાકના મત પ્રમાણે છ માત્ર હિમયુગ-જેમાના પ્રથમ બે યુગ

સુધી તો માનવીનો પત્તો જ પડતો નથી. એવી માન્યતા છે કે એક હિમયુગ અને બીજા હિમયુગ વચ્ચેના ગાળામાં જીવનને ખીલવાનાં સાધનો કુદરત આપતી હતી. એ કે હિમયુગમાં માનવી પૃથ્વીપટ ઉપર હતો ખરો. પૃથ્વીના ઉત્તર ગોલકને જ્યારે હિમ ગળતો હતો ત્યારે માનવી આજના સમશીતોષ્ણ ગણાતા વિભાગમાં આવે ભરાઈ જતો. એમાં પણ માનવીને પૂરું સુખ નહિ. અતિ ભારે વરસાદવાળા—Pluvial—યુગમાં હિમથી બચવા મથતા માનવીને અતિવર્ષા હેરાન કરતી હતી. ત્રીજા અને ચોથા હિમયુગની વચ્ચેના સમય ગ્રામીન પાષાણયુગ કહેવાય છે, જેમાં માનવી જીવંત હતો એવા અવશેષ—પુરાવા મળી આવે છે. એ યુગમાં માનવી એડાળ પથ્થરનાં હથિયારોનો ઉપયોગ કરી શકતો હતો એમ દેખાય છે. પછી આવ્યો નૂતન પાષાણયુગ—જે મધ્ય પાષાણયુગને વિચારવો સહજ બાળુએ મૂકીએ તો, એમાં પથ્થરને છોલીને, મડીને, ઘસીને માનવી પોતાનાં હથિયારો બનાવતો થઈ ગયો. પથ્થરથી આગળ ઘંધી માનવીએ ધાતુનો ઉપયોગ શોધ્યો અને એમ ધીમે ધીમે સંસ્કૃતિ તરફ એણે આગળ પગલાં ભરવા માંડ્યાં.

દસ લાખ વર્ષનો પુરાવો

ઈસવીસન પૂર્વે દસ લાખ વર્ષ ઉપરની માનવખોપરી ચીનના પેકિંગ-પીપિંગ-શહેર પાસેથી મળી આવી છે—એક નહિ, વધારે. બારેક જાંડણીમાંથી—ખાડાઓમાંથી—ત્રીસ-ચાળીસ માનવઅવશેષો મળ્યા છે. ત્યાર પછીની ગ્રામીન માનવખોપરીઓ કે અન્ય અંગ-વિભાગો જવા, જર્મની, ઈંગ્લેન્ડ તથા ફ્રાન્સમાંથી પણ જડી આવ્યાં છે. એ ઉપરથી એટલું તો સાબિત થાય છે કે માનવવસાહત અતિ ગ્રામીન અને વ્યાપક હતી. અનેક પ્રાણીઓની સાથે માનવી પણ દસ લાખ વર્ષ ઉપર જીવંત હતો એટલું આપણે કંડી શકીએ.

એગર, હથિયાર. ૩૯૧

ગ્રામીન પાષાણયુગના મળી આવતા હથિયારો ઉપરથી માન-

વીની સાત સંસ્કારકક્ષાઓ ગોઠવવામાં આવી છે, જેમાંથી પસાર થતાં થતાં માનવી ઓળખે ઉપજવતો ચાલ્યો, અગ્નિને શોધી શક્યો અને ચિત્રરથાપત્યના પ્રાથમિક પ્રયોગો કરતો પણ થઈ ગયો. આવી પ્રાથમિક અવસ્થામાં ચિત્રકલા ખીલી હોય એમ સાંભળીએ ત્યારે આપણને નવાઈ લાગે. છતાં એ યુગનાં મળી આવેલાં પશુઓનાં હાતરેલાં ચિત્રોની તાદૃશતા આપણને આશ્ચર્યમાં નાખે એવી છે. વળી ત્રીસ હજાર વર્ષ ઉપરના પથ્થરમાંથી ઘડેલી ઘોડાની કે રત્ન-ડિયરની આકૃતિઓ જડી આવી છે એમ ત્યારે આપણે જાણીએ છીએ ત્યારે માનવકલાનાં મૂળ કેટલાં જીંડાં છે એનો સહજ ખ્યાલ આપણને આવે છે. એ યુગમાં સમૂહનિવાસ તથા નદી ઉપરના વસવાટનો ખ્યાલ માનવીને હતો એમ સાધારણતઃ આપણને લાગે ખરું. પ્રગતિમાં અગમ્યનો પલકારો.

એ પછીના નૂતન પાષાણયુગમાં માનવીના સમૂહનિવાસ વધારે વધતા ચાલ્યા, નદી, તળાવ ઉપરના વસવાટનો લાલ માનવીને વધારે સમજવા લાગ્યો, કૃષિની શરૂઆત થઈ, પશુપાલન આવડવા માંડ્યું, હાથની દક્ષતા વધવા માંડી, વણાટની શરૂઆત થઈ, માટીનાં વાસણો બનવા લાગ્યાં, મકાનોની કલ્પના મૂર્તસ્વરૂપ લેવા લાગી તથા જવર-અવરના રસ્તાઓનો આલોપાતજો ઉપયોગ સમજવા લાગ્યો. પ્રાચીન પાષાણયુગ સરખા ચિત્રકલાના નમૂના નૂતન પાષાણયુગમાં હજી મળી આવ્યા નથી. પરંતુ કુદરતના બળનું સ્વરૂપ તથા આકાશી તત્ત્વોની નિયમિત ગતિનો આલોખ્યાલ માનવીને આ યુગમાં આવવા લાગ્યો અને માનવજીવનમાં ધર્મભાવનાના પ્રાથમિક પલકારા શરૂ થઈ ગયા —જે કે પ્રાચીન પાષાણયુગમાં પણ અમુક પ્રાથમિક ધર્મ કલાભાવના ન હતી એમ નહિ.

પાષાણયુગ

દસ લાખ વર્ષથી જન્મેલા માનવીનાં સાઠેક હજાર વર્ષ તે પ્રાચીન ગગને નવન પાષાણયુગનાં નીચાં એ પહેલાની માનવજીવન-

વાની માનવીને પહોંતી જગત તેને મળેત, ચિહ્ન કે ચિત્રલિપિ તરફ દોરી જાય એ સ્વભાવિક ગણાય નૂતન પાપાણ્યયુગના ટેટલાક વાસજો ઉપર દોગયક્ષી લીટીઓ અને આકારોમા કોર્ષ કોર્ષ અવ્યાસીને લિપિનો ભાસ પાડે થાય છે એ સ્ખલિત છે કે વિચારને આકાર આપવાની પ્રથમ કળાક્રિયા માગી ઉપર જ ધર્મ દોષ નખ કે આગળ વહે બીની માગીમા નિચાગને મૂર્તિસ્વરૂપ સરળતાથી આપી સમય પછી વિચારને પશુપક્ષીઓના ચિત્રરૂપે આનેખવાનું સૂઝે એ ચિત્રલિપિમાથી ઉચ્ચારને આકાર આપતી વિસિષ્ટ લિપિઓ જિલ્લી થયા માટે પોસોપોટમિયા અને ઈનામની મૂર્તિકા વસ્તુઓ ઉપરના ચિહ્નો સુમેરિયાની લીટીમદ્દ લિપિને જ મળતા આવે છે અને સુમેરિયાની લિપિ ઈસીસીસન પૂર્વે ૩૬૦૦ વર્ષ ઉપરની ગણવામા આવે છે, જે હજી સુધી પ્રાચીનમા પ્રાચીન વર્ણમાના તરીકે ઓળખાય છે નિમિત્ત પહેલો પ્રયોગ એટલે વિકાસી પ્રવળ ક્ષણ, પછી પહેલી લિપિ ન્યા ઉત્પન્ન થઈ દોષ ત્યા ખરી લિપિવિચારણામાથી આપણને એક એ સત્ય જાણવા મળે છે કે ચિત્ર અને આપણની મારફ લેખનકળાનું મૂળ પણ મૂર્તિકા-કળામા જ છે માટીમાથી આપણને માટના, કૃત્તી, મરુડી અને કોઈ મળ્યા, માટીમાથી જ આપણા સ્થાપત્યોને ગોભારતી મૂર્તિઓ અને પ્રતિમા જિલા થયા, મગનો અને કાદમિયા રચતી ઈંટો પણ આપણને માટીમાથી મળી એ જ માટીમાથી આપણને આપણા પ્રથમાક્ષરો મળ્યા માનવી ઉપર માગીએ અનેક ઉપકારો કર્યા છે લેખનકળા ચાર હજાર વર્ષથી જૂની નથી એમ નિષ્ણાતો માને છે

લિપિ, ધર્મ અને વ્યાપાર

ઈજિપ્ત, સ્પેન અને પશ્ચિમ એશિયાની કેટલીક કળગેમાથી મળેના માટીનાસજો ઉપર કોતરેલી લિપિની યાદ આપતી લિપિ-સૂચક, લિપિકોતર્યા વાસણદુકડાઓ ભારતમા પણ મળી આયા છે એ ખરેખર લિપિ હશે? સહુ સમ્મત થાય એવી એ લિપિઓ

નવી. આપણે એટલું તો સમજી શકીએ કે વિચારને વ્યક્ત કરવાનો આવો પ્રયત્ન માનવી લાખા કાળથી કરતો આવ્યો છે. અક્ષરો ઉચ્ચારણને દર્શાવતા પ્રથમ જડકા ન હોય આખા વિચારને દર્શાવતા ચિહ્નો, ચિત્રો અને સંકેતોના પ્રયોગો કરતા કળા માનવીને વર્ણુમાત્રા જડી. આ લિપિશોધનમાં બે સંસ્થાઓએ ભારે બળ કયું હોય એમ વિચારકો માને છે : એક ધર્મ અને બીજી વ્યાપાર-વ્યવસાયની સંસ્થા. દેવદીધા સંદેશ-દિવ્યવાણીને આકાર આપી ધર્મસંસ્થાને ભારે ટેકો આપવાના ધર્મગુરુના પ્રયત્નમાની સિખિત લાખાને એક પાસ ઉદ્દલન થયો. બીજી પાસ વ્યાપારમાં મિલકત, કિંમત, જથ્થો, જાત વગેરે દર્શાવવાની જરૂર પડતા વ્યાપારીઓ વ્યાપારી વિગત દર્શાવતી વિધિ ગોઠવતા આવ્યા. આમ ધર્મ અને વ્યાપાર બન્નેએ મળી આપણને લિપિ આપી છે. સુનેગ, ઇન્જિન, ક્રીટ અને ખાસ કરી ફીનીશિયાના મહાજળ ખેનાડી વ્યાપારીઓ દ્વારા લેખનકલા માનવજાતે ઝીંની લીધી એવો પશ્ચિમના અભ્યાસીઓનો મત છે લેખન પ્રદત્તિને લીધે સંસ્કૃતિની એક એવી ભૂમિકા રચાઈ કે જેમાં જ્ઞાન સમઠી શકાના વાગ્યું, જ્ઞાનનો પ્રચાર શક્ય બન્યો, કલા તથા વિજ્ઞાનની આવડત એકત્ર કરી શકાઈ અને સાહિત્યનો ઉદ્દલન થતો આવ્યો એક જ પ્રકારની વાણીજાપનો આમ વિસ્તાર વધતો ગયો અને એક જ વાણી બોલનારી લખનારી પ્રજામાં એકતાની લાવના વધી. એમાંથી એક પ્રજા તથા એક રાજસત્તાની સ્થાપનાના સંજોગો બિલા થતા સંસ્કૃતિની આઘરચનાની નજીક માનવી આવીને જોભો.

સમૂહજીવન

માનવી એકલો રહી શકતો નથી. એ પણ સામુદાયિક પ્રાણી બની રહ્યો છે. મહુથી પ્રથમ નરનારીને બેગા લાવી જીવનતત્ત્વ સર્જન દ્વારા પોતાને ચિરજીવી રાખવા મથે છે. આખી ચેતન્ય-સૃષ્ટિનો એ મહાક્રમ. સ્ત્રીપુરુષ બેગા મળતા બાલકોસહ કુટુંબરચના

આક્રમણો, નવનવાં રાજ્યતંત્રો, નવનવા સંપર્કો, નવનવી વિચાર-સરણીઓ અને વિચિત્રમાં વિચિત્ર આચારશ્રેણીઓ તેને અધઠાર્થ ચૂકી, છતાં એ સર્વને પોતાનાં બનાવી પોતાની વિશિષ્ટતા ગુમાવ્યા વગર ભારતીય સંસ્કૃતિ હજી જીવી રહી શકી છે. નવીન અધઠા-મધ્ય તેને નવું બળ આપે છે; કદાચ ઠાર્ક અધઠામધ્યમાં તે ક્ષણ ભગ હાલી જાય તો ય તેનો કેન્દ્રસ્થ આત્મા એમાંથી નવું બળ મેળવી જીવંત જ રહ્યો છે. મુસ્લિમ સંસ્કૃતિએ જે જે પ્રગતેા સ્પર્શ કર્યો તે તે પ્રગતે એ મુસ્લિમ બનાવી શકી. હજાર વર્ષનેા મુસ્લિમ સંપર્ક ભારતને હિંદુ મિટાવી શક્યો નથી. પશ્ચિમની ખ્રિસ્તી કે ઔદ્યોગિક સંસ્કૃતિએ પોતાનો જમરજમન પાળે ભારતીય સંસ્કૃતિ ઉપર ફેલાવ્યો. છતાં ગીતાપ્રેમી અહિંસક ગાંધીના નેતૃત્વ નામે ભારતે વ્યાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત કર્યું એ ભારતીય સંસ્કૃતિનો છેલ્લો વિજય આપણે નિકાળી શક્યા છીએ—એ કે સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિની જુગેશમાં ભારતે પોતાના જ એ મહત્ત્વના પ્રદેશખંડો ગુમાવ્યા. જે પંજાબમાં વેદનું પ્રથમ ઉચ્ચારણ થયું એ પંજાબ આજ વેદના અનુયાયીઓનો રહ્યો નથી. જે સિંધુતટસંસ્કૃતિ ભારતીય સંસ્કૃતિના એક મહત્ત્વના ટુકડા તરીકે ચાર વર્ષ પહેલા ગણાતી હતી તેનાં મુખ્ય મથકો આજના ભારતની સીમા બહાર ચાલ્યાં ગયાં છે. અંગ્રેજોની ભાગલા-નીતિ અંતે ભારતના વિભાગીકરણમાં સફળ બની. મુસ્લિમોનું મારકણાપણું—*dividedness* પૂર્વપશ્ચિમના સરહદવિભાગોને ભારતમાંથી ફાંસી લઈ નવો ઇસ્લામી દેશ બનાવી શક્યું છે. ભારતીય સંસ્કૃતિને કુટિલ બનવું નથી, મારકણા બનવું નથી. કુટિલતા અંતે ગુંડાગીરી સંસ્કૃતિના સ્થિર અંશ ન હોય—ન હોવા જોઈએ. સંસ્કૃતિ અને આક્રમણ

આજ હવે સર્વ સંસ્કૃતિએકમોએ બેગા મળી સમગ્ર માનવ-જાતને એક બનાવવાની છે. એ સિવાય માનવમુખ સાધ્ય બનવાનું નથી. ભારતીય સંસ્કૃતિમાં આક્રમણનું નત્વ અન્ય સંસ્કૃતિઓ સરખું

તોરણ - વડનગર - ગુજરાત

ખીલ્યું નથી. એ સંરક્ષણ કરશે, પરંતુ આક્રમણ નહિ. જે ભારતીય સંસ્કૃતિના ઇતિહાસને આપણે ઉઠેલવાના છીએ એ સંસ્કૃતિ માનવ-હિતાર્થે વર્તમાનયુગમાં શું શું કરી શકે એમ છે એ જોવાનો મોડો સ્વતંત્ર ભારતને મળ્યો છે. કેઈ પ્રદેશદુકડો તેની સીમામાં રહે કે સીમા બહાર આસ્યો જાય એ જોટલું મહત્ત્વનું પ્રકરણ બની રહે એના કરતાં વધારે મહત્ત્વનું પ્રકરણ એ હશે કે જેમાંથી ભારતીય સંસ્કૃતિ સમસ્ત માનવજાતિના સુખ, આનંદ તથા ગાનમાં કાંઈ વધારો કર્યાનો યશ લઈ શકે. પૂર્વઇતિહાસ આશા ઉપજાવો રહે છે કે ભારતીય સંસ્કૃતિ ભાવિમાં પણ માનવતાને સાચવવાનું, પોષવાનું, ખીલવવાનું કાર્ય જરૂર કરશે.

ભારતીય સંસ્કૃતિની વિશિષ્ટતાનો આપણે હવે પરિચય મેળવોએ. છતાં તે પહેલાં સંસ્કૃતિ એ કયું માનવવક્ષણ છે એ સમજવતી કેટલીક વિગતો નિહાળતા આપણે આગળ ચાલીશું. ભારતીય સંસ્કૃતિ એટલે? એ પહેલાં આપણે પ્રશ્ન કરીએ : સંસ્કૃતિ એટલે ?

સંસ્કૃતિ અને તેના વિકાસ

મંસ્કૃતિ એટલે ?

આપણે સંસ્કૃતિને જગ વધારે વિખ્તારથી ઓળખીએ.

સંસ્કૃતિ એટલે ? ભારતીય સંસ્કૃતિનો અર્થ શો ? દેશદેશની, પ્રજાપ્રજાની સંસ્કૃતિઓ શું જુદી છે ? આખી માનવજાત જેને ઓળખી શકે એવી—એવા વિશિષ્ટ લક્ષણોવાળી કોઈ સંસ્કૃતિ હશે ખરી ? આખી માનવજાત જેને સ્વીકારી મેં એવી કોઈ સંસ્કૃતિને આપણે કદી પણ ગોધી સકીશું ? માનવચિન્નિતતામાં એકતા છે ખરી ? સંસ્કૃતિની થોડી વ્યાખ્યા.

માનવી જ્યારે માનુષ્યવિક રીતે સાથે સાથે રહે છે ત્યારે તેના પરિણામે એક એવું તત્ત્વ તેના સમૂહમાં અન્ય પશુસિદ્ધિઓથી વિપ્રત્યુત્—અનોખું—નિરાળું પડી ઓળખાઈ આવે છે, જેને આપણે સંસ્કૃતિ, સંસ્કૃતિ સભ્યતા, શિષ્ટતાને નામે ઓળખીએ છીએ. એની જુદી જુદી વ્યાખ્યાઓ અને સમજૂતીઓ આપવાના પ્રયાસોમાંથી થોડા અહીં નિહાળી લઈએ.

ટાઈલર એને આમ ઓળખાવે છે : ‘સમાજના સભ્ય તરીકે માનવી જે સંકુલ વિશિષ્ટતાનું એકમ સર્જે છે એવું નામ સંસ્કૃતિ—જેમાં આખું આમાજિક જ્ઞાન, માન્યતાઓ, કલા, નૈતિક ભાવના, કાયદો, રીતિ, વિશિષ્ટ શક્તિઓ અને દેવભાવનાનો સમાવેશ થાય છે.’

ગોડડનનાઈઝની વ્યાખ્યા પ્રમાણે સંસ્કૃતિને રચતાં તત્ત્વો એટલે

‘આપણા રવજો, માન્યતાઓ, ચિંતનો, નિર્ણયો અને મૂલ્યાંકનો, આપણી સંસ્થાઓ-રાજકીય, ધાર્મિક, આર્થિક તથા કાયદાવિષયક; આપણા નૈતિક તથા વ્યવહારના ધોરણો; આપણા પ્રગતિ, યત્નો, નિવાનશાખાઓ, દર્શનો અને દાર્શનિકો; આ મધ્ય જ અને બીજા પણ તત્ત્વો અને વ્યક્તિઓ, નિગળા તેમ જ નિવિધ સંબંધોમાં આવે તે’

વીઝનર સંસ્કૃતિને ‘કાર્ષ પણ માનવસમૂહના આચારો અને નિયમોના સરવાળા-aggregate-કરતા કાર્ષ ઓછુ પણ નહિ અને વધારે પણ નહિ’ એ રીતે ઓળખાવે છે

સેપીગના કથન પ્રમાણે ‘માનવીના પાર્થિવ અને આધ્યાત્મિક જીવનના સામાજિક પરંપરાગત જીતરી આવેના તત્ત્વો’ એટલે સંસ્કૃતિ.

ફોનસમના મત પ્રમાણે સંસ્કૃતિ એટલે ‘માનવીનું કરેલું’ સકલ કાર્ય-All that is artificial-જેમાં યત્નો અને ઓળંગે તેમ જ જીવનના સર્વ વસણો આવી જાય-જે માનવીએ નિકસાવ્યા હોય અને પેઢી દર પેઢી વાગસામાં જીતરી આવ્યા હોય’

વોલીમનો મત એવો છે કે ‘આપણા આદર્શો, પ્રવૃત્તિઓ અને પાર્થિવ સિદ્ધિઓનો સરવાળો’ એનું નામ સંસ્કૃતિ

યુમેન્ક નામનો અભ્યાસી આ બધી વ્યાખ્યાઓ અને વર્ણનોનો સમન્વય કરી સંસ્કૃતિના મુખ્ય તત્ત્વોને નીચે પ્રમાણે નિચારે છે (૧) સંસ્કૃતિ માનવકૃત હોય કુદરતની કૃતિઓમાં માનવીએ હાથ અગાડ્યો ન હોય એવી કૃતિથી ભિન્ન, (૨) સંસ્કૃતિમાં માનવ માનસની સિદ્ધિઓ સમાર્પ જાય-જે અપાર્થિવ અને દેખાય નહિ એવી હોય, ઉપરાંત માનવીના હૃદયે ઉપજાવેલી પાર્થિવ વસ્તુઓ પણ હોય, (૩) સંસ્કૃતિ સચવાય છે, ભેગી થાય છે અને નવા નવા તત્ત્વો ભગતા તે બંટિનના અને જ્યો વધતા રહે છે, (૪) માનસિક ગીતે એક વ્યક્તિમાંથી બીજા-અન્યને, એક સમૂહમાંથી બીજા સમૂહને, એક પેઢીમાંથી બીજી પેઢીને અર્પા શકાય એવું

તેનું સ્વરૂપ છે.

સંસ્કૃતિનાં તત્ત્વોનું વર્ગીકરણ પણ અનેક વિદ્વાનોને હાથે જુદાં જુદાં નામરૂપ પામી રહે છે. સામાન્યતઃ આપણે નીચેનાં તત્ત્વો સંસ્કૃતિની વિચારણામાં આગળ લાવી શકીએ :

(૧) વિચારવિનિમયના સાધનો :

અ અલિપ્ત અને સંકેતચિહ્નો.

બ વાણી-બોલાતી ભાષા.

ક લિપિ.

(૨) પારિવર્તત્ત્વો :

અ ખોગ્રાહ.

બ વસ્ત્ર.

ક નિવાસપદ્ધતિ.

દ ઓળખ-હથિયાર-વાસણ-રાચરચીકું,

ઈ ધ ધોરોજગાર-વ્યાપાર-ઉદ્યોગ-આબાદી-અવરજવર.

ફ મિલકત અને મિલકતની માલિકી તથા તે અંગેના વ્યવહાર.

(૩) જાતીય તત્ત્વો :

■ પ્રેમ-જાતીય આકર્ષણ.

બ લગ્ન.

ક કુટુંબરચના.

દ સગપણસમૂહ અને એમાં ઉત્પન્ન થતા સંબંધપ્રકારો.

(૪) અધ્યાત્મ-માનવી અને કુદરતનો સંબંધ દર્શાવતી ભાવના

અ દેવકથા-દંતકથા.

બ જાદુ-મંત્ર-તંત્ર-ચંત્ર-ધર્મવિધિ.

ક ધર્મભાવના અને ધર્મોચાર-ધર્મમંથો અને આચાર મંથો.

દ ઉપચાર-વૈદ્યકીય-માનસિક.

૩ વિજ્ઞાન, યંત્ર-ઉદ્યોગ.

(૫) વ્યક્તિગત સંબંધ :

અ શિષ્ટ-સભ્ય આચાર અને વાણી

બ અગત નીતિ

ક સ્વયંચરિત સમૂહસ્થના-મહાગાઓ-ગમતગમત.

(૬) કલા :

અ અગશ્વગાર.

બ નૃત્ય, નાટક, સંગીત, સાહિત્ય

ક ચિત્રકામ, શિલ્પ, સ્થાપત્ય, ગ્રામ અને નગરસ્થના.

(૭) જાહેર જીવન :

અ રીત, રિવાજ, રૂઢિપદ્ધતિ સંસ્થાઓ.

બ અદાવતી ન્યાયવ્યવહાર અને કાયદા.

ક નાજકીય સંસ્થાઓ-રાજ, પગલ, ગણવ્યવસ્થા, અમલદારી વર્ગ.

૬ યુદ્ધ અને વિદ્યુત્વ્યવહાર.

આ સર્વ તરવો સંસ્થાપદ્ધતિ અને રૂઢિપદ્ધતિ જની જન્ય છે.

સંસ્કૃતિ એ માનવલક્ષણ

મનુષ્યની વ્યાખ્યા તો વિવિધ રીતે થઈ શકે પણ એની દૃઢતા દૃઢી વ્યાખ્યા-કહે છે જોળખાણ-એ કે જે સામાજિક ઘટના કે વ્યવસ્થામાં ગ્રહીત, નિયમપદ્ધતિ, પગલપર ઉપદ્રારક, કલામય મર્જન-સંસ્કારસર્જન શક્ય અને એ ઘટના કે વ્યવસ્થાને આપણે સંસ્કૃતિની જૂગિકા કહી શકીશું અર્થાત્, ગોટાજો, સલામતીનો અભાવ અગ્નિસ્તા કહીએ એવી સામાજિક પરિસ્થિતિમાં સંસ્કાર કે સંસ્કૃતિ ઉદ્ભવ ન પામે લગભગ, સ્થિતતાપોષક જૂગિકામાં વિચારના જન્યતા થાય, માન તાત્કાલિક જીવનમંજુની અભનામાથી આગળ વધી માનવી જીવનને માત્ર જીવવાનું માધ્યમ નહિ પરંતુ મુખ્યમય સમય વિતાવવાનું સાધન મનાવવા મથે, મૃત્યુને જોળખી

તેના લયને હળવો બનાવવા વિચાર કરે અને જીવનને શણગાર તથા ઉલ્લાસભરુ બનાવવા ચોક્કસ ઢંગે પ્રયત્નશીલ થાય ત્યારે માનવસમાજમાં સંસ્કાર-સંસ્કૃતિનો ઉદભવ થયો એમ કહેવાય. પશુજીવનથી માનવીને જુદું પાડી દેતું લક્ષણ એ સંસ્કૃતિ. એમાં પશુજીવનનું માત્ર સ્વાભાવિકપણું નહિ; એમાં કૃત્રિમતા ખરી. પરંતુ એ કૃત્રિમતા વખોડવામાં અકુદરતીપણું નથી. કુદરતને વધારે ને વધારે અતુકૂળ બનવાની તેમ જ કુદરતને વધારે ઉપયોગ બનાવવાની એ માનવક્રિયાને સામાન્ય અર્થની કૃત્રિમતા કહી શકાય નહિ. સંસ્કૃતિ એ માનવલક્ષણ-માનવ પ્રજાનું લક્ષણ-માનવપ્રવૃત્તિ.

સંસ્કૃતિ અને કુદરતની કૃપા

એ માનવપ્રવૃત્તિ ખરી. છતાં એકલા માનવપ્રવૃત્તિ ઉપર જ એ આવાર નાખતી નથી. પ્રથમ વિચાર્યું તેમ જૂસ્તર અને જૂગોળ ઉપર આપણે ધારીએ એના કરતાં વધારે મોટા સંસ્કૃતિનો આધાર રહેલો છે. આ સાથે ઉપર ભાર મૂકતાં એક જુન્નરસાપ્તીએ મંસ્કૃતિને એમ જોળખાવી છે કે સંસ્કૃતિ તો માત્ર એક હિમયુગ અને બીજા હિમયુગ વચ્ચેનો ઝીણો પડો જ છે! ચાર હિમયુગ વહી ગયા; કે છેલ્લા મત અનુસાર એથી થે વધારે! હવે માનવી રિચર થયો લાગે છે. એ ચારે કે ૭ થે હિમયુગની વચ્ચે વચ્ચે માનવસંસ્કૃતિના કેટલા ૫ ખંડો હુપ્ત થયા હશે એ કોણ જાણી શકે! કોઈ કાળે હવે પાછો પૃથ્વી ઉપર હિમપ્રસ્તાર થાય તો માનવીને પોતાનાં મકાન, વિમાન, ગાડી, કાગ, જાગજાગીયા, ઉઘોગો, ધનમાલ તથા સત્તાસિંહાસનો છોડી જીનવા સારુ દોડતા, ભાગતા ખરડથી ગયાવે એવા ખાડા કે ગુફાઓમાં જ જઈને પાણું ગળેવું પડે. લડન, ન્યૂયોર્ક, મોરડો, બર્મિંગ્હમ તથા દિલ્લી આખા અને આખા બન્દમાં દટાઈ જાય. જીવતો રહે કદાચ જખરો માણસ!-એ ખડોને કળજો કરી બેસે તે! સંસ્કૃતિને રચતાં ચા-ગરવો

સંસ્કૃતિના વિદાસ માટે જૂન્નર તથા જૂગોળની કૃપા મરૂરી

છે. કુદરત ઉપર વિજય મેળવવાનું એક સંસ્કૃતિસ્વપ્ન માનવીને આવ્યા કરે છે ખરું. એ જ્યારે સિદ્ધ થાય ત્યારે. પ્રયત્નો ચાલુ છે પરંતુ જેમ જેમ કુદરત-વિજયો પ્રાપ્ત થતા લાગે છે તેમ તેમ કુદરતની વધારે અને વધારે શક્તિ માનવીની આમે જીભેથી દેખાતી જાય છે. પરંતુ આપણી શક્તિ બહારના એ અગમ્ય પ્રદેશની વિચારણામાં જાડે ન ઊતરતાં એનો સ્વીકાર કરી આગળ ચાલવું અને સંસ્કૃતિના માનવપ્રયત્નો ઉપર જ ભાર મૂકી સંસ્કૃતિને ઓળખવી એટલું અડી બસ થયે. પૃથ્વીની-કુદરતની કૃપા હોય તો જ માનવી ગ્રિથગ્ના-પૂર્વક છાતી શકે અને સંસ્કૃતિ માટેની તૈયારીઓ પણ કરના માટે. પૃથ્વીનો અંતે નાશ થવાનો છે એવું પણ ભવિષ્ય આપણા વિદ્યાને લાખ્યું છે ખરું. કા તો પૃથ્વી ઉખાડીને ઠંડો ગોળો બની જઈ જીવનને જ દારી દેશે અથવા બળતો ગોળો બની આખા જીવનને ભસ્મ કરી તે પોતે જ રાખ બની જીડી જશે! પરંતુ આ કંપાવનારું ભાવિ 'મહુ દૂર દૂરનું' ભાવિ છે. આ સંભવિત ભાવિનો અંદાજ વિદ્યાનવિદોએ કાઢ્યો છે. કુતુમ્બિનાર જેટલો જાંચો રૂપેયાનો એક મિનાર આપણે રચીએ-એક ઉપર એક રૂપેયો ગોઠવીને; પછી એમાંથી એક રૂપેયો કાઢી લઈએ. એ કાઢી લીધેલા રૂપેયા જેટલું જીવન હજી આપણી પૃથ્વી છતી છે. બાકીનું 'લાંબું' જીવન હજી જીવવાનું બાકી છે. બે અમજ વર્ષ ઉપર જન્મેલી પૃથ્વીને હજી ઘણાં ઘણાં અમજ વર્ષો સુધી જીવવાનું છે. હજી એની બાલ્યાવસ્થા પણ પૂરી થઈ નથી. એટલે આપણે પૃથ્વીના કંપાવનાર ભાવિનો વિચાર ન કરતા દસ-ત્રીસ લાખ વર્ષથી જડેલા લાગતા માનવમળતા કે માનવ-પ્રાણીની સંસ્કૃતિના તત્ત્વોને સહજ વિચારી લઈએ. સંસ્કૃતિની જડ તો લાંબા સમયથી માનવજન્યમાં જડાયેલી પડી છે. પરંતુ એ જડ વિક્રમતી ચાલી આવી ચાર તત્ત્વોમાંથી પોતાની ગ્રિથર આકૃતિ જીભી કરે છે. એ સંસ્કૃતિમાં ચાર ઘટક તત્ત્વો અગમ્યપગસ ઉપકારક છે. એકને આધારે બીજું વિકસે અને બીજાને આધારે ત્રીજું તત્ત્વ

વિકસે આખે દેખી શકાય-અડકી શકાય એવા ચાર તત્ત્વોને નીચેને નામે આપણે ઓળખીશું. એમાના બે સ્થૂન અને કદાચ અપ્રતિષ્ઠિત જેવા તત્ત્વો લાગે છે અને બે મુક્ત અને માનવત દેખાય છે, છતાં એ ચારે તત્ત્વો આવશ્યક છે એ ખૂબવા સરખું નથી, મસ્કૃતિને ગચનારા ચાર તત્ત્વો તે :

- (૧) આર્થિક સફરતા-આર્થિક વિપુલતા,
- (૨) ગબજીય-Political-આયોજન,
- (૨) નૈતિક પરપરા-ધર્મ, તથા
- (૪) જ્ઞાન અને કલાની પ્રવૃત્તિ

મસ્કૃતિના આ ચાર પાયા એમાનો એકે રમતો હોય તો એટની સસ્કૃતિ ખામી ભરેની આ એમુખ વિકાસ કેમ સાધ્ય થતો આવે છે તેની પ્રક્રિયા પણ વિચારવા સગખી છે

બુધ્ધિ અવસ્થામાથી કૃષિજીવન

પ્રાથમિક-જગલી-બર્મર બુધ્ધિકાથી પર બનતા માનવીની આર્થિક સફરતાન આદ્ય સાર્કૃતિક સ્વરૂપ કૃષિરૂપે ખીની નીકળે છે The first form of culture is agriculture માનવ-જનનો પ્રથમ સરકાર તે કૃષિસરકાર ભટકતો ફરતો માનવશિકાગી જમીન ઉપર ગ્રિયથ થઈ ખેતી કરવા માડે છે, ભાવિ માટે અનાજ સઘરી રાખે છે કામમાથી થોડો સમય ફાજલ પાડના જેવી સ્વસ્થતા મેળવે છે, અને મમય મળતા સસ્કારપ્રાપ્તિના પ્રયત્નો આદરે છે જ્યાનઘ રટેકાણુમા સલામતીનો ભાસ થતા પાણી તથા ખોરાક પૂરો પારે એના સ્થળો પસંદ કરી તે ઝૂપડી માધે છે, મદિર બાધે છે અને શાગા પણ બાધે છે, નધારે ઉત્પાદનના ઓળખરો અને ક્રિયાઓ શાધે છે તથા જ્ઞાન, ગર્દભ વરાહ તથા ગાય જેના પશુઓને કેળવી, પાળી પોતાના ઉપયોગમા લે છે નસુ અનુસાર ખેતી તેને નિયમિત કાર્ય તથા કાલગણના આધે છે, તેનુ જીવન સ્વસ્થ અને દીર્ઘ બને છે અને પોતે મેળવેનુ જ્ઞાન તથા અનુભવ વસજોને આપવાની ગ્રિયતિએ

માનવી પહોંચે છે. માનવજાતને શિકારીની જંગલી અવસ્થામાંથી કૃષિભૂમિકા ઉપર લાવવામાં સ્ત્રીનો ફાળો ઘણો મોટો છે. કૃષિની આઘ શોધક સ્ત્રી. પશુપાલન થઈ શકે છે એ સત્ય પ્રથમ જડ્યું સ્ત્રીને. માનવપ્રગતિની પ્રેરણા જ સ્ત્રી. નારી એ મનુષ્યની આઘ-શક્તિ. અગ્નિનો ઉપયોગ

વાસ કે કાષ્ઠધર્પણમાંથી કુદગ્ની અગ્નિ પ્રગટતો જોનાર માનવી અગ્નિને મિત્ર બનાવી લાવ્યો. અગ્નિની સહાયક શક્તિને પિછાનતો માનવી અગ્નિની રક્ષક તથા પોષક શક્તિ ઝોળાખી શક્યો તે ક્ષણથી તેણે અગ્નિને ગોધ્યો એમ કહીએ તો ચાલે અગ્નિની શોધે માનવીને એક પામ પાકશાસ્ત્રમાં પ્રવેશ કરાવ્યો અને માનવખોરાકને પૌષ્ટિક, સ્વાદિષ્ટ તથા દીર્ઘ કાળ રહી શકે એવો બનાવવામાં સહાયતા અર્પી. બીજી પાસ એ જ અગ્નિએ કુન્નરઉદ્યોગના દ્વાર માનવી સામે ખુલ્લા કર્યાં. વળી અધિકાર ટાળવાનું અજવાળું માનવીને અગ્નિમાંથી જડ્યું અને આમ પહેલી વાર લગ્નપ્રદ રાક્ષસ અધિકાર પ્રકાશ પડે જિતાયો, મૂર્છિત કરી નાખતી ઠંડીમાં અગ્નિ વડે માનવીએ હાં મા મેળવી. માનવીને આમ અગ્નિના એટએટના આશીર્વાદ મળ્યા કે તેણે અગ્નિને પોતાનો દેવ માન્યો, અને અગ્નિને અનેક પ્રકારના પૂજનવિધિ અર્પણ થયા. આમ અગ્નિ માનવગૃહનું કેન્દ્ર બન્યો, એટલું જ નહિ, માનવી જ્યાં જ્યાં ફરતો ત્યાં ત્યાં અગ્નિને સાચવતો અગ્નિહોત્રી બની અગ્નિ ખુબાય નહિ તેની ધાર્મિક ચીટાઈનું દુર્લભ કળા ગણતો થતું ગયો.

ઝોત્તર-હથિયાર

હથિયાર તેને મળ્યા જ હતા હથિયાનું સર્જક અરૂપ તે ઝોત્તર. ઝોત્તરનું દ્વિમક અરૂપ તે હથિયાનું હથિયાનું-ઝોત્તર મળતા માનવીની દેહગતિ અનેક ચુલ્લુ વધી ગઈ દેનકવીન નામનો વિચારક તો માણસની 'ઝોત્તર વાપગતા પ્રાણી' તરીકે જ વ્યાખ્યા આપે છે. હગ, સોગ, બાના, ચીમટા વાપગતા વાપગતા માનવીના

ઓઝરો ઓઝની અટપટી યાત્રિક કેટિએ પહોચી ગયા છે. આમ દૂધ, અગ્નિ તથા ઓઝરોએ મળીને ગૃહ આપ્યું, ધર્મ આપ્યો, હૃન્નઃહિયોગ આપ્યા, અને દલાહવનમા પ્રવેશ કરાવ્યો, બધા સંસ્કૃતિના પગથમકાર શરૂ થઈ ચૂક્યા હતા.

મૃત્તિમા અને વણાટ

માનવીને સહુથી પ્રથમ કંઈ કંઈ જડી? મૃત્તિકાકથા? કે વણાટ? એ નિર્ણય ન કરી શકાય એવી ચર્ચાને જતી કરી આપણે બંને કથાને વિચારીએ સૂર્ય કે અમિતા તાપથી સુકાઈને ઘટ થયેલી જમીને માનવીને માટીકામ શીખવ્યું. શરૂઆતના બેટાળ માટલા, લાવડા, કુનડીઓમાથી કાચને પણ શરૂમાલે એવા માટીના વાસણો, બરણીઓ અને મકડા તૈયાર થઈ શક્યા એની વાસણ તથા ચૂનાનું માટીકામ પ્રાથમિક મૃત્તિકાકથાનો જ વિસ્તાર છે પરંતુ માટીએ આપણને ચિત્ર, શિલ્પ તથા સ્થાપત્ય આપ્યા એ પણ આપણે ન જ જૂલીએ. માટીએ ઈંટો આપી, દીવાનો આપી ભોમાથી આજ પણ આપણને આશ્ચર્ય ઉપજાવે એવા કિલ્લાઓ અને મહાનયો ગંધી શકાયા છે.

વણાટ પણ માનવીની આઘ કવાઓમાની એક કલા. કરોળિયાની જંગ, પક્ષાનો માથો વેળીઓની કૂદરતી ઘટ ગૂંથણી : આમાથી માનવીને વણાટનો ખ્યાલ આવ્યો ગાંડની છાલ, પાદડા, ઘાસ, વેળીઓના મજબૂત બવન તથા વાસ માનવી પાસે હતા જ. એમાથી સાદડીઓ, ટોપચીઓ, હાથ તથા વસ્ત્ર ગૂંથતાવણતા કાશ્મીરી શાન, પાટણનું પટોળું, બનાગ્મી રેશમ અને સુરતના ઝીંકલગત મુઠી માનવીની આવડત વધી ગઈ.

મીનમાર્ગ અને જલમાર્ગ

આરે પાનથી આગળ વધતા માનવીને સંસ્કૃતિની કક્ષાએ હોયતા માટે બેઝતા હતા અવરજવનના સાધનો, આપણે કંવાનો ચનદાર અને આપણેમા ઉપયોગી થઈ પડે એવું નાણા સંપત્તિ

નવહાગમાધ્યમ માનવી શરૂઆતમા પોતે જ પોતાનો ભારનાહક હતો. પછી એણે પશુને ભારનાહક બનાવ્યો. એથી આગળ વવતા પ્રાથમિક ગાદી ન્હી એણે પશુ પાસે જે ચારાં જોયું દોરડા, જોતો ઉચ્ચાનન, ગરગડી અને પૈડા તેને ધીમે ધીમે મળી આવ્યા અને એમાથી નાહનો તથા સ્થળમાર્ગો જાણ થયા. પરંતુ મધ્યમાર્ગો પ્રશ્ન ન જ થાય. માર્ગમા વચ્ચે નદી કે દરિયા પણ આવે. વાસના કડાના તગપા અને ઝાડના થડમાથી કોરેતા હોડગાએ માનવીને જલમાર્ગ પણ બતાવે. સૂર્ય ચન્દ્ર અને તારા માનવીને વિશાઓનું સૂચન કરના લાગ્યા. આમ જમીનમાર્ગ કે જનમાર્ગ માનવાએ પોતાની અવરજવર શરૂ કરી દીધી અને સ્થલાન્તરની કના સાધ્ય કરી વ્યાપાર અને નાણું.

મ્થલાન્તર થના બરોબર આર્થિક સંસ્કૃતિના પાયામા વ્યવહાર-વ્યાપાર દાખલ થઈ ગયો. બહુ સંલક્ષિત છે કે એક માનવસમૂહ ટોપના વધારે બનાવો શકતો હોય અને બીજો માનવસમૂહ માટલા વધારે બનાવી શકતો હોય. વાપરતા વધે એવો માવ તયાર કરના માથી વ્યાપાર જન્મ પામે છે. પોતાના વધારાના ટોપના મદનામા આપીને બીજાના વધારાના માટલા લઈ શકાય નિઆગે માને છે કે વ્યાપારની પ્રથમ શરૂઆત બેટની થઈ. આજના અતિ વિકસિત યુગમા પણ બેટની પ્રથા વાપરમા ઓઠો ભાગ લગવતી નથી. અને બેટ ઝડપથી લાયકસ્વતનું મ્વરૂપ પણ બાંધે છે. બેટમાથી અલ્નોબદનો જામો થાય છે અને અદલાબદલામાથી કિ મનની ભૂમિકા આવીને જામી રહે છે. કિ મત એટલે જ અદલામદલાનું માધ્યમ આજ આપણને નવાઈ લાગે એવા કેટકેટલી વસ્તુઓ કિ મત તરીકે વપરાતી ચારાં છે. ખજૂર, મીઠું, ચામડા, રૂવા, ધરેણા, હથિવાર, ઓળંગ, ઘોડો, ગાય તથા બીટ પણ કિ મતના એકમ બની રહેતા. અન્ન-એજી લાવાનો વાપણ માટેનો સમ્મ લાવા મો-કપીટલ નેટીન લાવાના લાવા એને દોગના મસ્તક ઉપરથી જામો થયા છે. આપણો 'મૂડી'

શબ્દ પણ મસ્તકનો જ સૂચક છે. બદામો અને કોડીઓ નાણાં તરીકે વપરાતી જેનાર હજી ઘણા માનવીઓ ગુજરાતમાં હશે. ધાતુ જડતાં સિક્કા થયા અને સિક્કાને કિંમતના મધ્યસ્થી બનાવતા સિક્કા ધન બની બેઠા. ધનમાં પાછો વ્યવહાર લખ્યો અને વ્યવહારે શાખ તથા વ્યાજનાં તત્ત્વો આપની અર્થવ્યવસ્થામાં દાખલ કર્યાં. આમ જરૂરની તેમ જ શોખની ચીજો ઉત્પન્ન કરતાં કરતાં આર્થિક આયોજનના આર તત્ત્વો માનવીએ મેળવ્યાં : (૧) અવરજવરના માર્ગ, (૨) વ્યાપાર-લેવડદેવડ, (૩) નાણું, અને (૪) મિલકત

આવડત અને અકસ્માતમાંથી માનવીએ મેળવેલી મિલકતનું આદ્ય સ્વરૂપ પ્રાથમિક અવસ્થામાં તો સાર્વજનિક હતું, પરંતુ ધીમે ધીમે મિલકત વ્યક્તિગત બનતી ગઈ અને એમાંથી વારસાઈનો ખ્યાલ ઉપરિચિત થયો. એટલું જ નહિ, પણ મૂડી તથા મજૂરી-ભંડોળ તથા શ્રમ-સગં્યા ઉત્પાદન તત્ત્વોનાં વિભાગીકરણ પણ શરૂ થઈ ગયાં. સત્તા

માથે સાથે આર્થિક તત્ત્વોને, આર્થિક સમાજવ્યવસ્થાને સંગ્રહણ આપતાં રાજકીય-સત્તા-તત્ત્વો પણ માનવસમાજમાં દાખલ થાય છે. રાજકીય ઘટના અને સત્તાતત્ત્વના મૂળમાં બીજું એક સામાજિક મંચલન પણ ગ્રહેલું છે. માનવી એ સામુદાયિક પ્રાણી ગણાય. કુદરતી પ્રેરણાથી નહિ તો ય સંજોગોએ તેને સામુદાયિક પ્રાણી બનાવ્યો છે. પ્રથમ તો લયનો સામનો કરવા બેગા થવાની જરૂર રહી. પ્રાથમિક માનવસમૂહોમાં સત્તાનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ ન જ હોય બેગા મળી માનવટોળા શિકારે નીકળે ત્યારે ન્યાયાધિક રીતે જ તેઓ કાર્ક નેતા કે કાર્ક નિયમન સ્વીકારી લે, અને એ નિયમન અનુસાર શિકારની વહેંચણી કરી પોતપોતાના કુમાઓમાં વેરાર્ક

૧. સતત નિયમન કરતી કાર્ક સત્તા એ શ્રમિકામાં ન હોય. રાજસત્તા

પરંતુ આ મમ્લો એક કોમ-મતિ બની એક જ મર્યાદિત

ધરતીવિભાગમા રહે, એક જ કામચિહ્ન સ્વોકારી લે, અને એક જ તરેહના રીતરિવાજો માન્ય કરે ત્યારે તેમના વ્યવહારનું નિયમન કરનાર બાળ અગર સંઘા ઊભા થાય છે, જેને આપણે સત્તા નામ આપી શકીએ. આવી નિયમનમૂલક જાતિઓને બીજી જાતિઓ સાથે યુદ્ધનો પ્રસંગ આવે ત્યારે નેતા, ગમ્મ કે ગજસત્તાની તેમને જરૂર પડે છે. યુદ્ધ સમયનો આ નેતા કે રાજા યુદ્ધ મટતા શાન્તિના સમયે ધર્મ-શુભ બની ગયે છે ધર્મશક્તિ અને ગજસત્તા કેટલીક વાર સમન બની રહે છે અને કેટલીક વાર તે છુટ્ટા પણ પડી જાય છે યુદ્ધ સમય તનનાર અને શાન્તિ સમયે ધર્મશાસ્ત્ર કાયદો બની રહે છે નવાઈ જેવું લાગ્યા છતાં એ સાચું છે કે માનવઉત્ક્રાન્તિમા યુદ્ધ જેમ ઉચ્છેદનકાર્ય કર્યું છે તેમ જાતિસમન્વય તથા જાતિનિસ્તારનું કાર્ય પણ કર્યું છે આ દબે ગજસત્તાનું પ્રભાવ માનવસંસ્કૃતિમા ઊભે છે કુટુંબ અને લક્ષ

ગજકીય બળના સર્જનમા કુટુંબભાવનાએ બહુ મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે જીવવા માટે શુદ્ધાત્મિ અને જીવન વધારવા વિગતારના માટે પ્રેમ એ બે આખી જીવત સૃષ્ટિના મહાનિયમો આજ મને બોરાક બને તો આવતી કાલ માટે મંઘરી રાખવો, અને પ્રેમમાવી પ્રગટેલું જીવન સાચવી રાખવું એ બે મહાન આવશ્યક પ્રવૃત્તિ મા અને તેનું બાળક એ કુટુંબનું આદ્ય તત્ત્વ. પ્રાથમિક જૂમિકામા સ્ત્રીના પતિ-માળકના પિતા-નું બહુ મહત્ત્વ ન હતું. મોટે ભાગે પતિ પત્નીના કુટુંબમા જઈ રહેતો અને એ કુટુંબનો એક કામગાર બની જતો વયવેલાની ગણતરી ત્યારે પિતાથી નહિ પણ માતાથી ગણાતી અને વાગસો પણ માનૃત્વપણે મળતો પરંતુ આ પ્રાથમિક જૂમિકાનું નિયાનત્ય ધીમે ધીમે ઘસાતું ચાલતું આવ્યું તો સ્ત્રીએ જ કૃષિ અને શ્રદ્ધ તથા શ્રદ્ધઉદ્યોગો ગાંધી કાઢી માનવજનને પ્રગતિને પથે મૂકી છે. છતાં માનવવિકાસમા એક એવી જૂમિકા આવી કે જેમા જોને કુદરતે દીધેલી કેટલીક અશક્તિઓ-દેહ કે વિશિષ્ટ-

તાઓ-હથિમાર સજવાની ઓની શક્તિને પુરુષ કરતાં હિતરતી
અગર અરિધર જનાવતી હતી. વગી બાળકોએમાં વીતતો ઓનો
સમય પુરુષના યુદ્ધવ્યવસાયમાં નિરુપયોગી નીવડતો. અને યુદ્ધ, ખેતી
તથા સાહસોમાં પૌત્રનેતૃત્વ વધતું જતું હતું, અને હડયેયા તરીકે
-જાતિના ગ્હાણુદાર તરીકે પુરુષનું મહત્ત્વ વધતું ચાલ્યું અને પુરુષોના
હક્ક પણ વધતા ચાલ્યા. બળપૂર્વક મેળવેલી મિલકત પુરુષની ગણાવા
વાગી, એટલું જ નહિ, પણ ઓ મુદ્દાત પુરુષની મિલકત બની
ગઈ. માતૃકેન્દ્રીય ગ્યનામાયી પિતૃકેન્દ્રીય સમાજરચના વિકસતી
ગઈ, હગ્ન-ઓપુરુષના સંબંધ-કાયદાનું અરૂપ ધારણ કરી રહ્યા
અને એકપતિ મન તથા અનેકપત્ની વ્રતની ભાવનાઓ પણ વિ સી.
આ કુટુંબરચના આજની આપણી સંસ્કૃતિનું અને આપણા રાજ-
કાળનું પણ આધારબૂત એકમ છે, અને કુટુંબના કેન્દ્રમાં હગ્ન-
મગ્યા રહેલી છે. હગ્ન એટલે ઓ તથા પુરુષના સંબંધનો તથા
તેના પરિણામનો જાહેર કાયદેમગ રીકાર. સ્ત્રીપુરુષના સંબંધનો
ઈતિહાસ જોઈએ તો તેમાં અનેક પ્રયોગો અને ન્યવહારનો અનુભવ
લેવાયો છે અનેકપતિત્વ, અનેકપત્નીત્વ, સામુદાયિક જાતીયવ્યવહાર,
સ્ત્રીપુરુષના અલગ સંબંધ તથા એવા આજ વિચિત્ર વાગતા અનેક
જાતીયસ મધેમાં ધર્મને હગ્નની અતિમ સંસ્થા આજની સંસ્કૃતિએ
રીકારી વીધી છે, જે માનવજાતને મન પૂરી સગવડવાળી સગ્યા
હજી બની શકી નથી લગ્નવ્યવહારમાં પ્રેમનો અંશ છે, પરંપરતી
અનુકૂળતાનો અંશ છે અને પગપરના હક્ક અધિકારના પણ અંશ
રહેના છે.

નીતિભાવના

એટલું ખરું કે ઓપુરુષના જાતીય સંબંધનું પોષણ તથા
નિયમન કરતી લગ્નસંસ્થા વ્યાપક ગ્રીકાર પામેલી સંસ્કૃતિસંસ્થા
છે, એની અનેક ક્ષતિઓ શોધવામાં આવે તોપણ જાતીય આકર્ષણ
જેમ હગ્નની સગ્યા હિપજવી જાણ્યું, તેમ લગ્ન, મર્યોદા, નૈતિક

ભાવના, વાત્સલ્ય તથા પવિત્રતાના અતિ ક્રમણા માનવભાવોને પણ ઉપજાવો લાગ્યું, જે ભાવેની નાજુકી ઉપર આપણી ઊર્મિઓ સ્વચ્છ થતી ગહે છે અને આપણી માણુમાર્ગ વધારે ચમકતી વાને છે એમાથી નૈતિક ભાવના કેટલાક વ્યવહારુ નિયમો ઘડતી ચાની નીતિનિયમો પણ અનેક વાકેચૂકે માર્ગે વહી ચૂક્યા છે, અને સમાજની જરૂરિયાત અનુસાર એમા ફેરફારો થાય છે પણ ખરા જીતા નીતિનિયમન વગર સમાજ ચાની શકતો નથી રમતમા પણ સ્વીકૃત કાયદો તો હોય જ જીનની રમત પણ કોર્મ કાયદા વગર ન જ રમી શકાય એટલે એક તરફ સામાજિક આચારવિચાર માન્ય ઘટના ઊભી થાય છ, જેનો જાહેર ભગ એક પાસ સામાજિક બહિષ્કારને નોતરે છે અને બીજી પાસ રાજકીય સત્તાથી અકિત થયેના કાયદાની રચના ઉપજાવે જેનું પાલન સમાજમા રહેનાર માટે આનશ્યક બન છે અને જેનું ઉલ્લંઘન ગંજનીય દો થતી શિક્ષાને નોતરે છે મિલકત અને લગ્ન તદ્દારની શુચિતા બળવા વામા સત્તા સહાયરૂપ બને છે સમાજે સ્વીકારેનો વ્યવહાર રાજનીય કાયદો બની ગહે છે સત્તા અકુશ દ્વારા અને સમાજ ધર્મ વ્યવહાર દ્વારા સમાજના સર્વ અંગો પાસે પોતાની માન્યતાઓ પગાવે છે સામાજિક સ્વીકાર પામેની નૈતિક ભાવના સકુનો ધર્મ બની રહે છે નીતિને, મિલકતને તથા રાજસત્તાને માનવીની ધર્મભાવના દેમ આવરી લે છે તેનો અરે સહજ વિચાર જરૂરી બને છે

ધર્મ

પાશ્વત્ય ચિત્તકોના મત અનુસાર ભય, સ્વપ્ન, જન્મ, મૃત્યુ જેના ભાવ અને પ્રસંગોમા તેમ જ આપણી આસપાસ વ્યાપેની કુદરતનો પરિચય સાધવાના પ્રયત્નમા ધર્મના મૂળ રહેના છે જીનન મત્યુના રહસ્ય માનવોને કોઈ અગમ્ય સત્તાનો ખ્યાલ આપે એ સહજ છે આઈનસ્ટીન સરખો આજનો શ્રેષ્ઠ વિજ્ઞાનવિદ પણ કુદરતના આશ્ચર્યોમા વિશ્વમય અનુભવે છે અને માનવમર્યાદાને નમ્રતાપૂર્વક

સ્વીકારી લે છે. આશ્ચર્ય ઉપજવની બૌતિક તથા માનસિક ઘટનાઓના માનવજીવનમાં પાર રહેતો નથી. એ આશ્ચર્યઘટનાઓના ઉલ્લેખપ્રયત્નમાંથી અનેક દેવદેવીઓ ઊપસી આવે છે. એક વિચારક ધર્મપ્રેરક આશ્ચર્યોને છ તત્ત્વમાં વહેંચી દે છે : (૧) આકાશી તત્ત્વો, (૨) પાર્થિવ તત્ત્વો, (૩) જાતીય-SOXનાં તત્ત્વો, (૪) પશુપક્ષીની આસપાસ આશ્ચર્યવાતાવરણ ઉપજાવતાં તત્ત્વો, (૫) માનવ તત્ત્વો અને (૬) દિવ્ય તત્ત્વો. આ છએ પ્રકારનાં આશ્ચર્ય-તત્ત્વોમાંથી આપણે-સમગ્ર માનવજાતે-આપણા પ્રાથમિક દેવદાનવ ઉપજાવ્યા છે. સૂર્ય, ચંદ્ર, ઇન્દ્ર તથા નક્ષત્રોની પૂજા આજ પછી અજાણી નથી. ધનિકો, સત્તાધીશો અને વૈદ્યાનિકો આજ પછી જોતે તેને પોતાની જન્મકુડંગીઓ દેખાડતા ફરે છે. એ આપણા આકાશી દેવોનું દ્રશ્યંત. પૃથ્વીને તો આપણે ધરતી માતા કહીએ જ છીએ. પૃથ્વી-દીધા પીપળા અને વડની પૂજા હજી આપણામાંથી અસ્ત યર્ષ નથી. પૃથ્વીની ફળદ્રુપતામાં માનવીને જેમ કોઈ દિવ્ય શક્તિનો ભાસ થાય છે તેમ માનવસર્જનમાં પણ માનવીને આશ્ચર્ય ઉપજાવતો દિવ્ય શક્તિનો ભાસ થાય એમાં નવાઈ નથી. આપણે સમગ્રએ છીએ એવી શાસ્ત્રીય દબે પ્રાથમિક માનવી સર્જનક્રિયાને ઓળખતો ન હોય એ સંભવિત છે. આપણે પણ શાસ્ત્રીય દબે જનનક્રિયાને ઓળખીએ છીએ એમ ધમંડ ધારણ કરવા છતાં ભાગ્યે વધારે જ્ઞાન પ્રદર્શિત કરતા હોઈએ છીએ. એટલે માનવોના સર્જનઅવધે તથા સર્જનકાર્યમાં પ્રાથમિક ભૂમિકાના માનવીને દેવત્વ દેખાયું, અને તેણે સર્જનઅંગોની મૂર્તિપૂજા ઉપજાવો. સુધરેતો માનવી આજ તો સર્જનકાર્ય પ્રત્યે ખીલસભાવ અનુભવી રહ્યો છે. એના કરતા જંગલી માનવીની સર્જનપૂજા ઓછી આવકારદાયક ન કહેવાય. આમ જાતીય તત્ત્વને માનવીએ દેવ બનાવ્યું. પ્રાણીમાં તો માનવીએ દેવત્વ કદપી લીધેલું જ છે-ખીકથી કે ઉપકારભાવથી. ઉંદરથી હાથી અને મગર સુધીનાં પ્રાણીઓની દેવમાં ગણના થઈ ચૂકી

છે એનો વિચાર પણ આપણને આશ્ચર્યચકિત કરે એમ છે. પ્રાણી-
ઓની લયક્રમતા, તેમનો ઉપદ્રવ તથા તેમના ઉપકાર પ્રાથમિક
માનવીની ભાવનાને પ્રાણીઓમાં પણ દેવ દેખાડવા લાગ્યા નાગની
પૂજા તથા ગાયની પૂજા આપણને જરૂર અહીં યાદ આવશે પ્રાણી અને
માનવીના આકાર સંમિશ્રણરૂપ દેવો પણ માનવીએ બનાવ્યા છે.
ભાવિ કલ્પિક અવતારની કલ્પનામાં અશ્વ આવશ્યક બની રહ્યો છે.
વળી માનવજાતના પરાક્રમી પુરુષો અને મૃત પિતૃઓ પણ ઝડપથી
દેવસ્વરૂપ ધારણ કરે છે. ‘દેવ યથા’ અગર ‘દેવતોઽક પામ્યા, એ મૃત્યુ-
વાચક વાક્યોમાં આપણી એ ભાવના સુઘટિત રીતે ગોઠવાઈ ગઈ છે.
દેવ બની ગયેલા પૂર્વજો સાથે ધાર્મિક વ્યવહાર કરવા સરખી શ્રદ્ધા પાણુ
હિતપક્ષ થાય છે, અને આમ પિતૃપૂજા તથા વીરપૂજા ધર્મનો એક વિભાગ
બની રહે છે. લયગ્રેસ્ક જૂતગ્રેતની માન્યતા પણ ગત માનવીઓના લગ-
ભાથી બિપન્ને છે. એમાંથી પસાર થતા થતા એક એવી ચિંતનભૂમિકા
આવે છે કે જેમાં સર્વ તત્ત્વો અને સર્વ શક્તિઓના આધારરૂપ એક
પ્રશ્નરની ભાવના જાગે છે, એટલું જ નહિ પરંતુ પ્રશ્નરના સર્વવ્યાપ-
કત્વનો ભાવ પણ ઉદ્ભવ પામે છે, જેમાંથી એકેશ્વરવાદ કે સર્વેશ્વર-
વાદ - *paramatma* ની દ્રષ્ટિએ માનવી પહેામી જીવ શિવની એકતા
વિચારતો ધર્મ તથા તત્ત્વચિંતનના ઉચ્ચ શિખરો સર કરે છે.

ધર્મ સાથે વહેમ, જાદુ તથા નાનકડું પણ જિલા ઘયા એ યાદ રાખવું
ઘટે. પરંતુ એ જ જાદુ વહેમ અને નાનકડાં વૈદક, વિજ્ઞાન તથા
ખગોળશાસ્ત્ર ધડાયા એ પણ જૂઠાં ન જોઈએ. માનવસમાજની
ચિંતરતામાં ધર્મ જાદુ મારો ઉમેરો કર્યો—જે કે આજ તો માનવીને
ગ્થાપિત ધર્મો સાકડા પડે છે.

ભાષા અને કલા

હવે સંસ્કૃતિના ઘડતરનો ચતુર્થ પાયો આપણે વિચારી લઈએ.
શરૂઆતથી જ માનવીને શબ્દજ્ઞ તો જડ્યો હતો. કુદરતના ધ્વનિ અનુ-
કરણમાંથી તેમ જ આશ્ચર્યદર્શક ઉદ્દગારમાંથી આખી માનવભાષા

હિતપન્ન થઈ ભાષાએ માનવીના વિચારને સ્પષ્ટતા અર્પી અને એથી સામાજિક વ્યવસ્થા વધારે સુગ્રચિત બની એક પેઢી અને બીજી પેઢી વચ્ચેના ઝડપથી જૂઠાઈ જતા સંબંધો ભાષાને લીધે નવારે ધન બનતા ચાલ્યા જાન, ઋણ અને ધર્મની આપણે વધારે વ્યાપક બની, સામાજિક સંગઠન વધ્યું અને ભાષાને લીધે માનવપ્રગતિમાં અવનવું બળ આ ધુ-માન બોલાતી ભાષાને લિપિ મળી એટલે વળી ભાષામાં વીજળીનો વેગ આવ્યો ભાષામાંથી ભાષાકલા, કા યરચના ઉચ્ચાગ્રણ્યતા તથા વર્ણનશક્તિ વિકસતા કવિઓ, મ ત્રોચ્ચાગ્રકો, વ્યાખ્યાતાઓ અને નેપથ્યો તથા ઉદ્ગાતા ઝિલા થતા ચાલ્યા જેમણે આખી માનવપ્રગતિને કલામય રીતે સંગ્રહિત કરવાના પ્રયત્નો આદર્યા અને આપણા શાસ્ત્રો મ ત્રો, ધર્મકથાઓ, આચારનોંધ તથા આખું સાહિત્ય સર્ગધુ વાણીની કનાએ અન્ય કલાઓને પણ પોતાની માથે જ ફાળ ભરાવી અને માનવજાતના સુગોળન સરખા શિલ્પ, ગ્રાપ્ત્ય ચિત્ર તથા સંગીતે જાગી માનવસંપ્રતિને અવનવો સૌન્દર્યઆકાર આપી દીધો સૌન્દર્ય જાવના મુદ્દા આકાર ધાગણ કરી સંસ્કૃતિના કૃત્તિઓમાં આમ ગીત નૃત્ય, નાટક, મુક્તિકાક્યા, ચિત્ર શિલ્પ સ્થાપત્ય, સાહિત્ય તથા ફિનસફી જેવી બધા તથા ચિત્રત્રેણીઓ સર્જી માનવજીવનને સાચુંકના અર્પે છે સંસ્કૃતિતત્ત્વોનું પરસ્પર અવલુ બન

આમ અનેવિધ વિકાસ સાધતો, એ વિકાસવિસ્તારને આકૃતિ બદલ ગોઠવતો માનવી નાથમિક જૂમિકામાંથી સંસ્કૃતિની જૂમિકા ઉપર આજનો આવે છે આ વિકાસ બહુ લાંબો ગાળો માટે છે સંસ્કૃતિના બધા જ તરવો એક સાથે જ સરખા આગળ વધતા નથી એક માનવસિદ્ધિ બીજી માનવસિદ્ધિઓના દાર ખોલતી જાય છે ખોરાક ગોઠવતો શિખરી ધીમે ધીમે એક શાલો ખેડત બની જાય છે, અને ખેતીમાંથી વ્યાપારધધામાં ગિતરી પડી આજની અત્યંત સફળ આર્થિક રચના તે જિભી કરે છે કુટુંબકળીનો, શાંતિ, જાતમાંથી મહાપ્રગ્નઓ જાગે છે અને સુદૃઢ વ્યવસ્થા માગતી એ પ્રગ્નરચનામાં

સત્તા, કાયદો, ન્યાય, હક્ક, ફરજ અને એ સર્વને ગતિમાન કરનાર રાજસત્તા તથા રાજતનો જિભાં થાય છે. લય અને આશ્ચર્યમાંથી આખી જીવનવ્યવસ્થા સમજાવવા મથતો ધર્મ જિભો થાય છે અને માનવી માનવી વચ્ચેના વ્યવહારની સમજણમાંથી નીતિ, સભ્યતા, ટેક જેવી માણસાર્થ વધારતી નૈતિક લાવનાઓ જન્મત થાય છે. વાણીમાંથી ભાષા અને ભાષામાંથી સાહિત્ય સર્જાય છે અને આપણા ઉપયોગની વસ્તુઓને શણગારતી કલા આપણા જીવનનો કપ્પજો લે છે. આમ આરે પાસથી વિકાસ પામતી માનવતાના સમૂહો કોઈ અજળ એકતા ધારણ કરી એક એવી વિશિષ્ટ છાપ પાડે છે કે જેમા સંસ્કૃતિને ઘડનારાં ઉપર કલાં તત્વોની કોતરણી ચપટ ઉકલી આવે છે. માનવીનો આ સંસ્કૃતિપ્રવાસ એક અદ્ભુત રોમાચક ઘટના છે. એ પ્રવાસ એટલે ?

પ્રગતિપ્રવાસ

દશ લાખ વર્ષ ઉપરની મળી આવેલી માનવજોષરી આઘ માનવની છે એમ માની લઈએ તો માનવીનો આખો સંસ્કૃતિપ્રવાસ દશ લાખ વર્ષનો ગણાય. આર હિમયુગોમાંથી પસાર થતા જીવને શું શું નહિ અનુભવ્યું હોય ? કેટલા હિમયુગોએ માનવીને ઘેરોં હતો ? કદાચ હિમપ્રલયમાંથી બચવું એ જ માનવીનું મહાભારતકાર્ય, સંસ્કૃતિનું પ્રથમ પગથિયું હોય તો ગુફાઓમા સંતાઈને, ખાડાઓમા દબાઈને માનવી જીવ્યો ખરો. ત્રીસેક હજાર વર્ષ ઉપર હિમપ્રલય ઓસર્યો અને માનવીએ ગુફાઓ છોડી તળાવો અને નદીઓ ઉપર વસવાટ કરવા માડ્યો. પશુપક્ષી અને જળચર પ્રાણીઓ હજી તેનાં ભયંકર દુશ્મન બની રહ્યા હતા. પથ્થરના ઓળર વાપરતા એને આવડ્યું એ દિવસે એણે સંસ્કૃતિ તરફ ખીણું ડગલું ભર્યું. એ પથ્થરના ઓળરઆવડતનો યુગ તે અશ્મયુગ. એના પાછા એ વિભાગ : જૂનો અશ્મયુગ અને નૂતન અશ્મયુગ. ઘડયા વગરનાં પથ્થરિયા હથિયારવપરાશનો કાળ તે પ્રાચીન અશ્મયુગ અને ઘડેલાં

હથિયારની વપરાશનો કાળ તે નૂતન ચત્સમયુગ. એ યુગથી માનવી જાણે જીવંત હોય એમ લાગે છે. એમાંથી આગળ વધતો વધતો માનવી અનેકવિધ પ્રાથમિક પ્રયોગો કરતો કરતો અંતે એવી ભૂમિકા ઉપર આવે છે કે જે ભૂમિકાને વિચારકો સંસ્કૃતિનાં તત્ત્વોવાળી ભૂમિકા કહી શકે.

માનવીને જ્ઞાત - જાણીતી સંસ્કૃતિ પ્રાપ્ત કર્યે પણ પાંચ-સાત હજાર કરતાં વધારે વર્ષો થયાં નથી, એવો સામાન્ય મત છે. સંસ્કૃતિનાં તત્ત્વો પ્રાપ્ત કર્યા પછી માનવી ઐતિહાસિક નોંધ પામે છે. ઇતિહાસની ઉપા ટાણે આવી માનવસંસ્કૃતિ સુમેરિયામાં દેખાઈ અને ઇજિપ્તમાં દેખાઈ, બાબીલોન તથા દેશનમાં પણ તેના સાચા રજુકાર સંભળાયા અને ચીન તથા ભારતની સંસ્કૃતિએ પણ પોતાની આંખ ઉઘાડી જગત ઉપર જોયું. એ સંસ્કૃતિઓમાં પહેલી કયી અને છેલ્લી કયી એ નિર્ણયમાં ભારે મનભેદ તથા જેંઆખેંચી ચાલ્યા કરે છે. નવી નવી શોધખોળ માનવીની તેમ જ સંસ્કૃતિની પ્રાચીનતાને વધારે અને વધારે વર્ષો આપે જાય છે. એટલે એ ચર્ચા આગળ ન કરતાં એટલું જ કહેવું બસ થશે કે ભારતીય સંસ્કૃતિ પણ પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓમાંની એક છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિનું જીવંતપણું

ખીજી સંસ્કૃતિઓ સાથેની સરખામણીમાં પ્રાચીનતા ઉપરાંત ખીજું એક તત્ત્વ છે જે ભારતીય સંસ્કૃતિને વિશિષ્ટતા અર્પી રહ્યું છે. એ છે એનું જીવંતપણું. એશિયા-યુરોપની અન્ય પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓ લૂપ્ત થઈ ગઈ અને તેમને સ્થાને તદ્દન જુદી ખીજી વર્તમાન સંસ્કૃતિઓ આવી. માત્ર ચીન સાથે ભારતની જ એક સંસ્કૃતિ એવી છે કે જે આજ સુધી સજીવ જીવંત રહી છે અને હજી લાંબું જીવન ગાળવાની શક્તિ દર્શાવે છે. The art of India and Pakistanમાંનું એક કથન અત્રે ઉતારવા સરખું છે: Of all the ancient empires only India and China

survive ભાગ્યશૂન્યતા પટ ઉપર સંસ્કૃતિએ કયા કયા સ્વાગ ધાગણ કર્યા એ આપણે હવે ક્રમ વાર જોઈ શકીશું. ભારતભૂમિના સાંસ્કૃતિક અભણથી માડી આગના અવરણ્ય સુધી કેવી વિરમચકારક ઘટનાઓ આપણી સંસ્કૃતિને ઘડતી આવી છે એનું વિહંગાવલોકન કરીએ, ગૌરવના અને ગ્વાનિતા જે પાઠ મળી આવે તે વાચી જઈએ અને સ્વગણ્ય સિદ્ધ કરી ચૂકેના નર્તમાન ભારતના ભાવિ તરફ આશાની મીટ માડીએ.

અરુપણ ભૂતકાળ

આપણા પૂર્વ ઇતિહાસ બહુ અગ્રપણ છે, ધુમ્મમ ભરેલો છે. એમાં પ્રકાશ પાડતી વસ્તુઓ અને પ્રસંગદુકકાઓ જે મળી આવ્યા છે તેમને સાધી એક સળંગ ચિત્ર જીવું કર્યા આપણે મથન કરીએ. એ ચિત્રની ફેટલી જે રેખાઓ ભાવિસંગોદયન અંગે જૂનભરેલી પણ નીવડે. સિંધુનદ સંસ્કૃતિના અવશેષો અને તેથી પણ પહેલાના અશ્મયુગીય અવશેષો, વેદ, મહાભારત, ગમાયણ, પુરાણો ફેટલોક પ્રકાશ આપી શકે એમ છે. મુત્રો અને ગ્રંથિઓ તેમ જ ખીલ-જૈન માર્ગીય મથોમાથી પણ ફેટલોક પ્રકાશ આપણને મળી શકે એમ છે. હર્ષચરિત, વિક્રમાદ્યચરિત, નનસાહસાકચરિત, રામચરિત, ભોજ-પ્રબંધ, રાજતરંગિણી, ગૌડવાહો, પૃથ્વીગજચરિત જેવા મથોમાથી ફેટલોક ઇતિહાસ આપણે જોઈ શકીએ છીએ. પૂર્વ-પશ્ચિમના મુનિખ્યાત મુસાફરોના વર્ણન આપણને સંસ્કૃતિસંલક્ષનમાં ઉપયોગી થઈ પડે એમ છે. હગની ટેરીયમ-દાગના શિલાલેખમાં ભારત ઉદ્યેખ પામે છે. હીગ્ગોટસ તથા પ્લીની જેવા ઇતિહાસલેખકો તેમ જ પેરીપ્લસ ઓફ ઈન્ડિયાના સીનેસીસ જેવા ગણાકની જાટવાળા પરદેશી મથોમાથી પણ પ્રકાશ આપોમોટો થઈ શકે એમ છે. ચન્દ્રગુપ્ત મૌર્યના દરબારનો ગ્રીક એલચી મેગસ્ટિનીસ એના સમયના ભારતનું ચિત્ર આપણી માંમે મૂખી ગયો છે. ફાહિયાન, હુએનસંગ તથા ઇતિહાસ જેવા ચીની મુસાફરોએ પણ તેમના વર્ણનોમાં ભારતને જીવંત બનાવ્યું.

૩૮ • જાગૃતીય સંસ્કૃતિ

છ અવધરની મગખા મન્દૂતન અગ્ને પછ મગખામ યુગના પ્રલ ત કાલની ભારતીય સંસ્કૃતિનો વિગતવાર અહેવાલ આપ્યો છે જાગૃત માથી મગી આવેવા અને સિક્કાઓ, શિનાનેઓ, પ્રસારિતઓ, તામ અને તાડપનો તથા કસાના પડિન અવશેષોએ પણ કચાક અગ્નિપાણુ પાડ્યુ છે એ સધગા પ્રગગની સદાય લર્ભ જાગૃતીય સંસ્કૃતિનુ એક છાયાચિત્ર જિમુ ચર્ધ સકથુ ન જોને આપણે નિહાગી લર્ધએ પાંચ હુગત વર્ધનુ ભારતીય છાયાચિત્ર

એ છાયાચિત્ર પાચ હુગત વર્ધના સમયપટ ઉપર ચીતરાઈ રહ્યું છે એ પાચે હુગત વર્ધને મરખી ગીતે, સગગ રીતે જોઈ શકાય એવી રિધનિ હજી જિમી ચર્ધ નથી છતાં એ પાચે હુગત વર્ધના અગ વાળા-અ ધાગમા આપણે આપણી નજર દેઠવી પડગે કાગપુ આપણા પોતાના દેહમા અને માનમમા ભારતીય સંસ્કૃતિના પાચે હુગત વર્ધનો જીભાર લર્ધો છે ભારતીય સંસ્કૃતિને જોળખના આપણે આપણી પ્રાચીનતાનો આપો પ્રવાસ કરવો પડગે વર્તમાનને ધડે છે પ્રાચીન-કાળ-મુખ્યત્વે એ પ્રવાસના અનેક સીમાચિહ્ના એ પ્રવાસમા આપણે કોઈ રાજ્યચિહ્નને વગગણુ પડે અને કોઈ ધર્મચિહ્નને પણ વળગણુ પડે કદી કોઈ કલારીય આપણા માર્ગને અગ્નિવાગે અથના મહા-વિચાર ઉચ્ચન આપણને માર્ગસૂચન કરે કોઈ ખડેરમા આપણે પ્રવેશ કરવો પડે કે કોઈ ભગગમાથી મગી આવેવા સિક્કા કે મૂર્તિનો આધાર લેવો પડે માનવસંસ્કૃતિના એક મહત્વના વિભાગ તરીકે ભારતીય સંસ્કૃતિ ઇતિહાસની સાલવાગીમા પણ જોડવાય અને મ્દી કદી ઇતિહાસપૂર્વ યુગના અધકારમા પણ તે આપણને ઘસડી જાય તેમાય એક વિશિષ્ટ મુશ્કેલી તો ખરી જ જોધકો અને નિહાનેનો એકમત હુગત ન આવનાનો જોખા!

ઇતિહાસપૂર્વ યુગને ઇતિહાસની સીમામા લાવવાના પ્રયત્નમા આપણે પ્રાગૈતિહાસિક જાગૃતને પ્રથમ નેવુ પડગે માનવસંસ્કૃતિના અજો માનવી પૂગ ખીનની ગકથો નહતો ત્યારનો એ પ્રાચીન

યુગ. એ યુગ પણ ઓછો મહત્વનો ન કહેવાય. પ્રાથમિક માનવીને આપણે સંસ્કૃત-સંસ્કારી લલ્લે ન કહીએ, પરંતુ સંસ્કૃતિ ઉપજાવવામાં આપણા એ જગતી પૂર્વજનો ફાળો ઓછો ન ગણાય. સંસ્કૃતિનાં મહાપ્રયાણ એ અસંસ્કૃત યુગમાં જ માનવીએ શરૂ કર્યાં. માનવીના સંસ્કૃત યુગ કરતા અસંસ્કૃત યુગ વધારે વિશાળ છે.

પ્રાગૈતિહાસિક ભારત

પ્રાગૈતિહાસિક યુગ એટલે? પૃથ્વીના ગ્તર ઉપરથી યુગ માપતા ત્રણ યુગની ગણના કરવામાં આવે છે (૧) પ્રાથમિક-Primary, (૨) દ્વિતીય-Secondary અને (૩) તૃતીય-Tertiary પ્રાથમિક ભૂગત યુગમાં ભારતભૂમિનું નામનિશાન ન હતું બીજા અને ત્રીજા યુગમાં ભારતભૂમિનો ઘાટ ધીમે ધીમે રચાતો ચાલ્યો એ કેવી રીતે રચાયો, એના ઉપર શ્રવ અને માનવી કેમ ઉત્પન્ન થયા અને કયારે? એની આછી સમજ પ્રાગૈતિહાસિક યુગમાં આપો પ્રકાશ પાડે છે

ઇતિહાસનું આદ્ય પ્રકરણ

ભારતનો પણ પ્રાગૈતિહાસિક યુગ છે એ યુગના અવશેષો મળી આવ્યા છ એ શુ શુ કહી નય છે એ આપણે સહજ નોંધ જવું રહ્યું, કારણ હવે પ્રાગૈતિહાસ એ ઇતિહાસનું આદ્ય પ્રકરણ બની ગયું છે આખી ભારતીય સંસ્કૃતિનો વિચાર કરવામાં આપણે ભારતની ભૂગોળ, ભારતનો પ્રાગૈતિહાસ તથા સાદ્ય, સવત કે યુગનો આહોપાતગો આધાર આપે એવો ઇતિહાસ પણ નોંધ જવો પડશે એ ઇતિહાસમાં પ્રગત્યવન પણ સમજવું પડે અને રાજનીય ક્રાંતિ એનો પરિચય પણ સાધવો પડે, શ્રવનના આદર્શો ઉદભવા પડે અને તેમાં થતા ફેરફાર પણ નોંધવા પડે કલાનો વિકાસ શોધવો પડે અને સાહિત્યના ઉદયનો પણ નિગૂંવા પડે પ્રગત્યવનના વિધવિધ

પાસા મળીને આખું સર્જતિત્વરૂપ ઘડાય છે, અને સર્જતિના આકારમાં યુગયુગની છાપ પણ ઊપસી આવે છે ભારતીય સર્જતિ સમજવા માટે ચાત જૂતકાળથી વર્તમાનકાળ સુધીનો અવાસ ખેડવે પડે અને એમાં એટલેટલી સદીઓ વીતી ગઈ છે કે એમને ઊઠેલતા અને તેમને પગરપગ સાકળી લેના વિવિધ મુશ્કેલીઓ આવીને ઊભી ગઈ છે સગા ઇતિહાસરચનાના સાધનોનો અભાવ મોટામાં મોટી મુશ્કેલી ઊભી કરે છે એ અને એવી મુશ્કેલીઓ વિતાવતા આપણે આગળ વધીશું ભાગતીય સર્જતિને ઝોળખના-ઝોળખાવવાના પ્રયત્નોમાંથી નવીનવી ખાચખૂચ આવે પણ ખરી અને ઉકેને પણ ખરી. મુશ્કેલીઓ છતાં અભ્યાસ આગળ વધતો જાય છે, ભાગતીય પ્રજાના ટેટનાક અધાર ખૂણામાં અજવાળા પ્રગટે છે અને ભાગતીય સર્જતિનું ઝોળખાઈ આવે એવું સજ્જન ચિત્ર ઊપમી આવે છે, જેના પાનામાં રહેતો પ્રાચીન જૂગોળમયાંદિત પ્રાગૈતિહાસ પણ આપણને કાર્ક કાર્ક પ્રાચીન યુગદર્શન કરાવી જાય છે.

પ્રાચીન ભૂ-રચના

ભાગતીય જૂગોળ એટલે જેને આપણે ભાગતને નામે ઝોળખીએ છીએ એ ભૂમિવિસ્તાર નીચે આવેતું પૃથ્વીપટ પરતું પૃથ્વીના પડ પણ ઢેટઢેટલા છે? પૃથ્વીપટ શોધતા જૂતરશાસ્ત્રીઓ આપણને ચકિત કરે એની અનેક વિગતો આપી રહ્યા છે જેમાની એક પ્રસ્તુત વિગત આપણે સાલગી લઈએ સદીઓ અને યુગોની પાછળ આપણે માલ્યા જઈએ તો આજનો ભારતીય આકાર આપણને જુદો જ દેખાય છે માખો વર્ષ પહેલા ભારતનો દક્ષિણ ભાગ અને આફ્રિકા ખંડ જોડાયેલા એક જ ભૂમિવિભાગ હતા, જેનો પૂરાવો આફ્રિકા તથા કાઠિયાવાડના સિંહો આપી રહ્યા છે એમ કહેવાય છે એ બે પ્રદેશો સિવાય સિંહ ખીજે ચતા નથી, એટલું જ નહિ, દક્ષિણભારતનો પ્રદેશ આફ્રિકા ઉપગત આજના ઓસ્ટ્રેલિયા તથા અમેરિકા સાથે જોડાઈ પૃથ્વીનો એક મહાન ભૂમિખિસ્તા જની ગૂંથેતો હતો જેને

આજના અધ્યાસીઓ 'ગોંડવાના' નામે ઓળખે છે. એ જ પ્રમાણે ઉત્તરભારતનો ઠેટયોક વિભાગ પણ એશિયાખંડ સાથે ચોટસો હતો, જેને 'અંકાગ'નું નામ અધ્યાસીઓ આપે છે. ઉત્તર અને દક્ષિણ ભારતીય વિભાગોની વચ્ચે 'ટેથીસ' નામનો એક મહાસાગર લહેરાઈ રહ્યો હતો. પૃથ્વીના પડ ઉપર અનેક ફેરફારો થયે જ નાચે છે, અને એ ફેરફારો પૃથ્વીના પડમા પોતાની કથની લખતા પણ નાચે છે. પૃથ્વી ઉપર એક ભયંકર ભૂમિવિપ્લવ જાણ્યો, અને એમા ટેથીસ સમુદ્ર ભાગત વચ્ચેથી ઓસરી ગયો, અને દ્વિંદ આફ્રિકાને વિખૂટા પાડતો મહાજળી બની ગયો. ઓસ્ટ્રેલિયા અમેરિકા સાથે જોડાયેલી ભૂમિનો મોટો ભાગ જળ તળે ડૂબી ગયો જેમાંથી દ્વિંદી મહાસાગરના ટાપુઓ જેટલી જમીન બચી ગઈ અને ઉત્તરદક્ષિણ ભારતભૂમિ એક બની ગઈ. ટેથીસના પાણી બંને પાસ વેરાઈ ગયા અને એમાંથી એક એવો પ્રચંડ ભૂમિપ્રદેશ બિચકાઈ આવ્યો કે જેણે હિમાલયને નામે પૃથ્વીના ઊંચામા ઊંચા પર્વતનું સ્થાન મેળવ્યું. કચ્છનું તથા ગજગજાનનું ગજ એ ટેથીસ સમુદ્રના અવશેષ મનાય છે. શંખ, છીપ અને એવા જ કેટલાય દરિયાઈ દ્રવ્યો હિમાલયમાંથી મળી આવ્યા છે એમ શોધકો કહે છે એ ભૂમિવિપ્લવ પછી ભારતે લગભગ આજનો આકાર ધારણ કર્યો આમ ઉત્તર તથા દક્ષિણ - અંકાર - તથા ગોંડવાના - એ બંને ભૂમિનિસ્તારના સંયોગીકરણમાંથી આપણું ભારત - આજનું ભાગત ભૌતિક દેહે સર્જાયું

આકૃતિ-ફેરફાર

એ સંલુકા ભાગતમા પણ ભૂમિફેરફારો થતા ચાલ્યા છે નદીએટ પ્રવાહો બદલે છે અને કદી અસોપ પણ થઈ જાય છે. વેદમા ગંગા-યત્રી સરસ્વતી આજ હુમ્મ થઈ ગઈ છે. કેટલાક અધ્યાસીઓ એ હુમ્મમગ્ગવતીને કેઈ પ્રાચીન કાળમા ખલાતના અખાતમા રેલાની માને છે - આજની આખમતી કદાચ એ હુમ્મસરસ્વતીનો હુકડો હોય? સિંધુ નદી તો પોતાના પટપ્રવહ બદલવા માટે જાણીતી છે. એના

પડ નીચે સંતાડેલી પ્રાચીન સંસ્કૃતિના અવશેષ પણ એણે ખુદ્ધા કર્યા છે.

કાઠિયાવાડ-સૌરાષ્ટ્ર-સદીઓ પૂર્વે ગુજ્જનતનો દ્વીપકલ્પ નહિ પડતું દ્વીપ હતો એવી પણ માન્યતા અભ્યાસીઓમાં છે કદાચના રણુથી ખલાતના અખાત સુધી લખાયેલો નળકાદાનો નીચો વિભાગ સૌરાષ્ટ્રના દ્વીપસ્વરૂપને શક્ય મનાવે છે

વિન્ધ્ય પર્વત એટલો જૂનો છે કે તેની આગળ હિમાલય વયમાં એક બાળક લાગે. દક્ષિણની સલાદિ પર્વતમાળાએ અતિ પ્રાચીન પથ્થરોને પોતાનું નામ આપી Deccan 'Trap-દક્ષિણશિલા-જેવી ભૂતરશાસ્ત્રને ઉપયોગી માર્ગશિલા આપી છે. આસામના બૂક પ હજી ભારતભૂમિને નવનવા આકાર આપતા જાય છે.

તેમાં જે માનવીએ આપેલી ભાગનની ભૂગોળ તો વળી ઘડી ઘડી ભારતના આકારને બદલે છે. અફઘાનિસ્તાન અને બલૂચિસ્તાન એક કાળે ભાગતીય પ્રદેશો હતા. આજ એ બન્ને પ્રદેશો ભારતમાં નથી, એટલું જ નહિ, પડતું જ્યાં ઋગ્વેદની ઋચાઓ ગવાતી એ સિંધુતટનો પ જન પણ આજ ભારતમાં નથી. પૂર્વબ માળ અને પશ્ચિમપ જળ ચાર-પાંચ વર્ષથી મુન્નિમોએ પાકીસ્તાન નામ આપી ભારતની ગળઠીય સત્તા માથી અલગ પાડી દીધા છે. છતાં આપણે ઓળખીએ એવી ભાગત-ભૂમિની ઉત્તરે ભાગતીય જીવન ઉપર લખ્ય જાય પાડી ગહેયો હિમાલય પર્વત ભારતને એક સીમાચિહ્ન આપી રહ્યા છે. એની મહાદીવાન નીચે આખો ઉત્તર ભારત આવી જાય છે. હિમાલયની ધાવા ખસના વિન્ધ્યા-ચલ પાછળ શરૂ થતા દક્ષિણ ભાગતની ત્રણે બાજુએ દિ દી મહાનાગર તથા તેના જ વિભાગ સરખા અરબી તથા બંગાળી સાગરો ભારતને પૂર્વ, પશ્ચિમ તથા દક્ષિણની જગમીમાંઓ અર્પી રહ્યા છે ઉત્તર તથા દક્ષિણ ભાગતની નોખી વિશિષ્ટતાઓ ખરી. છતાં આખો ય ભાગત દેશ મહાકાય એશિયાખ ડનો લાવપલભ્યાં દક્ષિણ વિભાગ બની રહે છે.

ચેતનની જાગૃતિ

એ ભારતજૂમિ ઉપર પ્રથમ જીવ કયારે પ્રગટ થયો? પ્રથમ માનવી કયારે પ્રગટ થયો? આપણે પ્રથમ જોઈ ગયા તે પ્રમાણે પૃથ્વી ઉપર ચેતન કયારે જાગ્યું એની ગણતરી કરવી મુશ્કેલ છે. લાખો લેખા ન થાય એટલા વર્ષોની પ્રાચીનક જીવની ઉત્પત્તિ. ગોધખોળ થતી જાય છે તેમ તેમ વર્ષોના વિસ્તાર વધતા જાય છે. પ્રથમ જીવોત્પત્તિ જાળમા; પછી અર્ધજીવ અને અર્ધપૃથ્વીમાં, અને અંતે સૂકી જમીન ઉપર ચેતન્યે જીવવા માટે અગર જીવન લખાવવા માટે વિવિધ આકારો લેવા માડ્યા. પ્રકૃતિને અનુકૂળ થવામા જંતુ, પશુ તથા પક્ષીઓની કેટલીયે જાતો નષ્ટ થઈ ગઈ અને વિમર્ગ પશુ ગઈ. બચીના કે માટીના પડમા અચવાઈ રહેલા જાનવરોના ટાડકા કે અન્ય અવશેષ હાથ લાગે છે તેમ તેમ આપણને ખબર પડતી જાય છે કે હલેત માછલીને પણ શરમાવે, હાથીને પણ લઘુતાનું જાન કરાવે એવા પશુપક્ષી આ પૃથ્વી ઉપર એક વાન ગણ્ય કરી રહ્યાં હતાં. અંદર અંદરના વિમલમા અગર કુતના વિપ્લવો સામે અસહાય બનીને એ મહાકાય જીવો અદૃશ્ય થઈ ગયા, અને પરિસ્થિતિને અનુકૂળ મીજાનસર હેલ વિકસાવતા પ્રાણીઓનો યુગ આવ્યો. આ પશુપક્ષીની ચેતનાને એક જ જાન હતું. કુદ-તને અનુકૂળ થઈ જીવવું પ્રેરણાપ્રેરિત એ ચેતન્ય મનાય છે; બુદ્ધિપ્રેરિત નહિ.

માનવી વાનર નહિ-વાનરની નજીક

હવે બાજ સૃષ્ટિને અનુકૂળ આકાર ધારણ કરી સચવાયેલી જુદી જુદી પશુજાતોમાંથી વિકાસ પામી જીવને માનવઆકાર કેમ અને કયારે ધારણ કર્યો એ વિષય અભ્યાસ, અનુમાન અને કલ્પનામિશ્રિત સુદર ચિત્રાવલિ ઊભી કરે છે. માનવજાતની પૂર્વજ પરંપરાને શોધતા અભ્યાસીઓ એક એવા અટકરવાને આવે છે કે ત્યાં નર અને વાનરની ઠેઠ જ ખી સામ્યતા સ્ફુટ થાય છે. માનવી વાનરમાંથી ઉપજેલી પ્રજા છે? નર અને વાનર બન્નેના પૂર્વજ

સરખી ઢાં / પ્રાણીગ્યનામાથી ઊપજેની પ્રજા માનવી છે? કે કાઈ
નનન, સહુથી આડી બેતરેની જાનનો માનવી એક વિકાસ છે?
મનોરંજક સંભાનનાઓ ઉત્પન્ન થઈ છે પણ અતિમ નિરાકરણ
લગ આધુ નથી એટલુ ચોક્કસ કે જીવનસૃષ્ટિમા મા. પ્રેરણાને
આધારે જીવતા પ્રાણી તરીકે નહિ પણ પ્રકૃતિને પોતાની અતુક-
જતા પ્રમાણે ધડાનાની શુદ્ધિ અને શક્તિ દર્શાવતા પ્રાણી તરીકે માન
વીએ પોતાનુ ઉચ્ચ ગ્યાન લાગીધુ છે એ ઉચ્ચ ગ્યાને વિરા
જતા માનવીએ એટલુ વિચારવુ ઘટે કે તેના જન્મ પહેલાના જીવનની
એક અતિ લાખી વિકાસસકનના ભોધ શકાય છે, અને ગોળીના
તથા રીમ્પાન્ઝી સરખી પુનઃનિહીન, મે પગે ચાલવા મથતી વાનર-
જાત પશુસૃષ્ટિમા માનવીને વાનરોની નજરુ ગ્યાન આપે એમ છે
માનવી એક રીતે પણ તો ખરો જ

માનવજન્મતિથિ

માનવજાતની જન્મતિથિ ક્યારે ઊજવવી? ચીનમાથી જડેવા
' પેકીંગ માનવ ' તરીકે ઓળખાતા અરશેષ દસ લાખ વર્ષના પછી
યુગના યુગ વહી જાય છે અને પોણાપાચ લાખ વર્ષના અદાજવાળો
' જવા માનવી '—*Pithecanthropus-Erectus* નામ પામેનો
માનવજાત અરશેષ આપણને મળી આવે છે ત્રણ લાખ વર્ષ ઉપરના
માનવ અરશેષ નળી જર્મનીમાથી જડી આવ્યા છે અને સવાનાખ
વર્ષ ઉપરનો એક માનવઅવશેષ ફ્રાન્કફર્ટને લગે જાય છે આવાખીજ
પણ અવશેષ છે ખગ આ માનવજાતના અરશેષ માનવશાવળીને
દસ લાખ વર્ષ મુઝી ખચી જાય છે એટલુ જ નહિ, પણ માનવ-
જાતના પ્રાચીન પૃથ્વીનિગ્તાગના પશુ ખાલ આપે છે પણ આવી
પ્રાચીન માનવખોપરી કે માનવશ્વડ મેળવનાનુ માન લગુ લાગતમૂમિને
મજબુ નથી એ જાણી આપ ની પ્રાચીનપ્રિયતા જગ નસતુટ રહે ખરી!
વિકાસના અરશેષો

પરતુ પ્રત્યક્ષ માનવઅવશેષ નિવાવની પ્રાચીન માનવવિશ્વસ ની

સંસ્કૃતિને ઝીલી શકે, જ્યારે નગર એ સંસ્કૃતિને વિકૃત પણ યનાવતું હોય. આ આજો સંસ્કૃતિવિકાસક્રમ પ્રાચીન ભારતથી આગળ આવતા જોઈ શકાય એમ છે. એ સંસ્કારયુગની પૂર્વે માનવીએ એવું ઘણું ઘણું કર્યું છે જેને આજખ્યા મિત્રાય આપણે સંસ્કૃતિયુગને પૂરેપૂરો આજખ્યા ન શકીએ. સંસ્કૃતિયુગ એ અધિકારમય, અસંસ્કૃત, જંગલી ભાગતા પ્રાચીન માનવયુગનું જ સંતાન છે. આ સંસ્કૃતિયુગના ઉદ્ભવને પશ્ચિમના ત્રિકાનો બહુ લાંબા કાળનું અસ્તિત્વ આપતા નથી. માનવીનો સંસ્કૃતિયુગ ઇસવીસન પૂર્વે ૩૦૦૦, ૪૦૦૦, કે ૫૦૦૦ વર્ષ કરતા વધારે આગળ લગાવી શકાતો નથી. ભારતની પ્રાચ્યવિદ્યા પણ મોટેભાગે પશ્ચિમને અનુસરતી હોવાથી ભારતીય સંસ્કૃતિનો ઉદય એથી પહેલો કદખી શકાતો નથી—આજની શાસ્ત્રીય ગણતરી અજવાસ દમે તો નહિ જ.

શિક્ષાયુગના અવશેષો

પ્રાચીન માનવીના અગ્નિતત્વની ચોક્કસ માહિતી આપતો કોઈ માનવઅવશેષ હજી ભારતમાંથી મળી આવ્યો નથી એ સાચું. ચીન, જાવા, જર્મની, ઇંગ્લેન્ડ, ગ્રીસીયોની વગેરે સ્થળેથી મળી આવેલા અવશેષોનો સમકાલીન માનવઅવશેષ હજી ભારતમાં હાથ લાગ્યો નથી, એનો અર્થ એમ તો નહિ જ કે માનવજાતની પ્રાચીન વસાહત કે ઉત્પત્તિ ભારતમાં થઈ જ ન હતી. માનવજોષરીઓ બાદ કરતા માનવીના અગ્નિતત્વની ચોક્કસ આખી આપણને પ્રાચીન શિક્ષાયુગથી થાય છે. શ્રી સાકળિયાની શોધખોળ આ સંબંધમાં નવો પ્રકાશ પાડે એમ છે. વળી પ્રાગૈતિહાસિક યુગની વહેચણી જે જે વસ્તુના દધિયાર-ઓળંગ માનવી જન્મવે એના ઉપર થાય છે—પાષાણયુગ, કાસાયુગ, લોહયુગ જેવા એ વિભાગો છે. પાષાણયુગ પાછો ત્રણ વિભાગમાં વહેચાયો છે : (૧) અતિ પ્રાચીન—Eolithic, (૨) પ્રાચીન—Palaeolithic, અને (૩) નૂતન પાષાણયુગ—Neolithic. આપણે પહેલાં જેને એક જ માની ચાલીશું. એ જન્મે યુગના

સિંધવણપુરની ગદના પ્રાગૈતિહાસિક ચિત્રો

અવશેષો ભારતમાં ઘણે જગે મળી આવ્યા છે. દક્ષિણ ભારત, ગોદા-વરીની ખીણ, નર્મદા, તાપી તથા સાબરમતીના તટપ્રદેશો, ઝોરીસા, જયપુર વિભાગ, શુદ્ધેવખડ અને તેથી પણ ઉત્તરે શિલાયુગનાં હથિયાર ઝોળર વિપુલ પ્રમાણમાં મળી આવ્યા છે, અને જેમ જેમ શોધખોળ વધતી જાય છે તેમ તેમ પ્રાચીન માનવીના વસવાટનાં ચિહ્ન વધારે વ્યાપક ભૂમિ ઉપર વેગવર્તી દેખાઈ આવે છે. આ પ્રાચીન શિલાયુગના અવશેષો પછી એ જ પ્રમાણે નૂતન શિલાયુગના ઝોળરો પણ વિપુલ પ્રમાણમાં મળી આવ્યા છે.

ગુફાનિવાસ

વળી હથિયારો-ઝોળરો ઉપરાંત એ યુગના રહેઠાણોના નમૂના સરખી પ્રાચીન માનવવસવાટની ગુફાઓ પણ મળી આવી છે. દાક્ષિણમાં કર્નૂલ પાસે આવેલી બિલ્કા સુગ્રામની ગુફાઓ પ્રાચીન ભારતના ગુફાનિવાસી માનવની સાક્ષી પૂરવા આપણી સામે જ આવી ઊભી છે. અર્મરીની ગુફાઓ પણ એ જ વાત કહી જાય છે. વળી એ ગુફાઓની આસપાસથી એના પ્રાણીઓના અવશેષો મળી આવ્યા છે કે જે પ્રાણીઓ હાલ ભારતમાં અજિત્વ ભોગવતા પણ નથી, પરંતુ બીજે સ્થળે, ખાસ કરી આફ્રિકામાં મળી આવે છે. એ વસવાટગુફાઓની વ્યવસ્થા પણ આપણુ ધ્યાન ખેંચે છે. એ ગુફામાં ધાર્મિક વિધિના ખડ, રસોડાના ખડ તથા શળ દાટવાના ખડની પણ વ્યવસ્થા જોવામાં આવે છે. આ ગુફાનિવાસી માનવો જાગૃત શિકારીઓ હોવા જોઈએ. એક ગુફા પાસે તો વગભગ બસો જેટલાં હાડકાના હથિયાર મળી આવ્યા છે. કોઈ ગુફાના ધર્મખંડમાં પ્રવેશ કરતા આપણને ભાન થાય છે કે ચડી કે કાલીના લય પમાડતા ધર્મવિધિ સરખી પ્રક્રિયાઓ આ ગુફામાં થતી હોવી જોઈએ. આવી ગુફાઓમાં સતત માનવવસવાટ પણ નહિ થતો હોય. એક સ્થળે ન ફાવ્યું એટલે માનવી એ સ્થળ છોડી બીજે જગે ચાલ્યો જાય છે. મોટે ભાગે જે ગુફામાં મૃત્સપ્રસંગ બેખબરો હોય એ ગુફા છોડી દેવાની

લાગે છે. મૃતદેહને ઘાસ-પાંદડાંમાં ઢાળી દેતા હશે એમ પણ દેખાય છે. મૃત્યુની વાત બુદ્ધાર્થ જતાં માનવી ફરી એ જ ગુફામાં આવી વસે છે પણ ખરો.

પ્રાગૈતિહાસિક કલાઅવશેષો

આમ એ યુગની વિવિધ ભૂમિકાઓમાંથી પસાર થતા માનવીનો વસવાટ ભારતમાં હતો એના પુરાવામાં પાળેલાં કે શિકાર થયેલાં પશુપક્ષીના અવશેષ, ઓળરો, હથિયારો તથા વસવા યોગ્ય ગુફાઓ મળી આવ્યાં છે. ભારતીય પ્રાચીન માનવીમાં અન્ય દેશના પ્રાચીન અવશેષોની માફક કલાભાવના પણ ખીણી હતી એમ એ ગુફાની દીવાલો ઉપરનાં ચિત્રો અને કોતરકામ કહી આપે છે. ગુફાની પ્રાચીન ચિત્રકલાના પ્રાગૈતિહાસિક નમૂના ઠીક પ્રમાણમાં આપણને મળી આવ્યા છે. દક્ષિણમાં વાઈનાડની ઈડાકલ ગુફાઓ, વાયવ્ય સગહદ ઉપર આવેલી કૈમૂર પર્વતની ગુફાઓ, કલાટ પાસેની બલુચિસ્તાનની ગુફાઓ, મીરજપુર પાસેના પર્વતો ઉપરનાં કોતરેલાં ચિત્રો, બેલા-રીના કોતરેલા ચિત્રો, બુદિલખંડ તથા વાધેલખંડ સરખા મધ્ય-ભારતના પ્રદેશોમાની ગુફાઓનાં ચિત્રકામ, સિલોન તથા તિબેટના પર્વતો ઉપરની ચિત્રગચ્છતા તેમ જ બંડા અને સિંઘણપુરની ગુફાઓના ચિત્રો પ્રાગૈતિહાસિક મનુષ્યની કલાના નમૂના તરીકે આપણી પાસે મોજૂદ છે.

સિંઘણપુરની ગુફાઓની ચિત્રો આપણું ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે મધ્યભારતમાં આવેલા રાયમઢ નજીકની એ ગુફાઓમાં તેમ જ પર્વતની કરાડો ઉપર રાતા રંગનાં ફેટલાંક રખટ અને ફેટલાંક અર્ધ જૂંસાયેલા ચિત્રો આપણી પ્રાચીન અવસ્થાનું કલાદર્શન કરાવે છે એમાં કાંગારુ દેખાય છે—જે આજના ભારતમાં થતું નથી; મુખવટ પહેરેલા શિકારી માનવીઓ માખર કે આખલાની પાછળ પડેલા આપણને દેખાય છે; કાર્પ ચિત્રમાં જીવ લઈને નાસતા માનવીઓ પણ આકાર પામ્યા છે; કોર ચિત્રની માનવઆકૃતિમાં ઓરોલિયન માન

વીનું સામ્ય દેખાઈ આવે છે અને કોઈ ચિત્ર રોપેનની પ્રાચીન ચિત્ર-કલાનો ભાસ આપી જાય છે.

બેભારી ગુફાઓમાં પશુ, પક્ષી, માનવી, દાલધારી શિકારીઓ તથા હાથીના આકાર ગ્રપ્ચ દેખાય છે.

ઉદીથી હાલના માર્ગ દ્વાર આવેલા વાર્ધનાડની ગુફાઓમાં પશુ, પક્ષી અને માનવી હિપરાત ચરિત્રિક અને સૂર્યસંકેતચક્રો પણ નજરે પડે છે.

ગાદશિનાના પર્વતકાતરણીના ચિત્રો પણ ઓસ્ટ્રેલિયાના પ્રાચીન કાતરકામનું સ્મરણ કરાવે છે એમ અભ્યાસીઓ કહે છે, ત્યારે ભારત અને ઓસ્ટ્રેલિયાના અતિ પ્રાચીન ભૂમિસંબંધનો લઘુકાર આ ચિત્રો-માથી સંભળાતો લાગે છે. ગાદશિનાનું કાગારુ સિંધણપુરના કાગારુની માફક આપણને યાદ આપી જાય છે કે વખતે આપણા પ્રાચીન પૂર્વજો ઓસ્ટ્રેલિયન રુધિરનો પણ અંશ હોય ખરો. આજની કુચીન નાગરિકતા પાછળ કયા કયા રુધિરપ્રવાહો નહિ હોય?

મિર્જાપુર, ચૂનાર તથા ચિત્રકુટના પહાડી ટેકરાઓમાં સમવાઈ રહેલી ઇતિહાસપૂર્વ યુગની ચિત્રકલા તો એક પ્રાચીન માનવસાહતનું સમૃદ્ધસ્થાન બની ગઈ છે. હથિયારો, ઓળરો, હાડકા, માટી-કામ, ગુફાચિત્રો ઘણી મોટી સંખ્યામાં અહીં મળી આવે છે. સરહદ આગળ શણગારેલા ઘોડાના ચિત્રો પણ નજરે પડે છે અને માળવાના ગુહામપુર પાસે ધનુષધારી માનવી અને પૈડા-હિત ગાડા પણ ચીતગર્ભ ચૂક્યા છે.

આ બધા જ સાધનો મુલ્યવે છે કે ભારતમાં અતિ પ્રાચીન માનવસાહતો હતી ખરી. આપણા એ પ્રાચીન પૂર્વજોના હૃદયમાં કલાગોષ્ઠ પણ જાગ્યો હતો. પ્રકૃતિપૂજક ધર્મભાવના પણ તેમના મનમાં જન્મત ચર્ચ હતી. એમાંથી દિવ્ય સત્ત્વોમાં તેમ જ વિચિત્ર તાનિક પ્રયોગોમાં તેમને આગ્યા બિખરવા માંડી હતી. કલાભાવનાની પાછળ સમૃદ્ધિ ડોકિયા કરે છે. આપણા એ અતિ પ્રાચીન પૂર્વજની

પર : ભારતીય સંસ્કૃતિ

કલાભાવના એટલે એક બાલકનું આશ્ચર્ય કે આનંદપ્રદર્શન કરી શકાય.

ભારત અને પ્રાગૈતિહાસિક માનવી

આમ જે કાંઈ અવશેષો મળ્યા છે તે ભારતવર્ષના પ્રાગૈતિહાસિક માનવીને ઓળખાવવા માટે પૂરતા છે. અતિ પ્રાચીનતા એ જ કાંઈ અભિમાનનો વિષય ન હોઈ શકે. છતાં ભારતીય સંસ્કૃતિનો સમગ્રપણે વિચાર કરવાનો હોય ત્યારે પ્રાગૈતિહાસિક પરિસ્થિતિને આપણાથી વિસારી પણ શકાય નહિ. જીવંત સૃષ્ટિના એક અતિ મહત્વના વિભાગ તરીકે માનવીએ ભારતવર્ષમાં પણ પ્રાચીન અવસ્થા અનુભવી છે, પાષાણ અને હાડકાનાં હથિયારો-ઓળંગો તેણે વાપર્યાં છે, જંગલી જનવરોના તેણે શિકાર પણ કર્યાં છે, નમ્ર પ્રાણીઓને મિત્ર બનાવવાની શરૂઆત પણ તેણે કરી છે, રક્ષણ માટે-વસવાટ માટે ચૂકાઓ ઢેરી તેમને રંગ અને કોતરણીથી શણગારી છે; તે ઘણી વાર નાચી બેઠ્યો છે; કદાચ આપણને ન સમજાય એવું એ ગાઈ પણ ચૂક્યો હોય; દિવ્ય તત્ત્વ તરફ તેનું લક્ષ્ય દોરાવા લાગ્યું છે, સમૂહમાં વસતાં તે શીખ્યો છે, સામુદાયિક ઉત્સવો અને ધર્મકાર્યોમાં શ્રદ્ધાપૂર્વક ભાગ લઈ વ્યવસ્થિત સમાજરચનામાં એક ડગલું આગળ પણ તેણે ભર્યું છે. આજ આપણે જ પણ ન સમજી શકીએ એવા ટૂંક સંકોળવાળાં ભાષા પણ આપણે એ પૂર્વજ વાપરતા હતા. એની કલારચનામાં એક પાસ ઓરદેશિયન હોવા જોતરે છે, બીજી પાસ રપેનમાં દેખાતા વળોટા પણ તેમાં જોતરી આવ્યા છે. એ શું ? કોઈ જૂનિસ'જનની એમાં યાદ તો નહિ રહી ગઈ હોય ? કોઈ મહાપર્યટનનો ઇતિહાસ તો એમાં જીવવા નહિ મળતો હોય ? એ પ્રાચીન ભારતવાસી કોણ ? કેવો હશે ? એ શું બોલતો હશે ?

ભારતની જાતિઓ અને ભાષામાં પ્રાચીન ભણકાર

1. જાતિઓ, પેટા જાતિઓ અને તેમના મિત્રશુભાંધી જીવા

આવતા નૃપંશ વિદ્યાના અધ્યાસીઓ આજના ભારતીય પ્રજાદેહમાં ઓમ્ત્રોલોર્મડ, નીચોર્મડ જેવા પ્રજ્ઞઅંશો નિદાણી રહ્યા છે. આપણી ભાષાઓના ઠાઠ અયુધાર્યા ભાષાપ્રયોગોમાં એ અતિ પ્રાચીન બોલીનો શબ્દ કે વાણીપ્રયોગ જીવતો રહ્યો છે એમ પણ સાધાવિદો કહે છે. બીન, ઢાળી, ગોડ, સંચાલ, નાગ, બપગા, ટોડા વગેરે આજ આપણને અસંસ્કૃત ભાગતી જંગલ કે પર્વતનિવાસી જાતોમાં એ અશ્વમયુગીય પ્રાચીનતા સમવાર્ધ પણ રહી હોય. જંગલી કહેવાતો એ પ્રાચીન ભારત-વાસી કેવો દશે એની કદપના પ્રાપ્ત સાધનો વડે દરવાની રહી. પરંતુ એ કદપનામાં એક નિશ્ચિત વાત તો આપણે ગ્રીકારવી જ રહી : પ્રાગૈતિહાસિક ભારતમાં પ્રાચીન પાપાણ્યુગથી આજ સુધી આવતી આવેલી માનવવ્યવસ્થાના અવશેષો ગ્રપ્ટ મળી આવ્યા છે. પ્રાચીન-યુગમાં ભાષા હતી, પરંતુ લિપિ નહિ. પ્રાચીન હથિયારો, ઓભરો, શુક્રાઓ, પહાડચિત્રો જે જે મળી આવ્યાં છે તે ઉપરથી આપણે એટલું તો કહી શકીએ કે ભારતભૂમિ પ્રાગૈતિહાસિક યુગમાં માનવીને જડી આવી હતી, માનવીએ તેને વસવાટયોગ્ય માની હતી, અને આપણી વનવાસી તથા પર્વતવાસી જાતોમાં એ પ્રાચીનયુગનો અંશ કદાચ જીવંત પણ હોય.

સાઠ હજાર વર્ષથી ભારતમાં માનવ-વસવાટ

પાંચ લાખ કે દસ લાખ વર્ષ જૂનો માનવી ભારતમાં વસતો હતો કે કેમ તે આજ આપણાથી કહી શકાય એમ નથી. છતાં પ્રાચીન પાપાણ્યુગનો પૃથ્વી ઉપર આરંભ સાઠ હજાર વર્ષ ઉપર થયો એમ માનીએ તો ભારતમાં સાઠ હજાર વર્ષથી માનવી વસતો આવ્યો છે એટલું આપણે બેઘડકે કહી શકીએ એટલી પ્રાચીનતા પણ શું ઝોઝી છે? દસ લાખ વર્ષ ઉપરની માનવજોપરી કે પાંચ લાખ વર્ષ ઉપરનાં માનવપાસળા ભારતભૂમિ ઉપર ન જડે એથી ભારતપ્રતી અસંતોષ ન સેવે. હજી અકસ્માત અખર સારસીય શેષ-જોળને ભારતમાં ઘણો અવકાશ છે. શિવાલિક પર્વતમાળામાંથી

૫૪ : ભારતીય સંસ્કૃતિ

મળી આવેલાં પ્રાણીઅવશેષો લાખો વર્ષ ઉપરાંતનાં છે, જેમની સાથે માનવી જીવતો હતો એવો શાસ શોધકોને થયો છે. સંભવ છે કે આપણાં ગૃપ ગણાતાં પુરાણોની કાલગણના પ્રમાણે માનવઅસ્તિત્વનાં લાખો વર્ષની સાબીતી આપતા અવશેષો આપણને મળી પછુ આવે. મત્સ્યાવતારના મહાપ્રલયની કથામાં કેઈ અતિ પ્રાચીન માનવજીવનનો સંલગ્નતો લખ્યકાર સાચો ફરે. એ ન્યારે યાય ત્યારે આજનો પાષાણયુગ મુખીનો—સાડ હજાર વર્ષનો—આપણો ઇતિહાસ જાંખો જાંખો પછુ સાબીત છે એટલું અલિમાન આપણે જરૂર લઈ શકીએ —માત્ર પ્રાચીનતામાં જ અલિમાન લેવા સરખું હોય તો.

સિંધુતટ સંસ્કૃતિ

જૂની સંભાવના

પાષાણયુગના માનવીને ઓળખતા ઓળખતા આપણે આગળ આવીએ તો તે પછી મુખ્યત્વે ઇટના મકાનો વાપરતો ભારતવાસી આપણને મળી આવે છે. એ અર્ધ પ્રાગૈતિહાસિક ભારતવાસીનું મિલન વર્તમાન યુગની એક નવલકથા સરખું અદ્ભુત તત્ત્વ આપણી માથે મૂકે છે. સિંધુતટ સંસ્કૃતિનો ઉછેર પામેલો માનવી આપણને દેખાયો તે પહેલાં - એટલે લગભગ આ સૈકાની પહેલી પચીસી સુધી - એક એવી માન્યતા ગ્રીકોર પામી હતી કે ભારતની આદ્ય સંસ્કૃતિ તે વેદિક સંસ્કૃતિ. ઉત્તર દ્રુવના પ્રદેશમાં, કોકેશસ પર્વતની ખીણોમાં અગર તેથી પણ ઉત્તરે અને પશ્ચિમે વસતી આર્ય નામની વિશિષ્ટ જાતના જનમણુ ઇસવીસન પૂર્વે પાંચેક હજાર વર્ષ ક્રિષ્વ શરૂ થયા. એ જનમણુ યુરોપમાં પણ લંબ્યાયા અને એશિયામાં પણ લંબ્યાયા. એશિયામાં જનમણુ કરતી ટોળાઓમાંની એક ઈરાનમાં અટકી ગઈ અને તેણે ત્યાં જ ગ્રામી વસવાટ કર્યો; ખીજી ટોળા હિંદુકુશ ઓળંગી પંજાબના સપ્તસિંધુને નામે ઓળખાતા વિભાગમાં આવીને વસી. આર્યોની ટોળા ભારતમાં આવી તે પહેલાં લાગતમાં અતિ પ્રાચીન વસાહતો હતી જે આર્યો કરતા વધારે પ્રાથમિક - જ ગલી - અવગ્રામાં ગ્રહેતી હતી. આર્યોના ઋમિવિસ્તારમાંથી આર્યોને તેમ જ એ પ્રાથમિક જાતોને લગાઈ ઝઘડા શરૂ થયા. પ્રાચીન વસાહતોની પ્રજાને આર્યો

૫૬ : ભારતીય સંસ્કૃતિ

દરયુ, અમુર, નાગ, ગણેશ, દેવ, વાનર વગેરે નામે ઓળખતા. આયો વિજય મેળવતા, આ પ્રાથમિક જૂમિકાની જાતોને દાસ બનાવતા, કદી સમાજવ્યવસ્થામાં ભેગવી દેતા આગળ વધતા હતા. જૂની વસાહતની અને નવીન આક્રમણ કરનાર આર્યોની વચ્ચે થતા મહા ધર્મલોભાથી અને આર્યોએ અનાર્યો ઉપર વિજય મેળવેા આવી એક વિચારસરણીમાં ભાગની આજ સંસ્કૃતિની શરૂઆત આર્ય આક્રમણને નામે ઓળખાતી હતી.

સંભારનામાં ફેરફાર

એ સંભારનાએ ભારતની આજ સંસ્કૃતિને આર્ય તરીકે ઓળખાતી અને એનાથી પ્રાચીન અર્ધસંસ્કૃત કે અસંસ્કૃત જાતોની સંસ્કૃતિને દ્રવિડ નામે ઓળખાતી વળી આર્યોના આક્રમણ પછી બે વખત થયા અને બે ભાગે થયા એવી પણ માન્યતા સ્વીકાર પામતી જતી હતી એનામાં વાંસમી સદીના ત્રીજા દશકમાં કેટલીક એવી અમત્કારિક જૂમિગત શોધખોળ થઈ કે જેને લીધે વૈદિક સંસ્કૃતિની સંભારના તો ઠાયમ રહી, પરંતુ ભારતની પહેલી સંસ્કૃતિ તરીકે વૈદિકયુગને સ્થાને સિધુતટ સંસ્કૃતિ આવીને બેઠી રહી. આર્યો સામે ધર્મલુભા આવેથી સંસ્કૃતિ એ કામ બળરેની અશિષ્ટ સંસ્કૃતિ હતી, આર્યો કરતા બહુ નીચી નિકુજ હતી, આર્યોના ધક્કામાં તે બિડી ગઈ એવી માન્યતામાં ભારે ફેરફાર કરના પડ્યા. આખા ઇતિહાસનો નવેસર વિચાર કરવો પડે એવી આ અમત્કારિક શોધની કથા પણ અત્યંત રસભરી છે.

નવીન શોધની શરૂઆત

હવે લગભગ સો વર્ષ પાછળ આપણે નજર કરવી પડશે ઈ. સ. ૧૮૫૭ ના આઝાદીસંગ્રામના એક વર્ષ પહેલા આગગાદી માટે કંગાચીને લાહોર સાથે જોડતો લોહમાર્ગ તૈયાર કરાવનાર હોતો બ્રન્ટન નામની અટકવાળા બે અંગ્રેજ ભાઈઓને આ કામ સોંપાયું. દાહીર અને મહમદ શાસનના આઠમી સદીના શરૂઆતના યુગની યાદ આપતું

આહિષ્ટાબાદ નામનું ખંડેર નગર તેમને બહુ ઉપયોગી થઈ પડ્યું. એના ખંડેરોમાંથી તેમને રત્ને બાધવામાં ઉપયોગી નીવડે એટલી ઈંટો તથા પથ્થર મળી આવ્યા. વળી મુલ્તાનથી લાહેર સુધીનો રસ્તો બાધતા હરાખા નામનું એક ગામ વચ્ચે આવતું હતું. એ ગામની પાસે ધૂળથી ઢંકાયેલા મોટા મોટા ખંડેરોના ટેકરા ઊભા હતા જેમાંથી પુષ્કળ ઈંટ, માટી, પથ્થર તેમને મળી આવ્યા. સાથે સાથે એ ગ્રંથોથી નવાઈ જેવી લાગતી ચીજો પણ અધિકારીઓના હાથમાં આવવા લાગી. કનિગહામ નામના એક અન્વેષ સેનાપતિના ધ્યાનમાં આ વાત રહી ગઈ. તેણે પોતાની હિલચાલ અંગે આહિષ્ટાબાદ તેમ જ હરાખા ખાતે સ્થળો જોઈ લીધા હતા. ઈ. સ. ૧૮૧૧ માં જનરલ કનિગહામને ઉત્તરભારતના પ્રાચીન સ્થાપત્યો શોધવાનું કામ સોંપવામાં આવ્યું હતું. આહિષ્ટાબાદ તથા હરાખામાંથી અવનવી પ્રાચીન વસ્તુઓ જડી આવી હતી એ હકીકત તેને યાદ હતી. સેનાપતિમાંથી શોધક બનેલા કનિગહામે હરાખા જઈ જતા કામદારો પાસેથી પ્રાચીન વસ્તુઓ મેળવવા માટી, જેમાં તેને અક્ષર મુદ્રાકિત નાની નાની ખડીની પાટીઓ મળી આવી. એ પાટીઓ ઉપર ન ઉમ્લે એવી લિપિ તો હતી જ; ઉપરાંત ઠાઈ ઠાઈ પાટી ઉપર બનપૂર્ણ ન દિની આકૃતિ પણ કાતરાયથી તેણે નિહાળી. અહીં મળી આવતી વસ્તુઓ ભારતની ઠાઈ પણ પ્રાચીન વસ્તુ કરતા તફાવત જુદી હતી એ તેણે નોંધ્યું. કનિગહામને વસ્તુઓનું મહત્ત્વ પણ સમજાયું. પરંતુ એ મુદ્રાકિત પાટીઓ મહત્ત્વની ઠાઈ પ્રાચીન સંસ્કૃતિ શોધી લાવે છે એવી ગ્રંથના તો ત્યાં પછી મિત્તર વર્ગે યર્ષ. ઓગાલ્ડીમ્મી સદીનો એક મહત્ત્વનો દમકો.

નૃવંશવિદ્યાને વેગ આપનાર અબ્યાસનો એક વિચિત્ર અકસ્માત અહીં નોંધવો યોગ્ય થશે. જન્ટલ માર્ક ઓએ હરાખાની પ્રાચીન - ઈ. સ. ૧૮૫૬ ખા. રહેજાઈ ખાતે ઉપયોગમાં લીધી. ઈ. સ. ૧૮૫૭ માં ભારતનો મુવિખ્યાત બગવા. ઈ. સ. ૧૮૫૮ માં ગર્વિન

ખટ : ભારતીય સંસ્કૃતિ

નામના પ્રખ્યાત વિજ્ઞાનવિદે Origin of Species-અતિ-
 ઝોની ઉત્પત્તિ-નામનું ક્રાન્તિકારી પુસ્તક લખી આખા શાસ્ત્રીય
 વિચારપ્રવાહને એક નવો જ ઝોક આપ્યો. એ જ વર્ષે ફ્રાંકનર,
 પ્રેરુવીય અને સર જોન ઈવાન્સ નામના જૂનરશાસ્ત્રીઓએ ગોધ
 કરી કે વિનાશ પામેલી કેટલીક માતામાદોક-માતૃદ્વયી ગીછરતી
 પ્રાણી-જાતો સાથે અકબરના ઝોજરો વાપરતી પ્રાચીન માનવજાતના
 અવશેષો મળી આવ્યા છે! એ પહેલાં પશ્ચિમના અભ્યાસીઓ
 એકમ ઈવ નામના માનવપૂર્વજોને પાંચ હજાર વર્ષ કરતા આગળ
 સર્જ જઈ શકતા ન હતા. ઈ. મ ૧૮૬૩માં લાયલ નામના
 વિજ્ઞાનવિદે 'માનવીની પ્રાચીનતા' નામનું પુરાવાઓથી ભરપૂર
 પુસ્તક બહાર પાડ્યું, જે પૃથ્વી જ પાયાણુયુગીય માનવજાતના
 અસ્તિત્વનો ખીકાર થયો. નવાઈ મરખી વાત એ છે કે એ જ
 વર્ષમાં સુપ્રસિદ્ધ જૂનરશાસ્ત્રી હુસકુટ હિંદમાં મદ્રાસ બાજુએ
 પાયાણુયુગના માનવ હથિયારઅવશેષો પ્રથમ શોધી લાવ્યા. આમ
 પૃથ્વીના પડ ઉપર પથગવની માનવજાતની પાયાણુયુગ સંસ્કૃતિની
 એકતાના પ્રથમ દર્શન આપણને થયા. પાયાણુયુગની સંસ્કૃતિમાં
 માનવએકતા હોય તો વિમાન અને અણુયુગની આપણી આજની
 અખવની સંસ્કૃતિ માનવએકતા પ્રાપ્ત નહિ કરી શકે શું? એ વિચારને
 બાજુએ મૂળી આપણે એટલું જ નોંધીએ કે એ દસકો વિજ્ઞાન-નૃવ શા-
 નિદાના અભ્યાસમાં બહુ જ મહત્વનો ગણી શકાય. એ જ દસકામાં
 હુસકુટની શોધે ભારતમાં પાયાણુયુગના માનવીનું અસ્તિત્વ જાહેર
 કર્યું. એ જ દસકામાં કનિંગહામને કોઈ અવનવી પ્રાચીન વસ્તુઓ
 હગરપામાંથી જડી, જેમાંથી સિત્તેર વર્ષે સિદ્ધાંત સંસ્કૃતિ નામની
 અણુધારી સંસ્કૃતિ હાથ લાગી.

સિત્તેર વર્ષ પછી

કનિંગહામની શોધ સહજ તત્કાલીન ધ્યાન ખેંચી એમની
 એમ પડી રહી દસકાઓ વીત્યા અને છેક ૧૯૨૦ પછી ભારતીય

પુરાતત્વ ખાતાના શ્રી આર. ડી. બેનરજી નામના ગૃહસ્થે હરારપા સરખુ' જ મોહન-જો-ડોરો નામનું એક અતિ પ્રાચીન અવશેષોનું સ્થળ અભ્યાસીઓના ધ્યાન ઉપર આણ્યું. એ પછી હરારપા તેમ જ મોહન-જો-ડોરો એ બન્ને સ્થળે ખોદકામ શરૂ થયાં. લગભગ એ, જ સમયે શોધક સર. ઓરેલ ઝીને બલુચિસ્તાનના વિલાગોમાં પણ કેટલુંક શોધકામ આદર્યું, જેમાંથી ઈરાન તથા મેસોપોટમિયાને પણ સાંકળી લેતા કેટલાક અતિ પ્રાચીન અવશેષો મળી આવ્યા. શોધખોળ આગળ વધતાં રાજપૂતાનાના રેતાળ પ્રદેશમાં તેમ જ કાઠિયાવાડના પથરાળ પ્રદેશમાં પણ કેટલાક એવા ટીંબાઓ મળી આવ્યા કે જેમાંથી આર્યોના આગમન પહેલાંની, લગભગ જૂમધ્ય સમુદાયી હિંદી મહાસાગર સુધીની કોઈ વ્યાપક સંસ્કૃતિની રૂપરેખાઓ દોરાતી ચાલી. એમાં બહુ મતભેદ છે. હજી એ સંસ્કૃતિપટ પૂરો ઓળખાયો નથી. છતાં મોહન-જો-ડોરો અને હરારપાની શોધમાંથી ભારતના પ્રાચીન કાળની એક અણુજિકલી કડી જડી આવી, અને આર્યોના આગમન પૂર્વેના એક મહત્વના પ્રશ્નનું ઉપર પ્રકાશ પડ્યો. હરારપાને હડપ્પા પણ કહે છે અને મોહન-જો-ડોરોને મુઆ-જો-દડો પણ કહે છે.

સંસ્કૃતિનું નામકરણ

આ સંસ્કૃતિને કેટલાક અભ્યાસીઓએ હરારપા સંસ્કૃતિ નામ આપ્યું અને કેટલાકે સિંધુનટ સંસ્કૃતિ નામ આપ્યું. એ શોધ-ખોળની ભુલભુલમણી હજી પૂરી જીકલી નથી. જો નોટલી જીકલી છે, એટલા ઉપરથી ઋગ્વેદનાં કેટલાક કથનોના અર્થ સમગ્રતા બન્ય છે, અને આર્યોનાં ભારતીય આક્રમણ કે પ્રગ્ન ઉપર થયાં એ પ્રગ્ન આર્યોથી પણ પહેલા ભારતમાં વસતી સંસ્કૃત પ્રગ્ન હતી એટલું સ્પષ્ટ થાય છે. માત્ર સંઘાલ, બીલ, કાળી જેવી અસિક્ષિત, અતિ પ્રાચીન, અણુસુધરેલી પ્રગ્ન સાથે ભારતમાં આવતાં આર્યોને. ધર્મનું ધ્યુ' હતું એવી માન્યતા આખી પડે છે, અને તેને બદલે નગરકિલ્લામાં વસતી, મકાનો બાંધી શકતી, સાર્વજનિક આરોગ્યમંદિ

આગળ વધેલી, આપારકુલજ, ધર્મ અને કલાના સંસ્કારવાળી ઠાઠ 'મુધરેલી પ્રજા સામે આર્યોનું' આક્રમણ - કે સાથે મિલન-મયુ' હતું એ વાત અપ્રત્યક્ષ જાણી જાય છે. એ સંસ્કૃતિને દ્રવિડ સંસ્કૃતિ તરીકે અગર અસુર સંસ્કૃતિ તરીકે નક્કીપણે ઓળખાવવાનો લોભ ઉત્પન્ન થાય એવા સાધનો પણ શોધખોળમાંથી મળી આવ્યાં છે. સુર - દેવ એટલે આર્યોનો પ્રકાશિત આદર્શ અને અસુર તે સુર તથા આર્યોનો દુરમન એ મામાન્ય ભાવનાના ખીજ માત્ર દર્શનામાં નહિ, દંતકથામાં નહિ, પરંતુ અર્ધલેકલ્યા ઇતિહાસમાં રહેલાં છે એમ પણ આ શોધથી અપ્રત્યક્ષ જાય છે. એ અસુર સંસ્કૃતિ પશ્ચિમ એશિયામાં આવેલા એસીરિયા સાથે ગાઢ સંબંધ ધરાવતી હતી એવા પણ ભણકારા વાળી ગયા છે. કેટલાક અભ્યાસીઓ સિંધુતટવાસી પ્રજાને એસીરિયન સામ્રાજ્યના પૂર્વ ચાણા તરીકે પણ ઓળખાવવા મથે છે. કેટલાક અભ્યાસીઓ એ પ્રજાને એસીરિયા સાથે સંબંધ ધરાવતી જતા એથી થે જુની પ્રજા તરીકે ઓળખાવે છે. આજ આપણને નવાઈ લાગે એવું એક કથન એ શોધ કહી રહી છે કે ઈસવાસન પૂર્વે ત્રણ હજાર વર્ષ પહેલાં આજનું હિંદ, આજનું પશ્ચિમ હિંદ, આજ પાકિસ્તાન જની ગયેલું ભારત ઠેઠ રક્ત સમુદ્રથી થે પાર આવેલી ત્રીસ યુક્તીસ નદીના દોઆબની થે પાર વસતી ઠાઠ પ્રજાના અંપકમાં હતું; કદાચ જન્મે પ્રદેશની પ્રજાઓ એક પણ હોય અને તે દક્ષિણ-પશ્ચિમ એશિયાના મોટા વિસ્તાર ઉપર રચાયેલી નિવાસ પણ કરતી હોય. એ સંસ્કૃતિની શોધખોળ આર્ચ સંસ્કૃતિના ઘણા અધકારમય પ્રદેશો ઉપર પ્રકાશ પાડી શકે એમ છે.

સિંધુતટ સંસ્કૃતિની ભારતીય સીમા

આ સિંધુતટ સંસ્કૃતિ અગર અસુરસંસ્કૃતિને ઓળખાવવાં તે મુખ્ય ગ્રંથો : એક સિંધુને મળતી ચિનાબ સાથે જોડાવતી રાવો નદીના કિનારા ઉપર આવેલું હરપ્પા-હડપ્પા; ખીચું એનાથી

લગભગ ત્રણસો માર્ગલ દૂર સિંધુતટ ઉપર આવેલું મોહન-જો-ડેરો. જોને મૂળ સિંધી ભાષામાં મુંએજો-દોરો-મુંએ-જો-દડો-મુએવાં. -મૃત માનવીઓનો ઢેર-દગલો - ટેકરો કહેવામાં આવે છે. આ બન્ને ગ્રંથાની ગોથએ જ પછી કેટલાક ગ્રંથો એવા મળી આવ્યા છે કે જેમનો સિંધુતટ સંસ્કૃતિ સાથેનો ગાંઠ સંગવ સ્પષ્ટ થાય છે. લગભગ પાંચ પાસે સતતજ નદીની પૂર્વે એવાં ચૌદ સ્થળ મળી આવ્યા છે અને મોહન-જો-ડેરોની દક્ષિણે સિંધુતટ ઉપર કરાચી સુધી તથા પશ્ચિમે બલુચિસ્તાનમાં મત્તર સ્થળો મળી આવ્યા છે, જેમાં ચન્ડુ ડેરો, અમરી, નાલ વગેરે મુખ્ય ગણાય. મધ્ય બલુચિસ્તાનમાં બાહુઈ ભાષા સરખી દ્રવિડ ભાષા બોલનારા સોદાનો પ્રદેશ છે ત્યાં પણ એ સંસ્કૃતિના અવશેષો મળી આવ્યા છે એ જ્ઞાન ધ્યાન એએ એમ છે. સંભવ છે કે જેસલમેર તથા બીકાનેગા રેતાળ પ્રદેશમાં આવા કેટલાક સંસ્કૃતિસ્થાનો સંતાપ રહ્યા હોય. કાઠિયાવાડના રંગપુર ગામ સુધી આ સંસ્કૃતિવિસ્તાર લંબાયો હતો એવી સાબીતી શોધાઈ છે. આ સર્વ સ્થળો એક જ સંસ્કૃતિના દર્શકો; એ દરથો ભારતીય ઇતિહાસના આર્ગ-આગમન પૂર્વના એક ભવ્ય મહારાજ્યનું પશ્ચિમ સુચન કરે છે. હિમાલયની પગથારોથી તે બલુચિસ્તાનના મકરાણ કિનારા સુધી અને નેપાળે દૂર કાઠિયાવાડમાં પહોંચેલા એક બૃહદ્-ત્રિકોણમાં એ ગમ્ય કેસાયલું હોય એવો સંભવ વીકારાયો છે. એ અનિયમિત ત્રિકોણની એક રેખ સાડાનવસો માર્ગલ, બીજી સાતસો માર્ગલ અને ત્રીજી લગભગ સડાપાંચસે માંલ તંનાલી હોવી જોઈએ. આથીને જોનો મામનો કવો પડ્યો હતો એ જ-ધણુ ટરીને-આ અમુક સામ્રાજ્ય તે રખતે જે નામ એવું હોય તે ખરું !

બે રાજવાનીઓ

હજી એ સંભાવનામાં ઘણી ઝરપટતાઓ છે; છતાં એટલું તો કહી શકાય કે આ મહારાજ્યની ઉત્તર રાજવાની હાપ્પામાં હતી અને દક્ષિણ રાજવાની મોહન-જો-ડેરોમાં હતી. એ ગ્રંથો

૬૨ : ભારતીય સંસ્કૃતિ

તેમના સત્તાકાળમાં કયે નામે આજખાતાં હશે તેની આપણને ખબર નથી. આપણે તો તેમનાં આજનાં નામે તેમને ઓળખીએ છીએ. એક રાજ્યની જે રાજધાની ન હોય એમ માનવાનું કારણ નથી. જરૂર પ્રમાણે આજ તેમ જ પ્રાચીન કાળમાં જે રાજધાનીઓની વ્યવસ્થા જાણીતી ગણાય. મોગલાઈ સમયનાં દિલ્હી તથા આગ્રા, મરાઠામુગનાં પૂના તથા સતારા, અંગ્રેજ સમયનાં કલકત્તા તથા સિમલા અને આજનાં મુંબઈ રાજ્યનાં પૂના તથા મુંબઈ એ દિરાજધાનીપ્રયોગો જાણીતા છે. પ્રાચીન કાળમાં પણ એ પ્રથા હતી એનું એક દૃષ્ટાંત કુશાનોનાં શાકલ તથા મયુરા જેવાં જે રાજધાનીઓનાં સ્થળ ઉપરથી મળી આવે છે. અમદાવાદ અને ચાંપાનેર એ શુજરાતના મુસ્લિમ-મુગની જે રાજધાનીઓ.

સંસ્કૃતિયાણાં અને પશ્ચિમ સુધી સંપર્ક

આમ જે રાજધાનીઓથી વ્યવસ્થિત બનેલું આ સિંધુતટનું અતિ પ્રાચીન મહારાજ્ય વધારે સંશોધન થતાં હજી ઘણી નવી વિગતો આપશે. છતાં થમેલી શોધખોળ અંગે જે જે પરિસ્થિતિ સમજાય છે તે એટલું સ્પષ્ટ તો જરૂર કરે છે કે એ વિશાળ વિસ્તાર ઉપર એક જ સંસ્કૃતિનો અનુભવ લેતી પ્રજા નિવાસ કરી રહી હતી. મોટા શહેરો તો જે જ જડયાં છે; છતાં અન્ડેરો, દબર-કોટ, કુલ્લી, અમરી, નાલ, અમીલા તથા રંગપૂર જેવાં પરંપરાથી દૂર વેરાયલાં પ્રામખિગ્તારોમાંથી મળી આવતી સામગ્રી સુચવે છે કે આ જન્મે મુખ્ય શહેરોના મહાવ્યાપારની વ્યવસ્થા માટે સ્થળે સ્થળે તેમ જ સરદો ઉપર એ સત્તાએ ચાણા નાખ્યા હતા અને એ ચાણાં દ્વારા પશ્ચિમ એશિયાનો સંપર્ક ભારત સાથે સંધાયે જતો હતો—દક્ષિણ ભારત સાથે પણ.

સંસ્કૃતિ અને આભાષી

કુદરતને અને ચાનવસંસ્કૃતિને કેવો નાજુક સંબંધ છે એ આપણે વિચારી શકા. દૃષ્ટાંત તરીકે કુદરતી ફેરફારો સંસ્કૃતિ ઉપર

કેવી અસર કરે છે તેનો ખ્યાલ સિંધુતટના ફેરફારો આપણને આપી શકે એમ છે. સિંધ. ગંગપૂતાના તથા પગનનો કેટલોય ભાગ આજ રેતાળ બની ગયો છે, અને એમાં કેટલેક મથળે તો આખા ગણુ ઉપરી આવ્યા છે. વગસાદ પણ આજ ત્યાં ઘણો ઓછો થઈ ગયો છે, એટલે દિમાવચપોષાં ઝવતી નદીઓ અને એમાંથી ઉપજાવેલી નદેરો એ પ્રદેશને જીવંત રાખી રહી છે પરંતુ યોદકામમાંથી મળી આવેલા ઘણા સાધનો એમ દર્શાવે છે કે મિત્રીસન પૂર્વે ત્રીજી સહસ્ત્રાબ્દિમાં આ આખા પ્રદેશની આબોહવા આગળના કગ્તા જુદી અને વધારે આબાદીપોષક હતી. શહેરોની નિર્માણની ગામડા કરે. ગામડાની નિભાવણી કૃષિ ઉપર થાય; કૃષિ માટે કળદ્રુપ જમીન, વગસાદની વિપુલતા, હથિયાગ-ઓળરના સાધનો પૂરા પાડતા વન-ઉપવન તેમ જ વ્યાપાર થઈ શકે એટલી વિપુલ ધાન્યસામગ્રી અને આબાદી હોવા જોઈએ. એ સિવાય માનવસંસ્કૃતિ વિકસિત થાય જ નહિ અબાસીઓ માનવસંસ્કૃતિના એક મુખ્ય ચિહ્ન તરીકે નગરનિવાસને ગણાવે છે. એ માન્યતા પ્રજ્ઞાંતઃ માંથી ન હોય તોપણ નગરો સંસ્કૃતિ-આબાદીના સૂચક તો છે જ. વળી નગરો વ્યાપાર અને રાજ્યવસ્થાની ઉચ્ચ કક્ષાના પણ સૂચક છે. વ્યાપાર તથા રાજ્ય-વ્યવસ્થાના મૂળમાં કૃષિ વ્યવમાય-કૃષિવિસ્તાર મહુ જરૂરનો ગણાય - નિદાન એ યુગમાં. સિંધુતટ સંસ્કૃતિને આબાદ કૃષિ-વ્યવસાયનો ટેકો હતો એના પુગવા મેળવવા આપણે મળી આવેલા અવશેષો તરફ દૃષ્ટિ કરીએ એ અવશેષો આપણને ઘણું ઘણું કહી જાય છે. મુદ્રાઓ અને લિપિ

એ અવશેષોમાંથી ખ્યાલ એવો એના અવશેષોમાં મુદ્રાકિત પાટીઓ-Tabletsને ભાર ઈર્ષ ગણાવી શકાય. એ મુદ્રાઓએ વિશ્વભરના પુરાતત્ત્વવિદોને લાખા તથા લિપિનો એક જખરજસ્ત કોયડો સોંપ્યો છે, જે હજી ત્રીકની શક્યો નથી. એ મુદ્રાઓ ઉપર પ્રાણીચિત્રો છે, માનવચિત્રો છે, વસ્તુચિત્રો છે અને ચિત્રાકનો -

ચિત્રલિપિ પણ છે. ડૉ. પ્રાણનાથ તથા ક્ષધર હેરાસ જેવા પંડિતોએ મહા પ્રયત્ન કરી લિપિ આછીપાનળી ઊઠેવાનો સ્પર્શ લીધો છે. છતાં એ બંનેના ઉઠેલો પરંપર જુદા છે અને તેમાંથી એકે કોઈ સર્વજ્ઞીકાર પામ્યો નથી. ડૉ. પ્રાણનાથ એ લિપિમાં મુમેરિયન લિપિનો પડઝથો નિહાળે છે, જ્યારે ક્ષધર હેરાસ એ લિપિને કોઈ મીનજ્ઞતીય જૂમજ્ય મમુદતટવાસી પ્રજાની લિપિ સાથે સાકરે છે. વળી કોઈ વિદ્વાન એ લિપિને ઇજિપ્તની ચિત્રલિપિ સાથે સરખાવે છે. આ લિપિના આગ્રસો જેટલા લિખ અક્ષરો છૂટા પાડી શકાયા છે. આજા ફેરફારનાળા અક્ષરોને એક ગણીએ તો ૫ અઢીસો જેટલા વિભિન્ન અક્ષરો તો એમાં દેખાઈ આવે છે. કોઈ પણ મુદ્રા-પાટી કે માટીકામના વાસણો ઉપર એક જ સ્તંભમાં બાર કરતા વધારે અક્ષરો વપરાયેના મળ્યા નથી. એ લિપિનું વાચન ડાબેથી જમણે કે જમણેથી ડાબે હાથે થાય કે કેમ એની તો પછી સ્પષ્ટતા થાય જ શાની ! લિપિવાચન ઉપગ્રથી જે કાર્ડ ઇતિહાસ સ્પષ્ટ થાત તે હજી મુદ્દા થઈ શક્યો નથી. એ ભાષા બોલાતી કેમ હશે એ પ્રશ્ન પણ લિપિઉઠેલ સાથે જ ઊઠવાનો. એ આર્થ ભાષા નહિ હોય એમ વિદ્વાનો અનુમાન કરે છે. બલ્લચિત્તાનની ‘બ્રાહ્મી’ ભાષા જે આજ પણ જીવત છે તે દ્રવિડ મૂળમાંથી ઉત્પન્ન એવેથી મનાય છે આથી આવતા પહેલાની આ સિદ્ધાંતસંસ્કૃતિની ભાષા પણ દ્રવિડવર્ગની હોય એવો સંભવ ઘણા વિદ્વાનો ખીકારે છે એથી પણ આગળ વધી કેટલાક અભ્યાસીઓ કહે છે કે દ્રવિડસંસ્કૃતિથી પણ પહેલાની મુડા સમૂહની પ્રાચીન ઓરેલિયન ભાષાને મળતી ભાષામાંથી આ ભાષા તથા લિપિ વિકાસ પામી હોય. ભાગ્યીય સંસ્કૃતિમાં લોકવેવિધ્યના યર કેવા અને કેટલા પડ્યા છે તેનું આ અણુજીક્ષી ભાષા સચોટ ઉદાહરણ છે.

પ્રશ્નપરંપરા

તો આ મુદ્રા પટ્ટીઓ ઉપર મુદ્રાના માલિકોના નામ હશે

તેમની અટકો અને ઇલકાઓ એમા લખાયાં હશે? લખાણ અને ચીત-
રેલી આકૃતિઓ વચ્ચે કાઈ સંબંધ હશે ખરો? પશુપક્ષી પણ ઠીક ઠીક
પ્રમાણમા પાટીઓ ઉપર આકાર પામ્યાં છે. લિપિ એને ચિત્ર વચ્ચે
ગો સંબંધ? જાહેર લેખો કે દસ્તાવેજો આટલી નાનકડી પાટીમાં
આવી શકે ખરા? ગ્રેમપત્રો તો આમા નહિ લખાયા હોય? ગ્રેમપત્રો
માટે આવડી પાટી ટૂંકી પડે—આજ તેમ જ પાંચ હજાર વર્ષ
ઉપર પણ! કાઈ ઐતિહાસિક બનાવ, સંકેતસંદેશ, ટોર્ન ઊર્મિકાવ્ય
કે ધર્મશ્લોક તો એ મુદ્રા ઉપર નહિ કાતરાયા હોય? લિપિ ન
ઊકલે ત્યાં સુધી આપણે પ્રશ્ન કરીને અટકી જવું રહ્યું.

ચિત્રોમાંનાં પ્રાણીઓ

પરંતુ એ અલગીકલી લિપિ કરતા વધારે સમજી શકાતા ચિત્રો
આપણને કેટલીક સ્પષ્ટ વાત કહી જાય છે. આપણે આજ પણ
ઝોળખી શકીએ એવા મુદ્રાચિત્રો આપણે સહજ જોઈ જઈએ. ઘડિ-
યાળને નામે આજ પણ ઝોળખાતા નદીના મગરની ડમી એ રેખા-
કનોમા સારા પ્રમાણમા મળી આવે છે. હજી પણ એ પ્રાણી સિંધુ
નદીમા વસવાટ કરી ગયું છે. રીંછ, વાનર, શ્વાન, ખિસકોળી અને
પોપટ પણ એ મુદ્રાઓમા મળી આવે છે મોટા શિંગડાવાળું હગણ
તથા ટપકીશોભિત કાસમીરી સામર પણ એમા દેખાય છે. આપણા
ઝોળખીતા શિયાળ તથા વરુ પણ એમા છે ખરા. હિંદુ, નંદુ
—નોળિયો, ગરોળી, ઘો, કાચીડા તથા કાચમાના ચિત્રો પણ સારા
પ્રમાણમા અંકિત થયેના છે. પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓની કરોડરજ્જુ
વિશાળ સગિતાઓ હતી, એટલે નદીને જ નામે ઝોળખાતી આ
સિંધુતટ સંસ્કૃતિ વિવિધ માછલાથી અગણી તો ન જ હોય. એટલે
આ ચિત્રમાલામા માછલી પણ છે. વગી ઘેટા, બકગ, કુકર, ઘોડો,
નદિ, ઊટ, વાઘ, ગેડા, પાડા તથા હાથી અને ખિલાડી પણ
ચિત્રમાલામા સ્થાન પામ્યા છે, જો કે ઘોડો એ સંસ્કૃતિમા બહુ
જાણીતો ન હતો એવી પણ એક માન્યતા છે. પ્રાચીન—અતિ
ભા. ૫

પ્રાચીન ભારતને ઘેરો અજળ્યો હતો એવી એક માન્યતા હતી મોઘ-
ખોળના પ્રદેશમાં જ વિહરે છે બિલાડીના ચિત્ર ઉપરાંત બિલાડીના
અગ્નિતત્વની સાખીની ખીજ એક બહુ ચમત્કારિક રીતે સચવાઈ રહી
છે હગપ્પામાંથી બિલાડીના અસ્થિ તો મળી આવ્યા છે, પરંતુ
અન્યુ ડેરોમાંથી એક એવી ઈંટ મળી આવી છે કે જે બિલાડી
તથા કૂતરાના પગાને ચાપાચા હજાર વર્ષથી સાચવી રાખે છે !
ઈંટની અપક્વ રિયતિમાં એના ઉપર થઈ બિલાડી દોડી હોય અને
તેની પાછળ કૂતરો પડ્યો હોય, અને એ બન્નેના પગાની છાપવાળી
ઈંટ પછીથી ભકામાં પાકી બની હોય • તે સિવાય આવી છાપવાળી
ઈંટ સમજી શકાય એમ નથી ! આ ઈંટમાં શ્વાનમાર્ગરની હરતી
ઉપરાંત બિલાડી તથા શ્વાન વચ્ચેના વૈમનરયની જૂની વાત આ દબે
ઠાતરાઈ રહી છે !

હવાપહોરો

ગેડા, પાડા તથા હાથી સરખા મહાકાય પ્રાણીઓ આજ તો
સિંધુતટ ઉપર દેખાતા નથી એ પ્રાણીઓના સચવાઈ રહેલા હાડ
મળી આવ્યા છે ખરા એ ઉપરથી સિંધુતટ સંસ્કૃતિને આ સર્વ
પશુઓનો પરિચય હતો એટલું સાબીત થાય છે ઉપરાંત એ પશુ
ઓનો ત્યા વસવાટ થાય એવી આમોહવા પણ ત્યારે ત્યા હની એમ
સિદ્ધ થાય છે આજ એમાં ઘણો ફેર પડી ગયો છે એ યુગમાં
હાથી, ગેડા તથા પાડા રહી ફરી શકે એવું જગલ તથા એ ગાદ
જગલને ધોપનારો ભારે વરસાદ હતા એમ આપણે સહજ કહી
શકીશું ઈંટા પકવનામાં આવતી હતી એટલે બળતણની પણ
ત્યારે છટ હોવી જોઈએ એ બળતણની વિપુલતા પણ ગાદ જગલ
અને ભારે વરસાદની જ સૂચક છે

મિકદરની સનારીના ગ્રીક ઇતિહાસનવેશો પણ કહે છે કે
સિંધ અને તેની આસપાસનો પ્રદેશ ઇસવીસન પૂર્વે ચોથી સદીમાં
મહુ ફળદ્રુપ હતો આ પ્રદેશની ફળદ્રુપતા અને સારો વરસાદ મોગ

લાઈ અમલ સુધી અહીં નોંધાયાં છે.

વિપુલ પાક

સિંધુતટ સંસ્કૃતિનાં શહેરોની વિશિષ્ટતા સરખી સુવિખ્યાત જલવાદિની વ્યવસ્થા - Drainage - સારા વરસાદની સૂચક છે. સારી ખેતી અને ભારે અનાજઉત્પાદન સિવાય આ સંસ્કૃતિનો દીર્ઘ-કાળ સમગ્ર શકાય એમ નથી. શહેરોમાં જલવાદિનીઓ છે, પરંતુ આશ્વિલાગમાં નહેરોની રચના દેખાતી નથી એટલે એ સંસ્કૃતિને લાંબા સમય સુધી ટકાવી રાખતા પાકતું પોપણ સારા વરસાદ વગર થઈ શકે જ નહિ. ધઉં, તલ, વટાણા, રાઈ, કઝોળ, જ્ય જેવાં અન્ય ત્યાં પકવી શકાતાં હતાં અને રાજસૂતા અગર પંચામૃતસૂતા દ્વારા અનાજના કેફારો ભરી રાખવામાં આવતા હતા એવી નિશાનીઓ પણ ત્યાં મળી આવી છે.

કપાસ પણ ત્યાં સારા પ્રમાણમાં થતો હતો. રાતા રંગે રંગેલું કપાસમાંથી વણેલું કપડું ચાંદીની એક બરણી આસપાસ વીંટળા-યેલું મોહન-જો-ડેરોમાંથી મળી આવ્યું છે. એ દર્શાવે છે કે કપાસ ત્યાં થતો, વણાટહિલોગ ચાલતો અને અનાજની માફક કપડ સિંધુ-તટ સંસ્કૃતિની એક મુખ્ય નિકાસવસ્તુ હતી. મેસોપોટેમિયામાં હિંદી કપાસ રિંધુને નામે ઓળખાતો, બ્યાથી ગ્રીસ જર્ઠ તે સિંધુડોનને નામે ઓળખાતો. ભજદનો ખેતીમાં હિપયોગ થતો હતો અને પશુ-પાલન સારા પ્રમાણમાં થતું હતું.

ગાહેરોની બાંધણી

સિંધુતટસંસ્કૃતિની ખાસ વિશિષ્ટતા તો તેના શહેરોની બાંધ-ણીમાં અને મકાનોની સુવ્યવસ્થિત રચનામાં રહેલી છે. શહેરો ખે-ર જડયાં છે - હરાપ્પા અને મોહન-જો-ડેરો. બીજાં નાના નગરો, ડગ્લાઓ અને વહીવટી યાણા પણ હતા. જેનાં બાંધકામ નગરોનાં બાંધકામને મળતાં આવે એવા છે. મોહન-જો-ડેરો તથા હરાપ્પાનાં નગરો લગભગ એક જ મુગમાં બાંધાયેલા લાગે છે. નગરની ચોજના-

બદ્ધ બાધણી પણ લગભગ એક જ પ્રકારની છે. નગરની આસપાસ અગર તેની પાસેના ભાગમાં રક્ષણાર્થે કિલ્લેમંદી હતી કે કેમ એ વિશે શરૂઆતમાં મોઘઠો વચ્ચે મતભેદ હતો પરંતુ હવે તો એ માન્ય થયું છે કે બન્ને નગરોને રક્ષણ આપતા શુગળેવાળા કિલ્લાના અવશેષ બન્ને નગરોમાંથી મળી આવ્યા છે. આખા નગરની આસપાસ કિલ્લેમંદી હતી કે કેમ એ સંકાનો વિષય છે. નદીકિનારે એ શહેરો વસેલા હોવાથી નદીનો જલમાર્ગ તરીકે સારા પ્રમાણમાં ઉપયોગ થઈ શકતો હતો. બનુચ્ચિત્તાન તથા અફઘાનિસ્તાનના ધાટને જોડતા રસ્તા એ નગરોને પશ્ચિમ એશિયા સાથે ગાઢ સંબંધમાં મૂકી દેતા હતા. નગર રચનાની ઘોડી વિગતો

કિલ્લા ઉપરાંત બન્ને નગરોના ઈંટરી મંકાનો, તેમની વ્યવસ્થિત બાધણી, રસ્તાની રચના, જલવાહિનીઓ અને ખાસ કરીને સાર્વજનિક સ્નાનાગાર આપણું ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. નિવાસ માટેના વ્યક્તિગત મકાનો તેમ જ વ્યાપારીઓની દુકાનોની રચના પણ અભ્યાસીતું લક્ષ્ય દોરે એવી છે. મોટા સ્નાનાગાર સરખા કુંડ કે સરૌવરની આસપાસ ઓરડીઓ બાધેલી છે, જેમાં સ્નાન પછીની વસ્ત્રપરિધાન વ્યવસ્થા થતી હોવી જોઈએ. એ પાણી વહી જવા માટે રચેલી જલવાહિનીઓ પણ આશ્ચર્ય ઉપજાવે એવી રચના પામી છે. હરાખાના બે વિચિત્ર ઢબના હજી ન સમજી શકાય એવા મકાનોના અવશેષ તેમને ઠાઈ દેવમંદિર, ધર્મમંદિર કે અભ્યાસ-શાળાનો ભાસ આપે છે. એથી સહજ નાતું પણ એવું જ એક બાધકામ મોહન-જોડેરોમાં પણ મળી આવ્યું છે, જેના છાપરાને ટકાવી રહેલા ઈંટના વીસ સ્તંભો ગોળાદ છે. પુરાતત્ત્વ ખાતાના એક વરિષ્ઠ અધિકારી શ્રી વ્હીલરના શબ્દોમાં કહીએ તો ‘આ બન્ને નગરોમાં એક ગૃહ મધ્ય સ્થળે એવી દબે બંધાયણું દેખાય છે કે જે આખી સિંદુતટ સંસ્કૃતિનું ધાર્મિક કે રાજકીય કેન્દ્ર હોય અને આખી સંસ્કૃતિને એ કેન્દ્રમાંથી દોરતું હોય.’ વિશાળ સ્નાનાગાર,

વમ કાર્ય કે અભ્યાસ ઉત્તેજન મધ્યગૃહ સ્ત્રીઓ પામતા છત્રથી મુમુક્ષુ ચોક લાગ સ્વાભાવિક ગીતે શ્રી વ્હીનના મતને ટેકા આપવા આપણને પ્રેરે હજી સુધી મંદિર તરીકે ગ્રંથ ઓળખાઈ આવે એવું મનાવે જાય નથી મોહન જે ડેરા પાસેનો એક બૌદ્ધ આપ હજી જિભો છે સિવુતટસ સ્કૃતિ અને બૌદ્ધમંત્રિતિ વચ્ચે ઘણી સદીઓના છેટા પડયા છે હતા ગ્રૂપની ગ્યના ઉપરથી એવું અનુમાન અત્યારે થઈ શકે કે કદાચ સિવુતટમંત્રિતિના મંદિર વિશિષ્ટ દેવમંદિર ઉપર જ બૌદ્ધયુગમાં એ સ્વરૂપ બાધી દેવામાં આવ્યો હોય આ અનુમાનનો વિરોધ પણ કંઈવામાં આવ્યો છે

મકાનોની ગ્યના

ખાનગી નિવાસના મકાનો પણ તગલગ સગખા હતા અને મકાનોના પદ્ધતિસર બાંધેના હતામાં પણ એકમગખી ગ્યના જોવામાં આવે છે એક મકાનસમૂહ - સત્તો અને બીજા મકાનસમૂહ વચ્ચે મોટા ગરતા, અને મુખ્ય માર્ગને કાટખૂણે નાના ગરતા અને નાની શેરીઓ પણ ગોઠનાઈ ગયેલી છે એ મકાનોમાં નિવાસની પણ ગોઠવણ ખરી અને દુકાનોની ગોઠવણ પણ ખરી ફેટનેક ફેકાણે ગહે ફાણ અને દુકાન બંને બેગા મધ્યામના જોવામાં આવે છે મકાનોમાં બારીઓ કેમ રાખવામાં આવતી ન હતી તે હજી સમજાતું નથી જિભી ગ્રેવી જિંચી દીવાનો બારીઓના ચિકીવાળી નથી કદાચ આ લાગમાં જાગીઓ હોય આજ પણ મોટે ભાગે ગામડામાં અને ફેટલાક જૂની દમના શહેરોમાં મકાનોની બારીઓ માટે ભારે ફૂંપણું સેવનામાં આવે છે બારી હોય તો ચે તે બીજા માળને કે છાપરાને અડીને રાખવામાં આવે છે ઓગડો અધાગિયો જ દોવો જોઈએ, ઘરને બાગી જાળી મૂખી કાણું નળનાંચુ. આવી આવી બાગી વિરોધી માન્યતાઓ આપણે ત્યાં વ્યાપક હતી એ બૂલવું ન જોઈએ કદાચ એ યુગને અનુરૂપ આવું જ કોઈ વસ્તુ એ સંસ્કૃતિના મમ નોને આજની દગની વિપુલ બારીઓથી મિલિત ગમતું હશે. સારા

મકાનોને આજની માફક ત્યારે પણ આગળ, એક અને વાડા ખરાં. ઘરમાં જવાનો માર્ગ સામાન્યતઃ મુખ્ય રસ્તા ઉપર રાખવામાં આવતો નહિ, પરંતુ ઘેરીના પાછલા ભાગમાં થઈને ઘરમાં પેમાથ એવું પ્રવેશદ્વાર રાખવામાં આવતું. આજ પણ આવી પરિસ્થિતિ ઘણે ક્ષેત્રોએ જોઈ શકાય છે. આગળના કુટી જુદી જુદી ત્રણ કે ચાર ઓરડીઓ મકાનનું સ્વરૂપ ધારણ કરતી. ઓરડીઓ નાની પણ હોય અને મોટી પણ હોય પ્રત્યેક શૃંગમાં રાનાગાર તો ખરું જ, અને મુખ્ય રસ્તાની જ નવાહિનીને મજે એવી પ્રત્યેક શૃંગના રાનાગારનું પાછી લઈ જતી નાની જવરાહિનીઓ પણ ખરી. રાનાગારની ફર્શ બધી ઊંટા ગોઠીને પાકી બનાવવામાં આવતી હતી. કચરો નાખવાની કુડીઓ ભેનામાં આવે છે, પરંતુ મયોત્સર્ગ માટેના બધા સાધનો કે સ્થળો ભેવામાં આવતા નથી. કદાચ રાનાગારની જોડ આ સગવડ હોય એવો પણ એક મન છે. દૂવા પ્રત્યેક ઘરમાં ખરા. મકાનોની રચના, માર્ગચોજના, પાણીવહનની ગોઠણી કોઈ ઉચ્ચ પ્રકારની મુદ્રાસ્થિતિનું મૂલ્યન કરે છે. આવી સફાર્થચોજના કોઈ પણ પ્રાચીન સંસ્કૃતિના નગરોની રચનામાં દેખાતી નથી એ નોંધપાત્ર વિશિષ્ટતા છે. કેટલાક મકાનોની સીડીઓ હજી બિભી છે એ ઉપગ્રી એમ કાગે છે કે મકાનોમાં કોઈ સ્વરૂપના ઉપ-દળ કે મજના હોવા જોઈએ ચૂના દેખાતા નથી. એટલે. લોકો શુ માત્ર કોલસા વાપરતા હશે? વાસ અને ઘાસ ઉપર માટીના પડ પાથરી છાપરા બનાવવામાં આવતા હતા. માટીનો ઉપયોગ આજના ભારતીય બાંધકામમાં નિસરાર્થ જાય છે; પરંતુ માટીમાંથી મજબૂત કિલ્લા અને મકાનોની અભેદ હીવાનો રચાતી હતી એ વાત આજના અતિ મોઘવારીન યુગમાં બૂનવા સગ્ગી નથી, સિંધુતટ સંસ્કૃતિએ માટીનું મહત્ત્વ પારખ્યું હતું.

નગરના મુખ્ય વિભાગથી સહજ દૂર કેટલીક ઓરડીઓ બધાયેલી છે. કદાચ પૂછ છે : કારખાનાના મજૂરોની આ આલીઓ

હશે ? કે આજના અત્યજવાસનુ કોઈ પૂર્વસ્વરૂપ અહીં સચવાઈ
ગયું હશે ? આ ઓરડીઓથી થોડે દૂર દસ ફૂટ વ્યાસના ગોળાકાર
ઈંટેરી જમીનવિભાગો પણ જોવામા આવે છે અને ગોળાકાર
ખાડણિયાઓની આકૃતિ પણ ગ્રાષ્ટ દેખાય છે, જેમા ઘઉં, જવ
અને તેના ફોતરા પણ સચવાઈ રહ્યા છે શહેરની વસતીના ખોરાક
થાટે અનાજ ખાડવાની સામુદાયિક ર્લાયદી વ્યવસ્થા અહીં હોય
તો તેમા નનાઈ નહિ બે ખાડણિયાઓની પાખળ જસો ફૂટ નાખી
અને દોઢસો ફૂટ પહોળી કોઠાગ સરખી જગા પણ ખડેરડપમા દેખાય
છે સામુદાયિક અનાજ સાચવવા માટેના આ કોઠારો તે સમયની
નાન્યવ્યવસ્થામા હોવા જોઈએ. આ પ્રથા જૂના શહેરમા અને
ખાસ કરી લગ્ન કિંદનાઓમા આજ પણ જોઈ શકાન છે આ
દમે ગામાત અનાજ ખાડવાની પ્રથા જગાળ તથા કાશ્મીરમા હજી
થોડી ઘડી પ્રચલિત છે

કલ્પિત પ્રાણીઓ

વજન તથા માપના કાટલા તેમ જ ગજલગ્તના સાધનો પણ
આ ખોદકામમાથી મળી આયા છે, જે ઉપગ્રથી આ મસ્કૃતિની
ઉચ્ચકક્ષાનુ માપ આપણને મળી આવે છે. આ મસ્કૃતિના વિભાગ
તરીકે મળી આવેની મુદ્રાઓ મોટે ભાગે ચોખ્ખી હોય છે અથવા
લગભગસ કે જૂગળા સગ્રખી પણ હોય છે ન ઓગખાતી વિપિ-
વાળા લેખ અને જાણીતા જનવરોના ચિત્રોનો આપણે ઉલ્લેખ કર્યો
સાથે સાથે કેટલાક કલ્પિત, દતકથામા રમી રહેના પ્રાણીઓ પણ
એ મુદ્રાપટ્ટીઓ ઉપર અકિત થયેના છે દતકથા કે દેવકથા સરખા
લાગતા દસ્યો પણ એ મુદ્રા ઉપર આકાગ પામ્યા છ ને ઉપગ્રથી એ
સમસ્કૃતિમા દેવકથાઓ કે ધર્મકથાઓ પ્રચલિત હશે એમ અનુમાન
આપણે કરી શકીએ પરંતુ જગરજગ્ત ખાધ, લટકતી મગાની જૂન
તથા મોટા જિલા અર્ધચન્દ્રાકાર શિંગડાવાળો વૃષભ એ આ સમસ્કૃ-
તિનુ પ્રિય ચિહ્ન હોય એમ લાગે છે

મૂર્તિકલા

આ સંસ્કૃતિની કયા આટલેથી અટકે એમ નથી મુદ્રાકિત કના જિયા પ્રકાગની છે અને ખીલુ વૈદિક કાતરકામ religionની આખી યાદ આપે એમ છે મકાનોની તથા રમ્તાઓની અવસ્થિત ગ્યના પણ એ યુગકલાની પ્રમાણબદ્ધતાનો ખ્યાલ આપણને આપે છે મકાનોની દીવાનો ઉપર ચિત્ર કે કાતરકામ થયા દેખાતા નથી એ સંસ્કૃતિની ઉચ્ચતાનો ખ્યાલ મળી આવેલા શિલ્પ કે મૂર્તિઅનુશેષોમાં તેમ જ આબૂપણ અલકારોની રચનામાં પણ મળી આવે છે કેટલીક શિલ્પકૃતિઓ તો એટલી સુદૃઢ છે કે તેમની રચના આટલા પ્રાચીન કાળમાં થઈ એમ માનતા પહેલાં વિદ્વાનો બહુ જોડા નિચાર કરી ચૂક્યા છે હરાપ્પામાંથી મળી આવેલી રાતા ચક્રમકની એક માનવ-મૂર્તિમાં કુશાણ અને ગુપ્ત યુગની કનારેષાઓ જાણે ઝગડી જતી હોય એમ લાગે છે વળી ત્યાંથી જ મળી આવેલી નર્તકીની મૂર્તિ સુદૃઢ નર્તનમુદ્રાઓ ઉપગત એની બનાવટ અગે ખાસ ઉદ્દેશ્ય માગે છે એ નર્તકી મૂર્તિનું મમ્તક, પગ, હાથ તથા વક્ષમંડળ જુદા જુદા ઘડાઈ નાજુક ચાપ કે ખીલીથી સર્વ એકત્રિત થઈ આખો નર્તકી આકાર લે છે મોહન-જોડેરોમાંથી મળી આવેલી વસ્ત્રપરિધાન સુકત તથા દાઢીવાળા પુરુષની પ્રતિમા પણ એ જ પ્રકાગની બનાવટ છે એ જ પદ્ધતિએ રચાયેલા નાનકડા વૃષભની આકૃતિ પણ કાન, શૃંગ અને આંખોની અનગ રચનાને મુખ્ય દેહ સાથે જડી દઈ જિભી કઠવામાં આવી છે મોહન-જોડેરોની સુપ્રસિદ્ધ નર્તકી પણ એ જ કલાનો નમૂનો છે એક સળગ પથ્થરમાંથી મૂર્તિ દારી કાઢવાની કલા એ લાવિ ભારતની વિશિષ્ટતા એ વિશિષ્ટ કલાના ખીજ સિધુતટ સંસ્કૃતિમાં વર્ષા ચૂક્યા હતા એમ માનવાનું મન થાય એવી શિલ્પઆકૃતિઓ આ સંસ્કૃતિ આપણને આપે છે વળી ખીલી પશિયારા સાથે જુદા જુદા અંગ જોડી આખી મૂર્તિ જિભી કરવાની આવડત પશ્ચિમ એસિયાની ગળ્ફીતી સંસ્કૃતિઓમાં હતી એ આવડત સિધુ-

તટ સંસ્કૃતિના કારીગરોમાં હતી એ એટલું તો સ્પષ્ટ કરે છે કે એ યુગના ભાગતને પશ્ચિમ એશિયા સાથે નિકટ સંબંધ હતો. છતાં એ મૂર્તિઓ ઉપરથી આપણે એ યુગના વસ્ત્રપરિધાનને ઓળખી શક્યા નથી. નવસ્રો દેહ અન્ય આધુનિક સંસ્કૃતિઓની માફક એ સંસ્કૃતિના કલાવિદ્યાધકોનો ગમતો હોય એમ લાગે છે. મૃતિકાના અનેક સ્ત્રી પુરુષ પૂતળા મળી આવ્યા છે—ખાસ કરી સ્ત્રી પૂતળા પર તુ એ યુગના પોશાકનું જ્ઞાન એ આપતા નથી. માથાના વાળની વિધવિધ ગોઠવણી, માથે પહેરવાના શૃંગાર, ભરચક માળાઓ અને મેખવાઓ તથા વલય આશૂષણો ધારણ કરવાની પ્રથા ત્યારે હતી એમ લાગે છે. ડેટલીન પ્રતિમાઓ માત્ર રમકડાં પણ હોય અને ડેટલીન દેવમૂર્તિઓ પણ હોય. દેવમૂર્તિઓને કેમ અને કયા રાખવામાં આવતી હતી એ સમજાતું નથી. જાહેર ધર્મસ્થાન અને વિધિસ્થાન નગરમાં હતા એવું અનુમાન આપણે જોઈ ગયા. એ અનુમાન હજી નક્કર સત્ય તરીકે સ્વીકારાયું નથી. છતાં જાહેર ધર્મસ્થાનમાં કે ખાનગી ગૃહોમાં મૂર્તિઓ કયા અને કેમ રાખવામાં આવતી હતી તે હજી સ્પષ્ટ થતું નથી. મૂર્તિ વગરના પણ દેવસ્થાનો હોઈ શકે છે એ નિહાળના આજના બાળીટાપુના હિંદુ મંદિરો નિહાળના બસ થશે. બાળીના મંદિરોમાં કોતરકામ ખરું; કોતરકામમાં અનેક દેવદેવીઓની મૂર્તિ બિપત્તી આવેલી ખરી; પરંતુ મંદિરમાં—મંદિરના ગર્ભમાં મૂર્તિ નહિ અને મૂર્તિપૂજા પણ નહિ એ બાળીમંદિરોની વિશિષ્ટતાનો ઉત્તેજ સિંધુતટ સંસ્કૃતિ અંગે કરી લઈએ.

અલંકારો

ત્યાં જ્યાં શોધખોળ થઈ છે ત્યાં ત્યાં મણકા અને આશૂષણોના ટુકડાં તો મળી જ આવ્યા છે, પરંતુ સદસાએ એ યુગના આશૂષણો સમજાઈ જાય એવા આખા અને આખા અલંકારો પણ મળી આવ્યા છે. ગળુબદ્ધ, ક દોરા, માળા, બાજુમાં જોવા આખા આશૂષણો અને નગરોમાંથી મળી આવ્યા છે. હરખામાં મંદિરોના સ્થળ તરીકે

એક જ નમૂનારૂપ છે. લગભગ નદીઓના પાણી ફરી વળવાને કારણે ફરી ફરી મકાનો બંધાયાં લાગે છે. જે સંસ્કારણપ મહેલા પડમાં દેખાય છે તે જ છાપ નવમા થરમા પણ દેખાય છે. પહેલા થરની લિપિ એ જ લગભગ છેના થરની લિપિ. સિંધુતટ સંસ્કૃતિ અતિ સંરક્ષક - Conservative હશે? હિંદવામીઓને માથે આજ પણ થેલખાલયાં સંરક્ષકપણાનો દોષ મૂકવામા આવે છે. એ વારમો સિંધુ-તટ સંસ્કૃતિનો તો નહિ હોય? પરંતુ દોષ મુકાય છે એવી જડ, બધિ-ચાર અને જહ્કી ભારતીય સંસ્કૃતિ ન હતી એમ આપણે આગળ જોઈ શકીશું. પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓમા આજનો યુગ માગે એવા ઝડપી ફેર-ફારોની શક્યતા જ ન હતી. સિંધુતટ સંસ્કૃતિ લગભગ હજાર વર્ષોને પોતાનામાં સમાવતી સંસ્કૃતિ હતી. એ આપણું પ્રથમ ભારતીય મહા-રાજ્ય હોવાનો પણ સંભવ પૂરેપૂરો દેખાય છે. ભારતીય સંસ્કૃતિના ઇતિહાસમાં હવે સિંધુતટ સંસ્કૃતિને ધ્યાન આપ્યા વગર ચાલે એમ નથી. હજારો વર્ષના ભારતીય સંસ્કૃતિ ‘વ્યવસાય’નું એ પહેલું ચાત પડ. વીસમી સદીએ આપણને આપેની એ નૂતન બક્ષિસ. એને હવે એક સામટી જોઈ લઈએ.

સિંધુતટ

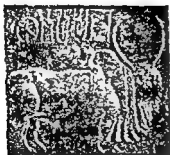
એને હગાપા કે મોહન-જો-ડેરો - હડપ્પા - મોહન-જો-દડો સંસ્કૃતિ કહેવી, એને દ્રવિડ સંસ્કૃતિ કહેવી, એને અસુગ સંસ્કૃતિ કહેવી કે એને સુમેરિયન સંસ્કૃતિ કહેવી એનો નિર્ણય હજી થઈ શક્યો નથી. એને સિંધુતટ સંસ્કૃતિ કહેવી અને તેને ભારતીય સંસ્કૃ-તિના વિશાળ પટનું પહેલું પડ માનવું એ વધારે યોગ્ય લાગે છે - જો કે પાકિસ્તાનમા આજ ખેંચાઈ ગયેનો એ ભૂમિપ્રદેશ ભારતીય સંસ્કૃતિ સાથે જોડાયવા નવા અંકાડા ભારતને ગોધવા દેશે કે કેમ એ નાજુક પ્રશ્ન છે. એ સંસ્કૃતિની કરોડોનજી સરખી સિંધુ નદી આજ અગ્નિતત્વમા છે. એ જ સિંધુતટે આર્યપૂર્વજો આવીને વચ્ચા હતા અને એ જ તટ ઉપર તેમણે વેદને રચ્યો અને વેદને ગાયો છે.

સમગ્રાવલોનક

પશ્ચિમ દિશામાં ઇરાનની સરહદ સુધી આખા બલૂચિસ્તાન તથા અફઘાનિસ્તાનના કેટલાક ભાગને એ સંસ્કૃતિ આવરી રહી હતી. ઉત્તરે અને પૂર્વે એક પાસ હિમાલયની પગથીઓ એ સંસ્કૃતિને નિહાળી રહી હતી, અને કદાચ જયપુર-દિલ્હી સુધી લંબાતો રાજ-પૂતાનાનો કેટલોયે ભાગ એ સંસ્કૃતિની અસર નીચે હોવો જોઈએ. તેની દક્ષિણ સરહદ કચ્છ-કાઠિયાવાડ સુધી લંબાયેલી હતી. દરિયાને અનુલવ એ સંસ્કૃતિને ખરો.

આ સંસ્કૃતિ ઇસવીસન પૂર્વે ૩૦૦૦ કે ૪૦૦૦ વર્ષ ઉપર અસ્તિત્વમાં આવી. ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫૦૦-૨૫૦૦ બહુ નજીક લાગે છે. તેનું શ્વેતંત્ર જીવન ઓછામાં ઓછા હજાર વર્ષ સુધી ચાલ્યું હોવું જોઈએ. કદાચ પ્રાચીનતામાં એ ખીજી જાણીતી પ્રાચીન મનાતી સંસ્કૃતિઓ કરતાં આગળ વધી જાય—જે કે પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોને પણ પ્રાચીનતા પોતાની બાજુએ ખેંચવાનું મમત્વ આપણા મમત્વ કરતાં ઓછું નથી.

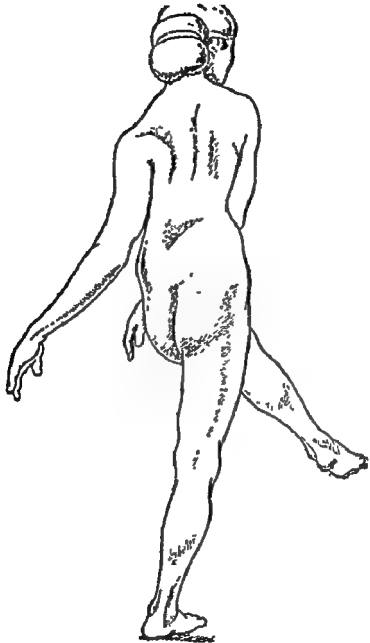
એક સહસ્રાબ્દ સુધી ભારતભૂમિ ઉપર વિસ્તરેલી આ સંસ્કૃતિ નગરસંસ્કૃતિ કહી શકાય. એ નગરસંસ્કૃતિ હોય નહિ તો એનો આટલો વિસ્તાર ન હોઈ શકે એમ અભ્યાસીઓ માને છે. એ સંસ્કૃતિના બે મથક : એક હરાપ્પા અને ખીજું મોહન-જો-ડેરો. એ આજના નામ. સંસ્કૃતિના અસ્તિત્વકાળે એ કયે નામે ઓળખાતાં હશે એ આપણે જાણતા નથી. હરાપ્પા રાવો નદી ઉપર અને મોહન-જો-ડેરો સિંધુ નદી ઉપર. બન્ને નગરો વચ્ચે લગભગ ત્રણસો માઈલનું અંતર. એ બન્ને ટ્રન્ડરયાનેથી રાજસત્તા અને ધર્મસત્તાની લગભગ આખા વિશાળ પ્રદેશને કાબૂમાં રાખતી હતી. વરસાદ આજના કરતાં ત્યારે વધારે પ્રમાણમાં પડતો ત્યારે અહીં વન હતાં, વનપશુઓ હતાં અને પાંખેલાં પ્રાણીઓ પણ હતાં; કૃષિકેત્રો હતા, ક્ષેત્રોને જીવંત રાખતાં ગામડાં હતાં; અઠળક પાક ચતો, એના ઉપર શહેરોની

હરપ્પા અને મોહન-જો-ડેરોની
મુદ્રામાં કાતવેલો નંદી

બિહારમાંથી મળી આવેલી
પૃથ્વીમાતાની મુવશ્યુઆંગી

દરખાની નતક મૂર્તિનું ચિત્ર

આમાદી નભની અને વધાગનુ અનાજ દેશપદેશ નિકાસ થતુ. સમસિંધુ પ્રદેશની સગિતાઓ તથા મકરાણુ, કચ્છ અને ઠાઠિયાવાડનો સમુદ્ર આ સંસ્કૃતિને જવમાર્ગ આપતા અફઘાનિસ્તાન, ઈરાન તથા પશ્ચિમ એશિયાની જાણીતી સંસ્કૃતિ-ભૂમિ સુધી લખાવવા સ્થળ માર્ગો સિંધુતટ સંસ્કૃતિની વ્યાપારવણુઓરને દૂર દૂર સુધી પહોંચાડતા, અને દૂર દેશોની વસ્તુઓ તથા સમ્કાર આપી વણુઓને પાછા લાવતા, સ્થળે સ્થળે વ્યાપારના ઉપયોગમા આવે એવા નગરો, કરમાઓ તથા થાણા પણુ એ સંસ્કૃતિએ સ્થાપેના હતા મુનશુ-આદીના ઘરેણા તથા ગતોના અલકાર વાપરી શકાય એવી આમાદી આ સંસ્કૃતિએ પ્રાપ્ત કરેની હતી ઝારીગરીમા એ પ્રજા આગળ વધેલી હતી એમ ત્યા મળી આવતા ગમકડા, મૂર્તિઓ તથા મુદ્રાઓ કહી રહ્યા છે - વ્યાપારમુચક વજનમાપના સાધનો પણુ એ સંસ્કૃતિએ ઊભા કર્યા હતા.

નગરચના વ્યવસ્થિત, યોજનાબદ્ધ માર્ગોવાળી, આરોગ્ય-રક્ષણને અમત્વ આપતી, જાહેર ગ્નાનાગાર તથા - શ્દાય - ધર્મવિધિના મંદિરથી મુગોલિત અને સગ્દશુ મારે કિલ્નાકોટથી ગક્ષિત હતી કૃષિના ઓગરો સાથે યુદ્ધમીય હથિયારો મળી આ-ન્યા છે, પરંતુ આ મંસ્કૃતિની યુદ્ધ કે રક્ષણ વચગ્યાની નિગતો ચોક્કસ સમજાતી નથી.

નૃત્યગીતનો શોખ એ પ્રજામા હતો સમાજનો કોઈ વિશિષ્ટ વર્ગ ગીતનૃત્યનો ધધો લઈ એમતો હશે ખરો? શુદ્ધચજીવનમા નૃત્યગીતની કના પ્રવેશી હતી ખરી? ધર્મને અને નૃત્યગીતને ઢરો સબધ હતો કે કેમ? એ પ્રશ્નો હજી ઉત્તર માગી રહ્યા છે જે કે નર્તમી અને નર્તક બન્નેની મૂર્તિઓ એ મંસ્કૃતિની સગીત અભિમુખતાનુ રપષ્ટ મૂચન કરી રહી છે.

એ પ્રજા લણેની હતી એને અક્ષગ્દાન હતુ. પ્રાચીન પ્રજા એની માફક ચિત્રનિષિમાથી આગળ વધી રહેની એ મંસ્કૃતિ શું લખી ઈ છે એનુ આપણને હજી જ્ઞાન નથી મુદ્રાપાની ઉપર કોત

ગાયત્રી લેખો આપણને ધણું ધણું કહી શકે એમ છે. પરંતુ ત્યાં સુધી એ લિપિ આપણે ઉઠેલી ન શકીએ ત્યાં સુધી સિંધુતટ સંસ્કૃતિ આપણે માટે એક ટોચે ૪ છે. પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓની ગિટલી ચૂકેલી ઇજિપ્ત, મુમેર, બાબીલન કે ફીનીશિયાની લિપિમાંથી એકે લિપિ સાથે હજી એ ત્રિપિ બંધબેનતી જતી નથી, જો કે જ્ઞાતી લિપિ માથે એને સાકળવાના પ્રયત્ન પણ થાય છે ખરા.

એ સંસ્કૃતિમાં ધર્મસ્થાન કે ધર્મમંદિર સ્પષ્ટ દેખાતા નથી છતાં તેમાં ધર્મતત્ત્વ સાગ્ર પ્રમાણમાં વ્યાપક હતું, દેવદેવીઓની મૂર્તિઓ મળી છે. એ જોતાં એમ વાગે છે કે શક્તિપૂજન-માતૃ-પૂજનનો ધર્મપ્રકાર ઠીકઠીક પ્રચલિત હશે. સાથે પ્રકૃતિનાં તત્ત્વો તથા વૃક્ષપૂજન પણ ખરી. શિવ-પશુપતિ અને લિંગપૂજનના અવશેષો એમ પણ કહી શકે કે સિંધુતટ સંસ્કૃતિદીધા કેટલાંક ધર્મતત્ત્વો આજનું જાગત હજી સાચી રહ્યું છે. આજનાં ઇરાન, પેર્સિયા, સિરિયા એમેપોટેમિયા અને ઉત્તર અરબસ્તાન સાથે એ સંસ્કૃતિને મારું જોળખાણ હતું એ આખો વિભાગ એક જ સંસ્કૃતિનો વિસ્તાર હોય -કદાચ-અરસપરખ ગાદ સંસર્ગ હતો એ ચોક્કસ.

વેદકાલ પહેલાનું પણ જાગતીય સંસ્કૃતિનું એક યડ જીવંત હતું એમ સિંધુતટની શાધઓળે સાબિત થયું. એ સંસ્કૃતિ વિકસાવનાર પ્રજા કયી હશે? મળી આવેલા મુદોનો અગવ્યભાસ કરવાનું પણ શોધકો ચૂક્યા નથી. કહે છે કે એ પ્રજામાં આર્ય હેલના લક્ષણો દેખાતા નથી. સેમેટીક અને કવચિત્ ઓઝ્ટ્રોલોઇડ મુખમાપ સ્પષ્ટ થાય છે વેદમાં ચીના નાકવાળા અસુમે વર્ણવાયા છે. સિંધુતટ સંસ્કૃતિની પ્રજાના નાક ચપટા અને ગોડેલા હોય એમ તપાસમાં નીકળી આવ્યું છે. પ્રજાકીય લક્ષણો માનવદેહ ઉપર લાખા કાળ સુધી જડાઈ ગ્હે છે એ જેમ એક પક્ષે સાચું છે તેમ એ બીજા સંજોગો બદલાતા ઝડપથી ફેરફાર પામે છે એ પણ સાચું છે. અત્યારે તો એ માન્યતા છે કે આ પ્રજા આર્યોથી જિન્ન હતી.

સિધુતટ સમૃતિને આર્યોએ ઉથલાવી પાડી. ખરેખર શી ગીતે એ કાર્ય થયું એ સ્પષ્ટ થતું નથી. આર્ય અને અનાર્ય ધર્મજ્ઞ તવા બન્ને વચ્ચેના ઝુગેળા અને મિથિલુનું માપ આજ આપણને મળે એમ નથી હતા. વેદમાડી કેટલીક ન સમજતી બાબતો સિધુતટ સમૃતિએ સ્પષ્ટ કરી આપી છે. બન્ને રચ્યે યુદ્ધો થયા છે સાથે સાથે બન્ને વચ્ચે સંગપણ-સબંધના સમન્વય પણ થયા હોના. તેમજ આર્યોના મહારના દેવ દન્દની પત્ની શયી પુલોમા અસુરની પુત્રી હતી. આર્ય ભાર્ગવ શુક્રાચાર્ય અસુરોના ગુરુધાને હતા. એ પ્રાચીન ધ્યાનભેદના સમૃતિસમન્વયની પ્રક્રિયા સચવાઈ રહી લાગે છે.

એ સમૃતિમાં ગામઓ કે રાજવંશો કયા કયા થઈ ગયા, રાતજીવનની સ્પષ્ટ ગ્યના કેવી હતી. ધર્મગુરુઓ કોણ હતા, સ્ત્રીઓ ધ્યુ ધ્યાન ભોગવતી હતી એ મહાપ્રશ્નો હજી ઉકેલવા બાકી છે. આજ તો આપણે એટલું જ જાણી શક્યા છીએ કે વૈદિક સમૃતિ પહેલાની આ સિધુતટ સમૃતિ ભાર્ગવી સમૃતિનું પ્રથમ સીમાચિહ્ન બની રહી છે. એણે આપેનો કેટનોક વાગસો હજી આપણે ભોગવી નહીં છીએ. આપણી નાણીમાં એ સમૃતિના શબ્દો, વાક્યનગોટા કે ઉચ્ચારણ સચનાઈ ગયા છે ખરા ? એ સમૃતિની કયા કયા કથાઓ આપણી કથાઓને સર્જી રહી છે ? એમાંથી આપણે શું નીડું ? શું ટાળ્યું ? એ સમૃતિ માથે આપણને બેડનાગ કયા કયા ચાકગો આપણા આજના જીવનમાં મોજૂદ છે ? એની કેટલી યે બાબતો નીકળી આવશે કે જો આ ચાર કે પાંચ હજાર વર્ષ હિપરની સમૃતિમાંથી અપણે જાળવી ગળી હોય શિવ તથા શક્તિપૂજનના ભણુપારા સિધુતટ સમૃતિમાંથી આપણને મલાળાયા છે. વીટી, અવકાગ, વન્ધ ગોની શામા એ સમૃતિની છાપ નહિ પડી હોય ?

નિષિ વચ્ચે ત્યારે સિધુતટ સમૃતિના મૃત્યાકન ફરી કરવાના ગેરેશ સાથે સાથે આખી ભારતીય સમૃતિના પણ !

વેદકાલ : આર્ય-આક્રમણ અને સ્થિરનિવાસ

વૈદિક સંસ્કૃતિનો ઉદય

સિંધુતટ સંસ્કૃતિના અસ્ત સાથે વૈદિક સંસ્કૃતિ ઉદય પામે છે એવો હવે મોટા ભાગના અભ્યાસીઓનો મત છે. સિંધુતટ સંસ્કૃતિના અસ્તમા આર્યો કાગણુબૂત મનાય, પરંતુ કેટલે અંશે એ હજી કહેવું મુશ્કેલ છે. વેદની ઋચાઓમા વર્ણવાયેલા દેવ-અસુર કે આર્ય-અસુર યુદ્ધોને સમજવા માટે સિંધુતટ સંસ્કૃતિને અસુર સંસ્કૃતિ ખી શકાય? આર્યો અને અસુરો વચ્ચેના યુદ્ધ અને બંને જાતિઓ વચ્ચેનું વૈમનઝ્ય વેદમાથી સ્પષ્ટ નીકળી આવે છે. સાચે સાચે બંને જાતિઓના સમન્વયની રેખા પણ દોગતી ચાલી આવે છે. હિન્દ પોતે જ પુણેમા અસુરની પુત્રી સ્વીનો પતિ ।

આર્યો મૂળ ભારતવાસી કે પરદેશી ?

આર્યો અસલથી જ ભારતવાસી પ્રજા છે કે પરદેશથી આવેલી પ્રજા છે એ વિષે પણ ઠીક ઠીક મતભેદ છે. પશ્ચિમના વિદ્વાનો તો આર્યોને ભારત બહારથી જ આવેલી પ્રજા તરીકે ઓળખાવે છે એ સામે કેન્દ્રનાક ભારતીય વિદ્વાનો આર્યોને ભારતના જાદિનિવાસી માને છે અને બહુ યી આક્રમણ કરી તેઓ અહીં વસ્યા એમ માનનાની ના પાડે છે. છતાં મોટા ભાગના ભારતીય સંસ્કૃતિના અભ્યાસીઓ પશ્ચિમના વિદ્વાનોની સલાવનાને જ અનુમોદન આપે છે, એટલે

આપણે પણ અહીં એ જ વિચારણા સ્વીકારતી રહી. આર્યો બહારથી આવેલો પ્રજાવિભાગ હતો, તેમણે ભારતના વાયવ્ય માર્ગે એક અગર એ ટોળામાં ભારત ઉપર આક્રમણ કર્યું હતું, અને તેમની સામે થનારી ધ્વાનિક અસુર સંસ્કૃતિ સામે ઝૂઝી તેને પરાજિત કરી ભારતમાં ધ્વાન અને સત્તા મેળવી લીધા હતા એવો મત અત્યારે બ્રાહ્મ ધર્મ ચૂક્યો છે. એ મત અનુસાર ભાષાના અને માનવવંશવિસ્તારના અંકોડા ફીક ફીક ગોઠવી શકાય છે અને કેટલાય ભાષાકીય તથા પ્રજાકીય પ્રશ્નો ઉપર એથી અજવાળું પડી રહ્યું છે, એટલે અહીં એ સંભાવનાને માન્ય કરીને આપણે આગળ ચાલીએ.

સંસ્કૃતના અભ્યાસે ઉપજાવેલો વિચારવિપ્લવ

જેમ સિંધુતટ સંસ્કૃતિની શોધ એ ભારતીય ઇતિહાસમાં વીસમી સદીનો ચમત્કાર બનાય, તેમ આર્યોના આક્રમણનો ઇતિહાસ ઓગણીસમી સદીના અભ્યાસનો એક પરમ લઘ્ય ચમત્કાર માની શકાય. એ શોધના મૂળમાં પશ્ચિમના વિદ્વાનોનો સંસ્કૃતભાષાનો અભ્યાસ કારણરૂપ હતો. પશ્ચિમની પ્રજાઓએ પ્રથમ પંદરમી સદીથી વ્યાપાર અર્થે હિંદમાં આવી ગળસત્તા પણ સ્થાપવા માડી હતી, જે ત્રણેક સદીમાં તે સાર્વભૌમ બની રહી. સત્તરમી-અઠારમી સદીના એ પર-પ્રજાના રાજકીય સંબંધોને અંગે હિંદને, હિંદની ભાષાને તથા હિંદી સંસ્કૃતિને ઓળખવાની એ વિજયી પાશ્ચાત્યોને જરૂર પડી. ભારતીય સંસ્કૃતિનું ત્યારે મધ્યબિંદુ સંસ્કૃત ભાષા. આજ પણ આર્ય સંસ્કૃતિનું લાદ સમજવા માટે સંસ્કૃતનો અભ્યાસ જરૂરી છે જ. અઠારમી સદીના અંતમાં એક ફ્રેન્ચ પાદરી કયુદોને તથા મુખ્યમિદ્ અંગ્રેજ વિદ્વાન સર વિલિયમ જોન્સને પ્રાચીન સંસ્કૃતના અભ્યાસમાં એમ જળાઈ આવ્યું કે યુરોપની પ્રાચીન લેટીન તથા ગ્રીક ભાષાના પાયારૂપ શબ્દો તથા કેટલીક વ્યાકરણગ્યના માધ્યે સંસ્કૃતભાષા બહુ જ સામ્ય ધરાવે છે. આટલું જવાબે પડ્યું સામ્ય એક જ કારણે હોઈ શકે, એ ત્રણે ભાષાઓ એક સામાન્ય મૂળ ભાષામાંથી વિકસી

હોવી જોઈએ એ ત્રણે ભાષાઓના મૂળમાં ત્રણેને પોપણ આપતી એક સામાન્ય માતૃભાષા હોવી જોઈએ. અને એ સર્વસામાન્યભાષા વાપરતી પ્રજાને કોઈ ભાગ પૂર્વમાં ગયો હોયો જોઈએ, કોઈ ભાગ પશ્ચિમમાં ગયો હોયો જોઈએ અને કોઈ ભાગ દક્ષિણમાં ગયો હોયો જોઈએ આમ જતે જતે, ભ્રમણ કરતે કરતે, અગર કોઈ ભૂમિમાં સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરતે કરતે તેમણે પોતપોતાની અલગ ભાષાઓ વિકસાવી ખરી, છતાં માનવજાતના આદ્ય સળધો દર્શાવનારા શબ્દોનું સગળાપણું એ ત્રણે ભાષામાં ચાલુ રહ્યું.

ભાષા-ઝૂમખાંની શોધ

આ વનણ્ય યાજ્ઞ યજુ અને ભાષાઅભ્યાસ વધતો ચાલ્યો અનેક પશ્ચિમના વિદ્વાનોને પ્રજાના સંચયનોમા તેમ જ ભાષાની સરખામણીમાં ભારે રસ હિતપન્ન થયો. અને પછી નો મુખ્ય ઉપરાત ખડખડની પેટાભાષાઓ અને દેશદેશની નાટ્યીય ભાષાઓમાં પણ શબ્દમાત્ર્ય અને મળતાં નિયમો જડતા ગયા. અતે ગ્રેગારી સમી મદીમાં પશ્ચિમના બોપ તથા મેક્સમુલર મરખા મહાન અભ્યાસીઓએ એમ નક્કી કર્યું કે સંસ્કૃતનું સામ્ય ધગવની ભાષાઓના ઝૂમખાને Indo-European — આર્ય — યુરોપીય — નામે ઓળખવું કારણ એ આખું ભાષાઝૂમખું આર્યભ્રમણ પહંચા વપગતી સામાન્ય ભાષામાથી જન્મ્યું હતું. એ આર્ય યુરોપીય ભાષાની ઝોધમાધી આર્ય તથા આર્યેતર જાતિઓના પશ્ચિમમણને એક રોમાત્રક ઇનિદાસ જિઓ થયો પ્રાચીન પ્રજાઓના સપર્શ અને સંઘર્ષોની કથનીઓ મૂધાર્, આર્યેતર પ્રજાની સંસ્કૃતિ, ભાષા અને સંચલનો રચજતા ધાન્ય કાવા લાગ્યા, દ્રવિડપ્રજા — કે તેની કદપના જાગ્રત ધર્મ, આર્યેતર ભાષાઓના ઝૂમખા પણ જડી અચા, જેમાથી મુમેર-હેમીટીક તથા સેગ્રીક ભાષાઓ ઓળખાઈ અને આર્ય — યુરોપીય ઝૂમખા કરના પણ વધારે પ્રાચીન પુરવાર ધર્મ આમ આ અભ્યાસના અનેક પરિણામોમાથી આર્યો કરતા પણ જૂની ભાષા

અને જૂની સંસ્કૃતિઓનું અસ્તિત્વ સ્વીકાર પામ્યું, અને ભાષા અંગે પ્રગ્નઓ તથા પ્રગ્ન અંગે સંસ્કૃતિઓના કેંક પ્રદેશો ઉપર અજાણતા પડ્યા. આર્ય-યુરોપીય ભાષા પણ પાછી બે વિભાગોમાં વહેંચાઈ ગઈ, જેમાંના એક વિભાગને લેટીન Centum સેન્ટમ નામ આપવામાં આવ્યું અને બીજા વિભાગને સંસ્કૃત ડ્રમ્ નામ આપવામાં આવ્યું. જો કે જનને અર્થ નો એના અંક તરીકે સરખા જ થાય છે. આર્ય-યુરોપીય પ્રજાની સંભાવના

આમ આ આર્ય-યુરોપીય મૂળ ભાષાની વિચારણામાંથી એક આદ્ય આર્ય-યુરોપીય પ્રજાની પણ સંભાવના જન્યત થઈ. એ પ્રજા કૃષિસંસ્કૃતિની ભૂમિકાએ પહોંચી હતી; ઘેડા સરખા જનવર પાળી તેમને ઉપયોગમાં લેતી હતી; પિતૃપદને મહત્ત્વ આપતી સમાજ-રચના તેણે વિકસાવી હતી; ત્રાખા તથા કાસાનો ઉપયોગ તે કરી જાણતી હતી - જો કે હજી લોખંડનો ઉપયોગ તેને જડથો ન હતો; કુદરતના સામર્થ્યો અને સત્ત્વોમાંથી પૂજનીય દેવોની કલ્પના તેણે ઉપજાવી હતી અને પૂજનના ધાર્મિક વિધિ પણ તેણે નક્કી કર્યા હતા.

અતિ ઊંચાવટનાં પરિણામ

શબ્દસામ્ય ઉપરથી થતા આવા અભ્યાસને અક્ષ-શઃ આવે માની નેમાંથી કડીગદ્ધ અનુમાન કન્વાની ભૂલ આપણે ન કરવી જોઈએ. જેમ મૂળ ભાષાના કેટલાક શબ્દો પછીની ભાષાઓમાં સચવાઈ ગયા છે તેમ કેટલાક લૂપ્ત પણ થઈ ગયા છે. સુગ્રસિદ્ધ સંસ્કૃત વિદ્વાન કીથ આ અભ્યાસમાં રહેલા ભયને ઓળખાવતા કહે છે કે, 'આ શબ્દોની સાક્ષી ઉપર જ માત્ર અવલમ્બન રાખી આપણે ચાલીએ તો એમ જ માનવું પડે કે આપણા આર્ય-યુરોપીય પૂર્વજો ઘીને ઓળખતા હતા, પરંતુ દૂધને નહિ; ઘન અને પગને જાણતા હતા, પરંતુ વરસાદને કે હાથને તેઓ ઓળખતા નહીં.' કારણ એ શબ્દોનું સામ્ય સચવાઈ રહ્યું નથી. આવાં બેહૂદાં અનુમાનોને શક્ય

બનાવતી નિર્ચયક ઝીણુંનટ બાબતુએ મૂકીએ તો પણ લાપામા ગેલે કોઈ પ્રાચીનકાળનું સામ્ય અને લાપા બોનનારી પ્રજાઓની એકતાના લણકાર એ લાપામૂખખામા સલગાય ખરા પેટાલાપાઓ કેટલી એ હુપ્ત થઈ ગઈ અને કેટલી એ વિકાસ પામી, ન એાળ ખાય એવી બની ગઈ છે એ પણ બૂનનું ન જોઈએ

લાપા સાથે જડતું સંસ્કારઐક્ય

લાપાની એકતા અનુસાર દતકથા, ધર્મનિધિ તથા રીતગિના જની એકતા પણ કેટલીક છુટી પડેની પ્રજાઓમા મૂળસ્થાનકન સંસ્કાર તરીકે જળનાઈ રહે ખરી દણાત તરીકે અશ્વમેધ સગ્ખા નચ હજી આજના આલતાઈ પરિતમા વસતા તુર્કેમા આતુ છે ખારમી સદી સુવી આયગ્નેડમા પણ આ રિવાજ જીવત હતો આમ લાપા ઉપરાત દતકથાઓ અને રીતરિવાજે િ એકવાક્યતા પ્રાચીન આર્ય-યુરોપીય પ્રજાની સલાનનાને ટેકા આપી રહી છે

આર્યોનું અસલ નિવાસસ્થાન

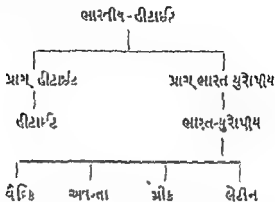
આ મૂળ આર્યપ્રજાનું અસલ નિવાસસ્થાન કયુ ? કયાથી એણે પોતાના બ્રમણ શરૂ કર્યા ? એમા પણ મતમતાતર છે યુરોપના કેટલાક અભ્યાસીઓ આર્યોના મૂળ સ્થાનને ઉત્તરયુરોપમા પણ ધમડી જાય છે કિંદના કેટલાક અભ્યાસીઓ આ પ્રજાને હિંદ બહાર લઈ જના હેતા નથી અને કદાચ લઈ જાય તો આર્યોના આદિ નિવાસસ્થાનને ઉત્તર ધ્રુવપ્રદેશમા ખેચી જાય છે લોકમાન્ય તિળ કની આ મલાનના અભ્યાસીઓમા જાણીતી છે છતા મોટા ભાગના અભ્યાસીઓનો મત એમ છે કે આર્યપ્રજાનું આદિ નિવાસસ્થાન યુરોપ િ નહીં હા યુજ તથા એશિયાની નદી ઓકસસની વચમા આવેના કોઈ પ્રદેશમા હોવું જોઈએ ધીમે ધીમે અભ્યાસથી પ્રદેશ િ ઓકસાર્ધ પ્રતા ઓસયાર્ધ ગણિયાની દક્ષિણના મેદાનો અને કારિખ યન સમુદ્રનો પૂર્વ ભાગ મૂળ આર્યજાતિના નિવાસસ્થાન તરીકે સ્વીકાર પામે છે-જો કે મૂળ ધ્યાનની શોધ એ ઇતિહાસકારના

કથન અનુસાર Wild goose chase - જંગલી હંસોને પકડવાની રમત સરખી ચલ અને અનિશ્ચિત છે.

કુદરતી પરિસ્થિતિ પ્રજાઓને યુગયુગ મુઢી એક જ સ્થાને રહેવા ભાગ્યે ગ્રેરે. સદીઓ વીતે તેમ તેમ, પ્રજામાં મોટા વધારો થતો જાય તેમ તેમ, ભૂમિમર્યાદા પૂરતું પોપણ ન આપે તેમ તેમ પ્રજાનાં સાહસિક ટોળાં ખસતાં જાય, ફરતાં જાય, આગળ વધતાં જાય, અને બળ હોય તો નવા પ્રદેશો કબજો કરે જૂની સંસ્કૃતિઓને નમાવે, અને એ જૂની સંસ્કૃતિઓમાંથી ઉપયોગી તત્ત્વો ગ્રહણ કરી નૂતન સમાજરચના પણ કરે. કદાચ જૂની પ્રજામાં ભળી પણ જાય.

અમણકલ્પના

ઈસુખ્રિસ્ત પહેલાંની સોળમી શતાબ્દી કે તેથી પણ પહેલાં વિખ્યાત શાસનધર હામુરાબીએ મુવ્યવસ્થિત કરેલી બાબીલનની પ્રજા ઉત્તર તરફથી ધસી આવતા પ્રજાસમૂહ આગળ નમી પડી હતી એ જાણતી વાત છે. એ જ ટોળાં અમણ કરતી આર્યપ્રજાનાં હોય એમ અભ્યાસીઓ માને છે. એ ટોળાંના નામઓ આપણે આશ્ચર્ય પામીએ એવા આર્યસંસ્કૃતિએ સંગ્રહેલા રાજવીઓના તથા દેવનાં નામ વાપરતા હતા. એશિયામાઈનોરના બોગાઝકોઈ નામના રથજો ચપેલી શોધખોળમાથી મળી આવેલા ઈસવીસન પૂર્વે ૧૪૦૦ ના અર-સાના સંધિલેખોમા રાજાનું નામ 'દશરથ-પુત્ર' તરીકે ઓળખાવ્યું છે અને એમા વાદ કરેલા દેવોમા 'હન્દ્ર', 'મિત્ર', 'વરુણ તથા 'નાસત્ય' એટલે અશ્વિનીકુમારના ઉલ્લેખો છે. હીટાઈટ પ્રજા તથા મીટાની પ્રજાના રાજવીઓ વચ્ચે ચપેલી શતોના એ લેખ છે, જેમને ઈ. સ. પૂર્વે ૧૪૦૦ના અગ્રમામાં મૂકવામા આવે છે. મુળીતિકુમાર એટરજી જેવા ભાષાશાસ્ત્રીઓ તો વળી હીટાઈટ ભાષાને - હીટાઈટ પ્રજાને આર્યોનો આઘસમૂહ પણ ગણાવે છે જેમના મત પ્રમાણે નીચેનો ભાષાનકશો ઘડાવો જોઈ એ.

મોટાની પ્રજા આર્ય ન હતી છતાં તેણે આર્યસંસ્કૃતિ નીકારી
 હોય; નકવેદમાં દર્શાવેલી ધર્મભાવનાનો અનુનગતી કાર્ત્ત્વ્ય આર્યોગી
 પાસેથી એ સંસ્કાર મોટાની પ્રજાને મળ્યા હોય; ભારતમાંથી પણ એ
 આર્યોગી એ બાળુએ આવી હોય; આવી આવી કલ્પના હજી આ
 મહત્ત્વના લેખની આસપાસ ન્યાયા કરે છે આ સાલ પહેલાં કથાગ-
 ની જે આર્યપ્રજા પોતાના ભ્રમણોમાં નીકળી હતી; ભારતવર્ષમાં એ
 પહેલાં તો એ પહેલો પણ મળી હતી એક મત એમ છે કે પાછળ
 રહી ગયેલી આર્યોગીની માન્યતા મોટાની પ્રજાએ ત્યારે સ્વીકારી
 લીધી હોય, આ નેખ વિવિધ વિચારપ્રેરક બની નહે છે આર્યપ્રજા
 જુદા જુદા સ્થળે ફેલાતી હતી એ કાલને જેમ આમાથી પુષ્ટિ મળે
 છે તેમ ભારતમાં વસતા આર્યોને સિંધુનદ સંસ્કૃતિની પ્રજા મોક્ષ
 પશ્ચિમ એશિયા સાથે નિકટનો સંબંધ હોય એ વિચાર પણ આ
 લેખથી પુષ્ટિ પામે છે. ભારતીય આર્યોના પશ્ચિમ એશિયાની જમિ
 ઉપરના મનિષ્ઠનિબંધના લાચકારને બાળુએ મળીએ તો એ નિકટ
 સંબંધમાં લી આર્યોગીની માન્યતા ત્યાં કોર્ન જાગે આર્યોએ ફેલાવી
 હોય એ સંભવ પણ બાળુએ મુકાવ એમ નથી
 પશ્ચિમ સાથે સંપર્ક

આર્યો-ભારતીય આર્યોના પશ્ચિમ સંપર્કનું બીજું પંચ એક

દષ્ટાત આપણને નવા પમાડશે આર્યો યોડાને ઉપયોગ કરનારી પ્રજા ઘોડાને પાળી તેનો ભારનહન માટે અગર ગાડી કે રથે જોડવા માટેનો ઉપયોગ કરતા આર્યોને આવડતુ હતુ આર્યોના યુદ્ધમાં અને શત્રોમાં ઘોડાનો ઉપયોગ થતો ઘોડાના મડન ફેરવવામાં સંસ્કૃત શબ્દ 'આવર્તન'નો ઉપયોગ થતો જે 'એકાવર્તન', 'પ્રવાવર્તન', 'સપ્તાવર્તન' સરખા શબ્દમાં જોડાઈ એક, પાંચ કે સાત મડલફેરણી માટે વપરાય આ જ શબ્દ અને એ જ અર્થમાં મીટાની લોકો વાપરતા એમ તેમની અશ્વશાસ્ત્રની એક પોથીમાં લખાયતુ છે આના આર્ય શબ્દો પશ્ચિમ એશિયામાં વેરાવના પડ્યા દેવ એમાં આર્યસંસ્કારની વ્યાપરતાનો ભણુ ૧૭ સભાગય છે અશ્વમેધ યજ્ઞ સગળો યજ્ઞ પ્રાચીન ગણમાં ઉત્તર યુરોપના ક્રેટલાક પ્રદેશોમાં માન્ય હતો ગ્રીસ યાની પશ્ચિમે નાનકડો પ્રદેશ લીયુઆનિનાને નમે ઓળખાય છે એ પ્રદેશમાં તામિ-તાપિ (૧) નેમના ચમૂના (૨) ઓગની-મરમની (૩) નર્મદા-નર્મદા (૪) નામની નદીઓ આજ પણ છે આ પ્રજાની કેટલીક કોમો કુડુ પુરુ, યાદવ, સુદેવ જેવા નામે ઓળખાય છે એમના દેવોમાં પણ હન્દ્ર, વરણ પુગ્ગન્યા જેવા નામો છે આપણને આ હપીકત ચમકાવે લાને પરંતુ એ અજ્ઞાસીઓએ મહેનત કરી ગ્રાધિની પ્રાપ્ત છે જે આર્યોની પ્રાચીનતા અને વિગ્તારનો ખ્યાન આપી હી છે

હંગન અને ભાગ્યનર્થ

હા તાર્થની નજી આવીએ તા પાન્સીઓનો અવ તા' અથ આર્યોના અધર્મવેદની બહુ પાસે શાસ્ત્રિક દષ્ટિએ આવે છે આમ આર્ય શબ્દો અને ભાષાના અનરૂપો પણ આર્યોના આદિ નિવાસ સ્થાનને પશ્ચિમ એશિયાની ઉત્તરના મેદાનો તરફ ૧૫૬૧ કરનામાં સકાયમૂત બનાવાય ૭ એ નિવાસસ્થાનેથી આર્યોના મમૂદો નીકળી પૂર્વપશ્ચિમ તરફ ફેલાયા, ત્રીસ રોમ તેમણે રસા યા, મગનમાં તરા ભારતમાં પણ તેમણે સ્થાયી નિવાસ કર્યો અને ઉચ્ચ પ્રકારની

૬૨ : ભારતીય સંસ્કૃતિ

સંસ્કૃતિઓ ખીલવી. એ આર્યોના એક સંસ્કૃતિફલ તે વૈદિક સંસ્કૃતિ. આર્યોના પ્રથમ ભારતપ્રવેશ

આર્યોના ભારતપ્રવેશ કયારે? એમાં પણ ભારે મનભેદ છે. ઈ. સ. પૂર્વે ૨૫૦૦ થી ૩૦૦ સુધીનો યુગ આર્યપ્રવેશની અવધ પુષ્કિમના મતે ગણાય. પશ્ચિમના અભ્યાસીઓનું એક વલણ અત્રે ખાસ ધ્યાનમાં રાખના સરખું છે. જેમ હિંદુ અભ્યાસીઓ આર્યઆક્રમણને, આર્યોના પ્રથમ મહાગ્રંથ ઋગ્વેદને ઈસુ પૂર્વની અનેક સદીઓ આગળ લઈ જવા મથે છે તેમ પશ્ચિમના અભ્યાસીઓ એ સંસ્કૃતિને જેમ બને તેમ ઈસુપૂર્વની બહુ પાસેની સદીઓમાં ખેંચી લાવવા મથે છે. રબે ને વેદકાલીન સંસ્કૃતિ ઈજિપ્ત બાબીલન સરખી તેમને મતે માનેલી અતિ પુરાતન સંસ્કૃતિઓ કરતાં પ્રાચીનતામાં આગળ તો વધી નહિ બલ્ય એવો ભય સેવતા પશ્ચિમના યુગતત્ત્વવિદો આર્યઆક્રમણને ઈ. સ. પૂર્વે ૨૫૦૦ થી આગળ લઈ જઈ શકતા નથી. હજી આપણી વિદ્વતા પણ પશ્ચિમની વિદ્વતાનો છેડો પકડી જ ચાલે છે એટલે આપણે પણ એ જ મર્યાદા આગળ રમવું રહ્યું.

ઋગ્વેદનો રચનાકાળ

વેદ-ઋગ્વેદ એ આર્ય-યુરોપીય લાવાનો-આખી આ સંસ્કૃતિનો જૂનામાં જૂનો અદ્ભુતગ્રંથ—આર્યઆક્રમણ પછી જ તો રચાય ને ? ઋગ્વેદમાં મૂળ આર્યનિવાસના સંભારણું રહ્યા ન તો ય એ નિવાસ કે બમણના ઉલ્લેખો હજી પકડાયા નથી. ભારતના ઋગ્વેદની ગોઠવણી ચતા પાચસો-હજાર વર્ષ વીતી મયાં હોય એ માન્યતા સેવાય છે. તેમાં પણ છંદવિભાગ જૂનામાં જૂનો હોઈ પ્રથમ રચાયો અને મન્ત્રસંહિતાવિભાગ ત્યાર પછી રચાયો એવી પણ ચર્ચાઓ ચાલે છે. ઋગ્વેદની રચનાકાલની ચર્ચામાં ઈ. સ. પૂર્વે ૧૨૦૦ થી ૨૦૦૦ સુધીની મર્યાદા અંકાઈ છે. પરંતુ એ બધા મત મતાંતરે અને ચર્ચાઓનો વિચાર કર્યો પછી અતે વિન્ટરનિહૂનામના અભ્યાસીનું કથન અંતિમ મન તરીકે સ્વીકારવું અનુદ્યો

લાગે છે. એ વિદ્વાન કહે છે :

“ વેદના કાલને નક્કી કરી આપતા સાધનો વિચારતા વેદકાલને ઉપગની બાજુએ એક અનિશ્ચિત X- ક્ષ-થી શરૂ કરી ઈ. સ. પૂર્વે ૫૦૦ વર્ષના નીચલા ગાળા સુધી લાવવો પડે છે ઈ. સ. ૧૨૦૦ થી ૫૦૦, ૧૫૦૦ થી ૫૦૦ અને ૨૦૦૦ થી ૫૦૦ સુધીની સીમાઓ દોરાઈ છે, પરંતુ તે પુગ્વાર ચતી નથી. નરી શોધખોળ તો બાહ્ય-કાળને ખીજી કરતા ત્રીજી સહસ્ત્રાબ્દી તરફ અને અતિમ સમયની ઈ. સ. પૂર્વે ૫૦૦ની ગણનાને ઈ. સ. પૂર્વે ૮૦૦ તરફ વધારે ખેંચી લાય છે.”

આમ વેદકાલ ઈ. સ. પૂર્વે ૨૦૦૦થી ઈ. સ. પૂર્વે ૮૦૦ સુધીનો ગણવો હાલ યોગ્ય મનાય છે કાલગણના મહત્વની ખરી છતાં તે નિમે અતિમ નિશ્ચય કરવો કેટલો મુશ્કેલ છે એ આપણે જોઈ ગયા. મતભેદથી પર થઈ આપણે માની લઈએ કે ઈ. સ. પૂર્વે ૨૫૦૦માં આર્યઆક્રમણ શરૂ થયા, પાંચસો વર્ષના આક્રમણ પછી ઈ. સ. પૂર્વે ૨૦૦૦ ના અગસામાં આર્યો ભાગતનર્થમાં સ્થિર થયા ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫૦૦ થી તેમણે પોતાનો વિસ્તાર વધારવા માડ્યો. પરંતુ સ્થિર થતા બગેમર ઈ. સ. પૂર્વે ૨૦૦ થી ઋગ્વેદની રચના શરૂ કરી અને ઈ. સ. પૂર્વે ૮૦૦ સુધીમાં આખું વેદસાહિત્ય રચાઈ વર્તમાન સ્વરૂપ ધારણ કરી રહ્યું કાવનિર્ણયમાં ત કા અને મતભેદ હોય ત્યાં સદી બે સદી આવીપાછી કરવામાં કૃષ્ણ બનનાની જરૂર નથી! આ કાવનગણનામાં બૃહત્સામ્ય, યજુર્નિષ, સતુકિત્તેષ તથા સાહિત્યની દૃષ્ટિનો ઉપયોગ થયો છે એ જૂનવુ ન જોઈ એ લિપિ

વેદ અંગે બીજો પણ એક મહત્વનો અંકડો આપતા કહે છે વૈદિકગ્રંથમાં લિખિતભાષા-લિપિ હતી જ નહિ એવો એક બ્રમ નિદાનોમાં સેનાય છે એ બ્રમને મહત્વ આપવું હોય તો આપણે એને મન કહીશું. ઈસુ પૂર્વની ત્રીજી સદી પહેલાં હિન્દમાં લિખિત

ભાષા હતી એવો પ્રત્યક્ષ પુરાવો હજી મળ્યો નથી. એ પહેલાનો 'કાર્મ' શિલાલેખ, મૃત્તિકાલેખ કે તાડપત્ર પણ મળી આવ્યા નથી- 'સિવાય કે સિંધુતટસંસ્કૃતિના અણુકિલ્લા મુદ્રાલેખો, આમ અશોક-મૌર્યના ઈ. સ. પૂર્વે ત્રીજી સદીમાં કોનરાયેલા શિલાલેખો અને વેદ-રચનાયુગ વચ્ચે લખાયેલો કાર્મ પણ લેખ મળી આવ્યો નથી એ સાચી વાત. ભારતીય આમોહવામાં પ્રાચીન લેખો કે અથો લામા કાળ સુધી ટકી ન શકે એવો વિદ્વાનોનો મત તો છે જ. તો પછી ઈસવી-સન પૂર્વની ત્રીજી સદી પહેલા રચાઈ ચૂકેલું વૈદિક તેમ જ પૌર્ણ તથા જૈનમાહિત્ય આવ્યું ક્યાંથી? ટક્યું ક્યાંથી? આપણે માત્ર વેદને જ વગગીને ચાલીએ. એ વેદઅથો માત્ર મુખપાટવથી-પાદ-દાર્શન સ્મૃતિના બળે જ ટકી રહ્યા એમ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો માને છે. ચાર વેદમાનો આઘ ઋગ્વેદ, ઐકામપાના ઈલીયડ તથા ઓડીસી નામના બે મહાકાવ્યો બેગા કરીએ તેનાથી પણ ચાર વેદમાનો એક આઘ ઋગ્વેદ વનારે મોટો છો વેદની સાચવણીમાં મુખપાટે મોટો ભાગભજ્યો છે એની પણ ના પડાય એમ નથી આર્યોને મત વેદ ઈશ્વરપ્રણીત છે ઈશ્વરપ્રણીત શબ્દના ઉચ્ચારણ તથા અર્થની વિશુદ્ધિ અર્થે આર્યસંસ્કૃતિએ ભારેમા ભારે કાળજી રાખી છે પદ, ક્રમ, જટા તથા ધ્વનનો નામે આર્યોમાં પ્રચલિત વેદપઠનની શૈલી વેદના ભગભગ એકેટલો અક્ષ તે કે શબ્દને પ્રાચીન કાળથી આજ સુધી એક જ રચળે નાખી ગયો છે એ યાદશક્તિનો અગર મુખપાઠશૈલીનો એક મહાવિજય ઈ નનાર્મ જેવું લાગશે છતાં એ સત્ય છે કે પણ હજાર વર્ષ ઉપર જે વેદ હતા તે જ વેદ મોટે ભાગે આજ સુધી સચવાઈ ગયા ઈ-ઉચ્ચાગળ આઘાતમાં તેમ જ અર્ચમા આવે પ્રાચીન સળંગ, પણ ચાગ હજાર વર્ષ સુધી જીવંત રહેવો માન્યપ્રથ જગત-ભગના માહિત્યમાં ખીન્ન એક પણ નથી.

આર્યોને લ્હાગે લિપિ આવડતી ન હતી એમ કહી તેમના ઉપર એક પ્રકારનું અણુપણું જાપવાના પ્રયત્ન સંબંધમાં એટલું કહી

શકાય કે નિખિતભાષા હોવી એ મન્વૃતિનું એક ચિહ્ન જરૂર છે; છતાં લિખિતભાષા સિવાય સન્કર કે કૃત્તવણી ન જ હોય એવી માન્યતા પણ પૂર્ણતઃ સાચી નથી એમ આ વેદની માયવણી કહી આપે છે - એ આપણે વેદકાળને લિપિરહિત માનવો હોય તો, સમગ્ર લક્ષિતાભાવપૂર્વક ઈશ્વરપ્રણીત શબ્દને મ્વૃતિમા સૈકાઓ સુધી સાચવી ગાખનાર પ્રજા છેક અલિખિતસ્થિતિમા લાખા કાળ સુધી રહી હતી એમ માનવું પ્રથમદર્શને મુસ્કેલ જડ્ડ થઈ પડે છે વૈદિક સંસ્કૃતિ સાથે ધર્ષણમા આવેલી સિદ્ધાન્ત સમ્વૃતિ પાસે લિપિ હતી. વૈદિક સમ્વૃતિની પરિચિત ઇજિપ્ત, સુમેર કે બાબીલની સમ્વૃતિઓમા લિપિ હતી મીટાની સગ્મી અન્ આર્યજાત વૈદિક દેવોનો મ્વીકાર કરી તેમને એવી કોઈ દેવે પોતાના લેખમા ઉતારે કે જેથી વેદના લઘુ-દીર્ઘ ઉચ્ચારો પણ એ લેખમાં જળવાઈ ગ્દે. છતાં એમ માનવું કે આટલા સંધર્ષે પણ વૈદિક આર્યો લિખિતભાષા વિહોણા હતા ત્યારે વિદ્વાને પણ પૂર્વમુદ્ધ અને આગ્રહ હોય છે એટલું જ કહેવું બસ થશે. ધણા ભારતીય વિદ્વાનોએ તો વેદકાલીન અક્ષરગાનના પુરાવા પણ આપ્યા છે. ડો. ભાગાગગની તો અપદ્ધ માન્યતા છે કે અગ્નિવેદકાલમા અક્ષરગાન હતું. પછીના યુગમા પ્રચલિત થયેલી બ્રાહ્મી-લિપિ એ વેદકાલીન ગ્રામીન લિપિમાથી જ નિકાસ પામી છે, અને એ ગ્રામીન લિપિના ઇશારા હેલગાદ પાસેની ગ્રામીન સમાધિએ ઉપર સહજ સચવાયના અક્ષરોમા ઓળખી શકાય છે એમ કેટલાક અભ્યાસીઓ માને છે. સિદ્ધાન્ત સમ્વૃતિની લિપિ સાથે બ્રાહ્મીલિપિને સગ્ધ છે એવી પણ એક માન્યતા છે ખરી.

સંસ્કૃત અભ્યાસે ઉપજાવેલી વિચારક્રાન્તિની મહાપ્રતાપો અહીં આપણે દેવે જોઈ જઈએ કે પશ્ચિમના વિદ્વાનોના સંસ્કૃત અભ્યાસે કયી કયી નવી ક્રાન્તિકારી તાતો આપણને શીખવી : (૧) આર્યોનું મૂળ નિવાસસ્થાન પશ્ચિમ-મધ્ય-એશિયામા હતું બતાવી તેમના બ્રમણ શરૂ થયા. એ બ્રમણનું એક પરિણામ

તે વૈદિક સંસ્કૃતિ અને આર્યોના ભાગતનિવાસ

- (૨) આર્યોના આદિ નિવાસસ્થાનની પ્રચલિત ભાષાના ચિહ્નો આર્ય-મમુલની વિવિધ સ્થળે વેરાવડી જતોની ભાષાઓમાં સચવાઈ રહ્યા છે. વૈદિક સંસ્કૃત એ મૂળ ભાષાની બહુ પામે હતું. એ ભાષા આજ તો આર્ય-યુરોપીય Indo-European ભાષા કહેવાય છે.
- (૩) ભારતીય આર્યોની માફક ગ્રીક, રોમન, જર્મન, ઇંગ્લીશ, ડચ, રહેન્ડીનેવિયન, પોલીશ, ફ્રેન્ચ, રશિયન તથા બલ્ગેરિયનભાષાઓ બોલતી પ્રજા તથા અન્યતા, પહેલવી તેમ જ વર્તમાન ફાર્સી ભાષા બોલતી ઇરાની પ્રજા - પાર્સીઓ સહ-આર્ય-જામણના જ પરિણામ ગણી શકાય સંસ્કૃત ભાષાના અભ્યાસે માન એ ભાષાઓનું જ નહિ પરંતુ એ ભાષાઓ બોલતી પ્રજાઓનું ભાવુપણ મિલકે ક્યું.
- (૪) આર્યપ્રજા માફક ખીજી પ્રજાઓ પણ પ્રાચીન યુગમાં મહત્વ ધાન્ય કરી ગઈ હતી અને તેમણે વિશિષ્ટ સંસ્કૃતિઓ પણ ખીસવી હતી, જેમાં આપણે ઇન્ડિયન, બાબીયન, મુમેર, ચીન વગેરેને ગણવાની શકીએ. ઇરાની સંસ્કૃતિ પણ આર્યોની જ પ્રાચીન સંસ્કૃતિ ગણી શકાય.
- (૫) આર્યોના આવતા પહેલાં દ્રવિડ પ્રજા ભારતવર્ષમાં વસાહત કરી ચૂકી હતી-તેની પહેલાની ખર્ચે સંસ્કૃતિઓ ઉપર સંસાર્થ મેળવીને દ્રવિડ ભાષા અને સંસ્કારની કેટલીક જાપ સંસ્કૃત ભાષા તથા આર્યસંસ્કૃતિએ પણ ઝીની છે.
- (૬) સિંધુતટ સંસ્કૃતિ પણ દ્રવિડ સંસ્કૃતિનું સ્પષ્ટ ચર્ચેલું સ્વરૂપ તો નહિ હોય? પ્રશ્ન પ્રશ્ન રૂપે જ હજી રહ્યો છે સિંધુતટ લિપિને ઉઠેન આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપી શકશે.
- (૭) એ પ્રાચીનયુગમાં આપણે ધારીએ એના કરતાં સંસ્કૃતિઓના સંપર્ક વધારે ગાઢ હતા અને એશિયા, અફ્રિકા તથા યુરોપના

કેટલાક પ્રદેશો પરંપરે વચાગે જાળીના હતા.

પત્રિમની વિદ્વાનો આ કાળો બહુ કિંમતી છે. મંદૂત લાપાનું જ્ઞાન અન્ય લાપાઓના ઉકેનમાં જ માત્ર સમાયું નહિ, પરંતુ પ્રાચીનો સંબંધસંચયન સમજવાની ચાવી બની રહ્યું. લાપાશાસ્ત્ર અને નૃવંશવિદ્યાને મંદૂત અભ્યાસે જળરો વેગ આપ્યો અને કેટલાય અધારામાં ઇતિહાસનું અજવાળું પડી રહ્યું.

આર્યઆક્રમણના પુરાવા

વેદના અથ સિવાય વૈદિક યુગની આર્યસંસ્કૃતિના કશા જ અવશેષો મળી આવ્યા નથી—બિહારના શ્મશાનભાષી મળી આવેલા સુવર્ણપાન ઉપર કોતરવાથી એક દેવીની આંગી મિલાય. એ આગીને બહુ જૂનો નહિ એવો વૈદિક અવશેષ ગણવામાં આવે છે. મિથુન તટ સંસ્કૃતિના અવશેષો આર્ય—અસુર ધર્મણોના વૈદિક ઉત્સેષોને ટેકા આપી રહ્યા છે. આર્યોનો મુખ્ય ભાગ ભારતમાં પ્રવેશ પામ્યો અધ્યાનિસ્તાનના ભારતીય દરવાજા સરખા ખંડર અને ખોલનઘાટના માર્ગે. ચિત્રાલ તથા ગીલગીટનો માર્ગ પણ બીજા આક્રમણ અર્થે સૂચવાયો છે. અને પુરાણોને મુદત્ત આપનાર પાણ્ડર મગમા અબરા સીઓ તો પ્રયાગને આર્યસંસ્કૃતિનું કેન્દ્ર માની આર્યોના આક્રમણોનો વળી ત્રીજો માર્ગ તિબેટ-નેપાળના ઘાટમાં કલ્પે છે! બીજા આક્રમણમાં આર્યો સાથે સ્ત્રીઓ ધગી ઓઝી હતી અને એ ખેડ પૂરી પાડવા માટેનો બહુપતિત્વનો જિવાજ દ્રોષદી અને પાંચ પાડવે ના લક્ષ સંબંધમાં અપ્રેર કન્યા છે.

ભારતમાં આર્યવિસ્તાર

વેદ જ જોનો એકમાત્ર પુરાવો ગણી શકાય એ પ્રાચીન સંસ્કૃતિના અધ્યાપકો મુખ્યત્વે અધ્યાનિસ્તાનમાંથી ભારતીય દ્વાર ખોલી પ્રથમ સંપ્રતિષ્ઠિના પ્રદેશમાં અવ્યા. ત્યાં ગિર થયા ગિર થતા થતા બુદ્ધા પણ તેમને કરવા પડ્યા અને મોજૂદ સંસ્કૃતિનો મમન્વય પણ કંવો પડ્યો. આમ પ્રથમ તો અધ્યાનિસ્તાનનો પૂર્વ ભાગ તથા પશ્ચિમ -

સખાસિધુનો પ્રદેશ ભારતીય આર્યોનું નિવાસસ્થાન બન્યા સગવેલમાં ગાયત્રી સિધુ, મગધતી તથા દશદત્તીને કિનારે કિનારે ન્યપાયના થાગા આગમ વધી ગગાયમુનાના પ્રદેશમાં પણ પથગત લાગના સગવે નો પાળનો કાળ ગગાયમુનાને ઓગળતો હતો સગવેદમાં ગગાતટના પ્રેશનો વિખૂત પગિયવ દેખાય છે મધ્ય ભાગત અને નાગપૂતાના ત ક પગુ તેમના પગિજમણ રાક થઈ ચૂક્યા લાગે છે દરિયામાર્ગે—સિધુ કે આજી નુપ્ત સગવેલીને માર્ગે આર્યોના સાકસિક મડગો નર્મદાતાપી મુધી બમણ કરી ચૂક્યા હોય એમાં નનાઈ નહિ બાહ્યમથોમાં નિધ્ય પરંતની પાર નસની જાતોના પશુ ઉત્તેખ છે આમ ચાર વેદી ઉપનિષદના કાળસુરીમાં આખો ભારતનર્પ—દક્ષિણપથ મુદ્દાત આર્યોને પગિયિત મર્મ ચૂક્યો હતો અને આર્યસંસ્કૃતિનો વિસ્તાર પણ ઉત્તર ભારતમાં અચૂક થયો હતો ગામાયણી મ્થા આખા દક્ષિણ ભારતના આર્યસંસ્કૃતિકરણની કથા છે ઉત્તરમાં ફેનાયડી આર્યસંસ્કૃતિને દક્ષિણમાં ફેનાતા વધારે વાર લાગી નહિ હોય સગવેદમાં ‘દક્ષિણપદ’નો ઉલ્લેખ છે જ આર્ય ન ગણાતી આન્ધ્ર શર્વર, પુલીન્દ તથા મુશીક જાતિઓએ પોતાને કદી અનાર્થ માની નથી અને તેમણે બાહ્યયુગમી જ આર્ય સંસ્કારા ઝીલના માડયા હોય એ સલવિત છે દક્ષિણ ભારત સાથે સિધુતટ સંસ્કૃતિને પણ વ્યાપારસબંધો હતા અને પશ્ચિમ એશિયા તથા ઈજીપ્તને પણ વ્યાપારસબંધ હતા મોહન જોડેરોના ધરણાનું મુવર્ણ માર્ગસોરથી આવ્યું હોય અને ત્યાંના અલકારમાં જડેલા ગ્લેનો નીલગિરિમાંથી મળ્યા હોય એવી પણ એક માન્યતા છે જે એમણે તો દર્શાવી આપે કે સિધુતટ પર એ પડી આવેના આર્યોને દક્ષિણ ભારત છોક અજળથો પ્રદેશ તો ન જ રહે

વેદ

આર્યસંસ્કૃતિના આવ પાયા સગળા, આર્યસંસ્કૃતિના પ્રથમ પુગવા સરખા વેદને આપણે સહજ ઓળખી લઈએ અતિ પ્રાચીન

સમ્પ્રતમા ગ્યાયવા વેદ શ્રી આનંદશકર ધ્રુવના મન અનુમાર છે. સ પૂર્વે ૧૦૦૦ વર્ષ સુધીમા તો ગ્યામને આજની ઢબે ગોઠવાઈ ચૂક્યા હતા હિંદુધર્મને નામે પગ્દેશીઓએ ઓળખાવેના અને લાગતનાસી આર્યોએ પણ એ જ નામે હવે અપનાવી વીધના ધર્મને પાળનાર આર્યોના સન્કાર તથા ધર્મનો આદ્ય અથ તે વેદ. વેદનો ગણદર્થ જ્ઞાન થાય છે અને તેના જ અનન્યનયનો બ્રાહ્મણ આન્ધક તથા ઉપનિષદ સાથે વેદને શ્રુતિને નામે ઓળખવામા આવે છે, જે ઉપગ્રી પણ વે સિખિત હોવા કગતા કર્ણપર પના-શ્રુતિપર પરાયી જ સચ વાયા એમ અનુમાન કરનાતુ સુલભ મની ગયુ છે.

મૂળ વેદ એક; પરતુ આર્યોના મહત્ત્વલયાં વ્યક્તિગત તથા સામાજિક ધર્મવિધિયશમા હોતા, અધ્યર્થ, ઉદ્દગાતા અને બ્રહ્મા એ આગ ઋત્વિજો ભાગ લેતા હોવાથી ચારેને ઉપયોગી ધર્મ પડે એવા વેદના આગ વિભાગ પડ્યા, જે (૧) સગ્વેદ, (૨) સામવેદ, (૩) યજુર્વેદ અને (૪) અથર્વવેદને નામે ઓળખાયા એ ચારે વેદના મત્રો મહિતાને નામે પ્રસિદ્ધ છે પરતુ એ પ્રત્યેક વેદની સહિતા માવે જોડાયના બ્રાહ્મણ આન્ધક તથા ઉપનિષદના વિભાગો શ્રુતિમા અમાઈ જઈ વેદતુ અગ જની ગહે છે. ત્રણ વેદ પ્રથમ માન્ય હતા, જેમા અથર્વવેદ ફેટવાક સમય પછી ગ્યાન પામ્યો હોય એમ લાગે છે. સગ્વેદની ગ્યાના જૂનામા જૂની સામવેદ તો સગ્વેદનો સંગીત તારો જ કહી શકાય યજુર્વેદમા લગભગ અડધો ભાગ સગ્વેદ થી લીધો છે અને અડધા નના ભાગમા ગદ્યરચના છે યજ અને મંકાડ ઉપર યજુર્વેદમા બહુ ભાર મુકાયો છે, સગ્વેદમા મત્રોચ્ચાર થા પ્રાર્થનાઓ છે, જ્યારે અથર્વવેદમા કામણ આગળ, મોહન ત્વા જદુમત્રો અને વશીકરણની ક્રિયાઓ પણ આપવામા આવી છે. ૥ત્તીય સરકૃતિમા પ્રવેશ પામતા વહેમ અને તત્રની-કદાચ વેદ વર્ણુગની-ધટના ત્રણ વેદમા ન લેવાયની અથર્વમા દાખન યર્ધ તપ એવો પણ એક મત છે ઈસવી સન પૂર્વે ૨૦૦૦ થી ૧૦૦૦

સુધીમાં ગાંઠ વેદ તથા ઢેઢવાંક આઠાણ, આરખ્યક તથા ઉપનિષદો ગોઠવાઈ ગયાં, જો કે આઠાણ, આરખ્યક તથા ખાસ કરીને ઉપનિષદોની ગ્યના ત્યાર પછી પણ બસો વર્ષ સુધી ચાલુ રહી ખરી : આરે વેદ આજ સુધી આર્યમંત્રકૃતિના મધ્યખિંદુ તરીકે રહ્યા છે. વેદમાં આર્યો ભારે ગૌરવ લે છે, ધર્મરૂપરૂપિત ગણી લેતું હોયે મનમં કરે છે અને જાનમાનના સાગરપે તેને મૂળવે છે.

વેદકાળનું જીવન

એ વેદ-શ્રુતિમાથી વેદકાળની રહેણીકરણી અને સાંસ્કૃતિ ગિયતિનો પણ તાગ કાઢી શકાય એમ છે. વૈદિક મંત્રકૃતિનો આરંભ કાળ તો તદ્દન સાર્દાર્ભભયો, આમલેખ સાથે સંકલિત અને કૃષિજીવ હોય એમ લાગે છે. કાષ્ટ અને વામનાં મકાનો બાધી રહેતા આર્ય પૂર્વજોના વસવાટનો ખ્યાલ અંશતઃ ગામડાં અને તીર્થક્ષેત્રોમાં હજી પણ આવી શકે. એમના વસવાટ ક્ષેત્રપે ઓળખાના, જે વિભાગમઃ કૃષિ, ધર્મ-કાર્યના મુખ્ય અંગ સરખા હોમ તથા યજ્ઞ, લુહકના વેદાખ્યામ અને જરૂરી કપા કારીગરીમાં રોકાયલાં કુટુંબો ગોઠવાઈ જતા. એવા ગોઠવાઈ ગયેલા ગૃહસમૂહથી શોભતાં ક્ષેત્રો જળાશય સમીપ અને નદીકિનારે જ વિકસતાં.

એ ક્ષેત્રનિવાસી આર્યોનું મુખ્ય બાહ્યવશ્તુ તે તેમનું કૌટુંબિક જીવન કહી શકાય. આર્યોની કુટુંબવ્યવસ્થા ઘસાતી, ફેરવાતી, વાન વ્યવહાર ધાગણ કરતી હજી પણ ભારતીય જીવનસરણીનો મુખ્ય ભાગ બની રહી છે — જો કે હવે પ્રાચીન કુટુંબવ્યવસ્થા પલટાઈ જવાના કમમાં છે. પતિપત્નીના મળ-ધો વેદકાલમાં અતિ કુમળા, પગપર માનમર્થો અને લગ્ન હતા. સ્ત્રીઓ યજ્ઞમાં રહેતી નહિ. ધર્મકાર્યમાં પત્ની પતિ સાથે જ સન્ધો લાગ લેતી. પત્ની વગરના યજ્ઞ અને અન્ય ધર્મકાર્યો અધૂરાં મનાતા. સભાઓ, પગિયો, ઉત્સવો અને યજ્ઞોમાં સ્ત્રી પુરુષની જોડમાં જ રહેતી અને તેને પરિષદોમાં બોલવાનો તથા અર્થ કરાવોનો અધિકાર હતો. સ્ત્રીકેળવણી પણ વ્યાપક અને પુરુષકેળવણી સરખી જ

હતી. વિશ્વવરા, અપાલા, લોપામુદ્રા, તથા ઘોષા સરખી મહાન સન્નારી-
ઓમાંની કેટલીકે તો વેદના મન્ત્રો પણ રચ્યા છે. યજ્ઞવલ્ક્યની પત્ની
મૈત્રેયી તથા યાજ્ઞવલ્ક્ય સામે ભર રાજસભામાં વિવાદ કરનાર ગાર્ગી
સરખી બ્રહ્મવાદિનીઓનો એ યુગ હતો એમ કહીએ તો ચાહે. સ્ત્રીઓ
શિક્ષિકા બની શકતી હતી✓

છાંદોગ્ય ઉપનિષદના એક ઉદ્દેશ્ય ઉપરથી વેદકાલીન અભ્યાસનું
માપ આવી શકે એમ છે. એક ગ્રામીન ભારતીય અભ્યાસી કહે છે :
'મેં ઋક્, સામ, યજુર્ નથા અથર્વવેદનો અભ્યાસ કર્યો છે; પંચમ-
વેદ સરખી ઇતિહાસપુરાણની કથાઓ પણ હું સમજી વાંચી ગયો છું;
વ્યાકરણ, ગણિત, જ્યોતિષ, વંશાવળીઓ, ન્યાય તથા નર્ક, અર્થ-
શાસ્ત્ર, ધર્મશાસ્ત્ર, જાદુઈ મન્ત્રવિદ્યા, યુદ્ધકલા, ખગોળ સર્વ પાળવાની
બાંછગરકલા તેમ જ લલિત કલાઓનો મેં જીંડો અભ્યાસ કર્યો છે.'
આમાંનું પા ભાગનું જ્ઞાન પણ આ જ આપણને હોય તો આપણે
મહાવિદ્વાન બની પૂજાઈએ !

જો કે પુરુષો એક કક્ષાં વધારે પત્નીઓ કરી શકતા, છતાં
કૌટુંબિક વાતાવરણ પરંપરના મધુર અને વહાવભર્યા સબ ધર્મી
પ્રકૃતિપૂર્વક રહેતા. કુટુંબ એ સમાજનો પાયો; કુટુંબજીવનમાંથી જાતિ-
વૈશિષ્ટ્ય અપાતું અને એમાંથી પરાક્રમી પુરુષોના દોર્યા રાજનીય
સંગઠનો પણ ગેપસી આવતા. ઋગ્વેદકાલમાં પણ ભાગ્ય, મત્સ્ય, કીર્તી,
ત્રિભુ, પુર્વભુ, મદુ, પુદુ, દ્યુ અને અનુ નામના આર્યજાતિસંધો
જાણીતા હતા. સમાજની ગત્યવ્યવસ્થા વશપર પરાના નાજવીપદના
-Monarchical, આગેવાન કુટુંબોની ગત્યવ્યવસ્થા-Oligar-
chical અને લોકમતથી ચુંટાયેલા નેતાઓના નાજ્યઅમલ-
Democracy ના અવગ્રહ ધારણ કરતી હતી. ગજપુરુષનું મન્માન
ધર્મ યતું, જના રાજસભા અમાયિત મન્નાતી નહિ, લોકરૂચિ અને
લોકમતની મર્યાદા ગજવીઓને, સર્વ રાજ્યકર્તાઓને ખીકારવી પડતી
હતી. લોકમત દર્શાવનારી સમિતિઓ અને મંત્રાઓ જરૂર પડે ત્યારે

૧૦૨ : ભારતીય સંસ્કૃતિ

મળતી, એમાં છટથી ચર્ચા કરવામાં આવતી, અને અને સર્વાનુમતિ હોય ઉપર આવવાની—મતભેદોની ધાર ઘસી નાખી સહુ મંત્ર થાય એવા નિશ્ચય ઉપર આવવાની હીકડીક કાળજી રહેતી. ઋગ્વેદમાં આ વળણનો પડેલો પડેલો આજ પછી સાંભળવા યોગ્ય છે. 'એમ ભગો! સદ્વ્યાકય ઉચ્ચારો! તમારાં મન એકવાદી—સંવાદી બને! એક જ—મર્મમામાન્ય ઉદ્દેશ હું તમારી પાસે મૂકું છું. તમારો સકલ્પ એક અને એકરૂપ હો! તમારાં મન પછી એકરૂપ—સંવાદી હો! સહુના વિચારો મંકવિત એકતામય બને, જેથી મહુ મુખપૂર્વક, આનંદપૂર્વક સ્વમત બની રહે!'

આજની—વર્તમાન યુગની—અનેક મતભેદોમાંથી એક મુર ઉપ-જાવવા મળતી સમિતિઓ, સભાઓ, પરિષદો, મિયતોનો પડેલો અહીં પડેલો લાગે છે? લોકમત, બહુમત એ પશ્ચિમની સંસ્કૃતિનો જ ઇતરો છે એવી માન્યતાને ફર ફરે એવા પુરાવા વેદકાળથી મળી છેક અગ્રેજોના આગમન સુધી આપણને ભારતીય સંસ્કૃતિમાંથી મળી આવે એમ છે, અને એના મૂળ આમ ઋગ્વેદમાં પડેલા જોઈ શકાય છે.

સભાનું કામ પૂર્ણ થયે ભેગા થયેના પ્રતિનિધિઓ જમતા, વાર્તામાય કન્યા અને આનંદનું વાતાવરણ જવાતું. વેદકાલમાં માત્ર ભક્ષગૃની છટ હતી એમ કેટલીક ઋચાઓ ઉપગ્રંથો જણાઈ આવે છે માથે સાથે વનસ્પતિ આહાર ઉપર વધારે લાગુ ખગે દૂધ, ઘી, માખણ, દહીં, ફળ, શેરડી એ સર્વનો ખાણપદાર્થ તરીકે ઉપ-યોગ થતો. પીણામાં આજ આપણને માફ લાગે એવા સોમ અને સુરાનો ઉપયોગ થતો. સોમરસ તો એક દેવની પ્રતિ પાચ્યો હતો, એની બતાવટનો મદ્યવિધિ હતો, અને એનું પાન એક મદ્યન સામા-જિક ક્રિયા બની ગયેલી એમજ આજ તો જુલાઈ ગયેનું પીણું છે. હિમાલયના મુખાર-ત શિખર ઉપર સોમ-દેવીનું સ્થાન ઉલ્લેખ પામે છે. એ શિખર કયું એ આજ ખબર પડતી નથી. કાસ્મીરની દક્ષિણ

પશ્ચિમે એ પહાડ આવ્યો હોય એવી અભ્યારીઓની માન્યતા છે.

ધર્મકાર્ય, કૃષિ, ગોપાલન, વણાટકામ, મુધારીકામ, રગાટ-કામ, લુહારીકામ, સુવર્ણધડતર, ઝવેરાત અને ચર્મકાર્ય જેવા ધંધા તે સમયે અસ્તિત્વમાં આવ્યા હતા. સામાન્યતઃ ઘણા કામો હાથે કરી લેવાની ત્યારે પદ્ધતિ હતી, જો કે આવડતમાંથી વિશિષ્ટ ધંધો કરનાર વર્ગો પણ ધીમે ધીમે જિલા થતા જતા હતા.

ધર્મકાર્ય કરનાર શુરુવર્ગ પણ વિશિષ્ટતા ધામણ કરતો જતો હતો, જો કે ધર્મકાર્યમાં સર્વ વર્ણ ભાગ લેતી હતી. પ્રાર્થના, મંત્રોચ્ચાર અને વિધિ-કુશલ જ્ઞાતિઓ માત્ર ધર્મકાર્ય ઉપરાંત રોગ-નિવારણનું કાર્ય પણ કરતા જેમાં ઔષધિ ઉપરાંત વળગાડ અને દેવની અવકૃપા ટાળવાની મંત્રક્રિયાઓ પણ આવી જતી. અથર્વવેદમાં મંત્રનંત્રનું ખાહુલ્ય આપણે નોંધ્યું જ છે શિક્ષણનું મહાકાર્ય પણ જ્ઞાતિજોતું જ. સિપિ હતી કે નહિ એ ચર્ચાને ખાતુએ રાખી આપણે એટલું જરૂર કહી શકીએ કે વૈદિકયુગનું શિક્ષણ ઉચ્ચ પ્રકારનું હતું અને વ્યાપક પણ હતું. સ્ત્રીઓ ધર્મકાર્યમાં ભાગ લેતી હોય, છદ-મંત્રની રચના કરતી હોય, સમિતિઓમાં ચર્ચા કરી શકતી હોય ત્યાં સંસ્કારકક્ષા ઉચ્ચ હોવી જોઈએ

આર્યોનો વ્યાપાર પણ વિખત હતો. એકલા નદીમાર્ગો જ નહિ પરંતુ સમુદ્રમાર્ગોનું પણ વેદકાળમાં આર્યોને જ્ઞાન હતું વેદમાં વર્ણન પામેલા પણીઓ સમુદ્ર પાર કરનારા વ્યાપારીઓ હતા અને તેમના પરદેશ વસવાટમાંથી ક્ષીનીશિયન સરખી સમુદ્ર ગોખીન વ્યાપારીપ્રજા ઉત્પન્ન થઈ એવી પણ એક સંભાવના છે. ઇજિપ્ત નથા પશ્ચિમ એશિયા સાથે રચનમાર્ગ અને સમુદ્રમાર્ગે બાધેલો સિંધુતટ સંસ્કૃતિનો ભારતીય સંબંધ આર્યોએ વેદકાલમાં ચાલુ રાખ્યો હતો એ સંભવ અમાન્ય થાય એવો નથી. ચણણી નાણું અને સિક્કા પણ એ યુગે જોવા હતા. નિષ્ક, શતમાન, પદ, કિન્નાલ અને હિરણ્યપિંડ સરખા ઉલ્લેખો નાણાંનું સૂચન કરે છે, જો કે મોટે ભાગે

અંદર અંદરનો વ્યવહાર વસ્તુઓના જલ્દાને શ્વરૂપે થતો. ગાય એ મહત્વનું ચક્રાંગી નાણું; એ દાનમાં પણ અપાય અને વસ્તુની કિંમત રૂપે પણ અપાય. વ્યાજની પ્રથા પણ ત્યારે હતી એમ લાગે છે.

સિંધુતટ સંસ્કૃતિમાં જોમ ચૌર્ય નોંધાયું છે તેમ વેદકાલમાં પણ ચોરીના ગુના બનતા ખરા એવું આશ્વાસન આજના ચોરો લઈ શકે એમ છે ગણિકાવ્યવસાય ખરા; પણ ઘણો ઓછો; નીતિબદ્ધનો જડ નહિ હતાં જાતીયસંબંધની વિશુદ્ધિનો આમહ તો ખરા જ. પાસાની રમતો, રથની હરીફાઈ તથા ગીતનૃત્ય અને મૃગયાનો શોખ વેદિકપ્રજાને હતો. આનંદપ્રભેદ સાથે આર્યોની નૈતિક ભાવના ઊંચા પ્રકારની હતી. કંદુસ સંગ્રહપ્રેરણને આર્યો ધિક્કારતા. દાનમાં હાથ સંકોચનાર માનવી આર્યોના હારથને પાત્ર બનતો. જરૂર પ્રસંગે માત્રી સહાય ન આપતો માનવી તિરસ્કૃત ગણાતો. ખોટી સાક્ષી પૂરવાની, જૂઠું બોલવાની વેદકાલીન આર્યોને મના હતી. અનિયમિતકાર એ આર્ય ગૃહસ્થનું મુખ્ય લક્ષણ. જાદુ, મેઘી વિદ્યા, વશીકરણ, ઓ-ઓની બોળવણી તથા બલિચારને પાપ માની તેમનાથી દૂર રહેવા આર્યો મથતા. ધર્મકર્મ, ધર્માચાર અને ધર્મવિધિનો આર્યોને સુસ્ત આમહ હતો નાહણું, પવિત્ર સ્વચ્છ રહેવું એવા દેહાચાર તેમની દેહ-નિર્મળતા સાધતા. યજ્ઞ એ તેમની મોટામાં મોટી ધાર્મિક ક્રિયા-વ્યક્તિગત તેમ જ સામાજિક. હોમ અને યજ્ઞનું સ્વરૂપ તથા ઃ પાછળ રહેલી ભાવના એ વેદિક આર્યોની ધર્મવિશિષ્ટતા. હજી - આજ પણ-આજની વીસમી સદીના મધ્યકાલમાં પણ-વૈા હોમહવન તથા યજ્ઞ થતા રહે છે, જો કે તેમનું પ્રમાણ ઘણું ઘટી ગયું છે અને તેના પ્રકારમાં પાછલા યુગખસોએ ઘણો ફેરફાર કરી નાખ્યો છે. યજ્ઞમાં મોટે ભાગે તો અનાજ, ઘી, દહીર જેવા પદાર્થોની આહુતિ અપાતી. જીવતા પ્રાણીઓ-અશ્વ, અજ, પાડો તથા આખસો-પાખલી તરીકે વધેરાતાં. ગાય સુદાં આહુતિ બનતી એવા ઉલ્લેખ મળી આવે છે. યજ્ઞનું સ્વરૂપ સમજવા માટે યજ્ઞની પાછળ રહેલી :

ભાવના આપણે સમજવી જોઈએ : (૧) દેવની યાચના-માગેલી જરૂરી વસ્તુ દેવ પ્રસન્ન થઈને આપે એ અર્થે યજ્ઞ; અથવા (૨) વગરમાગ્યે આપેલી અનુકૂળતામા દેવની યચેલી રૂપા પ્રત્યે આભાર-વૃત્તિનું પ્રદર્શન. દુશ્મનો સામે વિજય મેળવવાની માગણી પણ યજ્ઞના કારણરૂપે હોય, અને વિજય મળ્યા પછીના આભારની લાગણીનું પ્રદર્શન પણ યજ્ઞમા હોય. પોતાની સાગમા સારી, કીમતી મિનકત-વસ્તુ-પ્રાણી-કદી પોતાની જાન દેવાર્પણ થાય એ યજ્ઞની ભાવના. યજ્ઞપુરુષ

સાથે સાથે યજ્ઞમા વિશ્વવ્યાપી અગમ્ય યજ્ઞપુરુષના સ્વીકારની આધ્યામિક ભાવના પણ રહેલી હતી એ તત્વયજ્ઞને સમજવામા આપણે વિચારવું ન જોઈએ. રાત્રિદિવસને ઘડનાર, ઉપાસધ્યાને સર્જનાર, વગસાદને વરસાવનાર, જૂમિમાથી અજ ઉપજાવનાર, અનેક સુખની દાતા અને કષ્ટોની નિવારણહાર કોઈ સર્વવ્યાપી શક્તિ પ્રતિ અભિ-મુખ થવાની ભાવના એ યજ્ઞમા રહી હતી. વળી આખો ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા લયનો વિશ્વક્રમ પણ કોઈ વિરાટ મહાયજ્ઞની ક્રિયા છે તેનું પ્રતીક નાનકડો માનવી પોતાના યજ્ઞમા જીભુ કરે છે એવી સભાવના પણ વૈદિક આર્યોમા જન્મત થઈ હતી આર્યો અનેક દેવોનું યજ્ઞનપૂજન કરતા હતા એ ખરું, પણ એ દેવો અને દેવીઓ વ્યાપક બ્રહ્મત્વા શક્તિ-દુકડા હતા તથા માનવી માટે બ્રહ્મત્વને પહોંચવાના પુલ્ક સરખા હતા એવી ભાવના અનેક સ્તોત્રો અને સ્ત્રવ્યોમાથી અપ્રકૃત થયા વગર રહેતી નથી સર્જન અને સર્જક અગે મહાનમા મહાન ચિત્તન ઉજ્જવન સરખી વેદાન્ત દ્વિસદ્દીના ખીજ આમ વેદ-મન્ત્રોમા તેમ વેદે પોષેલી યજ્ઞક્રિયામા દેખાઈ આવે છે

વેદમાં દેવતા

અને વેદમા સ્તવાયલા અનેક દેવો આજ પણ હિંદુધર્મમા વિવિધ રૂપાન્તરો પામી ધાર્મિક જનતાના હૃદયમા જીવન્ત રહેના છે કેદરતનુ અદ્ભુત દસ્ય કે અદ્ભુત સત્ત્વ આર્યોને મન દેવ બની જતું,

૧૦૬ : ભારતીય સંસ્કૃતિ

અને દેવ યનતાં યજ્ઞનપૂજનની પાત્રતા મેળવતું. દેવોનાં સ્વરૂપણુ ધ્યાનમાં લેતાં સરખા છે. વૈદિક નિરૂક્તાકાર યાગે દેવોના ત્રણ વર્ગ પાડ્યા છે: (૧) પૃથ્વીમાં વસતા દેવ=પૃથ્વી, અગ્નિ, બૃહસ્પતિ તથા સોમ મરખા દેવ; (૨) વાતાવરણમાં વસતા દેવ=ઇન્દ્ર, રુદ્ર, મરુત, વાયુ તથા પર્જન્ય સરખા દેવ; અને (૩) ઔર્ગમાં વસતા— આકાશવાસી દેવ=દ્યૌ, વરુણ, ઉષસ, અશ્વિન, સૂર્ય, સવિતરૂ તથા વિષ્ણુ સરખા દેવ. દેવોમાં ખાસ નાનામોટાનો ક્રમ દેખાતો નથી. કેટલાક દેવોની શ્રુતિ વધારે પ્રમાણમાં થયેલી છે. મહાવેદમ. મન્દ-શ્રુતિ લગભગ એવો ભાગ રોકે છે. છતાં એક સૂક્તમાં કહ્યું છે તેમ ‘હે દેવનાઓ ! આપમાંથી કેઈ દેવ નાનો નથી.. આપ સર્વ ખરેખર મહાન છો’ એ ભાવનાથી મેળવશે આર્યોનો ધર્મ તેમની પાસે એક રચળે ઉઘાડે કરાવે છે તેમ ‘દેવો વિભ નથી; એ તો એક અને સમાન છે. મન્યદ્રષ્ટાઓ એ એકને વિવિધ કહે વણુવે છે એટલું જ.’ આ વૈદિક દેવોનું વૈદિક કિયસકીને જડેલું સ્વરૂપ અસંખ્ય દેવોની વિવેચના હઠતી વખતે યાદ રહેવું જોઈએ.

વેદની કવિતામાં મહાન, પવિત્ર અને કવિત્વમય ભાવ ભર્યો છે. જે પરદેશી વિચારકોને શ્રદ્ધા માથે મમજવા જગ કઠિન પડે. કર્મ, ઉપાસના—ભક્તિ તથા જ્ઞાનની ત્રણ મંત્રકારધારાઓ સમગ્ર ભારતીય સંસ્કૃતિના મૂળ સ્તોત્રમાં વેદનું આર્યમંત્રકાનિમાં બહુ માન છે એનું મુખ્ય કારણ જ એ કે આજ સુધી—પાંચ હજાર વર્ષ સુધી—આર્ય સંસ્કૃતિએ વેદમાંથી પોષણ મેળવ્યું છે, વેદના કેટલાક શબ્દાર્થ બુધાર્થ ગયા હશે, કેટલા ચ વૈદિક ગીતરિવાજો ન ઓળખાય એવા બદલાઈ ગયા હશે, કેટલી ચે માન્યતાઓ ન મમજાય એવી જતી બની ગઈ હશે, છતાં ભારતીય મંત્રકાનિમાં એક મોટામાં મોટા વિભાગે તો વેદને આઘ પ્રમાણ માની આચારના, ક્રિયમુકીના, મંત્રાગોનાં અને મામાજિક પ્રતિષ્ઠાનાં પરિવર્તનો અને ક્રાન્તિઓ વચ્ચે વેદ આજની મર્યાદા મખવાનો મહાપ્રયત્ન કર્યો છે. કદાચ તેથી

વેદકાલ : આર્યઆક્રમણ અને સ્થિરનિવાસ : ૧૦૭

જ એ સામાજિક પગિર્વર્તનો, વિચારક્રાન્તિ અને માન્યતાવિધ્વનો ભાગતીય સમાજમાં ગ્રાહ્ય ગણાયા છે. વેદને પ્રમાણ માનીને ચાલનાર વિચારો, આચારો તથા સંપ્રદાયો ભાગતીય સંસ્કૃતિનું મોટામાં મોટું બન બની રહ્યા છે. છતાં કદી કદી વેદમન્ત્રો અને કવિતામાં બાલિશતાનો પણ આરોપ થાય છે ખરો !

વેદવિરોધ

વેદમાં શંકા ઉઠાવનાર, વેદના પ્રમાણને ન સ્વીકારનાર, વેદને નિર્ગર્થક ગણનાર વિચાર તથા આચારસરણી ભારતીય સંસ્કૃતિએ નથી બોલે ; એમ રખે કોઈ માની લે. જૌદ્ધ અને જંનમાર્ગને નામે ઓળખાતા ભારતીય સંસ્કૃતિએ ઉપજવેલા ધર્મમાર્ગ, વેદ તથા વેદને અનુસરતી સમાજન્યયગથા સામેના પ્રચંડ બંડ છે એમ એક રીતે કહી શકાય. દેહથી વિભિન્ન આત્મા છે જ નહિ એવી માન્યતાનો પ્રચાર કરનાર નાસ્તિક ચાર્વાક મત ભાગતીય સંસ્કૃતિની જ પેદાશ છે એટલે ભારતીય સંસ્કૃતિ ઉપર વારવાર કરવામાં આવતો અધઃશ્રદ્ધાનો આક્ષેપ સર્નાકે સાચો નથી. એકાદ કાળનું આચારવિચારનું પધિધાનપણ આખી ભાગતીય સંસ્કૃતિના લક્ષણ તરીકે માનનાર બૂલ કરે છે. વેદકાળથી આગળ વધતા ગળ્યે, સમાજે, ધર્મે અને એ સર્વના સભાર સગખી સંસ્કૃતિએ કેટકેટના મહાસચ્ચનો ગતિમાન કર્યા એનો વિચાર કરીશું તો ભાગતીય સંસ્કૃતિ ઉપગતી અધઃશ્રદ્ધાનો આરોપ હજીવો બનશે.

વેદપ્રસ્તાર યુગ

બ્રાહ્મણમયો

વેદની સંહિતા પછીના, વેદ સાથે જ ગણ્યાર્થ થૂંકા શ્રુતિ-
 બ્રૂમખામા સંહિતા સાથે જ સ્થાન પામી થૂંકા, (૧) બ્રાહ્મણ,
 (૨) આરણ્યક તથા (૩) ઉપનિષદને વેદવિસ્તાર તરીકે જ
 ઓળખી જવા ઠીક પડશે, જેથી વૈદિક યુગની બૌદ્ધિક તેમ જ
 આધ્યાત્મિક શક્તિનો આપણને ખ્યાલ આવી જશે. એ તણે અંથો
 વેદનું જ અગ ગણાય, છતાં એ મંત્રસંહિતાથી નિરાળા વિભાગો
 છે. આપણે જોઈ ગયા તેમ ઋગ્વેદસંહિતાના સાદા યજ્ઞો યજુર્વેદ-
 સંહિતામાં વિસ્તાર અને મહત્ત્વ પામ્યા. અથર્વવેદમાં તે અભિચાર-
 પ્રયોગો મુખી પણ આર્ચા ઊતરી ગયા—જે કે તે પ્રત્યે ભારે સહભાવ
 ન હતો. વેદના યજ્ઞકાર્યને ઝીણવટથી સમજાવતા રિવેચનોને આપણે
 બ્રાહ્મણમય તરીકે ઓળખીશું. યજ્ઞ એ ધર્મજીવનનું વ્યક્તિગત
 અને સાર્વજનિક મહત્ત્વનું અગ હતું. એટલે યજ્ઞ કેમ કરવા, યજ્ઞ-
 ક્રિયાનો અર્થ શો, સામુદાયિક યજ્ઞ કયા અને વ્યક્તિગત ગૃહ્યધે
 કરવાના યજ્ઞો કયા, બન્નેમાં ભેદ શો અને રિધિ શો; આ બધું
 બ્રાહ્મણમયોમાં સમજાવ્યું છે. એમાં યજ્ઞોના દેવોની તેમ જ યજ્ઞાર્થે
 નિર્મિત યજ્ઞેલા દિવસો તથા ઋતુઓના મહિમાની પણ સમજ
 આપવામાં આવી છે. વૈદિક યજ્ઞના રહસ્યને તથા આચારવિધિને સમ-
 જ્ઞાપનાર અંથે તે બ્રાહ્મણમય એ સમજ અંગે સંપ્રદેશની ન્યુત્પત્તિઓ

પણ તેમા અપાર્થ છે, જ્ઞાન એવે એવી આત્મશિક્ષાઓ પણ તેમા
જોતી છે અને યજ્ઞહવ્ય વિશે વિચારો અને ચિંતનકલ્પિકાઓ પણ
એમા મળી ગ્હે છે. વેદિક આચાર્યનો મુખ્ય જ્ઞાન તે જ; એ ધનને
અર્થ આપનાનો પથ તો બ્રાહ્મણ્ય એ આજ કાલ નિરર્થક
જાગતા યજ્ઞોનો મહિમા ત્યારે ધણો હતો. યજ્ઞકાર્ય વિશે કેવા લખ
વિચારો થયા છે એ જોવા લગવડગીતા તરફ દૃષ્ટિ નાખવી. આર્ય-
સમાજના ગ્રંથાધિક મહર્ષિ દ્વાનદે ઓગણીસમી સદીમા પોતાના
ધર્મ ઉત્થાન કાર્યમા યજ્ઞને આપેલું મહત્ત્વ વિસરાય એમ નથી.
આજના વીસમી સદીના યુગમા ગાંધીજીએ પણ યજ્ઞની ભાવનાને
વર્તમાનમા ઘટાવવા કરેલો પ્રયાસ જાગૃતીય જીવનમા યત્નાવનાતું
અન દર્શાવે છે એટલે યજ્ઞ માત્ર જડકર્મ નહિ, પરંતુ વ્યક્તિગત
તથા સામુદાયિક સ્વાર્થજી કર્મનો પ્રકાર બની જતો હતો.

આરણ્યક

બ્રાહ્મણ્ય પછીનો વેદવિભાગ તે આરણ્યક આરણ્યકોમા
હેલાક અતઃ વિભાગ બને એવા છે, અને હેલાક બ્રાહ્મણ્ય થી
સાથે સેળમેળ થઈ ગયેલા પણ છે. વેદના આચાર્યને જેમ બ્રાહ્મણ્ય
મથ સમજાવે છે તેમ વેદના વિચાર-ચિંતન ભાગને સમજાવવાની
શરૂઆત આરણ્યકો કરે છે, જેનું અંતિમ શિખર ઉપનિષદોમા
આપણે નિહાળીએ છીએ અરણ્યમા, નમતીરહિત એકાતમા ઋગ્-
મુનિઓએ કરેલા ચિંતન ઉપરથી જે તત્ત્વજ્ઞાન સમજાય તેને,
અધિકારપ્રાપ્તિ પછી સમજાવવા ગ્રંથને આરણ્યક નામે આર્યોએ
ઓળખવા માડ્યું. એમા એકથી તત્ત્વચિંતન નહિ; આચાર્યભાગ,
યજ્ઞભાગ એમા ખરો પરંતુ આરણ્યકમા તત્ત્વચિંતનની શરૂઆત
ધર્મ મર્મ.

ઉપનિષદ

એ વેદિક તત્ત્વચિંતનની પરિપૂર્ણતા ઉપનિષદમા ધર્મ દ્વન-
નિમ્પાનો શબ્દાર્થ “યુગ પાસે જઈ, તેમના ચરણ પાસે બેસી

પ્રાપ્ત કરવાની નિષ્ઠા થાય છે આર્ય સ્મૃતિના અષ્ટ ભાગિ નિશ્ચયનું બીજા તે ઉપનિષદ કેટલાક ઉપનિષદોમાં જ્ઞાનનું પ્રાધાન્ય છે, કેટલાકમાં યોગની પ્રક્રિયા જણાવેલી છે, કેટલાકમાં નિગમનો જ ઉપદેશ થયો છે અને કેટલાકમાં લક્ષિતનો મદિમા ગવાયો છે જ્ઞાન પ્રધાન ઉપનિષદોને કાલક્રમ અનુસાર પ્રાચીનમાં પ્રાચીન માનવામાં આવે છે મદિતામાંથી ઉપનિષદ મુખીમાં ચિંતનનો કેટલો વિકાસ થયો તે સમજવા આપણે વૈદિક ઋચાની પ્રાર્થના બોર્ડ એ વેદસયા માગે છે

‘અમને અન્ન આપો અમને વીરપુત્રો આપો અમારા પશુઓને સુખી કરો’

ઉપનિષદો કહે છે

‘આખી પૃથ્વી સુવર્ણથી ભરી હોય તો યશુ ? ધનમય પૃથ્વીમાંથી અમૃત વ પ્રાપ્ત થાય છે ? બ્રહ્મ એ સૂક્ષ્મ તત્ત્વરૂપે સર્વમાં વસી ગયું છે, એ અર્પનો આત્મા છે, એ સત્ય છે એ આત્મા તે વૃ પોતે છે’

વૈદિક યુગના ચિંતનવનજીમાંથી જે તત્ત્વશાખાઓ પ્રગટી એ ભાગ્તીય સ્મૃતિનું ભવ્ય ગૌરવ બની રહે છે જેવે ની જીર્મિભરી પ્રાર્થનાથી આગળ વધી આર્યો ચિંતન તરફ વળ્યા, અને સત્ય - અન્ન - જ્ઞાન - સુખ - વિશ્વ - મૃત્યુ - મુક્તિ વગેરે મૂલ્ય પ્રશ્નો સંબંધમાં વધારે શાસ્ત્રીય અને વધારે તર્કયુક્ત વિચારસરણીઓ તેમને હાથ લાગવા માઠી કર્મ અને વિધિને ત્યાગ્ય તેમણે ગણ્યા નહિ, પરંતુ એક પાસ જેમ આચારઆચર અને તેની જટિલતા વધતા આત્મા તેમ બીજા પાસ જ્ઞાન ઉપર પશુ એટલો જ ભાગ મુકાતો ગયો ઋગ્વેદકાલથી જ આર્ય સ્મૃતિમાં કર્મકાંડ અને જ્ઞાનકાંડના પ્રવાહો જુદા પડતા દેખાય છે પરંતુ વેદકાલ પૂરો ચતા પહેલાં તો જ્ઞાન માર્ગે વગેરેની આર્ય પ્રતિભા ભય ઉપનિષદોની રચના કરી લાવી ઉપનિષદોનો સમૂહ એ આર્ય તત્ત્વજ્ઞાનનું એક મહાશિખર

બ્રાહ્મણ, આરણ્યક અને ઉપનિષદનો રચનાકાલ કયો? કાવ-
નિર્ણયની બાબતમાં આપણે અનુમાન જ કરવાના રહે છે. ઈ. સ.
પૂર્વે ૧૦૦૦ સુધીમાં વેદરચના પૂરી થઈ એમ માનીએ તો એ યુગના
પાછલા ભાગમાં બ્રાહ્મણો, આરણ્યકો તથા ઉપનિષદો રચાયા કયા-
રના શરૂ થઈ ગયા હોવા જોઈએ. સામાન્યતઃ ૪ સ. પૂર્વે ૮૦૦
સુધીમાં વેદકાલ પૂરો થાય એમ મનાય છે તેમાં મુખ્ય ઉપનિષદોની
રચના આવી જાય. ઉપનિષદોમાં બહુ દ્વિ મતભર્યા તત્ત્વચિંતનો થયા
છે. પૃથ્વી શરૂ થાય એ છેલ્લે પાટલે જઈને પણ એવી શકે.
બ્રહ્મની શોધમાં પડેલી જિજ્ઞાસા એક બાજુએ વાપક બ્રહ્મને
'ઓળખી લાવી; બીજી બાજુએ 'તત્ત્વમસિ'—તે બ્રહ્મ—તું જ છે
—એવી સલાવના લઈ આવી; ત્રીજી પાસે બ્રહ્મ—ઈશ્વર—છે કે
નહિ તેની જ શકા ઉપજાવી લાવી જેમ ઉપનિષદનું ચિંતન ઈશ્વ-
રને સ્પર્શે છે તેમ એ ચિંતન ઈશ્વરને ધુમ્મસ પણ માનવા પ્રેરણ
છે. એટલે વૈદિક યુગમાં પણ—વેદમાર્ગ—આસ્તિકમાર્ગ—માં શકા
ઉપજાવનારા સ્વભાવવાદ અગર લોકાયતવાદ સરખા નાસ્તિક માર્ગના
બીજ વધાર્થ ચૂક્યા હોવા જોઈએ. એટલે ઈ. સ. પૂર્વે ૮૦૦
સુધીમાં ઉપનિષદનું તત્ત્વચિંતન ઉચ્ચ શિખરે પહોંચ્યું તેમ વેદમાં
અથર્વા ઉપનિષદ કરતું તત્ત્વાચિંતન પણ જન્મ પામ્યું. ગૌતમ બુદ્ધના
જન્મ પહેલાં તો મુખ્ય ઉપનિષદો રચાઈ ચૂક્યા હતા અને વેદને
ખસતા કરવાની વિચારપ્રણાલિકા પણ શરૂ થઈ ગઈ હતી. એટલે
ઉપનિષદોનો મોટો ભાગ ઈ. સ. પૂર્વે ૮૦૦ પહેલાં રચાઈ ચૂક્યો હતો.
ઉપનિષદનું તત્ત્વજ્ઞાન

ઉપનિષદની સંખ્યા નક્કી થઈ શકી નથી. વેદમાંથી વિકસેલું
તત્ત્વજ્ઞાન તે ઉપનિષદ. બસો જેટલી સંખ્યામાં ઉપનિષદો હાથ
લાગ્યા છે. ઈ. સ. પૂર્વે ૮૦૦ની બાંધેલી નીચલી મર્યાદા પછી પણ
કેટલાક ઉપનિષદો રચાયા છે, જેની સાબિતી મુખ્યમ યુગમાં—
એટલે ઈ. સ. ની તેરમી સદી પછી—રચાયેલું 'અલ્લોપનિષદ'

આરે એમ છે. ઉપનિષદમાં મુખ્યત્વે વ્યક્તિ મમ્મદિતા સળધ, જ્ઞાન મગ્ધની સમાયોચના, પ્રભ, નશર, જ્ઞાન અને દેહના વચપલક્ષણ જેવા સર્વકાલીન લઘ્ય પ્રશ્નોની ચર્ચા કરેલી છે. ઉપનિષદની ક્ષિત્ર-મુદ્રીએ આખી આર્યસંસ્કૃતિને ગ્રપ્ટ આધ્યાત્મિક રંગે રંગી છે એ કદી ન ભુલાય એવું સત્ય છે એટલું જ નહિ, એમાં રહેના ઉન્નત વિચારઉત્કૃષ્ઠતા, ક્ષુદ્ધિ તથા કલ્પનાની ગગનગામી ફાળ અને ચિંતનના અદ્ભુત જિડાણોએ પન્નિમની સંસ્કૃતિના અનેક વિચારકોને વ્યક્તિ કરી નાખ્યા છે એમાંથી માત્ર શોપનદાઉર સગ્ખા જર્મન દિનસુદ્ધ ઉપર ઉપનિષદે કરેલી અસર એના જ શબ્દોમાં સાલગીએ. શાહજહાનના પુત્ર દારાએ રાગસીમાં ઉપનિષદનું ભાષાતર કરેલું, જેમાંથી લેંટીન - મીકમા ઉતારેલી ઉપનિષદની નકલ વાગી શોપન-દાઉરથી બોલી જનાયુ. 'આ અન્નેડ મથે આત્માના જિંડાણોને હલાની નાખ્યા છે એના એકેએક વાક્યમાંથી જિડા, અપૂર્વ અને ઉન્નત વિચારો જગી જોડે છે આખી પૃથ્વી ઉપર ઉપનિષદ સરખો. ઉન્નત અને લાભદાયક ખીજો અભ્યાસ જ નથી. મારા જીવનનું ઉપનિષદ એ જ આશામન, માગ મૃત્યુનું પણ એ જ આશ્વાસન બની રહેશે.'

વૈદિક જ્ઞાનના આમ બે પાસાં - કર્મકાંડમાં જાણે આર્યજ્ઞાનની પળેપળ મૂચાઈ જતી હોય એમ એક પાસ લાગે છે, ખીજ પાસ એ જ આર્ગજ્ઞાન અ, વ્યારિમ સગ્ખા નન્ય કોઈ પણ ક્ષિત્ર મુદ્રીએ નહિ ઉન્નરેના ઉત્કૃષ્ઠને પહોંચે છે કર્મકાંડની જટિલતા સામેનું એ બડ પણ હોય કર્મકાંડ એક બાજુએ વિકસ્યુ; ચિતન ખીજ પાસ, ત્રીજ પાસ કર્મ અને ચિતનની વચ્ચે દેહકદ્દ અને મનસામની કોઈ પણ અભણી પ્રજાને નવાઈ લાગે એવી તપશ્ચર્યા અને યોગક્રિયાઓ - ચવગ્ચિત થતી જળી હતી કર્મકાંડની જટિલતાને તથા અતિ દેહકદ્દલગી તપશ્ચર્યાને અર્થ આપતી ઉપનિષદની દિન-સુદ્ધી આગળ આપણે વેદકાળને અટકાવી દઈએ તો ય વેદની અસર

નમ્રત રહેતી આજ સુધી ચાલી આવે છે.

હજાર વર્ષોની વેદગોઠવણી

ઈ. સ. પૂર્વે બે હજારથી એક હજાર સુધીની વેદરચનાની દસ સદીઓ આમ તો મોટા સમયગાળો ગણાય. મુસ્લિમ તથા અંગ્રેજ રાજવહીવટ મળીને પણ એટલી સદીઓ થતી નથી. એટલા કાળમાં જેમ જેમ ચારે વેદ ગોઠવાતા ચા'યા તેમ તેમ, બ્રાહ્મણ, ઉપનિષદ તથા આરણ્યકો આકાર લેતા ગયા તેમ તેમ આર્યોના ઐતિહાસિક વિસ્તાર પણ વધતા જાય એ સ્વાભાવિક છે. સમસિંધુ, કુરુપાચાલ તથા ગંગા-યમુનાના દ્વિપ્રવાહી પ્રદેશોમાંથી આગળ વધી રહેતી વૈદિક સંસ્કૃતિ આખા ભારતવર્ષ ઉપર પથરાઈ જાય, એમાં નવા નવા પ્રદેશો અને પ્રજાઓ માથે સંબંધો બંધાય, નવી નવી પ્રાતીક અને લોકભાષાઓ સાથે સંપર્ક સ્થાપ્ય, ઉચ્ચારણો બદલાય અને દેશકાળને અનુસરતા રીતગિવાળો પણ આર્યસંસ્કૃતિમાં પ્રવેશ પામતા જાય. ગંગાકિનારે વસતો આર્ય દિવસમાં ત્રણ-ચાર વાર સ્નાન કરી શકે; માગવાડના રણમાં આર્યસંસ્કૃતિનો સંદેશ લઈ જનાર ઋષિ ત્રણ-ચાર વાર સ્નાનનો આમ્રહ ન રાખી શકે. હોમમાં બળી માટે પાડો વધેગવાનો ન મળે તો અગ્નિથી ચતાવવું પડે, અને અગ્નિ પણ હાથ ન લાગે ત્યાં કુમાડ -ઢોળું જ વધેરવું બસ ધર્મ જાય. આમ આચાર તથા ભાષા સ્વાભાવિક રીતે જ ફેરફાર પામે છે. ભાષાના કનેવરો પણ બદલાયે જાય છે, સમયનો પ્રવાહ મૂળ ભાષાને જૂની બનાવે છે, તેમાં નવીન શબ્દો અને વાક્યવળોટા પ્રવેશ પામી જૂની ભાષાને ચાકુ ભાષાથી વિખુટી પાડી દે છે, અને નવીન ઘડાતી ભાષા એવો ઘાટ ધારણ કરે છે કે જે સામાન્યતઃ જૂની ભાષાથી જુદો જ લાગે. વૈદિક ભાષાને પણ એ કાળમજા લાગુ પડે જ. વળી નિવિધ પ્રદેશોમાં પ્રાકૃત ભાષાઓ પણ ઘટ્ટ મચ્છપ ધાગણ ઝગતી જતી હતી. એટલે ભાષાને ફેરવતા સમયપ્રવાહ સામે ઈશ્વરપ્રણીત વેદની ભાષા, ઉચ્ચારણ, તથા અર્થમાં ફેરફાર ન પામે એ અર્થે ધાર્મિક વર્ગો લગીરથ પ્રયત્ન કરે એ ભા. ૮

૧૧૪ : સારતીથ મંત્રકૃતિ

સ્વાભાવિક છે. વૈદિક મંત્રમાહિત્ય તો હતું જ. એ ગોદવાયે જતું હતું. તેની અંતિમ ગોદવણી વેદવ્યાસે-વ્યાસ દ્વિપાપને કરી, જ્યારે પછી એમાં કાંઈ પણ ફેરફાર થવાનો સંભવ થતી ગયો.

પુરોહિત-આદ્યવર્ગ

હજાર પંદરસો વર્ષના ગાળામાં વૈદિક મંત્રોની વિરુદ્ધ કદાચ સાચી ગ્રંથાય; પરંતુ લોકભાષા અગર માહિત્યભાષા તો બદલાયા જ કરે. વેદને ગોદવી રહેતામાં તો વેદની ભાષા જૂની બની ગઈ, એટલે જૂની વેદભાષા અમજવા માટે વિશિષ્ટ શિક્ષણની જરૂર હતી. થઈ વૈદિક મંત્રોને સમજનાર તેમ જ સમજવનાર એક વિશિષ્ટ શિક્ષક કે પુરોહિતવર્ગ જિભો થયો, જેમાંથી પ્રમુખ આદ્યવર્ગ કેમ જન્મી, વેદના ગ્રંથાચાર કરવામાં, વેદના અર્થ કરવામાં, વેદનું કર્મકાંડક થયા-સ્થિત સમજવામાં, વેદમાં દર્શાવેલી કાલગણનાને સાચું કરવામાં, તેમ જ વેદના હંદગાનને તેની પ્રાચીન ગીતરૂપે ગાવામાં આવેલ વિશિષ્ટ વિદ્વાનવર્ગની જરૂર હતી. થયા વગર રહે નહિ-જે દધિરપ્રણીત વેદધર્મનું પાલન કરવું હોય તો,

વેદાંગ

હવે વેદમંથોમાં થતા હિમેરા, ધટાકા, સુધારા કે વધારા અશક્ય બની ગયા. મન્ત્રસંહિતાગ્રંથોની પવિત્રતાનો એવો મુદ્દા ખ્યાલ અઘ્યાસીઓમાં પેચી ગયો કે વેદના મન્ત્રોના ઉચ્ચારણમાં જગાં થઈ જાય શકાય કે લઈ શકાય જ નહિ. અણીશુદ્ધ, ઉચ્ચાર-શુદ્ધ વેદાધ્યયનનો આમલ આજ સુધી સચવાઈ રહ્યો છે એ આગ્રહને પરિણામે વૈદિક સાહિત્યને વિવિધ રૂપે ઉકેલતી વેદાંગપદ્ધતિ વિકાસ પામી, જેના નીચે પ્રમાણે ૪ વિભાગો પ્રમાણ બની ગયા:

૧ શિક્ષા - વેદના સ્વરસંહિત ઉચ્ચાર શીખવતી પદ્ધતિ. એ પાણિનિની રચના કહેવાય છે.

૨ યજ્ઞ - યજ્ઞ, હોમ, તથા અન્ય ક્રિયાવિધિ દર્શાવતો મંથ-ગમૂહ. એના અનેક રચયિતા.

૩ વ્યાકરણ-આખી વેદની ભાષારચના સમજાવતો અથ પન્ના પાણિનિએ રચ્યો છે. બન્ને પાણિનિ બુદ્ધ હશે ?

૪ છંદ - વૈદિક મન્ત્રો, કાવ્યો, છંદોના મેળ તથા ગીતલઘુ સમજાવતો અથ. પિંગ્ગમુનિની રચના મનાવ છે.

૫ ન્યોતિષ-આચારનિધિ અંગે કાલગણના તથા નક્ષત્રાદિનો ઉપયોગ સમજાવતો આ અથવિભાગ ગર્ગ્યાચાર્યે રચ્યો છે.

૬ નિરુક્ત - જૂના બની ગયેલા છતાં જાણવા યોગ્ય અને ઠઠ્ઠિન અર્થવાળા વૈદિક શબ્દોનો વ્યુત્પત્તિસભ અર્થ સમજાવતો અથ. યાજ્ઞમુનિની રચના ગણાય છે.

વેદાગ્રંથો તે વેદને સમજાવનારી, વેદના વિવિધ આકારોને અર્થ આપનારી દીપિકાઓ કહી શકાય. વેદકાલીન સંસ્કૃતિને સમજવામાં આ હજી પદ્ધતિઓ સીધી આડકતરી રીતે બહુ જ ઉપયોગી થઈ પડે એમ છે. વેદ પ્રાચીન બની જવાથી તેમને ઝાળખાવનાર આ અંગ્રેહો પણ આપણે માટે તો પ્રાચીન અંગ્રેહો છે. વેદાગના રચયિતાઓના નામ પ્રતિષ્ઠિત છે છતાં એ પ્રતિષ્ઠિત પુરુષોએ પણ પોતાની રચનાના આધારમાં પોતાનાથી થે પ્રાચીન વિદ્વાનોની પ્રશ્નાલિકાઓના ઉદ્દેશ્ય કર્યા છે. એટલે વેદાગરચના પણ પ્રાચીન પરપરામાંથી આવી આવી અતિમ અદ્ય પામેલી છે. વળી શિક્ષા તથા હલ્પવિભાગના અંગ્રેહોની એટલી વિવિધ વિપુલતા છે કે વેદના ઉચ્ચારણમાં તેમ જ તેના કર્મકાન્ડમાં અનેકાનેક શાખાઓ સ્પષ્ટ વિગતાર પામી છે, જે વિવિધતા અને વિપુલતા સૂચવે છે કે રચના અને કાલને મદત્તર આખી આચારવિચારમાં ફેરફાર કરવાની તત્તિ આર્થ વિદ્વાનોએ સતત એવી છે.

વેદાંગ-સૂત્રઅંગ્રેહો

આ અંગ્રેહો મોટે ભાગે સૂત્ર રૂપે રચાયે છે, જે ઉપર પાછી દીકાઓ આશ્રયક બની છે. સૂત્ર એટલે દોરો. થોડાથોડા પણ સૂચક

શબ્દોને ગૂંથી અલ્પાક્ષરી રહ્યપૂર્ણ વાક્યોમાં અચરચના થયેલી હોવાથી એ સૂત્રગ્રંથો તરીકે ઓળખાય છે અને એના ગ્યનાકાળને સૂત્રયુગ તરીકે પણ ઓળખાવવાનો પ્રયત્ન થયો છે. ભાષા અને સાહિત્યની દૃષ્ટિએ આ સૂત્રગ્રંથોની નિશિષ્ટ રચના એક અદ્ભુત શૈલીપ્રકાર છે. વેદિકો ઉપનિષદો પૌરોહી તથા જનોએ પણ સૂત્રરચનાનો આશ્રય લીધો છે. વેદાંગના સમયને વેદની અંતિમ વ્યવસ્થાનો તેમ જ વેદના પુનરાવલોકનનો સમય ગણી શકાય. સહિતાથી ઉપનિષદ સુધીનો અતિસંપ્રુટ સૂત્રકાલમાં અંતિમ વ્યવસ્થા પામે છે, જે વ્યવસ્થા હજી સુધી ભારતીય સંસ્કૃતિ સાચી રહી છે.

સ્મૃતિયુગનો આરંભ

આ સૂત્રયુગમાંથી અમય જતા સ્મૃતિયુગ જન્મ્યો. અંગત તેમ જ સામાજિક આચાર્યવહારને વૈદિકવિશુદ્ધિ આપવાના આ પ્રયત્નમાં વ્યાકરણ, છંદ, જ્યોતિષ તથા નિરુક્ત વિભાગો અતિ શાસ્ત્રીય બની ભાષા તથા ગણનાના વિદ્વદ્ માર્ગે વળ્યા. પરંતુ શિક્ષા અને ખાસ કરીને વસ્તુવિભાગ વ્યવહાર તથા આચાર ઉપર જ ભાર મૂકતા હોવાથી તેમના વિભાગોએ વિશિષ્ટ મહત્ત્વ ધારણ કર્યું. શિક્ષાના તો કેટલાક વિભાગો લુપ્ત થયા અને રહ્યા તે માત્ર પોતાની ઉચ્ચારણ શાખાને નામે જ ઓળખવા પરંતુ મહત્ત્વ ધારણ કરી રહ્યા; પરંતુ વસ્તુવિભાગે તો આચાર અંગે જટિલસ્વરૂપ ધારણ કર્યું. કલ્પસૂત્રોના ત્રણ વિભાગ થયા. (૧) શ્રીતસૂત્ર, (૨) ગૃહ્યસૂત્ર અને (૩) ધર્મસૂત્ર. શ્રીતસૂત્રમાં શ્રુતિ-વેદના આધારે રચાતી યજ્ઞક્રિયાઓ કેમ કરવી તેના સ્પષ્ટ મુચનો છે. ગૃહ્યસૂત્ર ગૃહમાં કરવાની ધાર્મિક ક્રિયાઓ અને સંસ્કારોનું વિવરણ ગૃહ્યસૂત્રો કરે છે. ધર્મસૂત્રને આમાજિક ધર્મવિવરણ કહી શકાય. જાતિ તથા વર્ણને અનુલક્ષીને ઉપરિચિત ચત્તા વર્ણાશ્રમધર્મ તેમ જ વારસો તથા લેણદેણ સગપ્પા સૌકિક વ્યવહાર અને કાયદાદંડની વ્યવસ્થા ધર્મસૂત્રમાં ઉલ્લેખ પામે છે. ધર્મસૂત્રોને સામવાચાગિકસૂત્રો પણ કહેવામાં આવે

કે જે ઉપરથી એમાં સમયાનુસાર આચારનો પાલનવિધિ ઉપદેશો
કે એમ સહજ જણાઈ આવશે.

ધર્મસૂત્ર અને રમૃતિ

આ ધર્મસૂત્રોમાંથી સમય જતા શ્લોકગ્રંથ ત્રિશાળ રમૃતિઓ
રચાઈ; જેમને આપણે ગ્રંથકાલ અનુસાર રચાયેલી નિયમાવલિઓ
કહી શકીશું. રમૃતિઓ પણ ઘણી થઈ. પરંતુ વધારે પ્રમાણભૂત
મનાતી રમૃતિઓમાં મનુરમૃતિ, યાજ્ઞવલ્ક્યરમૃતિ અને પરાશરરમૃતિ
ગણાય છે. એ રમૃતિકાલ ઈસવી સનની આસપાસથી વહેયો ૫૬૫-
વામાં આવતો નથી, જિલટ ઈસવી સન પછી તેને લઈ જવાનું વળણ
રહે છે. છતાં વિકાસમંકલના સમજવા માટે સૂત્રયુગમાંથી વિકાસ
પામેલી રમૃતિશ્રેણિનો અહીં જ ઉલ્લેખ કરી લીધો છે.

શ્રુતિ-રમૃતિના ભેદ

શ્રુતિ અને રમૃતિ એ ભારતીય સંસ્કૃતિના આચારવિધાન, બંને
વચ્ચેનો મુખ્ય ભેદ અહીં સમજી લઈએ. શ્રુતિ એટલે ચારે વેદ
તથા તેમના અંગભૂત બ્રાહ્મણ, આરણ્યક તથા ઉપનિષદ. એ ચારે
વૈદિક યગ્ને સમજાતા હતાગ્વાનો એ પછી થયેલો પ્રયત્ન તે વેદાગ.
વેદાગકાલ એટલે સૂત્રકાલ. એ સૂત્રસમૂહમાંના કર્પસૂત્રે સર્ગવેર્ણા
ધર્મસૂત્રોમાંથી વિપત્તિવાર આધારોસહ લગભગ પ્રકરણગ્યનામાં શ્લોક-
ગ્રંથ કરેના વ્યવહારનિર્ણયોને રમૃતિ કહી શકીએ. શ્રુતિ અને રમૃતિ
વચ્ચેના વિરોધમાં શ્રુતિ વધારે પ્રમાણભૂત ગણાય. શ્રુતિ ઈશ્વર-
પ્રણીત; જ્યારે રમૃતિ તો માત્ર પ્રજાની, પ્રજાના ગુરુજનોની રમૃતિ-
ચાદમાં ગ્રહી ગયેલા આચારનિયાર જ કહેવાય. શ્રુતિ-વેદમાં વ્યક્ત
ન યથા હોય એવા કેટલાંયે પ્રાચીન આચારવિચાર રમૃતિઓમાં
પ્રજાની યાદને આધારે સ્થાન પામે છે. વળી રમૃતિઓમાં કુલા-
ચાર, લોકાચાર અને દેશાચારની ભિન્નતા પણ સચવાઈ ગઈ છે.
સંભવિત છે કે આર્યોના ભારત આગમન પૂર્વના કેટલાક ગિરાન્તે
રમૃતિમાં જળવાઈ રહ્યા હોય. આમ રમૃતિવિભાગ અનેક દૃષ્ટિએ

અધ્યાત્મીઓને ઉપયોગી થઈ પડે એમ છે—જે કે બન્નેના નિરોધમાં શ્રુતિની શ્રદ્ધતા તો ખરી જ

દર્શનસૂત્રો

આ કલ્પસૂત્રો—ધર્મસૂત્રો—સામળાચારિક સૂત્રોની સાથે ભાગ્યેય વિચારને જમગળગત ઝોકે આપનાર દર્શનસૂત્રોનો પણ અહીં જ ઉલ્લેખ કરી લઈએ વેદના જે પાસા કર્મકાણ্ড અને જ્ઞાન કાણ্ড ધૃતિક કર્મકાણ্ড વિકાસ પામતું પામતું બ્રાહ્મણ્યમ્ વોમાં થઈ વેદાગતા કલ્પસૂત્રોને અતે સ્મૃતિ સુધી લઈ જા. છે એ આપણે જોયું વેદનો જ્ઞાનકાણ্ড ઉપનિષદમાં થઈ દર્શનસૂત્રોમાં ભિતરી એક એવો વિચાર ધોધ ઉપજાવે છે કે જેમાંથી જુદી જુદી આસ્તિક નાસ્તિક વિચારશ્રુતિઓ નહીં ગઈ અને એમાંથી ભારતીય ચિંતનપ્રતિભા સર્વાંગે ખીલી નીકળી એ ખીલાવટમાંથી અનેક ધર્મમાર્ગો નીકળ્યા, અનેક નિયમશ્રેણીઓ વિકાસ પામી અને ભારતીય સંસ્કૃતિને સજીવન નાખતું નૂતન બલ પણ મળ્યું જુદીવેલવની ભાગ પરપરા સરખા દર્શનસૂત્રો—મહદર્શનો—ને આપણે અહીં પિછાની લઈએ પણ દર્શનો એ ભારતીય સંસ્કૃતિનું જુદીગૌરવ છે મોક્ષ એ માનવીનું અંતિમ ખ્યેવ એનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાના ઉપનિષદ કરેલા વિચારો માંથી જનમેલી બંધવિત સંભાવનાઓ અને સ્થિર પ્રણાલિકાઓ ભીમી કરત ૧. ૪ તત્ત્વજ્ઞાનશાખાઓ નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખી શકાય

૧ સાખ્ય — બ્યવસ્થિત કરનાર કપિન

૨ યોગ — પદ્ધતિસર ગોઠવનાર પતંજલિ

૩ ન્યાય — સંકલિત કરનાર ગૌતમ

૪ નિર્ણયિક — અત્તેમ પ્રતિપાલન કરનાર ઠણ્ઠ

૫ પૂર્વમીમાંસા — આકાગ આપનાર જૈમિનિ

૬ ઉત્તરમીમાંસા — વેદાન્ત — મલ્લસૂત્રરૂપે ઝોકવ કરનાર વ્યાસ

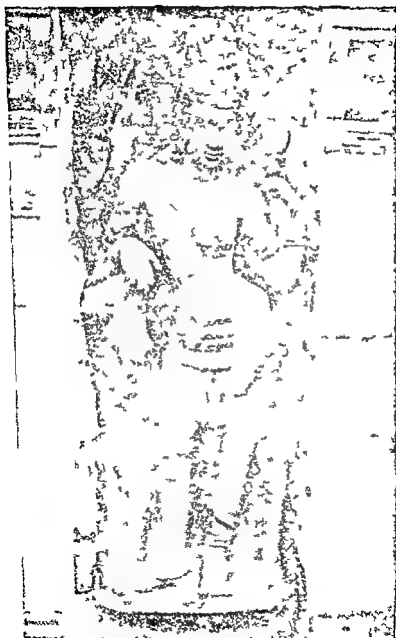
સૂત્રશાંતીમાં સમ્રહાયના આ દર્શનો આદી જુદીવ્યાપક અને વિચારગી ડાપુનો ઉત્કૃષ્ટ નમૂનો છે આદી ચિંતન મ્યા કયા જીવનને

શે એ, વિશ્વનાં અગમ્ય સત્યોને ઉકેલવા કયી કયી કૃત્તિઓ શોધી
 , અને અથાગ વિચારસાગરમાં કેટલે જાંડણે પહોંચી શકે છે
 ને તાગ લેવા માટે આ પદ્ધતિનો જોડતો પરિચય પણ બસ ધર્મ
 કે એમ છે. એ જ એ પ્રજ્ઞાસિકાઓનો સમન્વય લગવદ્ગીનામા
 યો છે. એમાંથી ઉત્તરગીમાંસા - વેદાન્તે-આખા આર્યજીવન ઉપર
 સાય નહિ એવી લબ્ધ છાપ પાડી ઈસુની આઠમી સદીથી શંકર
 કરેલી આચાર્યશ્રેણિને શક્ય બનાવી છે. પદ્ધતિ એ ભારતીય
 સંસ્કૃતિનું મહાન ચિંતનબલ.

માત્રમ વ્યવસ્થા

આમ એક પાસ કર્મકાષ્ટ અને વિધિ વ્યવસ્થિત બનતાં હતાં
 સાથે સાથે અત્યંત જટિલ પણ બનતાં હતાં. બીજી પાસ અન્ય
 જાઓને વિચિત્ર લાગે એવી તપશ્ચર્યા વિકસતી જતી હતી. ત્રીજી
 પાસ ઉપનિષદમાં સમાયલા ચિંતનમાંથી વેદને અનુલક્ષીને અગર
 દેને વિરોધ કરીને - મોટે લાગે વેદને અનુકૂલ ઝોક આપીને જાગેલી
 વેચારસરણીઓમાંથી પદ્ધતિનો ચિંતનવૃત્તિને સંવર્ધિત બનાવતાં
 હતાં અને એથી પાસ આખા સમાજને આવરી લેતી વર્ણ-
 માત્રમ વ્યવસ્થા સમાજ-એકરૂં બની કર્મ તથા ચિંતનના વિકા-
 સનું સ્થાપી સ્થાપત્ય બની રહેતી હતી. આર્ય-સંસ્કૃતિના બાહ્ય-
 શરીર સરખી વર્ણાશ્રમ વ્યવસ્થા પરદેશી સમાજશાસ્ત્રીઓને વ્યાખ્યા-
 નમાં નાખી દે છે. વર્ણમાંથી આજની વગોવાતી જડ શાતિસંસ્થા
 દેખી એવો પણ આરોપ વર્ણ ઉપર મૂકવામાં આવ્યો છે. વર્ણ-
 શ્રમ વ્યવસ્થાને બહુ તટસ્થતાપૂર્વક નિહાળવાની જરૂર છે. શાતિ-
 સંસ્થાને જડ, આર્ય-સંસ્કૃતિનું અનિવાર્ય અને અપરિહાર્ય અંગ
 માનતા પહેલાં એ વ્યવસ્થાએ સાર્વત્રી સામાજિક સુદૃઢતા અને
 સંસ્કૃતિ સુરક્ષણનો કયાસ કરવાની બહુ જરૂર છે. આશ્રમ નો
 સ્વાભાવિક રીતે વ્યક્તિજીવનનો નૈસર્ગિક વિભાગ બની રહે છે.

પાંચ ૭ વર્ષથી વીસ-ગાવીસ વર્ષ સુધીનો વિદ્યાર્થીય નથા શરીર અને ચારિત્ર્યધર્મતર ધ્રુવચર્યાશ્રમનો જ પડ્યો કહી શકાય: એ પડીને ગૃહ્યાશ્રમ આજ પછી માનવીને કુટુંબપોષક અને સમાજ-સેવામાં પ્રેરે છે. એને ગૃહ્યાશ્રમ નામ આપવાથી ખ્રિસ્તીઓ કે મુસલમાનો હિંદુધર્મમાં વટવાઈ જતા નથી. આજના વ્યાપારી, વકીલ, ડોક્ટરો તથા પ્રધાનો ઝડપથી નિવૃત્ત થતા નથી એ ખરું; છતાં સગકારે-દુનિયાભગની મગકારે-પોતાની એવકશિલિને પચાવન-છાપન વર્ષે ફરજિયાત નિવૃત્તિ આપવાનું ધોગ્ય રીકાર્ગી વાન પ્રસ્થાશ્રમને જ એક પ્રકારનું માન આપ્યું છે એમ કહીએ તો ચાલે. રીકાર્ગી રાજદ્વારી નેતાઓને છાપન વર્ષે ફરજિયાત નિવૃત્તિ અપાય તો દુનિયા વધારે દુઃખી નહિ જ થાય. વળી શહેરોના ઉચ્ચ ગતિમાન જીવન કરતા નિવૃત્તિ ગ્રામજીવનને, વનપ્રસ્થાનને જ વધારે આવકારે છે એ ચારે પાસ નિહાળ્યા પછી વાનપ્રસ્થ, શ્રાદ્ધથી ગભરાઈ જીઠવાની જરૂર નથી. વાનપ્રસ્થ સ્થિતિનો અંતિમ આકાર તે સન્યસ્ત-દુન્યવી વસ્તુઓમાંથી વૃત્તિઓને સંપૂર્ણ રીતે પાછી વાળવાની ક્રિયા. માનવી પોતે સન્યસ્ત ધારણ ન કરે તો મૃત્યુ અંતિમ સન્યસ્ત આપે છે! સન્યસ્ત આજ પછી આર્યજનનનું એક વંદનીય દર્શન છે વર્ણાશ્રમ નામથી ચમકી જીઠવાની જરૂર નથી. કુદરતી રીતે જ થતા શારીરિક અને માનસિક પરિવર્તનોનો સ્વીકાર અને તેને અનુસરતી જીવનગચ્છા એ જ આશ્રમવ્યવસ્થા માનસ અને દેહના પરિવર્તનની વ્યાસાનિક કક્ષાઓનો સ્વીકાર તથા તેને અનુકૂળ જીવનગચ્છા એનું નામ આશ્રમ સ્વરૂપ. એ કુદરતી વ્યવસ્થાને આર્ય સંસ્કૃતિએ પોતાનું અગ્ર બનાવી વ્યાસાવિકતાને જ સ્વીકારી છે. આજ વર્ણની માથે આશ્રમવ્યવસ્થા અત્યંત પાનગી ધડી ગઈ છે; છતાં ભારતીય કથાઓ એટલું તો કહે છે કે આશ્રમવર્મના પાલન અર્થે પૂર્વે રાજવીઓ રાજપાટ છોડી વનમાં વસતા હતા યુધિ-ધિરથી માંડી કેટલાયે દષ્ટાંતો આપણને મળી આવે એમ છે

વર્ણવ્યવસ્થા અને જ્ઞાતિસંસ્થા

આશ્રમ સાથે જોડાયેલી આર્યસંસ્કૃતિના એક બાદ ચિહ્ન સરખી વર્ણવ્યવસ્થા પણ આપણે અહીં સહજ વિચારી લઈએ. વર્ણવ્યવસ્થા, જેમાંથી આજની અત્યંત વખોડાતી જ્ઞાતિસંસ્થા ઊભી થઈ છે એ, ચલસ્વરૂપે વેદકાળમાં ખરી. જૂની દ્રવિડ કે અન્ય ભારતીય સંસ્કૃતિ કે બર્બરોવાદમાં સામે આક્રમણ કરનાર આર્યો ભારત બહારથી અહીં આવ્યા એ સંભાવના આર્ય અને અનાર્યના ભેદ જરૂર સમજાવી શકે. આર્ય નહિ તે, આર્યોના સામનો કરે તે અનાર્ય. આર્યોના પક્ષે ઊભા રહેના પ્રકશિત દેવો એ કુદરતનાં બળ પણ હોય, અને...અને...આર્યોની કોઈ તેજસ્વી, પ્રગતિશીલ, અત્યંત માહસિક અને સંસ્કારી અમણી ટોળાઓ પણ હોય, જેના આગેવાનોએ પછીના આર્યોની કલ્પનામાં દેવનું મહત્વ ધારણ કરી લીધું હોય. આજની shock brigades, suicide squads તથા cultural squads—દુશ્મન સૈન્યોને કંપ ઉપજાવતા પ્રહારો કરતી, કેસરિયાં કરતી અને સંસ્કાર દ્વાગ અસર ઉપજાવતી ટુકડીઓની રચના આજની ટાઈગિની યુદ્ધમીમાંમાં થઈ ચૂકી છે. એવી ઠાઈ બળ્ય સાદમિક ટોળાઓના નેતાઓની મૃતિ દેવમાં ફેરવાઈ જાય એ સંભવિત છે. શિવાજીને દેવ માનતા કે ક ગદ્ગદેમી માનવીઓ મળી આવે છે. એ દેવના વિગેધી તે દાનવો — જે આ ગીતે આર્યોના પાંડુ વિગેધી બની ગયે. એ દાનવો એ જ અમુરો અમુરોની કંપના કગતી વખતે આપણે જૂનવું ન જોઈએ કે પ્રાચીન માન્યતા અનુસાર મુર અને અમુર એક જ પિતાના સંતાન છે. એમાં આર્યોના એક એવા મતભેદનું દર્શન થાય છે કે જેમાં અવગત યુગના ધગની આર્યો અને ભારતમાં વસેલા આર્યોના કોઈ ઝગડાનો પડો સંભળાય. આપણા માન્ય દેવતાને વેદકાળની શરૂઆતમાં ‘અમુર’ તરીકે ઓળખ્યો છે એ પણ યાદ રાખવા સરખું છે. યુદ્ધમાં પદક્રાંત દાનવો દમુઓ—દામ બની જાય. આર્યો અને અનાર્યોના રંગમાં—વર્ણમાં ફેર. એટલે

વર્ણનો મૂળ અર્થ તો રંગ : આર્ય-અનાર્યની ઓળખ અર્થે સ્વાભાવિક રીતે જ ઉપયોગમાં આવે. સપ્તસિંધુથી દક્ષિણપથ સુધીને આર્ય વિસ્તાર એથી યે પ્રાચીન વસવાટો સાથે ભારે ધર્મજો બિલાં કરે એ સ્વાભાવિક છે. આર્યસંસ્કૃતિનાં શાંતિભર્યાં સાધનો પ્રાચીન પ્રજાને પણ આકર્ષક લાગનાં એ ખરું. સાંસ્કૃતિક દબે પરિવર્તનનો સ્વીકાર કરનારને આર્યસમૂહમાં સ્થાન મળતું એ નિઃસંશય. કદાચ શરૂ તરીકેનો સ્વીકાર પણ તેમને આર્ય વ્યવસ્થામાં ભેળવી દેતો હતો. પરંતુ એ પરિવર્તનો એકવાં શાંતિભર્યાં સાધનો દ્વારા જ થતાં હતાં એમ બનતું નહિ. આર્યોની સંસ્કૃતિનો સામનો કરનાર પ્રજાને પહોંચે અને વનપ્રદેશોમાં પણ નિવાસ શોધવો પડતો. પરાઈ સંસ્કૃતિમાં ભાગતા શરૂ સમાજે કદાચ આર્યોમાં અદર અંદર પણ વર્ણ-વ્યવસ્થા ઉપજાવી હોય એ સંલક્ષિત છે. આર્યોના દ્વિજમાં—બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય તથા વૈશ્યમાં—પ્રથમ ભારે રંગરે નહિ હોય. શ્રી આનંદ-શંકર ક્રુર વર્ણને ધંધાનો રંગ માને છે. વળી આર્યોના વર્ણભેદ તો ઘણા કાળ સુધી કુમળા, એકમાંથી બીજામાં જઈ શકાય એવા, લમ અને ભોજનવ્યવહાર અરસપરસ ધર્મ શકે એવા પારદર્શક હતાં એમ ઇતિહાસ દર્શાવે આપી રહે છે. પરંતુ બોદ્ધ અને જૈનામોની અવૈદિક અસર સામેના એક ઉપચાર તરીકે વર્ણવ્યવસ્થામાં પ્રવેશી ચૂકેલો આમહુ યાત્રિમાં ફેરવાતો ફેરવાતો મુસ્લીમ સરખી મારકણી સંસ્કૃતિ સામે અથડાતાં એક રક્ષણવ્યૂહમાં ફેરવાઈ ગયો, અને એ જ રક્ષણવ્યૂહ, ઘણી વાર બન્યું છે તેમ, રક્ષણ શોધનારને જ રૂંધતી દીવાલ-રૂપ બની ગયો. આમ સામાજિક દર્શન થઈ શકે છે. વળી યાત્રિસંસ્કૃતિ એ દ્રવિડ સંસ્કૃતિના સ્વીકારમાંથી આર્યોએ ઉપજાવી એમ પણ કોઈ કોઈ અભ્યાસીઓ કહે છે ખરા.

વેદકાલમાં આર્યોના ચાર વર્ણ સ્પષ્ટ થતા જતા હતા એ તો સુપ્રસિદ્ધ પુરુષસૂક્ત ઉપરથી જણાઈ આવે છે :

બ્રાહ્મણોઽસ્યમુલ્લમાસીદ્વાહ રાજન્યઃ કૃત ।

ઠૂરુ તદસ્ય યદ્ વૈશ્ય પદ્મ્યાં શૂદ્રો અજાયત ॥

બ્રાહ્મણ એ યજ્ઞપુરુષ-વિરાટ પુરુષના મુખથી, ક્ષત્રિય હાથ માથી, વૈશ્ય ઉરુમાથી અને પગમાથી ચદ્ર ઉત્પન્ન થયો.

મહાભારતમાનો ભરદ્વાજ-ભૃગુ સંવાદ પણ વર્ણુબેદ મમજવા માટે ઉપયોગી થઈ પડશે :

ન વિજેયોસ્તિ ઘર્ણાનાં સર્વં બ્રહ્મમિદં જગત્ ।

બ્રાહ્મણાઃ પૂર્વસ્ટુષ્ટા હિ કર્મભિર્જનિતાંગત ॥

વર્ણુમા કાર્મ વિજેયતા, નિશિષ્ટતા, બેદ નથી. આ આપ્તુ જગત બ્રહ્મણુ - બ્રાહ્મણરૂપે જ બનેતુ છે. પૂર્વે સહુ બ્રાહ્મણ તરીકે જ સર્જાયા હતા; પછી કર્મે કરી એમનામા વર્ણો ઊભા થયા. આમ કર્મ-ધર્મે જ વર્ણુના મૂળમા રહેલો લાગે છે સામાજિક પ્રથમાવસ્થામા કદાચ એક જ માણુસ-એકનો એક માણુસ-ધર્મક્રિયા કરી શકે, શસ્ત્ર ધાગણુ કરી લડના જાય, વ્યાપારધર્મામા પડે અને જરૂરી દેહુચ્ચમ માગના કાર્યો પણ ઉપાડી લે પરંતુ વસતી વધતા, ગર્યોની વિપુલતા વધતા, કામની વહેચણીમા વગરે મુગમતા નજરે આવતા અમુક કાર્ય માટે અમુક વર્ગ જ ઉપયોગમા લેનાય, એમાથી તે વર્ગ એ કાર્ય અંગે નિષ્ણાત બની જાય અને તેની જ હાન કામ નેવાનુ સરગ બને, જેમાથી વર્ણુ અને વર્ણુમાથી જ્ઞાતિગચના થાય એ સ્વાભાવિક છે ધર્મક્રિયા કરી, જ્ઞાન દેવાવી સહુનુ શિક્ષણુકાર્ય કરનાર બ્રહ્મણુ બને; દેહને કમી સુદ પ્રવૃત્તિમા કુશલતા મેળનનાર ક્ષત્રિય બને, કૃષિ, વ્યાપાર, આર્થિક વ્યવહારમા જ રોકાઈ નિપુણતા મેળનનાર વૈશ્ય કહેવાય, અને શાગીગિક શ્રમમાથી જ આઝીવિકા ઉપમવનાર ચદ્ર બની રહે એ સ્વાભાવિક સામાજિક ગોઠવણુ માનવીને ભાગ્યમા જ નહિ પણ ખીન્ને બધે ગોળી ગઈ છે. એ ક્રમ વૈદિકકાલમા અનુદીનાય બની ગયો ન હતો. ઇન્દ્ર સરખો આર્યદેવ અમુર પુત્રોમાની પુત્રી રચીને પરણે-

વિશ્વામિત્ર સરખો ક્ષત્રિય આર્ગેના મહાન ગાયત્રી મન્ત્રનો મન્ત્રદ્રષ્ટા બ્રાહ્મણ બની શકે; જન્મદગ્નિ સરખો બ્રાહ્મણ કે અવન સરખો તપસ્વી એક રાજકુળમાં પેરણી શકે; વાત્સીકિ સરખો શ્રદ્ધ મહામુનિ બની ક્ષત્રિય સીતાને પોતાના આશ્રમમાં રાખી તેના પુત્ર લવકુશને શાસ્ત્ર-પારંગત બનાવે; શુક્રાચાર્ય સરખો ભાર્ગવ બ્રાહ્મણ અસુરોનું ગુરુપદ સ્વીકારે; આવા આવાં દૃષ્ટાંતો આપણને સ્પષ્ટતાથી કહી રહ્યા છે કે વેદકાલીન વર્ણભેદ એ મૂલ્યગન-જન્મગત-ભેદો ન હતા; કર્મ-ધંધા-ભેદના એ સૂચક હતા. અને જો કે જન્મગત વાર્તાવરણ વર્ણ-ધંધા-કર્મના કૌશલ્યમાં ઉપયોગી ભાવ લજવે છે એ ખરું; છતાં વર્ણ માત્ર જન્મસિદ્ધ યાત્રિ ન હતો એટલું વેદકાલીન વર્ણલક્ષણ સમજવું યોગ્ય થશે.

સૂત્રયુગમાં અને ત્યાર પછી લાખા કાળ સુધી યાત્રિ-વર્ણ-જન્મ-પ્રાપ્ત નહિ, પરંતુ મંગ્કાગ્રપ્રાપ્ત હતી એમ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. સૂત્રયુગથી યાત્રિને જન્મનું બંધારણ આપવાની શરૂઆત થઈ લાગે છે, છતાં આજન્મ બ્રાહ્મણ ન હોય તો બ્રાહ્મણ થઈ શકે જ નહિ એવો નિયંધ ત્યારે ન હતો. ભોજનવ્યવહાર અને લગ્નવ્યવહાર યાત્રવર્ણમા-યાત્રકુટુંબોમાં અનુદાન પડે એટલે તે વધારે પ્રચલિત થાય એ સહજ છે. પરંતુ વર્ણ બહારના ભોજન કે લગ્નનો નિયંધ પળાતો દેખાતો નથી. લગ્નના પ્રકારો અને પ્રસંગો બેના આંતરવર્ણલગ્ન સારા પ્રમાણમાં થતા હતા. ઉચ્ચવર્ણ જિતગતા વર્ણ સાથે લગ્ન કરે એમાંથી ધીમે ધીમે નવી યાત્રિઓ અને નવા સમાજજૂનો બિભા થતા જતા હતા એ ખરું. યાત્રિનો અર્થ જ યાત્ર-જન્યુનીનો માનવસમૂહ અવગત સ્ત્રી શક્રોના ધર્મઅધિકાર ઉપર ધીમે ધીમે તરાપ પડવાની શરૂઆત થઈ હતી. ચરુતા અગ્નિનો સ્પર્શ કરવાની શક્રોને મના થતી હતી; વેદોચ્ચાર પણ તેમની પાત્રતા બદાગ જતો હતો. આવા આવા પ્રતિમધો આચારના અતિ આશ્રદ્ધમાં ડોકિયાં કરી જતા હતા, પરંતુ એવા પ્રતિમધો કડક કે વ્યાપક બન્યા લાગતા નથી.

૨૧૬, હુપુ

મહત્વ ધારણ કે વા લાગેની જડ બનતી શાંતિઓનું મહત્ત્વ ત્યાર પછી બૌદ્ધ અને જનમાર્ગે ઘટાડી નાખ્યું. ધર્મથી સનની છટો સદી સુધી તો પરદેશીઓને આર્ય સંસ્કાર આપનામા આવતા હતા. ક્ષત્રિયો અને ગુર્જરપ્રતિહારો પદ્દેશી હોય તો તેમનો આર્યત્વરતીકાગ શાંતિગ ધન ની પ્રાચીનતાને જરા વ ટેકો આપતો નથી વદિત ધર્મીઓમા પણ ત્યાર પછી શાંતિ અભેદ સરના ામા સમય સુધી ન હતી સિ ધનો બ્રાહ્મણ મહારાજાન વચ ક્ષત્રિય વિધગ મહારાણીને પરપ્યો હતો એ ધના બ્રાહ્મી સદીના પ્રભાતકાળે બની હતી શાંતિમ સ્થા અને તે દ્વારા ઉપજેલુ બ્રાહ્મણેનું મહત્ત્વ અત્યંત ઝડપી ટીકાને પાત્ર બન્યા છે એ ખડુ. પરંતુ એની ટીકા આવી સામાજિક ધનનાનું રહસ્ય જાગ્યે જ સમજવી શકે આજ શાંતિમ સ્થાના પ યા હાની ગયા છે મદાય એ સસ્થા લામો સમય હવે ટકી નહિ શકે પરંતુ આજની હીપાયની શાંતિસગ્થા સર્વદા આજ છે એની હતી અને બ્રાહ્મણોને શ્રેષ્ઠત્વ અપાન્યા સિનાય તેણે બીજી કશું જ માર્યું કશું નથી એમ મહેવું એ લામા સમય સુધી રનીમાગ પામેની સ્થાના સરક્ષક કારને ન સમજવા સરખું છે આખી માનવજાતને ધરલામમા ફેરની નાખવાની જેહાદ લર્મ ભાગતનર્મમા ધસેલી ધરલામી સંસ્કૃતિ સામે ભારતીય આર્યસંસ્કૃતિ સંજવન ગી શખી એમા શાંતિનો ફાળો છેક ફેની દેરા જેવો નથી શાંત અને ધર્મરહિત ભારતના આજના શાસનમા મધ્યગ્ય સગકારથી માડી મોટા ભાગની પ્રાંતીય સગકારોના મુખ્ય પ્રધાનો નાતિભેદ ટાળવા મથતા બ્રાહ્મણો છે એ જૂનવા સરખું નથી એ જ વગોવાયની શાંતિસસ્થા પોતાની જરૂરિયાત ઘટતા પોતાનું વિનીનીકરણ કેવી સુગમતાથી કરી રતે છે એ નિહાળવા વીસમી સદીના આચારવિચારનો અભ્યાસ બહુ માર્ગદર્શક બની નહે એમ છે

નાત્યસ્તોમ યજ્ઞનો અગ્રે ઉલ્લેખ આનસ્ય છે આર્યનસથાની બહાર નહેતાઓને એ યજ્ઞના ચાર વિધિ અનુસાર આર્યવરચામા

લાવી શકાતા હતા. પરસંસ્કૃતિને અપનાવી લેવાનો આર્યપ્રયોગ એ પ્રાત્યંતોમનો વિધિ.

શાતિસંસ્થા માનવામાં આવે છે એવી કડક સતત હોય તો આર્ય-સંસ્કૃતિનો પરબ્રૂમિ વિસ્તાર ઉકલે નહિ એવો કોયડો બની રહે. બાલી દ્વિપના હિંદુઓના આર વર્ણુ કડક શાતિસંસ્થામાંથી ઉદ્ભવ્યા નથી.

વેદ પછીના વેદપ્રતાર યુગમાં આર્યસંસ્કૃતિ સ્થિર બની, વિસ્તૃત બની અને કદાચ આજના ભરતખંડની સીમા ઉત્તરધવાનું કાર્ય પણ તેણે આ જ યુગમાં શરૂ કર્યું. સંસ્કાર ફેલાવી રહેલા બ્રાહ્મણો, વિજયી ક્ષત્રિયો, વ્યાપારવણુજ અથે દેશપરદેશ ખેડતા વૈશ્યો અને મહેનતુ શ્રદ્ધોએ મળી ભરતખંડમાં આબાદી અને શાન્તિ વધારી, કલાકૃત્યને વેગ આપ્યો અને કૃષિ, વ્યાપાર તથા ઉદ્યોગમાં ઉત્તતિ સાધી ભારતીય સંસ્કૃતિને આકર્ષક બનાવી.

સ્ત્રીઓની સ્થિતિ સુર્વદા સમાજ કક્ષાની પારાડીશી બની રહે છે. નારીપ્રતિષ્ઠા ઉપર જ સંસ્કૃતિની પ્રતિષ્ઠા અવલંબી રહે છે. માતા અને પત્ની તરીકે સ્ત્રીનું સ્થાન માનભર્યું હતું. વેદકાલીન બ્રહ્મવાદિનીઓ કરનાં સીતા, કુંતા, દ્રૌપદી કે ગાંધારીનું સ્થાન ભાગ્યે જિતરતું હોય. શંકરની આઠમી સદી સુધી મંડનમિશ્રની પત્ની શાસ્ત્રાર્થમાં અધ્યયન બની શકી હતી એ અણીતી કથા છે.

સમયકલ્પના

સૂત્રો-આચાર તેમ જ દર્શનસૂત્રો-તથા રામાયણ-મહાભારત સુધીનો આ વેદપ્રસ્તાર યુગ એમાં આર્યસંસ્કૃતિ ભારતવર્ષમાં સ્થિર થઈ, વિસ્તાર પ મી અને વિજયી બની ભારત બહાર પણ તેણે પગ મૂકવા માંડ્યા. મહાભારત પહેલું રચાયું કે રામાયણ : આજ એ નામે ઓળખાતી દૃતિઓ આપણને મળે છે એવા જ રૂપમાં ત્યારે હતી કે જુદા રૂપમાં : કેટલાં ઉપનિષદો આ કાળમાં રચાયા અને કેટલા પ્રાચીન વેદયુગમાં રચાયા : વર્ણુઓની ફિલસૂફી આરે પાર્શ્વબ્રૂમિ કથી : એ ફિલસૂફી બૌદ્ધયુગની વિચારસરણી કે તે પછીની : આવા

આવા ફૂટ પ્રશ્નો ઉપર વિદ્વાનો એકમત થતા નથી એકમત નેનો
થાય એ વિદ્વાન જ નહિ ! વિદ્વાનો એક મત થાય કે નહિ છતાં મત-
મતાંતરના દોહનમાંથી એટલું તો તરી આવે છે કે :

(૧) ઈસવી સન પૂર્વે ૨૫૦૦-૩૦૦૦ થી આર્યપ્રવેશ ભારતમાં શરૂ
થયો. મધ્યપશ્ચિમ એશિયાના પ્રાચીન વિભાગમાંથી આર્યોનાં ભ્રમણ
પૂર્વ, પશ્ચિમ, દક્ષિણ તરફ શરૂ થયાં, જેમાં પૌર્વાત્મ્યભ્રમણ
ભારતમાં આવી અટક્યું, જેમાંથી ભારતીય સંસ્કૃતિએ આજ
સુધીનું ચિરંજીવી જીવન મેળવ્યું.

(૨) આર્યપ્રજાની એકતાના અવશેષ સંસ્કૃત, અવન્તા, ગ્રીક, રોમન,
જેવી ભાષાઓમાં મળી આવે છે. આર્યોનાં ભ્રમણમાં મૂળ
સ્થાનની કેટલીક કથાઓ તેમ જ માન્યતાઓ પણ પેરાયણી
આર્યજાતમાં સચવાઈ રહી.

(૩) ઈસવી સન પૂર્વે ૨૦૦૦ થી ૧૦૦૦ સુધીમાં ચારે વેદરચના
વ્યવસ્થિત બની ગઈ; બ્રાહ્મણ, આરણ્યક તથા ઉપનિષદ્ધર્માનાં
કેટલાંક વેદના વ્યવસ્થાકાળમાં રચાઈ રહ્યાં. એ વેદકાલ.

(૪) ઈસવી સન પૂર્વે ૧૦૦૦ થી ૬૦૦ સુધીમાં વેદાગ તથા પદ્ધર્શ-
નોની રચના થઈ ચૂકી. કદાચ પદ્ધર્શનસૂત્રો એ પછીથી
રચાયાં હોય તો ય એમાંનું તત્ત્વજ્ઞાન એ અગ્રસામાં જ વિકસિત
થયું હતું.

(૫) મહાભારત, રામાયણ તથા પુરાણના પ્રથમ કેન્દ્ર એ જ
યુગમાં - ઈસવી સન પૂર્વે ૬૦૦ સુધીમાં નક્કા થઈ ગયું હતું
- જે કે અંતિમ રચના પછીના વર્ષોમાં થઈ હોય.

(૬) ઈસવી સન પૂર્વે ૧૦૦૦ થી ૬૦૦ સુધીના કાળને વેદપ્રસ્તાર
યુગ કહી શકાય. વેદકાલમાં આર્યો ઉત્તર ભારતને ઓળખતા
હતા; વેદપ્રસ્તારકાલે લગભગ આખા ભારતને તેમણે ઓળખ્યું.
કદાચ ભારત બહાર પણ આર્યસંસ્કૃતિના સંચયન શરૂ થયા હોય.

(૭) વર્ણાશ્રમ ધર્મ અને મંત્રકાળાવના વૈદિક સંસ્કૃતિના બાહ્ય ગો

બની ગયા વર્ણ હજી કડક યાત્રિમા પરિણામ પામ્યો ન હતો.
(૮) ભારતીય સંસ્કૃતિને યાનનુ એક એવું પોષણ આ યુગમા મળ્યું
કે જે તેને અનેક ક્રાન્તિઓમા જીવંત રાખી શક્યું.

વૈદિક યુગની ભવ્ય છાપ

વૈદિક પ્રસ્તારયુગ પૂરો થાય છે તે જ અરસામા ઇતિહાસ
આપણી સંસ્કૃતિમા પ્રવેશ કરે છે એ પહેલાનો ઇતિહાસ સાન
વારીમા અનુમાન સિવાય કશું જ વધારે સ્પષ્ટ કહેતો નથી પછીના
યુગમા તારીખોના આકડા આજપાતળા પણ મળે છે વૈદિક પ્રસ્તાર-
યુગમાથી ઇતિહાસ ઇશારો કરે ખગડ ન કંઈ જતા એ આપણને
એક ઇતિહાસિક સત્ય આપી જાય છે વેદમાથી નિકસતી ફિલસૂફી
તે વ્યાપક બ્રહ્મ અને બ્રહ્મમા અનુભવાતું સમગ્ર સૃષ્ટિનું - માનવ
સૃષ્ટિનું પણ - અમરત્વભર્યું એકલું એમાથી વહેતી નિમારશ્રેણી
ઓએ-નારિતક વિચારશ્રેણીઓએ પણ - ભાગતીન જીવનમા અહિંસા
સ્વામી, ચિંતન અને વિષમધૃત્ય ઉપર મૂકેનો ભાર હજી પણ આતું
જ છે ભારતીય સંસ્કૃતિનું એ અવિનાશી તત્ત્વ ગૌતમથી ગાંધી
સુધી, યાજ્ઞવલ્કયથી ટાગોર સુધી અને વિશ્વામિત્રથી અરવિંદ શેષ
સુધી જીવંત રહેલું છે આ જ યુગની સંસ્કૃતિએ આપેલું યાન
પશ્ચિમના નર્તમાન વિચારોને પણ હવાળી રહ્યું છે વિજ્ઞાનની
શોધખોળ, અણુ પરમાણુની શક્તિ, સાપેક્ષતાદ-*relativity*, મનો-
ધર્મવિજ્ઞાનના અન્વેષણ તથા દૂગળીનોમાથી દેખાતા - અને વધારે
તો ન દેખાતા - ખગોળમા લહેરાતા અનંતગ્રાટિ બ્રહ્માંડે પાશ્ચિમા
ત્યોને વેદમાથી વહી આવેલી, ઉપનિષદે સંગ્રહેલી અને વર્ણનોએ
વ્યવસ્થિત કંઈની ભારતીય ફિલસૂફી તરફ ધીમે ધીમે વાળી રહે છે એ
દૃશ્ય ભારતીય સંસ્કૃતિના વિચારઉત્ક્રાંતિનો નાનોસૂનો પણ ન કહેવાય
ઇતિહાસનો સ્પષ્ટ ઇશારો નિહાળતા પહેલા ઇતિહાસને ગમે
એવું આ યુગનું ગજબારણું પણ સહજ જોઈ જવું યોગ્ય થયું એ
સિવાય આ યુગનું ચિત્ર પરિપૂર્ણ ન થાય

વેદકાલોન રાજ્યવ્યવસ્થા

રાજ્યોની ઝાંખી

આર્યોના પ્રસરણ અંગે ઉત્તર ભાગત તો સંપૂર્ણપણે આદ્ય બની ગયો અને દક્ષિણમાં આર્યત્વના પ્રચારકો અને વિજેતાઓ આગળ વધતા જ ચાલ્યા એટલી ભૂમિકા આપણે વેદકાલમાં નીહાળી. એ પરિસ્થિતિમાંથી નવા નવાં રાજ્યો પણ જિલ્લા ચતાં ચાલ્યા અને પાતો પણ એકમ બની ગ્રપ્ત આકાર ધારણ કરવા લાગ્યા એ જૂનકું ન જોઈએ. કુરુ, પાચાલ, કાશી, કૌશલ, વિદેહ જેવા રાજ્યો પણ આર્યાવર્તમાં સ્થાપાવા લાગ્યા. આર્યોનું સ્થાન હવે માત્ર પશ્ચિમમાં જ મંદોદાર્ય ગ્રહું નહિ, પરંતુ પૂર્વ અને મધ્યભાગત પણ અદ્ય-સંસ્કૃતિના કેન્દ્રોને ખીલાવતા ચલા. અિધુ અને સન્વતી ઉપનામ ગંગા એને યમુના પણ આર્યોના પવિત્ર તીર્થવેદ અને વેદપ્રસ્ત - કાળમાં જ બની રહ્યા. ઇતિહાસ સમજવા માટે મહાભારત, નામાયણ તથા પુરાણો ઘણા ઉપયોગી નીતક છે. ગ્રામીન સંસ્કૃતિનો એ ઇતિહાસવિભાગ.

સામ્રાજ્યભાવના

ભતિ-કુટુંબ જૂથમાંથી ગળેથી ગ્રપાવા લાગ્યા અને રાજ્ય-વ્યવસ્થા સંસ્કારવર્ધનનું એક મહત્ત્વનું તત્ત્વ બની ગઈ. નામે ના રત્નમાંથી પાછાં ગભ્યધર્મણો આર્યોમાં જ જિલ્લા ચતાં ચાલ્યા અને ભા. ૯

અતે રાજકીય ક્ષેત્રમા સામાન્ય-સમ્રાટની ભાવના દર યતી ગાતી અશ્વમેધ અને ગજસૂયયનુ એ સામાન્યના-મહાગાન્યના મુચક ધર્મકાર્યો છે, અને એ ભાવના આર્યોમા એટલી બધી પ્રચલિત હતી ગઈ હતી કે તેના ઉત્તેજો અનેક મળી આવે છે હજી આજ તુષી દૃષ્ટિએ પડના અનેક રાજ્યઘડતરની માફક પાછના નૈદિક યુગમા નામ્રાન્યનુ" ૨૧૩૫ સર્વ ગાજકર્તાઓનુ આકર્ષણ મતી ન્હુ હવે નાનામોટા નાન્યો અસ્તિત્વમા આવ્યા, અન્સપગસ ઉપગીપણાને માટે જારા નાજરો ધર્પણમા આવ્યા કગતા, અને કોર્ટ પ્રતાપી વિજેતાના મહા ગાન્યની કદી કદી મરણ ગ્રીકાગી પોતાનુ અસ્તિત્વ સભાળી પછુ ગાખના દના. આમ રાજકીય વિકાસ શરૂ થઈ ગયો. ગાન્ય, મહારાજા અને સામાન્ય રાજા, મહારાજા, મહાગાજાધિરાજ અને સમ્રાટ કે સાર્વભૌમ નાજવીઃ એવો ગાજકીય આકાર ભાગતે હવે ઓળખવા માડ્યો

શતપથ બ્રાહ્મણમાં સમ્રાટો

આના મહારાજોના ઉદ્દેશ્ય બ્રાહ્મણકાળમાં શરૂ થાય છે શત પથ બ્રાહ્મણમા અશ્વમેધ મન્ત કરનાર બે ભરતવશીય મહારાજાઓના નામ આવે છે ભરત દૌશ્યતી અને બીજો સતાનીક સત્રાજીત એ જ બ્રાહ્મણમથમા વળી કૌશલના મહારાજા પર, ઐશ્વકાકુ પુત્રકુલ આયોગન મહારાજા મરુત આવિક્ષિત, પાચાલના કૈવ્ય તથા સૌન સાતામાહ મા પોતા રાજા જનસન દેતવાન તથા સિવકન રાજા નયલ યાનુરના ૩ નેજો છે કે જેમણે અશ્વમેધ યજ્ઞો કર્યા હતા ઐતરીય બ્રાહ્મણમા પણ બાર અશ્વમેધ કરી ચૂક્યા રાજાઓના ઉદ્દેશ્ય છે

પુરાણોની વંશાવળી

આ યુગના ગાજકીય ઇતિહાસને અથ નતિ ઓળખવો મુશ્કેલ છે પ્રચલિત થયા છે પુરાણોમા વંશાવળીઓ આપેલી છે, રાજાઓના જનનપદ વર્ણવાયા છે અને વિદ્વાનોએ-ખાસ કરી પાર્શ્વટરે-

ઇતિહાસચોકડું ગોઠવવા મથન કર્યું છે. મહારાજનો અને મહાગજ-
ઓની દંતકથાઓ પણ સાન પ્રમાણુમા પ્રચલિત છે. એમાથી
સીધસીધાગંધ ઇતિહાસ ઉકલતાં અનેક મુશ્કેલીઓ નડે એમ છે.
છતાં કથાઓ અને દંતકથાઓ પ્રાચીન ઇતિહાસના સાચા ભણુકાર
થળી વાર સાચરી રાખે છે. એ દષ્ટિએ આપણે આ યુગના રાજકીય
ઇતિહાસને સહજ જોઈ લઈએ.

મનુ

પ્રાચીન ભારતના રાજવંશોનું મૂળ વૈવસ્વત મનુ સુધી લંબાવાય
છે. મનુના નવ પુત્રો અને એક પુત્રી. ભરતખંડનું ગજ્ય મનુએ તેમની
વચ્ચે વહેંચી દીધું. મનુનો વડીલ પુત્ર દક્ષરાકુ. અયોધ્યામાં સુપ્રસિદ્ધ
સૂર્યવંશીય રાજતંત્ર સ્થાપનાગ રાજવીઓનો દક્ષરાકુ પૂર્વજ. કાલિ-
દાસના ‘રઘુવંશ’ નામક મહાકાવ્યમાં પણ એ રાજવંશની કથા પ્રધિત
થયેલી છે.

રાજવંશો

દક્ષરાકુના એક પુત્ર નીમી-નેમીના વંશજોએ વિદેહમા રાજ્ય
સ્થાપ્યું જેની રાજધાની મિથિલા નગરીમાં હતી. નેમીના પુત્ર મિથિએ
મિથિલા નગર વસાવ્યું.

મનુની પુત્રી હસાનો પુત્ર પુરુવસુ ઐત્ર એણે પ્રતિષ્ઠાન-
અર્હાળાદમા રાજ્ય સ્થાપ્યું. એની બીજી શાખાઓએ મન્યકુબ્જ-
કનોજ તથા જનારસમા રાજ્યો સ્થાપ્યાં. પુરુરવાના વંશમા નહુપનો
પુત્ર યમાતી મહાન ગજવી ધર્મ યો. એણે અનેક વિજયો મેળવ્યા
અને તેની ગણના ‘સમ્રાજ’મા ધર્મ ચૂકી. યમાતિએ પોતાનું ભારતીય-
ગજ્ય પોતાનારૂપાય પુત્રોને વહેંચી આપ્યું. યદુ, પુર્વસુ, દ્રુપુ, અનુ
અને પુરુ નામના પાંચે પુત્રોએ પોતાના ગજવંશો ચલાવ્યા.

યદુવંશ

યદુના વંશજોએ રાજ્ય વિસ્તાર્યું અને તેઓ બે લાગમાં

મહેશ્વર્ધ ગયાઃ એક યાદવો કહેવાયા અને બીજા હૈહયો. યાદવોના મહારાજાએ પુરુ અને દુદુના વંશજોને દરારી પંચજા ભણી ધરેલા. આ પુરુવાના વંશજો ચંદ્રવંશીય ગણાયા. આમ જો મદા ગજવંશોમાં ભારતનાં રાજકુટુંબો વહેશ્વર્ધ ગયાં અને લાંબા સમય સુધી ભરતખંડનો પ્રતિદાસ એ ચંદ્રવંશ તથા ચન્દ્રવંશની ચડતી-પડતીની ગાથા બની રહ્યો.

રઘુવંશ

હવે અયોધ્યામાં યુવનાથ અને તેનો પુત્ર માંધાતા મહાન રાજાઓ થયા. માંધાતા તો 'સમ્રાજ' પણ બન્યો અને મોટાઈના અભિમાનનું પ્રતીક બની આજ પણ યુગગતી ભાષામાં જીવંત રહ્યો છે. તેના અનેકાનેક વિજયોમાથી એક નિબંધને પરિણામે દ્રુપદવંશીય ગાંધાર નામક રાજાને સિંધુની પાર ભાગી જઈ અકધાનિમ્તાનમાં રાજ્ય રથાપવું પડ્યું, જે પછીથી તેના નામથી જ લાંબા સમય સુધી ઓળખાતું રહ્યું. નિમાનયથી નર્મદા સુધી માંધાતાએ વિજય મેળવ્યો હાગે છે.

કાર્તવીર્ય અને પરશુરામ

એ પછી યદુવંશીય હૈહય રાજ્ય પ્રસિદ્ધિમાં આવે છે. એ વંશના અર્જુન કાર્તવીર્યે પણ હિમાલયથી નર્મદા સુધીનું મહારાજ્ય રથાપ્યું. સહદ્રાર્જુનને નામે પકાયલા એ રાજવીનો, સત્તામદ બ્રાહ્મણો ઉપર થા કરી ચૂક્યો, રીચીક ઔર્વ નામના સુપ્રસિદ્ધ ભાર્ગવ બ્રાહ્મણ-મહર્ષિ સાથે કાન્યકુબ્જના ગાંધિ રાજાની કન્યાનું લગ્ન થયું. ઔર્વના પુત્ર જમદગ્નિ, જેમનું લગ્ન અયોધ્યાની એક રાજકુમારી સાથે થયું હતું. બીજા બહેન કાર્તવીર્ય અર્જુન સાથે પરણી હતી. બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિયોમાં અસપરસ લગ્ન થતાં હતાં તેનું આ એક સુપ્રસિદ્ધ દર્શાવ.

વિશ્વામિત્ર

ગાંધિના પુત્ર વિશ્વરથને બ્રાહ્મણત્વ-મહર્ષિપદનો મોહ થયો.

ગાંધ્ય છોડી દ્વિતીય તપશ્ચર્યા કરી ક્ષત્રિય વિશ્વરથ મુઠ્ઠસિદ્ધ વિશ્વામિત્ર મુનિ તરીકે પકાયા. આ પ્રસંગે પણ વર્ણવ્યવસ્થા મમગત્વા માટે ધ્યાનમાં ગણવા સગ્યો છે.

અર્જુન અને જમદગ્નિ વચ્ચે ઝઘરા થતા અર્જુને જમદગ્નિને વધ કર્યો પરંતુ રામ તરીકે ભાતીન મન્દુકિતિમા વિખ્યાત ધર્મ ચૂકેના ગમ જમદગ્નિના પુત્ર એમણે અર્જુનનો નાશ કર્યો, અને મદાધ ક્ષત્રિયોને સહાર્યો.

વિરિધ ગાંધ્યો

જતા, હૈહયોને ફટકો પડ્યા જતા, તેમની ગાંધ્યવૃદ્ધિ થતી આતી, અને અતે તેમણે અયોધ્યાના રાજાને જંગમમાં લગાડી મુક્યો અયોધ્યાનો બાનરાજ સગર મોટો થયો અને તેણે હૈહયોને મારી દહાવી પાછું અયોધ્યાને દીર્ઘિવત કર્યું. મમગના મહારાજની સ્થાપનાકાળે નાના નાના નાચો અરિતન્વમ હતા. વિદેહ, રશાવી, આંધ્ર સગખા ગાંધ્યો પૂર્વમાં હતા. મધ્ય પ્રેશમાં ગાંધી નાચ હનુ. વિદર્ભમાં યાદવો રાજ્ય કરતા હતા.

સગરના મૃત્યુ પછી વિદર્ભના યાવો જગડના. તેમની એક શાખાના અગ્રણી ચીદીએ યમુનાની દક્ષિણે ચેદી ગાંધ્ય ગ્યાધ્યું. આખો અગમ રાજ્ય કરતા હતા. મની નામના અગ ગાંધ્યે વગી પોતાના મહારાજ્યને પાચ પુત્રામાં વહેવી દીધુ જેમના નામ ઉપરથી અગ, વગ-મગ, કલિગ, મુદ્ગમ અને પન્દુ ગાંધ્યો નામ પાયા.

સગરના મૃત્યુ પછી દુષ્યન્તે પાંચ નાચને વિનાયુ દુષ્યન્ત અને શત્રુન્તનાનો પ્રેમપ્રમગ ભાતીય કરિએ ને મલુ વિતા અર્પા શક્યો છે એ દુષ્યન્તનો પુત્ર પગકમી ભગત-જેના નામ ઉપરથી આર્વાવર્તને ભગતખંડનું નામ મળ્યું એમ પણ કહેવાય છે એ અમરનાની પાચમી પેઢીએ થયેલા દગ્નિએ હનિનાપુત્ર વસાનુ, જે હનિનાપુત્ર ભારતીય ઇતિહાસનું એક મહાન ગાંધીય કેન્દ્ર

બની શક્યું.

વળી અયોધ્યાના ભગીરથે ગંગાના પ્રવાહને ઓક આપી અમર કીર્તિ સંપાદન કરી. દેવલીક પેઢીએ થયેલા દિનીપ, રઘુ, અજ, હશરથ અને રામે સૂર્યવંશની કીર્તિ ફેલાવી રઘુનંદી - રાધવ રામ તો આર્યસંસ્કૃતિ સાથે જડેલી એક પુરૂષ ભવ્ય અને પુરૂષ દિવ્ય ભાવના બની રહ્યા છે રામાયણના નામ નાયક એમણે આપ્યો. દક્ષિણવિજય સૈનિકદષ્ટિએ તેમ જ સંસ્કારદષ્ટિએ પર્ણપણે સિદ્ધ થયો ગમ પડી પાછું અયોધ્યા ઇતિહાસમાં નીચે જોતરી જાય છે અને યા વેળા એ જૂથ પ્રમિદિ પામે છે મધુ યાદવે યમુનાના પ્રદેશથી દ્વારકા મુઢી ગાંધોની સત્તા વધારી ચાતુર્યથી સાત્વતના એક પુત્ર અધકે મનુષ્ય અને બીજા પુત્ર વૃષ્ણિએ દ્વારકામાં રાજ ધાની ગાંધી વૃષ્ણનું મથુરથી દ્વારકા થયેલું પ્રયાણ આમ આકર્ષક નહિ પણ અકારણ સમગ્ર રાજ્ય એનું છે

કૌરવપાડન

બીજી પાસ પૌરવ નાજની કુટુંબે હસ્તિનાપુરને પ્રસિદ્ધ કરી પોતાના મુખ્ય પ્રદેશને કુરુક્ષેત્રનું નામ પણ આપ્યું એના જ વંશજો તે કારવો - જેમાં પાંડુસૂત્ર પાંડવોના પાણુ સમાવેશ થાય પ્રતીપ અને શાન્તનુ સરખા પ્રતાપી રાજાઓએ કુ, ગાંધોના વિગ્તાગ નધાયો શાન્તનુની ત્રીજી પેઢીએ અધ દુનરાષ્ટ્ર અને પાંડુરોગી પાંડુ જન્મ્યા દુનરાષ્ટ્રના સો પુત્રો કી વે કહેવાયા અને પાંડુના પાંચ પુત્રો પાંડવ પાંડવોને રાજ્યમાં ભાગ ન આપવા ઠગ્ગતા દુનરાષ્ટ્રના પુત્ર દુર્યોધનની કુટિન નીતિમાથી મનાભયક મ ભાગત મુદ્દ રચાયું

કુરવશની એક શાખામાં ઉત્પત્ત થયેલા જૈનદ્રથે મગધમાં રાજગાદી આપી, જેમાં જગસ ૧ નામે સુવિખ્યાત મુદ્દરો જન્મ્યો, અને જરાસંધે મથુના ય ૧ કસને પોતાની પુત્રી લક્ષ્મી આપી પોતાનો પક્ષ મજબૂત કરી આમ મનાભ ત મમયે પાંડવ કૌરવો વચ્ચેના ઝડપા ચાલ્યા કરતા હતા મથુગમાં કસને માગી કૃષ્ણે

સના પિતાને રાજગાદી આપી જગસધ સામેની દુશ્મનાવટ વહેરી લીધી. કાલયવનની સહાય લઈ જરાસધે યાદવોને દ્વારકા જઈ વસવા ફગાવી પાડી, ત્યાં કૃષ્ણની આગેવાની નીચે યાદવોએ પણ ભારે સત્તા જમાવી. કૃષ્ણ એ યુગના મહાન મુત્સદ્દી, ફિલસૂફ અને ચોદા. એમનું જીવન રામની માફક આખી આર્યસંસ્કૃતિનો મહત્વનો ભાગ બની રહ્યું છે. અનેક કષ્ટો સહન કરતા પાડવોએ અતે કૃષ્ણની સહાય વડે કૌરવો સામે યુદ્ધ પોકાયું. જરાસધ તો તે પહેલા જ કૃષ્ણની યુક્તિથી માર્યો ગયો હતો. આર્યાવર્તના રાજવીઓ મનને પક્ષે રહે આર્ષ ગયા અને કુરુક્ષેત્રના મેદાનમાં ખૂનખાંડ યુદ્ધ થયું જે મહાભારતના યુદ્ધ તરીકે હજી આર્યસંસ્કૃતિ ઉપર ચિર જીવી છાપ મૂકી ગયું છે. ગમનું રાવણ સાથેનું યુદ્ધ, અને મહાભારતને નામે ઓળખાયેલું પાડવ-કૌરવો વચ્ચેનું યુદ્ધ એ બન્ને પ્રસંગોએ આર્યસંસ્કૃતિ ઉપર જેવી છાપ પાડી છે તેવી ખીજ ઠોળ પ્રસંગે પાડી નથી. વેદમાં વર્ણવાયેલું દાશગણ યુદ્ધ તો લોકકલ્પનાએ—લોકમૃતિએ નિસારી પણ દીધું છે.

યુદ્ધમાં પાડવો જીત્યા અને વડીલ યુધિષ્ઠિરે હસ્તિનાપુરનું ગાંધ્ય હાથમાં લીધું. થોડે વર્ષે યાદવો અદઃઅંદર લડી ન શક્યા; કૃષ્ણનો પણ દેહાંત થયો; રાજ્યમાં સુખ ન જોઈ શકેના પાડવોએ ગારી છોડી ખેત્ર પગીક્ષિતને સોંપી સંગરિહણ કર્યું. ક્ષત્રિયકુળે બોના ભારે મંદારની અસર મારી થઈ. પગીક્ષિત અને નાગસત્ર કરી નાગપ્રજાની દુશ્મનાવટ વહેરી બેના જન્મેજય પછી પાડવ-વંશ અસ્ત પામ્યો કહી શકાય તક્ષશીનાના નાગ સંખ્યા સંહદ ઉપર વસતી જતો માથે પાડવશને આરે યુદ્ધો થયા તેમનું રાજ્ય મર્યાદાયું અને અતે કૌશાખીમાં તેમને ગજધાની ફેગવરી પડી.

આવું કેંઈ ઇતિહાસડોળિયુ આપણે વેદ અને વેદવિગ્તાગના કાળ માટે દેરી શકીએ મહાભારતનું યુદ્ધ એક સમયસીમાં બતાવે છે એ વાત ખરી પરંતુ એ સમય કયો? કેઈ સંપૂર્ણ પાત્ર હજાર?

ત્રણ-હજાર? એક હજાર? કે એથી પણ ઓછાં વર્ષ? વિદ્વાનોનું મતભેદમાં જોડા ન જોતરતાં આપણે એટલું જ કહેવું બસ થયે : મહાભારતમંથ્ર નહિ તો પણ મહાભારતે સૂર્યવંશેા યુગ ઈ. સ. પૂર્વે છઠ્ઠી કે આઠમી સદી પહેલાં પૂરો થયો. એ સદી પૂર્વનાં ઐતિહાસિક નિશાનો કે એધાણીઓ મળતાં નથી એટલે વેદકાવ અને તેના વિસ્તારયુગની સમાપ્તિ ઈ. સ. પૂર્વે છઠ્ઠી કે આઠમી સદીમાં જ થયેલી માની લઈએ.

યુગદર્શન

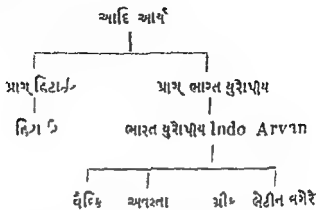
એ યુગમાં :—

- (૧) આર્યો આપ્યા ભરતખંડમાં વિસ્તર પામી ચૂક્યા. રામાયણ દક્ષિણ વિગ્તારનું ચિત્ર રજૂ કરે છે.
- (૨) અનાર્યો, અસુરો, દ્યુઓને કાં તો તેમણે પોતાની સમાજ-રચનામાં ભેગવી દીધા અગર તેમને વનવાસી-પર્વતવાસી બનવાની ફરજ પાડી.
- (૩) વર્ણવ્યવસ્થા ઋગ્વેદકાલથી આકાર ધારણ કરવા માંડી હતી તે હવે વધારે સ્પષ્ટ થઈ; પરંતુ યાતિરેખાઓ કઠણ બની ગઈ ન હતી.
- (૪) રાજ્યોની—મહાગાજ્યોની પણ—સ્થાપના થવા કરતી હતી. રાજસૂર્ય અને અશ્વમેધ યજ્ઞ કરી સાર્વભૌમત્વ પ્રાપ્ત કરનાર અનેક ગાજ્યોની નામાવલિ આ યુગ આપણને આપે છે. મુર્ધવંશી અને અંદવંશી રાજ્યોના વિભાગો પણ પડી ગયા હતા.
- (૫) બાર્યો સચાશીલ બન્યા એટલે તેમને અંદર અંદર યુદ્ધોના પ્રયત્નો વધતા ગયા, જેની પરાકાષ્ઠા દાશરાથ અને મહાભારતયુદ્ધમાં આપણે જોઈ શકીએ છીએ.
- (૬) ક્ષત્રિયોની સત્તા જુલમી બનનાં શાહજો ક્ષત્રિયો સામે યુદ્ધ પોકારી શક્તા હતા એ સ્થિતિ પરશુરામની કથા પ્રગટ કરે છે.

- (૭) વેદકાલના ચારે વેદ સરખી — એનાથી જુદી જાતો એવી જ જાંડી સંસ્કૃતિછાપ પાડનાર ગમાયણ અને મહાભારતના પ્રસંગો આ યુગમાં બન્યા. વેદ, રામાયણ તથા મહાભારત એ આખી આર્યપ્રજાના જીવંતમાં જીવંત ગ્રંથો — આર્યસંસ્કૃતિના અરીસા. એના સરખા જીવંત ગ્રંથો બીજા ભાગ્યે જ હોઈ શકે.
- (૮) અયોધ્યા, હસ્તિનાપુર, ઈન્દ્રપ્રસ્થ, મથુરા, દ્વાપકા, કાશી, વૈશાલી, કૌશામ્બી, પ્રયાગ, કાન્કુજ — કનોજ જેવા નગરો પ્રસિદ્ધિ પામ્યા અને પ્રદેશોના નામ વધારે સ્પષ્ટ થતા ગયા.
- (૯) ગાધાર — અફઘાનિસ્તાનથી માડી આખા સમુદ્રકિનારા સુધીના પ્રદેશ ભારતવર્ષ બની ગયો.
- (૧૦) ઐતિહાસિક નિશાનીઓ આ યુગની મળતી નથી એ ખરું. જતા કથાઓ, દંતકથાઓ અને ગ્રંથોમાં સમાયતી હકીકત તથ્ય વગરની તો ન જ હોય. આર્યો ભારતવર્ષમાં સત્તાધીશ બની ચૂક્યા.

રાજકીય દૃષ્ટિએ આ યુગનો આ ઠમે વિચાર કરી શકીએ, અને ઇતિહાસમાં પ્રવેશતા પહેલા એક સમગ્ર અવલોકન કરી લઈ એ આક્રમણ

આર્યઆક્રમણથી શરૂ કરી ઐતિહાસિક યુગ સુધી આવતા આપણે વિધવિધ વિકાસભૂમિકાઓ નિહાળી મધ્ય એશિયાના મધ્ય યુરોપ સુધીની વિશાળ ભૂમિમાં મમે ત્યાં આર્યો પથનયેના હતા. મમે આર્ય જાતિ કેટલી શુદ્ધ અને કેટલી મિશ્ર એની માહિતી મળી શકતી નથી. ભાષાની દૃષ્ટિએ પડતો ગાળો પ્રકાશ એમ દર્શાવે કે આર્યોની મૂળ ભાષા લઈ દક્ષિણ તરફ જતરી પડેલું પડેલું મેગુ તે ‘હિટાઈટ’ નામે ઓળખાયતી પ્રજાનું હોવું જોઈએ. એ પછી એક સમૂહ દક્ષિણ પૂર્વ બાજુએ ધગન — ભારત તરફ વળ્યો, અને બીજો દક્ષિણ — પશ્ચિમ બાજુએ ગ્રીસ પોર્ટુગલ પ્રદેશો તરફ વળ્યો. આજનું ભાષાશાસ્ત્ર આવીને આર્ય ભાષામૂળખાને નીચે પ્રમાણે ઓળખાવે છે :

ભાગત તરફ આવતા આર્યો પામી પ્રદેશ પાસેથી છૂટા પડયા અને એક સમૂહ ગયો । નામ આને બીજા સમૂહ ગયો ભાગતમા અવસ્થા અને વૈદિક સંસ્કૃત બહુ નજીક આવે છે, કેટલાક ગીત રિવાજ, ઉપવીત મરખા, બન્ને પ્રજાઓમા મળતા આવે છે બન્ને સમૂહોને અનગ પડવાના કાગણો મારના ટોવા બોર્ડ એ ભારતીય આર્યો દેવપૂજક બન્યા, ઇગ પી આર્યા અમૂર - અહુરૂરૂજક બન્યા બે કે મૂર્ અશ્વિના પૂજન તથા સોમ - ટોમનું સેવન બન્નેમા કાયમ ગયા પ્રવેશભૂમિકા

આર્યોના ભાગનીય પ્રવેશની પણ તથા ભૂમિકા અધ્યાનિબ્ધાન અન પે ન થટનો એ માર્ગ પામીગ-ગીનગીટ-કાસ્મીગનો બીજો માર્ગ અને ત્રીજો ગળી તિવેટ-નેપાળનો માર્ગ આ બધા મે અતુ માનો છે આર્યો-ભારતીય આર્યોની શ્રુતિ કે સ્મૃતિમા આ આકે મશુના કે અન જરૂરના જગ ચ લક્ષકાગ સ લગાતા નથી એકાદ આકે મણુ સમયે આર્યસીઓની ઓડી મ પ્યા હોનાથી બહુપતિરની પ્રથા પણ રિમ્સી હતી ગોમ અનુમાન પણ કરનામા આનુ છે અને દ્રોપદીના એકલ દષ્ટાતમા એ પ્રથાનુ અગ્નિરત વાયના પણ પ્રત્નો થયા છે આર્યોના ભારતપ્રવેશ તથા આગ હજાર વર્ષે પૂર્વનો મનવિ છે

વિસ્તાર

અરધ્યાનિસ્તાન, પશ્ચિમ અને ઉત્તર પ્રદેશમાં આર્યોના આદ્ય સંસ્થાનો મહમ્મદ ગઝનીના યુગ સુધી તો અરધ્યાનિસ્તાન આર્યોનો - હિંદુ, જૈન ધર્મ પાળનારાઓનો દેશ હતો એમ ઇતિહાસ કહે છે સિંધુ, સતલજ અને સગરમતી-હુમ્મ મગરમતી-ઉપર વેદોની રચના થઈ, જેમાં ભાગત બહારની કોઈ ઋતિ વિશિષ્ટ રીતે જળવાઈ નથી, પરંતુ ભાગતીય નિરામ અંગે હોભા થયેલા ધર્મજોના ઉદ્દેશ્ય અપટ જણાઈ આવે છે હજારેક વર્ષ નિચિંતા મેળવતા થયા, હજારેક વર્ષ વેદને વ્યવસ્થિત કરતા થયા. પછી તો આર્યોનો ભાગતીય વિસ્તાર થયો, જે વિસ્તારમાં ઉત્તર દક્ષિણ ભારત આખું સમાઈ ગયું અને કદાચ ભારતની જે બહાર પૂર્વ તરફ તેમના મનન શરૂ થઈ ગયા જગવેદમાં 'દક્ષિણ' નો ઉદ્દેશ્ય છે, અને બ્રાહ્મણ-કાળથી તો દક્ષિણના અપટ ઉદ્દેશ્યો મળી આવે છે ધર્મજો કોની સાથે?

આર્યો સાથે ધર્મજોમાં આવેલી ભાગતીય પ્રાણઓ કયી? દસ્યુ? અમુ? અનાસ? નિષાદ? પુલિદ? દ્રવિડ? સિંધુતટ સંસ્કૃતિ વિનસાની રહેની હરાપ્પા અને મોહન જે ડેગમાંથી ઝગડી ઊઠેની પ્રાણ? હજી પ્રશ્નનો હેતુ ઉત્તર આપી શકાયો નથી જગવેદમાં મીચીરાન્તોનો પગજન અભ્યાવર્તાન આવમાને કરાંતી એક ગાથા હરનેખાઈ છે એ પગજનના સ્થાને હરિયુપાયને નામે ઓળખ્યું છે. એ નગર હશે? નદી હશે? નીતટનું સંસ્થાન હશે? હરાપ્પા સાથે હરિયુપાયને જોડવાની તૃપ્તિ વિદ્વાનોમાં જાગે એ સભવિત છે. ભાગતીય આર્યો બહારથી આવી અહીં વસ્યા હોય તો આદિવાસીઓ સાથે તેમને ધર્મજો થાય એ સહજ ગણાય એ આદિવાસીઓ માત્ર અસંસ્કૃત પ્રજાસમૂહો ન હતા; સંસ્કૃતિમાં આગળ વધના હતા, અને એ સિંધુતટ સંસ્કૃતિના જ સમૂહો હોય એ હવે સભવિત ગણાય છે એ સિંધુતટ સંસ્કૃતિ તે અમુ સંસ્કૃતિ? એમીગ્યાના અમુરોનું પૂર્વ

થાણું મિધુતટ ઉપર દોય પાણુ ખરું અગર મિધુતટના અમુરે પશ્ચિમ એશિયા મુઘી લંબાયવા પણ દોય. કલ્પનામાથી આપણે એટલું તો અપેક્ષા કરી શકાએ કે સમગ્રદેશનાના સુગમમાં આર્યો ભારતના અર્ધાનિગ્નાન, પંચગ, બિહાર મુઘીનો મધ્યપ્રદેશ - ગંગાવમુનાના દોઆળ મુઘી પહોચી ગયા હતા.

આર્યોએ શું લીધું ?

ઋષિ, મામ અને યજુર્ એ ત્રણ વેદો તો ગ્રીકાગ પામ્યા; પશુ ચોથા અથર્વને ગ્રીકાગતા થોડો સમય તીલ્લો હોય એમ લાગે છે. એમાં ભાગતપારતી કેટલીક માન્યતાઓ ગ્ધાન પામી છે ? અગર ભારતના આદિવાસીઓની માન્યતા ગ્ધાન પામી છે ? સંસ્કૃતિઓની અથડામણ, ઘર્ષણ કે મિલનમાથી અગમપરસ આપણેની ક્રિયા ગમતે અણગમતે, ગ્રનપણે અગ્રનપણે ચાલ્યા જ કરવાની. આદિવાસીઓના પહેલા - આદ્ય યગ્માથી આર્યોએ શું ગ્રીકાગ ? ખીજ યગ્માથી - દ્રવિડ સંસ્કૃતિમાથી - મિધુતટ સંસ્કૃતિમાથી આર્યોએ કયાં તરંગો ગ્રીયા ? વૃક્ષપૂજા ? નાગપૂજા ? નદીપૂજા ? શિશુપૂજા ? પશુપતિની પૂજા ? યોગ ? હોન - દેવ ? હોનપાલ ? રોગ - માતા ? ગેવડી ? શીતગા ? મંત્ર ? તત્ર ? જાદુ ? અક્ષરશાન - લિપિ ? નગરરચના ? અથર્વવેદ આ પ્રશ્નો જિલા કરે છે.

પરિસ્થિતિ

જૂની તરી માન્યતાઓ બેગી કરી, સરચાનો, ગજ્યો અને મહાગજ્યો ગ્ધાપના આર્યો ભારતગ્ધાપક બની ચૂક્યા. એ વ્ધાપકતામાં તેમણે હોમ, હવન, યગ્ને ભારતભરમા ફેલાવ્યા, વેદોગ્ધારના પડઘા પાડ્યા, ગજ્યવ્યવસ્થા ખીલવી, ગજ્યન્ય, સેનાની, ગ્રામણી અને પુરોહિત સરખા વડીવટવિલાગો હિપજવ્યા, સામ્રાજ્ય મુઘીની રાજકીય ભાવના તો િકમાત્રી અને લોકશાસિત મણુરાજ્યો પણ વિકસાયા. આર્યોના હોત્રો ગ્ધાપાયે ગયા; ગોપાલન તથા રુદિષ્ટવનમા રિચરતા આત્રી; સોમસુગનાં પીણુ આર્થમાનર્મને ઉત્તેજિત ગમતો હતા એની

ના કહી શકાય એમ નથી; કપામ અને બિનનાં વસ્ત્રો વપગતા હતા; ચર્મસ્ત્ર પણ ખગ; સુવર્ણશૃંગાર, કેશશગાર. સંગીત, નૃત્ય, વાદ્ય, ગ્યની શર્તો, પાસાગાથ પણ જાણીતા હતા. પશ્ચિમ એશિયા અને દક્ષિણ સુધીના રથજ તથા જળમાર્ગો ભારતીય આર્યોને જાણીતા બની ગયા હતા ગૃહઉદ્યોગોની જૂમિકા પણ પ્રાપ્ત થઈ ચૂકી હતી. રૂપું, સીમું અને કલાઈનું જ્ઞાન આર્યોને હતું. હિગ્ગયપિંડ, સતમાન, સુવર્ણ, પદ તથા કિરિનાન સગખા સિક્કાઓ પણ વિકસ્યા હતા સ્ત્રીઓની ઉચ્ચ સ્થિતિ વેદકાલમા તે જાણીતી છે. એક કરતા વધારે પત્ની કરી શકાતી, હતા મામાનાત એક પત્નીનો ગિગજ વ્યાપક કહી શકાય. બાગલમ હતા જ નહિ વેદમાગના પાછલા ભાગમા 'સતી'ની રીત શરૂ થઈ ચૂકી હતી એમ કેટલાક વિચારકો માને છે—પાકુની પત્ની માત્રીનું દૃષ્ટાંત યાદ રાગી શકાય—નીતિની ભાવના પણ જિંદગી પ્રકાશની હતી—જે કે ચોગી તથા વાલિચાર તેમ જ ગણિકાવૃત્તિના સુચનો એ યુગમા નથી એમ ન કહી શકાય

વિકસા

વેદના સાહિત્ય અંગે આગળ આપણે જોઈશું. હતા અંગે સમગ્રાવલોકનમા મેકેગેનલ સગખા પશ્ચિમી વિદાનનો અભિપ્રાય ટાકવા બસ થશે એના મત પ્રમાણે વેદના કેટલા ૨ મન્ત્રો 'આયર્વ-જનક હૃદયગજગજાન અને નાપ પ્રભુત્વ પ્રદર્શિત કરે છે; એમા સાચી જનિતા છે અને સુદર જ્ઞાન જેવે અતી કલ્પનાઓ પણ છે.' વેદને સમજાવવા મા કે નિરૂપ્ત લખ્યું એમા મા કે પહેલાના વચ-કરાગીઓના ઉદ્દેશો છે. એ ઉપરથી વદિકકાગના વચકરણનાનનો જ્ઞાન આરી રાડને વેદના પ્રાતિશાખમા વચકરણની અચાઓ જોવામા આવે જ નામ તથા ક્રિયાપ સમજાવના કાશ-નિધંદુ-ના પણ ઉદ્દેશો છે. કવેદમા વદ્યકીય માગવારની જિંદગી કહા હતી. ક્ષય, પત, કમજો, માનસિક નિર્જનતા જેવા રોગના પણ ઉલ્લેખ છે. અર્થવ વેદ અને શતપથ બ્રાહ્મણમાના માનવદેહનાં હાડકાં વર્ણનો

આજ પણ સાચાં પડ્યાં છે જે દર્શાવી આપે છે કે માનવસાક-
પિજરનું જ્ઞાન ત્યારે હતું ખરું.

સંસ્કૃતિનો અચલ પાયો

કર્મકાન્ડ, ભક્તિ અને જ્ઞાનના બીજ આમ ગ્થાપન કરી વેદ,
ઉપનિષદ તથા વેદાંગો દ્વારા એક મહાન સંસ્કૃતિ-ગુચ્છ સ્થાપન
કરી ભારતીય આર્યોએ એ ત્રણે માર્ગ દ્વારા સમયે સમયે સંજીવની
મેળવી આજના યુગ સુધી - ભારતીય જ્ઞાન-જ્ઞાના યુગ સુધી - પોતાનું
જીવન જાગતી રાખ્યું છે. રૂપભેદ, આકારફેર, કે બાહ્ય લક્ષણોમાં
ફેરફાર થયા નથી એમ ન જ કહેવાય. છતાં એ અનેકવિધ ફેરફારો,
ધર્મણો અને કપાતરોમાં વેદયુગ અને વેદપ્રસ્તારયુગે આપેલી સંસ્કૃ-
તિનો પાયો અચળ અને અટલ રહ્યો છે એ વખાણ નહિ તો
વિશ્વમય જગત ઉપજાવે.

ઇતિહાસ નથી

વેદ વેદાંગ મિવાય એ યુગનો કેઈ અવશેષ હજી મળ્યો નથી
- જિહ્વારની એક સ્મશાનભૂમિ અને તેમાંથી મળેલી એક આગી
સિવાય. એ પણ પાઠના વૈદિક કાળનો અવશેષ. આ સંસ્કૃતિનો
ઇતિહાસ હજી પૂરો લખવાનો છે. શક, સંવત, વર્ષ ગણતરીના
પ્રકારો ભારતવર્ષમાં વિવિધ હતા, છતાં - ઋગ્વેદથી માંડી ઇસ્લામ-
યુગ સુધી જ્યોતિષશાસ્ત્ર - ખગોળશાસ્ત્રનું - અદ્ભુત જ્ઞાન આર્યોને
હતું છતાં - ઇતિહાસની કડીમાં આવે એવું કશું જ આપણે વૈદિક
યુગમાંથી મેળવી શક્યા નથી. કલ્પનાઓ, અનુમાનો, અભ્યાસો
ધણા થયા છે. છતાં નાલવાગીના માર્ગસ્થંભ મૂડી શકાય એટલી
સ્પષ્ટ કંઈની વેદકાળ કે વેદપ્રસ્તારયુગની નથી. તો પણ ઘણી કલ્પ-
નાઓ અને ધણા અનુમાનો સત્યની કંઈક આખી કરાવી શકે છે ખન.

પુરાણોની ગગતરી અનુસાર પાડવાનો વાગસ પરીક્ષિત અને
જન્મેશ્વર તથા દનિદામની કડીમાં ગોઠવાઈ જતા નંદવંશ વંચેનો
લાઓ કાળ અને તે પહેલાનો કાળ હજી વર્તમાન વિદ્યતા જેને ઇતિહાસ

કહી શકે એવી સામગ્રી પૂરી પાડી શક્યો નથી મધ્ય એશિયાના ભટકતા આર્યોએ ભાગતર્પમા આવી એક અનોખી-આજ સુધી યાને એવી-સંસ્કૃતિ ઉપગમી એટલું સત્ય આટલા વિવગ્ન પછી આપણે જાણી શક્યા.

ઇતિહાસ-ખાંસીઓ

ઈ. સ. પૂર્વની આઠમી સાતમી તથા છઠ્ઠી મહીયી આપણને ઐતિહાસિક ખાંસીઓ જડતી જાય છે જેના ઉપગ્રી આપણે ઇતિહાસનો ઇશારો નિકાળી લઈશું. એ ઇતિહાસની રચનાના સાધનો આજની વિદ્વાતાની કસોટીમાથી પાળ જીત્યાં છે એટલે આપણે ઇતિહાસ ઉપયોગી સાધનોને 'ઝહી' ગણાવી જઈએ. વેદકાલ અને મુસ્લિમયુગ વચ્ચેનો કાળ એ આપણો પ્રાચીન ઇતિહાસ. એનાં સાધનો મુખ્યત્વે બે પ્રકારનાં :

સાધનો

(૧) દેશસ્થ સાધનો અને (૨) પરદેશીઓના ઉલ્લેખો. આ બંને સાધનો એકબીજાની પૂર્તિ કરે ત્યાં ઘણું સત્ય જડી આવે ખરું. એ સાધનોમા નીચેનો સમાવેશ આપણે કરી શકીએ :

(૧) દેશસ્થ સાહિત્ય-જેમા હિંદુ, મૌદ્ધ અને જૈનધર્મ-સાહિત્યનો, પતંજલિ સંખ્યા વૈવાક્યશ્રીના વ્યાકરણનો, ગર્ગસંહિતાનો તેમ જ પુરાણો, નાટકો, ઝબ્બો, ચરિત્રો અને ઇતિહાસત્રયોનો સમાવેશ થાય છે એ વિપુલ સાધન સળગ ઇતિહાસ નથી-ઇતિહાસના ટુકડાઓ આપણને એ આપે ગળે છે

(૨) શિલાલેખ-તામસેખ-બ્રોન્ઝપત્રના લેખ-નો સમૂહ, ટેકરા, ત્રુપ, તાલ, ગુફાઓ, દાનપત્રો, મૂર્તિઓ કે મંદિરો ઉપર ઇતગાયક લેખોના અવ્યક્ત ઇતિહાસમા ઘણું અજવાળું પાડ્યું છે. આવા લેખોની પાછળ ઐતિહાસિક બનાવો, ધાર્મિકલવ, દાન કે અમરણ-ઉદ્દેશ ન્દેસા હોય છે. અશોકના સિનાલેખો, ખારવેલના ગુફાલેખો, અંદામન, સમુદ્રગુપ્ત તથા ચંગાધર્મનની પ્રશસ્તિઓ ટેકસાક ઇતિ-

૧૪૪ : ભારતીય સંસ્કૃતિ .

હામવિભાગ ઉપર અજવાળું પાડે છે. કેટલાય રાજવંશો આવા લેખોને આધારે સાબિત કરી શકાયા છે.

(૩) સિક્કાનો અભ્યાસ—આ અભ્યાસે પણ ઇતિહાસમાં ઠીક ઠીક પ્રકાશ પાડ્યો છે. ભારતીય, ગ્રીક, શક, કુશાણ, ગુપ્ત, ક્ષત્રપ, વગેરે વંશોને ઓળખવામાં સિક્કાઓએ ઇતિહાસને સારી સહાય આપી છે. બાધાની દૃષ્ટિએ પણ તેમનો ફાળો મહત્વનો છે. સિક્કા ઉપરની મૂર્તિ અને લેખ-આકૃતિ-મહત્વના ગણાય. એ આકૃતિઓમાંથી આપણા પ્રાચીન રાજવીઓની મૂર્તિ-છાત્રી પણ બની કરી શકાય ખરી.

(૪) અવગેષોનો અભ્યાસ-લેખો, સિક્કાઓ અને સાહિત્ય ઉપરાંત કેટલાય અવગેષો-માનવદસ્તકૃત અવશેષો-આપણને પ્રાચીનકાળમાંથી મળી આવ્યા છે જેમણે ઇતિહાસને ઠીક ઠીક ઓળખાવ્યો છે. અહીં પ્રાચીન કલાનો અભ્યાસ પણ શરૂ થાય છે. સ્તૂપ, મંદિર, તોરણ, ઘાટ, મિનારા, સ્તંભ, ગુફા, ચિત્રો, વસ્ત્રો, મંજીર, ધુમ્મટ, દરગાહ વગેરેનાં બાધકામ વ્યક્તિને નહિ તો યુગને ઓળખવામાં બહુ સહાયશ્રૂત બને છે.

(૫) પરદેશીઓના ઉલ્લેખો-ગ્રીક, ચીની તથા આરબ તેમ જ યુરોપિયન મુસાફરો, એલચીઓ, અભ્યારીઓએ પણ ભારતીય મુસાફરોની વિસ્તૃત નોંધ લીધેલી છે જેનો બહુ સારો ઐતિહાસિક ઉપયોગ થઈ શક્યો છે.

આ સર્વ માધનો નેળથી આર્વસંસ્કૃતિ પ્રાચીન ઐતિહાસિક યુગમાંથી પ્રાચીન અતિહાસિક યુગમાં પ્રવેશ કરે છે. એ યુગમાં એ ઘણું ઘણું મેળવે છે. છતાં આર્થ-ભારતીય સંસ્કૃતિનો પાયો તો આ વેદ અને વેદપ્રસ્તાર યુગમાં જ નાંખાયો.

હવે ઇતિહાસને ઇશારે આપણે અંતઃ યાત્રી શકીશું.

ધતિહાસને ઇશારે

[૧]

ધતિહાસ એટલે ?

બુદ્ધ અને મહાવીરથી—કહો કે ઈ. સ. પૂર્વની જૂના-સાતમી સદીથી—આપણે આખો આખો પણ ધતિહાસપ્રવેશ કરી ચક્રીએ છીએ. ધતિહાસ એટલે રાજાઓની સાલવારી માત્ર નહિ. રાજાઓના બુદ્ધોની જ માત્ર તવારીખ નહિ, એકવા ગજકીય વિચલપાયલના જ વર્ણનો માત્ર નહિ. આખી પ્રજાનું જીવન સમગ્રય, પ્રજાજીવનના ફેરફારો નોંધાય અને પ્રજાકીય જીવે પ્રાપ્ત કરેની મારકારિક સિદ્ધિઓના મૂલ્યાંકન થાય એ હવે સાચો ધતિહાસ મનાય છે.

ગજકીય પ્રવૃત્તિ

જતાં ગજકીય પ્રવૃત્તિ એ આખા સમાજની પ્રવૃત્તિનો અર્ક ઘણી વાર બની રહે છે. રાજકીય મુદ્દતા આખી સંસ્કૃતિને મુદ્દ બનાવે છે; ગજકીય શિથિલતા આખી સંસ્કૃતિને શિથિલ અગર પ્રાણવિહીન બનાવે છે. સંસ્કૃતિ ગજકીય પ્રવૃત્તિના પર્યાય તરીકે જાણે ન લેખાય. રાજકીય શિથિલતામા પણ સંસ્કૃતિ જીવે અને પોષક મેળવે ખરી. ભારતમા એ બન્નું પણ છે. એટલે રાજકીય પ્રવૃત્તિને આખી સંસ્કૃતિના અમલસૂત્ર તરીકે ન ગણાય. જતા ગજકારણ સંસ્કૃતિનું એક મહત્ત્વનું અંગ તો છે જ. અને ગજાઓના ગમ્ય

૧૪૬ : ભારતીય સંસ્કૃતિ

એ કાલગણનામાં ઉપયોગી સાધનરૂપ હોવાથી માર્ગસ્તંભ તરીકે પણ રાજકીય પ્રવૃત્તિનું મહત્ત્વ સ્વીકારવું જ પડે છે.

વળી પૃથ્વીપટ ઉપરની સર્વ સંસ્કૃતિઓ - પ્રાચીન તેમ જ અર્વાચીન - રાજકીય પરિસ્થિતિ ઉપર અંશતઃ અવત્તબ્બન રાખતી આવી છે. ભારતનું આખું જે રાજકારણ ભારતીય સંસ્કૃતિના રંગ બરાબર ઝીલતું આવ્યું છે, સંસ્કૃતિપોષણ અને સમન્વયમાં તેણે ઉપયોગી ફાળો આપ્યો છે અને રાજકીય તથા વહીવટી દૃષ્ટિએ પણ ભારતના રાજકારણે મહત્ત્વના પ્રયોગો કર્યા છે એ નિહાળવા અર્થે પણ આપણે ભારતના રાજકારણનો અંશતઃ આશ્રય લેવો પડશે.

બુદ્ધ મહાવીરના જન્મ

ઈસુના જન્મ પહેલાં ૭ સદીઓ આગળ બુદ્ધ અને મહાવીરના જન્મ. મહાવીરનો જન્મ ઈ. સ. પૂર્વે ૫૨૮માં અગર ૪૬૭માં વિદેહના પાટનગર વૈશાલીના કુન્દમામ નામના વિભાગમાં થયો. બન્ને મહાસમર્થ અર્થે. જેમણે ચાલતી આવેલી વૈદિક ધર્મપ્રણાલિકાને એવા પ્રબળ ઝોક આપ્યા કે જેમાંથી અર્ધ વિશ્વવ્યાપક બૌદ્ધમાર્ગ અને ભારતમાં જ સમાર્પ રહ્યા છતાં આખી સંસ્કૃતિને આદવાદ અને અહિંસાનું સૂત્ર અત્યંત રૂપરૂપણે આપનાર જૈનમાર્ગ અસ્તિત્વમાં આવ્યા. બુદ્ધ અને મહાવીર બન્ને સમકાલીન સંસ્કૃતિ પ્રવર્તકોઃ મહાન રાજવીઓ, મહાન સેનાનાયકો, મહાન મુત્સદ્દાઓ કરતાં પણ વધારે મહાન ચિંતન્યવાદકોઃ રાજપદને ખસેડી લગવાં ધારણ કરનાર એ મહાન સંસ્કારઆવતારો.

શિશુનાગ અને મગધરાજ્યનો પાયો

એ બન્નેથી સદજ આગળ ઈસુપૂર્વની સાતમી સદીના અંતમાં કાશીના એક રાજવી શિશુનાગે મગધના રાજગૃહ નામના ગ્રથે રાજધાની સ્થાપી અને લાંબા કાળ સુધી ચાલેલા મગધ સામ્રાજ્યનો મૂળ પાયો નાખ્યો. ઉત્તર ભારત ત્યારે નાનકડાં અનેક રાજ્યોમાં વહેંચાઈ ગયું હતું. નાનકડાં અસંખ્ય રાજ્યો એ ભારતનું સર્વ-

લીન લક્ષણ કહેવાય છે, કદાચ, પરંતુ આવાં તાનાં રાજ્યોની રેપુલતા એ કોઈ મહારાજ્ય કે સામ્રાજ્યના પતન પછીની રાજકીય વૃત્તિ બની રહે છે; નહિ કે કાયમની રાજકીય પ્રવૃત્તિ. આપણને જેમાજ નવાઈ લાગે એટલાં મહારાજ્યો અને સામ્રાજ્યો ભારતીય ઇતિહાસમાં હોય છે. શિશુનાગ રાજવંશની ઝરોળરી કરવા તલપી રહેલા ત્રણ રાજવંશો ત્યારે હતા : કોશલના એઢવાડુ, કૌશામ્બીના રૂપીરવો, તથા અવન્તિના પ્રહોતો, જેમની પણ નોંધ કરી લઈએ. ગણરાજ્યો.

રાજવંશો સાથે ગણરાજ્યો પણ ભારતે ખીસ્યાં હતાં એ ક્લષ્ટ સંસ્મરણ નથી. લાંબા સમય સુધી એક એવી માન્યતા પ્રચલિત હતી કે પ્રજાકીય રાજ્યો—રાજરહિત રાજ્યો—પશ્ચિમના—ગ્રીસરોમની અને તેમનો ઉછેર પામેલી સંસ્કૃતિઓમાં જ ગ્રામ્ય પદ્ધતિમાં હતાં. ૧૯૧૬ એટલે એકદમ સત્તાધારી રાજવીઓનો પ્રદેશ એવી માન્યતા મત્યાર સુધી આપણામાં પણ પ્રચલિત હતી. આશ્ચર્યસહ અભ્યાસી-મેને દેખાઈ આવ્યું કે પ્રજાકીય રાજસત્તા એ માત્ર પશ્ચિમનો જ ગુપ્ત ગુપ્ત નથી, પૂર્વ પણ પ્રજાકીય રાજ્યો—પ્રજાસત્તાક રાજ્યો—ગણરાજ્યો—વિકસાવ્યાં હતાં.

એવાં કેટલાંક ગણરાજ્યો પણ પ્રજાસત્તા ઉપર આલતાં આ પ્રમથે મહત્ત્વ ભોગવતાં હતાં, જેમાં મિથિલાની વૃણ, કપિલવસ્તુની શાક્ય અને પાવા તથા કુશીનગરની મલ્લ નામની પ્રજાસત્તા મુખ્ય ગણાય. બૌદ્ધ માર્ગ અંગે પ્રસિદ્ધિ પામેલા વૈશાલીના લિન્હરીઓ પણ હતા અને વૃણ રાજ્યશાસનમાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવી રહ્યા હતા.

ગૌતમજીવના પિતા એક રાજવી હતા એવી માન્યતા હવે સદૃઢ રૂપે પ્રકાશ માગે છે. તેના પિતા શુદ્ધોદન કપિલવસ્તુના વંશપરંપરાના રાજવી નહિ પરંતુ શાક્યપ્રજાએ ચૂંટી કાઢેલા રાજપ્રમુખ હતા. જેઓ જાતે તો રાજા જ કહેવાતા—પ્રજાના ચૂંટાયેલા રાજપ્રમુખ હોવા છતાં. પ્રજાના રાજ્યો વધારે પ્રજાના જનતાની ધારણાથી સુદે

૫૪૮ : હાંરેતીય સંસ્કૃતિ

ચડે, હારે, જીતે, નાનાં રાજ્યો કે પરાજિત રાજ્યોને પોતાની સર-
હદમાં ભેળવી દે અગર તેમને ખંડિયાં બનાવે એવી રાજનીતિની
સતત આસતી રમતમાંથી શિશુનાગ વંશના અગ્નતશત્રુએ ઐદવાકે
પ્રમેનજીતને હરાવ્યો અને દરીફ રાજ્યો ઉપર મગધનું વર્ચસ્વ સ્થાપ્યું.
જુદની કથાઓમાં આવતો ગિંખીસાર અગ્નતશત્રુનો પિતા થાય.
ગિંખીસાર અને અગ્નતશત્રુ બૌદ્ધમાર્ગી હતા એવા પણ એક મત
છે - જો કે માર્ગબેદ આજ આપણને લાગે એવા તીવ્ર ત્યારે ન હત
પાટલીપુત્ર-પટ્ટણની સ્થાપના

ઈ. સ. પૂર્વે ૪૭૫ના અરસામાં અગ્નતશત્રુ મૃત્યુ પામ્યો અં
તેનો પુત્ર દર્શક ગાદીએ આવ્યો. બાસના હવે સુપ્રસિદ્ધ અને
'સ્વમવાસવદત્તા' નાટકમાં દર્શકનું સ્થાન મહત્વનું છે. દર્શકન
પુત્ર ઉદયોએ સોમ અને ગંગા નદીના સંગમ ઉપર આવેલા પાટલી
ગ્રામને રાજધાની બનાવી. પાટલીગ્રામમાંથી વિકસેલા સુપ્રસિદ્ધ નગ
પાટલીપુત્રે મગધ મહારાજ્યની રાજધાની તરીકે સંમત હિંદન
એક મહત્વના નગરની ખ્યાતિ મેળવી. એના પછી નન્દિવર્ધન અં
તેની પછી આવેલા મહાનન્દિન સાથે શિશુનાગ વંશનો છેડો આવ્યો
એ રાજ્યોનો મોટો ભાગ પ્રતિભાશાળી હતો, અને મગધના મહા
રાજ્યનો વિસ્તાર તેમના પગક્રમને આભારી હતો.

શિશુનાગ : ઈ. સ. પૂર્વે ૬૦૦ થી ૪૦૦ = ૨૦૦ વર્ષ

શિશુનાગ વંશનું મગધ સામ્રાજ્ય ઈ. સ. પૂર્વે ૪૦૦ વર્ષ સુધી
આવ્યું. મતિદાસ, લાગતનો તેમ જ અન્ય પ્રજાઓનો, એટલું તો
કહી રહ્યો છે કે મહારાજ્યો અને સામ્રાજ્યો જસો - અદ્દીસો - ત્રણસો
વર્ષ કરતા વધારે સ્થિરતા મેળવી શકતા નથી. રાજવંશમાં કે
ગજમત્તામાં એટલો સમય ફેફફાર કરી જ લે છે.

નંદવંશ : ઈ. સ. પૂર્વે ૪૦૦ થી ૩૨૨ = ૭૮ વર્ષ

શિશુનાગ વંશ બદલાઈને નંદવંશ રચાયો. એ પરિસ્થિતિ
પણ નોંધપાત્ર છે. મહાનન્દિન શિશુનાગ એક શદ પત્ની સાથે પરણ્યો

હતો. એનો પુત્ર મદાપદ્મનંદ. એ ગાદીએ આવ્યો અને એણે નંદ-વંશની સ્થાપના કરી. રાજવંશ બદલાયાથી મગધનું ગૌરવ ઘટ્યું નહિ. મદાપદ્મ એક સમર્થ યોદ્ધો અને કુશલ રાજકર્તા હતો. પંજાબ, સિંધ અને કાશ્મીર સિવાયનો આખો ઉત્તરહિંદ તેણે પોતાના સામ્રાજ્યમાં બેળવી દીધો.

હિંદમાં વર્ણાશ્રમ અને જાતિસંસ્થા એ સમાજવ્યવસ્થાનાં આધ્યક્ષણો ખરાં. પરંતુ આજ જાતિઓમા જે જડતા દેખાય છે, અને જેને લઈને આખી જાતિસંસ્થાની વગોવગી કરવામાં આવે છે તે જાતિવિનિમયનો અભાવ પહેલેથી જ હતો એમ માનવાની મૂલ્ય કરવા સરખી નથી. આપણે હજી જોઈશું તેમ વર્ણાશ્રમ અને જાતિસંસ્થા ધણા લાંબા યુગ મુધી માત્ર માર્ગદર્શક, કાર્યદર્શક ચિહ્નો જ હતાં; ઉલ્લંઘી શકાય નહિ એવી દીવાસો ન હતાં. તેમ ન હોત તો ક્ષત્રિય રાજવીનો શત્રીપુત્ર ગાદીએ ન આવત અને પિતાના નામનો વંશ પણ ન સ્થાપત.

પ્રાચીન પરદેશી આક્રમણ

ભારતની સરહદ બહાર ભારતને સતત ચોકાવતા બનાવોની પરંપરાના પ્રાયશ્ચિત્તે એ પ્રસંગો અત્રે નોંધવાની જરૂર છે. શિશુનાગ વંશની સ્થાપના સમયે ઇરાની પ્રજાનો દોર ભારે હતો. ગ્રીસ મુધીની પશ્ચિમી દુનિયા લગી ઇરાનીઓના વિજયી સૈન્યો અને નૌકાસરકરો પહોંચી જતાં હતા. મગધની ઉત્કાતિના સો વર્ષ પછી વીત્યાં નહિ હોય એટલામાં ઇરાનના એક પરાક્રમી સમ્રાટ દારા-ઉરિયસે પંજાબની સરહદનો કેટલોક પશ્ચિમ વિભાગ પોતાના સામ્રાજ્યમાં બેળવી દીધો હતો, અને તેના પુત્ર ઝર્ક્સીસની ગ્રીસ પ્રેરની સવારીમા ભારતના બાણાવળીઓ પણ હતા એવી નોંધ પરદેશી ઇતિહાસકારોએ કરેલી છે. આપણે સતત જોતા આવ્યા છીએ કે ભારતનો પરદેશસંપર્ક આપણે ધારીએ છીએ એ કરતાં વધારે વ્યાપક અને વધારે ગાઢ હતો. ભારત તરફ પરદેશની નજર સતત

રહેતી. આવા સંપર્કોના દુકડા આપણને મળી આવે છે. ઈ. પૂર્વે છઠી સદીના અંતમાં ધરાની શાહ દ્વારાએ પંજાબનો ક્રેટલોક ભજીતી લીધો એ ઐતિહાસિક યુગમાં પરદેશીઓના આક્રમણનો નોંધાયેલ પ્રથમ પ્રસંગ. પંજાબની સરહદ ઉપરતું એ આક્રમણ. એ પ્રસંગ ભારતના કોઈ અંશમાં નોંવાયો નથી. ઇતિહાસ અટકી જાય એ યુગમાં મીરિયાની મહારાણી સેમીરામીસે પણ હિંદ ઉપર આક્રમણ કર્યું હતું એવી દંતકથા પરદેશમાંથી મળી આવે છે.

સિકંદરની સવારી

બસોઅદીસો વર્ષમાં ખ્રીસ્તુ એક આક્રમણ ગયું જેને પરદેશ ઇતિહાસકારો અતિ ઘણું મહત્તર આપી રહે છે, અને જાણે ભારતનો ઇતિહાસ એ જ આક્રમણથી લગભગ શરૂ થયો એમ માને છે. ઈ. પૂર્વે ૩૨૭માં એલેક્ઝેન્ડર-સિકંદરે કરેલું આક્રમણ એ ખ્રીસ્તુ મહત્ત્વનું પરદેશી આક્રમણ. એ પાણી પંજાબ ઉપર જ થયું, અને પંજાબમાં જ અટકી ગયું.

મહાપદ્મન દે મગધના મહારાજાને આપક લખાવ્યું એ પછી થોડે સમયે વિશ્વના એક વિજેતા ગ્રીસ સત્તાધીશ સિકંદરે પોતાના વિશ્વવિજયના એક કાર્યક્રમ તરીકે ભારત ઉપર હુમલો કર્યો. સિંધુનાર અધ્યાનિગતાનમાં તેમ જ આ પાર પંજાબમાં અનેક નાનકડાં આર્ય-રાજ્યો-ગણરાજ્યો-દેશાનુકૂળ હતા. મગધસામ્રાજ્ય હજી પંજાબ બાજુએ બહુ આગળ વધ્યું ન હતું, નાનકડા રાજ્યો પરસ્પર ઝઘડા કરતા હોય તેમને જીતતા સિકંદરને બહુ વાર લાગે એમ ન હતું. એનો સાચો સામનો જ્યેષ્ઠ નદી ઉપર પૌરસે કર્યો, અને ભારતવાસીઓના મૈનિકપ્પમીરનો પરચો દર્શાવ્યો. હિંદના યશસ્વી વિજયો સાથે યશસ્વી પરાજયો પણ નોંધવા સરખા છે. પૌરસ દાર્શ્યો; સ્ત્રીઓ એટલે પરાજયો હતા. બંદીવાન પૌરમના ચૌરનો વિચાર કરી સિકંદરે તેને રાજ્ય પાછું સોંપ્યું; પરંતુ ત્યાંથી પૂર્વ તરફ આગળ વધવાને બદલે તે દક્ષિણ તરફ સિંધુના ખુબ લાણી આલ્યો ગયો. રસ્તામાં સામે

થયેલી ફેટલીક પ્રજાઓને તેણે હરાવી એ ખરું; એણે પૌરસ સાગે વાપરેલી ઉદારતા પ્રશંસાપાત્ર જરૂર ગણાય; એણે કૂરતા પણ ઓછી વાપરી નથી; સ્ત્રી, પુરુષ, બાલક, વૃદ્ધ સર્વની સિકંદરે કતલ કરી એનાં દૃષ્ટાંતો પણ નોંધાયાં છે. સિંધુના મુખ આગળ પહોંચતાં સિકંદરે યુદ્ધથી-યુદ્ધના કહેવાતા વિજયથી-કંટાળેલા સૈનિકોના આગ્રહને માન આપી આગળ ન વધતાં પાછા પગલાં લયાં. લશ્કરના એક ભાગને દરિયા માર્ગે તેણે પાછું મોકલ્યું અને જમીન માર્ગે એક ભાગને લઈને તે જાતે પાછો વળ્યો. ઇરાનના સુસાનગરમાં પહોંચતાં આ વિજયવિજયના સ્વપ્ન સેવતો મહાન સૈનાનાયક નાની વયમાં જ મૃત્યુ પામ્યો.

સિકંદરની સવારીની અસર

ગ્રીસના અને પશ્ચિમના ઇતિહાસકારો સિકંદરની સવારીને બહુ મહત્ત્વ આપી રહ્યા છે. ભારતમાં આ વિજયે જરા સરખી પણ નોંધ મેળવી નથી. એટલે ભારતના કિનારાને-ભારતની સરહદને સ્પર્શી ગયેલા આ પસંગે વિજયની દૃષ્ટિએ કશું મહત્ત્વ એ સમયે પ્રાપ્ત ક્યું ભાગતું નથી. એક ઓક ઇતિહાસકાર તો એમ પણ કહે છે કે પૌરસનો સામનો અનુભવ્યા પછી સિકંદરને હિંદમાં આગળ વધવાની વૃત્તિ થઈ જ નહિ. નન્દોના મગધ સામ્રાજ્યનો લય તેને જરૂર લાગ્યો હતો, એ વાત એકાદ ઓક ઇતિહાસકાર કહે છે તેમાં સત્ય રહેલું હોય પણ ખરું. નન્દોનું સામર્થ્ય ખરેખર વધ્યે જતું હતું. સિકંદર આગળ વધે તો નન્દોના સામ્રાજ્યનો મુકાબલો કરવો પડે એમ હતું.

વિજયની દૃષ્ટિએ સિકંદરની સવારી મહત્ત્વની ભણે ન હોય; છતાં એમાંથી પશ્ચિમી દુનિયા સાધેના સંસર્ગને વળી પાછો વેગ મળ્યો એ મહત્ત્વ વિસરાય એવું નથી. હિંદની સરકૃતિ, હિંદની કારીગરી, હિંદનો વ્યાપાર એ ગ્રીકસંઘર્ષમાંથી ફરી પાછો જનગતો થયો-જગતજાણીતો થયો.

સિકંદરના મૃત્યુ પછી ઓક સત્તા ભારતમાંથી સમૂળ ઓસરી

૧૫૨ : ભારતીય સંસ્કૃતિ

ગઈ. રાજકીય દૃષ્ટિએ ભારતની સરહદને સહજ હવાની ગયેલા હુમતી કરતાં એનું વધારે મહત્વ હતું નહિ. જે આછું પાતળું મહત્વ હતું તેનું પણ નિવારણ કરનાર એક પ્રતાપી રાજવી અને એનો સલાહકાર ગુરુ ભારતને મળી આવ્યા. એ યુગ્મ તે સમ્રાટ ચન્દ્રગુપ્ત મૌર્ય અને તેના ગુરુ કૌટિલ્ય-આણક્ય.

ચન્દ્રગુપ્ત

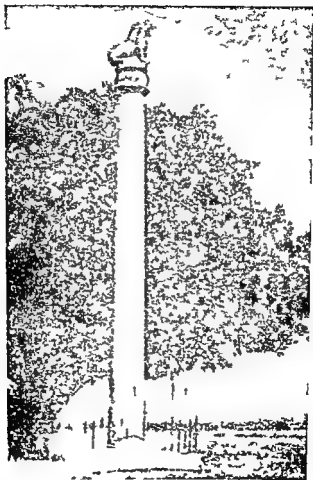
નંદવંશીય છેલ્લા રાજાની શદ્ર પત્ની મુરાના પુત્ર તરીકે ચન્દ્રગુપ્ત સામાન્યતા ઓળખાય છે. જૌદ્ધમંથમાં-મહાપરિનિર્વાણમાં-મૌર્ય નામની એક ક્ષત્રિય જાતનો પણ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. મૌર્ય મહાગજપતિના સ્થાપક ચન્દ્રગુપ્ત દસીપુત્ર અણ્ણમાનીતો રાજકુમાર હોય, અગર કોઈ મૌર્ય નામની ક્ષત્રિય જાતિનો નંદવંશ સાથે સંબંધ ધરાવતો કોઈ સાહસિક યુવક હોય. સિકંદરની સવારી પ્રસંગે એ પંજાબમાં મૃતો હતો-ઘણું કરીને નંદ રાજાની અપ્રીતિ વહોરી દેશનિકાલ થયેલા એક રાજકીય ગુનેગાર તરીકે.

મુદ્રારાક્ષસ ભાગવાન કૌટિલ્ય

નંદ રાજવંશ સામે તેજસ્વી બ્રાહ્મણ કૌટિલ્યને વિરોધ થયો. રાજવીએ કરેલા તેના અપમાનનો બદલો નંદવંશના રાજ્યનું નિકંદન ડાહીને સેવાની કૌટિલ્યની પ્રતિજ્ઞામાં ચન્દ્રગુપ્ત નિમિત્ત બન્યો. ઈ. સ. પૂર્વે ૩૨૨માં નંદવંશનો ઉચ્છેદ કરી ચન્દ્રગુપ્ત મગધ સામ્રાજ્યનો સમ્રાટ બન્યો. સિંશુનાગ, નંદ અને મૌર્ય એમ ત્રણ રાજવંશો બદલાયા હતા મગધ સામ્રાજ્યની પ્રતિષ્ઠા તો વધતી જ આવી. રાજવંશના ફેરફારથી રાજ્યને ખાસ હાનિ પહોંચી નહિ. ચન્દ્રગુપ્તનું સામ્રાજ્ય નંદો કરતાં પણ વધારે વિસ્તીર્ણ બન્યું. ગંગાના મુખથી સિંધુના તટ સુધી ચન્દ્રગુપ્તનું મહારાજ્ય ફેલાયું. પંજાબ તથા અફઘાનિસ્તાનનો પ્રદેશ પણ તેણે જીતી લીધો.

આર્ય-મોક યુદ્ધ

સિકંદરના મૃત્યુ પછી સિકંદરના મહારાજ્યના ભાગલા પડી

અગાઉ ગતલા - હોરિયા નન્દનગ - ગિહાર

૧૫૫. સારવાથી મંજમ સુધીનો પ્રદેશ સિકંદરના એક અત્યંત દક્ષ સેનાપતિ સેલ્યુકસના હાથમાં આવ્યો. પંજમ પોતાના હાથ-માથી જવા દેવાની તેની ઇચ્છા ન જ હોય. સિકંદરના વિજયોનો સાથીદાર સેલ્યુકસ મૌર્યશાસક ચન્દ્રગુપ્ત સામે ચઢી આવ્યો. હવે ચન્દ્રગુપ્તનું પંજમ નિર્ણય અને વિલક્ષ્ય ન હતું. મગધ સામ્રાજ્યની સુદૃઢવસ્થા ઓક સુદૃઢવસ્થા કરતાં જિતરતી ન હતી. વિગતો મળતી ન હોવા છતાં એટલું તો ચોક્કસ છે કે ચન્દ્રગુપ્ત સામે સેલ્યુકસની સખ્ત હાર થઈ, પંજમ ઉપરાંત અફઘાનિસ્તાન અને બલુચિસ્તાનના પ્રદેશો ચન્દ્રગુપ્તને આપી દેવા પડ્યા, અને પોતાની પુત્રી ચન્દ્રગુપ્તને પરણાવી એક આર્ય રાજકુટુંબ સાથે મીમના યવને કૌટુંબિક સબંધ પણ બાંધ્યો. સામે ચન્દ્રગુપ્તે પાચસો હાથીની ભેટ આપી અને શ્વસુરનો સત્કાર કર્યો !

હાલ્ય રાજ્યપ્રયાગ

ભારતના પરાજયો ઉપર નિઃશ્વાસ નાખતી વખતે આપણે તેના સૈનિક વિજયો પણ વિસારવા ન ભેઈએ. સિકંદરનો ભારત-વિજય એ આખા ભારતનો વિજય ન હતો. એ માત્ર સિંધુતટની એક ભૂમિપટ્ટી પૂરતો જ વિજય હતો. મગધના મહારાજ્ય સામે ગાથ બીડવાનો પ્રસંગ આવતા પહેલાં તો એણે ભાગ્ય છોડી દીધું હતું એટલે ભારતના એક સુવ્યવસ્થિત સૈન્યનો એને ભેટો થયો જ ન હતો એમ ઇતિહાસકારો કહે છે. એ જ સિકંદરના જ એક નિષ્ણાત સેનાપતિ સેલ્યુકસને એ મગધ સૈન્યનો ભેટો થયો અને તેનું પરિણામ ઓક સૈન્યના પરાજયમાં આવ્યું. એ યુગની સુદૃઢલામા ભારતવાસીઓ ત્રીસથી જિતરતા હતા એમ માની લેવાની જરૂર નથી - બે કે પશ્ચિમના કેટલાક ઇતિહાસકારોએ સિકંદરના વિજયથી મુગ્ધ બની જઈ એમ કહ્યું છે ખરું. ચન્દ્રગુપ્ત અને તેના પુત્ર મિદુસારના પચાસ વર્ષના રાજ્યઅમલમાં મગધ સામ્રાજ્ય કોઈ પણ સામ્રાજ્યને શોભે એટલો વિસ્તાર પામી શક્યું. ઇરાનની સરહદથી માંડી દક્ષિણમાં

મહાગ મુધીનો રાજ્યચિન્તાગ ઈસવી સન પૂર્વની ભારતપ્રજનો એક ભવ્ય રાજ્યપ્રયોગ કહી શકાય.

અશોક

મગધના મૌર્ય સામ્રાજ્ય શિખર ઉપર મુવલ્લુકણશ ચઢાવ્યો. ગિંદુસાગના પુત્ર મહાનગ્ન અશોકે. જગતભરના રાજવીઓમા જ માત્ર નહિ, જગતભરના મહાન પુરુષોમા અશોકનું અગ્રસ્થાન છે. દંતકથા કહે છે કે અશોક મૂળ સ્વભાવે ધણો ક્રૂર હતો. પોતાના અમલકુ ભાઈઓના દુધિર રેડી એ ગાદીએ આવ્યો. ગાદીએ આવ્યા પછી ચાલુ વર્ષે તેનો વિધિસર રાજ્યાભિષેક થયો એ હકીકત એટલું તો ખતાવે છે કે તેના ગાજ્યની શરૂઆત સગળતાભરી તો ન હતી. ઈ. સ. પૂર્વે ૨૭૩મા તે ગાદીએ આવ્યો, અને તેનો મળ્યાભિષેક થયા પછી છ વર્ષમા જ મગધની દક્ષિણે આવેલા સિંધ પ્રદેશ સામે તેને ખૂનખાગ સુદ્ધ કરવું પડ્યું. અશોકને એ સુદ્ધમા વિજય મળ્યો ખરો; પરંતુ એ સુદ્ધની હાડમારીઓ, ખૂનામરફી, વેરઝેગ, વ્યાધિ-ઉપાધિ અને ક્ષણે ક્ષણે છત માટે કરવા પડતા ભીષણ અન્માયો અને અત્યાચારોએ અશોકના હૃદય ઉપર એવો વિરાગ વેર્યો અને કરસ્યુ છાયા છાયા દીધી કે તેણે જીવનભર સુદ્ધને નિવાળવી આપી બૌદ્ધ માર્ગનો ખીકાગ મ્ત્રી રાજની શાંતિ, આમાદી અને મુખના જ પ્રયત્નોમા તેમ જ અહિ સાચાદી બૌદ્ધ માર્ગના વ્યવસ્થિત દેશપરદેશ પ્રચારમા જ પોતાનું જીવન અને પોતાની સત્તાનો ઉપયોગ કર્યો. સુદ્ધને આવી તિવાજવી આપનાગ મજની છતિહાસભન્મા અશોક એકલો જ ચર્મ ગયો આર્યનગૃહીતો એ સાચો વિજયવજ્ર એજે સામ્રાજ્યનો આખો આદર્શ ફેલાવી નાખ્યો. સૈનિક વિજયોમાથી જીવ-જતી પ્રીતિ અને પ્રજાઆમાદીના ગૌણ પરિણામોને રુદ્ધાને તેજે પ્રજાની શાંતિભરી આમાદીને રાજ્યનું મુખ્ય લક્ષણ બનાવ્યું અને સૈનિકવિજયોને સદંતર ત્યજી દીધા. અશોક ગાદીએ આવ્યો તે પહેલાં જ વિગત મૌર્ય મહાગાજ્યના દક્ષિણ છેડાએ આવેલા તામીય

રાજ્યો-ચેરા, ચેલા, પાન્ડ્ય અને સત્યપુત્ર-મૌર્ય મહારાજ્યમાથી ખસી જવા મથતા હતાં અને અશોકના શાસનકાળના તેગમા વર્ષે તો તે મૌર્ય સામ્રાજ્યમાથી ખસી પશ્ચ ગયા. પરંતુ કલિંગના યુદ્ધ અનુભવે દ્રવેલા અગ્રોકે તેમને ફરી છતી સામ્રાજ્યમાં લાવવા પ્રયત્ન પણ કર્યો નહિ. અવગત અંદગુપ્તે સ્થાપેલું ભારતનું મૌર્ય મહારાજ્ય અગ્રોકના એકતાળીસ વર્ષના દીર્ઘ રાજ્યકાળમાં લગભગ હતું એટલું જ સ્થિર રહ્યું. સભ્યથી નહિ પરંતુ પ્રજાના હૃદયમાં વસીને એક વ્યક્તિગત રાજવી સામ્રાજ્યને કેમ સાચવી શક્યો તેનું અજોડ ઉદાહરણ અગ્રોક મૂખી ગયો.

એ કાંઈ એમ માનવાની જૂન કરે કે અશોકનું સામ્રાજ્ય એક ધર્મધેવા ભગતકાનું ગમે તેમ ચાલી રહેલું રાજ્ય હતું. મોગયો અને અંગ્રેજોએ યથાપેલા ભાગતીય મહારાજ્યને પણ ટપી નાખ એવડો અગ્રોકના મહારાજ્યનો વિસ્તાર હતો. કેટલાક પ્રદેશોમાં ગાયે નીમેલા શૂળાઓ વહીનટ અનાનતા હતા અને કેટલાક પ્રદેશોમાં જૂની ચાલતી ચાનેલી ગભ્યપ્રથા ચાલતી હતી. મગદદે સાગી રીતે મચવાતી હતી, ધર્મકાર્યો થયે જતાં હતા, હલામશૂદ્ધિ વધતા હતા અને પગદેશના રાજ્યો માથે એવા નુદર મેત્રો મ મધો નિકમતા હતા કે ધર્મપ્રચાર અર્થે અગ્રોક માધુમડોને અવગતના દુર્ગ દૂર દૂર-ગ્રીમ, સીરિયા અને મીમર મુધી-પગગળ્યોમાં પણ મોકલી શકતો હતો પ્રાચીન કલા અવશેષોમાં પણ અગ્રોક યુગના અવશેષો જ પ્રથમ મદુથી વધારે પ્રકાશ આપી શક્યા છે.

અશોકનો બૌદ્ધધર્મગ્રીમર અન્ય પવોને રિગેધી ન હતો. સ્થળે સ્થળે-મગદદે સરદરે-મળી આવેના નાડત્રીન શિલાત્રેષો અગ્રોકના હૃદયને, અગ્રોકની ગભ્યપદ્ધતિને અને અગ્રોકના પ્રજાપાવનને અપજ્ઞતા આપે છે અને ભાગતમાં રિકમેલા એક મુવર્ગ્યુયુગ II સામી પૂરે છે. અગ્રોક એટલે ભાગતવર્ષનો જ નહિ, પરંતુ વિષભારનો એક મદાન ગજવી. એના વિશાળ સામ્રાજ્યને વિસ્તારવાની

એને આકાંક્ષા હોત તો એ પણ એક મહાસંન્ય લઈ યુરોપ એશિયાની વિજયસવારીઓ મોઝ શક્યો હોત. એની પાસે સંન્ય અને સામગ્રી પરનાં કતલે પરંતુ કદાચ સિક્કરની માફક અશોકનું સામ્રાજ્ય એના પછી તત્કાળ અસ્ત પામ્યું હોત. એ વિજયત્રીભ છોડી અશોકે એ યુગની જાણીતી દુનિયાને ધર્મલાલ આપ્યો. અશોક ન હોત તો—અશોક યુદ્ધમેત્રો હોત તો—બોદ્ધમાર્ગ એશિયાવ્યાપી ન બન્યો હોત. સિલોન, બર્મા, સિયામ, ચીન, જપાન, ઠારિયા વગેરે પ્રદેશોમાં ભારતદીધા બોદ્ધ માર્ગ આજ છવંત ન હોત. અશોકે પોતાના પુત્ર મહેન્દ્ર તથા પુત્રી સંધમિત્રાને ધર્મોપદેશ માટે લંકા મોકલ્યા હતાં એ પ્રસંગ આજ સુધી કાવ્યત્રેરક બની રહ્યો છે.

ઈ. સ. પૂર્વે ૨૩૨માં પુષ્પવન્દ્યોક અગોકનો દેહાંત થયો અને એના પછીના પચાસ વર્ષમાં સાન રાજ્યો મગધની માદીએ આવ્યા. પચાસ વર્ષમાં તે ઉત્તરભારતનું મોટું સામ્રાજ્ય સંકેતવાર્ધ જવા લાગ્યું—સંકેતવાર્ધ ગયું જ.

મૌર્યોનો અરત કેમ થયો? વિચિત્ર જડતી નથી. જતાં એનાં બે મુખ્ય કારણો આપણે જોઈ શકીએ છીએ. પશ્ચિમ એશિયામાં એક રાજ્ય સ્થાપનાર સિક્કરના સેનાપતિ અને અન્નચુપ્તના અમુર સૈન્યુકસના વશને સામે બેફદીયા અને પાર્થિયામાં બળવા બેઠ્યા. પાર્થિયામાં ત્યાની જ પ્રજાએ અને બેફદીયાના એક ગ્રીક સૂમાએ બેફદીયામાં સ્વતંત્ર રાજ્યો સ્થાપ્યા. અશોક પછી સાતમો રાજા બૃહદ્રથ રાજ્ય કરતો હતો એ અરસામાં જ હીમેટીઅસ નામના બેફદીયાન—ગ્રીકરાજકુમારે ઈ. સ. પૂર્વે ૧૬૦માં ભારત ઉપર હુમલો કરી વાયવ્ય સરહદનો ઘણો ભાગ ખૂંચી લીધો એમ પશ્ચિમી લેખકો કહે છે.

એ પહેલાં પણ—અશોકના નિધનનાં દસ વર્ષમાં જ—દક્ષિણ-દિલ્હની આન્ધ્ર નામની પ્રજાએ મૌર્યો સામે જળવેા પોકાર્યો અને ત્રિધર્મપર્વતની દક્ષિણનો પ્રદેશ મૌર્યોના સામ્રાજ્યમાંથી છૂટા પડી

સ્વતંત્ર બન્યો. મુખ્ય કારણો સમજતા નથી છતાં રાજ્યકર્તાઓની નિર્બળતા અને પ્રજાના હૃદયમાં સ્થાન મેળવવાની તેમની અશક્તિ એ કાર્ક પણ ગળત્યમલની પડતીનું કારણ મુખ્યત્વે હોય. બૌદ્ધ-ધર્મની અહિંસા રાજકારણમાં પ્રવેશ પામી એથી સમયાનુકૂલ સૈનિક ખમીર ઘટતું હોવાની પણ શંકા કેટલાક લેખકોને લેખજો ખરી. ઉલ્લેખ નિર્બળ બૃહદ્રથ મૈત્ર્યની સલામી લેતો હતો, એ જ ક્ષણે તેના જ સેનાપતિ પુષ્યમિત્રે રચેલા કાવતરા અનુસાર બૃહદ્રથનો વધ થયો, ઈ. સ. પૂર્વે ૧૮૫માં.

સેનાપતિ પુષ્યમિત્રે મગધસામ્રાજ્યની રાજ્યધુરા હાથમાં લીધી અને શુંગવંશની સ્થાપના કરી. બૌદ્ધમાર્ગનો વિરોધી વૈદિક પુષ્યમિત્ર પરાક્રમી રાજા નીવડ્યો. મૌર્યોની નિર્બળતાનું એણે અંશતઃ નિગ્રાણ કર્યું. વૈદિક અશ્વમેધ યજ્ઞ કરી એણે ભારત ઉપર ધસતા બૈકૃતીયન ઓકોને મિથુતટ ઉપર જ હરાવ્યા અને મૌર્યો દ્વારા આસરતી મગધની કીર્તિને એણે પાછી જ્વલત બનાવી. મુખ્યસિદ્ધ સમૃત નાટક માનવિકાગ્નિમિત્રમાં એ પ્રસંગનો અપહ્ર ઉલ્લેખ થયો છે. શુંગવંશમાં દસ રાજાઓ થયા અને તેમણે મગધનું સામ્રાજ્ય સાચવવા મથન કર્યું. પરંતુ પડોશી ઓકોના હુમલા સતત ચાલુ રહ્યા, શિલ્પ અને પાત્ર તેમના હાથમાંથી સરી પડ્યા, દિવસે દિવસે તેમની ભક્તિ ઘટતી ચાલી, નરા નરા અવતર જાતો તેમની જ ભક્તિ-મીમામાં સ્થપાયે ગયા, નામનું મગધ સાર્વભૌમત્વ અનુકૂળતા પ્રમાણે માન્ય થતું, છતાં દરેક ભાગતનું મગધસામ્રાજ્ય ડગમગી ગયું. ઓકો, આન્ધ્રો અને કનિજોએ તેના ઉપર મજબૂત પ્રભાવ કર્યો. કનિજના હરતી મુદ્રાવાળા મુખ્યસિદ્ધ મહારાજા ખાન્હેને મગધસામ્રાજ્યના દુર દૂરના ભાગ મુખી નિજમી સત્રાગી હર્ષ જર્ષ ખખટી ગયેલા મગધ-સામ્રાજ્યને અતિમ કટકો પણ લગાવ્યા. શુંગવંશના દમમાં ગાળ દેવમૂર્તિને તેના પ્રધાન વસુદેવે મારી નાખ્યાં, કાન્બુ દેવમૂર્તિની સાલચક્ષુરન બહુ હીણી હતી.

છસો વર્ષની બહોળલાલી અને મગધનું પતન

પ્રધાન વસ્તુદેવે કાષ્ટવવ શની સ્થાપના તો કરી, પરંતુ મગધની પૂર્વપ્રતિષ્ઠા એ વશથી પણ પાછી લાવી શકાર્થ નહિ. પિરતાળી-સેક વર્ષની કાષ્ટવસત્તામાં ચાર રાજાઓ યર્ષ ગયા. એમાં રાજા મુશ-મૈનને ઈ. સ પૂર્વે ૨૭માં તો દક્ષિણના આઘ્રોએ ઉથલાવી પાડ્યો અને આમ છમો વર્ષના ગાળામાં પાંચ રાજવંશોથી પોષાયતુ મગધનું ભારતસામ્રાજ્ય અરત પામી ગયું. હજી ઈસુના સવત્સરને મતાવીશ વર્ષની વાર હતી.

ઈ સ. પૂર્વના ભારતમાં ઇતિહાસનો સ્પષ્ટ અનુલિનિર્દેશ કરી શકાય એવું આ મગધનું મહાગત્ય એણે અદર અદગ્ના મુદ્દો નિહાળ્યા, પરદેશીઓ સામે કંઈક મુકામવા કર્મી, ધર્મપતિ વર્તનો અનુભવ્યા, લગભગ આખા ભારતવર્ષને એક જ રાજછત્ર નીચે મૂકી દીધો, મુદ્દકળા અને મગધનીતિને શાસ્ત્રીય દમે વિકસાવી, પરદેશો સાથે વિદિષ્ટ-વનહાર કેળવ્યા, અને પ્રજાના સુખમપત્તિ અને આબાદી ખીલવ્યા એ યુગમાં મગધશો તો હતો સાથે સાથે પ્રજા કીય સત્તાથી ચાલતા રાજ્યો પણ હતા એ નૂતન ભારત રમે જૂલે રાજાશાહી એ ભારતવાસીઓના લોહીમાં જ જીતરી આવેલી રાજ્ય વ્યવસ્થા છે એવી માન્યતા ખોટી ઠરાવતા અનેક મહારાજાઓ ચૂટણીના સિદ્ધાંત અનુસાર પોતાના હાકેમોને ચૂટી કાઢતા હતા એ સત્ય આપણે કદી ન જૂનીએ.

ભારતનું અને વિશ્વનું હજી દુર્ભાગ્ય છે કે મુદ્દ, આજના અત્યંત વિકસિત યુગમાં પણ, પ્રજાઓ વચ્ચેના સ્વાર્થ તથા મતભેદના જીંઘલનું એક સાધન ગણાય છે મુદ્દ વગર રાષ્ટ્રીય આત્મગાંધીય પ્રશ્નોના જીંઘલ ન જ આવે એવી ઝાઝી માન્યતાને વળગી આવનાર આજની સુધરેલી દુનિયાને અને સુધરેલી દુનિયાના સુધરેલા મુત્સદ્દીઓને બોધપાઠ આપી રહેયો સમ્રાટ અશોક આ જ યુગમાં ચર્ચ ગયો જેણે રાજ્યનીતિમાંથી મુદ્દને તિલાંજલી આપી શકાય

એવી શક્યતા સિદ્ધ કરી બતાવી.

રાજવંશોના વારાફેરા થતા રહે છે. હસો નર્પના આ માગ-
ધીય ભારત સામ્રાજ્યે પાંચ રાજવંશો નિહાળ્યા. ભારતી સંસ્કૃતિને
સુદઃ બનાવી તેને વિસ્તારવામાં આ સામ્રાજ્યોનો સુંદર ફાળો હતો
એમા શંકા નહિ. આજની ભારતીય સંસ્કૃતિ ઉપર ઇમ્પ્રૂવ્ડના આ
ભારતીય સામ્રાજ્યે અનેક ઉપકારો કર્યા છે. આજ પણ આપણી પાસે
નથી એવડો મોટો ભૂમિવિસ્તાર એ સામ્રાજ્યે એક બનાવ્યો હતો.

[૨]

ઈ. સ. પૂર્વે બીજી સદીથી ઇ. સ. ની ચોથી સદી

યુગનું મહત્ત્વ

મહારાજ્યો અને સામ્રાજ્યોનું એક એ પશ્ચિમ તો જરૂર આવે
છે કે મોટા પ્રજાખંડો સંસ્કૃતિની વ્યાપક એજતામા ભળી જાય છે.
ભારતીય સંસ્કૃતિને વિશિષ્ટ એકતા આપનામા આ મહારાજ્યો અને
સામ્રાજ્યોનો ફાળો મહત્ત્વનો છે. મગધનું ઇમ્પીરી મન પૂર્વનું સ્થાપા-
યણું સામ્રાજ્ય અગ્ર પામ્યું. એની બગગરી કરતુ બીજું મગધ-
સામ્રાજ્ય ઇમ્પીરી ત્રીજી ચોથી સદીમા આવતુ હતું જ. એ બન્ને
મગધસામ્રાજ્યોની વચ્ચેનો સમય પણ ચાગ્યો પાચસો વર્ષનો ગણી
શકાય - પ્રથમ મગધસામ્રાજ્યના મૌર્યવંશ આગળ આપણે સીમા-
ચિહ્ન દોરીએ તો.

એ ચાર-પાચ સદીઓના રાજકીય દષ્ટિએ બે મહત્ત્વના લક્ષણો :

(૧) પરદેશીઓના વધતા જતા હુમલા અને પરદેશીઓનો આર્ગસ્ત
સ્વીકાર.

તથા

(૨) દક્ષિણના આન્ધ્રમાધ્યમના ઉદયારત - જેના પ્રભાવે ભારતની
ઉત્તરદક્ષિણ સંસ્કૃતિની એકતામા વધારે વેગ આવ્યો.

રાજકીય પક્ષા, રાજવંશોની ચડતીપડતી, વ્યક્તિગત રાજ-

વીઓ અને મહાપુરુષોના કાર્યો અતે તો ઠોઠ જનજાન-જનપદા પ્રગ્ન
ખળની જ રમત હોય છે. રાજકીય ઘર્ષણોમાથી સારી અને માફ
ખન્ને અસરો ઊપજે છે, અને એ પલટા તથા ચઢતીપડતીની વિગતે
ભુલાઈ જાય છતાં તેમની અસર લર્ધ પ્રગ્નજોનાં કાલમાન આગળ
વધ્યાં જાય છે. આથી પરદેશી હતા. તેમણે અસુર કે સિંધુતં
સંસ્કૃતિના રાજકીયસ્વરૂપને પવટી નાખ્યું અને વિજયીસંસ્કૃતિ તરીકે
ભાગતર્પમા પોતાનું ગ્ધાન નિશ્ચિત કર્યું. અસુરસંસ્કૃતિના કેંક અંશે
જનજીવી રાખી આર્યસંસ્કૃતિએ ભારતના પ્રજાકીય જીવનમા એવું
જીવંત સ્થાન મેળવ્યું છે કે એની રૂપરેખા આજ મુધી ઘણું અંશે
સચ્ચવાઈ રહી છે. આર્યસંસ્કૃતિને સંરક્ષક તથા જૂનવાણી સંસ્કૃતિ
કહી નિંદવામા પણ આવે છે. એનું સંરક્ષકનય અદ્ભુત છે એની
ના પાડી શકાય એમ છે જ નહિ. પાચેક હજાર વર્ષનું અરખલિત
જીવન આજ મીન સિવાયની ખીજી ઠોઠ પણ સંસ્કૃતિનું નથી. એનું
અસ્તિત્વ મટી જાય એવા પ્રચડ અને પ્રગળ ઘર્ષણો તેણે ધુમેધુમે
અનુભવ્યા છે; છતાં એ સંસ્કૃતિ અખંડ રહી શકી છે, વેદકાળથી
માઠી આજની મુઘરેલી વીસમી સદી મુધી તેના વહેણ અરખલિત
રહ્યા છે અને નિરોધ તથા નિરોધનું પાન કરી જઈ નવીનતાને એ
અપનાવી લઈ શકી છે એ ભારતીય સંસ્કૃતિનું લક્ષણ - આજનું તેમ
જ હજારો વર્ષ પૂર્વેનું - ખ્યાન જોવા વગર રહેતું નથી. પરદેશ,
પરપ્રગ્ન અને પરસંસ્કૃતિ સામેની અથડામણનું આણું સ્વરૂપ આપણે
મગધસામ્રાજ્યને ઓળખાતા નિહાળ્યું. આથીએ અનુભવેલા એ યુગના
પરદેશી આક્રમણો નીચે પ્રમાણે ગોઠવી શકાય :

(૧) સીરિયાની સેમીરામીસ રાખીની ભારત ઉપરની અઢાઈ
માત્ર દંતકથા લેવે હોય. છતાં ઠેટવીક દંતકથાઓ સાચા ઇતિહાસ
સને સંમતી રાખે છે એમા શક નથી. સીરિયા સાથેના ભારતીય
સંપર્કનો એ પડથો હોઈ શકે

(૨) ધરાનના દારા સદેનચાહે પંજાબ ઉપર આક્રમણ કર્યું

હવે એમ દારાના જ શિલાલેખ બોલે છે. એ મરાની આક્રમણ.

(૩) સિકંદરની સવારી તો પશ્ચિમી દુનિયાનો ગર્વિષ્ઠ મતિહાસ બની મળે છે - જો કે ભારતે એ સરહદી હુમલાની નોંધ પણ લીધી નથી. એ પછી ઓકોના નાનામોટા સંપર્કો યુદ્ધ અને યુદ્ધ સિવાય પણ ચાલુ રહ્યા ખરા.

સેલ્યુકસના પ્રયત્ન સૈન્યને પરાજિત કરનાર ચન્દ્રગુપ્ત મૌર્યને આપણે ઓળખ્યો. ચન્દ્રગુપ્તના દરબારમાં રહેતા ઓક એલમી મેગસ્ટિનીસના મૌર્યસામ્રાજ્યના વર્ણન આપણા મતિહાસનો એક આધાર બની રહ્યા છે.

ભારતને એક વખત ઓળખી ગયેલી ઓક પ્રજાને લાંબા સમય સુધી ભારતવિજયનો મોહ ચાલુ રહ્યો. સિકંદરના અવસાન પછી ઇબ્સિનિયન થયેલાં ઓક સામ્રાજ્યના ભાગવા પડી ગયા, જેમાંથી ઓક પ્રજાના એશિયાઈ રાજ્યે તેમને ભાગતની પડોશભૂમિ આપી. ઈસુ પૂર્વની ખ્રીષ્ટ સદીની શરૂઆતમાં બેક્ટ્રીયાના ઓક ગજા દીમેટ્રીઅસે નગના પડના મગધસામ્રાજ્યની વાતચત સરહદ ઉપર હુમલો કરી કેટલોક ભાગ જીતી લીધો હતો. પરંતુ બેક્ટ્રીયામાં જ આનંદિક મુન્દ્રેલીઓ કોમી થઈ અને મગધસામ્રાજ્યમાં ફરીથી શક્તિ પ્રેરનાર પુષ્યમિત્રે ઓકોના હુમલાને આગળ વધતા અટકાવી દીધા.

પરંતુ સીરિયન પ્રજાએ ઈ. મ. પૂર્વે ૧૦૦માં ઓકમત્તાને બેક્ટ્રીયામાં અંત આપ્યો એટલે પશ્ચિમના પોતાનું વતન ગોવવાને બદલે ઓક ગજકુટુંબે અને સત્તાપીઠાએ અશ્વધાનિન્તાન અને પંજબના પશ્ચિમ વિભાગમાં સ્થાન મળ્યું. આ નાનકડી હિદ-ભૂમિના ઓક વિભાગમાં ત્રીસ જેટલા ઓક ગજવીઓએ બસો બર્ષ મુંદ્રી રાજ્ય હયું એમ મિહાઓ ઉપર મનાય છે. ઘણો મતિહાસ અધારમાં છે. ઓસની સ્વભૂમિથી છૂટા પડેલા આ ગજવીઓ ૧૧ ઓક મતિહાસકારોને સુદાં ખળ નથી. સિહાઓ તેમના મળે છે, પરંતુ તેમના નામ અને તેમની સત્યતાઈ રહેલી અશુદ્ધ ઓકલાપા

મિલાય ભાગ્યે જ તેઓ કાર્મ વધારે કહે છે. વારે જનગીતો' એ ઓક ગાજીઓનો કેટલોક ઇતિહાસ મળી આવ્યો છે, એમાં મિનેન્ડ બહુ જનગીતો છે એની ગજારાની શબ્દ-આજના મિલાઈ ઠાટમાં લગી. ખીને ઓકરાજ જનગીતો થઈ મયો એપોલોડોટર એજો કાઠિયાવાડમાં વિજય મેળવ્યો હતો એવી એક સંભારના છે

મદરાસ ગણુતો ઓક રાજા મિનેન્ડ તો અંતે મિવીન્ડ નાં એળખાઈ બોદધર્મો બની ગયો હતો એ લખીકત 'મિલીન્ડ પન્દા નામની બોદધર્મો આપણને કહે છે. આર્યસંસ્કૃતિએ ઉપજાવેલું જ દમ તો નીકાળ કરી લેનાર આ ઓકરાજનો ઇતિહાસ કે ભાગના વસેલી આખી ઓક પ્રજાનો ઇતિહાસ કહી શકાય ઓ અને આર્યસંસ્કૃતિના શક્ય એટલો સમન્વય સાધી ગજન અને ૧૪ પેઠાના નામ અને ધર્મ છોડી આર્યસંસ્કૃતિમા લખી ગયા કે રૂપરૂ ધાય છે ઐતિહાસિક પ્રમંગ તરીકે ઓક રાજાઓને જુદા પાડી આપણે ભલે ગણીએ. ઓક પરદેશીઓ બસો વર્ષના સમયમાં આર્યો બની ગયા અને તેમજ અગિયાર પછી જુનાઈ જ. રાત્ર સિદ્ધાગોધકોની જુનજુનામની રૂપ મની ગયું એ સાચ તેમજ હાથે જ નોખા પડેલા ઓક તરીકે એળખાવ્યા કરે. ગાધા શિલ્પની કલા એ આર્યકલાનો વીકીક મહારવનો વિભાગ ગણાય કે ગાધાર શિલ્પમા દેખાતી માકકલાની હાયામા એ ઓક-આર્ય સંપર્ક કે ધર્મજુનો પ્રસારો આપણને લેવા મળે છે એટલી જ ઓ સર આપણે સ્વીકારવી નહી. એ મિલાય તો ભારતીય ઓક ભારત નિનાસી આર્યધર્મો બની રહ્યા.

(૪) પરંતુ ભારતનો પરદેશ સંપર્ક અહીં અટકતો નથી પાર્થિવન પ્રજાના એક રાજકર્તા મિશ્રીડેન્સે ઈ. સં. પૂર્વે ખીટ સગીમા સિંધુ નદી સુધી ધસારો કરાંની લખીકત મળી આવે છે પશ્ચિમ પળપગા માહિસ નામના અને ઈંદહાગમા પોનેલીમ અંજીજી નામના પાર્થિવન નામઓના ગજવદુકડા હતા એમ લાં

૧. ઈસવી સનની પહેલી સદીમાં મિંતુમુખ અને તેથી યે આગળ પાર્થિવનો પહોંચ્યા હશે. પરંતુ એ બધા પાર્થિવનો ભારતવાસીની જાગૃતીય સંસ્કૃતિમાં લગી ગયા. અથવા પન્દેશીઓને પન્દેશીની રાકાગ કે કેમ એ વિચાર કરવા સન્મુ" છે.

(૫) ગુજરાતને ખાસ રૂસ ઉપજાવે એવી શક નામની રહેશે પ્રગ્ન અહીં મહજ ઉલ્લેખ માગે. પાર્થિવનો માફક એ પણ ત્રિમ એશિયાની એક ફરતી જાત. યુદ્ધ-ચી નામની જાને શકાને ખૂમિમાથી ધોડેલી કાઢ્યા. શકોએ એશિયાર્થ ઓકાને ગ્યાનબ્રહ્મ યા, અને ઓકાની પાછળ શક લોકો પણ જુદે જુદે માર્ગે ભાગતમાં નાવવા લાગ્યા. ભાગતના જ એક વિભાગ સગ્યા અધ્યાનિસ્તાન અને ખૂમિગતાન ગણાય દેલમન્ડ નદીને કિનારે શક લોકોનો ઘર વમવાટ થયો અને એ પ્રદેશ મકન્ધાન નામે વામા કાળ પુધી ઓળખાતો. એ પ્રદેશના આજના મિસ્તાન નામના એ ઇતિહાસ નોધાર્થ ગ્લો છે. શક ટોળીઓના પ્રેસનું પગિણામ એ આપ્યું કે ભાગતમાં ત્રણ મહત્વના શકગ યો ન્યાપન થયા :

૧ વાયવ્ય મન્દહત્તું ગણ્ય - જેની રાજવાની તક્ષિણિવામાં હતી.

૨ મધ્યભાગતમાં અપાયક્ષું ગણ્ય - જેની રાજવાની મયુગમાં હતી

એ બન્ને શકગંચોના રાજાઓને ઇતિહાસકાગે ઉત્તર ક્ષત્રપો નગીકે પીછાને છે. બન્ને એક પણ મની જતા.

૩ માળવાથી તદિતવાડ મુખીન પ્રદેશનુ નાન્ય એ પશ્ચિમ ક્ષત્રપોને નામે ઓળખાય છે.

શકગજવીઓ પોતાને ક્ષત્રપો - ક્ષત્ર. રાજા મેટ્રપ - તર્ગકે ઓળખાવના. મેટ્રપો એટલે મરમુ તા કના મન્દાગજઓના તેઓ મરમુમાં કે પ્રતિનિધિ હતા તે જણાવુ નથી. જ્યેષ્ઠ એ નર્વ અત્રત્ર મન્દાગજો હતા એમ દેખાય છે ચર નાન ઉત્તર ક્ષત્રપોના મળ્યા હ, અને તેમની કશી વચારે રિગતો નાલી નહી. પરંતુ પશ્ચિમી ક્ષત્રપો તો સત્તાવીસ ઉપગતની મળ્યા પસાવે છે, તેમનુ રાજ્ય એક

વિશાળ ખેતાર કમ્ય હતુ અને ત્રણસો વર્ષ સુધી તેમનુ રાજ્ય ચાલુ
આ ક્ષત્રયો પરદેશી મટી ભેંતજેતામા એકાદ પેઢીમા જ આ
જની ગયા તેમના નામ ઉપગ્યા લાગ્યે માર્ત તેમને પરદેશી માને
તેમણે સંસ્કૃત લાપાના ઉત્કર્ષ માટે કરેલા પ્રયત્નો જતાની આપે છે
કે તેઓ કષારના શક મટી આવ્યા જની ગયા હતા

() શક મગખી જ પતિગ્નિયતિ કુશાણુ નામની પ્રજાએ પશ્ચ
અનુલવી સુહ-ગ્રી નામની ભટકતી તુર્ક પ્રજાનો એક વિલાગ તે
કુશાણુ પ્રજા ચીનના નાયબ્ય વિલાગમા મૂળ તેનો વસવાટ હૂણ
પ્રજાએ જ સ પૂર્વે ૧૬૫ મા તેમની સ્થિરતાને હલાવી નખી ભાગા
એ તુર્કી પ્રજા શક લોકો ઉપગ વટી પડી અને શકના પ્રદેશો તેમને
હાથ કર્યા બેકરીયામા સહજ સ્થિર જીવન તેમણે ગાળવા માડ્યુ
હતા એ પ્રજા સો વર્ષ દરમિયાન પાય રાજ્યોમા વહેચાર્ક મર્ગ
એનામા કોઝોલા કડદીસીમ - કડદીસીમ પહેચો - એ નામનો એક
પગાકમી પુરુષ તેમની કુશાણુ શાખામા ઉત્પન્ન થયો એણે પાંચે વિલા
ગમા વટે ચાલતા રાજ્યો બેગા કર્યા, પેલે સર્વસત્તાધીશ બન્યો
અને ભારત તરફ તેણે પોતાની નજર ફેગવી એ ધર્મે બીજા હતો

પરંતુ ભારતમા પ્રવેશ મળે તે પહેલા હિંદુકુશ પહાડની પતિમે
અને દક્ષિણે આવેલા ગ્રીક અને પાર્થિયન રાજ્યોનો સામનો ક
વાની એને જરૂર પડી કડદીસીમે એ કાર્ય કર્યું પણ ખરુ નહુ
લના સચવાઈ રહેના ગ્રીક રાજવી દરમિયસને હરાવી તેણે મા
સત્તાના અવશેષોનો અત આજ્યા વળી પાર્થિયન મજબુતકાનો પણ
એ વિલાગમા એણે નાશ કર્યો, અને ભારતને પોતાની મુઠીમ
લેવા િ યોજના કરવા માડી ત્યાંતો એ કુશાણુ રાજવી મૃત્યુ પામ્યો

એનુ અધૂરુ કાર્વ એના પુત્ર વેમા કડદીસીમે પૂરુ કર્યું
જતાગસ મુનીનો ભારતપ્રદેશ જતી લર્ક હિંદુકુશ પહાડ િ બનને
આજુએ વિમ્બરેનુ એક મહારાજ્ય એણે સ્થાપ્યુ એણે પોતાની
રાજધાની ભારતમા ન ગયાપી, પરંતુ એ પોતાના વસ્કરી અમળ

દારો અને મુગાઓને મોકલી ભારતીય રાજવહીવટ ચલાવતો. નવાઈ લાગે એવી આ પરદેશી કહેવાતા રાજવીની એક હકીકત એ છે કે એ ધર્મે શૈવ હતો !

એના પછી ગાદીએ આવ્યો મુવિખ્યાત મહારાજ કનિષ્ક. કડકીસીમનો એ પુત્ર હતો ? સગો હતો ? સરદાર હતો ? ઇતિહાસમાં એનો જવાબ મળતો નથી, છતાં એ કડકીસીસે મેળવેલા મહારાજ્યનો ચારસ બન્યો અને કુશાણ મહારાજ્યમાં કાશ્મીર તથા મગધને જોડી દર્ધ તેજે પોતાની સત્તા ગોખીના રણ મુધી વિગ્તારી, એટલું જ નહિ; ચીન પામેથી કાશ્મીર, ચારકંદ અને ખોતાન મગધા ઇલાકાઓ પણ કબજા કરી. કનિષ્કે કર્યા મૌર્યવંશી ચક્રવર્તી અને અશોકના સામ્રાજ્યની માફક ભાગતની મગદ્દ બહાર ભાગતીય સત્તાને વિગ્તારનાર મહારાજ કનિષ્ક હવે પરદેશી મટી ભાગતીય ગજવી બની ગયો હતો. એનું 'ભારતીયપણું' ને રીતે સિદ્ધ થાય છે : (૧) પુરુષપુત્ર-પેશાવરમાં એણે પોતાની રાજધાની ગ્યાપી, ભારતની મગદ્દમાં નસવાટ કર્યો; અને (૨) એણે ભારતદીપી જોદ્ધમાર્ગ ગ્રીકગી વીધો. વિંધ્ય પર્વતથી ગોખીના રણ મુધીનું મધ્ય એશિયામાં 'રિન્તગેન' આ મહારાજ્ય આજના ભાગતીય નાગરિકને એક સત્ય શીખવી ન્હુ છે : ભાગતીય મત્તા એક વાર નહિ, વધારે વાર, આજના ભાગતની મગદ્દને દૂર દૂર આજના પરદેશ ગાળના પ્રદેશો ઉપર સર્જ મર્જ છે. વિન્તા પોતાનો વિજય બૂબી ભાગતીય સંસ્કૃતિ અને ભાગતીય ધર્મને અપનાવી બેતો હતો એમાં જ ભાગતીય સંસ્કૃતિનો સાચો નિજલ છે. †

કનિષ્કે બાધેલા લખ્ય ગ્રૂપના ખડેરો હજી પેશાવરમાં છે. એ ગ્રૂપની રચના સદીઓ મુધી વોઝોનું આકર્ષણ બની ગઈ હતી મથુરામાંથી કનિષ્કની લખ્ય મુર્તિ પણ મળી આવી છે. જોદ્ધધર્મને પ્રખર વિદ્વાન અશ્વમેધ, જે મહાકવિ કાલિદાસને ગ્રેરણા આપી મગ્યો હતો એમ કહેવાય છે એ, કનિષ્કના દગ્ગારનો વિદ્વાન મુવિખ્યાત આપુર્વેદાચાર્ય ચરક પણ કનિષ્કનો વૈદ્યકીય સલાહકાર હતો. જોદ્ધ

૧૬૬ : ભારતીય સંસ્કૃતિ

મહાયાન પથને કનિષ્કે બહુ ઉત્તેજન આપ્યું. જૌહ વિદ્વાનોની એક મહાપરિષદ તેણે બોલાવી હતી. સક સવત્તરની સ્થાપના પણ કનિષ્ક કરી હતી એમ અભ્યાસીઓ કહે છે. નિધ્યપર્વતથી ગોમીના રથ સુધી પ્રસરેલા આ મહાગ્રંથના આપના કનિષ્કને પરદેશી કહેવે એ કદાચ ઝીણુવટની દૃષ્ટિએ યોગ્ય હશે. પરંતુ બૌદ્ધમતના ગ્રીકો અને પ્રચાનમાં અગ્રેષ્ઠ સંખ્ય મકલ્પ પ્રાપ્ત કરનાર આ રાજાનીને ઐતિહાસિક રીતે ભારતીય વિજેતા તરીકે જ ગણવેા જોઈએ. કંડેશીસ પહેલો બૌદ્ધ હતો. ત્રીમા કંડેશીસ શંક હતો અને કનિષ્ક બૌદ્ધમાર્ગી હતો. એ વસ્તુસ્થિતિ આપની ભારતીય સંસ્કૃતિ ॥ વિશિષ્ટતા સ્પષ્ટ કરે છે. આજના ભારતના સમૃદ્ધ એ પ્રાચીન ભારતની સમૃદ્ધ ન હતી. અફઘાનિસ્તાન અને બલુચિસ્તાન તો તેમાં હતા જ ઉપરાંત કેટલાક વિજેતાઓ હિંદની રેષા મધ્યએશિયા સુધી લઈ જતા હતા અને ભારતના સંસ્કૃતિ એ સરહદો સાથે વિસ્તાર પામતા કરતી હતી. કનિષ્ક પછી વાસિષ્ક, કનિષ્ક અને વાસુદેવ નામના કુશાણવંશી રાજાઓ થઈ ગયા. સૌ વર્ષ સુધી એ મહારાજ્ય ચાલુ રહ્યું, જે કે મહારાજ્ય મટી ગયા પછી પણ એના જ નામથી રાજાઓના નાના નાના રાજ્યા કાબુલ અને પંજાબમાં ચાલુ હતા.

હરાની, ગ્રીક પાર્થિયન શક અને કુશાણ નામે ઓળખાતી જાતો ભારત ॥ મગ્ધ ઉપર અને કદી કદી ભારતના મધ્ય ભાગ સુધી ધસી ગળ્યો સ્થાપતી હતી એનો અર્થ સાથે સાથે એ પથ થતા ગયો કે તે જાતો આર્ય રીકાગતી આર્યત્વમાં લગી જતી, એટલું જ નહિ, ભારતીય સંસ્કૃતિને અપનાવી તેને વિસ્તાર આપતી હતી આ બધી પ્રવૃત્તિ ઉત્તર ભારતને અનુનંદી થતી હતી. આન્ધ્ર મહારાજ્ય

સાથે સાથે દક્ષિણપથને આ લુગમાં રીસરી શકાય એમ નથી. દક્ષિણ ભારતના આન્ધ્રાનું મહારાજ્ય આ સદીઓમાં ખૂબ ધ્યાન ખેંચે છે. આન્ધ્ર પ્રજાનો ઉદ્ભવ અંતર્ય બ્રાહ્મણ જોડેનો જૂનો છે.

ઈ સ પૂર્વે આઠસો વર્ષ ઉપર મોડામા મોડુ ઐતરેય બ્રાહ્મણ રચાયુ ત્યારે આ રાંતે વિધ્યની દક્ષિણનો પ્રદેશ ગણીતો હતો. કદાચ આર્ય-અનાર્યના મિથ્યભાષી આન્ધ્ર પ્રજા ઉપનિષિત થઈ હોય એવો સભન અભ્યાસીઓ સ્વીકારે છે. મૌર્યોનું ઉપરીપણુ તેમને બ્રાહ્મ ગાખવું પડયું હતું, પરંતુ અશોકના અવસાન પછી તેમણે સ્વાતંત્ર્ય જાહેર કર્યું અને મૌર્ય સામ્રાજ્યની સત્તા તોડી પાડવામા સારો ભાગ લીધો. મહારાજા સીમુકે મૌર્ય રાજ્યને છેલ્લો ફટકો માર્યો એ આન્ધ્ર રાજવી સાત વાહન કુટુંબનો ગણાય.

સાતવાહનો એ જ શાલિવાહનના લોકત્રિય વ્યક્તિરેશિષ્ઠચ રૂપે ઓળખાતા નામે આખા ભારતમા જાણીતા થયા. લોકજનપના શાનિવાહનને નિકમ મગ્યો એક વ્યક્તિરેશિષ્ઠચનાગો રાજવી માને છે. પરંતુ શાલિવાહન-સાતવાહન એ રાજકુટુંબનું નામ સીમુક અને તેના પછીના મે રાજવીઓએ રૂપણા તરીના મુખ સુરીનેા પ્રદેશ પોતાને તામે કર્યો પઠયું-પ્રતિષ્ઠાન એ ગોદારંગી ઉપરની તેમ ॥ એક પશ્ચિમ રાજધાની અને રૂપણા ઉપરનું ધાન્યજનક એ તેમની બીજી પૂર્વ તરફની રાજધાની. મસો ૪૪૬ સુરી આન્ધ્રો નિધ ॥ દક્ષિણે જ રહ્યા, પરંતુ કાપ્પનની મગધમહારાજા સુશમાને મારી મગધ ઉપર આન્ધ્રોએ પોતાની સત્તા જમાવી ઉત્તરગપધમા પણ પ્રતિષ્ઠા મેળવી.

સરી મદીની નજીક આરતા આવતા આન્ધ્રોને પણ ગ્રોક, શક, પાર્થિયનો સામે યુદ્ધો કરવા પડયા હશે એવો પૂર્ણ સભન છ, કાર ૧ તેમની સત્તા ઉત્તરમા પણ ક્ષતી માળવા અને મગધ પણ આન્ધ્રાની આણુ વચ્ચે વચ્ચે સ્વીકારી ગયા હતા. પહેલી સિસી સદીના અંતમા પશ્ચિમી ક્ષત્રપોએ આન્ધ્રો પાસેથી માળવા ઝૂટવી લીધું અને કાલિયાનાડ મુખી પોતાની મત્તાનો નિગ્તાગ કર્યો એથી પણ આગળવધી નાસિજ છત્રી સર્વ દક્ષિણનો વાય ન ભાગ પણ તેમણે આન્ધ્રો પાસેથી પડાવી લીધો. ઉત્તર છત્રી મહારાજ્ય સ્થાપનાગ આન્ધ્રે ને માટે હરે

કટોકટીની ક્ષણ આવી પહોંચી. ક્ષત્રપો આખા દક્ષિણને હયમચાવવા તત્પર થયા. પરંતુ સાતવાહન આન્ધ્ર વંશમાં ગૌતમીપુત્ર સાતકરણી નામનો વીર ઈ. સ. ૧૦૬માં આન્ધ્ર ગાદીએ આવ્યો. એણે માળવા-ગુજરાતના ક્ષત્રપોને હરાવી ગ્જપૂતાના સુધી વિજયી સવારીઓ કરી. પચીસ વર્ષના વશસ્વી રાજકાર્ય પછી ગૌતમીપુત્રનો પુત્રમાર્ઝ નામનો પુત્ર ગાદીએ આવ્યો.

એ જ સમયે શક ક્ષત્રપ રુદ્રદામન માળવા અને ગુજરાતનો અધિપતિ હતો. તેની અને આન્ધ્ર પુત્રમાર્ઝ વચ્ચે ભારે મુદ્દો થયે ગયાં. રુદ્રદામને આન્ધ્રોને આગળ વધવા દીધા નહિ એટલું જ નહિ, પણ તેણે માળવા, ગુજરાત અને રાજપૂતાનાના ત્રણે પ્રદેશોને આવરી લેતું એક મહારાજ્ય સ્થાપ્યું. પુત્રમાર્ઝને રુદ્રદામને પોતાની પુત્રી પરણાવી બંને રાજવંશો વચ્ચે શાંતિ સ્થાપવા પ્રયત્નો કર્યા. પરંતુ ક્ષત્રપો અને આન્ધ્રો વચ્ચેના ઝઘડા શમ્યા નહિ. અંતે દક્ષિણના આન્ધ્રવંશીય સાતવાહનોનું રાજ્ય ઈ. સ. ૨૨૫માં તટ થયું. આન્ધ્રોનું મહારાજ્ય સનન માડીચારસો વર્ષ સુધી ચાલ્યું એ હકીકત પ્રાચીન વારાંકોનો વિચાર કરતાં ધ્યાન ખેંચે એવી છે.

પછી તો પશ્ચિમી ક્ષત્રપોએ દોઢસો વર્ષ સુધી દક્ષિણનો ટેટકોક ભાગ પોતાની મત્તા નીચે આવ્યો. આમ આન્ધ્ર મહારાજ્યનો અસ્ત થયો. દક્ષિણના ઉત્તર વિભાગમાં ક્ષત્રપો સત્તાધીશ થયા. આલીરાએ આન્ધ્ર રાજ્યનો પશ્ચિમ વિભાગ મેળવ્યો, કદમ્બોએ દક્ષિણ વિભાગ હસ્તગત કર્યો, અને મંદિરાકુ નામના ઉત્તર તરફથી આવેલા રાજવંશે આન્ધ્રોના પૂર્વ પ્રદેશ ઉપર પોતાની સત્તા ગથાપી. આમ આન્ધ્રનું વ્યાપક મહારાજ્ય જમીનદોગ્ત થયું અને તેની ઉપર ચાર નવીન સત્તાઓએ પોતપોતાના સત્તાવિશાગ્રો રચ્યા. પરંતુ દક્ષિણ એટલે માત્ર ગોદાવરી-કૃષ્ણાનો જ પ્રદેશ નહિ; એથી પણ દક્ષિણે આપણું ભાગ્ય સમુદ્ર પર્વત ત્રિકોણાકારે લંબાય છે. ત્યાંનાં ત્રણ પ્રાચીન રાજ્યો: ચેંગ, ચેલા અને પાડમ. અસોકના સમયમાં તેમનો ઉલ્લેખ ખરો.

આન્દ્રોનુ ઉપગીપણું તેમજે પણ લાખા સમય સુધી સ્વીકારેલું.
આન્દ્રોના પતન સાથે એ ત્રણે દક્ષિણી ગાંત્યો સ્વતંત્ર થયા.

ઉત્તર અને દક્ષિણ ભારત ગંગા વિભાગોની વિશિષ્ટતા ખરી.
હતા રાજકીય દૃષ્ટિએ પણ એ બન્ને ભારતવિભાગોમા મૂળભૂત
એકતા—કહો કે મૂળભૂત ગાંત્યીય પરિચય—અપે હતા. મૌર્યસામ્રા-
જ્યના કાળથી એ સબધ સ્પષ્ટ થતો આવ્યો છે. ઉત્તર ભાગતમા
મિનેન્ડર—મિલીન્દ સગ્યો ગ્રીક રાજવી ગાંત્ય સ્થાપી બૌદ્ધધર્મ
સ્વીકારી આર્ય બનતો હતો. કડકીરીમ અને કનિષ્ક કાર્ન પણ સમૃદ્ધિ
ગર્વ લે એવા મહાગાંત્યો ગ્યાપી આર્ય બની ચૂક્યા હતા, ત્યારે
દક્ષિણ ભાગતના આન્દ્રો દક્ષિણમા તેમ જ ઉત્તર ભાગતમા પોતાનું
મહાગાંત્ય લખાવી રહ્યા હતા, જેમા પરદેશી મનાતા શક ક્ષત્રપોએ
પણ મધ્યભારતની વિશાળ પટ્ટી ઉપર રાજ્ય સ્થાપ્યું. એ શક
ગાંત્યોએ પણ આર્યધર્મી હતા

યુગના મહારાજ્યો

ઈ સ પૂર્વેની બીજી સદીથી ઈ. સ ની ચોથી સદી સુધીના
બે વર્ષ એ હસો વર્ષમા ભાગતીય સમૃદ્ધિની અમર નીચે
આવેના દેશી પન્દેશી ગાંત્યર શોએ આન્દ્રોનું કુશાલ્યોનું અને ક્ષત્રપોનું
એમ નથુ નવા મહાગાંત્યો—સામ્રાજ્યા—ઉપજાયા એ મામ્રાંત્યો
મૌર્યોની માફક ભાગતના નિસ્તારને પરિમ અને ઉત્તર એશિયા સુધી
લખાવી રહ્યા હતા ભારતીય સમૃદ્ધિનો રાજગીર આરિ નાગ મહા-
ગાંત્યોમા પણ સતત થયા આ થો છે એ ન્જે કોઈ અન્યાસી જૂને
ભારતની પડતીના કાગલોમા ભારતના રાજગીય ટુકડાઓ અને તેમની
વચ્ચેના ધર્ષણોને લેને આપણે વારવા ગળ્યાના કરીએ પરંતુ
મહારાજ્યો અને સામ્રાજ્યો ગ્યવાની ભાગતીય સમૃદ્ધિમા સતત શક્તિ
રહેતી છે એ સત્યને અનગણ્યતા પહેલા આન્દ્રન શીય ગ્રીમુક તથા
ગૌતમીપુત્ર સતતકલ્પિને, કુશાલ્યવશી કડકીસીસ અને કનિષ્કને ગ્રીક-
વશીય મિનેન્ડર—મિનીન્દને, શકન શી ક્ષત્રપ દુદ્દામનને આપણે

રણે વીરગીએ એ મર્ મદાગાનાના અપાક હતા તેમના રાજ્ય
મદીએ સુ રી આદ્યાં છ તેમના ગાજ્યિન્ના લાગતને - ભાગતની
મંદુરિતને એશિયાન્યાપક જનાવનાની તાકાત ધરાવતા હતા એટલે
આપણે જરૂર નોધવું પડશે

અને ભારતનો નિનાસ રીકારના, ભાગતનો ધર્મ રીમાના,
ભાગતીય નામો રીકારનાર, ભાગતીય લક્ષણો રીકારનાર ભાગતીય
પ્રજાના ભગી જનાર પ્રજાઓને આપણે પરદેશી કહી, પરદેશી માની,
નિજેતા તરીકે રીકારી રીનતા અનુભવવા ની જરૂર છે જરૂર નથી
આવડે મંદુરિતના ઓતપ્રોત થઈ ગયેના પરદેશીઓને મંદુરિત સિધ્ધાઓના
મુખવટા અને સિધ્ધિપાણના કારણે પરદેશી માનવાથી તેઓ
પરદેશી બની જતા નથી પરદેશી આવા છતાં એ પ્રજાઓને
ઇતિહાસ ભારતનો ઇતિહાસ બની જશે છે આપણા પ્રાચીન ઇતિ
હાસ ની આખ પથ હજી - આજ દીન સુધી - હજી જુ યુ યગી રહી
છે સગા સમજણ પડે એવો ગાજ્યીય ઇતિહાસ આપણો રહ્યા
નથી જતા સંસ્કૃતિનું માતૃત્વ સમજી શકાય એવા સાધનો આપણી
પાસે જરૂર જ ભાગતના રાજ્યીય ઇતિહાસની રેખાઓ વિચારી લીધા
પછી ભાગતીય સંસ્કૃતિના મંદુરિતો સમજવા સુવલ થઈ પડશે આન્ધ્રો
કુશાણો અને ક્ષત્રપો ની અ ની રહતી નિદાગી આપણે આગળ ચાલીએ
એટલે મંદુરિત સમજી નીએ કે આ રહેવાતા પરદેશીઓ ધર્મ અને
સંસ્કૃતિએ ભાગતીય બની ચૂક્યા હતા

[૩]

ઈ સ ૩૦૦ થી ઈ સ ૫૦૦

તની સ્થિતિ

ઈસવી ત્રીજી સદીમાં લગભગ સો ર્ધ સુધી ડોર્ મહા રાજ્યનો
વેખાતો નથી ભારત નાના નાના રાજ્યોમાં વહેંચાઈ
હવે ત્યારે નાજકુટ્ટો મોના વ્યક્તિગત રાજ્યાં પથ હતા અને

પ્રજાસત્તાક રાજ્યો પણ હતાં. અદર અદર ઝઘડાઓ ચાલ્યા કરતા હતા. હારજીતના લોચક આમતેમ હાલતા રહેતા. મહારાજ્યો અને સામ્રાજ્યોના અગ્ર પછી જીબી થતી આવી પરિસ્થિતિ ભારતે વારવાર અનુભવી છે ઇસવી સન પૂર્વે છઠી સદીની શરૂઆતમા ભારતની જે નિયતિ હતી તેવી જ નિયતિ ઇસવી સનની ત્રાંછ સદીની શરૂઆતમા દેખાઈ આવે છે

પરંતુ જેમ ઇસવી સનની પૂર્વે મગધ મહારાજ્યે ભાગતને નિયતતા આપી તેમ આ યુગમા પણ મગધ મહારાજ્યે ભાગતને ફરી નિયતતા આપી. એ ઐતિહાસિક ગનાવ નોંધવા મન્જો છે એટલું જ નહિ; ભાગતને એક સુવર્ણયુગ મગધના મૌર્યવંશે સ્થાપન કર્યા તેમ ભારતના બીજા સુવર્ણયુગને મગધના ગુપ્તોએ જન્મ આપ્યો. ભાગતે ગર્વ લેના સરખા એ મહારાજ્યો.

ગુપ્તવંશ

ચોથી સદીની શરૂઆતમા શ્રીગુપ્ત અગર ગુપ્ત નામનો એક રાજવી મગધના સકેઆઈ ગયેલા એક વિભાગમા જન્મ્ય હતો. એના પુત્રનું નામ ધટોત્કચ. એ બન્નેના રાજવંશીવટમા કશી નિશિષ્ટતા હજી દેખાઈ નથી. પરંતુ ધટોત્કચના પુત્ર ચન્દ્રગુપ્તથી એક નૂતન પ્રકાશિત ઇતિહાસસૃષ્ટિ જીબી થાય છે. એ ॥ પિતા અને પિતામહ બન્ને 'મહાનગ્ન' તરીકે મબોધન પામ્યા એટલે તેમણે

મહારાજ્યને લિંગ્લીઓનો સાથ મળ્યો. ચન્દ્રગુપ્ત અને કુમારદેવીને પુત્ર મહાન સમુદ્રગુપ્ત માતાના ઉત્તેજમા ગર્ભ થે છે કુમારદેવી સગંધી પ્રભાવશાળી સ્ત્રી પતિ અને પુત્ર બન્નેને ઊજળા બનાવે છે ચન્દ્રગુપ્તનો નાભ્યનિગ્તાગ નક્કી થઈ શકતો નથી, છતાં મગધ ગઠ અને ચન્દ્રગુપ્તે ભાગ્યમા ભારે મહત્ત્વ અપાવ્યું એમ જરૂર કહી શકાય.

સમુદ્રગુપ્ત

ઈ સ ૩ ૦મા ચન્દ્રગુપ્ત અરસાન પામ્યો અને તેની ગારીએ તેનો એથી થે ૧૧૧રે મહાન પુત્ર સમુદ્રગુપ્ત આ બો ભાગ્યના પ્રથમ પશ્તિના મહાન રાજવીઓમા સમુદ્રગુપ્ત ઉચ્ચ જ્ઞાન મેળવે છે અશોક, ઈન્દ્ર ૭૫ અને અકમળ સાથે તેની ગણના કરી શકાય માત્ર એ યુગના જ નહિ, પરંતુ સમસ્ત ઇતિહાસમા થઈ ગયેલા મહાન વીર સેનાપતિઓમા અગ્રસ્થાને આવે એવા સમુદ્રગુપ્તનો રાજ્યકાળ મોટા મોટા યુદ્ધબેનનમા વીલ્યો એમ કહીએ તો આને પ્રથમ મગધની આસપાસના નાથો ઉપર સમુદ્રગુપ્ત વિજય મેળવતો આવ્યો પૂર્વ બંગાળ અને આસામ સુધી એણે માત્રાજન લખાવ્યું પશ્ચિમ અને ઉત્તરે આવેલા નેપાળ તથા માલવ, વૈધિય, આજુર્નિય, મદ્ર અને આલિર સરખા ગણ રાજ્યોને નમાવી તેણે ખડગી વીધી ગુજરાતના પશ્ચિમી ક્ષેત્રો અને હવે આફઘાનિસ્તાનમા જ સરકાર ચલાવી ગયેલા કુશાણવંશી રાજવીઓએ પણ સમુદ્રગુપ્તની કૃપા માગી લીધી.

આમ આખો ઉત્તરભારત સમુદ્રગુપ્તે પોતાનો બનાવ્યો, અને પછી એણે દક્ષિણભાગ તરફ દષ્ટિ નાખી મધ્યરાત્રના વનપ્રદેશોથી શરૂ કરી એગિપ્તમાને સમુદ્રકિનારે થઈ ઢેક દક્ષિણમા મદ્રાસની વાય-એ આવેલા પલ્લવોના કાચી પાટનગર સુધી તે પહોંચી ગયો એવું ઈન્દ્રિયા ઈન્દ્ર પણ તેની સાથે સાથે અગળ વધતું તત્તુ હિન્દી મદ્રાસાગરના કંઠના ય દ્વીપો સમુદ્રગુપ્તને શરણે આવ્યા એ દ્વીપોના

1535 નામ એકબીજાના નથી, પરંતુ આજ પન્દેશ મનાતી કેટલી

યે ભૂમિ સમુદ્રગુપ્તના રાજ્યનો વિભાગ બની ગઈ હોવી બ્લેન્ડે-
સમુદ્રગુપ્તનું નામ જ તેના મુદ્રવિજયનું સ્તંભ છે જે જે રાજ્યો
ઉપર તેણે વિજય મેળવ્યો તે સર્વના આંતરિક વહીવટમાં તેણે કરી
દખલ કરી નહિ તેનો સત્તાસ્વીકાર થાય એટલે જૂનો નહીવટ હોય
તેમ ચાલુ રહેતો આથી તેણે ચારે પાસ પોતાને માટે સદ્માન
ઉપજાવ્યો અને મહારાજ્યની રચનામાં તેને ટેકો મળ્યો ગુપ્તોનું
સામ્રાજ્ય સમુદ્રગુપ્ત પડી સો વર્ષ સુધી પોતાની આબાદી અને
કીર્તિ નિભાવી રહ્યું એમાં સમુદ્રગુપ્તની રાજનીતિ સમગ્ર કારણ
રૂપ ગણાય

સમુદ્રગુપ્ત મહાન યાત્રી તથા સેનાપતિ હતો, સાથે સાથે તે
ઉચ્ચ પ્રકારનો મુત્સદ્દી પણ હતો ઉપગત તે એક સાચો સમ્રાટ
પ્રેમી નૃપતિ હતો તે જાતે કાવ્યરચના કરતો અને મગીતમાં પણ
તેણે પ્રારીણ્ય મેળવ્યું હતું સમુદ્રગુપ્તના ઢેલકાક સિક્કામાં તેને
રીયા વગાડતો ચીતર્યો છે દેખવે પણ તે અત્યંત મુદ્દર હતો, અને
તે પાટીપુત્ર ન હતો છતાં ગજગાદી તેને જ તેના પિતાએ આપી
હતી વૈશ્વધર્મનો નાજ્યસ્વીકાર ગુપ્તોએ કર્યો હતો અને સમુદ્રગુપ્તે
તો અધમેધ યજ્ઞ કર્યો પરંતુ તે ગંદોને પણ ઉત્તજન આપતો હતો
બુદ્ધગયામાં ગાનાળાઓને રહેવાની સગવડ ન હતી લકાના બૌદ્ધ
રાજાનીએ સમુદ્રગુપ્તના દંપત્યમાં વિટિકાગ મોકલી આ હરકત
નિનાગ્યા નિનતી કા સમુદ્રગુપ્તે મદ્દ ખુશીથી બુદ્ધગયામાં વિહાર
બાધનાની પગલાંની આપી અને તેના પોષણઅર્થે ગામો પણ
દાનમાં આપ્યા

ચન્દ્રગુપ્ત દ્વિતીય

-

નાથી સદીના અંતમાં આ મનાપ્રતાની ગુપ્ત રાજાની નમુ
ગુપ્ત મત્સ્ય પાખ્યા અને તેની ગાદીએ તેના જ સરખા પ્રતાની
તેનો પુત્ર ચન્દ્રગુપ્ત બીજો આ યા એણે પિતાના વિશાળ સમ્રાજ્યને
નવને નવી રીતે વિસ્તાર્યું પશ્ચિમ દશરોને નામ આપ્યા

૧૭૬ : ભારતીય સંસ્કૃતિ

ગુપ્તસામ્રાજ્યનો સંકેત

જે ગજનીઓને કરવાં પડેલાં સતત યુદ્ધ ગુપ્તસામ્રાજ્યની આગાદી ઉપર માઠી અસર ઉપજાવવા માડી. ચંદ્રગુપ્ત પંજી તેનો ભાઈ પુત્રગુપ્ત ગાદીએ આવ્યો. પુરુગુપ્તની માતા કુમારગુપ્તની પટરાણી. છતાં ચંદ્રગુપ્ત પાટળી ગણાઈ ગજગાદીએ ડેમ આવ્યો એ ડેમ હજી ઊઠતો નથી. પુરુગુપ્ત પંજી તેનો પુત્ર નરસિંહગુપ્ત તમા પૌત્ર કુમારગુપ્ત બીજો ગાદીએ આવ્યા. ઈ. સ. ૪૭૬થી ૫૦૦ સુધી બુદ્ધગુપ્તે રાજ્ય કર્યું ત્યાં સુધી ગુપ્તસામ્રાજ્યનું ગૌરવ આજુ ગણું. ત્યાં પંજી ઈ. સ. ૫૧૦માં ભાનુગુપ્ત નાજકર્તા હતો પરંતુ બુદ્ધગુપ્તના ઈ. સ. ૫૦૦માં થયેલા અણુ પંજી ગુપ્તસામ્રાજ્ય ડકળી ગયું અને તેનું મુખ્ય કાગણું હજી પ્રજનન આક્રમણ જ ગણી શકાય. ચીની મુસાફર ફાહિયાન

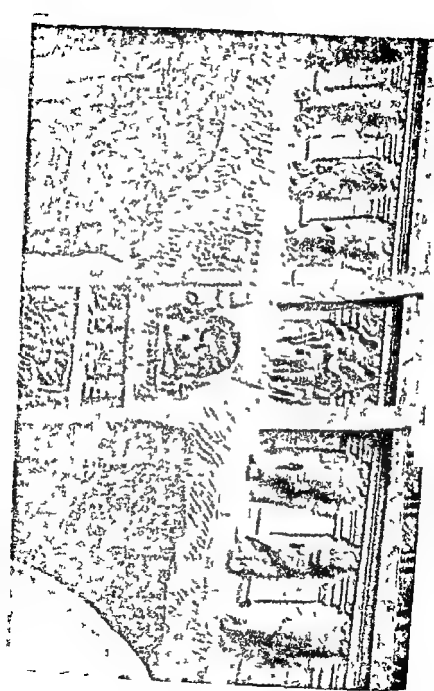
મોરિયુગની જાહેજલાલીની ચત્રત્ર સાક્ષી આપનાર ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યના દગ્ગારમા ગહેવો ઝાંક એવચી મેગઝિનીસ. ગુપ્તયુગની જાહેજલાલીનો સાહે પણ એક ચીની મુસાફર ફાહિયાન વિક્રમાદિત્ય ચંદ્રગુપ્ત બીજાના રાજ્યકાળમા ફાહિયાન ભારતની યાત્રા એ આવ્યા હતા. ગુપ્તયુગના સમયની સમૃદ્ધિ, વ્યાપાર, કલાપ્રિયતા, વ્યવસ્થિત ગજનહીવટ અને બુદ્ધિની ઉચ્ચ કક્ષાની તેજો ભારે પ્રશંસા કરી છે. જમો નર્પનુ આ ગુપ્ત મહાગત્ય ભાગતનો એક સુવર્ણયુગ ગણાય છે. આટલા પ્રતાપી સમ્રાટો એક પંજી એક થતા આવ્યા એ મુભાગ્ય બીજા રાજ્ય જોમા ભાગ્યે જ મજે એમ છે.

[૪]

ઈ. સ. ૫૦૦ થી ૬૫૦

પશ્ચાત્તગુપ્તો

પણુ હવે ગુપ્તસામ્રાજ્યની વાખાલીખી શરૂ થઈ અને ઉત્તર-ભાગતમા જુદા જુદા રત્રત્ર ગજો રચપાયા; છતાં મગધ-વિસ્તારમા

એ પછી લગભગ બસો વર્ષ સુધી - ઈ. સ. ૭૦૦ સુધી - ગુપ્ત-
નામધારી રાજવીઓ રાજ્ય કરતા રહ્યા. ગુપ્તસામ્રાટોના વંશ સાથે
આ પશ્ચાતગુપ્તોને શો સંબંધ હતો તે પૂરું સમજાતું નથી.
હા-સાત પેઢી સુધી ઉત્તરોત્તર લગ્ન વંશજો ઉત્પન્ન કર્યો જતો ગુપ્તવંશ
પછીથી માત્ર મગધપ્રાંતને સામ્યવી રાજો એવા વંશને ઉત્પન્ન કરે
એ રવાનાવિક ગણાય. એ વામણા બની ગયેલા ગુપ્તોને તેમના
પશ્ચિમ પડોશી મૌખરીઓની સાથે યુદ્ધો કરવાં પડ્યા.

મૌખરીવંશ

આજના ઉત્તરપ્રદેશ - સંયુક્તપ્રાંત - માં મૌખરીઓનું રાજ્ય
જેર પકડતું આપ્યું. બે મૌખરી રાજવીઓ ઇશાનવર્મન અને તેના
પુત્ર સર્વવર્મને મહારાજાધિરાજનું પદ પણ ધારણ કર્યું. મગધ-
રાજ્યનો કેટલોક ભાગ મૌખરીઓએ ખૂંચવો પણ ખરો. તેમણે
પોતાનું મન્ય ખૂબ વધાર્યું અને દક્ષિણના આન્ધ્રપ્રદેશ ઉપર પણ
વિજય મેળવ્યો. આમ ગુપ્તસામ્રાજ્ય વધી તત્કાળ બીજું સામ્રાજ્ય
બને ઉદ્ભવ્યું ન હોય; છતાં મૌખરીઓ કનોજમાં પોતાનું મહા-
નત્ય તો ગ્યાપી શક્યા.

મહારાજ્ય કે સામ્રાજ્યની જગમદાગીઓ પણ મહાન બને છે.
મૌખરી રાજવીઓએ મહારાજ્ય ગ્યાપ્યું એ ખરું, પરંતુ તેમણે
દુર્ગપ્રત્નનો સામનો કરી ભારતને એ ગ્યાપ્ય આપ્યું એ મૌખરીઓની
નોટામાં મોટી સેના ગણાય. ગુપ્તસામ્રાજ્યના પાડવા કાળમાં દુર્ગ-
દોળાએ ભારતનો સીનાટો ભાગવા નાડ્યો દતો. ગુપ્તોએ તેમના
ધસાગને અટકાવ્યા, પરંતુ તેમાં જ આપ્યું સામ્રાજ્ય તાલી ગયું.
ગુપ્તો નિર્વાણ થયા એટલે દુર્ગોનો સામનો કરનાર કોઈ રહ્યું નહિ.
ધસમસતા પૂરની માફક દુર્ગદોળા ઉત્ત-ભારત ઉપર ફરી વળ્યા.
તેમણે શહેરો લાગ્યાં, મંદિરો અને મદ્યેનો તોડ્યા. લૂંટફાટ ચલાવી,
સામે ધનારની નિર્દય કતલો કરી નાખી, તથા આગાદીને જડ-
મળથી ઉજેડી નાખવા માંડી. ખીલોની સામે તેમને ભારે અશુભો

૧૭૮ : ભારતીય સંસ્કૃતિ

હોય એમ લાગે છે. ભારતની પ્રજા ત્રાહી પોદારી ગર્જ. કાખૂત અને
સ્વાત નદીની ખીણો ત્યારે ભારતીય સંસ્કૃતિનાં પ્રકુલ વિશ્વવિખ્યાત
કેન્દ્રો. એ કેન્દ્રો ઉપરનો હૃદયધસારો એવો ભયંકર નીવડ્યો કે ત્યાંની
બોદ્ધમાર્ગીય વસતી, આબાદી અને સંસ્કૃતિની જડ ગાખડી ગર્જ.
આજ સુધી એ પ્રદેશ સ્વરથ સંસ્કારી વસવાટને રથાને જંગલી
યુદ્ધપ્રિય જતોતો ભયંકર નિવાસ બની રહ્યો છે એ હજુના આક-
મણુની અસર હોય એમ ટેટલાક વિચારેા માને છે. પંજમ અને
રજપૂતાના ઓળંગી ગાલિયરમાં હજોએ રથાનક મેળવી માળવા
કગજે કયું, અને એક વખત એવો ભય પણ ઊપજ્યો કે આખું
ભારત આ ઝૂની હજુરોળાંન રૂર ઝૂન સામે કચરાઈ જશે.
યુરોપના રોમન સમ્રાજ્યને તોડી પાડનાર આ હજોનું રાજ્ય યુરોપ
અને એશિયા બન્ને ખંડોમા ફેલાઈ ગયું. સાકલ - સિયાલકોટમાં
તેમની હિંદી રાજધાની હતી. તોરમાણ્ય અને તેના પુત્ર મીરીંકુલ
- ગુપ સરખા દક્ષ લડવૈયાઓની દોરવણી નીચે રાજ્ય રથાપી ચૂકેલા
હજોનો યુગ ભારતવાસીઓને ભયંકર ઓચાર સમેા દેખાશે.

આ ભયનું નિવારણ કરનાર બજો પણ ભારતેતત્કાળ ઊપજબ્યાં.
ઈશાનવર્મને મૌખરીઓને ફેળવી હજુ સામે ઊલા કયા અને મૌખરી-
ઓએ હજોના ધસારાને પૂર્વમાં વધતો અટકાવી દીધો. મૌખરી-
વંશનું આ કાર્ય ખરેખર પ્રશંસા માગી લે છે. આ મહારાજ્ય
રથાપનાર ઈશાનવર્મને પોતાનું બિરહ બરાબર સાચવ્યું.
યશોધર્મન

ભારતવાસી પ્રજા એટલે સદા ય હારની, માર ખાતી, સદે
આગળ નમી જતી પ્રજા, એવો લાવ ઉપજાવનાર ઇતિહાસઆલેખન
યથાર્થ નથી એસ પુરવાર કરતાં સાધનો વિપુલ પ્રમાણમાં આપણને
મળી આવ્યાં છે. મૌખરીઓને લઈ ઈશાન બ્યારે હજોનાં રોજાને
મખ્યહિંદ આગળ ખાળી રહ્યો હતો ત્યારે યશોધર્મન અગર વિષ્ણુ-
વર્માન તામનેા એક અબળપ્યો વીર ભારતના આઠાશમાં ચમકી

ગેઠચો. એના પૂર્વજે કાણ, એ કચાથી આવ્યો, શા માટે એણે
હજો સામે બાથ લીડી એ કશે ઇતિહાસ હજી સમજતો નથી.
દક્ષિણ દિશામાંથી એ વીર આવ્યો, અને જોતજોતામાં પોતાની હાડ
વગાડી હજોનો તેણે લખ્ય સામના કર્યો. ઈ. સ. ૫૩૦માં મીડીર-
ગુપ્તને યશોધર્મને એવી મજબૂત દાર આપી કે હજોનો એ પછી જરા વ
ભય રહ્યો નહિ. હવે યશોધર્મનનો વિજય એક પાસ પશ્ચિમ
સમુદ્રને સ્પર્શ્યો, બીજી પાસ હિમાલયને અને ત્રીજી પાસ દક્ષિણ-
ભારતને. તેની એક પ્રશસ્તિમાં લખ્યું છે કે 'શિવ સિવાય કોઈની
આગળ યશોધર્મન નમ્યો નથી - જો કે તેના પગ આગળ મીડીરગુપ્ત
સરખા પ્રસિદ્ધ રાજવીઓ નમતા હતા.'

યશોધર્મનના પૂર્વેતિહાસની માફક તેનો પશ્ચાત્તરિહાસ પણ
અધિકારમાં જ છે. હજોને હગવી મહારાજ્ય સ્થાપી ચૂકેલો આ
એકલ વીર ધૂમકેતુ સરખો અણીને સમયે જીત્યો, પ્રકાશ્યો અને
અમત પડ્યો. તેના પછી કદાચ મોખરીઓના બંધરિયત રાજ્યે
યશોધર્મનના રાજ્યને પોતાનામાં જોળવી દીધું હોય.

વલ્લભીના મૈત્રકે

ગુપ્ત માબાજીના અમતકાળમાં ખ્યાન જેવું એવા મોખરી તથા
યશોધર્મન સિવાયના બીજાં પણ ગણ્યો જન્મ્યાં. એમાંનું એક
ગુજરાતને ઝાળખાવતું વલ્લભીપુરમાં ગથપાથનું મૈત્રકેતુ રાજ્ય.
એની ગથાપના ભટ્ટકે કરી. સંભવ છે કે હજોનું વર્ચસ્વ તેમણે
એક વાર સ્વીકાર્યું હોય. પરંતુ હજોના પરાજય પછી વલ્લભીના
મૈત્રકે સ્વતંત્રપણે ત્રણસો વર્ષ સુધી ગણ્ય કરી શક્યા. તેમણે
ભૂમિવિસ્તાર વધાર્યો, ગુર્જરકિનારાના બંદરોનો વ્યાપારબંધો ખૂબ
ખીસ્યો અને વલ્લભીપુરને ત્રિઘા તથા સંગ્રામનું એક વિખ્યાત
કેન્દ્ર બનાવ્યું. આઠમી સદીમાં સિંધમાંથી આરબોએ આવી વલ્લભી-
રાજ્ય તોડી પાડ્યું હોય એ મંતવિન છે. આમ ક્ષત્રવેં તથા મૈત્ર-
કેએ ગુજરાતને ઝાળવના ઇતિહાસમાં સ્થાન જરૂર અપાવ્યું છે.

વર્ધનવંશ

વલ્લભીરાજ્ય રથપાલુ એ જ સમયે યાજ્ઞેશ્વરમા એક ગાંધ્ય
રથપાલુ જેણે ભારતીય ઇતિહાસને ચમકતી કીર્તિ અર્પી છે રાજ્ય-
રથાપક પહેલા નણુ રાજ્યઓએ સ્થિરતા મેળવી અને યોધા પ્રભાકર-
વર્ધને આસપાસના ગાંધ્યો ઉપર વિજય મેળવી પરમભદ્રાઈ મહાન
ગાંધ્યધિરાજનું બિરુદ ધારણ કરવા સરખું મહત્ત્વ પ્રાપ્ત કર્યું. એને
રાજ્યવિસ્તાર પાળીની વાયવ્ય સરહદથી માળવા સુધી લખાયો હતો.
મ્ સ ૬૦૪ મા તેના યુદ્ધો ચાલતા હતા એનામા પ્રભાકરવર્ધન
મૃત્યુ પામ્યો. એની પાછળ ત્રણ સંતાનો હતા. બે પુત્રો રાજ્ય-
વર્ધન અને હર્ષવર્ધન, તથા એક પુત્રી રાજ્યશ્રી ત્રણે શાકુઓને
ઇતિહાસ રોમાંચ નવલકથા સંજો છે. મૌખરી રાજ ગૃહવર્ધન
સાથે રાજ્યશ્રીનું લગ્ન થયું હતું.

પ્રભાકરવર્ધન પોતાના ગાંધ્યને વિસ્તારતો હતો એ અરસામા
બગાળમા શશાક નામનો એક નાજની ઉદય પામતો હતો ગુપ્ત-
સામ્રાજ્યના અત પછી બગાળ જાગ્રતિ અનુભવના લગ્યુ. છઠી
સદીના મધ્યમા મૌખરીઓએ મોડો-નગાળીઓને દરારી દાગમા
નાખ્યા. અકની સદી પછી શશાકે બગાળની કીર્તિ વધારના માડી
શશાકનો પૂર્વજાતકાસ પુ અધકારમય છે, અને તેને જે ઇતિ
હાસ જાણીતો છે તે તેના નિરોધીઓએ લખેનો છે છતા શશાકે
બગાળાને વિજય દક્ષિણમા ગાંધ્ય સુધી અને પશ્ચિમે કનોજ
સુધી ફેલાવ્યો હતો. કનોજના મૌખરી ગૃહવર્ધનનો સબંધ ગાંધ્ય
શ્રીના લગ્ન અંગે યાજ્ઞેશ્વરના રાજકુટુંબ સાથે બધાયા હતો શશાકે
માલ રાજની મંત્રી સાધી આગ ઉત્તરદિશમા બે પ્રતિરૂપી રાજ્ય
સમૂહો રચાયા. એનામા પ્રભાકરવર્ધન મૃત્યુ પામ્યો અને રાજ્ય
વર્ધન યાજ્ઞેશ્વરમા ગાદીએ બેઠો.

શશાકે એ અરસામા એકાએક કનોજ-કાન્યકુબજ ઉપર
ઝડપી સવારી કરી, મૌખરી મહારાજ ગૃહવર્ધનને માર્યો અને તેની

પત્ની ગણ્યશ્રીને કેદમાં પૂરી

પોતાની ભગિનીના સૌભાગ્યને નષ્ટ કરનાર શશાકના વિજય-મખાચારથી ચોક્કી ઉઠેલા રાજ્યવર્ધને બધ્યો લેના બગાળાઓના ઝડપી સામનો કર્યો બગાળાઓના મિત્ર માનવસૈન્ય માટે તેને મેટા થયો માલવસૈન્યને તેણે હરાવ્યું, પરંતુ કનોજને પાછું મેળવી શક્યો નહિ, પોતાની બહેનને તે છોડાવી શક્યો નહિ, ઉપનાત મ. મ. ૬૦૬માં શશાકને હાથે તે માર્યો ગયો શશાકે વિશ્વાસઘાત કરી ગણ્યવર્ધનને માર્યો એવી પણ એક કથની છે

ધાણેશ્વરની ગાદીએ હવે નાનો ભાઈ હર્ષવર્ધન આવ્યો ગાદી લેવાની તેની પોતાની ઇચ્છા તો હતી જ નહિ; મ. નીચો પણ તેને ગાદી આપતા સંકોચાયા; છતાં ગાદીએ બમતા બરોમઃ હર્ષવર્ધનને પોતાની શક્તિનો પરચો આપવા માંડ્યો પ્રથમ તો તેને પોતાની બહેન ગણ્યશ્રીને કેદમાંથી છોડાવવાની હતી ગણ્યશ્રીને શશાકે તો કેદમાંથી મુક્ત કરી દીધી, પરંતુ પતિ અને ભાઈ બન્નેના મૃત્યુથી રોષાવેશમાં આવેલી રાજ્યશ્રીએ વિધ્યાદેવીના જંગનોમાં નિવાસ કર્યો હર્ષવર્ધન બહેનને શોધતો વિધ્વન વનોમાં આવી પહોંચ્યો અને જીવનથી ઝટાળેલી રાજ્યશ્રી ચિતા સમગાવી જીવતી બગી મરવાની તૈયારી કરતી હતી એને આત્મઘાત કરતી મચાવી પોતાની સાથે પાછો લઈ આવ્યો

આ પ્રસંગ પછી હર્ષે ઝડપી યુદ્ધવિજયો પ્રાપ્ત કરી ભાગતના એક મહાન ગજવીતું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું ઉત્તર, દક્ષિણ, પશ્ચિમ અને પૂર્વમાં વિજય પ્રાપ્ત કરતા એ વીંગગજવીએ ઉત્તરભારતમાં પોતાનો વિજયકે વગાડ્યો બગાળાનો શશાક લાગ્યા સમય સધી તેને વશ થયો નહિ; અને નર્મદાને સામે તીરે જિત-તા દક્ષિણના આનુકંચ પુનઃકેશીએ હર્ષને અટકાવ્યો. છતાં હર્ષની પ્રતિઠા ઉત્તર-ભાગતના સમ્રાટ તરીકે ચલુ ગઈ

તેને જ પગજીત સૈન્ય કેળવ્યું હતું. તેના વીંગતની પ્રશંસા

ભારતભરમાં થતી હતી. એની રાજ્યવ્યવસ્થા પૂર્ણ દક્ષતાથી ચાલી રહી હતી. પ્રજાને તેણે બહુ આબાદ કરી. સાહિત્યનો એ ભારે પોષક હતો, અને તે જાતે પણ એક હિંચ કક્ષાનો સાહિત્યકાર હતો. કાદંબરીનો મુખસિદ્ધ કર્તા બાણભટ્ટ હર્ષના દરબારનું એક રત્ન. ચીની મુસાફર હુ-એન-સંગ હર્ષના શાસનકાળમાં ઈ. સ. ૬૩૦ થી ૬૪૪ સુધી ભારતની યાત્રા કરી રહ્યો હતો અને હર્ષે તેને બહુમાન આપ્યું હતું. હર્ષ જાતે શૈવ હતો છતાં બૌદ્ધમાર્ગનું પણ તેણે સાદું પોષણ કર્યું, અને પશુવધ અટકાવી દીધો. બૌદ્ધમાર્ગીઓ સાથે અન્ય માર્ગીઓની એ પરિષદ ભરતો અને તેના બૌદ્ધ પક્ષપાતથી નારાજ થયેલ બ્રાહ્મણોએ તેના ખૂનની પણ તરફાળ ઝી હતી એમ કહેવાય કે વીરત્વ અને સંસ્કારની સમૃદ્ધિથી જનપ્રિય થઈ પડેલા રાજવીઓ હર્ષનું પણ સ્થાન છે. ઈ. સ. ૬૪૬-૬૪૭માં હર્ષનું અવસાન થયું થાણેશ્વર મૂકી કનોજમાં એણે રાજ્યભાદી કરી. મૌખરી ગંગવી સાં પરણાવેલી પોતાની વિધવા બહેન રાજશ્રીનો ભારે ટેકા મળ્યો હતો હર્ષ પછી

હર્ષનો કોઈ વારસ દેખાતો નથી. અર્જુન કે અરુણાશ્વ નામન તેના મંત્રીઓ નાજબ ધર્મ લીધું. ચીની મંત્રીઓએ એવી વાત મળે આવે છે કે ચીનના પ્રતિનિધિમંડળને અર્જુને લૂંટી લીધું, એટલે તેના આગેવાને તિબેટના રાજવીની સહાય લીધી, અર્જુનને હમણે અને હર્ષના રાજ્યનો કેટલોય ભાગ ગ્રાપી લીધો. એ કથામાં સા કરતા કલ્પના વધારે દેખાય છે. જનાં એટલું તો કહી શકાય કે અરસામાં તિબેટ અને ચીન સાથે ભારતનો સબધ આપણે ધારી રે તે કરતા વધારે માઠ હોવો જોઈએ. તિબેટ અને ચીન ભારતી રાજ્યવ્યવસ્થામાં દખલ કરી શકતા હોય, એટલે મંભર એ યુગમ હોય પણ ખરો.

આ દોઢસો વર્ષ નાગકીય દષ્ટિએ ઓછાં મહત્ત્વના ન કહેવાય શકેતાં સામાન્ય ઓસરી ગયું ખરું; પરંતુ આ યુગ મહારાજ્ય

વગરનો ગ્હો નથી. ઇશાનવર્મન મૌખરીએ મહારાજ્ય સ્થાપી હજોનો પ્રલયપ્રવાહને અટકાવી દીધો. અન્નેષ્યા યશોધર્મને હજોનો સંપૂર્ણ પરાજય કરી ખીચું મહારાજ્ય સ્થાપ્યું. વલ્લભીના મિત્રકોએ રૂદ્રામનની ઓસરી જતી કીર્તિ જાળવી રાખી ગુજરાતને ગૌરવ અપાવ્યું અત્યાર સુધી પ્રકાશમા ન આવેલા જંગ-જંગાળ દેશમાં શશાંક નામનો પરાક્રમી રાજા જાગ્યો. અને એ સર્વની કીર્તિના કળશ સરખો સમાટ હર્ષ વીરત્વ અને સંઝકાગના સમન્વય સરખો ભારતના યશને વધારી રહ્યો. શૈવો અને જૈનો પ્રત્યેની હિદાયતા અને ધર્મસહિષ્ણુતા હર્ષની કીર્તિને ભાગતની સીમા બહાર ચીન સુધી ફેલાવી રહ્યાં હતા. પરદેશીઓના હુમલા સામે ટકી દહેવાની અદ્ભુત શક્તિ ભારતીય પ્રજામાં હતી એ યુગે યુગે તર્કે આવતું સત્ય આ દોઢસો વર્ષે પણ સામીત કરી બતાવ્યું આમ આ યુગ આર્યમંડલના વિજયનો જ યુગ ગણી શકાય. પરદેશ સાથેના સંબંધો પણ ચાલુ જ હતા. મહામદ પયગંબરનો જન્મ પણ અરમસ્તાનમાં આ યુગે જોયો.

[૫]

ઈ. સ. ૬૫૦ થી ૮૦૦ સુધી

ઇશાન સરહદ

હર્ષ એક ભાગતસમ્રાટ તરીકે ઝગપી ગયો; પરંતુ એના પછી એનું સામ્રાજ્ય અદસ્ય યાય છે. એનું રાજ્ય પચાવી પાડનાર મંની અનુનને હરાવનાર ચીની સન્યની કયામાથી એક તત્ત્વ એ નીકળી આવે છે કે હર્ષના સામ્રાજ્યને ટકરાવતી પૂર્વ તરફની ચીની દુકડી એને કામરૂપ - આસામના ભાગ્યવર્મન નામના રાજાનીએ ભારે મહાય કરી હોય ભાગતીય ગજપલટાઓથી કામરૂપ હીક હીક અલગ રહ્યું હતું. ગુપ્તસમ્રાટોને આસામ ખંડણી ભાગ્યું હતું. જૌહ અસર પણ તેણે નહિ જેટી ઝીંટી હતી. નરકામુરના વિષ્ણુઅક્ત પુત્ર ભગદત્તમાંથી આસામનો ગંજવંશ બિતરી આવ્યો મનાતો. ઈ. સ. ની

ચોથી સદીમાં પુષ્યવર્ધન નામનો રાજવી આસામમાં રાજ્ય કરતો હતો. એની બારની પેઢીએ ચથેલા ભારકરવર્મને સાતમી સદીની શરૂઆતમાં આસામની ગાદી મેળવી અને જંગાગના શશાંકનો લય વાગવાથી તેણે સમાટ હર્ષની મેત્રી શોધી. પરંતુ મહાન રાજવીની મેત્રીમાત્રી આસામને તાબેદારી અનુભવવી પડી. હર્ષના ધર્મઉત્સવો અને મન્ય-ઉત્સવોમાં ભાગકરવર્મનને હાજરી આપવી પડતી હતી અને ખંડિયા રાજાનું પદ અનુભવવું પડતું હતું. હર્ષના મૃત્યુ પછી તેના લિંગ-લિખ થતા મન્યને કટકો મારવા આવતા ચીનાઓને તેણે સહાય કરી દેવા એ મંલવિત છે. એ પ્રસંગ વીત્યા પછી ભારકરવર્મને પોતાનું રાજ્ય વિસ્તાર્યું અને જંગાળ જત્યું. પરંતુ ત્યાર પછી ભારકરવર્મનને ઉધલાવી પાડી આવસ્તંભ નામના મનને રાજગાદી ઝૂંટવી લીધી. યવનગાળ્ય આસામમાં, ત્રણસો વર્ષ લગલગ આશ્ચ્ય.

સાલ્વતંભ નામે ઓળખાતો યવન કોણ હતો? યવન એટલે? પૂર્વ તરફથી આવેલો કોઈ ચીની કે અર્ધચીની સાહસિક પુરુષ હશે? ભારતમાં મુસ્લિમો પહેલાં આવેલા યવનો યવન તરીકે લાભો સમય રહેતા જ નહિ. જોતજોતામાં તેઓ આર્યતામાં ભળી જતા. સાલ્વતંભ નામ પણ યાવની નથી. એ ઇતિહાસ અધકારમય જ છે. પશ્ચાત્ ગુપ્તો

હર્ષના મૃત્યુ પછી આગળ આવેલા રાજ્યોમાં આપણે ફરીથી મગધનું રાજ્ય મળ્યાવલું પડશે. અલગત, ગુપ્તસામ્રાજ્ય તો અમ્મ પામી ગયું હતું. પરંતુ તેના અવશેષ સરખું નાનું રાજ્ય કેટલાક ગુપ્તો-અવશેષ-મોડા-પશ્ચાત્ ગુપ્તો-સાચરી રહ્યા હતા. કનોજના મૌખરીઓ સામે લડતા ઝઘડતા આ ગુપ્ત રાજવીઓમાંના મહાસેન ગુપ્તે આસામના ભારકરવર્મનના પિતા મુરિચતવર્મનને લૌહિત્ય-બ્રહ્મપુત્રા નદીને કિનારે સખ્ત હાર આપી હતી. પરંતુ એના પુત્ર માધવગુપ્તને હર્ષની સત્તા ગ્વીકારવી પડી. હર્ષના મૃત્યુ પછી માધવ-ગુપ્તના પત્ર આદિત્યસેને ઈ. સ. ૬૭૫માં મહારાજ પદવી પ્રાપ્ત કરી

અને તેના પછી થયેલા દેવગુપ્ત, વિષ્ણુગુપ્તે પૂર્વ ભારતમાં ભારે સત્તા મેળવી.

યશોવર્મન

હર્ષના મૃત્યુ પછી પચાસેક વર્ષ સુધી અંધકાર ભોગવી રહેલા કનોજમાં આદમી સદી શરૂ થતાં બરોબર એક મહાન સાહસિક વીર યશોવર્મનની કારકીર્દી ઝળકી ઊઠે છે. એ મહાન યોદ્ધાએ કનોજને પાશ્વું જીતી બતાવ્યું, મગધના ગુપ્તોને હરાવ્યા; ભાગી ગયેલા જીવિત ગુપ્તોનો પીછો પકડી બંગાળને જીત્યું; પછી દક્ષિણે નર્મદા-કિનારો ઓળંગી પશ્ચિમ ઘાટ મુધીના પ્રદેશો સર કર્યા; ત્યાંથી પાછા ફરતાં રજપૂતાના તથા ચાણુશ્વરના પ્રદેશો જીતી હિમાલયનાં દર્શન પોતાના સૈનિકોને કરાવી યશોવર્મન કનોજમાં પાછો આવ્યો.

આવા વિશાળ રાજ્યના અધિપતિ યશોવર્મને ચીન સાથે રાજકીય સંબંધો બાંધ્યા હતા. પોતાના એક મંત્રીને ઈ. સ. ૫૩૧માં તેણે ચીન મોકલ્યો હતો. કાશ્મીરના લલિતાદિત્ય સાથે ભેગા મળી તેણે તિબેટના રાજાને હરાવ્યો. ઈ. સ. ૭૪૦ મુધી યશોવર્મને કનોજના મહારાજ્યનું ગૌરવ પાશ્વું મેળવ્યું. પરંતુ કાશ્મીરના તેના મિત્ર લલિતાદિત્યથી યશોવર્મનની કીર્તિ મહાન થઈ નહિ. બન્ને વચ્ચે ઈર્ષ્યા જાગી અને નાના બહાના કાઢી બન્ને યુદ્ધે ચઢ્યા. યુદ્ધો લાખાં ચાલ્યા. અંતે યશોવર્મનનો પરાજય થયો, તે મૃત્યુ પામ્યો અને ફરી જીવતું થયેલું કનોજનું રાજ્ય પાશ્વું કાશ્મીરના મહારાજ સાથે જોડાઈ ગયું.

ભૂગોળ અને સંસ્કૃતિસંપર્ક

વ્યક્તિઓનું - વ્યક્તિગત પરાક્રમોનું મદત્ત આપણે જરૂર ગ્રહીકારવું પડે. છતાં એ બૂનાઈ જતી વ્યક્તિઓનાં રાજ્યકાર્યો કેવા કેવા અને કયા કયા પ્રદેશોને ક્યારે અને કેવી રીતે ભેગા કરી સંબંધમાં લાવી મૂકે છે એ હકીકત સંસ્કૃતિના વિસ્તાર અને મિશ્રણ અંગે બહુ રસભરી ન્પટતા કરે છે એ બુલબુલ ન જોઈએ. પશ્ચિમ

ઘાટથી હિમાવય અને બંગાળથી પાળમ સુધીની શ્રુતિ યજુર્વર્મને એક બનાવી એનું સામ્રાજ્ય કાશ્મીરમાં લગી જતા કેટલો જૂમિ-વિસ્તાર મંગલિત થયો અને પ્રાન્તિક કે ગ્યાનિક સંગૃહીતકડા પન્સપર કેવા નિકટ સંબંધમાં આવી ગયા એ સમજવા માટે જ ગજકીય ઉચલપાથલોના માર્ગસ્તલ ઉપયોગી થઈ પડે છે. મધ્ય-એશિયામાં ડોકિયું કરતો કાશ્મીરવિભાગ તિબેટ, ચીન, તુર્કી અને અફઘાનિસ્તાન સાથે ઠાટિ કરી રહેલો છે. એ સર્વનો સંપર્ક કાશ્મીરના સત્તાહેન્દ્ર દ્વારા ભારતને—દક્ષિણભારત સુધીના પ્રદેશને થયા વગર રહે જ નહિ.

યજુર્વર્મન અને સાહિત્ય

યજુર્વર્મન મહાન સેનાનાયક અને વીર યોદ્ધો હતા સાથે સાથે એનું સાહિત્યક્ષેત્રમાં પણ અમૂલ્ય ધ્યાન છે કાલિદાસની કક્ષાના મહાકવિ બવશૂનિ એ યજુર્વર્મનના દગ્ધાગ્નું મહામૂલું રાત. વાક્યતિ મામતા એના જ દગ્ધાગ્નના અન્ન ક્રિએ ‘ગૌડવાહો’—ગૌડવવ—નામનું એક પ્રાકૃત ભાષામાં કાવ્ય રચી તે સમયના ઇતિહાસને રપજી કર્યો છે. યજુર્વર્મનના દગ્ધારમાં આખે અનેક વિદ્વાનોનું સન્માન થતું. ભારતીય સંસ્કૃતિના તણખા સંખ્યા અનેક ગજવીએ યુદ્ધવીરો તો હતા જ. સાથે સાથે તેઓ ધર્મના પોષક અને સાહિત્ય તથા કલાના પ્રખર ઉપાસકો હતા એ સન્ધ ભાગતીય સંસ્કૃતિનું એક પરમ બલ્લ હલ છે. કાશ્મીર

હવે આપણે ભાગતી ઉત્તર ટોચે આવેના કાશ્મીર તરફ દ્રષ્ટિ કરીએ એનો પ્રાચીન ઇતિહાસ દંતકથાઓથી ભરેલો છે. સાતમી સદીના મધ્યકાલે દુર્વિભવર્ધન નામનો નામ પ્રથમ રાજવંશીના જમાઈ તરીકે ગાદીએ આવ્યો. દર્પ અને મુસાફર છુ—એન—નંગનો એ સંમંકાવીન. તેનો પુત્ર ક્રતાપાદિત્ય. એ ન્યાયી રાજના ત્રણે પુત્રોએ એમી પછી ગજ્ય કર્યું. વડીલ પુત્ર ચન્દ્રાપીડે ગાદીએ આવી કાશ્મીરનો મહિમા વધાર્યો મં. સ. ૭૭૦ મા ચીની બાંદશાહે તેની મંત્રી

સ્વીકારી. એ પવિત્ર અને ન્યાયી કહેવાયો. એણે એક મંદિર બાંધાવવું શરૂ કર્યું. પાસે એક ચમારની ઝૂંપડી હતી તે મંદિર ખાતે લઈ લેવાની હતી. ચમારે તે આવવા ના પાડી. ચન્દ્રાપીડે મંદિરનું બાંધકામ અટકાવી દીધું. ચમારે રાજ પાસે આવી કહ્યું :

‘મારી ઝૂંપડી મને મારી મા સરખી પ્રિય છે. મારા સુખ-દુઃખના દિવસો એણે જોયા છે. છતાં આપ ઝૂંપડીમાં પધારો અને કાયદેસર મારી પાસે માગો તો હું આપને ઝૂંપડી આપું.’

ચન્દ્રાપીડ તેની ઝૂંપડીએ ગયા અને મનમાન્યા પૈસા આપી એણે ઝૂંપડી ખરીદી. આ ન્યાયી રાજ પોતાના ન્યાયનો જ ભોગ થઈ પડ્યો. એક બ્રાહ્મણે બીજા બ્રાહ્મણને જાદુમંત્રી મારી નાખ્યાનો યુનો સાબિત થયો. ચન્દ્રાપીડે તેને સજા કરી. ચન્દ્રાપીડના નાના ભાઈ તાગપીડે એ સજા પામેલા બ્રાહ્મણને ઉશ્કેરી ચન્દ્રાપીડ નિરૂદ્ધ જ મારણમન્ત્રનો પ્રયોગ કરાવ્યો. સાડાઆઠ વર્ષ રાજ્ય કરી ન્યાયી ચન્દ્રાપીડ મૃત્યુ પામ્યો. ગંધુવધ કરી ગાદીએ આવેલા તાગપીડના ચાર વર્ષના રાજ્યઅમલમા તારાપીડની કૂરતાએ અત્યંત અપયશ વહોરી લીધા

લલિતાદિત્ય

એના પછી ગાદીએ આવેલા એના ભાઈ લલિતાદિત્યનું રાજ્ય એ કાશ્મીરના તથા ભારતના ઇતિહાસનું એક ગૌરવભર્યું પ્રકરણ ગણાય. કનોજના યશોવર્મનનો એ પ્રથમ મિત્ર. બન્નેએ મળી તિબેટને હરાવ્યું. ચીનના મહારાજાએ તેની મૈત્રી સ્વીકારી. તિબેટનો પરાજય કરી લલિતાદિત્યે ઉત્તર તથા વાયવ્ય તરફ આવેલી દર્દ, કાન્ગોજ તથા તુર્કી જાતોને પણ હરાવી ભારતીય ઝંડો મધ્ય એશિયામાં ફરકાવ્યો. યશોવર્મન સાથેના તેનો મૈત્રીસંબંધ તૂટ્યો અને તે પછીનાં યુદ્ધોમાં યશોવર્મનને હારવી લલિતાદિત્યે કનોજનું મહારાજ્ય પોતાને કબજે કર્યું. સત્રાટ તરીકેના પોતાના હક્ક ચોપન કરવા તેણે મગધ, બંગા, કામરૂપ અને કલિંગ ઉપર સવારીઓ

કરી પોતાનું જીવન યોગ્ય-કાર્ય. માળવા અને ગુજરાત પણ મગ કર્ષા અને દક્ષિણના ચાવુક્યોનો પણ તેણે સામનો કર્યો. મિંધમા દાહી-રને હરાવી ચૂક્યા આરખોને પણ એણે પગજિત કર્યા. આમ મૌર્ય સરખા મહાનિશાળ સામ્રાજ્યની સ્થાપના લલિતાદિત્યે કરી.

અન્ય ભાગનીય નૃપતિઓની માફક લલિતાદિત્યે પણ સાહિત્ય તથા કલાને ધણું ઉત્તમન આપ્યું. મઠ, મંદિરો, મૂર્તિઓ અને મહેલાઓ બાંધી પોતાના નાજ્યના નગરોને એણે બહુ સુગોલિન બનાવ્યા. 'માર્તંડનું' સુપ્રસિદ્ધ દેવાલય-મૂર્ધનમંદિર-એણે બાંધાવ્યું જેના અવશેષો હજી કાશ્મીરની ગોલારપ ગામમાં છે. છત્રીમ વર્ષ રાજ્ય કરી કાશ્મીરનું સામ્રાજ્ય ગ્રાપનાર લલિતાદિત્યે ઈ. સ. ૭૬૦માં મૃત્યુ પામ્યો. પ્રવચન નગરનું મહાન અને બંગીય રાજવીનો વિશ્વાસઘાત અને કતલ એ તે લલિતાદિત્યની કારખીદીના ડાંધ પણ નોંધી લેના બેનર એ એના વંશને એની કીર્તિ અને એના સામ્રાજ્યને જાળવી રાક્યા નહિ. જ્યાંપીડ નામના રાજવીએ કાશ્મીરને વિજયી બનાવવા પ્રયત્નો કર્યા પણ તે નિષ્ફળ નીવડ્યા-જે કે આ વંશ નવમી સદીના મધ્યભાગ સુધી કાશ્મીરમાં સત્તા બોગમનો હતો.

કાશ્મીર ધીમે ધીમે સંકોચાતું ગયું; અને હવે ઉત્તર ભાગનમાં જે મહાગત્યો ચડતી કળાએ આરતા ગયા :

૧. ગુર્જર પ્રતિહારોનું મહારાજ્ય; અને

૨. બંગાળના પાલવશનું મહારાજ્ય

ગુર્જરો

ગુર્જરોનો આદ્ય ઇતિહાસ અધકારમય છે. એ પણ ભારતની બહારથી આવેલી જાત મનાય છે. કદાચ પાચમી સદીના અંતમાં ફળો સાથે જ એ પ્રજાના ટોળા ભારતમાં આવ્યા હોય. પંજાબથી રાજપૂતાના સુધીના તેમના વસવાટની સાક્ષી પૂરતા નગરો અને જિલ્લાઓ હજી પણ અસ્તિત્વમાં છે. અગવહનીની પશ્ચિમે ગુર્જરોએ પોતાનો સત્તાપ્રદેશ મુકર કરી લીધો, જે ગુર્જરવાને નામે ઓળખાયો.

આજના ગુજરાતનો ઉત્તર ભાગ આ પ્રદેશમાં આવી જાય હર્ષના પિતા પ્રભાકરવર્ધનને ગુર્જરા સામે અથડામણીના પ્રસંગે આપ્યા, અને સંભવ છે કે ગુર્જરા હર્ષવર્ધનને તામે ન પણ થયા હોય. ગુર્જરાનો રાજ્યકર્તા વિભાગ પ્રતિહાર કુટુંબનો ગણાતો. આ ગુર્જરા પૂર્વમાં પણ ફેલાયા અને દક્ષિણમાં પણ આગળ વધ્યા. લઘુમાં ગુર્જર પ્રતિહારોની એક શાખા રાજ્ય કરી રહી હતી.

ઇસ્લામ

આ યુગમાં આખા માનવવિશ્વના ઇતિહાસમાં અનેક ક્રાન્તિ ઉપજાવતા એક મહાન યુગ સાથે ભારતની પ્રથમ અથડામણ શરૂ થઈ. એ યુગ નૂતનધર્મી મુસ્લિમોમાં વ્યક્ત થયું હતું. હર્ષના આરણ સમકાલીન મહમ્મદ પયગંબરે અરબસ્તાનમાં ઇસ્લામ ધર્મની સ્થાપના કરી આરણપ્રજાને સુધારી, એકત્ર કરી અને તેનામાં એક એવો પરમ ધર્મપુરુષાર્થ પ્રગટાવ્યો કે પયગંબરના અવસાન પછીનાં છ વર્ષમાં તે આરબોએ સીરિયા અને ઇજિપ્ત જીતી લીધા. જોતા-જોતામાં ઉત્તર આફ્રિકામાં જીતી લઈ મુસ્લિમોએ સ્પેન જીતી યુરોપમાં પ્રવેશ કર્યો અને આખા યુરોપને ગભરાવી મૂક્યું. ક્રાન્સના શાર્લમેને તેમની ગતિને અટકાવી ન હોત તો કદાચ આજનું આખું યુરોપ ઇસ્લામી ધર્મ પાળતું હોત. પૂર્વમાં તેમણે ઇરાન જીતી લીધું અને ત્યાંના ઝોરાઝ્ટરપંથી રાજ્યઅમલનો અંત આણ્યો. એ ઇસ્લામી ધર્મનિષ્ઠાના સાક્ષી પાંખીઓએ પોતાનો ધર્મ સાચવવા ગુજરાતના કિનારા ઉપર આશ્રય લીધો અને આજ ગુજરાતના ગોરવ-સમાં પારસી કેમ ભારતની સંસ્કૃતિમાં હજી પણ અદ્ભુત રંગ પૂરી રહી છે. એક સદી વીતતા પહેલાં તે ધર્મનામ ઝોશિયા, આફ્રિકા અને યુરોપની એક મહાન રાજકીય સત્તા બની રહ્યાં.

ઇસ્લામનો વિસ્તાર

આ વિજયી પ્રજા ભારત ઉપર નજર ન કરે એમ બને જ નહિ. આરબોનો અને ભારતવાસીઓનો દરિયાર્ધ સંબંધ ઇસ્લામની યે

આપના પહેલાનો. ભારતીય પ્રજાનાં રથાનો અને સંસ્થાનો અરબ-
સ્તાનને કિનારે વસ્યાં હોય અને આરબોની અવરજવર ભારતનાં
બંદરોએ પણ થયા કરતી હોય એમાં કશું જ અસંભવિત નથી.
ભારતભૂમિની સમૃદ્ધિ સદા ય પરદેશીઓની આંખ ખેંચતી રહી છે.
ઇસ્લામીઓની આંખ ઓળખીતા ભારત તરફ ખેંચાય એ સ્વાભાવિક
હતું. નવા ધર્મનો જુગ્મો ઇસ્લામને જગતવ્યાપી બનાવવાનો આદર્શ
આપી રહ્યો હતો. ધાર્મિક ક્રાન્તિએ તેમનામાં એવું પ્રખર તેજ
'ઉપજાવ્યું' કે જેને પ્રતાપે પૂર્વપશ્ચિમમાં ઇસ્લામીઓ ભારે રાજકીય
ક્રાન્તિ કરી શક્યા. ઇરાન ઇન્દ્રા પછી ભારત તરફ તેમનાં પગલા
થાય એ સહજ હતું. પ્રાચીનક નાનામોટા હુમલા સફળ ન થયા.
અંતે ઈ. સ. ૭૧૨ માં લંકાની મુસાફરીએથી પાછા ફરતા ઇસ્લામી
મુસાફરોને સિંધકિનારાના ચાચિયાઓએ ભૂટી લીધા અને તેની
જવાબદારી સિંધના રાજવી દાહીરે ન સ્વીકારી એ કારણે ખલીફ
વાસીદે દાહીર સામે એક સવારી મોકલી. એમાં ઇસ્લામીઓ પરાજય
પામ્યા. ફરી ખલીફે મહમદ કાસમ નામના એક મુવાન સરદારને
મોટા સૈન્ય સાથે મોકલ્યો. બહાદુરીથી લડતો દાહીર માર્યો ગયો
અને આમ ભારતમાં ઇસ્લામનાં પ્રથમ પગરણ ઈ. સ. ૭૧૨માં મંડાયા.
હિંદુસંપર્ક

એ પ્રાચીનક પગલામાંથી આખા ભારતવર્ષનો લગભગ હજારેક
વર્ષનો ઇતિહાસ પલટો પામી ગયો એ હકીકત અહીં નોંધવી રહી.
'વિજયી આરબોનો ધસારો સિંધમાં જ રૂમ અટકી ગયો એ પ્રશ્ન
ઉત્તર જરૂર માગે. એક મત એમ કહે છે કે ઇસ્લામનો ધસારો સિંધ
આગળ અટક્યો ન હતો. ઈ. સ. ૭૨૫ના અરસામાં મુસલમાનોએ
કચ્છ, કાઠિયાવાડ, દક્ષિણ રાજપૂતાના તથા કદાચ માળવા સુધી
ધસારો કર્યો હતો. વલ્લભીપુરનો નાશ એ જ સમયમાં ગણાય છે.
આ વાત ઇતિહાસસિદ્ધ હોય કે ન હોય તેાપણ નૂતન ધર્મનું
આક્રમણ લચ્છરક હતું એમ સંદેહ નહીં હોય એવો સંભવ છે.

પૂર્વહિંદમાં ગુર્જર પ્રતિહારોએ, દક્ષિણમાં બદામીના ચાલુક્યોએ અને ઉત્તરમાં કાશ્મીરીઓએ ઇસ્લામને આગળ વધતો અટકાવી દીધો. લલિતાદિત્ય કાશ્મીરીએ આરબોને સિંધુતટ ઉપર જ હરાવ્યા હતા. સિંધમાં પણ ઇસ્લામી રાજ્ય સંકેત્યાતું રહ્યું અને બે કે ઇસ્લામી સંધ્યામાં સિંધમાં ચાલુ રહ્યા, છતાં એ સત્તા ત્રણ સદી સુધી નિરુપસરખી બની રહી, અને સિંધવિજયના હમકલા પછી ત્રણસો વર્ષ લગી ભારતીય ઇતિહાસને ઇસ્લામે આઝો અપસ્યો નહિ. સિંધમાંથી પણ મુસ્લિમો પાસેથી રજપૂતોએ ઘણી સત્તા પડાવી લીધી. ગુર્જર રાજવીઓની શરૂઆત

મુરિહમ વસારાને અટકાવતા લલિતાદિત્યના કાશ્મીરી સામ્રાજ્યને આપણે પીઠાની લીધું. ગુર્જર પ્રતિહારોને જરા વધારે ઓળખી લઈએ. આઠમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં માળવાના અવન્તિનગર-ઉજ્જયન-માં નાગભટ્ટ નામનો પ્રતિહાર ગુર્જર રાજ્ય કરતો હતો. એણે મુરિહમોને પાછા વાળ્યા. તેના બે ભત્રાજી કંકુક અને દેવરાજ પછી ઈ. સ. ૭૮૩માં વત્સરાજ ગુર્જર ગાદીએ આવ્યો. એણે ઉત્તરહિંદમાં વિજયો મેળવ્યા અને ગોડ-બંગાળના રાજાને પણ હરાવ્યો, બંગાળમાં ગોપાલ અને તેના પાલવંશ

બંગાળમાં શશાંક પછી આ યુગમાં કોઈ પરાક્રમી રાજા દેખાતો નથી. હવે બંગાળ જીત્યું હતું, અને કામરૂપના ભાસ્કરવર્માને પણ જીત્યો હતો. આઠમી સદીની શરૂઆતમાં શંભવંશી રાજાને યશોવર્મા તથા લલિતાદિત્યે હરાવ્યો અને આઠમી સદીના અંતમાં વત્સરાજ ગુર્જરે બંગાળને ફટકો માર્યો. બંગાળમાં અવ્યવસ્થા ફેલાઈ ગઈ. નાના નાના સત્તાધીશો ફાવે ત્યાં અને ફાવે તેમ ફરારતો રચાપતા ચાલ્યા. લોકો દુઃખી થઈ ગયા. અતે નાનકડા દાકરોએ જ મળીને મુક્તિનો માર્ગ શોધ્યો. ગોપાલ નામના એક શક્તિશાળી રાજાને સદ્ગુણે મળી સર્વસત્તાધીશ બનાવ્યો અને તેની આગમાં ગદેવાનું સદ્ગુણે કબૂલ કર્યું. આ રાજાનીય ડહાપણ, દરદેશીપણું અને સ્વાર્થ-

ત્યજી ભારતના ઇતિહાસમાં યશસ્વી નોંધ માગી લે છે. ગણગણ્યો આપણને પ્રજનમતાક ભારતીય વાર્તા કહી જાય છે. બંગાળના ઠાકો-રોનું સંયોજન આપણને રાજનમતાના સંયોગીકરણની ઉત્તેજક કથા કહી મંલળાવે છે. એ સંયુક્ત ગાંધીવ્યવસ્થામાંથી બંગાળની કીર્તિ વધારતો સુવિખ્યાત પાલકવંશ બિભો થયો. દોઢ સદીના અવ્યવસ્થિત અને દુઃખી બંગાળને ગોપાલે એક સુદૃઢ રાજ્યમાં ફેરવી નાખ્યું અને પ્રજાને આબાદી તથા સુખશાન્તિ આપ્યા. ગોપાલે પોતાના પુત્ર ધર્મપાલને અઠમી સીના અંતમાં સુવ્યવસ્થિત બંગાળનું રાજ્ય સોંપ્યું.

આમ આ દોઢસો વર્ષનો ઇતિહાસ આઠમી સદીના અંતમાં ગુર્જરપ્રતિહારોના વત્સરાજને તથા બંગાળના પરાક્રમી ધર્મપાલને આપણી સામે લાવી મૂકે છે. એ પહેલાં આસામ-કામરૂપ ખીસ્તુ અને ખરુદ્; મગધના નાનકડા ગુપ્તો પ્રકાશી આથમી ગયા; હર્ષ પત્ની અધિકારમાં ગુપ્તવાયવા ક્રોળને યશોવર્મને મહારાજ્ય બનાવ્યું; એના જ મિત્ર લલિતાદિત્યે એનું મહારાજ્ય ખૂંચવી લીધું અને એક સામ્રાજ્યને શોભે એવો-એવડો-ભારતભૂમિનો પટ તણે એક છત્ર નીચે આપ્યો. યગદેશમાં ભારતની પ્રતિષ્ઠા ગ્યાપન થયેલી ચાલુ રહી. ગુર્જરો અને પાલોએ અકકાવેલો ઇસ્લામી ધસારો.

પરંતુ કદી ન ભેયેયો એક ભય પણ આ જ યુગમાં ભાગતે ભેયો, મુસ્લિમોનું સિંધ ઉપરનું આક્રમણ એક લાવિ કાન્તિનું પ્રથમ પગથિયું બની રહ્યું. ભારતે મુસ્લિમોને ધાર્મિક અને રાજકીય હોયે ઝોળાખ્યા મુસ્લિમોએ ભારતને ઝોળાખ્યું. ઝોળાખ્યું જ માત્ર નહિ; તેમણે ભારતમાં સત્તા અને વસવાટ કાયમી બનાવવાનો પ્રાથમિક તૈયારીઓ કરી. વ્યાપારી સંનધમાંથી રાજ્યવિજય અને ધર્મવિજયની એવણા મુસ્લિમોમાં જનમત ચર્ધ ભારત તરફ વળી.

મુસ્લિમોનો ધસારો અટકાવનાર ગુર્જરપ્રતિહારો પણ આ યુગમાં જગ્યા અને તેમની તથા બંગાળના પાલની જહોજલાલી

સાથે આપણે આઠમી સદીને પાછળ મૂકી નવમી સદી તરફ દષ્ટિ કરતી રહી.

[૬]

નવમી સદી પહેલાંનું દક્ષિણ ભારત તથા
૮૦૦ થી ૧૦૦૦ સુધીનું ભારત

હવે નવમી સદીની રાજકીય શતરંજ સમજવા આપણે દક્ષિણ તરફ દષ્ટિ કરવી પડશે. ઉત્તર અને દક્ષિણ ભારત રાજકીય દષ્ટિએ અનેક વેળા પરસ્પર સંપર્કમાં આવી ચૂક્યા હતા. સારકૃતિક એકતા પણ ક્યારની સિદ્ધ થઈ ચૂકી હતી. ભારતના સંસ્કાર સમજવા માટે દક્ષિણને સમજ્યા વગર ચાલે એમ નથી. દક્ષિણને સમજવું ખેટલે પ્રથમ દક્ષિણના રાજકારણને સમજવું.

ક્ષત્રપ રુદ્રદામન અને શતકર્ણી પુલ્લભાર્ષિ વચ્ચેનાં જંગમંડલ વુહો પછી આઘોનું સામ્રાજ્ય ઈ. સ. ૨૨૫ ના અરસામાં અસ્ત પામ્યું અને એનાં સ્વાભાવિક પરિણામો પણ નાના નાના રાજ્યોની સ્થાપનાનું સ્વરૂપ ધારણ કરી રહ્યાં. એમાના કેટલાક મહત્ત્વ પામેલા રાજ્યોનો સહજ પરિચય કરી લઈએ.

વાકાટક

વરાહની નજીક ઈ. સ. ચોથી સદીની શરૂઆતમાં વાકાટકો ઉદ્ભવ્યા. એના સ્થાપક પ્રવરસેને સમ્રાટપદ ધારણ કર્યું, અશ્વમેધ સહ બીજા યજ્ઞો કર્યા અને એ રાજકુટુંબને એટલું મહત્ત્વ મળ્યું કે ગુપ્ત સમ્રાટ ચન્દ્રગુપ્ત બીજાએ પોતાની પુત્રી પ્રભાવતી વાકાટક રુદ્રસેનને પરણાવી. આઠમા રાજા હરિસેને કુન્તલ, અવન્તિ, કલિંગ, ઠોશલ, ત્રિકુટ, લાટ અને આન્ધ્ર પ્રદેશો પણ જીતી લીધા હતા. લગભગ બે સદી સુધી વાકાટકોએ ગાબતી કર્યું. પાંચમી સદીના અંતમાં તેમની સત્તા ઘસાર્ધ ગઈ. વાકાટકોએ સુંદર મંદિરો અને આપણો દ્વારા પોતાના પ્રદેશને વિશુદ્ધિત કર્યો હતો. તેમાં બે અજન્તાની ભા. ૧૩

વિશ્વવિખ્યાત ગુફાઓમાંથી ડેલ્લીક તે વાકાટકોએ જ કાતરાવી હતી. ભારતીય કલાના ગૌરવ સરખી આ ગુફાઓ આજ પથ્થુ વાકાટકોની કીર્તિ માતી બિભી છે.

કદંબ

શાસ્ત્ર છોડીને શસ્ત્ર સજનાર એક બ્રાહ્મણે રથાપેલા કદંબ વંશને પથ્થુ ચત્રે યાદ કરવો રહ્યો. પલ્લવોએ એક વિદ્વાન બ્રાહ્મણનું અપમાન કર્યું. શાસ્ત્રોએ કદલી સહાય ન કરી એટલે શસ્ત્ર લર્પ એ બ્રાહ્મણે પોતાનું રાગન રથાધ્યું. કદંબ વંશ બ્રાહ્મણ વર્ગનો હતો છતાં એણે જૈન ધર્મને ભારે ઉત્તેજન આપ્યું. ગુપ્ત સમ્રાટ અને બીજાં રાજ્યોના રાજવીઓએ કદંબોની રાજકુવરીઓ લગ્નમાં લઈ તેમનું મહત્ત્વ સ્વીકાર્યું. કદંબોની મુખ્ય શાખા વૈજયંતીમાં રાજધાની રથાપી રહી હતી, જોકે બેન્દ્રણ કદંબ શાખાઓએ જુદે જુદે રથને રાજ્ય ગ્રામ્યાં હતાં ખરાં. ચારથી છ સદી સુધીનાં બસો વર્ષમાં તેમણે ભારે ઉન્નતિ સાધી. પલ્લવો અને ગંગોની સાથે કદંબોને સતત યુદ્ધ કરવાં પડ્યાં. છઠ્ઠી સદીના મધ્યમાં ચાલુક્યોએ કદંબોનો ઉત્તર પ્રદેશ જીત્યો અને પચાસ વર્ષ પછી ગંગવંશે તેમનો બાકીનો પ્રદેશ ખૂંચવી લીધો.

પલ્લવો

ત્રીજી અમર ચોથી સદીમાં રાજકીય મહત્ત્વ પ્રાપ્ત કરી ચૂકેલા પલ્લવોને પહેલાં અબ્બાસીઓ પાર્શ્વિકન જાતના માનતા હતા. પરંતુ એ માન્યતા ખોટી ફરી છે. કુસ્મ નામની દક્ષિણી જાતનો એક વિભાગ તે પલ્લવો. કાંચીમાં તેમની મૂળ રાજધાની. ગુપ્ત સમ્રાટ સમુદ્રગુપ્તે પલ્લવોને હરાવ્યા હતા અને પલ્લવરાજવી વિષ્ણુગોપે ગુપ્ત સત્તા સ્વીકારી હતી. પરંતુ પછી પલ્લવોએ પોતાની સત્તા વધારી. છઠ્ઠી સદીના અંતમાં પલ્લવ મહારાજ સિંહવિષ્ણુએ ચેરા, ચોલા, પાન્ડ્ય તથા લંકા જીતી આખા દક્ષિણ દ્વીપકલ્પને પલ્લવોના મહારાજ્યમાં ફેરવી નાખ્યો હતો.

બદામીના ચૌલુક્યો

પદ્મવો દક્ષિણે વધતા હતા ત્યારે ઉત્તર તરફથી દક્ષિણમાં આવી વસેલા ચૌલુક્યોએ મહારાષ્ટ્ર વિભાગમાં પોતાની નવી સત્તા સ્થાપી. ચૌલુક્યો પ્રથમ અયોધ્યામાં રાજ્ય કરતા હતા એવી તેમની માન્યતા સાળિત થઈ નથી. ઈ. સ. ૫૫૦ માં પુલકેશી નામના એક ચૌલુક્યે વાતાપીપુર-બદામીમાં એક નાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું. એણે અશ્વમેધ પણ કર્યો. એના મોટા પુત્ર કીર્તિવર્મને કદંબોને હરાવી તેમના રાજ્યનો કેટલોક ભાગ જીતી લીધો. પછી ઉત્તરે કાંકણ અને દક્ષિણે કનુલ સુધીનો પ્રદેશ તેણે જીત્યો. એના નાના ભાઈ મંગલેશ કલચુરીએને હરાવી રાજ્યનો વિસ્તાર મહી નદી સુધી લાંબાવ્યો. આમ ઉત્તર ગુજરાત જાદ કરતાં આખા મુંગઈ મહાકાને નામે ઓળખાતો પ્રદેશ ચૌલુક્યોએ જીતી લીધો.

સમ્રાટ પુલકેશી

મંગલેશ અને કીર્તિવર્મનના પુત્ર પુલકેશી બીજા વચ્ચે ગાદી અંગે અધડો રાફ થયો. મંગલેશ માર્યો ગયો, અને પુલકેશી બીજા ગાદીએ આવ્યો. આંતરિક અધડાનો લાભ લઈ બીજા સત્તાઓએ ચૌલુક્યો ઉપર દુશ્મના કર્યા. પરંતુ પુલકેશીએ વીરત્વ અને કુનેદ વાપરી પોતાના રાજ્યને રિયર ક્યુ અને ઉત્તર દક્ષિણ બન્ને બાજુએ મહાન વિજયો પ્રાપ્ત કર્યા. પોતાના મહારાજ્યને ગિર અને બનાવના વળી પુલકેશીને એક ભારે સંકટનો સામનો કરવો પડ્યો. ઉત્તર ભારતનો સમ્રાટ દર્પ-વર્ધન દરે નર્મદા ઓળંગી દક્ષિણપથના વિજયની તૈયારી કરતો હતો. પુલકેશીએ દિગ્મતપૂર્વક દર્પને સામનો કર્યો અને ઉત્તર ભારતના સમ્રાટને નર્મદાતીરથી પાંચ માઈલ દુર જ પાડી. દક્ષિણના તામિરનાર તરીકે પુલકેશીની કીર્તિ દરે અગ્રણી બીધી. પુલકેશીએ ઉત્તર તરફ જઈ લાટ, મલર અને ગુજરાત ઉપર માર્દભોમત્વ મેળવ્યું અને મલર તથા કલિંગ પર જીત્યાં. વળી એણે કાંકણ તથા મોદવરી વચ્ચેના વેંગી પ્રદેશ પર જીત્યો. પદ્મવોને હરાવી

લગભગ કાંચી સુધી એ પહોંચી ગયો અને કાવેરી ઓળંગી તેણે ચોલા, કેરલ તથા પાન્ડ્ય રાજ્યો સામે પણ ઉપરીપણું મેળવ્યું. વિન્ધ્યની દક્ષિણે આવેલા આખા દક્ષિણ ભારતનો પુલકેશી હવે સ્વામી બન્યો. હર્ષની માફક એની પણ કીર્તિ દેશપરદેશમાં ફેલાઈ અને ધરાનના ખુશર ખીજએ પુલકેશી સાથે બેટસોગાદોની આપલે કરી ત્રિત્રીસંબંધ બાંધ્યો. ચીની મુસાફર હ્યુ-એન-સંગ પણ તેના ખૂબ વખાણ કરે છે. વીરત્વ માટેનો ચૌલુક્યોનો આગ્રહ નોંધતા એ મુસાફર લખે છે કે 'હારેલા સેનાપતિને કાંઈ શિક્ષા ન કરતા સ્ત્રીઓનાં વસ્ત્રો બેટ આપવામાં આવતાં. એવી બેટ સ્વીકારવાને બદલે હારેલો સેનાની મૃત્યુ પસંદ કરતો.'

પરંતુ લશ્કરી વિજયોઃ ઘણી વાર જુગારની જીત સરખા હોય છે. હ્યુ-એન-સંગના વખાણ એક પામ લખાઈ રહ્યાં અને બીજા પાસ પુલકેશીનું મહારાજ્ય પતન પામ્યું. જે પલ્લવોને પુલકેશીએ હરાવ્યા હતા, એ જ પલ્લવોએ નરસિંહવર્માને પહેલાની આગેવાની નીચે પુલકેશીને હરાવ્યો, યુદ્ધમાં તે મૃત્યુ પામ્યો, પલ્લવોએ બદામી ઉપર હુમલો કરી તે લૂંટી લીધું અને લગભગ તેર વર્ષ સુધી ચૌલુક્ય સામ્રાજ્ય નંધણિયાણું બની રહ્યું.

ચૌલુક્યોની એક બીજી શાખા પુલકેશીના નાના ભાઈ એ રચાઈ હતી. કૃષ્ણા અને ગોદાવરી વચ્ચેનો પુલકેશીએ જીતેલો પ્રદેશ તેણે પોતાના નાના ભાઈ વિષ્ણુવર્ધનને સોંપ્યો હતો. પુલકેશીની પડતીમાં એ સ્વતંત્ર થયો અને પૂર્વ-ચૌલુક્યો તરીકે એના વંશજોએ લગભગ બારમી સદી સુધી રાજ્ય કર્યું.

વિક્રમ ચૌલુક્ય અને ઇસ્લામ

તેર વર્ષ આક્રમકમાં ગાળી રહેલા પુલકેશીના એક નાના પુત્ર વિક્રમના રાજ્ય પાછું મેળવવાના પ્રયત્નો ચાલુ રહ્યા અને અતે પલ્લવોને સખ્ત હાર ખવડાવી વિક્રમે પિતૃત્વ આપ્યું રાજ્ય પાછું મેળવ્યું. એણે રાજ્યમાં વ્યવસ્થા અને શાન્તિ રચાવ્યાં. વિક્રમ પછી

વિનય અને વિજય એ એ રાજવીઓએ ઉત્તર તરફ પોતાની વિજયી સવારીઓ કરી. વિક્રમાદિત્ય ખીજાએ ફરીથી પદ્મેવેદને હરાવ્યા. પરંતુ એણે આરબોને હરાવી ઇસ્લામના વધતા જુવાળને પાછો વાળ્યો એ એની મોટી સેવા ગણાય. સિંધ જીત્યા પછી ઉત્તર, પૂર્વ અને દક્ષિણમાં ફરી વળતા આરબોને ઉત્તરમાં કાશ્મીરના સમ્રાટ હસિતાદિત્યે હરાવ્યા, અવન્તિના ગુર્જરપ્રતિહાર નાગભટ્ટે પૂર્વમાં તેમને અટકાવ્યા અને બ્રહ્મીના ચાલુક્ય મહારાજા વિક્રમાદિત્યે દક્ષિણમાંથી તેમને પાછા હટાવ્યા. આ ત્રિપક્ષી ઇસ્લામસામનો ત્રણસો વર્ષ સુધી ભારતને ઇસ્લામીઓના આક્રમણમાંથી બચાવી શક્યો.

રાષ્ટ્રકૂટ-વંશ : ઇસોરા

પરંતુ વિક્રમ પછીના ચૌલુક્ય કીર્તિવર્મન પાસેથી રાષ્ટ્રકૂટોએ ઈ. સ. ૭૫૩ના અરસામાં સાર્વભૌમત્વ પડાવી લીધું. એ રાષ્ટ્રકૂટો દક્ષિણની જ ઉત્પત્તિ હશે. દંતીદુર્ગ રાષ્ટ્રકૂટ પોતાના નાનકડા રાજ્યમાંથી આગળ આવી કીર્તિવર્મનને હરાવી દક્ષિણમાં ભારે સત્તા જમાવી. એના વિજયો વિખ્યાત હતા. દંતીદુર્ગને સંતાન ન હતું એટલે એના કાકા કૃષ્ણરાજે ગાંધી લીધી. સળવળતા ચૌલુક્યોને કૃષ્ણરાજે ફરી હરાવ્યા અને રાષ્ટ્રકૂટસત્તાને એણે મજબૂત બનાવી. પર્વતશિખર ઠારી કૈલાસ નામનું કલામુકુટ સરખું ઇસોરાનું શિવાલય બંધાવનાર આ કૃષ્ણરાજ રાષ્ટ્રકૂટના ખીજા રાજકીય વિજયો આજ દેખાતા નથી. પરંતુ તેના સંસ્કાર વિજયના પ્રતીકસમું ઇસોરા મંદિર હજી આજ પણ ભારતીય કલાને ગૌરવ અપાવી રહ્યું છે.

ધ્રુવ રાષ્ટ્રકૂટ અને ઉત્તર ભારત

કૃષ્ણરાજ પછી અતિ વિદ્યામી ગોવિંદ ગજન થયો. પરંતુ એના નાનાભાઈ ધ્રુવે તેને પદબ્રષ્ટ કર્યો અને રાજ્યની ધુર પોતાના હાથમાં લીધી. રાષ્ટ્રકૂટ ધ્રુવ ગાદીએ આવતાં દક્ષિણ અને ઉત્તર ભારતનાં રાજકીય દ્વાર ખુલ્લાં થઈ ગયાં. દક્ષિણી રાષ્ટ્રકૂટો, મધ્ય ભારતીય ગુર્જરપ્રતિહારો અને બંગાળના પાલ રાજવીઓ વચ્ચે

૧૬૮ : ભારતીય સંસ્કૃતિ

ભારતીય સર્વભોમ અર્થે એક ત્રિકોણ જ ગ જગ્યો. આઠમી સદીના અંતરમાં આ નવું મહારાજ્યો ધર્મણુ થાય એટલા પાસે પાસે આવી ગયા.

ત્રિપક્ષી જ ગ

ઈ. સ. ૭૮૩માં મધ્ય હિંદનો પરાક્રમી ગુજરપ્રતિહાર વસ રાજ બંગાળના સફ્ફએ મળી શિરામણિ તરીકે ગોઠવેલા એવા જ પરાક્રમી ગોપાલ અગર તેના પુત્ર ધર્મપાલની સામે આથડ્યો. ગંગા જમુનાની વચ્ચેના એક ગ્યજો આ યુદ્ધ થયું એમાં બગાળાઓ હાર્યા; પરંતુ એ હારમાંથી લાખી સુદ્ધમાળા રચાઈ. એમાં રાષ્ટ્રકૂટે ધ્રુવ વચ્ચે પડ્યો એની પગે ભારે મહેન્દ્રા હતી એણે વિન્ધ્ય ઓળંગી ગુજરાત અને પાલ બગાળાઓ બન્નેને પનાજિત કર્યા. કનોજનગર આ યુગમાં હર્ષના સમયથી ભા-તીય ડેન્ડ નગર ના થ હતું. એમાં આવી રાજચર્યાપના કરનાર ભારતનો સમ્રાટ બની ચક્રે એણે એ નગરે મહત્વ મેળવ્યું હતું.

બંગાળની ચક્રવર્તી ક્ષણ

ધ્રુવ છાત્રો ખરો, પરંતુ ઈ સ ૭૯૪માં તે મૃત્યુ પામ્યો ધ્રુવના પુત્ર ગોવિંદ સામે દક્ષિણના રાજ્યોએ મોગ્યો માડ્યો એટલે પોતાનું મૂળ રાજ્ય સાચવવા ગોવિંદ દક્ષિણમાં ગયો અને પોતાના ઉત્તર પ્રદેશો નાના ભાઈ ઇન્દ્રરાજને સોંપ્યા બગાળના ધર્મપાલને આ સ્થિતિ ક્ષાવી એણે કનોજ જીત્યું અને ત્યાં સાર્વભૌમત્વમુચક દરબાર પણ ભર્યો, જેમાં બોજ, મત્સ્ય, મદ્ર, કુરુ, ચદુ, ચનન, અવન્તિ, ગાન્ધાર અને કીન્તા સામત ગજવીઓને હાજરી આપવી પડી આમ ઇતિહાસની એક ક્ષણે બગાળને ઉત્તર ભારતમાં ચક્રવર્તી પધું આપ્યું.

નાગભટ્ટ—ગુજરપ્રતિહાર

પરંતુ રાજકીય ચક્રો સદા ફરતા જ ન્હે છે રાષ્ટ્રકૂટોથી પનાજિત થયેલા ગુજરપ્રતિહારોને હવે કળ વળી હતી. વાસનાજના

પુત્ર નાગલદે પશુ પોતાની વિજયપરંપરા શરૂ કરી-સિંધુ, આંધ્ર, વિદર્ભ અને કલિંગ પ્રદેશો જીત્યા. ધર્મપાલે કનોજમાં બેસાડેલા રાજવી ચક્રાચુદને ગુર્જર નાગલદે હરાવ્યો અને ઢેઠ મેઘીર આગળ જઈ ધર્મપાલનો પોતાનો પશુ પરાજય કર્યો. પછી તો નાગલદે આનર્ત, માલવ, કીરાત, દુરજ, વત્સ અને મત્સ્ય પ્રદેશોને જીતી લીધા. નવમી સદી અને રાષ્ટ્રકૂટ સામ્રાજ્ય

પરંતુ રાષ્ટ્રકૂટ ગોવિંદ હવે દક્ષિણના દુશ્મનોને ઢેકાણું કરી રિયર બન્યો હતો. બંગાળી ધર્મપાલ તેને મળ્યો અને ગોવિંદને ઉત્તર તરફ આવવા આકર્ષ્યો. રાષ્ટ્રકૂટોનાં સૈન્ય સાથે દાર્દ ધર્મ શક્ય નહિ. નાગલદે પ્રતિહાર ક્યાં ભાગી ગયો તે સમજાયું નહિ. અને રાષ્ટ્રકૂટોએ હિમાચલ સુધી ધસી જઈ ઉત્તર ભારતનું સમ્રાટ-પદ પ્રાપ્ત કરી લીધું. હિમાલયથી કાવેરી-એથી થે આગળ કન્યા-કુમારી-સુધીનો પ્રદેશ થોડા સમયને માટે રાષ્ટ્રકૂટોનું સાર્વભૌમત્વ સ્વીકારી રહ્યો. નવમી સદીની શરૂઆત આમ રાષ્ટ્રકૂટોના મહા વર્ચસ્વની સાક્ષી પૂરી રહી. ઈ. સ. ૮૦૮-૯-૧૦ના આ પ્રસંગો. બંગાળ અને કનોજ — નવમી સદીમાં

વળી પાંચી રાષ્ટ્રકૂટ રાજધાનીમાં મુસ્લિમોએ જીતી થઈ. ગોવિંદના પુત્ર અમોઘવર્ષને ગાદી ન મળે એવા કાવ્રાદવા શરૂ થયા. રાષ્ટ્રકૂટ-મુલ્લહાઓ અને સેનાપતિઓનું સંસ્થ દક્ષિણ તરફ વળે એ સ્વાભાવિક હતું. એટલે પાછા ગુર્જરપ્રતિહારો અને બંગાળીઓ પરસ્પર બાધે પડ્યા. નાગલદેના પુત્ર રામચંદ્રની સત્તા નહતી હતી ધર્મપાલના પુત્ર દેવપાલે આડત્રોસ વર્ષના પોતાના રાજવકાળમાં બંગાળની મહેબ્બ સિદ્ધ કરી અને લગભગ આખો ઉત્તરાપચ બંગાળના ચક્ર નીચે આવી ગયો. આ યુગમાં પણ પરદેશ સાર્વભૌમ સંબંધ ચાલુ જ હતો. સુમાત્રાના બાલપુત્ર દેવ નામના મહારાજાએ નાલન્દામાં એક મહા બાંધવા કહેલી વિનંતિ દેવપાલે સ્વીકારી લીધી.

વિરાગી બંગાળરાજવીઓ

દેવપાલના સામ્રાજ્ય સાથે બંગાળની સત્તા અત્યંત પોખી. દેવ-પાલના વંશગેને નિર્બળ કહેવામાં આવે છે. રાજ્ય દરતાં વિરાગ અને સાધુત્વલયાં જીવન તરફ તેમને વધારે આકર્ષણ હતું. એને નિર્બળતા ગણવી કે કેમ એ જુદો પ્રશ્ન છે. છતાં જે યુગ ચાલુક્ય-નીતિ અને વિજયી સામ્રાજ્યને માગતો હોય તે યુગમાં વિરાગનો આદર્શ રાજકીય દૃષ્ટિએ નિર્બળ લાગે ખરો. દેવપાલની ત્રીજી પેઢીએ આવેલા નાગમણપાલનું રાજ્ય પચાસ વર્ષ રહ્યું છતાં એમાંથી રાજકીય સામ્રાજ્ય અદૃશ્ય થઈ ગયું હતું.

સમ્રાટ ભોજપ્રતિહાર

આ સમયે નાગભટ્ટ ગુજરાતનો પૌત્ર ભોજ ઈ. સ. ૮૪૩માં પ્રતિહારોની ગાદીએ આવ્યો. એણે પ્રતિહારોની કીર્તિ પાછી મેળવવા દૃઢ નિશ્ચય કર્યો. દેવપાલ તથા રાષ્ટ્રકૂટો સામે શરૂઆતમાં એને વિજય ન મળ્યો. પરંતુ દેવપાલના મૃત્યુમાં ભોજનું નસીબ જાગ્યું. એણે પ્રદેશના રાજવીઓ અને મેવાડના ગુહીલોટ રાજવીની સહાય તેને મળી અને બંગાળી સામ્રાજ્યમાંથી એણે ઝડપથી પ્રદેશ પકાવવા માડયા. રાષ્ટ્રકૂટો અને ચાલુક્યો વચ્ચે દક્ષિણમાં પાછા ઝડપડા શરૂ થયા. એટલે પ્રતિહારોની વંશપરંપરાની મહેત્તો ભોજે સંભળ કરી. કાશ્મીર, સિંધ, મગધ, બંગાળ અને એહી સિવાયના આખા ઉત્તરપચ્ચમાં પ્રતિહારોની હાક રાગી રહી. કનોજમાં ભોજે પ્રતિહારોની ગજધાની સ્થાપી. ઈ. સ. ૮૯૦માં ભોજ અવસાન પામ્યો. પચાસે એના પુત્ર મહેન્દ્રપાલ દેવને એ એક મહારાજ્ય વારસામાં સોંપી ગયો. મહેન્દ્રપાલે બંગાળનો દેહલોક પ્રદેશ જીતી લીધો. આમ સદી સુધી લંબાયલી યુદ્ધપરંપરાને અંતે દસમી સદીની શરૂઆતમાં કનોજમાં સ્થાપિત થયેલા ગુર્જરપ્રતિહારોનું મહારાજ્ય હિમાલયથી પચ્ચ સુધી અને જમિનીથી નર્મદા સુધી ફેલાયલું હતું.

દશભુજ દેવીના - ઇલેના - મહારાષ્ટ્ર

નવમી સદીનાં મહારાજ્ય

નવમી સદીનો આ રાજકીય ત્રિકોણ ધ્યાન જેએ એવો છે. આ યુગની ગજકીય ઊંચલપાચલો વધારે ઝડપી બને છે. રાષ્ટ્રકૂટોનુ ચક્ર લગભગ આખા ભારતમા ફરી વળ્યું. એ ચક્રના ફેરવનાર ધ્રુવ અને ગોવિંદ ધર્મપાલ અને દેવપાલમા બંગાળે ઉત્તર ભારતનું એક ભવ્ય સામ્રાજ્ય નિહાળ્યું. ગુર્જરપ્રતિહારોના મંથનમાથી ભોજ અને મહેન્દ્રપાલે મહારાજ્ય સ્થાપી કનોજને ફરી ગૌરનાકિત કર્યું. પરંતુ આ ત્રણે સામ્રાજ્યો અને મહારાજ્યો સમુદ્રના ગગનચુબી મોજાની માફક જીએ ચડી પાછા સપાટી ઉપર ફેવાઈ જતા હતા જે હકીકત નોંધી લઈએ : મહારાજ્યોની ઊંચલપાચલમા ભાગતની અજકીય સંસ્કૃતિ એકતા ધારણ કરતી હતી અને પરદેશી મુગ્લિમોનાં આક્રમણ અટકી ગયા હતા ઉપરાંત આ મહારાજ્યોનાં આયુષ્ય અદ્યજીવી નીવડ્યા.

[૭]

ભારતમાં દસમી અને અગિયારમી સદી

દસમી સદીમાં પ્રતિહારો

મહેન્દ્રપાલ પ્રતિહાર પછી આવેના ભાજ અને મહીપાલના સમયમા ગજ્ય આગાદ થયું અને વૃદ્ધિ પામ્ય ગયું. કવિ રાજ-જેખર મહીપાલને આર્યાવર્તના મહારાજાધિરાજ તરીકે ઓળખાવે છે. ઈ. સ. ૯૧૫-૧૬ માં અનમચ્છી નામના બાગદાદના મુગ્લિમ મુસા-ફરે પણ પ્રતિહારોના રાજ્યવિસ્તારનું, તેની આબાદીનું તથા તેના સૈન્યનું તારીફલયું બધાન આપ્યું છે પરંતુ ઉત્તરના પ્રતિહારો અને દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટો વચ્ચેના વૈમનસ્થનો અત આખ્યો જ નહિ. ઇન્દ્ર ત્રીજે એક પરાક્રમી રાષ્ટ્રકૂટ નીડચો એણે ઈ. સ. ૯૧૮-૧૯ માં મહીપાલ ગુર્જરને હગવી કનોજને લૂટી, બાળી, ખેદાનમેદાન કરી નાખ્યું. પરંતુ રાષ્ટ્રકૂટોનો વિજય કેઈને લાલકારી નીવડ્યો

નહિ. ઇન્દ્ર ગુજરી ગયો અને ગાદીના ઝઘડા શરૂ થયા એટલે મહી-
પાલે રાજ્યનો ઘણો ભાગ પાછો મેળવ્યો. તેનું મૃત્યુ ઈ. સ. ૬૩૧ માં
થયું.

પરંતુ રાષ્ટ્રકૂળનો ફટકો પ્રતિહારોને ભારે ચર્મ પડ્યો. મહી-
પાલના મજે પુત્રો ગાદીએ વારાફરતી આવ્યા, ઈ. સ. ૬૬૦માં તો
પ્રતિહારોની સત્તા હિન્નભિન્ન ચર્મ ચૂકી હતી.

ચંદેલા

પ્રતિહારોના સામ્રાજ્યને ભાંગવામાં ભુદેવખંડના જોજકર્જૂકિત
રાજ્ય આપનાર પ્રતિહારોના એક સમયના મિત્ર અને ખંડિયા ચંદેલા-
ઓએ મુખ્ય ભાગ ભજવ્યો. ચંદેલા યશોવર્ધન તથા તેના પુત્ર
ધગાએ પ્રતિહારોનું નામનું ઉપરીપણું પણ ખસેડી નાખ્યું અને
પ્રતિહારોના સામ્રાજ્યમાંથી ઘણો ભાગ છૂટી લીધે.

કલચુરી-ચેદી

ચંદેલાઓનો વિજય કલચુરીઓને માર્ગદર્શક ચર્મ પડ્યો.
જળમપુર પાસેનું કલચુરીઓનું એક નાનું રાજ્ય ત્રીજી સદી સુધી
સંપાત્ર આસુ આવતું હતું. ઈ. મ. ૨૪૬માં કલચુરીઓએ પોતાનો
સંપત્તિ આપન કર્યો હતો. સાતસો વર્ષના ગાળામાં ઠેકઠાક કલચુરી-
ઓના પનાકમખમો પ્રકાશમાં આવે છે. નવમી સદીના મધ્યમાં
કોકલદેવ કલચુરી એક વિખ્યાત યોદ્ધો ચર્મ ગયો. એણે પ્રતિહારોને
રાષ્ટ્રકૂટ સામે સારી મદાય કરી હતી. દસમી સદીના મધ્યમાં તો
લક્ષ્મણગજ કલચુરીએ ચંદેલાઓને પગલે આવી પ્રતિહારોનું સાર્વ-
ભૌમત્વ ફેંટી નીકું. લક્ષ્મણરાજ ગીર પુરુષ હતો. એણે વિનૂત
રાજ્ય મેળવ્યું. અગિયારમી સદીમાં આ મદારાજ્ય એટલું વિસ્તાર
પામ્યું કે તેના બે ભાગ પડી ગયાઃ એક દાહાલ જેની રાજધાની
ત્રિપુરામાં હતી અને બીજું મહાપ્રાસાદ જેની રાજધાની રતનપુરમાં
હતી.

ગુજર - ચાલુક્યો

એ અરસામા ગુજર જાતિની ચૌલુક્ય શાખાના મૂળરાજે ગુજરાતમાં ગન્ધ ન્યાયુ' જેની હદ દક્ષિણ ગજપૂતાનાને આવરી લેતી હતી.

કચ્છપઘાટ

અંદેલા ધંગા પાસેથી ઈ. સ. ૯૭૭ પહેલા ગ્વાલિયર જીતી ચૂકેલા કચ્છપઘાટ નામના રાજવંશે ગ્વાલિયરની આગુખાતુ સત્તા સ્થાપી વજ્રદામન નામના તેમના એક રાજાએ કનોજના પ્રતિહારને ભારે હાર આપી.

કાબૂસનો શાહી વંશ

નવમી સદીના અંતમા અફઘાનીસ્તાનમા કુશાન - તુર્ક ગજવીના હાથમાંથી બ્રાહ્મણ વજ્રે સત્તા છીનવી લઈ બ્રાહ્મણશાહી રાજવંશ સ્થાપ્યા હતા. જયપાલ નામના કાબૂસી ગજરાએ પણ પ્રતિહારોના મુઠકને દબાવવા માડ્યો. એણે આગળ વઘી લાહોરને અમિ ખૂણે આવેલા ભરીંડા નગરમા રાજગાદી કરી.

પરમારો

માળવામા સુપ્રસિદ્ધ મુજની આગેવાની નીચે પરમારોએ ગાદી સ્થાપી.

ચૌહાણુ-ચાહુમાન

વિમ્બરરાજે શાકભરી અને અજમેરની આસપાસ ચૌહાણુનું વર્ચસ્વ સ્થાપ્યું.

મુસ્લિમો-ગઝની રાજ્ય

દસમી સદીની છેલ્લી પચ્ચીસીમા પ્રતિહાર વિજયપાવનો યુવ ગજવપાન ગાદીએ આવ્યો ત્યારે એ જાણે કોઈ ભગ્નપૂરે જાની જતા સામ્રાજ્યની ગાદીએ ખેસતો હોય એવું ચિત્ર ઇતિહાસ દેરે છે. પ્રતિહાર સામ્રાજ્ય કનોજની આસપાસમા જ પ્રદેશમા સક્રિય રહ્યું. સામ્રાજ્યોના પતનકાળે સામ્રાજ્યના અગ્રે કાપી સ્વતંત્ર

અગ્નિત્વ શરૂ કરનાર અનેક નાનાંમોટા રાજ્યો નીકળી આવે છે. ભારતના ઇતિહાસમાં જ નહિ પરંતુ સર્વ સામ્રાજ્યોના ઇતિહાસમાં એમ બનતું જ આવ્યું છે. એ સ્થિતિમાંથી કોઈ વિક્રમશીલ વ્યક્તિએ કે પ્રજાએ પાછું સામાન્ય જીવન ક્યું હોત. પરંતુ એ જ ક્ષણે પશ્ચિમમાંથી મુસ્લિમ સત્તાનો વિજયી ધમારો આવવો શરૂ થયો, જેણે ભારતભરના રાજ્યો સામે લાયકાર આક્રમણ શરૂ કરી દીધું હતું. મુસ્લિમઆક્રમણની વિશિષ્ટતા

ખીજાં પરદેશી આક્રમણો અને ઇસ્લામી આક્રમણોમાં એક ભારે ભેદ રહેલો છે. ગ્રીક, પાર્સિયન, કુશાણ, શક કે હૂણના ટોળા હિંદ વિજય માટે આવતા તેમને ભારતની સંસ્કૃતિ પોતાનામાં ભેળવી દેતી હતી. એ પરદેશીઓને ધર્મઆગ્રહ ન હતો. ભારતમાં પ્રવેશ પામતા પહેલાં જ કાં તો તેઓ વૈદિક કે બૌદ્ધ ધર્મ સ્વીકારી ચૂકેલા જ હોય પ્રવેશ પામ્યા પછી તો તેઓ અચૂક આર્યધર્મને અપનાવી પરદેશી મટી જ જતા હતા, એટલું જ નહિ, પરંતુ આર્યધર્મ માટે, આર્યસંસ્કૃતિ માટે, આર્યભાષા માટે ભવ્ય અભિમાન ધાગણ કરતા હતા.

પરંતુ ઇસ્લામીઓ આવ્યા એક નવીન ધર્મના ઝંડન સાથે. રાજકીય વિજયનો તેમનો ઉદ્દેશ તો હતો જ. પરંતુ સાથે સાથે ઇસ્લામધર્મની સ્થાપનાનો આગ્રહ તેમના આક્રમણને વધારે અસરકારક બનાવતો હતો અને ભારતીય સંસ્કૃતિને એ વધારે લયકારક લાગતો હતો. હિંદના સમૃદ્ધિશીલ પ્રદેશ ઉપર રાજ્ય કરવાનો મોહ તો પરદેશીઓને સદીએ સદીએ થતો રહ્યો છે, જે અન્નજોના આગમન સુધી-લગભગ આજ સુધી-સ્પષ્ટ થતો રહ્યો છે પરંતુ ઇસ્લામના આક્રમણમાં આખા હિંદના રાજ્યભોગવટા ઉપરાંત મૂર્તિ-પૂજક કાફરોના ધર્મપરિવર્તનનું પણ એક આક્રમક તત્ત્વ હતું. વ્યક્તિગત રાજ્ય ઉપરાંત ઇસ્લામનું ધર્મરાજ્ય વિશ્વવ્યાપી બનાવવાનો પણ એ આક્રમણમાં ખુલ્લો ઉદ્દેશ રહેતો હતો આમ ભારતીય

સ સ્મૃતિએ ઇસ્લામના આક્રમણમા મોટા મસ્જિદ-સામનો અનુભવ્યો.

આઠમી સદીની શરૂઆતમા સિધ જીતી ચૂકેલા મુસ્લિમો સિધથી આગળ કશે પ્રભાવ પાડી શક્યા ન હતા. મુજબ પ્રાંત હારો તેમની સામે અડગ ઊભા રહેલા હતા નાગભટ્ટ અને લલિતા દિત્ય કાશ્મીરીએ તેમને હરાવ્યા હતા. પછી તો સિવમા પણ તેમનું વર્ચસ્વ ઘટી ગયું. પ્રતિહારોના સામ્રાજ્યકાળે પણ ખનમસુદીના કથન અનુસાર પ્રતિહારો મુસ્લિમોના મહાન દુશ્મનો હતા, જે કે રાષ્ટ્રકૂટો-જાતિવાળાઓ મુસ્લિમો સાથે દોષ્ટીદાવો રાખતા અને તેમને પોતાના લશ્કરમા પણ સ્થાન આપતા.

અફઘાનિસ્તાનની દક્ષિણ બાજુએ સુનેમાન પર્વતથી રક્ષાયવા ગઈની શહેરમા ઈ. સ. ૯૬૦મા અલ્ખગીન નામના તુર્કી ગુનામે એક રાજ્ય સ્થાપ્યું. ઈ. સ. ૯૭૫મા તેના ગુનામ સમકતગીનને એ ગાદી મળી. કાબૂલ અને પંજાબમા રાજ્ય કરતા શાહી રાજવી જયપાલને અને સમકતગીનને ઝઘડો થયો અને જયપાલે ગઈનીની સરહદ ઉપર હુમલો કર્યો જે સંન્યોનો બેટો. ચાપ તે પહેલા પ્રચલિત વાળાઓ અને વરસાદ તુડી પડ્યા. સધી ઝરી જયપાલ પાછો ફર્યો. સધીની શત્રોના ભગનો આરોપ મૂકી સમકતગીને ભારત ઉપર સવારી કરી અને જયપાલે મુસ્લિમઆક્રમણના ભય સામે ભાગતીય રાજવીઓની સહાય માગી ચૂકેલા, આઠમાન-ચૌહાણ અને કનોજના સંકેતવાળા પ્રતિહારોએ એ સહાય આપી પણ ખરી. ભાગતના દેશભક્તો ભેગા થયા, પ્રતિહારનો ઝંડો અફઘાનિસ્તાનના મેદાનમા ફર ઠાવ્યો અને ભયંકર યુદ્ધ આદર્યું. એમા મુસ્લિમો વિજયી થયા અને સિધુતટ સુધી ગઈનીરાજ્ય ધસી આવ્યું. આ પ્રસંગ ઈ. સ. ૯૯૨મા બન્યો.

ઈ. સ. ૭૧૨ની સિધની હાર પછી લગભગ પોણાત્રણસો વર્ષે ભારતવાસીઓ મુસ્લિમોને હારે બીજી ઐતિહાસિક હાર પામ્યા એ હાર પછી પરાજયોની એક વિખ્યાત માળા શરૂ થઈ અને મુસ્લિમ

ધક્કામાં આપું ભારત હવેમગી ગયું.

મહમદ ગઝની

ઈ. સ. ૯૯૭માં સગજતગીન પછી તેનો પુત્ર મહમદ ગઝનીની માદીએ આવ્યો. સુવત્તાનની પદવી ખલીફા પાસે ખીકારાની મહમદે ખ્રિસ્તી સિંધુ નદી સુધી ફેલાવવા પોતાના રાજ્યને વધારવાનો નિશ્ચય કર્યો અને જના દુરમન જયપાલ ઉપર ચડાઈ કરી. પેશાવર પાસે યુદ્ધ થયું, જુદ જયપાલ હાર્યો, ખંડગી ભગવાનું તેણે કબૂલ કર્યું, પરંતુ પરાજયનું અપમાન સહન ન થવાથી તે પોતે છવતો પોતાની ચિતા મળગાવી મૃત્યુ પામ્યો. મહમદે સત્તલજ મુખીનો પ્રદેશ સર કર્યો.

અને પછી તો વર્ષોવર્ષ ભારતની પ્રજા હબકી ગય એવા હુમલા મહમદે શરૂ કર્યાં. એક પ્રખ્યાત ધર્મગ્રંથજ્ઞ પસંદ કરવું, વિદ્યુતવેગી હુમલો લઈ જવો, રસ્તામાં આવતા રથજો લૂંટવો અને બાળવા, ધર્મરથાનોની મૂર્તિઓ ભાંગવી, અદળક લૂંટ લઈ જવી અને પ્રજા ત્રાહી ત્રાહી પોકારી જાય એવી ધાક ખેસાડી દેવી એ એનો વાર્ષિક કાર્યક્રમ બની ગયો.

જયપાલના પુત્ર આનંદપાલે આ ભય પારખી ભારતીય રાજવીઓતું એક સંયોજન યોજ્યું અને એક જળરું લશ્કર તૈયાર કર્યું. ધર્મ અને માતૃભૂમિના રક્ષણ અર્થે દૂરદૂરથી સૈનિકો ભેગા થયા. હિંદુ સ્ત્રીઓએ પોતાના આભૂષણો વેચીસાટી પોતાનો ફાળો આ ધર્મયુદ્ધમાં મોકલાવ્યો. બંગાળ સિવાયનો સર્વ રાજવીઓએ પોત પોતાની કુમક મોકલી, માતૃભૂમિના રક્ષણ અર્થે એક ભવ્ય સંયુક્ત યુદ્ધપ્રવલ્ન થયો, અને આખું સૈન્ય ગઝનીરાજ્ય ઉપર હુમલો લઈ ગયું. પેશાવર પાસે બન્ને સૈન્યનો ભેટો થયો. ભારતીય યોદ્ધાઓનો ધસારો અસહ્ય હતો. પ્રાથમિક વિજય ભાગતવાસીઓને મળ્યો. પરંતુ એ વિજયોન્માદમાં ભારતીય સૈન્ય શિસ્તહીન અને અગત્યસ્ત બની ગયું, ન્યારે મહમદે ધીરજ રાખી પોતાના હાગતા સૈન્યને

જેતજેતામા સંગઠિત બનાવી દીધું. એટલામાં આનંદપાલ જે હાથી ઉપર બેઠો હતો એ હાથી લાકડીને બાંધ્યો, અને એકાએક ભારતીય સૈન્ય પણ પરાજયની કલ્પના કરી ભાગવા લાગ્યું. મહમદે ધિયાત પાગખી લીધી અને પોતાનું સાચરી રાખેલું સૈન્ય લઈ અવ્યનરિયત બની ગયેલા હિંદુ સૈન્ય ઉપર એ વૃટ્ટી પડ્યો વીસ હજાર હિંદુઓ કપાઈ ગયા. અત્યંત બહાદુરી દર્શાવ્યા છતાં હાથમા આવેલી જીતને ગુમાવી દેવાના અનેક પ્રસંગો ભાગતે અનુભવ્યા છે. એમા બ દોષસ્તનો — આરાપાલનનો અભાવ કારણમૂત ગણાય. પરાજયનું નિવારણ કરવા જેવી હકીકતો અભાવ પણ ખરો. આમ ભારતવાસીઓ સૈનિક-વ્યહરચનામા મુસ્લિમો કરતા જિતગતા નીવડ્યા અને તેમણે પગજય પામી મુસ્લિમ હસાગનો માર્ગ મોકળો કરી આપ્યો.

પછી તો એણે નગરકોટ લૂટ્યું, '૧ વાગ કનોજ લૂટ્યું' અને 'બાબુ', મથુરા ઉપર હુમલો કર્યો અને આમ એકદર સત્તર વાર ભારતના વિવિધ જાગીતા કેન્દ્રો ઉપર હુમના કરી લૂટફાટ, ભાગફેડ અને કતલો કરી ભારતને મુગ્નિમઝતૂનનો પગલો કરાવ્યો. તેની છેલ્લી સવારી સોમનાથ ઉપર હતી. ત્યાં દિવસ સુધી ભાગનાસી-એએ મુઘિમ-હટના પાછા વાળ્યા; છતાં એથે દિવસે મહમદની હિમ્મત વ્યહરચના સફળ થઈ અને એ ભાગતવિખ્યાત મંદિરનો પ્વ સ થયો ઈ. સ. ૧૦૨૪-૨૫ મા તેની છેલ્લી સવારી. પછી મહમદનું લક્ષ્ય ખિરાન બાગુએ ગયું આખા એશિયાખંડમા અદ્ભુત વીરત્વ માટે પંકાયેલો સુલતાન મહમદ ઈ. મ. ૧૦૩૦મા મૃત્યુ પામ્યો.

મહમદની સવારીઓ એ ભાનતીય ઇતિહાસને અન્નેડ પવટો આપનાર મહાપ્રસંગ. મહમદ માત્ર લૂટફાટ કરવા આ રતો હતો અને તેની કાયમી અસર કરી ગઈ નહિ એવી એક માન્યતા પૂર્ણતઃ સાચી નથી. પંજાબનો કેટલોક ભાગ ગઝની સાથે જોડી ઈ. મ. મહમદે ભારતના દાર નાડી નાખ્યા, અને પગદેશીઓની અવરજવર બહુ અરણ બનાવી દીધી ભારતની આર્થિક લૂટ એવી ભયંકર થઈ કે

જેનો જેટા જડે એમ નથી. ભારતની સૈનિકશક્તિ પણ હથાઈ ગઈ. અને પરાજયોની પરંપરા નિહાળી રહેલા ભારતમાંથી આત્મ-વિશ્વાસ ઓસરી ગયો હોય એ પણ શક્ય છે. ઇસ્લામીધક્કા સામે સતત પરાજય પામવામાં શારીરિક અને યુદ્ધવ્યૂહની નિર્બળતા પણ સાબિત થાય. નૂતન હાથનો પૂરો સામનો કરવાની અશક્તિમાં ભારતીય સંસ્કૃતિની ઠોઈ ભારે પીછેહઠ દેખાય છે. અંદર અંદરના અંધકાર, વિવાસીજીવન, અને મુસ્લિમશક્તિનો અંદાજ કાઢી તેના મુકાબલામાં એટલી જ શક્તિ વિકસાવવામાં કરેલું આગસ એ કારણો આપી શકાય. ભારતીય સંસ્કૃતિ ઉપર આમ ભારે ફટકા પડ્યા અને સંસ્કૃતિનું રાજકીય ક્ષેત્રે હવે થાક્યા સરખું થઈ ગયું.

[૮]

હિંદુ પતન અને મુસ્લિમ વિજય : બારમી સદી
મુસ્લિમ ફટકાનાં પરિણામ

મહમદ ગઝનીની સવારીઓમાં હિંદુ લૂંટાયું, નિર્ધન બન્યું, ભારતની કલાસંપત્તિનો વિનાશ થયો, લાખો માનવીઓ માર્યા ગયાં. હજારો હિંદુવાસીઓ ગુલામ તરીકે મધ્ય એશિયામાં વેચાયા, દેશની સૈનિકશક્તિ હથાઈ, રક્ષણવ્યૂહમાં મોટાં ગાબડાં પડ્યાં, પંજાબનો ફેટલોક ભાગ મુસ્લિમોને તાબે થયો, મુસ્લિમોની અવરજવર વધી અને સ્થાયી વસવાટવાળા મુસ્લિમો પણ સાગ પ્રમાણમાં જુદે જુદે પ્રાન્તે વસી ગયા. ભારતની આત્મશ્રદ્ધા ઘટી. મુસ્લિમ સંસ્કૃતિ આર્ય-સંસ્કૃતિને પલટી નાખવાનો નિશ્ચય કરી ચૂકી છે અને આર્ય સંસ્કૃતિમાં સમાઈ જવાની અગર તેની સાથે ઠોઈ પણ રીતનું સમાધાન કરવાની તેની તૈયારી નથી એવો આછો ખ્યાલ જરૂર આવ્યો હોયો જોઈએ. પરદેશની બીજી બધી સંસ્કૃતિઓને પોતાનામાં સમાવી દેનાર આર્યસંસ્કૃતિને મુસ્લિમસંસ્કૃતિ સામે એક પ્રકારની નિષ્ફળતાનો પરુ ભાસ થયો હોયો જોઈએ એમાં નવાઈ નથી.

એ નિર્બળતામાથી ઊભી થતી નિર્બળતા મુસ્લિમસમૃદ્ધિ, ધર્મ અને મુસ્લિમ વિજેતાઓ પ્રત્યે એક પ્રકારનો અતુટ જ્ઞાન ઉપજાવે એ સદજ ગણાય. મહમદ ગઝનીને કેટલાક હિંદુઓએ સાથ પણ આપ્યો હતો અને તેનો એક સેનાપતિ શિરગય હિંદુ હતો એ હકીકત બહુ સ્પષ્ટ છે. મહમદ ગઝની સામે વાગવાગ ઊભો થયેનો કમનમીય કનોજનો ગજ ગજપાળ પ્રતિહાર વૃદ્ધ પણ ધર્મ ગયો હતો મહમદ હિંદ છોડી ઈરાન તરફ વળ્યો એટલે ચ દેશ અને કચ્છપધારોએ મળીને કનોજ ઉપર વાગવાગ હુમલા કર્યા અને એક યુદ્ધમાં રાજપાળ મર્યો. જે પ્રતિહારોએ લાખા સમર સુધી - લગભગ ૨૦૦ વર્ષ સુધી - લાગતું મુસ્લિમો સામે રક્ષણ કર્યું હતું તે પ્રતિહારો મુસ્લિમો અને સ્વર્ગતિના અન્ય ગજઓના કટકાથી હવે નહિવત્ થઈ ગયા

ગઢવાલ વંશ

ઈ સ. ૧૦૨૭માં નિયોચનપાળ ગાદીએ આવ્યો અને કનોજનું રાજ્ય સ કાય પામતું જ ગયું. લગભગ અર્ધી સદી સુધી પ્રતિહારવંશના નિર્બળ ગજઓ કનોજમાં રાજ્ય કરતા ગયા. પરંતુ અગિયારમી સદીની છેલ્લી પચ્ચીસીમાં ગઢવાની ચ દેવે પ્રતિહારોને હરાવી કનોજને પોતાની રાજધાની બનાવ્યું ગઢવાની રાજ્યો ધીમે ધીમે પોતાની સત્તાને વધારતા આવ્યા અને મુસ્લિમ કટકાની અસર ઓછી થતા ગઢવાલોએ મગધનું રાજ્ય પણ જીતી લીધું. અર્ધી સદી સુધી મહારાજાધિરાજ ગોવિંદચંદ્રે ફરી કનોજને જીતી જલાલી અર્પી. તેનો પૌત્ર વિષ્ણુવર્ધન જયચંદ્ર ઈ સ ૧૧૭૦માં ગાદીએ આવ્યો જેને દિલ્હીના પૃથ્વીગજ સાથે વેગ બધાયું દિલ્હીના પૃથ્વીરાજની માફક જયચંદ્ર પણ મુસ્લિમોથી હારેનો કનોજનો છેલ્લો હિંદુગજ જયચંદ્ર પછી મહાનગર કનોજ મુસ્લિમ સત્તા નીચે આવ્યું અને તેની મહત્તા ઘટી ગઈ.

બંગાળનો પાલવંશ અને સેનવંશ

પ્રતિહારોના દુસ્મન પાલવંશી રાજાઓ એ સમયમાં બંગાળના ભોગવતા હતા. પ્રતિહારો ઉપરાંત - કલચુરી, ચંદેલા રાષ્ટ્રકૂટોએ પણ બંગાળને હિતલિત કરી નાખ્યું. આમ ચંદેલાન થયેલા બંગાળમાં અને ઈ. સ. ૯૮૦ થી ૧૦૩૦ સુધી એટલે મહમદ ગઝનીના મૃત્યુ સુધીમાં - મહીપાલ નામનો એક પ્રતાપ રાજ થઈ ગયો. મુસ્લિમો સામેના વ્યૂહમાં અનંગપાળ સાથે પાળ જોડાયો ન હતો. બંગાળમાંથી ખૂચવાઈ લેવાયલા કેટલાક પ્રદેશો મહીપાળે પાછા મેળવ્યા. કલચુરીઓ, ચોલા અને ચાલુક્યા પણ બંગાળ પર હુમલો કર્યો. પણ મહીપાળે એ સહુને હરાવે. ૧૦૨૫માં કાશી સુધી બંગાળનું રાજ્ય લખાવ્યું. મુસ્લિમો થયેલા હિંદુરાજાઓના સંગઠનમાં મહીપાળ સામેલ ન થયો. ઠાંગણામાં અન્ય રાજવીખંડોઓએ તેની કરેલી હેરાનગતિ વિશિષ્ટ કાળજી લેઈ શકે. ૧૧મી સદીના પ્રથમમાં મહીપાળના પૌત્રને કેટલાંક કારણો લોકોએ ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મૂક્યો અને બંગાળ પાલવ શની પ્રતિષ્ઠા ધીમે ધીમે આખી પડી. ૧૨મી સદીની આસપાસ દક્ષિણના કર્ણાટકથી બંગાળ આવી વસેલા સેન ના સ્થાપકો ધીમે ધીમે સત્તાધીશ થતા જતા હતા. સેનવંશના સેને પાલવશી મદનપાળને હરાવી બંગાળ જીત્યું અને અમિથિલા અને મનધનો કેટલોક પ્રદેશ પણ હાથ કર્યો. તેના પુત્રે પ્રપૌત્રે બંગાળની સત્તા કલિંગ અને બનારસ સુધી વધારી. બંગાળી ન હોવા છતાં બંગાળના સેન રાજવીઓએ બંગાળને મૂમિ બનાવી અનેક ફેરફારો બંગાળી સમાજમાં કર્યો, જેની અસર આજ સુધી બંગાળમાંથી ખૂસાઈ નથી. એ સેનસત્તા પણ ૧૨ સદીમાં બંગાળ માટે છેલ્લી હિંદુસત્તા બની રહી ગઈવાલીએ. માધકસેન રાજવીઓ મુસ્લિમ ધસારા સામે ટકી શક્યા નહિ.

કલચુરી તથા ચંદેલા

આ ઉપગ્રંથ એ સમયે મધ્ય હિંદમાં કલચુરી અને ચંદેલાની મુખ્ય સત્તા હતી. એ વંશમાં ગાગેવદેવ અને કલ્પ કલચુરી બન્ને મહાન રાજાઓ થઈ ગયા. પરંતુ ચંદેલાઓએ કલચુરીઓને હરાવી તેમને નિર્મળ બનાવ્યા. મુસ્લિમોના ધસાગ વખતે કલચુરીઓ એક નાનકડી ગ્થાનિક સત્તા બની ગયા હતા.

ચંદેલાઓમાં પણ કીર્તિવર્માન અને મદનવર્માન પગક્રમી રાજાઓ થઈ ગયા. પગંતુ તેના પૌત્ર પરમદિનને મુવિષ્ણાત પૃથ્વી-રાજ ચૌહાણે હરાવ્યો. ઉપરાત શાહજહાન ધોરીએ ઈ. સ. ૧૨૦૩ માં ચંદેલાઓને હાર આપી. આમ તેરમી સદીની શરૂઆત ચતામાં તો મુસ્લિમો સામે પત્તાઓના મહેલની માફક આર્યરાજ્યો પતન પામતા આવ્યા.

પરમારવંશ

ગઝની અને ધોરીના હુમલાઓ વચ્ચેના ઢાળમાં આર્યત્વને અમકાવનાર રજપૂત રાજ્યોમાં માળવાના પરમારોને પણ આપણે ગણવા પડશે. સગસગ નવમી સદીમાં ધારનગરમાં પરમારોએ ગાદી ધાપી. મુંજ અને બોજ એ બન્ને પગમારવશી પરાક્રમી મહારાજાઓ લાખા સમય મુઘી લોકકલ્પનાને ગમી ગયા હતા. પરંતુ મધ્ય હિંદના પગમારો અને દક્ષિણના ચાલુક્યો વચ્ચે સતત યુદ્ધ આવ્યા ક્યુ. ૭ યુદ્ધમાં મુંજે ચાલુક્ય તૈલપને હરાવ્યો. પરંતુ સાતમાં યુદ્ધમાં તૈલપ જીત્યો, મુંજ કે પકડાયો અને તૈલપે દૂરતાપૂર્વક તેનો વધ કર્યો. શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીની સુવિષ્ણાત નવલકથા 'પૃથ્વી-વલ્લભ'માં મુંજ અને તૈલપના યુદ્ધનું પરિણામ બહુ સુંદર રીતે વર્ણવાયું છે. મુંજનો ભત્રીજો બોજ ઈ. સ. ૧૦૧૮ માં ગાદીએ આવ્યો. આઠાસ વર્ષ સુધી બોજનું કીર્તિવન્ત રાજ્ય ભારતમશ-હૂર બની ગયું, અને તેલું નામ આર્યજનતાની અનેક દંતકથાઓ સાથે જોડાઈ ગયું. લોકકલ્પનામાં જીવત રહેલા આર્યોવર્તના કંજુ

રાજવીઓ સાથે બોજનુ પણ એક આદર્શ ગજની તરીકે રચાન છે એ જાતે સમર્થ વિદ્વાન હતા અને વિદ્વાનોનો લાગે આહક હતો સન્નતીમદિ બધાની તેણે એક લગ્ય પાઠશાળા બેલી કરી જેણે એ યુગના સન્કાર સાચવી રાખનામા બહુ મહત્વનો લાગ ભજ્યા હતો બોજને પોતાને પણ વ્યાપક શિક્ષણ, ખગોળ અને કવિનાતુ ભારે જ્ઞાન હતુ તે એક સગ્ગ યોદ્ધો પણ હતો પરતુ મ્યસુરી ક્યુદેવે તેને હગ યો ત્યા થી તેની સત્તા ઘસાવા માડી બાગ્મી સદીમા પરમારો માન રચાનિ સત્તાધીરો બની ગયા

ગુજરાતના આનુકચો

ગુજરાતના આનુ ચાને પણ આ યુગમા જૂવી શકાય એમ નથી તેમણે પણ લગભગ મગઠિન, બગરાન અને આબાદ મહારાજ્ય ગુજરાતમા રચાધુ આનડાઓ પછી ગુજરાતમા રાજ્યથાપના કરનાર આનુકચન શી મૂળગજ હતો એણે દસમાં સતાપિદના અતમ અણ્ડીનપુર પાટણમા ગળ્ય રચાધુ આનુકચોના સમનમા પાટણની સત્તા અને મહત્તા ઘણી વધી ગઈ અને તે આબાદી, ધર્મ તથા વિદ્વતા માટે ભારતભરતુ એક જણીતુ નગર બન્યુ માળવાના પરમારો સાથે આનુકચોને ધર્મણુ ચાલ્યા ક્યુ સૌરાષ્ટ્ર તેમ જ દક્ષિણ ગુજરાત સુધીનો આખો પ્રદેશ તેમણે પોતાની સત્તા નીચે લાવી દીધે અને વર્તમાન ગુજરાતની સીમાઓ તેમણે દક કરી બીમદેન આનુકચના સમયમા મહમદની સોમનાથ હિપગની છોટી સનાઈ થઈ, જેમા સીમની સરદારી નીચે ગુજરાતીઓ બહાદુરીથી લડ્યા છતા હાર્યા એ પછી યયેલા સિદ્ધરાજ અને કુમારપાળ એ બન્ને ગુજરાતના આનુકચવ શીવ પરાક્રમી રાજાઓ હતા જેમણે યુદ્ધવીરત્વ સાથે વિદ્વતા અને સરકારિતાને પોષી આદર્શ આર્થગજવીઓમા અગ્રસ્થાન મેળવી લીધુ કલિકાલસર્ગજતુ બિરુદ પામેલા સુપ્રસિદ્ધ જૈન મહાવિદ્વાન હેમચન્દ્ર સિદ્ધરાજ અને કુમારપાળ એ બન્નેના રાજ્યમા થઈ ગયા મહમદ ગઝનીના વાવાઓડાને રોડી ન શકેવા

ગુજરાતના ચાલુક્યો શાહબુદ્દીન અને કુતુબુદ્દીનનાં ઉત્તર ભારતમાંથી ધસી આવતાં વિજયી સૈન્યોને ખાળી મધ્ય તથા દક્ષિણ ભારતને લગભગ એક સદી સુધી મુસ્લિમ ઝંઝાવાતમાંથી મુક્ત રાખી શક્યા હતા. ઉત્તર હિંદને જોતજોતામાં જીતનાર શાહબુદ્દીન અને કુતુબુદ્દીન ખીજા ભીમદેવ અને રાજમાતા કર્ણદેવી સામે યુદ્ધમાં પરાજિત બન્યા હતા, જો કે એક સૈફ પછી ગુજરાતનું હિંદુ રાજ્ય અંતે મુસ્લિમ તલવારે નાબૂદ કર્યું.

મહંમદ ગઝની પછી

મહંમદ ગઝનીના વજ્રપ્રહાર પછી પણ હિંદુ રાજ્યો ચટ્ટની કળાએ આવતાં જતાં હતાં. પરંતુ મુસ્લિમોની યુદ્ધકુશળતા સામે એક પછી એક રાજ્યો કેમ પડ્યાં એનો ઇતિહાસ આ સદીમાં લખવાનો આવે છે. આર્યસંસ્કૃતિએ વીરત્વ તો જરા ય ગુમાવ્યું ન હતું. મુસ્લિમો સામે જીતની પરવા કર્યા વગર રાજપૂત રાજવંશીઓ લડ્યા છે અને કીર્તિભર્યા મૃત્યુને ભેટ્યા છે. રાજપૂત-વીરતાનાં અનેક કથાનકો છે કે જેમાંથી વીરત્વનો પદાર્થપાઠ સનત મળ્યા જ કરે. પરંતુ એક વાત સાચી કે આર્યરાજ્યવ્યવસ્થા હવે મુસ્લિમો સામે ટકી નહિ અને ઉત્તર ભારતના દિલ્હી નગરમાં મુસ્લિમોએ રાજગાદી સ્થાપી, લગભગ સાતસો વર્ષ ચાલે એવું કાયમી ઇસ્લામી કેન્દ્ર જોખું કર્યું, જેની આસપાસ ભારતનો ઇતિહાસ હવે રચાવા લાગ્યો. બારમી સદીના અંત સાથે ભારતીય સંસ્કૃતિના હિંદ-આર્ય-રાજકારણનો પણ લગભગ અંત આવ્યો ગણાય.

પૃથ્વીરાજ ચૌહાણ

દિલ્હીમાં મુસ્લિમી સત્તા કેન્દ્રસ્થ થઈ તેનાં રમરણોમાં પૃથ્વી-રાજ ચૌહાણ સરખા આર્યોવર્તના એક મહામાનીતા, શૌર્ય અને પ્રેમનો આદર્શ બનેલા, ચૌહાણરાજવીની કથની આવી જાય છે. શાકમ્ભરી તથા અજમેરમાં રાજ્ય સ્થાપી ચૂકેલા ચૌહાણો મહંમદ ગઝનીની સવારી પછી એક મહાન સત્તા બની જાય છે. ઇતિહાસની

૨૧૪: ભારતીય સંસ્કૃતિ

પડતીમાં તેમણે રાજ્ય સ્થાપ્યું અને તેમની કેટલીક શાખાઓ જુદે જુદે સ્થળે રાજ્ય કરતી પશુ થઈ હતી. મહામદ મઝની સામેના સંયુક્ત આર્યભોરચામાં ચૌહાણોનું યશસ્વી સ્થાન હતું. રાજપૂતાની ચૌહાણશાખા સાહસ અને વીરત્વ માટે એ યુગમાં બહુ જ પ્રખ્યાત હતી. બારમી સદીના મધ્યમાં વિઝહરાજ ચૌહાણે વહેંચાઈ ગયેલી ચૌહાણશાખાઓને એકત્ર કરી ભાગે સત્તાવિસ્તાર સાધ્યો તથા તુમારવંશીય રાજા પાસેથી દિલ્હી મેળવ્યું. વિઝહરાજ જાતે એક લેખક અને વિદ્વાનો પોષક હતો. એના પછી એનો ભાઈ સોમેશ્વર ચૌહાણ ગાદીએ આવ્યો. એ સોમેશ્વરનો પુત્ર તે પૃથ્વીરાજ ચૌહાણ. અનેક વીરકથાઓ અને રામાયણકથાઓનો એ નાયક અને લોક કલ્પનામાં વસી ગયેલો એ નર્વપ્રિય હેલ્થો સ્વતંત્ર આર્ય રાજવી, જેની પરાક્રમકથા સાથે દિલ્હના સ્વાતંત્ર્યની છેલ્લી ફરજીય સંકળાયેલી છે. અંદાજે ૧૨૬૦ના 'પૃથ્વીરાજવિજય' નામના વીરકાવ્યમાં અનેક દંતકથાઓ વચ્ચે પૃથ્વીરાજનો ઇતિહાસ ટંકાયો છે. અંદેવા પરમદિનને પૃથ્વીરાજે હરાવ્યો હતો. મહાન હઠવૈયા તરીકે અને મહાન નૃપતિ તરીકે પૃથ્વીરાજની ખ્યાતિ ભારતભરમાં ફેલાયેલી હતી. કોનાજના ગડવાલવંશી જયચંદ્રની પુત્રી સંયુક્તાનું રાજસૂય યજ્ઞ થી જ હરણ કરી જનાર પૃથ્વીરાજને કોનાજ સાથે પણ વેર બધાનું, એ વાન ઇતિહાસમિદ્દ હોય કે ન હોય તોપણ તે સમયના રાજ્યોના પરસ્પર વિઘ્ન એકબીજાને નબળાં પાડી રહ્યા હતા એમાં જરાયે શંકા નહિ. પૃથ્વીરાજની મોટામાં મોટી ભારતસેવા અને ખરી કીર્તિ તો મુસ્લિમો સામેના તેના નીરંતાલયો આત્મવિલોપનમાં રહેલી છે. હવે અહીં આપણે એ મુસ્લિમ સ્પર્શ આગળ આવીએ છીએ કે જે સ્પર્શ ભારતને માટે કાયમનો સ્પર્શ બની ગયો.

ધાર્મિક

હિંદુ ધર્મની પૂર્વેના પડાડા પ્રદેશ તે ગૌર-ધોર, હિંદુ બૌદ્ધ માર્ગમાંથી તાજા મુસ્લિમ બનેલા અફઘાનો ત્યાં વસતા. પડોશી

ગઝની રાજ્ય નિર્માણ બની ગયું હતું. બારમી સદીના મધ્યમાં અનાઉદ્દીન ઘોરીએ ગઝની શહેર લૂટ્યું અને બાબુ. હિંદની લૂટથી સમૃદ્ધ બનેલું ગઝની ત્યારે એશિયાતું એક સુપ્રસિદ્ધ શહેર ગણાતું હતું. પછી ગઝનીનો સુલતાન પંજાબમાં આવીને રહ્યો. શાહબુદ્દીન ઘોરીએ પંજાબમાં આવી તેની સાથે અઘડા ચાલુ રાખ્યા, સિંધ જતું, પરંતુ ગુજરાત ઉપરની સવારીમાં શાહબુદ્દીન આતુકચ મૂળગજ બીજ સામે હારી પાછો હઠ્યો. પરંતુ તેણે પંજાબનો ટેટ્યોક ભાગ સર કર્યો એટલે દિલ્હી પડોશમાં જ આપું અને દિલ્હીના પૃથ્વીરાજે મુસ્લિમભયને પરખી શાહબુદ્દીન સામે જંગ-જંગત વસારો કર્યો ઈ. સ. ૧૧૯૧માં તરાઈ અગ તનનારીના મેદાનમાં આપું અને મુસ્લિમ સૈન્યો વચ્ચે ભયકર અથડામણ થઈ અને હિંદુઓ પૃથ્વીરાજની સરદારી નીચે પૂર્ણ વિજય મેળવી શક્યા. હિંદની બહારના હુમલા સામેનો હિંદુઓનો આ છેનો વિજય હતો એમ કહીએ તો આવી શકે બદલો લેવા તબી રહેવા શાહબુદ્દીને ફરી સૈન્ય ભેગું કર્યું અને પૃથ્વીરાજની સરદારી નીચે હિંદુઓએ ફરી મુસ્લિમોનો મામનો કર્યો. ભાગના બીજા જગ્યા પણ પૃથ્વી રાજ સાથે સંયુક્ત મોરચામાં સામેવ હતા ખૂનખાંડ યુદ્ધ પછી હિંદુઓ જતા, છતાં અનગપાળ અને મહમદ ગઝની વચ્ચેના યુદ્ધનું અહીં પુનરાવર્તન થયું. જીતના ઉત્સાહમાં મુસ્લિમોની પાતળ પડેના હિંદુઓ અસ્તવ્યસ્ત બની યુદ્ધનું એકત્ર તત્ર ગુમાવી બેદા અને શાહબુદ્દીને પોતાના મૈન્યને ભેગું કરી અસ્તવ્યસ્ત બનેના હિંદુ મૈન્ય ઉપર ફરી હુમલો કર્યો પગજિત સૈન્ય તરફથી જેરદાં હુમલો થતા હિંદુ સૈન્યની અવ્યવસ્થા વધી, વીરત્વપૂર્વક લડતો પૃથ્વીરાજ પકડાયો અને હિંદુવિજય પરાજયમાં પવટાઈ ગયો. પૃથ્વીરાજને કૂતાપૂર્વક શાહબુદ્દીને કતલ કર્યો, આગળ વધી તેણે દિલ્હી અને અજમેર જતા ગદવાથી જયચક્રને મારી કનોજ વીધું. કવચુગી અને ચદેસા પણ તેની મામે હારી ગયા, બિહારના પાલવશી

અવશેષ સરખો રાજવી તથા બંગાળના સેન રાજા પણ મુસ્લિમ સેનાપતિ બખ્તિયાર ખીલજી સાને પગલિત થયા અને આમ જોત જોતામાં તેઓ સદી શરૂ થાય એટલામાં ગુજરાત, માળવા, પૂર્વ બંગાળ અને ગજપતના સિવાયનું આખું ઉત્તર હિંદ દિલ્હીમાં રથપાયેલી મુસ્લિમ મત્તાનો રાજ્યવિભાગ બની ગયું, ઈ. સ. ૧૨૦૬ માં શાહબુદ્દીન ગઝ્નિ નામના પહાડી લોકોને હાથે માર્યો ગયો. પરંતુ તેના ત્રણે ભાગતીય મુઘલોએ ધોરી ગત્ય અમલને ફગાવી દઈ પોતપોતાના જ્વલંત ગણ્ય સ્થાપ્યા. મિઠ અને મુલતાન નાસિરુદ્દીન કુબ્ચાને હાથે ગયું. કુતબુદ્દીને દિલ્હીમાં ગુલામવંશની સ્થાપના કરી દિલ્હીને મુઘલીમ સત્તાનું જ માત્ર નતિ, પણ ભારતીય સત્તાનું એક મહાન કેન્દ્ર બનાવ્યું. બખ્તિયાર ખીલજીએ બંગાળમાં રાજ્ય સ્થાપ્યું. મુસ્લિમ વિજય સાથે શરૂઆતના વર્ષોમાં તે હિંદે ખાતા-ખરાબી, જુલમ અને વિનાશ જોયા. હજારો હિંદુઓની કતલ થઈ અને એથી વધારે ગુલામો બની મુસ્લિમ ધર્મને આશ્રયે લાગ્યા. ધર્મ-સ્થાનોનો ભયંકર વિનાશ થયો, જેમાં નાવન્દાના ભવ્ય પુસ્તકો-સયને પણ આગ લગાડવામાં આવી. એ ઉજડપ્રવૃત્તિમાં ભારતીય ઇતિહાસના અનેક સાધનો નષ્ટ થઈ ગયા. મંદિરોને સ્થાને મસ્જિદો બંધાવા લાગી. હિંદુઓ પરાજિત પ્રજા તરીકે અને મુસ્લિમ વિજયી તરીકેના દુઃખસુખ અનુભવી રહ્યા. આ સમયને એક માર્ગસ્ત ભ તરીકે ગણી અહીં આપણે ભારતીય સંસ્કૃતિના રાજકીય વિભાગને આટલાવી દઈએ. આઠમી સદીમાં શરૂ થયેલા મુસ્લિમોના હુમલા અટકતા, નિકરાણતામાં વધતા જતા અગિયારમી સદીમાં મહમદ ગઝની દ્વારા અને બાગમી સદીના અંતમાં શાહબુદ્દીન ધોરી દ્વારા પાયસો વધે ભાગતનો વિજય પ્રાપ્ત કરવામાં સફળ થયા. ભારતીય સંસ્કૃતિમાં આ પાયસો એ વર્ષમાં કાઠક એવું નિર્માણ તત્ત્વ પ્રવેશ પામી ચૂક્યું હતું કે જેથી તેની મુદ્દકીય અને રાજકીય વ્યવસ્થાના નિષ્ફળ નિવડી ભારતવાસીઓમાં વીરત્વ ઓછું ન હતું એ

તો તેમના વિરોધીઓ પણ માન્ય ગણે છે. છતાં ભારતીય સંસ્કૃતિનો યુદ્ધકીય પરાજય ભારતીય સંસ્કૃતિના ત્રણ મહાન ગજકીય દોષોને જરૂર આગળ કરે છે: (૧) સંગઠનમાં એક પ્રકારની ખામી (૨) સામુદાયિક આત્મશ્રદ્ધાનો અભાવ-જેને લઈને આર્યોના વિજયો પણ પરાજયમાં ફેરવાઈ ગયા, (૩) ચીવટાઈનો અભાવ.

આ ત્રણે અવશ્યજો આજ પણ આપણી ગજકીય પરિસ્થિતિને નિર્માણ બનાવી રહ્યા છે. મુસ્લિમોના ગ્રામીણિવાસ સાથે ભારતીય સંસ્કૃતિનું એક નવું પાન ભિંદે છે, અને ભારતીય ગ્રામીણ સંસ્કૃતિ ઉપર આછો પડદો ખેંચાય છે.

[૯]

ભારતમાં ફરસામી રાજસત્તા

અફઘાન-તુર્ક રાજ્યો

આર્ય-ફરસામી રાજકીય ઘર્ષણો

હવે ભારતવર્ષમાં નવું વાતાવરણ બનું થાય છે, જેમાં હિંદુ-સંસ્કૃતિ અને મુસ્લિમસંસ્કૃતિ પ્રથમ ભયકર અચડામણમાં આવી, અને પરસ્પર વિજય મેળવવાના પ્રયત્નમાં એક સંસ્કૃતિ ઉપર બીજી સંસ્કૃતિના વજ્રધાવ થયા. અતે ગજકીય ક્ષેત્રમાં મુસ્લિમ વર્ચસ્વ ભારતભરમાં વ્યાપક સ્વીકાર પામ્યું. અને હિંદુઓનું ધણા મોટા પ્રમાણમાં મુસ્લિમ-ધર્માન્તર થયું. છતાં ધીમે ધીમે હિંદુ અને ઇસ્લામ-એ બન્ને સંસ્કૃતિઓ ભારતમાં જીવંત રહી, એકબીજા પ્રત્યે વધારે ક્રોધાળ, વધારે ગિરિગિરિપાત્ર, વધારે સહિષ્ણુ અને વધારે મુમેળભરેલી બનતી ચાલી, જેમાં સમન્વયના અનેક સ્વપ્ન ભિંદાયાં અને બિંદાયાં. પ્રથમ તો એની ગજકીય પાર્શ્વભૂમિ વધારે સ્પષ્ટ બનતી ગઈ છે, જેનો ઇતિહાસ ઇશારે ઝડપી ઉદ્દેશ્ય અહીં કરી લઈએ સમકાલીન હર્ષ અને મહમદ

હર્ષ અને મહમદ પયગમ્બર લગભગ સમકાલીન. મહમદનો

જન્મ ઈ. સ. ૫૭૦માં અને હિજરી સંવત શરૂ થયો ઈ. સ. ૬૨૨માં. ઈ. સ. ૬૩૨માં મહમદનું અવસાન. હર્ષનો જન્મકાળ નક્કી નથી, પરંતુ એ ઝાટીએ આવ્યો ઈ. મ. ૬૦૬માં અને ઈ. સ. ૬૪૭માં તેનું અવસાન. ત્યાર પછી હિંદુઓનો-આર્યોનો રાજકીય પતન-યુગ શરૂ થયો એમ કહીએ તો ચાલી શકે. એ પતનયુગ પણ યશસ્વી ન હતો એમ નહિ. છતાં મહમદ પચગમના મુસ્લિમ પંથી એવી વર્ષ વીત્યા નહિ એટલામાં મહમદ કાસમે ઈ. મ. ૭૧૨માં સિંધ જીત્યું. હિંદનો એ પ્રથમ મુસ્લિમવિજય હર્ષના અવસાન પછી પાસઠ વર્ષે આ વિજયો ઇસ્લામ પ્રચારના લાગતમાં થયું એ ઇતિહાસ અભ્યાસીઓ માદ રાખે.

રાજપૂત યુગ પછી

મુસ્લિમોનો વિજય ત્યાર પછી સિંધથી મદ્રાસ લાગ્યો નહિ, છતાં ભારતવિજયના તેના નાનામોટા પચાસો ચાલુ હતા એમ ઇતિહાસમાં આપ્યું આપ્યું કહી ગયો છે. હર્ષવર્ધન પછીના હિંદુયુગને કદી રાજપૂતયુગ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. એ યુગની આખી આપણે પ્રથમ કરી ગયા. એમાંથી નીચેની બાબતો સ્પષ્ટ થતી ગઈ:

(૧) સિંધ — જેમાં પશ્ચિમ પંજાબનો કેટલોક ભાગ આવી જતો હતો તેના હિપ્પ મુસ્લિમોનું વર્ચસ્વ આપન થયું અને સીક-સીક ચાલુ ગયું — તે કે સિંધ બહારના, ગજપૂત રાજાઓએ મુસ્લિમ સીમાને આગળ વધતા ન દીધી. સિંધની દરિયામી સત્તા પણ ધણે અંશે નાબતી જ બની રહી.

(૨) મુસ્લિમ ગજસત્તાને અંગે, સિંધમાં તથા પંજાબમાં અને ઇરાનના ઇસ્લામવિજય અંગે, અધ્યાત્મિકતાનની સગદર દ્રાગ હિંદુ અને બૌદ્ધ ધર્મના દરિયામી પરિવર્તનને યોજના પ્રયોગો પણ ધર્મ ચૂક્યા હતા — અને તે ધણે અંગે મુશ્કેલી પણ થતા હતા. સગદરના ગજની તથા ગૌર જેવા પ્રદેશોમાં ઇસ્લામી દુકાનો અને અમીરાતો આગળ મુસ્લિમોની સત્તામાં પડી

લગભગ અઢીસો વર્ષે સમકતગીને કાજૂની હિંદુનજીની જયપાળ ઉપર પહારો કર્યા અને સમકતગીનના પુત્ર મહમદે મધ્ય હિંદ મુઢી સત્તર મવારીઓ કરી આખા ઉત્તર હિંદુસ્તાનને હવાવી નાખ્યો. આ મુઢિમ વિજય હિંદુસંસ્કૃતિની યિગ્તાને હવાવી નાખી શક્યો—જેઠે મહમદ ગઝનીના વર્ચસ્વથી કાયમી મુસ્લિમ-રાજ્ય હિંદુસ્તાનમાં અપાયું નહિ એ વાન સાચી. છતાં મુસ્લિમ મેનિકો, સાહસિકો, ધર્મગુરુઓ અને વ્યાપારીઓની અનરજવર પ્રયત્ન કરતા સાગ પ્રમાણમાં વધી ગઈ હોય એ બહુ શક્ય છે હિંદુ-સ્તાન હવે મુઢિમો માટે છેક અજળ્યો પ્રદેશ ન ગ્યો અલમડની મગખા મસ્કૂનના પણ અજ્યામીઓ મુઢિમોમાં હતા એ નોવપાત્ર કહી શકાય હિંદુ-મુસ્લિમ મપર્ક ઉપર એ સારો પ્રકાશ નાખે છે મહમદ ગઝનીના વિજયોની કાયમી અમગ થઈ નહિ એમ કહેવી વખતે આપણે જૂલુ ન જોઈએ કે તેની આડકતરી અમગ ઇસ્લામ-મ સ્કૃતિને આગળ વધારનામાં અનુકૂળ નીવડી

(૩) ઈ. મ. ૧૦૨૫માં મહમદની છેલી સોમનાથની સરાગી. ત્યાં પહોંતા લગભગ દોઢમે ઉપગત વર્ષો રીત્યા પછી શિયાબુદ્દીન-શાહબુદ્દીન ધોરીએ પત્તનના મુઢિમ થાણા જતી અ તે, દિલ્હીમાં ઇસ્લામી મુમો નીમ્યો એનો અર્થ એ થયો કે મિલ પત્તન અને કાજૂલ મુઢી આગળ વધેની મુઢિમમત્તા હવે હિંદુસ્તાનના દિગ્ગ વિલાગોમાં અપાન થન ચૂકી તેમજ સદીની ગરબાત થના ઈ. મ. ૧૨૦૬ માં શાહબુદ્દીનના મૃત્યુ પછી તેના ગુલામમાંથી આગળ વધી સેનાપતિ થયેના કુતુબુદ્દીન અઈમકે દિલ્હીમાં જે હસ્લામી ગત્ય પાપ્યું તે ગત્તર સો બદલાયા છતાં મગીઓ મુઢી મગ્યામો ગત્ય ગુ અને દિંદનો આખો ઇતિહાસ મોટે ભાગે દિલ્હીને જ કેન્દ્ર-વાને રાખી દિલ્હીના મુનતાનોની આસપાસ ત્યાર્જ ગયો. ખીજા ૧૨૬૨ બખ્તિયાર ખીલજીએ મિલ્કત-મગાગ મુઢી આગળ વધી મોદધર્મના ગ્દેહ અવગંધો મિટાવી દીધા. ઈ. મ. ૧૨૦૬ પછીના

યુગને આપણે હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમા મુસ્લિમ યુગ તરીકે ઓળખાવી શકીએ એ સાલ્યો - તેરમી સદીથી રાજકીય સત્તાની તુલા ભારતીય ઇસ્લામી રાજ્યકર્તાઓ તરફ ઢળી અને સત્તાના પ્રભાવે ફરી શકાતા ઇસ્લામીકરણના પ્રયોગો માટે ઇસ્લામને બહુ મોટી અને બહુ બાબી નક મળી.

૧

ગુલામચંદ : ઈ. સ. ૧૨૦૬ થી ૧૨૯૦

ભારતીય મુસ્લિમયુગ

એ મુસ્લિમયુગનો પ્રારંભ કરનાર ગુલામ રાજ્યવંશના સ્થાપક કુતુબુદ્દીન ઐબકનો નાજવ શ લગભગ એકપાશી વર્ષ આલ્યો જેમા કુતુબુદ્દીન, અલ્તમશ, રઝિયા એગમ, નસિરુદ્દીન અને બાલ્ખન સરખા પ્રસિદ્ધ સુલતાનો યર્ધ ગયા. જેમણે ઇસ્લામી સત્તાને ભારતમા કાયમી બનાવી દીધી. હિંદના શાહી તખ્ત ઉપર બિરાજનાર એકની એક જ સ્ત્રી રઝિયા મુસ્તાના. રઝિયાની લગ્ન બાદોશી સામે તેના પ્રેમજીવનને તોળવાનો પ્રયત્ન આવ્યો. પરિણામે એ યુગના બજોએ એ સ્ત્રી સુવત્તાનાને ગાંધી ઉપરથી ખસેડી મૃત્યુમા હોમી દીધી. એના પિતા અલ્તમશે ગ્વાલિયર, રણથંભોર, ઉગ્ગેન અને બગાળ મુધી વિજયો પ્રાપ્ત કરી દિલ્હીની ઇસ્લામી સલ્તનતની હાક વગાડી. બગદાદના ખલીફાએ પણ તેનો હિંદના સુવત્તાન તરીકે સ્વીકાર કર્યો. ગુલામચંદનાં વળતાં પાણી

ચીન અને મધ્ય એશિયામા પોતાનો ડોકો વગાડનાર મહાન મોગલ ચંગીઝખાન - જે મુસ્લિમ ન હતો છતાં જેને મુસ્લિમ ધારવાની ઘણા બૂલ કરે છે - તેની ચદાઈઓના લજ્જકારા તે વખતે હિંદુસ્તાને અતુલવ્યા. અલ્તમશના પુત્ર અને રઝિયાના લાઈનસિરુદ્દીને એક સાચા, સાત્વિક ઇસ્લામી તરીકે, બાદશાહન હોવા છતાં પુસ્તકોની નકલો ફરી તેની આવકમાથી સાદુ જીવન ગુમરી,

પોતાની બેગમના હાથની જ રસોઈ જમી ઇસ્લામી માધુત્વની આખા રાજ્ય ઉપર સારી છાપ પાડી. વિજેતા સુલતાનો સાથે આવા સાધુ સુલ્તાનોની હિંદમાં ઓછી અસર ન હતી. રજપૂતાના, માળવા અને છુદેલખંડના હિંદુ રાજાઓ પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય જાળવવા માટે વારંવાર પ્રયત્નો કર્યે જતા હતા અને નસિરુદ્દીનના દક્ષ પ્રધાન ગિયાસુદ્દીન બલ્ખને તેમને દાબમાં રાખવા સફળ પ્રયાસો પણ કર્યા. નાસિરુદ્દીન પછી એ બાહોશ પ્રધાન બલ્ખન ગાદી ઉપર આવ્યો અને તેણે લસ્કરી વ્યવસ્થા મુધારી. તેના એકવીશ વર્ષના રાજ્યકાળમાં દિલ્હીની સલ્તનતને બલખને દૃઢ કરી. ટોળામાં જ ભારત ઉપર ચઢી આવતા મોગલોની સામે લડતા બલખનનો એક આશ્ચર્ય પુત્ર માર્યો ગયો, જેને લઈને બલખનની તંદુરસ્તી ઉપર મારી અસર થઈ. તેના મરણ પછી ગાદીવારસ ઠરાવેલા પૌત્ર ખુશરુને ગ્યાને સરદારોએ બલખનના ખીજા પૌત્ર કંકુમાદને ગાદીએ બેસાડ્યો. પરંતુ તે નિર્બળ અને નાસાયક નીવડ્યાથી જોરદાર બનેલી અફઘાન ખીજા મૈનિકોની દુકડીએ તેને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મૂક્યો અને દુકડીના સંદાર જલાલુદ્દીન ખીલજીએ દિલ્હીની ગાદી લીધી એક નોંધ કરવા સગમી છે : ભારતીય નિર્ગંજના માટે હિંદુઓના આત્મિક અધડાઓને આગળ જવામાં આવે છે. મુઘલો પણ અદગ અદગ ઓછું અધડા નથી.

હાથમી ઇસ્લામીસત્તાનાં નોંધપાત્ર પરિણામ

આમ તેરમી સદીની શરૂઆતના એવી વર્ષમાં—

- (૧) હિંદમાં મુઘલ રાજમત્તા થઈ અને વિખ્તાર પાગી
- (૨) કુતુબુદ્દીન, અલતમશ અને બલખન સરખા સંન્ય અને ગજ-દારમાં કુશળ સુલ્તાનો દિલ્હીની ગાદી ઉપર આવ્યા. ઉપરાંત હિંદભરની એકની એક રાજ્યકર્તા સુલ્તાના રજિયા આ યુગમાં થઈ ગઈ. પછી કોઈ રીતે ગાદીનશીન જની નથી.
- (૩) નસિરુદ્દીન સરખા સાત્ત્વિક ઇસ્લામી સુલ્તાનના રાજ્યમાં દારમી

સાહિત્ય અને સાહિત્યકારોને સારું ઉત્તેજન મળ્યું.

- (૪) આજ કુતુમ્બિનારને નામે ઓળખાતો સુપ્રસિદ્ધ સ્થાપત્યનમ્રો. ચૌહાણ વિશ્વજીવે બાધ્યો, કે ગુલામવંશી સુલતાન કુતુમ્બીને બાધ્યો અને અલ્તમશે પૂરો કર્યો એ સંબંધમાં અભ્યાસક્રમમાં મતભેદ છે. મતભેદનું જે નિરાકરણ આવે તે ખરું. પરંતુ હિંદુસ્થાપત્યનું મુસ્લિમ રૂપાંતર કરવાની ક્રિયા પહેલા જ મુસ્લિમ રાજ્યમાં શરૂ થઈ ગઈ. હિંદુ મંદિરમાંથી મસ્જિદ પણ એણે જ બાંધી.
- (૫) હિંદુરાજ્યો સામાં થયા કરતાં હતાં; પરંતુ તે મુસ્લિમ સત્તાને દૂર કરી શક્યાં નહિ; એટલું જ નહિ, પરંતુ તેઓ પોતે જ સત્તા અને સીમામાં સંકુચિત બનતાં ગયાં.
- (૬) દિલ્હી અને કનોજમાં કેન્દ્રિત થયેલાં રાજપૂત કુટુંબો હિમાલયના પહાડી પ્રદેશમાં આગર રાજસ્થાનના રણમાં આવી આશ્રય શોધતાં બની ગયાં.

૨

ખીસજી વંશ : ઇ. સ. ૧૨૯૦ થી ૧૩૨૦

ખીસજી વંશમાં રાજસત્તા ટકી તો માત્ર ત્રીસ જ વર્ષ. પૃથ્વી જલાલુદ્દીન ગાદીએ આવ્યો ત્યારે તે સીતેર વર્ષનો હતો; એટલે એનો બાહોશ ભત્રીજો અલાઉદ્દીન રાજકાજ અને યુદ્ધનું સંચાલન કરતો હતો. એ સમયે પણ મોગલોનાં યોગાં દિંદ પર આવ્યા કરતાં હતા; પરંતુ અલાઉદ્દીને તેમને પાછા કાઢ્યાં અને જે મોગલોએ ઇસ્લામનો રવીઝર કર્યો તેમને દિંદમાં રહેવા દીધા. આમ હિંદુઓ સાથે મોગલોનું પણ ઇસ્લામીકરણ દિંદભૂમિ ઉપર થવા લાગ્યું. જલાલુદ્દીનના સૌમ્ય સ્વભાવે કાઠીના ઉપાસક મનાતા એક હમર કમને બંગાળમાં જીવતદાન આપ્યું. હમ અને કાઠી ઉપાસનાનો આ જનો ઉદ્દેશ.

ઇસ્લામનો પ્રથમ દક્ષિણ પ્રવેશ

મહમદ ગઝની અને મહમદ ઘોરી એ બન્ને ઐતિહાસિક યોદ્ધાઓ ઇસ્લામને ગુજરાતથી આગળ વધી જઈ શક્યા ન હતા. અત્યાર સુધી વિંધ્ય પર્વત નીચેનો આખો દક્ષિણ પ્રદેશ મુસ્લિમ આક્રમણથી મુક્ત રહ્યો હતો, જે કે દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટોને હિંદ બહારના મુસ્લિમો સાથે સારો સબંધ હતો. રાષ્ટ્રકૂટોના સૈન્યમાં મુસ્લિમોની દુકડીઓ પણ હતી. એ હકીકત નોંધ માગે ખરી. મુહમ્મદીર અલાઉદ્દીને દક્ષિણમાં ગતરી ઠેઠ દેવગિરિના વાદવવંશી રાજાને હરાવી અદ્વૈતક દ્રવ્ય મેળવ્યું. દક્ષિણમાં સૌથી પ્રથમ વિજયી મુસ્લિમ સૈન્ય તર્ક જનાર વશરવી લાત્રીજી અલાઉદ્દીનનો દિલ્હી પાછા ફરતાં સત્કાર કરવાને નેના ઠાકા સુલતાન જલાલુદ્દીને સમારંભ ગોઠવ્યો. પરંતુ તેમાં સંકેત મુજબ લાત્રીજીએ ઠાકાનું ખૂન કરાવ્યું, પછી ઠાકાના બન્ને પુત્રોની કતલ કરાવી અને અલાઉદ્દીન ખીલજી ઈ. સ. ૧૨૯૬માં ગાદીએ બેઠો.

ગુજરાતના હિંદુસ્વાતંત્ર્યનો અંત

ઉત્તર દિંદમાં હજી ગુજરાતનું હિંદુ-રાજપૂત ગમ્ય પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય જાળવી શક્યું હતું. ઇસ્લામ સૈન્યોનો ગુજરાતીઓએ ઢેટલીક વાર પરાજય પણ ક્યો હતો. એ ગુર્જરસ્વાતંત્ર્યનો ઈ. સ. ૧૨૯૭માં અલાઉદ્દીને અંત આપ્યો. ગુજરાતના વાઘેલા વંશનો કરણ સીસોદિપ હતો અને તે કાચો તેની અને તેના પધાનની વચ્ચે આગળનાય થયો. કહેવાય છે કે એ પ્રધાનની સલાહ અને સહાય મળતાં અલાઉદ્દીને અસહ્યાનની સરદારી નાચે મોડું મેન્ય મોકલ્યું, જેણે કરણને હરાવી ગુજરાતમાં મુસ્લિમશક્તિ સ્થાપન કરી. ખંભાતનું સુપ્રસિદ્ધ બંદર પણ હવે ઇસ્લામ બંદર બની ગયું.

મેવાડ સામે ઇસ્લામી ઇશારો

પોતાને દ્વિતીય સિકંદર ગણાવના અલાઉદ્દીને હવે મેવાડ તરફ નજર કરી. મેવાડના રાણા બીમસિંહની પત્ની પદ્મિનીનું સૌન્દર્ય

અનાઉદીનના મેવાડયુદ્ધમાં કારણરૂપ હતું એમ કહેવાય છે પરંતુ એવા કારણો હેય તો ય ગોણુ ગણાય. અલાઉદ્દીને ચિતોડને ઘેરા ધાસ્યો ઈ. મ. ૧૩૦૩માં ગણેશ ભીમસિંહ દેદ પકડાયો અને અનાઉદ્દીને રાણી પદ્મિનીની બદનામાં માગણી કરી પદ્મિની પોતાના સુનંદા સૈનિકને લઈ, તેમને સ્ત્રીવેશ પહેરાવી અનાઉદ્દીનની જાનણીમાં ગર્ભ સ્ત્રીવેશધારી રજપૂત સૈનિકોએ મુસ્લિમ જાવણીમાં ભારે કતાવ અનાની અને તેનો લાલ લર્ન ભીમસિંહ અને પદ્મિની જાવણી માથી ચિતોડ પાંજ આ-યા ગયા ઉત્તરમાંથી મોગનો એ અસ્સામાં ચઢી આવ્યા, એટલે અનાઉદ્દીનને પાછા દિલ્હી જવું પડ્યું મોગનોને હરાવી તેણે ખીજે જ વર્ષ રી ચિતોડગદને ઘેરો રાજપૂતો ટકી શક્યા નહિ એટલે રાણી પદ્મિની સાથે રજપૂત સ્ત્રીઓએ જોડર કરી અમિમા પોતાના દેહ દોમ્યા અને રજપૂતોએ કેસરિયા કરી મુસ્લિમો સામે લડતા પ્રાણ ત્યાગ કર્યો દક્ષિણ નિજય

મુસ્લિમ સૈન્યે ગુજગત જીતતા ખભાતમાંથી એક હિંદુ શુભામ પન્ડ્યો, જેને મુસ્લિમ બનાવી મનેક કાકુરતુ નામ આપ્યું આ મનેક કાકુર અનાઉદ્દીનનો ઘણો માનીતો ચર્મ પંડ્યો અને તેને સેનાપતિપદ પણ મળ્યું આ મનેક કાકુરે અલાઉદ્દીન તરફે મોટા મોટા યુદ્ધ કરી દેવગિરિ તેનગણ દારસમુદ અને દેક રામેશ્વર સુધી વિજય પ્રાપ્ત કર્યો અને રામેશ્વરમાં મુસ્લિમ વિજયના રમારક તરીકે એક મસ્જિદ પણ બંધાવી આમ આખા હિંદને તેના દક્ષિણ છેડા સુધી જીતનાર મુઝિમ મુલ્તાનોમાં અલાઉદ્દીન એકનો જ હતો એના જ્વલત યુદ્ધનિજ્યો અને સુધ, સુબ્ય-રિથત રાજબ દોબરત હોવા જતા તેના પાછના કાળમાં રજપૂતોએ ચિતોડ પાછું જીતી લીધું અને દક્ષિણમાં હિંદુ રાજાઓએ પોતપોતાના રાજ્યો પાછા હાથ કરી લીધા અલાઉદ્દીનના સમયમાં હિંદુઓના મોટા પ્રમાણમાં ધર્મોન્તર થયા અને મુસ્લિમોની પ્રબળ સૈન્યશક્તિનો પરિચય

હિંદુલમાં થઈ ચૂક્યો. અલાઉદ્દીન હિંદુસ્તાનના અત્યંત કુશળ સુલતાનોમા મૂકી શકાય. સૈન્યનું બંધારણ, નસુસી જળ, કિલ્લાઓનાં સમારકામ અને અત્યંત કડક શાસન માટે પ્રખ્યાત થયેલા અલાઉદ્દીનના સમયમા ફારસી સાહિત્ય અને હિંદુ સંગીતને ભારે ઉત્તરજન મળ્યું હતું એમ સુપ્રસિદ્ધ સાહિત્યકાર અને સંગીતકાર અમીર ખુશરૂની દરબારી હાજરી આપણને પુરાવા આપી જાય છે. હસન દહેવવી પણ ખીજે સાહિત્યકાર આ સમયમા થયો. ઓગણીસ વર્ષનું રાજ્ય કરી અલાઉદ્દીન ખીલજી મૃત્યુ પામ્યો. હિંદુમાથી પલટાયેલા કાકુરનું સ્થાન ઇસ્લામી સંસ્કૃતિના એક સ્વરૂપને વ્યક્ત કરે છે એ યાદ ગાખવું રહ્યું.

ખીલજી વંશનો અંત

અલાઉદ્દીનના મૃત્યુ પછી મલેક કાકુરે અલાઉદ્દીનના પુત્રોની આખો ફોડી ગાદીએ બેસવા પ્રયત્ન કર્યો. સરફરોએ કાકુરનું ખૂન કર્યું અને અલાઉદ્દીનનો ત્રીજો પુત્ર મુબાન્ક ગાદીએ આવ્યો. મુબારક પણ કૂર અને ખૂની નીકળ્યો. એના પંચ વર્ષના રાજ્યસમયમા ખુશરૂ નામના હિંદુ શાંતિમાથી મુઘિયમ બનેલા મુબાન્કના પ્રીતિપાત્ર સરદારે દક્ષિણમા મલબાન સુધી સવારીઓ કરી બારે લૂટ મેળવી. વ્યસની અને કૂં મુબાન્કને ખુશરૂએ જ મારી નાખ્યો અને તેની ગાદી પચાત્રી પાડી. ખુશરૂ મળ્યો હલકી હિંદુ શાંતિમાથી વટવેલો મરદાર સુલતાન બની નાજા કરે એ ઇસ્લામી આલમને ગમ્યું નહિ. ખીલજી કુટુંબમા કોઈ બહાદુર કે બાદશાહ પુરુષ દેખાંવા નહિ, એટલે પંજાબમા સુબેદારી કરતા તુઘલખ વંશના ચામુદ્દીને દિલ્હી આવી ખુશરૂને માર્યો અને દિલ્હીના તખ્ત ઉપર તે પોતે બેઠો. આમ ત્રીસ વર્ષમા તો ખીલજી વંશનો અંત આવ્યો—જે ખીલજી વંશના અલાઉદ્દીને હિંદુલમાં ઇસ્લામી સત્તાને અજોડ-વિજયોનો યશ અપાવ્યો.

ખીલજી વંશમાં મુસ્લિમસત્તાનું વિરાટ મોઝુ ઠેક રામેશ્વર ભા. ૧૫

મુધી લિજળી રહુ; છતાં દક્ષિણનાં ઘણાં હિંદુરાજ્યોએ પોતાની સત્તા પાછી લાથ કરી લીધી અને મુઘલ અસર બૂમી નાખાડ મથન કર્યું.

૩

તુલસી વંશ ઈ. સ. ૧૩૨૭ થી ૧૪૧૩

તુલસીવંશી મુલતાને

તુલસી વંશ લગભગ એક સૈકા મુધી ચાલ્યો - ખરેખર ત્રાણ વર્ષ મુધી. ગ્વાનુદોનના ચાર વર્ષના ગજઅમલમા તેણે ઉત્તર હિંદને ચાણે પાડ્યું અને દક્ષિણ, તેલંગણ તથા બેદર પ્રાન્તો પણ જીતી લીધા. આમ ખીલજી વંશથી રાજ થયેલું દક્ષિણનું આક્રમણ તુલસી વંશમા ચાલુ રહ્યું. ગ્વાનુદોને ખેતીને ઉત્તેજન આપ્યું, કરકારાતમા પેસી ગમતી લાચરુવત દૂર કરી અને આજ આપણને નવાઈ પમાડે એવી ટપાવવામ્મા પણ ઉપજાવી. એક દિવસમાં બસો ગાઉ ભેટલે દૂર કાગળ પહોંચી ગયે એવી એ ખેપિયાની વ્યવસ્થા ધ્યાનપાત્ર ગણાય. ગ્વાનુદોન પણ જીવીસ વર્ષ મુધી દિલ્હીની ગાદી ઉપર બેઠો હતો. મહમ્દ એક વિલક્ષણ પુરુષ હતો અને એની વિલક્ષણતાને અંગે એને ઇતિહાસમા ગાડા તરીકે ઓળખાવવાનો પ્રયત્ન થયો છે છતાં એ બૂલવું ન જોઈએ કે એને પ્રજાનું કલ્યાણ સાધવાની તીવ્ર ઇચ્છા હતી. તે જાતે સારો વિદ્વાન હતો અને ફારસી નાદિવાના મહાન પોષક હતો. દક્ષિણ હિંદુસ્તાન ઉપર વર્ચસ્વ ન્યાપના માટે દિલ્હીને બદલે દેરગિરિ—દૌલતાગાદમા નજરધાની સ્થાપવાના તેના પ્રયત્નો અસફળ થયા—જોકે એ રાજધાનીએ ગમવાની ત્રવા જુના અને નવા યુગમા ન હતી એમ કહેવાય નહિ, તેણે ચામડાના સિક્કા ચલાવ્યાં. એમા તે ઇતિહાસકારોને હાથે પગેલા પાખાં છતાં ચામડાના સિક્કા આજના કાગળના સિક્કા કરતા વધારે મજબૂત હતા એમા શક નહિ! પોતાના એક દાત

ઉપર તેણે મસ્જિદ બધારી ! બુદ્ધ લગવાનના દાત કે દેહવ્યવશેષ ઉપર ચેલ્યો રચાયા છે એનો વિચાર કરતા મહમદની આ મસ્જિદ આમ વેવછાનુ સૂચન કરતી હોય એમ લાગતુ નથી. એ બાદશાહ જાને બહાદુર હતો અને બ માળ, યુજગત, સિંધ અને દક્ષિણ જવા દર દર રેવાયના પ્રાતોમા ઉઠેલા બંડ મહમદે તમારી દીધા મુજબ બતૂના નામનો મૂઝ મુમદર ઈ મ ૧૩૩૪ મા હિંદ આગેો હતો — મહમદના સમયમા નોપણુ, આ મહમદના રુલવમા એક પ્રકારનુ ધૂનીપણુ હતુ કે જેને વર્તને તેના કાર્યોમા ધતિહાસકારા ધેન ગ જોવા પ્રેગયા હિમાનવને માર્ગે મહમદે ચીન છતના માટે એ લાખ ગ્રોડેસરાગનુ લખ્કર મોકલ્યુ પરંતુ અમલ જન્કમા તેનુ સન્ધ નાશ પામ્યુ. મુસ્કેનીએ ના પ્રમાણનો નિચાગ કર્યો વગર થયેના કાર્યો મફત ન થાય; અને ચીનવિજય થી ચોજના એરી જ હોની નેઈએ. છતાં હિંદ બહાર વિજય મેળવવાની તમન્ના ગખનાર બાહુ થોડા ભારતીય ગજનીઓમા મહમદનુ નામ ગણવું નેઈએ. મિધનું બંડ શમાવના તેને તાન આપ્યો તેમાથી એ મત્યુ પામ્યો અને તેના મત્યુ પછી તેનો ભરીજે દિગજશાહ ત્થનખ આડત્રીસ વર્ષ સુરીનું લ જુ રાજ્ય કરી શક્યો. આ સાચા અને શાત રાજવીએ સુદ્ધિજીઓની ધેનછા પોષનાને બદલે ઠેગાક નગરો બાધ્યા—જેમાનુ જૈનપુર આજ પણ એક જાળીતુ શહેર છે. શાળાઓ, મસ્જિદો, મદેનો, દનાખાના, હમામખાના, તળાના, નગરો અને પુષ બાધી દિરોજશાહે પ્રજનુ ક માણ; અને આગાદી નવાર્ષા. પ્રજાએ એના સુગમા કાર્ શાંતિ અનુભવી. એના પછી ૭ વર્ષમા ત્રણ બાદશાહો ગાદી ઉપર આવ્યા, જેમના દે'કા ગજઅમવમા તુરન । વંશની પ્રતિષ્ઠામા ભારે ઝોટ આવી તુધનખ નશના છેલ્લા રાજની મહમદ શાહના ઓગણીસ વર્ષના અમન દગમિયાન દિલ્હીની મસ્તનત ઉપર એક મોટા ફટકો પડ્યો એશિયા બંડના મદાન વિજેતા ચંગીઝ ખાન સગ્ગો બીજે વજુ મુઘિસમ વિજેતા તમુઝ એમિયા બંડને

હવાથી પુરોપ ખડના દગ્ગાળ ઠોખ ગ્લો હતો એ તૈમુરે વર કટાર્ક દિદ ઉપર ચડાઈ કરી ઈ જ ૧૯૮૮-૯૯મા અને દિદ્ ભાર લૂટ અને જ્વન ચલાવી તૈમુરના ગળ પગી મહમદશાહે આ કરી પોતાનુ રાજ્ય સભાળ્યુ ખડુ પણ તમુરે જે કટકા દિદ્ આપી એ રહમતી તુલવખ વરા ખખડી ગયા અને મહમદશાહ મૃત્યુ પગી થોડી અ વચરથાને અ તે પળમના સીયદવશી ખીજ ખાને દિદ્હીની ગાદી હાથ કરી લીધી

મહમ્મદના પ્રાન્તીય બનાવ

તુલવખ વરામા કેલાક મહમ્મદના બનાવો બન્યા દક્ષિણમાં હસન ગરુએ ગુનગર્મમાં આહલ્લી રાજ્યની આપના ઈ સ ૧૩૪૦ કરી અને ગુજરાતમાં મુઝફ્ફર શાહે રતત્ર ગુજરાતી ઈસ્લામી સલ્ત નત આપી ઈ મ ૧૩૮૬ મા વળી ૧૩૪૬ મા શાહમીઝાએ કાશ્મીરમાં ઈલામી રાજ્ય આપ્યુ, અને ૧૦૯૪ મા સફીવ શે જૈન પુરમાં રાજન આપ્યુ આ રતત્ર ગલ્લોનો મધ્યકાળના ઈસ્લામી રાજ્યોમાં નોંધપાત્ર કાગો છ એ સલ્તનતોની આખાદી સમય જતા એટલી વધી ગઈ હતી કે તેઓ દિદ્હીની સ તનતની હીદાર્ક કરી ગકતી હતી ગરુ નામના આહલુને ઘેર નોકરી કરતા આહલુ વ શના આપક માટે આલતી કથા કેટલે અ જે દતકથા હશે એ તે હજી નક્કી થયુ નથી છતાં એ યુગના જવનને પડછે પણ હિદુ મુસનમાન સળધો રીજા બનતા હતા એવુ સ્પન એ ઠથામાં ગહેન દેખાય છે 'આહલ્લી' વ શને 'મહમની' ન શ તરીકે ઓળ ખાતી એના સ્થાપકને ઈગનના એક પ્રાન્ત જોડે સાકળી દેનાનો પ્રયત્ન થયો છે ખરો

ગુજગતી મુઝફ્ફર તો ઈલામી ધર્મમાં ગયેલા એક હિદુળદ -ગજપૂત-નો વરાજ હતો એમાં ઇતિહાસ એકમત ■ મનેક કાફુર બુશર હસનગરુ આહલ્લી અને મુઝફ્ફરશાહનો ઈસ્લામી મહમ્મદના પ્રાન્તીય હિદુ ધર્મના ખચિય અને ઉછેરમાં મર્મને વિકસ્યો

હતો એ અને એની ખીજ ધણી હકીમત ભાગ્યીય સરકૃતિના ઇસ્લામ સંપર્કની અસર સમજના માટે જોડો અજનાસ માંગે છે જૈનપુરનો શર્મા પ્રાણીમ શાહ અને કાશ્મીરનો એન કિલ્ અખીદીન નિદ્ધતાના પોષક હતા અને હિંદુધર્મ તથા સદ્ભાવ સેવતા હતા જે સ. ૧૪૦૧ માં માળવામાં પણ અત્યંત ઇસ્લામી રાજ્ય અપાયું

૪-૫

મૈયદવગ અને લોદીવંશ

સૈફા ઉપર ચાલેલા બે ઇસ્લામી રાજવંશો

ખીજ-ખાએ આપેનો સેય વંશ માન માડત્રાંશ વર્ષ આજ્યા પરંતુ તેના પત્રીના ત્રણેક ગણએ તદ્દન નિર્ણળ નીનડયા અને જે સ. ૧૪૫૧ માં અનાકિદીન સય નામના ધાર્મિકવૃત્તિરાળા સયદ રાજરીને ખેડૂતની જિંદગીમાં ખસેડી નાખી બહીનોલ લોદી નામના પડાણે લોદી વંશની સ્થાપના કરી એ વંશ લગભગ ૫ ચોતેર વર્ષ આજ્યો આગ્રા શહેર બહીનોલ લોદીએ નવેમર ૧૫૫૫ યુ એએ દિલ્હી ની નિર્ણળ બનતી સત્તા કરી જમારી અને પૂર્વમાં મરઠી મુઘી અને ઉત્તરમાં હિમાલય મુઘી પોતાની રાજ્યસીમા વધારી એનો પુત્ર મિકદર નોની પણ એના સગ્ગે બાહોશ રાજ્યકર્તા હતો પરંતુ તેનામાં ઇસ્લામનું ધર્મજનૂન ધાતુ સ્થાવર હતું નિંદુઓના ધર્મ મદિરો તેજો તોડ્યા એવી નોંધ થયેલી છે સિદ્ધાંતના પુત્ર તમાલીમ દિલ્હીને સાયની શક્યો નહિ ચિતોરના મહત્વાકાંક્ષી નરડા નગથી તે તારી ગયો વળી તેની આપખુદીથી તેના સગદારો નાગજ થયા અને અતે પત્નના મૂલ દીનનખાને સુપ્રસિદ્ધ મોગનર સના આપ્યો બાગરને બોનાની નોદીવસનો અત આજના જે સ. ૧૫૨૦ ની આસાન માર્ગજન તરીકે નોંધના મ ખી છે

જે સ. ૧૨૦૬ માં અજમરની દિલ્હીની અધ્યાન-તુર્ક સ્થાનના ખાંડી ૧૫૨૬ માં એક પરદેહીને હાથ જઈ પડી—પત્રી બને એ

જેટો હોતો ખગે; છતાં એમાંથી જીભી ચતી સગપણ અંગેની વધી-
વધી અને સામાજિક સરળતા પણ એક ઉદ્દેશ બની રહેતી હતી.
હિંદુ જમીનદારોને પણ પોતાના ભણી એવનાનો પ્રયત્ન સફળ થતો.
મોટામાં મોટો કાલ તો એ થયો કે મુગ્નિમો હિંદુમાં વસ્યા, વધ્યા
અને હિંદુને પોતાનો દેશ માન્યો. એથી દેશની સંપત્તિ દેશમાં જ
રહી; હિંદુ-મુગ્નિમ સંબંધોમાંથી વેર અને વિરોધ ઘટતા આત્મા,
એકમીગતે નિભાવવાની ઉદાગતા કેળવવાની ગર્ભ અને બન્ને હિંદુ-
મુગ્નિમ સંસ્કૃતિ સહજવન શરી શકે એવી શક્યતા જીભી થઈ.
આમ હિંદુ-જનામ ઘર્ષણ ઘટના લાગ્યાં અને સર્વ રથે સર્વન
સત્તા ન હોવા છતાં દિલ્હીની સલ્તનતનું અને ધરલામનું વર્ચસ્વ
સ્થાપન થઈ ચૂક્યું આ સુગમ.

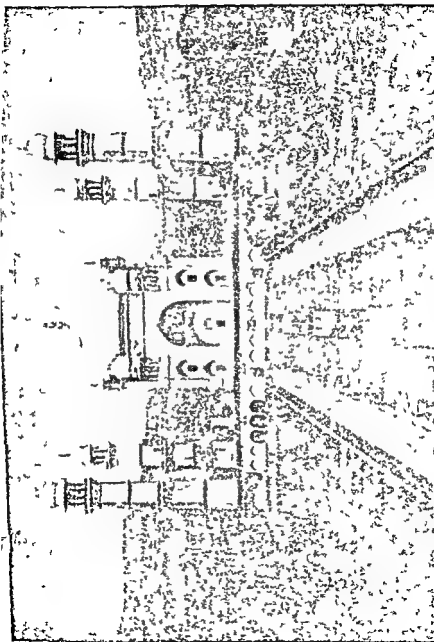
[૧૦]

મોગલાર્થ મત્તા-૧૫૨૬ થી ૧૭૬૧-૧૮૫૭

ઉજ્જવળી ધરલામી રાજસત્તા

હવે આપણે એના ધરલામી ગજ તરફ દૃષ્ટિ કરીએ છીએ કે
જો ગજઅમલે દુનિયાભરમાં હિંદુસ્તાનનું નામ અનેક રીતે ઉજાવ્યું
મનાવ્યું. આજની દૃષ્ટિએ જોતાં એ રાજઅમલ સંપૂર્ણ હતો એમ
તો ન જ કહેવાય — અને એ દૃષ્ટિએ તો આપણી વીસમી સદીના
અર્ધા ગાળા સુધી પણ કયો નાજઅમલ દુનિયામાં અધ વગરનો
હતો છે? — હવે તે રાજઅમલની આપણે વાત કરીએ છીએ એ
નાજઅમલ હિંદુસ્તાનની સંસ્કૃતિ અને આત્માની અંગે ઉચ્ચ કક્ષાનો
ગળી શકાય. એ રાજઅમલ તે હિંદુસ્તાનનો મોગલાર્થ નાજઅમલ
ખાખર.

હિંદુમાં મોગલ-વંશનો આઘચાપક તે ઝહીરહીન મદમદ બામર-
એનામાં મોગલોનું અને તુર્કોનું લોહી મંમિશિત થયું હતું. પિતા
તરફથી એ મદાન વિજેતા તુર્ક તેમુરનો વંશજ, અને માતાની

માત્રુએથી એવા જ મહાન વિજેતા મોગન ચગીઝખાનનો વશજ. હિંદુસ્તાનમાં એણે સ્થાપેલો આખો વશ મોગલવંશ તરીકે ઓળખાયો. બાબરના દાદા અબુ મીર્ઝા સંવદને મધ્ય એશિયાનું મહાગજ્જ તૈમુરના વારસ તરીકે મળ્યું હતું. એના એવા પુત્ર ઉમર શેખ મીર્ઝાનો બાબર પુત્ર એનો જન્મ ઈ. સ. ૧૪૮૩ માં બાબરના પિતાના ભાગમાં પ્રગનની ઉત્તરનો ફરગાન નામનો સુદર અને ગસાળ પ્રદેશ આવ્યો હતો. બાબર અગિયાર વર્ષનો થયો ત્યારે એનો પિતા પર્સ ઉપરથી અકરમાન નીચે પડી મરણ પમ્યો. કાચી વયમાં ગજ્જાગઢાર તેો માથે આવી પડ્યો. બાબરના સ્વભાવમાં મોજ, સાહસ અને વીરત્વ જોઈ બંગા થયે હતા. નાની ઉંમરથી જ એણે આસપાસના પ્રદેશો જીત્યા અને ખેડા માડ્યા. એ નવતકથામાં પણ અતિશયોક્તિ લાગે એવું દુઃખ અને સાહસભર્યું જીવન વિતાવી બાબર અતે કાબૂલમાં ગિર રહે. કાબૂલ એટલે હિંદુસ્તાનની પડાશનો પ્રદેશ. હિંદુસ્તાન ઉપર તેણે નજર પણ ગાળી અને નાણ્યારવાર હિંદ ઉપર નાની નાની અદાવતો કરી તે પાછો પગ ચાલ્યો ગયો. દિલ્હીના લોદીવંશમાં અકુશળ ઇશ્લામ આવ્યો અને બાબરને હિંદમાં સ્થિત સત્તા પ્રાપ્ત કરવાનો યોગ મળ્યો ગયો. ઇશ્લામને પોતાના વર્તનથી પોતાને મર્દા અગ્રિય મનાવી દીધો હતો. ગજ્જમાં અંધાધૂંધી ફેલાઈ ગઈ હતી. પ્રજા અમંતુષ્ટ હતી. ઇશ્લામના કાકા અનાઉદ્દીને તથા પગલના સુલતાનના દાવતખાન લોદીએ ઇશ્લામને ગાદી ઉપરથી ખસેડી મૂક્યા બાબરની મદદ માગી. એ જોઈ લોદી વશજેના સાર્થની ખચતાબમાં બાબર ફાટી ગયો અને તેણે પાળીપતના મેદાન ઉપર કુશળતાપૂર્વક યુદ્ધ કરી ઇશ્લામને હારવી રણમાં માર્યો અને દિલ્હીની ગાદી તેણે પ્રાપ્ત કરી. હવે તેને હિંદમાં જ ગહેવું હતું. હિંદી મુસલમાનોને પરદેશીઓનો કાયમી નિવાસ ન જ ગમે અફઘાન મદદારોએ પહેલી બાબર મામે બંડ લેવાનું ને શમાવતા બગેચ મેવાડના પગકમી મહાગણા સમે બાબર સામે

કાન્દવાના રણમેદાનમાં યુદ્ધ કર્યું, જેમાં બાળરે અનેક મુશ્કેલીઓ વચ્ચે તેને હરાવ્યો. આમ ફેટલી યે વિપત્તિઓનો સામનો કરી તેણે આર વર્ષમાં મોગનાર્થ ગજવના પાયા ગિયર ભનાવ્યા અને એટલામાં પોતાના માનીતા પુત્ર હુમાયુનની માદગી પ્રભુની વિશિષ્ટ પ્રાર્થના કરી પોતાને માથે વહોરી લઈ તે ધ્વજ ૧૫૩૦માં મૃત્યુ પામ્યો. આ અગ્ર ધૈર્યવાન, કુશળ મેનાપતિ અને ઉદારદિય ગજવીએ 'આપેલું' મોગનાર્થ ગજવ સતત ત્રણસોએકત્રીસ વર્ષ સુધી ચાલ્યું — જે કે વચમાં હુમાયુન ગજવ્યમણના પંદરેક વર્ષ અને ઔરંગઝેબ દુર્ગના સત્તામે વર્ષ મોગનાર્થ માટે એટલા વર્ષો ગમી શકાય છતાં નામની પણ પ્રતિષ્ઠિત મોગનાર્થ આમ સત્તાત્રણસો વર્ષ ઉપગત આવી. અફઘાનવંશ સુરેવંશ — છઠો

બાગરના પુત્ર હુમાયુને પણ આરે યામ ગુજરાત અને માળવ સુધી વિજયો પ્રાપ્ત કર્યા પરંતુ ગેરશાહ મુગ નામના એક અફઘાન મરદારે ઈ. મ. ૧૫૪૦-૪૧ ના અરસામાં હુમાયુન પાસેથી દિલ્હીની ગાદી પડાવી લીધી. શૂંચ શની કાગકિર્ની પંદરેક વર્ષ આવી જેમાં માત્ર ગેરશાહ પોતે જ મદામરીણ ગજકતાં નીવડ્યો એની સુવ્યવસ્થિત ગજવ્યના મુઝિમ ગજવ્યમણની એક ખીર્તિકથા મ્લી શમય ચાલુ બે પલ્કુ ગેરશાહે રથાપેના ગજમાર્ગોના સ્તબોને પડી પોતાના ગજવની ચાગાદી વધારી હતી. પાચ વર્ષની કાગકિર્નીમાં પલ્કુ શેર-શાહ એટએટના સુવાગ કરી શક્યો કે જે દિલ્હીની મદતનનને ટંક વખતમાં પણ શોભારૂપદ નીવડ્યા. સુવિખ્યાત ટેડગમલ ગેરશાહની તાનીમ પામેલો દિંદુમગ-ગ. ગેરશાહની આગવનો, રગ્તાઓ, નહેંગ, મુસાકગમાના, ટપાવનવચ્ચા — હિતમ રાજ્યનીતિના અચક કહી શકા. જે લાજ જીવ્યો હોત તો કદાચ મોગનાર્થની પુનઃ ગથાપના દિ.દમાં ભાગ્યે જ થઈ શકી હોત મોગનાર્થની ઉદારતા, મુવ્યવસ્થા અને દીર્ઘદિટ્ટ બાગ સાથે જ, ગે-શાહી વાગ્ગા તરીકે ગાગીએ તો એટું નથી. શેરશાહના નિર્માદ્ય પુત્ર અને પૌત્રોએ દમ વર્ષમાં

પોતાની ગાદી માટેની નાલાયકી સિદ્ધ કરી આપી અને હુમાયુનને મેગવાઈની પુનઃ સ્થાપના કરવાની તક આપી

હુમાયુન

ઇરાનના રાજાનો આગ્રય સ્વીકારી, ઇરાનના રાજાનો શિયા-
પંથ ધારણ કરી સમય વિતાવતા હુમાયુન અને તેના વફાદાર બહે-
ગમખાનને હિંદમાં ચાલેની અધાધૂધીના સમાચાર મળ્યા ઇરાનના
શાહની સહાય લઈ હુમાયુન પાછો હિંદુસ્તાન ઉપર ચઢી આવ્યો,
સુરેશી સિકંદરને તેણે હરાવ્યો, દિલ્હીની ગાદીએ તે બેઠો અને
૭ માસમાં જ આગસની સીરી ઉપરથી પગ લપસી જતા તે અત્યુ-
પામ્યો - ઈ સ ૧૫૫૬માં

અકબર - ૧૫૫૬-૧૬૦૫

હવે મહાન અમ્બર ગાદી ઉપર આવે છે જેના નામથી આખી
મેગનાઈ ખરેખર ઉગ્ગત્તજ બની ગઈ અકબરની ઉમર ત્યારે તેરેક
વર્ષની હતી તે સમય મેગવાઈ માટે ઘણા કઠણ કહેરાય હુમાયુને
નિત મેળવી હતી ખરી પણ હજી ગજઅમન બનરિત થયો
હતો નહિ. સિકંદર મુઝ હજી છુટો હતો મુઝ રાહી આફિગાહનો
લિદુ પ્રવાન હેમુ આમા તરફ ધસી આવતો હતો મુઝ નમ નજ-
ન શતો લિદુ મેનાપતિ હેમુ એક રક્ષણ સેનાપતિ હતો તેણે આમા
થી અને તે પિટી તરફ ધસી આવ્યો એમનું જ નહિ, પણ
દિલ્હીથી ઉત્તરે આવેના પામીપના મેનામા હેમુ અને મેગનાઈ
મૈન્ય વચ્ચે લાગે મુદ્દ થય અકબરની નાની રમ હતા એવો મગસ
આત્મનિશ્ચાન દાખ થા અને તેના લો રહી હુમના મ દાર બે
ગમખાન પી કડનાઈએ આ મુદ્દમાં અમ્બરને વિજય અપાવ્યો કે
પકાયના હેમુનો ગિરગે મગસ મહેરામખાને અકબરને ઉત્તેજિત
હતો માડ્યો પુનઃ નિતાનના દુરમનને કાપી નાખવાની હલન્ટ
હતો હુમાની અકબરે ના પાડી જ કે એ પગી મહેરામે હેમુનો
બને શિરગેદેદ કર્યો, હતા અકબરન ઉદાન વન પાછો નહતા

હિંદુ-મુસ્લિમ સમન્વય

યશસ્વી અકબર અને અકબરના યશસ્વી ગજઅમલને માટે ધણું ધણું લખી શકાય એમ છે અકબરનો ગાદીવાગ્સ જહાંગીર અંગર-જયપુરના હિંદુગજની કુંવરીનો પુત્ર હતો. અકબરે પોતાની એ હિંદુપત્નીને પોતાનો ધર્મ પાળવાની છટ આપી હતી. એણે જન્મિયાં રો પગ માફ કર્યો—જે માત્ર હિંદુઓ પાસેથી જ ઉધગવાતો. અકબરને પ્રાગૃહિંસા પ્રત્યે અણગમો હતો; મૂર્ખની ઉપાસનામાં તેને શ્રદ્ધા બેસવા લાગી; આત્મજો, જૈનો, ખ્રિસ્તી અને અન્યુચી વિદ્વાનોની ધર્મચર્ચા તેના દગ્ગારનો એક નિયમિત પ્રમંગ બની ગઈ.

વળી જમીન મહેસૂલની વાવરથા એણે સુધારી; સૈનિકવ્યવસ્થા પણ સુધારી અને હિંદુઓને મુસ્લિમ સરખા જ લશ્કરી અધિકારો આપ્યા; કરવેરાની વિવિધતાનું ભારણ ઘટાડી જમીન મહેસૂલ એક જ વેગના રૂપમાં લેવાનો વહીવટ ગખ્યો; અલાહાદીન ખીલજીની માફક લશ્કરી ઘોડાઓને છાપ આપી ફેટલોક સેનિક ગેરવહીવટ ઘટાડી દીધો.

પણ આપણે તો ઇતિહાસને ઇશારે જ ચાલવાનું છે. અકબરના સમયમાં હિંદુ લગ્ન આગાદી પ્રાપ્ત કરી અને હિંદુની કીર્તિ ફેશપરદેશ પણ ફેલાઈ. અકબરની ધર્મસલાઓ, વિદ્વદ્સલાઓ અને કલસલાઓ રાજસંસ્કૃતિના આદર્શ દરમ્મ રૂપ બની ગઈ અને એનું અનુકરણ આરંભાસ થવા લાગ્યું. અકબરમાં હિંદુઓના વિક્રમ અને બોજી જીવતા થતા દેખાયા. હિંદુ રાજવરણારોમાં મુસ્લિમ વિદ્વાનો અને કલાકારો જેમ પોપાવા લાગ્યા તેમ અકબરની માફક અન્ય પ્રગામી નાજદરમારોમાં અને અમીરોની બેઠકોમાં હિંદુ વિદ્વાનો, હિંદુ કલાકારો અને હિંદુ સેનાપતિઓ માંડીતા મનાવા લાગ્યા આ નૃત્તિમન્વયની કિંવા આઘાન સુગમાં પણ ધીમીધીમી શરૂ થઈ ચૂકી હતી. દુમાયુનને હરાવનાર શેરશાહ એક વખત બેઠપુરના હિંદુરાજ્યનો સેનાપતિ હતો અને એ જ શેરશાહ દિલ્હીનો મૂલતાન

અયો ત્યારે તેણે હિંદુ ટાડરમતને રાખ્યો નહીં તો સોયો— તે ટાડર-
મતને પાછો અકબરે અપનાવી લીધો હતો. પરંતુ અકબરે પોતે
એ મમન્યવની આખી પટ્ટિતને પોતાની જ બનાવી લઈ તેને
રાજકીય મહોદ્દાપ મારી દીધી અને એને પરિણામે રજવાડાઓમાં
દરગારોમાં, મુગાઓના ગ્દાનોમાં, ધનિકોમાં, અમીરોમાં, અમીરોમાં અને
સર્વત્ર ધર્મહિદારતા વ્યાપક બની, વિદ્યાકલાનો શોખ વધ્યો, હિંદુ-
મુસ્લિમ વેગરે ઓછાં ઘણાં અને અનેક ગજકીય સુદો આલવા
છતા પ્રજામાં શાંતિ અને આળાદીનું એક સત્ય મોજીું ફરી વળ્યું.
હિંદુ-મુસ્લિમ પહેરવેશ પણ સર્વમાન્ય બની ગયા. એના દીર્ઘકાલીન
રાજઅમલે ભારતીય માનસને એક એવો ગંગ આપ્યો છે કે એ
હિદાર માનમ ભારતીય મંકૃતિનો એક ભાગ બની રહ્યું છે.

જહાંગીર ૧૬૦૫-૧૬૨૭

અકબર પછી તેનો પુત્ર સલીમ જહાંગીરને નામે અને જહા-
ંગીર પછી તેનો પુત્ર ખુર્રમ શાહજહાને નામે ગાદી ઉપર આવ્યા.
એ તે રાજ્યકાલમાં ત્રેપન વર્ષ જેટલો ગાળો વીતી ગયો. આમ
અકબર અને તેના પછીના એ રાજકર્તાઓમાં આખી એક સદી
વીતી ગઈ, જેમાં અકબરે ધાગ્યું કરેલી નીતિનો જ પાયો મુખ્યત્વે
સ્વીકાર પામ્યો હતો એમ એક દરે કહીએ તો ચાની શકે. જહાંગીર
અને શાહજહા એ બન્ને રાજકર્તાઓ માટે એવી ધાગા વિવેચનોની
જરૂર નથી. અકબર સરખી સર્જનાત્મક મહત્તા એમાં નહિ, છતા
બન્ને જહાદુર હતા, સુદોમાં પ્રવીણ હતા, અને એકંદરે અકબરની
રાજનીતિને અનુસરતા હતા. હિંદુઓ અને ગજપૂતો પ્રત્યે બન્ને
બાદશાહોના વચ્ચે હિદાન્તાભર્યા હતા. દક્ષિણનો સુપ્રસિદ્ધ મુસ્લી
વડીવટકાગ નવીકબર જહાંગીરનો વિરોધી અસ્ત થતી આલામી
નિઝામશાહીને બચાવવા મઝીદ પગે સારે પ્રયત્ન કર્યો હતો. દરજહા
નામની અન્યત્ર રૂપાળી અને અવંત આહોશ ઈરાની સુવર્ણને પરણી
જહાંગીરે તેને ગજકાલમાં ધણી સત્તા આપી દીધી હતી. હિંદી

ગજકરણુમા વચરતી કાગે આપનારી સ્ત્રીઓમા નુજ/હાનુ નામ્ન પણુ ગણી શકાય સરન્દોમસ રો નામનો અગ્રેજ એનચી ઈતીહા-
એથ રાણીનુ પ્રતિનિધિત્વ લઈને જહાગીરના દગ્ગારમા આવ્યો હતો
અને એણે અગ્રેજ વ્યાપારી કંપની માટે કેટલીક સગવડ મેળવી
હતી મોગવાઈની જહોજહાનીનુ તેણે આપેનુ વર્ણન મોગવાઈની
આખાદીનો મોટો પુરાવો છે. જહાગીર દાર પીતો, જના તે ન્યાય
ત્રિય પણુ હતો મોગવાઈના નિલાસનલયની શરૂઆત તો બાબરે જ
કરી હતી. સંસ્કૃતિ અને સંસ્કાર માનવહૃદયને કલા અને શોખ
તરફ વાળે છે અકમર, જહાગીર અને શાહજહા એ ત્રણેએ સંસ્કાર
તથા કલાનુ ભારે સંવર્ધન [કર્ધું] અને મોગવાઈને તથા હિંદી
કલાને દિપાવ્યા

શાહજહાન ૧૬૨૮-૧૬૫૮

જહાગીરના મૃત્યુ પછી શાહજહાન ગાદી ઉપર બેઠો ઉત્તર
દક્ષિણમા બડ અને મુઢો પણુ થયા દક્ષિણમા શાહજહાનના મુઢોમા
શિવાજીનો પિતા શાહજી પ્રસિદ્ધિમા આવ્યો શિવાજીનો જન્મ ઈ મ.
૧૬૨૭મા લગભગ એ જ વર્ષે જહાગીરનુ મૃત્યુ થયુ અને શાહ-
જહાન ગાદીએ આવ્યો. શાહજહાનના મુગમા મોગવાઈ આખાદીને
શિખરે પહોંચી પ્રજનનર્ગમા ભારે મુખશાંતિ ફેલાઈ અને હિંદુતા
નને આજ પણુ કીર્તિ અપાવતી કેટલીક કલાકૃતિઓ શાહજહાનની
કાગકિર્દીમા જ આકાગ પામી. જેમા તાજમહાલ, આગ્રાકિલ્લા અને
મયૂગસન આજ પણુ લોકોની કલ્પતાને ટ્રેરણા આપી રહ્યા છે
મયૂગસનને તો નાદોરશાહ હિંદમાથી દિલ્હીની લૂટમા એક સદા
પછી લઈ ગયો પોતાની ત્રિય પની મુમતાઝમેગમના મૃતદેહ ઉપર
લખ્ય તાજમહાલ બાધી પત્નીને અમગ કરી દેનાર સંસ્કારી હૃદયનો
બાદશાહ શાહજહાન પણુ હિંદના માદ કરવા યોગ્ય રાજવીઓમા
સ્થાન પામ્યો છે. જહાગીર અને શાહજહાન બન્ને રજપૂતમાતાના
પુત્ર બન્ને ભ વ પ્રેમી

ભાર્થ ભાર્થ વચ્ચે યુદ્ધ

પરંતુ આ મહાન બાદશાહને એની વૃદ્ધાવસ્થામાં કસ્ટિયાનક વારાંદગ નિહાળવા પડ્યા. ઈ. સ. ૧૬૫૭માં તે મારો પડ્યો. શાહ-જહાનના ચારે પુત્રો શાહજહાન પછી ગાદીએ આવવાની લાલસા સેવવા લાગ્યા અને તેને માટે યુદ્ધની ભારે તૈયારીઓ ચારે બાજુએ ચાલી. તેના ચારે પુત્રોમાં દારા બહુ ઉદાર હતો, વિદ્વાન હતો અને હિંદુ ધર્મપુસ્તકો તરફ તે અત્યંત સદ્ભાવ ગમતો હતો. એણે હિપનિયદોનું ફ્રાન્સી ભાષાતર પણ કરાવ્યું છે એથી તે ચુસ્ત મુસલમાનોમાં અપ્રિય ધર્મ પડ્યો. ઔરંગઝેમ ચુસ્ત મુસલમાન હતો. સાથે સાથે એ અત્યંત બુદ્ધિશાળી, સાદો, શ્રમપ્રિય અને દીર્ઘદષ્ટિવાળો હતો. ત્રીજો ભાર્થ શુભ અને ચોથો ભાર્થ મુરાદ એ બંને દારાના વ્યસનમાં ડૂબી ગયા હતા. શાહજહાનની માદગીના સમયમાં ચારે ભાર્થો વચ્ચે યુદ્ધ થયા. ત્રણે ભાર્થોને દુર્ગતાપૂર્વક મારી ઔરંગઝેમ ગાદી ઉપર આવ્યો અને તેના વૃદ્ધ પિતાને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મૂકી આગ્રાના કિલ્લામાં કેદ કર્યો. શાહજહાન સગ્ગા મહાન શહેનશાહને પુત્રને હાથે કેદમાં પુગલું પડ્યું !

ઔરંગઝેમ ૧૬૫૮-૧૬૭૭

આ ઔરંગઝેમ પણ મોગલ બાદશાહોમાં મહાન બાદશાહ કહી શકાય. ઔરંગઝેમને યુદ્ધવ્યવસ્થાનો મારો અતુલ્ય હતો. શાહ જહાન તરીકે મધ્ય એશિયામાં બદખ્શાન, બાલ્ખ અને કંદહાર ઉપર ઇંશે સવારીઓ કરી હતી. દક્ષિણના સૂના તરીકે પણ તેણે બ્રાહ્મણી ગત્યોને કાબૂમાં રાખ્યા - અને મરાઠા સત્તાના ઉદયને એણે જોયો, જે કે તેનું મહત્ત્વ ત્યારે દેખાયું ન હતું. એની મહત્તામાં ધર્મો-ચતા ન હોત તો કદાચ મોગલાર્થ આજ મુઘી પણ જીવંત રહી દોત. એ જ રીતે કદાચ દાગ ગાદી ઉપર આવ્યો હોત તો રાજકીય કેદારતાથી પણ મોગલાર્થ જીવંત રહેત. પરંતુ તેમ બનવા સર્ગવળું ન હતું. અકબર સરખી જ પ્રવીણતા ધરાવતો ઔરંગઝેમ અકબર

સરખી હિદારતા અને વિશ્વાસવૃત્તિ ખીલવી ન શક્યો. અને એણે પોતે જ પોતાના દીર્ઘ રાજઅમંલમાં, પોતાની વૃદ્ધાવસ્થામાં મોગ-લાઈને હાલતી ડાલતી જોઈ પણ ખરી. કડક મુસ્લિમ તરીકે હિંદુ-મુસ્લિમ સમન્વય થતો તેને રુચ્યો નહિ. કાશીમાં મુસલમાનો હિંદુઓ પાસે શસ્ત્રો શીખતા હતા એવું તેણે સાંભળ્યું અને તેણે કાશીનાં પવિત્ર મંદિરો નોડાવા માંડ્યાં. પણ આ હિંદુ-મુસ્લિમ સમન્વયની રિતિ તો આરે બાળ્યુએ વિકસતી જતી હતી. એટલે ઔરંગઝેબે મથુરાનાં દેવાલયો પણ તોડાવ્યાં. વળી તેણે હિંદુઓ ઉપર જનિયાવેરો પણ નાખ્યો, જેથી હિંદુઓમાં ભારે અસંતોષ ફેલાયો. સત્તામી સાધુઓએ બંડ ઉઠાવ્યું જે શમાવવામાં ઔરંગઝેબે ભારે કૂરતા વાપરી. શીખ શુરુ તેમ જહાદુરને ઔરંગઝેબે રિખાવી રિખાવીને મારી નાખ્યો. આમ ઝડપી મુસ્લિમ તરીકે હિંદુઓમાં તે અત્યંત અગ્રિય થઈ પડ્યો.

રાજપૂતો સાથેના સંબંધ

રાજપૂતો મોગલાઈને કેવા વફાદાર હતા અને રાજ્યને કેવા ઉપયોગી હતા તે ઔરંગઝેબ ન સમજે એવો અણસમજ તો ન જ હતો. એમ કહેવાય છે કે અકબરના સમયમાં જેટલા રાજપૂતો શાહી નોકર હતા તેના કરતાં ત્રણ ગણા ઔરંગઝેબના વખતમાં હતા. તેના કેટલા ય સેનાપતિ રજપૂત હતા—જેમાં જયસિંહનું સ્થાન સુખ્ય ગણાય. છતાં તેનું અવિશ્વાસથી ભરેલું હૃદય વફાદાર રજપૂતોમાં પણ પૂરતો વિશ્વાસ મૂકી શકતું નહિ. જોધપુરનો સુવિખ્યાત જસવંતસિંહ સરોડ શાહજહાન અને ઔરંગઝેબનો એક મોટો રાજસ્થાન. તેને કાળૂલ મોકલી તેના એક પુત્ર પૃથ્વીસિંહને ઝૂં આપી ઔરંગઝેબે મારી નાખ્યો. વળી કાળૂલમાં જ તેના બીજા બે પુત્રો મરણ પામ્યા અને મોગલસેવામાં જીવન ગુજારનાર જસવંતસિંહે પુત્રશોકમાં કાળૂલમાં જ દેહ ત્યાગ કર્યો. તેની રાણી પોતાના પુત્રો સાથે પાછી ફરી. બાદશાહે તેને પુત્રો સાથે ડેદ કરી,

જેમાંથી પરાક્રમી વીર દુર્ગાદાસ રોકેડે તેમને મુક્ત કર્યાં અને સિસોદિયા રાજસિંહના રક્ષણ તથા મોકલી દીધાં. મેવાડના સિસોદિયા-ઓએ દિલ્હીનું નામનું ઉપરીપણું ત્યજી દીધું અને મોગલાઈની અતિ નજીક આવી ચૂકેલા રજપૂતોને મોગલાઈ અણગમતી બની ગઈ. દક્ષિણ તરફ દૃષ્ટિ

ઔરંગઝેબમાં વીરત્વ તો હતું જ, એટલે એણે રાજસિંહને નમાવવા મેવાડ ઉપર અઢાઈ કરી. પરંતુ અદબરની માફક ઔરંગઝેબ પણ મેવાડ છતવાયા નિષ્ફળ નિહાયો. અતિ મેવાડ-મારવાડના રજપૂતો સાથે એને સંધિ કરવી પડી; કારણ દક્ષિણમાં રહાંસણાં ધસ્લામી રાજ્યો ઉપરાંત હિંદુ મહારાષ્ટ્રીઓ શિવાજીની સરદારી નીચે મોગલાઈ સત્તાને પડકાર આપી એક સ્વતંત્ર રાજ્ય ડોરી ધાડતા હતા. ઉત્તર હિંદને અસંતુષ્ટ કરી હવે ઔરંગઝેબ જાતે દક્ષિણમાં ગયો. દક્ષિણના બિજાપુર અને ગોવળકોંડાના રાજ્યો શિયાપંથી હતા અને ઔરંગઝેબ મુન્ત્રી મુસલમાન હતો. એટલે શિયા મુસલમાનોને પણ તે દુશ્મન ગણ્યો હતો. અને અતે પોતાને જ મુસ્લિમીમાં નાખે એ ઢાંચે એ ધસ્લામી રાજ્યો એણે નષ્ટ પણ કર્યાં. મરાઠા અને મોગલાઈ

આર્થસંસ્કૃતિનો હિંદુ વિભાગ સમન્વયને સ્થાને વિનાશ નિહાળતાં ઢેટલો સળંગ બની શકે છે તેનું એક દૃષ્ટાંત ઉત્તર ભારતના રજપૂતોએ આપ્યું છે, અને બીજું ઐતિહાસિક દૃષ્ટાંત મરાઠાઓએ આપ્યું છે. રજપૂતોએ સમન્વય સાથે સરક્ષણ સાધ્યું. મરાઠાઓએ સમન્વય સાથે જ એક એવું તેજસ્વી સ્વભાવ ખીલવ્યું કે જેમાંથી વિપ્રજેલા લડાયક સામર્થ્ય સાથે આચડતાં આખી મોગલાઈ ડગમગી ગઈ. ઔરંગઝેબની રાજકીય અને સુદ્ધ-વ્યવસ્થાને નિષ્ફળતા આપનાર રજપૂતો અને મરાઠા બન્ને. સોળમી સદીના મધ્યમાં વિજયનગરનું હિંદુ રાજ્ય અગ્નિ પામ્યું. એ પ્રમુખને મૈત્રું પણ વીર્યનું ન હતું અને શિવાજીનો જન્મ ૧૬૨૭માં થયો. શિવાજીએ મહાન

મોગલ ગણાતા ઔરંગઝેબના જ રાજઅમલમાં નવીન હિંદુસામાજ્યત પાયા નાખ્યા.

મહારાષ્ટ્રી પ્રજાનો ભૂતકાળ યશસ્વી હતો. દેવગિરિના યાદવોની આસપાસ મહારાષ્ટ્રી પ્રજાએ યુદ્ધ અને રાજકાંડો જોયા હતા. અવાઉદ્ધને દક્ષિણ ભાગ્યુ તેના ચાળીસ વર્ષમાં જ સ્થપાયલા આસણી રાજ્યમાં હિંદુ-મગઠાઓએ મહત્વનો ભાગ લજવવા માડ્યો અને શિવાજીના યૌવનમાં તો મહારાષ્ટ્રી પ્રજા એક તેજસ્વી રાષ્ટ્રરૂપ ગ્વરૂપ ધારણ કરી રહી એનો વિકાસ પણ સંસ્કૃતિના ઇતિહાસમાં સમજવા સંગ્રહો છે.

એ પ્રજાની ભૂમોળે તેના ઘડતરમાં સરસ ભાગ લજ્યો. ઉત્તર-દક્ષિણ સહ્યાદ્રિમાળા અને પૂર્વ-પશ્ચિમ વિન્ધ્ય સહતપૂડા સંગ્રહા પર્વતોને જોળે રમતા એ પ્રદેશમાં અનેક રક્ષણસ્થાનો હતા. એક ઇતિહાસકારના કથન અનુસાર 'એક હુમલે કે એક વર્ષની ચાલુ લડાઈમાં જિતાય નહિ' એવો એ પ્રદેશ એ પ્રદેશમાં એતીનાડી કે વ્યાપારની અતિ આળાદી નહિ એટલે પ્રજાજીવનમાં મોજમજલે કાટ ચડાવ્યો ન હતો. અમજીનન, ખડતલપણ, સાદાઈ, સમાનતા અને ગ્વમાનના ગુણો પણ આવી પ્રજામાં ખીલે એમાં નવાઈ નહિ.

વગી મહારાષ્ટ્રના કવિઓ, સતો અને લજનિકોએ હિંદુ-ધર્મના શુદ્ધ રનરૂપને સમજવવામાં અને ધર્માભિમાન ખિતવવામાં બહુ મહત્વનો ફાળો આપ્યો. એકનાથ, છુકારામ, રામદાસ આં નામન પતિ સરખા મતોએ ઈશ્વરભક્તિ, માનવબુદ્ધત્વ, ન્યાય જાનથી પર ગેની માનવતા અને સ્વાત્રય સ્વમાનની લાગણીઓ જાતામાં ખીનરી સમર્થ રામદાસના ગ્વગે સ્થળે ફેલાવવા મઠ સામાં જિંક અને ધાર્મિક પુનરુત્થાનના કેન્દ્રો જની રહ્યા રામદાસની એનો 'દાસમોઘ' નામનો અથ ઘેર ઘેર મહારાષ્ટ્રમાં વચાવ લાગ્યો.

ઉપરાંત મહારાષ્ટ્રી પ્રજાને સુસગઢિત કરવામાં ભાષાસાહિતો પ્રખુ ઘણો મોટો ફાળો આપ્યો. નાગપદી ભાષામાં રચાયતા સત્તાના

સજન લોકપ્રિય બની રહ્યા અને પ્રજાની એકતામાં તેણે મજબૂતી આપી જદુનાથ સંગ્રહરના સમ્બોમાં કહીએ તો ‘લાધા ધર્મ’ અને સામાજિક જીવનની એકતા, મહારાષ્ટ્રે સત્તરમી સદીમાં સાધ્ય કરી લીધી હતી. શિવાજીએ આવી તેને રાજકીય એકત્વ આપ્યું.’ આમ મહારાષ્ટ્રો પ્રજા વિધવિધ ઉન્નતિપ્રેરક બોલોને લીધે મોગવાઈનો સામનો કરી શકે એવું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત કરી શકી હતી.

શિવાજી

શિવાજીને ઓળખવા મહારાષ્ટ્રી પ્રજાની આંટવી પૂર્વભૂમિદા સમજવી જરૂરી છે. પ્રજાનું કયેવર તૈયાર થઈ રહ્યું હતું. એ કલે-ચરને ગજકીય ચૈતન્ય આપી રાષ્ટ્ર બનાવનાર શિવાજીનો જન્મ ઈ. સ. ૧૬૨૭માં—શાહજહાનને ગાદી મળી એ સાલમાં જ વગ-સગ કેટલાક ઇતિહાસકારો ઈ. સ. ૧૬૩૦માં પણ એના જન્મને મૂકે છે. તેનો પિતા શાહજી અહમદનગર તેમ જ બિજાપુર બંને આત્મગી રાજ્યોમાં જી. ચી સૈનિક—વહીવટી પદવી ધરાવતો હતો. એની એક પત્નીનું નામ જીજ્ઞામણ. તેનો પુત્ર શિવાજી જીજ્ઞામણનું નામ પણ ભારતીય સંસ્કૃતિના ઇતિહાસે નોંધવા પાત્ર છે સદ્ગુણી, શુદ્ધિશાળી અને તેજસ્વી સ્વભાવની એ પત્ની પતિની અણુમાનીતી બની ગઈ. એક જગીર શાહજીને પૂના પાસે મળી હતી બીજી જગીર કહ્યોટકમાં જીજ્ઞામણ પોતાના પુત્રને લઈ પતિની પૂના પાસેની જગીરમાં ગઈ. દાદાજી કોન્ડેવ નામનો એક દ્રશ્ય સાક્ષી એ જગીરનો વહીવટ કરતો અને માતા જીજ્ઞામણ નથા પુત્ર શિવાજીની કાળજી રાખતો. દાદાજી તથા જીજ્ઞામણની અસર નીચે જીજ્ઞામણ શિવાજીના હૃદયમાં આર્ષસંસ્કૃતિની ભારે છાપ પડી અને તેના ભાવિ વીરત્વનું ઘડતર પણ આ કુત્રગણ પ્રદેશ અને માવળા સરખા કું ગરી પ્રજાજનો વચ્ચે ઘડાયું.

શિવાજીની વીસ વર્ષની ઉંમર થઈ નહિ એટલામાં તો એણે ભાવિ ગજ્યના પ્રથમ મહાશય તરીકે તોરણનો કિલ્લો લીધો અને

પછી તો સખ્યાબધ કિલ્લા છૂતવા માડ્યા અને બધાવવા માંડ્યા તેના પિતા શાહજી બિઝપુર નામનો સરદાર તેના ઉપર દમાલ આવવાથી શિવાજીએ બિઝપુરને છોડવાનું મુનનથી રાખી છૂતેલ મુલકને વ્યવસ્થિત કર્યો પોતાના ત્રીસમે વર્ષે એ મોગનો સામે બાર બીડનાની હામ કરી શક્યો ત્યારે ઔરંગઝેબ દક્ષિણનો શાહબંદો-સૂબો હતો ઔરંગઝેમે દક્ષિણમાંથી ઉત્તર જઈ પિતાની માદી પડારી દરમિયાન શિવાજી અને બિઝપુર વચ્ચે યુદ્ધ શરૂ થઈ ગયું - જેમ અફઝનખાન સરખા વિખ્યાત બિઝપુરી સરદારનો શિવાજીએ વાધન ખાધી નાશ કરી બારે પ્રમિદ્ધિ મેળવી શિવાજીનું એ કાર્ય સરક્ષણ માટે હતું કે દગાનું કાર્ય હતું એ સબધી ઇતિહાસકાગેમા લેને મતમેલ હોય શિવાજી યુદ્ધનીર નરીકે દુસ્મનોને હવે લલકર દેખાવા લાગ્યો

પછી શિવાજી વિજયો ઉપર વિજયો મેળવતો આવ્યો મોગનસખા શાઈલખાનને પૂનામાં તેની જ જાનણીમાં શિવાજીએ જખમી કર્યા મોગનાઈ યુજરાતનું મહત્ત્વનું બદર મુરત લૂટ્યું અને મોગનાઈને ચમકાવી ઔરંગઝેમે જયસિંહ નામના અનુભવી સેનાપતિને દક્ષિણમાં મોકલ્યો એણે યુદ્ધકોશલ્ય અને સમજાવટની નીતિ દ્વારા શિવાજીને મોગનો સાથે સધિ કરવાની દગ્ગ પાડી અને શિવાજીને બારે આશાઓ અને વચનો આપી ઔરંગઝેબના આગ્રામાં આવેલા રાજ દગારમાં પણ મોકલ્યો

શિવાજીને ધાર્યા પ્રમાણે ઔરંગઝેમે માનમહત્ત્વ આપ્યું નહિ ભરદરબારમાં એજે ઔરંગઝેબને કડવી વાતો કહી સભળાવી એટલે શિવાજીને ચોકીપહેગ નીચે રહેવું પડ્યું ચોકીપહેગમાંથી શિવાજી પોતાના પુત્ર શંભુજી-શંભાજી-સાથે લાગી ગયો એ એવું લલ્ક સાહસ ગણ્ય પછી તો શિવાજીએ મોગનાઈ સામે શસ્ત્ર પાછા ઉઠાવ્યા અને સધિ એજે આપેલા કિલ્લા પાછા જીતી લીધા બીજા વાર મુરત લૂટ્યું, મોગને સંચોને હરાવ્યા અને સને ૧૬૭૪ માં શિવાજીએ જતપતિ પદ ધારણ કરી ઔરંગઝેબની શહેનશાહત સામે

હિંદુપત પાદશાહીને ઊભી કરી કલ્યાટકમા પણ શિવાજીએ પ્રવેશ કર્યો અને સને ૧૬૮૦મા બાવન ત્રેપન વર્ષની વયે તે મૃત્યુ પામ્યો ત્યારે ગુજરાતની સરહદથી માર્ગસોરની સરહદ સુધીનું એક સ્વતંત્ર વિશાળ હિંદુરાજ્ય મોગવાર્ધ સામે ચર્ધ તેણે સ્થાપન કર્યું. સુદવીર તરીકે, કુશળ વહીવટી તંત્રના સ્થાપક તરીકે અને હિંદુ, સરકારી સંજ્ઞન તરીકે એણે આખી હિંદુ દુનિયા ઉપર ભારે છાપ પાડી ઔરંગઝેબની આખર અવસ્થા.

શિવાજીના મૃત્યુ પછી મહારાષ્ટ્રો સત્તા કાર્ડ ડિવલિન ની ન રાફી શિવાજીનો પુત્ર શંભુજી બહાદુર પણ વ્યમ હી અને વિપત્તી નીડકો મોગનોના હાથમા તે સપડાયો અને ઔરંગઝેમે એની જતલ કરી એના પુત્રને દિલ્હી મોગન દરબારમા મોકલી દીધો. પરંતુ શિવાજીના ભાઈ રાજરામે અને રાજરામના મૃત્યુ પછી તેની પત્ની તાગબાર્ધે મોગવાર્ધ સામેના યુદ્ધ ચાલુ રાખ્યા મે ગ લાર્ડ એ હાલકાર્ધને પોતાનું બધું બળ મગાડ્યો સામે વાપર્યું. ઔરંગઝેમ જાતે દક્ષિણમા આવી રહ્યો રહ્યાસલા બ્રાહ્મણી મરનામી રાજોને તો એણે નષ્ટ કરી જ નાખ્યા હતા પરંતુ શિવાજીએ ઉત્પન્ન કરેલો જુગસો જરા ય ઘટકો નહિ મગાડ્યોતા જુગસાએ રા ટ્રીપ - પ્રજાકીય સ્વરૂપ ધારણ કર્યું પ્રજાએ પોતાના નેતાઓ ઊભા કર્યા અને શિવાજીના ભગના ઝડાના સંકેત નીચે સ્થળે સ્થળે દક્ષિણમા મોગનાર્ધનો સામનો કરવો ચાલુ રાખ્યો આવા નેતાઓમા સન્તાજી શ્રોગપટે અને ધનાજી મદનના નામ બહુ પ્રખ્યાત બન્યા. મરાઠાઓ હવ માળવા સુધી ધસી જતા હતા અને ઔરંગઝેબની જાવણી સુધી ધૂસી જવાનું સાહસ કરતા હતા.

શિવાજીએ કેળવેલા મગાડ્યોને વશ કરવામા સુલતાન સફળ થયો નહિ મોગલ મહારાજ્યના મહાસેનાપતિઓ અને મહાન મુન-તાન ઔરંગઝેમ જેવાને પણ કાપર કરી નાખી ક્ષત્રુની પણ શાંતિ ન આપનાર મરાઠાઓએ અતે ઔરંગઝેબને દક્ષિણમાથી પાછા

પગલા ભરવાની સ્થિતિમાં મૂકી દીધો. હવે તે વૃદ્ધ પણ થયો હતો અને અહમદનગરમાં જ ઈ. સ. ૧૭૦૭માં—અદ્દારમી સદીના પહેલા દસકામાં—તે મળ્યું પામ્યો. મૃત્યુ પહેલા તે જોઈ શક્યો કે પંજાબમાં શીખ લોકોને છોડીને, મધ્ય હિંદમાં રજપૂતોને છોડીને અને દક્ષિણમાં મગદ્ધાઓને છોડીને તે પોતાની ભવ્ય મોગલાઈ ઈમારતના પાયાને હલાવી રહ્યો હતો. હિંદુત્વ—ભારતીય સંસ્કૃતિનો હિંદુ વિભાગ જુલ્મનો ઉપયોગ થતા ભારેમાં ભારે સામનો કરી જુલ્મ કરતાગ્ને હયમચાવી શકે છે એ સત્યનો પરચો શિવાજી અને એના મરાઠા-ગળ્યે મોગલાઈને કગવ્યા.

ઔરંગઝેબના મૃત્યુ પછી

ઔરંગઝેબ ગયો અને તેની સાથે મોગલાઈની મહત્તા પણ આવી ગઈ. ઔરંગઝેબ એ મોગલાઈનો છેલ્લો મહાન બાદશાહ. ઔરંગઝેબ પછી મોગલાઈ દોઢસો વર્ષ ટકી ખરી, પણ એ મોગલાઈ અતે નામની જ બની રહી દક્ષિણની મરાઠી હિંદુસત્તાએ ઔરંગઝેબ પછી વધારે મહત્ત્વ ધાગ્યું કરવા માડ્યું. હિંદની રાજ-તુવાની દાડી ઔરંગઝેબ સુધી દિલ્હીના હાથમાં રહી. ઔરંગઝેબ પછી એ દાડી દક્ષિણમાં ફેરવાતી ગઈ નામની મોગલાઈ સાથે દિલ્હી પણ નામની જ સત્તાધીશ નગરી બની રહી. હગ્લામી રાજસત્તાએ દિલ્હીને મહાનગરી બનાવી હતી. દુનિયાના મહાનગરોમાં દિલ્હીનું પણ સ્થાન છે ઔરંગઝેબ ઓછો ધર્માંધ હોત, વધારે ઉદાર હોત, ઓછો સંકુચિત હોત અને મિત્રો ઉપર વધારે વિશ્વાસ રાખી શકે એવો કુમરો હોત તો મોગલાઈનું પતન એના પછી આટલું ઝડપી તો ન જ થાત હવે રાજકીય ઇશ્વારો આપણને દક્ષિણ તરફ લઈ જાય છે, ૧૭તા મોગલાઈ બાદશાહતની આખી વાત અહીં પૂરી કરી પછી દક્ષિણ તરફ આપણે નજર કરીશું.

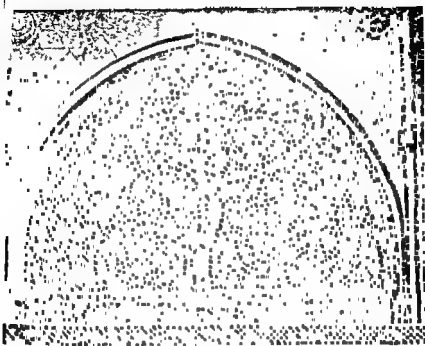
મોગલાઈનો વારસો

ઔરંગઝેબ પછીનો મોગલાઈ ઇતિહાસ એટલે એક મહારાજ્યની

પડતીનો જ ઇતિહાસ કહી શકાય. પડવા માટેવી ઇમારતને ટેકા આપવાના પ્રયત્નો નિષ્ફળ નીવડ્યા. એટલું જ નહિ; એની પડતીમાં કારણભૂત બનેલા સામર્થ્યો પણ ઓસરી ગયા અને અતે પશ્ચિમની બાહોશ અને બહાદુર ચિટન સત્તામા લુપ્ત થઈ ગયા.

લાજુ જીવન ગુમરી, મોગલાઈના પાયા હાલતા નિહાળી, મરાઠાઓ મામેની નિષ્ફળતા અનુભવી, વસિયતનામાથી ગમ્યવહે ચણી કરી ગયેલા ઔરંગઝેમના પુત્રોએ એની ઇચ્છાને ફગાવી દઈ એના જેવા જ બ્રાત્ર સત્રામો ગિલા કર્યાં. કહી શકાય કે પિતાને જ પગથે ચાલી ઔરંગઝેમના પુત્રો અંદર અંદર લડ્યા અને અતે મોરો પુત્ર મુઅઝ્ઝમ બહાદુરશાહ નામ ધારણ કરી ગાદીએ બેઠો ત્યારે એની હિમ્મત લગભગ ઓસઠ વર્ષની. એના પાંચ વર્ષના રાજઅમલની વિગતમા ચિતરી નહિ શકાય પરંતુ નામની પ્રતિષ્ઠા ગ્રહેવા છતાં મોગલાઈ એનાથી મજબૂત બનાવી શકાય નહિ.

બહાદુરશાહના મૃત્યુ પછી ઔરંગઝેમે સ્થાપેલી પ્રજ્ઞાસિકા અનુસાર ગાદી માટે બહાદુરશાહના ચાર પુત્રોએ અંદર અંદર યુદ્ધ આદર્યાં. અતે જહાદારનાહને ગાદી મળી. અહીંથી નિર્મળ મોગલ મુવતાનો પ્રધાનોના રમકડા બનતા ચાલ્યા. મુસ્લીમોના નામના પ્રધાનના હાથમા સર્વ મત્તા રહી અને 'લાલકુખરી' નામથી માનીતી સીના હાથમા બાદશાહ રમતો ગ્લો એક મુઘિલમ ઇતિહાસકાર જહાદારશાહના રાજ્યનું વર્ણન આપતા કહે છે કે. 'જેનું જોડ તેને ન્યાય: એવી ઝિંદગી થઈ પડી અલમત્ત લાઈ માન્જો, ગૈવા, નટનટીઓ અને ગાનાગીઓ માટે આ આનંદનો નમય હતો.' એનાદ વર્ષનો આનંદ મોગલોએ એટલામા જહાદારના જ લાભાન ફરખ-શિયરે પોતાના કાકા-મોગલ મુવતાનને ગુજાવી મારી નાખ્યો અને તે પોતે મેવદબાઈઓની સલાયથી ગાદી ઉપર આવ્યો. સેવદબાઈઓમાથી એક મુખ્ય વડીવટી પ્રધાન બન્યો અને બીજે સર-એનાપતિ બન્યો અને મુલતાન ફરખગિયર તો નામનો જ-માન

સીદી સૈયદની ૮ ગાંઠની જગ્યા કું કે.ત.કા.૧ - અમદાવાદ - ગુજરાત

માત્ર ગાદીએ બેસવાનું તેનું કાર્ય તેણે ૧૮૩૭ સુધી ચાલુ રાખ્યું. એની રાજ્યસત્તા કેવા પ્રકારની હતી એ સમજાવતો એક પ્રસંગ અહીં નોંધી લઈએ. ઈ. સ. ૧૮૨૭ની સાલમાં સાર્વભૌમ બનેલી ઇંગ્લેન્ડ ઇન્ડિયા કંપની સરકારે બાદશાહનું નામનું ઉપરીપણું ફગાવી દીધું અને સને ૧૮૩૫ થી તો સિલ્હા ઉપર બાદશાહની છાપ રહેતી તે પણ દૂર કરી નાખી. ઈ. સ. ૧૮૩૭માં અકબરની ગાદીએ બહાદુરશાહ ખીન્ને ગાદી ઉપર આવ્યો. આ પ્રેત-ગાદી ઉપર બહાદુરશાહ હોલો મોગલ હતો. સત્તા ગયાનો ચલુચલુટ અનુભવતો એ બાદશાહ સરકારી હતો. 'અફર' તખલ્લુસ નીચે તે સુંદર ઉર્દુ કાવ્યો પણ રચતો હતો. તેની પત્ની બેગમ ઝીનત મહાલ ઉપર તેને ઘણો પ્રેમ હતો. ઈ. સ. ૧૮૫૭માં હિંદી સિપાઈઓના વ્યાપક બળવામાં બહાદુરશાહને દિલ્હીના બળવાની આગેવાની લેવી પડી. તેના બે પુત્રો એ બળવામાં માર્યા ગયા. પરંતુ અન્ગ્રેજ સૈન્યે બળવા શમાવી દીધો, અને એમા ભાગ લેવાની શિક્ષા તરીકે બાદશાહ બહાદુરશાહને રંગૂનમાં અન્ગ્રેજોના કેદી તરીકે રહેવું પડ્યું. પછી પચીસેક વર્ષ બંધનમાં કાઢી મોગલાઈનો આ હોલો વારસ મૃત્યુ પામ્યો. આ ત્રણસો વર્ષની ભવ્ય બાદશાહત પ્રથમનાં દોઢસો વર્ષ સુધી બદોજલાલીમાં ખીલી રહી, પાછળના દોઢસો વર્ષમાં એક પછી એક પોતાનાં પીછાં ખેરવતી તે અંતે હુમ યઈ ગઈ અને અનેક સરકારો મૂકી ગયેલો મોગલાઈ રાજવંશ માત્ર ઇતિહાસની એક ભૂતાવળ બની રહ્યો.

એ મોગલાઈના વારસો તરીકે આવેલી અન્ગ્રેજ સત્તા પણ આજ તો હુમ યઈ ગઈ છે. છતાં મોગલાઈની દરીદ્રાઈ કરી શકે એવી સત્તા મોગલનાર મરાઠા, અન્ગ્રેજો અને શીખ પ્રજાના ગળકીય ઇતિહાસનો તડકોછાયો આપણે ઝડપથી ન બેઈએ ત્યાં સુધી ઇતિહાસનો ઇશારો અધૂરો રહેશે.

મોગલાઈ અસ્તાચલ પાછળ

અરત થતે થતે પણ બાબર, અકબર જેવા મહાન ગળવીએ

૨૫૮ : ભારતીય સંસ્કૃતિ

સ્થાપેલી મોગલાઈનું મન ઘણા લાંબા સમય સુધી ચાલ્યું. નિર્મળ બાદશાહો પાસેથી પણ સખળ મરાઠાઓ અને મુસ્લિમ નવાબો પોતાનાં ફરમાન પોતાની તરફેણમાં લીધા જ કરતા હતા—અંગ્રેજ કંપની સરકાર પણ આમ ઝાંખી ઝાંખી પણ સત્તાદોરી મોગલ બાદશાહોના હાથમાં ચાલુ રહી. શાહઆલમ અને ગહાદુરશાહ તો માત્ર બાદશાહની મહોરછાપ જે માગે તેને આપવા માટે જ બાદશાહ ગણાતા હતા. સત્તા તેમના હાથમાં ન હતી. મોગલાઈની ઝાંખી પડતી ગયેલી સત્તાના એ માત્ર પડછાયા જ હતા.

[૧૦]

હિંદુ પુનરુત્થાન અને પતન

ઈ. સ. ૧૬૪૬ થી ઈ. સ. ૧૮૧૮ : વર્ષ ૧૭૫

દક્ષિણમાં મુસ્લિમ પ્રવેશ

મોગલાઈના અસ્તમાં કારણરૂપ બનેલા મરાઠા, શીખ અને અંગ્રેજોને સમજ લેવા માટે આપણે ઘોડા વર્ષ પાછળ નજર નાખવી પડશે. ઉત્તર હિંદ માથે ધસ્લામને જેવો સચોટ સંપર્ક હતો તેવો દક્ષિણ હિંદને નહિ. પ્રાચીન રાષ્ટ્રકૂળે મુસ્લિમો સાથે સારો સંબંધ. પરંતુ મુસ્લિમ ધસારો અલાઉદ્દીન સુધી—તેરમી સદીના અંત સુધી—દક્ષિણ ઉપર થયો ન હતો. અલાઉદ્દીનના વિદ્યુતવેગી ધસારા પછી પાછું દક્ષિણ ઝડપથી સજીવન બની ગયું અને હિંદુ રાજ્યો ગ્ય પાયાં. પરંતુ એ પછી પચાસ વર્ષમાં જ બ્રાહ્મણી સુવર્ણકાળ હસત ગયુંએ પોતાનું ધસ્લામી રાજ્ય કાયમને માટે દક્ષિણમાં સ્થાપ દીધું, જેમાંથી આગળ જતાં પાંચ મુસ્લિમ રાજ્યો વિકસ્યાં.

શિવાજીનો ઉદ્ભવ

પરંતુ એ પહેલાં જ ઈ. સ. ૧૩૭૫માં વિજયનગરનું હિંદુ રાજ્ય સ્થપાર્થ ચૂક્યું હતું, જેણે બસો વર્ષ સુધી ધસ્લામી સત્તાના ના ઉત્તર વિભાગમાં જ રોકી રાખી. અંતે ઈ. સ. ૧૫૬૫મ

તાલીઠોટાના યુદ્ધમાં વિજયનગર રાજ્ય લગભગ નષ્ટ થયું. એ વિજય નગરનું મહત્વ આર્યસંસ્કૃતિની સંજ્ઞાવિનીનું એક લઘ્ય દષ્ટાંત ગણાય.

સંસ્કાર અને કલાની દૃષ્ટિએ આ જન્મે હિંદુ તથા મુસ્લિમ રાજ્યો બહુ ધ્યાન માગે એવાં છે. દક્ષિણનો મહારાષ્ટ્ર પ્રદેશ શિવાજીની સરદારી નીચે કેવી રીતે ગજી જતી શક્યો એનો ઉલ્લેખ આપણે જોઈ ગયા. શિવાજીનું સ્થાન વીર તરીકે, સેનાપતિ તરીકે, મુસ્લિમ તરીકે અને રાજવહીવટકાર તરીકે બહુ જીવ્યું છે. બ્રાહ્મણી રાજ્યના હિંદુ સરદારોમાંથી એકને ત્યાં તેનો જન્મ અને ઉછેર. તેજસ્વી માતા અને તેજસ્વી ગુરુના સંગઠાર પામેલા શિવાજીની દેશદાઝ, ધર્મદાઝ અને સાહસમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા મગઠા મગ્યનો ખીજો વારસ શિવાજીનો પુત્ર જ હતો. શિવાજી વિષે એનો કડકમાં કડક દીકરાકાર ઇતિહાસવેના ખાફીખાન પશુ લખે છે કે : ' યુદ્ધ અને લૂટ પસંદ શિવાજીએ સખત નિયમ ઘડ્યો હતો કે મરિજ-દને, ઇલામી ધર્મપુત્રકને, અગર કોઈ પણ સ્ત્રીને જરાય અપમાન કે હરકત થવા ન જ જોઈએ. કુરાનની નકલ શિવાજીના હાથમાં આવતી ત્યારે શિવાજી તેને પૂર્વ માનસાક પોતાની પાસે રાખી પોતાના કોઈ ઇંદનામી મનિકને બેટમાં આપતો. હિંદુ કે મુસલમાન કોઈ પણ સ્ત્રી કેદમાં આવી જાય ત્યારે તે તેની પૂર્ણ કાળજી રાખી તેના મગાવહાલાને તે પાછી મળે એવી વ્યવસ્થા કરતો. '

શંભુજી

એના વડીલ પુત્રનું નામ શંભુજી - શંભુજી. મોગલાઈને લય-રૂપ જનતા જતા મરાઠાઓને કેકાણે પાડવા ઔરંગઝેમ જાતે મહાન સૈન્ય લઈ દક્ષિણમાં નિતરી પડ્યો. પરંતુ શંભુજીએ આઠ વર્ષની પોતાની કારકિર્દીમાં બહાદુરીપૂર્વક મોગલોના અંઝાવાતને ઝીટ્યો. શંભુજીની બહાદુરી શિવાજીના પુત્રને જાણે એવી હતી પરંતુ એની નીતિ અને મુસ્લિમીરી શિવાજી સરખી હોત તો હદાય મરાઠી ઇતિહાસ જુલે જ લખાત. મોજશોખ અને વ્યસનમાં પડેલા શંભુ-

છના વહીવટમાં નિર્બળતા આવવા લાગી અને શ્રી ગમેશ્વર નામના સ્થળે એના મિત્રપ્રધાન કવિ - કુલશ અને પત્નીસ સરદારો સાથે આનંદમાં સમય ગાળતો શબ્દો મોગલ સૈન્યનો કેદી બન્યો મુરિશ્મ બનનાની તેમણે ના પાડી એટલે મોગનોએ અત્યંત ક્રૂરતા-પૂર્વક એ સર્વેને મારી નાખ્યા, રાયગઢની રાજધાની છતી લીધી અને શબ્દોના પુત્રને કેદ પકડી દિલ્હી મોકલી દીધો મૃત્યુ અને ધર્મ પરિવર્તન વચ્ચેની પસંદગીમાં મૃત્યુ માગી લેનાર વીર શબ્દો વિધવાસક્તિએ અપાત્ર બનાવેલા રાજવીઓનું એક દૃષ્ટાંત છે મહારાષ્ટ્રી જીરસો.

મરાઠાઓ માટે આ આફતની ક્ષણ હતી પરંતુ શિવાજીએ પ્રગટાવેનો મહાન જીરસો જરા ય નરમ પડ્યો નહિ રાયગઢથી સાધુના વેશમાં ભાગી છુટેલા શિવાજીના દ્વિતીય પુત્ર રાજરામે કહ્યાં ટક જઈ શિવાજીનો ભાગવો ઝડો ફરકતો રાખ્યો એટલું જ નહિ, શબ્દોના મૃત્યુનો ફટકો પડતા જ આખી મહારાષ્ટ્રી પ્રજાએ જ મોગનો સામે પ્રજાકીય યુદ્ધ આદર્યું અને રામચંદ્ર પત, શકરજી મહાર અને પરશુરામ ત્રિબક્ની સરદારી નીચે મહારાષ્ટ્રી પ્રજાએ મોગનો સામે બાપક મોરચા રચી ગયેલા પ્રદેશો ઝડપથી છતવા માડ્યા સત્તાજી ઘોરપડે અને ધનાજી બદલ નામના સેનાપતિઓએ તો મોગનાના સૈન્ય ઉપર હુમલાઓ કરી આખા મોગલ લશ્કર પિ હિંમત ભાગી નાખી અને ઓરંગઝેબની સત્તાને દક્ષિણમાં માત્ર પડછાયા સગંધી નામગણ બનાવી દીધી રાજરામે સતારામાં ગાદી સ્થાપના કરી અને તેના મૃત્યુ પછી તેની પત્ની તારાબાઈએ રાજ્ય અને યુદ્ધવહીવટ પોતાના બાળકપુત્રને નામે કુશળતાપૂર્વક ચલાવે રાખ્યા ભારતીય ઇતિહાસને શોભાવતી સ્ત્રીઓમાં તારાબાઈનું પથ સ્થાન છે મહારાષ્ટ્રમાં જ સમાર્પ ન રહેના મરાઠાઓ માળવા, વગડ અને ગુજરાત મુઘી ધરી ગયા અને ઓરંગઝેબની મૃત્યુની ક્ષણે તો મરાઠાઓ બ્રહ્મસાહના રહેઠાણ ઉપર હુમલો કરવા પિ હિંમત કરી

શક્યા હતા. ઈ. સ. ૧૭૦૭મા ઔરંગઝેબ મૃત્યુ પામ્યો ત્યારે તે મરાઠાઓને મોગલાર્થ હલાવી નાખતા બેઈ શક્યો હતા.

શાહુ

ઔરંગઝેબના જીવતા જ સત્તા વધતી ચાલી. એના મૃત્યુ પછી બધું — યુદ્ધમાં વિજયી નીવડેલા બહાદુરશાહે મોગલ દરબારમાં ઉઠી રેલા શત્રુજના પુત્ર શિવાજી ખીજે — શાહુને છોડી દીધો. એથી શિવાજીના નાના પુત્રના વશમાં ગયેલી ગાદી માટે મરાઠાઓમાં ઝડપડા ઉત્પન્ન થયો એવી મોગલાર્થ મુત્સદ્દાગીરીની આશા સાચી પણ નીવડી. તારાબાર્થએ શાહુને હક્ક સ્વીકારવા ના પાડી એમાથી મરાઠાઓમાં આતરિકવિમ્રહ જાગ્યો, બાલાજી વિશ્વનાથ નામના ચિત્ત-પાવન બ્રાહ્મણની સહાય વડે શાહુને વિજય મળ્યો અને મહારાષ્ટ્રી ગાંધ્ય બે ગાદી વિભાગમાં વહેચાઈ ગયું — એક સતારાની અને ખીજી કોલ્હાપુરની ગાદી.

પેશ્વાઈ

પરંતુ આ બન્ને રાજગાદીઓ છતાં સાચી રાજસત્તા ત્રીજી જ શક્તિશાળી સંઘ્યા પાસે કેમ ચાલી જાય છે એનું દષ્ટાંત પેશ્વાઈની સ્થાપનામાં આપણને મળી આવે છે. કારકુનીમાથી સૈનિક અને વહીવટી કૌશલ્ય બતાવી આગળ આવેલા બાલાજી વિશ્વનાથને આભારી શાહુએ પોતાનો પેશ્વા નીમ્યો. પેશ્વા એટલે મુખ્ય પ્રધાન. એ ફાગ્સી શબ્દ હિંદુઓના લગવા ઝડાને ફરકાવતા રાજ્યનો રક્ષક — સચાલક — અને લગભગ માલિક નીવડ્યો. બાળપણથી જ મોગલાર્થ દરબારમાં હિજરેલા શાહુ મોજીયો હતો; અને અત્યંત વિશ્વાસુ અને દક્ષ પેશ્વા — પ્રધાન મળતા તેમને આખું ગજસૂત્ર સોંપી આરામ-સ્વયં જીવન ગુમરવાની તેને મળેલી તક શાહુએ ઝડપી લીધી. જનપતિની પ્રતિષ્ઠા સચારાઈ; પરંતુ સત્તાધીશ પેશ્વા બન્યા; અને અને સાચે મરાઠીસત્તાને પેશ્વાઓએ ટોચે પણ બેસાડી!

સત્તાવિસ્તાર

દિલ્હી સલ્તનતની નિર્બળતા વધતી ચાલી, ગાદી માટેની ખેંચાખેંચી અને સત્તાલોભ એ નિત્ય પ્રસંગો દિલ્હીમાં બની રહ્યા અને મોગલાઈ ખખડી ગઈ. એનો લાલ મહાન મુતસદ્દી બાલાજી ન હો એમ બને જ નહિ. મરાઠાઓને મેળવી લેવા દિલ્હીએ ઔરંગઝેબના મૃત્યુને સાતમે જ વર્ષે સંધિ કરી મરાઠાઓને વિશાળ મુલકો આપ્યા, કેટલાક પ્રદેશની ચોથ ઉધરાવવાની સત્તા આપી અને મરાઠાઓએ મોગલાઈની નામની તાબેદારી થયું સ્વીકારી. પરંતુ આ તાબેદારીનો અર્થ તો ભાગદારી બની ગયો અને સલ્તનતમાંથી ભાગ પડાવનાર પેશ્વાદોષો મરાઠાઓની પ્રતિષ્ઠા એકદમ વધી ગઈ. મરાઠી સત્તાના વિકાસની રસભરી વિગતોમાં અહીં જીતરબુલું શક્ય નથી. દક્ષિણમાં અજય નીવડેલી મરાઠી સત્તા હવે મોગલાઈ ગાદીની આપલેમાં મહત્વનો ભાગ ભજવી રહી. મહારાષ્ટ્રી સરદારોએ પણ જંગીરપદ્ધતિ અનુસાર સ્થળે સ્થળે નવાં રાજ્યો જિત્યાં કરવા માંડ્યા, જેમાં ગાયકવાડ, સીંધિયા, હોલ્કર અને ભોંસલે મુખ્ય ગણાય. મહારાષ્ટ્રી સત્તાને ઝડપથી ઉચ્ચ પગથિયાં ચઢાવતો બાલાજી ગુજરી ગયો ત્યારે પેશ્વાઈને શાહુએ વંશપરંપરાની સંરચા બનાવી બાલાજીના પુત્ર બાજીરાવને પેશ્વાઈ સોંપી. એ વીર અને દક્ષ પુરુષ શિવાજી પછી મહારાષ્ટ્રના ઈનિલાસમાં મહત્વનું સ્થાન ભોગવી ચૂક્યો. શિવાજીનું 'હિંદુપદ પાદશાહીનું' સ્વપ્ન બાજીરાવે સ્પષ્ટતાપૂર્વક અદે-રમાં મૂક્યું, અને મહારાષ્ટ્રી ઝંડો ગ્રિધુ ઉપર ફરકાવવાની રૂપાળી યોજના ઉપર પોતાના નામની-પણ-જયપતિ શાહુની મદદ લીધી. મરાઠા સંરદારો અને આદિપેશ્વા વચ્ચે અહીં ઈર્ષ્યા પણ શરૂ થઈ ગઈ અને પોતાની વિજયયાત્રામાં બાજીરાવને પોતાના જ મહારાષ્ટ્રી સરદારો સાથે યુદ્ધે પણ ચડવું પડ્યું, જેમાં તે વિજયી નિવડ્યો. બુદ્ધિમંદ અને રાજસ્થાનમાં પણ બાજીરાવને સારો સાથ મળ્યો અને સને ૧૭૩૭માં-ઔરંગઝેબના મૃત્યુ પછી ત્રીસ વર્ષમાં

તો દિલ્હી મુઘી વિજય મેળવતો બાહુરાવ આવી પહોંચ્યો - જો કે મોગલ બાદશાહનું માન સાચવવા તેણે દિલ્હી પ્રવેશ કર્યો નહિ. મોગલાર્ધ ને આમ રમકડાંની માફક રમાડતી મહારાષ્ટ્રી હિંદુસત્તાનો ભય દૂર કરવા દિલ્હીના બાદશાહે નિઝામ-ઉલ-મુલ્કને સહાયે બોલાવ્યો. બોપાળ પાસે બાહુરાવે નિઝામને હરાવ્યો અને એ વિજયથી મહારાષ્ટ્રી સત્તાએ સાર્વભૌમત્વ પ્રાપ્ત કર્યું. પોર્ટુગીઝોને હરાવી બાહુરાવે સાષ્ટો અને વસાઈ જતી ઘર્ષ પરદેશીસત્તાને પણ પોતાનો પરચો બતાવ્યો. સને ૧૭૩૯માં નાદીરશાહ સામે હિંદુમુસ્લિમોને ભેગા કરવા બાહુરાવે પ્રયાત્ન કર્યો, પરંતુ એ ફળાબૂત થાય તે પહેલાં તો માત્ર બેંતાળીસ વર્ષની વયે આ મહાન, શિવાજીનું સ્વપ્ન સાચું પાડવા મથતો મહારાષ્ટ્રી વીર મૃત્યુ પામ્યો.

નષ્ટ સ્વપ્ન .

વંશપરંપરાની પેશ્વાઈ હવે બાહુરાવના પુત્ર બાલાજી ખીખ-નાનાસાહેબ - ને હાથ આવી. આ ત્રીજા પેશ્વાના સમયમાં પેશ્વાઈ જિંદગા જિંદગી વિજયકક્ષાએ પહોંચી; સાથે સાથે એને એક મૃત્યુ-ફટકો પણ પડ્યો જેમાંથી હિંદુપદપાદશાહીનું સ્વપ્ન નષ્ટ થયું. ઇતિહાસકારો એની રાજનીતિમાં બે ખામીઓ જુએ છે : એક તો મરાઠાસૈન્યમાં લાડૂતી તરવે એટલાં દાખલ થઈ ગયા કે સૈન્યનું રાષ્ટ્રીયપણું નષ્ટ થતું ચાલ્યું. બીજી ખામી એ કે હિંદુત્વનો આદર્શ છોડી મરાઠાઓએ અન્ય હિંદુગ્રન્થકટકોની સહાનુભૂતિ ગુમાવી દીધી. આ પરિણામ આવે તે પહેલાં તો દક્ષિણ અને ઉત્તરમાં મરાઠાઓએ ભારે વિજયો પ્રાપ્ત કર્યા. દિલ્હી હાથ કરી મરાઠાઓએ પંજાબ જતી અહમદ અગદાલીના પુત્રને દરારી અટક મુઘી ભગવા ઝંડાને ફગાવ્યો. દેખીતી રીતે આ હિંદુવિજયે મરાઠાઓને સ્વપ્નસિદ્ધિને માર્ગે મૂક્યા; એમ કહેવાય. પરંતુ એ વિજય અતે પોકળ નીવડ્યો. પંજાબની સાયરાગી માટે કશી યોજના ન હતી; સૈન્યનો ખર્ચ વધી ગયો; અહમદ અગદાલી સાથેનું યુદ્ધ નિશ્ચિત જની રચ્યું; રાજપૂતો

અને જાટો સાથેના મેત્રીસંબંધ વિજયી તુમાખાને, લીધે ઓસરી ગયા. અંતે ૧૭૬૧માં અહમદ અબદાલી અને મરાઠાઓ વચ્ચે પાણીપતમાં મેદાનમાં ભારે યુદ્ધ થયું, જેમાં મરાઠાઓના સૈન્યનો ભયંકર વિનાશ થયો અને હિંદુપદપાદસાહીનું સ્વપ્ન ઊડી ગયું. મરાઠાઓની સૈનિકપ્રતિષ્ઠા ઘટી ગઈ, માણસો અને પૈસાની ભારે ખુવારી થઈ; મરાઠા સમવાયતંત્રમાં પણ ભારે ફાટ પડ્યો શરૂ થઈ અને બાલાજી ખીખના પુત્ર માધવરાવે જે કે મહારાષ્ટ્રની પ્રતિષ્ઠા પાછી મેળવવા સફળ પ્રયાસો કર્યા, પરંતુ એના નાની વયે થયેલા મૃત્યુમાં છેલ્લો મહાન પેશ્વા અદ્વૈત થયો અને નિર્બળ, સ્વાર્થી તથા મોજશોખમાં રત રહેતા પેશ્વાઓની પરંપરામાં અંતે પેશ્વાઈ સને ૧૮૧૮માં નષ્ટ થઈ ગઈ. પાણીપતના યુદ્ધે ભારતના ભાવિને એક એવો ઝોક આપ્યો કે જેથી ન હિંદુઓ ભારતના માલિક બની શક્યા અને ન મુસ્લિમો માલિક રહી શક્યા. મરાઠી સત્તા અબદાલીના ગયા પછી કળ્જળતી કળ્જળતી પણ થોડો સમય પ્રકાશિત રહી. નાના ફકરનીસ અને મહાદેવ સિંધિયા એ બન્ને પરસ્પર વિરોધી પક્ષવાદીઓએ મરાઠી સૈન્ય અને મરાઠી મુત્સદ્દોગીરી જામત રાખ્યાં; છતાં પેશ્વાઈ માટે રઘુનાથરાવના પ્રયત્નોએ એક વખત હિસાબમાં ન ગણાય એવા અંગ્રેજી કંપની સરકારના સત્તાધીશોને મરાઠી રાજકારણમાં પ્રવેશ આપ્યો અને પ્લાસીના યુદ્ધવિજય પછી ભારતીય સામ્રાજ્યના સ્વપ્ન સેવતા અંગ્રેજોને મરાઠી આંતરવિગ્રહમાં પોતાની સત્તાનો ઝડપી વિસ્તાર કરવાનું સાધન મળ્યું. ઈ. સ. ૧૭૧૩માં પેશ્વાઈનો ઊગતો સૂર્ય મધ્યાહ્ને પહોંચી ગયો. પરંતુ પચાસ વર્ષ થતા ૧૭૬૧માં તે અસ્તાયજો છિતર્યો અને ૧૮૧૮ સુધીમાં - ૧૦૫ વર્ષોમાં આઠ પેશ્વાઓ સર્જી છેલ્લા બાજીરાવ ખીખની કારકિર્દીમાં પેશ્વાઈનો સૂર્ય પૂર્ણ અસ્ત પામી ગયો. સતારાના જત્રપતિઓ થોડાં વર્ષ જીવંત રહ્યા. પરંતુ તેમનું નામશેષ જીવન મધ્ય નષ્ટ થયું. શિવાજીના પુત્ર રામરામનો મેલ્હાપુર ગાદીનો વારસો

આતુ રહ્યો, પરંતુ શિનાજીના છત્રપતિ નામની માત્ર પ્રતિષ્ઠા ભોગવ્યા સિવાય મગી સામ્રાજ્યને પછીથી એ વશવેવાએ કાંઈ ઐતિહાસિક સહાય આપી નહિ.

સાર્વભૌમત્વને કિનારે

ઈ. સ. ૧૬૨૭ માં શિનાજીનો જન્મ એણે પોતાના ઓગણીસમા વર્ષે ઈ સ ૧૬૪૬ માં પ્રથમ વિજય મેળવી મહારાષ્ટ્રી રાજ્યના પાયા બિડા નાખ્યા, અને વિજયોની પગ પાતને પગિણામે ઈ સ. ૧૬૭૪ માં ભોગવાઈની બાદશાહત સામે, ઔરંગઝેમ જેવા મહાન સુલતાનની આખ સામે છત્રપતિપદ ધારણ કર્યું. એ પ્રસંગને સો વર્ષ પછી વીત્યા નહિ એટલામા તો પેશ્વાઓની નેતાગીરીમા મહારાષ્ટ્રી રાજ્ય સામ્રાજ્ય બની ગયું અને લગભગ સાર્વભૌમત્વ ધારણ કરી રહ્યું.

ચત્રપતિની ક્રિયા

એ સો વર્ષ પૂરા થતા પહેલાં જ પરદેશી ઇસ્લામી અબદાલીએ ઈ સ ૧૭૬૧ માં મહારાષ્ટ્રી સત્તાને જીવલેણ ફટકો માર્યો અને તેમા ઓટ આવતી આવી. છત્રપતિ શિનાજીની ગાદી માટે સતારા અને કોલ્હાપુરના પડેલા લાગ, પેશ્વાઈ મેળવવા માટેના ઝઘડા, ખૂન અને પરાક્રમની પ્રવૃત્તિ, અને રાજ્યે સર્જેલા અને પોષેલા સરદારોમા સ્વતંત્ર સત્તા માટેનો લોભ અને મધ્યસ્થ રાજ્યવ્યવસ્થાથી છુટા પડવાની વૃત્તિને પરિણામે પુનરુત્થાન પામેલી હિંદુસત્તા હિંદુપદ બાદશાહી ભોગવવાને બદલે હાથમા આવેલું સામ્રાજ્ય ઓઈ બેઠી. જે રઘુનાથરાવે એક કુશળ સેનાપતિ તરીકે મહારાષ્ટ્રી અશ્વોને અટક આગળ સિંધુ નદીના પાણી પાયા હતા અને અફઘાનિસ્તાનના દરવાજા ઠોક્યા હતા, એ રઘુનાથરાવને માથે ગાદીલોભ અંગે પોતાના ભત્રીજા નાગવજરાવના ખૂનનો આરોપ આવ્યો અને સમ્રાટની ગાદીએ બેસવા માટે તેને અગ્રેજ જેવી પરદેશી સત્તાનો આશ્રય લેવો પડ્યો. એ જ રઘુનાથરાવના પુત્ર બીજા બાજરાવની કારકિર્દીમા પેશ્વાઈનો

જ અંત આવી ગયો અને એ મહાન સત્તાશાળી પેશ્વાઈના છેલ્લા વંશજને પૂનાની ગાદી છોડી બ્રિટાવર્તમાં દેશનિકાલ પામી બ્રિટિશ સત્તાના નિઃશ્ચિત્તિવેતન ઉપર જીવવું પડ્યું. એકતાને અભાવે હિંદુ-ઓનું મહારાષ્ટ્રી સામ્રાજ્ય દોઢસો વર્ષમાં તો નષ્ટપ્રાય થયું મોગ-સાઈ તો પડછાયા સરખી જીવતી રહી હતી, જેનું જીવન મરાઠાઓ, મુસ્લિમ અમીરઉમગવો અને અંગ્રેજોની મહેંગળાની ઉપર જ નબી-રહ્યું હતું. મોગસો અને મરાઠાઓ જન્મે એ પોતાના પતન હાથે કરીને નોનયાં. ભારતવાસી મુસ્લિમો અને હિંદુઓએ પોતાની ગ્લાપિત સત્તા શુભાવી અંગ્રેજો માટે મેદાન ખાલી કર્યું અને અંગ્રેજ સત્તા ભારતમાં ચક્રવર્તી બની/રહી. એ ચક્રને વ્યાપક બનતા પહેલા એક બીજી ભારતીય સત્તા સામે મુકાગસો કર્યો પડ્યો હતો. એ સત્તા તે શીખસત્તા. એના ઇતિહાસનો ઇશારો પણ સમજ લેવો પડે.

[૧૧]

શીખસત્તા

ગુરુમુખાસિકા

શીખનો અર્થ શિષ્ય. ધાર્મિક અને રાજકીય ક્ષેત્રમાં ઇસ્લામકાળે મહત્વનો ભાગ ભજવી ગયેલી શીખ કોમનો ઇતિહાસ ગુરુ નાનકથી શરૂ થાય છે. બાળગ્ના આક્રમણ વખતે ગુરુ નાનકનો ઉદય થયો. હિંદુ-મુસ્લિમ સંસ્કૃતિઓના ઘર્ષણમાથી બન્ને સંસ્કૃતિઓની વિકૃતિ નિહાળી બન્નેના શુભ તત્વોનો સમન્વય કરવાની દૃષ્ટિએ ઉપજવેલા મુધાગ્ક માર્ગોમાનો એક મહત્વનો માર્ગ તે શીખધર્મ. હિંદુઓની ન્યાતમત અને મૂર્તિપૂજનથી પર બનેલી શીખ,કોમમા ઇસ્લામનો - કહો કે વેદાન્તનો - એકેશ્વરવાદ સ્વીકાર પામ્યો હતો, જે કે ઇસ્લામી એકેશ્વરનું નામ અને એની પાછળનું ઝંડૂન એમાં અદમ્ય હતા. સદ્ગુણ અને સદાચાર ઉપર ભાગ મૂકતો નાનકનો

ધર્મ અંગદ, અમરદાસ અને રામદાસ નામના ગુરુઓની ભાળવણી નીચે વધતો ચાલ્યો. ગુરુ રામદાસ માટે મોગલ બાદશાહ અકબરને ધણું માન હતું. અકબરે અમૃતસરમાં રામદાસને એક કુંડવાળા જમીન બક્ષિસમાં આપી, જેના ઉપર આજનું સુપ્રસિદ્ધ 'સુવર્ણ મંદિર' રચાયું છે. ગુરુઅર્જુનને આદિત્રય-ત્રયસાહેબની રચના કરી, જેમાં ધર્મ ગયેલા ગુરુઓના તેમ જ અન્ય મધ્યકાલીન લોકો અને સતોનાં ભક્તિદાનમય કાવ્યોનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે. એ ત્રયને શીખધર્મીઓ દેવ સરખું માન આપે છે. એ જ શીખોનું શાસ્ત્ર. ગુરુ અર્જુનના ગુરુપદ સમયે શીખધર્મનો વિસ્તાર ઘણો વધ્યો, ગુરુની સમૃદ્ધિ વધી અને રાજકીય ક્ષેત્રમાં પણ ગુરુની પ્રતિષ્ઠા વધી ગઈ. જહાંગીરના બળવાખોર પુત્ર ખુશરૂને અર્જુનને સહાય પણ આપી હતી. જહાંગીરે રાજદ્રોહનો આરોપ મૂકી ગુરુ અર્જુનની હતક કરી ત્યારથી શીખ જનતાનો પ્રલામ્બો મોગલ ગળય પ્રત્યેનો સામનો શરૂ થઈ ગયો. અર્જુનના પુત્ર હરગોવિંદ ગુરુમાં વીર સૈનિકનાં લક્ષણો હતાં, અને એણે શીખપ્રજને જોતજોતામાં એક સૈનિકવૃત્તિવાળા પ્રજા બનાવી દીધી. મોગલાર્થ સામે હવે શીખોને મુદ્દોના અવસર આવવા લાગ્યા અને આ ધર્મપંથ યુદ્ધના શિક્ષણે કરીને હવે વીરપંથ બની ગયો. હરગોવિંદ શાહજહાનની પણ સામે થયો હતો, અને તેને કામ્બોરના હુમરામાં ભરખાઈ જવું પડ્યું હતું. ગુરુ અર્જુનનો 'ત્રય-સાહેબ' એણે જ દાખલ કરેલી ગુરુબેટની પ્રથા તથા હરગોવિંદની સૈનિકશિક્ષા એ ત્રણે તત્ત્વોએ મળીને શીખ જનતાને એક વિશિષ્ટ વ્યવસ્થિત લડાયક સંસ્થાતંત્રમાં ગોઠવી દીધી.

ઔરંગઝેબ અને શીખ

ગુરુસ્થાન માટે શીખોમાં પણ મતભેદ દાખલ થવા લાગ્યો હતો છતાં ગુરુ તેગબહાદુરે આશ્રમ - યુદ્ધમાં મોગલોને સાથ આપ્યો હતો પરંતુ ઔરંગઝેબની ઠેટકીક રાજનીતિ વિરુદ્ધ તેગબહાદુરે મર્ત્ય કરતાં એને મોગલાર્થનો સામનો કરવાની ફરજ પડી. વિશિષ્ટ

ન શક્તા ઔરંગઝેમે ગુરુ તેગમહાદુરને દિલ્હી પકડી મંગાવ્યા અને ઇસ્લામ રવીકારવાની ફરજ પાડવા માડી. ગુરુએ પાંચ દિવસની કૂર માતનાઓ ભોગવી અને ધર્મપરિવર્તન કરતા જિંદગીનો ભોગ આપવાનું વધારે પસંદ કર્યું. 'સિર દિયા...સર ન દિવા' એ શીખોનું ગૌરવકથન તેગમહાદુરને અનુલક્ષીને રચાયું છે. તેગમહાદુરની કતલ થઈ અને ઔરંગઝેમે શીખપ્રજનને પોતાની દુશ્મન બનાવી. તેગમહાદુરના પુત્ર ગુરુ ગોવિંદસિંહનું સ્થાન ભારતીય વીરોમાં ઉચ્ચ સ્થાને છે. એ વીરપુરુષની જીવનચર્ચા આ જ પથ્થુ ઉત્તેજક નીનડે એમ છે. 'દેગ, તેગ અને ફતેહ' નો નાનકનો વારસો પામેલા આ અનિમ ગુરુએ શીખપ્રજનને 'ખાલસા' નામ આપી એની રાષ્ટ્રીયતાને અજન્મ રંગ ચઢાવ્યો. તેના નાનકડા પુત્રોની મોગલોએ કંઈકી અક્ષમ્ય કતલ ઔરંગઝેબના ધર્મઝડૂત સામે શીખોના ધર્મઝડૂતને વધારે પાણીદાર બનાવી ગહી. આમ મોગલાર્થના પતનમાં શીખોનો પથ્થુ મહત્વનો ફાળો મળ્યાથ.

શીખપ્રગતિ

ગુરુ ગોવિંદસિંહે ગુરુની સંસ્થાને પોતાના ગુરુપદથી અટકાવી દીધી. પરંતુ બંદા નામના વીરે ગુરુપદ ધારણ કરી શીખોની વીરપ્રવૃત્તિ ચાલુ રાખી, ગુરુ ગોવિંદના બાળકોને મારતાર વચ્ચીરખાનને મારી એણે વેર વાળ્યું, મુલોત્રે જીતવા માંડ્યા, રાજગાદી પથ્થુ રચાપી અને પોતાના નામના સિક્કા પથ્થુ પાડ્યા. અતે ગુરુદાસપુરના 'હિસ્સામા એ મેઘર્ષ' ગયો અને ભયંકર યુદ્ધ પછી એ મોગલોને સાથે ચડ્યો. દિલ્હીમાં અત્યંત કૂર વર્તનને અતે બંદાને અમાનુષી ઉપાનભારી ગુમાખવામાં આવ્યો અને શીખોની કતલ કરવામાં આવી. દિ.દુઓની ન્યાત્ર પુત્રને બંદાની જ નજર તમે દાખી નાખનામાં મરનામનો - કદો કે હદ વટાવી જતી મોગલાર્ષ શીખોના જુરસાને બને કે હજામી એકેધરનું નામ સર્વ શીખહૃદયમાં મોગલાર્ષ પ્રત્યે અદૃશ્ય હતા. સદ્ગુણ અને સદ્ખાલસા'ની સ્થાપના કરી. નાદીર-

શાહ અને અહમદ અબદાલીના હુમલાઓએ શીખોની પ્રગતિને વધારે બહેલાવી. એ બન્નેએ મોગલાઈ ને તો ફટકા માર્યા, સાથે અબદાલીએ મરાઠાઓની પણ કમર લાંગી હતી. છતાં એ બન્નેએ પંજાબને અફઘાનિસ્તાન સાથે જોડી દઈ જે સૂબાઓ પંજાબની સાચવણી અર્થે મૂક્યા હતા તેમનામાં પણ નિર્બળતા હતી, જેનો લાભ લઈ શીખોએ પંજાબમાં કિલ્લાઓ બાંધ્યા, ઠંકરાતો સ્થાપી અને સ્વાતંત્ર્યની ઘોષણા કરી. શીખોના એ વિભાગ પડ્યા: સતલજની ઉત્તરનો અને સતલજની દક્ષિણનો. બાર 'મીસલ'માં વહેંચાઈ ગયેલી શીખ-પ્રજાને એકત્ર આપવા મથનાર એક મહાન શીખ વીર એ ક્ષણે ઉત્પન્ન થયો અને ભારતીય ઇતિહાસમાં અમર નામ મેળવ્યું.

રણજીતસિંહ પછીનો શીખઅસ્ત

ઈ. સ. ૧૭૮૦માં જન્મેલો રણજીતસિંહ બાર મીસલમાંની એક મીસલ સુકરચકિયાના એક નેતાનો પુત્ર. શીતળાએ નાનપણમાં જ એની એક આંખનો ભોગ લીધો અને મુખ ઉપર ચાઢાં આપી એનું રૂપ બગાડ્યું. બાર વર્ષે એના પિતાનો દેહાંત થયો. સાધન ઘણું થોડું; છતાં કાબૂલના ઝમાનશાહને ભારતીય સવારીમાં સદાય આપવા બદલ એને ઓગણીસ વર્ષની વયે લાહોરની સૂબાગીરી પ્રાપ્ત થઈ અને રાજ્યનો મહકાબ પણ મળ્યો. એ પછી એની પરાક્રમગાથા અંતિહાસિક બની ગઈ. કાબૂલની ધૂસરી એણે ફેંકી દીધી અને અંદર અંદર લડતી શીખ મીસલોને એક રાજ્યતંત્રમાં એણે ગોઠવી દીધી. એના વિજયો વધતા ગયા તેમ તેમ એનું મહત્ત્વ પણ વધતું ચાલ્યું. મરાઠાઓ, અફઘાનો અને જન્મેલે તેની મત્રા શોધે એવી રાજ્યવ્યવસ્થા રણજીતે પંજાબમાં સ્થાપન કરી અને સતલજ ઉપરનો કાશ્મીર સહ આખો ઉત્તર-દિગ્દેશ પ્રદેશ તેણે પોતાના હત્ર નીચે લાગી મૂક્યો. સતલજની દક્ષિણપૂર્વ જાગ્યુંએ નાની નાની શીખ અમીરોતો હતી તેમને પણ પોતાના તંત્રમાં ગોઠવવાની તેની સ્વાભાવિક ઇચ્છામાં અન્મેલેને આ નવી સત્તાનો લય ઉત્પન્ન થયો અને તેમણે એવી સંધિ.

કરી કે જ્યાં રણજીતસતવજને સામે પાર ચાલતી ખટપટોમાં લાગ જ ન લે. રણજીતનું 'સૈન્ય રાષ્ટ્રીય શીખ સૈનિકોનું' બનેલું હતું અને યુરોપીય ઢંગે તેને લશ્કરી શિક્ષણ આપવામાં આવ્યું હતું. છતાં અંગ્રેજોને રણજીતનો ભય હતો અને રણજીતને અંગ્રેજોનો ભય હતો એ ભયમાંથી બિલી થયેલી મંત્રીને પરિણામે રણજીતે જીવનપર્યંત આ સધિ પાળી અને અંગ્રેજો સાથે ધર્ષણમાં આવવાને બદલે એણે ઉત્તરે જ પોતાની પ્રવૃત્તિ વિસ્તારી. અધ્યાત્મ સુલતાન શાહશુજાએ આપત્તિમાં રણજીતનું રક્ષણ શોધ્યું અને તેની પાસેનો સુવિખ્યાત હીરો 'ઠાલીનર' તેણે રણજીતને આપ્યો. એક ઓગણીસમી સદીના ભાગતવર્ષમાં અંગ્રેજોની નજર તથે નવું શીખરાજ્ય સ્થાપના શક્તિમાન બનેલા રણજીતે પ્રિટિશસત્તા સામે કશા જ પગલા લીધા નહિ. હિંદના નવશા ઉપર નજર નાખતા 'સળ લાલ હો જાયગા' એવું તેનાથી ઘર્ષ ગયેલું હતું. અંગ્રેજો અતે સામું પડ્યું. રણજીતસિંહ ઈ. સ. ૧૮૩૯માં મૃત્યુ પામ્યો અને તેના મૃત્યુ પછી દસ વર્ષમાં તે આખું શીખ મહારાજ્ય કે પની સરકારે ખાલસા કર્યું. તે પહેલાં બે ભયકર યુદ્ધો કે પની સરકારને શીખો સામે ખેડવા પડ્યા. રણજીતસિંહની માદીએ એની પછી ઠાઈ શાન્તિશાળી રાજવી થયો નહિ. બાળક દુલિપસિંહ અને તેની માતા મહાગણી ઝીન્દાન વ્યવસ્થા સાચવી શક્યા નહિ, સગદારો તથા લશ્કરને કાબૂમાં ગળી શક્યા નહિ, અને અતે અંગ્રેજોના નિવૃત્તિવેતન ઉપર જીવતા પદ-ભ્રષ્ટ રાજવી તરીકે દુલિપે ઘણો સમય છાવેડમાં ગાળ્યો અને પ્રિન્સી ધર્મ પણ મ્વીકાર્યો — જો કે પાછળથી હિંદ આવી એણે પોતાના શીખધર્મને પુનઃ મ્વીકાર કર્યો કહેવાય છે. સુપ્રસિદ્ધ ઠાલીનર હીરો જે પ્રિટિશ તાજનો અવકાર છે એ દુલિપે વિક્ટોરિયા રાણીને બેટમાં આપ્યો હતો. આમ મોગલાઈની સ્થાપના સમયે રચપાપલો તાનકનો શીખપંથ એક પ્રબળ સત્તા બની મોગલાઈને પ્રહાર કરતા રણજીતસિંહના મહારાજ્યમાં વ્યાપક વિકાસ પામી અતે ઓગણી-

સમી સહીના મધ્યમાં જ રાજકીય મહત્ત્વ ગુમાવી બેઠો અને ૧૮૫૭નાં બળવામાં બ્રિટિશ સત્તાને ઉપયોગી સૈન્ય પણ આપી ગયો. ઓગણીસમી સદીમાં પણ નવું રાજ્ય ભારતમાં સ્થાપાઈ શકે છે એનું મહત્ત્વનું દૃષ્ટાંત શીખસત્તાએ પૂરું પાડ્યું છે.

[૧૨]

બ્રિટિશ કંપનીની રાજસત્તાઈ. સ. ૧૬૫૭થી ૧૮૫૬

પ્રાચીન સંપર્ક

ઇતિહાસનો દર્શારો હવે આપણને આપણા વર્તમાનયુગની બહુ નજીક લાવી મૂકે છે. એ વર્તમાનયુગ એટલે બ્રિટિશ સલ્તનતનો નવા સ્વતંત્ર ભાગતને જન્મ આપી ગયેલો યુગ. એની ઘણી ગ્રસપ્રદ વિગતો છે, પરંતુ આપણે એ જાણીતા ઇતિહાસ ઉપર ઝડપી નજર ફેરવી ઘણી મહત્ત્વની વિગતો જાતી કરવી પડશે. ભારતીય સંસ્કૃતિના ઇતિહાસમાં મહત્ત્વનો ફાળો આપી જનાર પરદેશી સત્તાની રાજકીય પ્રવૃત્તિ આપણી રાષ્ટ્રીય સુષુપ્તિમાયી કેમ જન્મ પામી એની ફેંકી રૂપરેખામાં આપણે પ્રથમ સમજી લઈએ કે ભારત—હિંદ—પ્રાચીન કાળથી વિધવિધ પ્રજાઓનું આકર્ષણ કરતો આવ્યો છે, અને તેનો દેશદેશાંતરનો વ્યાપાર અને સંપર્ક ઇતિહાસ જોટલો જતો છે. ભારતીય જ્ઞાન, ભારતીય સમૃદ્ધિ, ભારતીય કલા અને ભારતીય વસ્તુઓ વિશ્વનું માનવ આકર્ષણ બની રહી અવરજવર અને વ્યાપારની વૃત્તિ પરદેશીઓમાં જગાડ્યા જ કરતી હતી. હરશામી, અફઘાન, તુર્કયુગમાં તેમ જ મોગલમધ્યયુગમાં પણ ભારતની એ પ્રતિષ્ઠા જળવાઈ ગઈ હતી અને તેની સાથેના વ્યાપારી સંબંધો જળવવાની સાર્વત્રિક ધમ્મા રહેતી. મુસાફરોની પણ અવરજવર અત્યંત આગુ રહેતી જેમની નોંધ ભારતના ઇતિહાસની પુષ્ટિરૂપે હજી પણ વપરાય છે. ભારતવાસીઓએ પણ પૂર્વ અને અગ્નિ એશિયામાં પોતાનાં સંસ્થાનો સ્થાપ્યાં હતાં અને વ્યાપાર અંગે મધ્ય

૨૭૪ : ભારતીય સંસ્કૃતિ

વ્યાપારી મંડળીઓ વધતી જતી હતી. આમ મહજ પ્રાબલ્ય જતાવી ગયેલી 'સાદુ'ગીજ મતા અદારમી સદીથી અખત ધામી.

એક સકુ 'વીત્યુ' અને ડચ-વલ્લ-હોલ-નિવામી પ્રજાએ પણ ઈ. સ. ૧૬૦૫થી ભારતીય કિનારે વ્યાપાર અને અધડા શરૂ કરી લીધા. ગુજરાત, બંગાળ અને દક્ષિણમાં તેમની ટાપીઓ પથ્થુ હતી અને તાખાના પ્રદેશો પણ હતા. અંગ્રેજોને સાથે તેમને સખત હરીફાર્થ સાથી. છતાં અદારમી સદીના મધ્યકાળમાં ડચ પ્રજાની વ્યાપારી કે રાજદારી અસર લાગતમાની ગમુજ લુપ્ત થઈ ગઈ.

ફ્રેન્ચ પ્રજા

યુરોપીય પ્રજાઓમાં ભાગત સાથે વ્યાપારીવૃત્તિથી જોડાનાર ફ્રેન્ચ પ્રજા ઈંગ્લી ગણાય. અંગ્રેજોએ પહેલાં આખ્યા. ઈ. સ. ૧૬૬૪ માં ફ્રેન્ચ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની ગ્યાપના થઈ અને ૧૬૬૮માં તેણે પહેલી ટાઈ સુરતમાં ગ્યાપન કરી. ઈ. સ. ૧૬૭૩ માં તેમણે પોન્ડીચેરી સ્થાપન કયુ અને ધીમે ધીમે બંગાળના ચન્દ્રનગર સરખાં નગરોમાં અને મલબાર કિનારે માહી અને કારીકલમાં ટાઈઓ જમાવી વારાફરામયા પસાર થયેલી આ ફ્રેન્ચ વ્યાપારી પેઢીનું મહત્વ અદારમી સદીમાં કેમ વધી ગયું તે આપણે બ્રિટિશ સત્તાની વૃદ્ધિ સાથે વિચારીશું.

અંગ્રેજો - ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની

ઈંગ્લિશ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને પૂર્વમાં વ્યાપાર કરવાનો ઇજારો મહારાણી ઈલીઝાબેથે ઈ. સ. ૧૬૦૦માં આપ્યો તે પહેલાં બ્રિટિશ વહાણવટીઓ પૃથ્વીપ્રદક્ષિણા કરી ચૂક્યા હતા અને એવના મહાન નૌકાસૈન્યને હરાવી ચૂક્યા હતા. એટલે હિંદના વ્યાપારમાં આગળ વધવાની વૃત્તિ ઇંગ્લેન્ડમાં જાગી ચૂકી હતી. હોકીન્સ જેવો મહાતાવિક જહાગીરના દરબારમાં આવી ચૂક્યો. પરંતુ ઈ. સ. ૧૬-૧૩માં જહાગીરના ફરમાન અનુસાર અંગ્રેજોએ પોતાનું વ્યાપારી થાણું સુરતમાં નાખ્યું ત્યારથી આ વ્યાપારી કામે જૂમિને પકડી લીધી.

સર ટોમસ રો નામના એલચીએ ત્રણ વર્ષ દરમિયાન અવરજવર કરી અન્ડ્રેજ કંપની માટે કેટલાક હક્ક મેળવ્યા પણ ખર્ચ સુરત પછી આગ્રા, અમદાવાદ, લગ્ગ અને વડોદરામાં તેમની ફાળીઓ સ્થપાઈ અને રાને ૧૬૬૮માં બીજા ચાર્સે પોતાને પહેરામણીમાં પોર્ટુગીઝોએ આપેલું મુળ્ય વાર્ષિક દસ પાઉન્ડને લાડે કંપનીને આપી દીધું. સીસેડ વર્ષમાં મુળ્ય કંપનીનું મુખ્ય મથક બની ગયું. આ જ પ્રમાણે દક્ષિણના પૂર્વપશ્ચિમ કિનારે અને બંગાળમાં કંપનીએ પોતાનો વ્યાપાર અને સત્તા વધારવા માડ્યા. શાન્ત વ્યાપારી પેઢીના એક વડાએ કંપનીના ચાનકોને ઈ. સ. ૧૬૬૯માં તે લખી નીધું કે 'હરે એવો સમય આવ્યો છે કે જ્યારે હાથમાં તનનાર લઈને વ્યાપાર કરવો પડશે,' અને થોડા નમયમાં જ વ્યાપારની આળાદી માટે લસ્કર અને મુલ્ક જીતી લેવાની નીતિ મજૂર પાડી ચર્ચ ચૂકી પરંતુ હજી સમગ્ર ઓગણેસનું ગાળન ચાલતું હતું અને મોગન મત્તાએ કંપનીના કેટલાક માવેભારે કૃત્યો માટે મળ પણ કરી અને માફી પણ મંગાવી પરંતુ એ પછી મોગન મત્તાની કૃપા મેળવી પોતાના થાણા મજબૂત કરવાની પણ અન્ડ્રેજોએ કાગળ ગખી.

માત્ર વ્યાપાર, વ્યાપાર અર્થે મત્તા અને મુલ્કનો જગત, યુરોપીય હરીફાઈ માવે જવડા અને મદિ તથા શ્વાનિક મત્તા સાથે નમતા બગી સલામતી, બાદલાદોની વચગીય માનવાગમ્યની નગની મહેરબાની તમેર ઉપર આધાર ગખી અન્ય વ્યાપારી કંપનીઓની માફક અન્ડ્રેજ કંપની માત્ર વ્યાપારી મહાનુ નરૂપ જાન્ય કરી ગઈ જૂમિસૈન્ય અને નીકાર્મન્ય એ વ્યાપારી કંપનીઓ રખતી, અદર અદર લડતી, ની જૂમિપ્રત્યા પાડ સાધતી ના લગભગ દોઢનો વર્ષની તેની મરુતિદીમાં કંપનીનું નલત્તવ મત્તામાં સી નજનીય મહાનુ ઉત્તા પ્રતિષ્ઠિત વ્યાપારી અને જનીનદારી મહાન નજી વધારા હતું. થાણા વ્યાપારીઓ, ઉપદ્રવહીન પ્રતજના, ઉપયાગી મિત્રો અને જગતીમાં ન ગણાય એવા દી દી નેર દેખાડના હતા નમી પડી

ક્ષમા માગી શકતા ચરદેશીઓ તરીકે અન્ગ્રેજો, ફ્રેન્ચો, પોર્ટુગીઝો અને ડચ્ઠાઓએ ધ્યાનિક કે કેન્દ્રસ્થ ગજસત્તાનું આમ ધ્યાન ખેંચ્યું ન હતું.

હરીફ કંપનીઓ

પરંતુ એ વ્યાપારી મહાશયોના દોઢસો વર્ષ વીતે તે પહેલાં મોગવાર્તના મૂળ ખવાઈ ગયા, મહાગાદ્દી ઝઝાવાતના અપાટાનું જોર વીખરાઈ નિર્મળ બનતું આલ્સુ, કેન્દ્રસ્થ સત્તાની નિર્મળતાને અગત લાલ લાઈ જુદા જુદા વ્યવસ્થા રાજ્યો સૂઝાગીરીમાથી રથપાવા લાગ્યા અને અગત સત્તાની ખેંચાખેંચીમા રાષ્ટ્રજ્ઞાન કે દેશભિમાન, વશદારી કે વહાલ, ઉપકાગૃત્તિ કે દીર્ઘદષ્ટિ, સ્વામીભક્તિ કે દોરતી સમૂળ જુદાઈ જતા હોય એવી પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થના લાગી જોને. લાલ લેનાની ચક્રાર દક્ષતા યુરોપીય પ્રજાની રાષ્ટ્રભાવનાએ ડેળવી હતી મગહાઓનો સૂચ્ય મધ્યાલે પહોંચતો હતો અને મહાગાદ્દી મુત્તમદીગીરી ઉત્તરહિંદના ચોપાટ ઉપર સોગટા ચોઠની બાજુઓ સગ કરવામા યુધાયની હતી ત્યારે કલ્યાંટકની નવાખીના અપડાએ પન્દેરી અન્ગ્રેજો અને પરદેશી ફ્રેન્ચોને હિંદની ધ્યાનિક રાજખટપટમા પ્રવેશ કરવાની તક આપી નવાખીના હક્કની તકરારમા એક પક્ષે અન્ગ્રેજની સહાય માગી અને ખીજ પક્ષે ફ્રેન્ચની ઈ સ ૧૭૪૩ની આ શરૂઆત નળી યુરોપના મુદ્દીમા પથુ એ જ સમયે અન્ગ્રેજો અને ફ્રેન્ચો નિરોધી બની ન્હા, જોતો પડથો હિંદમા પડથો દુખે નામના કુશળ ફ્રેન્ચ મુખીએ અન્ગ્રેજો અને એના સાથી નવાખને સખત હાર આપી પરંતુ યુરોપમા સધિ થતા હિંદમા પથુ સધિ કરવી પડી કલ્યાંટકના ખીજન યુદ્ધમા અન્ગ્રેજો તરફે કનાઈન નામના વીર પુરુષે ફ્રેન્ચોને હરાયા-ઈ સ ૧૭૫૪મા

ભારતીય રાજ્ય

આમ સમગ્ર હિંદની તે યુગની દષ્ટિએ બહુ મહત્વના ન લાગે એના પ્રસંગોએ અન્ગ્રેજોની મહત્વાકાક્ષા વધારી, અન્ગ્રેજોમા બળ

ત્રેયું હિંદવાસીઓની નિર્જનતાઓ પ્રત્યક્ષ કરી અને પચાસેઠ વર્ષમાં તે વ્યાપારી મહા સાર્વભૌમ સત્તાધીશ બની ગઈ. ક્યારેકના યુદ્ધનો અનુભવ લીધા પછી નિઝામના રાજ્યની ખટપટમાં અન્ત્રેજો અને ફ્રેન્ચ મુલમદાઓને યથાન મળ્યું અને ત્યાંથી આગળ વધતા બંગાળની પરિસ્થિતિએ અન્ત્રેજોની કાયમી સત્તાના પાયા હિંદમાં નાખ્યા. બંગાળની નવાબીના આતંકવદોમાં ભાગ લઈ રહેના અન્ત્રેજોને સને ૧૭૫૭માં સીંગળ-ઉદ્-દૌલા નવાબ સામે મળેલો પનાસીનો વિજય અન્ત્રેજોની દૃષ્ટિએ અતિ મહત્વનો બની ગયો. દેશી રાજ્યોની એક જ પ્રકારની પ્રસંગપરંપરા અદર અંદરના ઝઘડા, કૃતઘ્નતા, ખુલ્લી બેવફાઈ અને દૂકી સ્વાર્થદૃષ્ટિમાં ત્રીજી સત્તાનો વિજય! અદારમી ઓગણીસમી સદીનો ઇતિહાસ લગભગ ભારતીય શરમનો જ ઇતિહાસ બની રહે છે. પલાસીના યુદ્ધે અન્ત્રેજોને ધગધમ સત્તા બનાવી દીધી.

મહારાષ્ટ્રી સત્તાને ૧૮૬૧માં બેલાયલા પાણીપતના યુદ્ધમાં એવો સખ્ત ફટકો વાગ્યો કે ત્યાર પછી એની રાજકીય તેજસ્વિતા ઘટતી આવી, અને તેના સામ્રાજ્ય યથાપનાના શ્રમ નષ્ટ થયા. આ મહાસત્તાની નિર્જનતા અન્ત્રેજોને એક દેવી આર્શીવાદરૂપ નીવડી. બંગાળ અને અવધમાં વર્ચસ્વ મેળવી ચૂકેના અન્ત્રેજોમાં હવે ભારે હિંમત આવી અને દિલ્હી દરબાર મુંની તેમની ગેહ પડવા માડી મરાઠાઓની પડતીમાં કંપનીની ચઢતી

અન્ત્રેજોના ચઢતા સિત્તાગનો ઇતિહાસ એ હવે મરાઠાઓની પડતીનો ઇતિહાસ બની જાય છે પાણીપતના ફટકા પછી મરાઠાઓએ પોતાનું વર્ચસ્વ પાછું જમાવવા માડ્યું અને ઈ. સ. ૧૭૭૮માં ફરી મરાઠાસંન્યે દિલ્હી પ્રવેશ કરી લથડની મોગલનજાત નાદશાહને વાપીપણામાં લીધા કબાઈવને યથાને હવે સુવિખ્યાત વોગન હોટીંગ્મના હાથમાં કંપનીનું તંત્ર મુકાયું હતું પુનર્જીવન પામતી મરાઠી-સત્તાના કેન્દ્ર મમેા હેલ્લો મહાન પેલા માધવરાવ નાની વયમાં

જ અનેક આશાઓ ઉપજતી મૃત્યુ પામ્યો. જેનો બાર્ નાગવલ્લુ-
રાન ગાદીએ આપ્યો. મહારાષ્ટ્રી અશ્વોને મિંધના નીચ પાનાઠ કાકા
રઘુનાથગવને પોતાની કપાળી પત્નીની હિરકેચ્છીથી પેશ્વાર્ની ગાદીને
લોભ લાગ્યો, નાગવ ગાનતું ખૂન થયું, રઘુનાથગવ ગાદીએ મેંડા,
પરંતુ નાગવલ્લુરાવની પત્નીએ પુત્રને જન્મ આપ્યો, જેને પેશ્વાર્ના
વાન્સ તરીકે રીકારી એક બાહોશ મુત્સદ્દી નાના કડનવીસે નુ-
નાથગવના લક્ષને નકારી પૂનાથી ખસી જવાની એને ફરજ પાડી.
ભાગતની એ યુગની નજાવણાતિગ અહીં પશ્ચ પુનગવર્તન પામી,
રઘુનાથગવે મુગર્હના અન્નેજ સત્તાધીશની સદાય માગી અને ખીજા
રથભાની માફક મહારાષ્ટ્રી નજકારણમા અન્નેજોનો પ્રવેશ શક્ય
બનાવ્યો.

ત્રણ મહારાષ્ટ્રી મુત્સદ્દી

એ પ્રવેશમાથી મરાઠાસુદ્ધી થયા, બન્ને પક્ષે હારજીત અતુલની.
સલાટો-સાધ્યો થઈ — જેમાની પૂઠધર, સાવમાર્ગ અને નસા
ઈની મધિઓ જાણીતી છે — અને મરાઠા રાજકારણ ઉપર અન્નેજોએ
માન હરીમાર્ગ મગસાઈ નહિ, પરંતુ અશાન. વર્ચસ્વ પશ્ચ મેળવ્યું.
આ યુગમા મનાડી સત્તાની પ્રતિષ્ઠા નવ્ય વ્યક્તિઓએ જાગવી એક
નાના કડનવીસે પોતાની મુત્સદ્દીગીરીથી; મહાદજી મિધિયાએ પોતાની
મુત્સદ્દીગીરી ઉપરાંત સૈનિક દક્ષતાથી, અને ત્રીજી અહરવામાજ એ
પોતાની બાગેશીભરી પત્રિકા આતરિજ નજવાવસ્થાથી ઓગણીસમી
સદી થર થઈ એ વર્ષ — ઈ. મ. ૧૮૦૦મા મહારાષ્ટ્રનો છે નો મહાન
મુત્સદ્દી તમા કડનવીસ મૃત્યુ પામ્યો. એના મૃત્યુ સાથે મહારાષ્ટ્રી
એકતાનો છેડો આધાર તૂટી પડ્યો મહાદજી અને અદ્યાબાર્
તે પહેલાં ગત થયા હતા પેશ્વાર્ની ગાદી ઉપર નિર્જાળ, મોજ
અને ખટપટી બાજીરાવ ખીજે અન્નેજોની ગેહથી આવી ગયો હતો.
મરાઠી રાજ્યને અન્નેજોના વર્ચસ્વથી સદતર દુઃગમવાના નાના
કડનવીસના પ્રયત્નોને એજો ધૂળમા મેળ થા અને ત્રીજા મરાઠાસુદ્ધને

અ તે સને ૧૮૧૮ મા પેશ્વાર્ નો અ ત આ-યો બીજી મરાઠી સત્તાઓ વ્યક્તિગત રીતે અન્નેજોના સાર્વજનિકત્વને ધીરંગી ચૂકી અને કંપની સરકાર સર્વ સ્વીકૃત ચક્રવર્તી બની ગઈ

હૈદર-ટીપુ

અદાગમી મદીના છેલ્લા પચાસ વર્ષે મરાઠાઓની જેમ પડતી જોઈ તેમ અન્નેજી સત્તાની ચઢતી પણ જોઈ. એ ચઢતી હવે માત્ર સત્તેગાધી ન જ ગણાય અન્નેજોની યુદ્ધકૃશવતા અને મુત્સદ્દી-ગીગીને પણ આપણે એમની પ્રગતિના તરંગે ગણના જોઈ એ. મરાઠાઓ મગધી પ્રમથ સત્તા મેસોગના હૈદર અને ટીપુ સુલ્તાન નામની વ્યક્તિઓના જાગ્રત યર્ધ હતી જેમણે ત્રણચાર યુદ્ધશ્રેણીઓમાં અન્નેજી મત્તાની ભારે કસોટી કરી હતી. હૈદર અને ટીપુની પચાસ વર્ષની પગલમગાથાનો અત્રે માત્ર ઉત્તેજ કરી એટલું જ નોંધીશું કે દેશી તીગત્વ અન્નેજો સામે ટુંકુ પડ્યું અને પંજાગના શાખ સિવાયનું આખું હિંદ અન્નેજી કંપની સરકારના વાનટા નીચે અદાગમી મદીના અતમા આની ચૂક્યું

કંપનીના વિજયનાં કારણો

કંપની સરકારના અતિમ વિજયના અનેક કારણોમાં આપણે નીચેના કારણો મુખ્ય ગણાવી શકીએ.

(૧) મોગવાર્ધ અને મગદાશાહી બન્નેએ અ તે કેન્દ્રમ્થ સત્તાને અપનારી પુટ કરી નહિ; જિલટ કેન્દ્રમ્થ મત્તાને જિજ્ઞાસિત કરી નાખે એવા સ્વાર્થી બલનર્તુલો ઉપજાવા પોતાના જ પગ ઉપર કુદાડાના ત્હારો કર્યા ઔગઝેમ પગીની મોગવાર્ધ અને બાલાજી બાજીગર પછીની પેશ્વાર્ધ આ ઘાતક પ્રવૃત્તિના નમૂના રૂપ છે. ભારતીય પગધીનતા એ ભાનતના આ મહા દોષનું જ પરિણામ

(૨) અન્નેજી મત્તાધીશી ન પૂર્ણ માનનીઓ ન હતા લાય, ખટપટ, જુદાણુ અને વચનબગતી પર પગ તેમના ભારતીય ઇતિહા-મમાયી જરૂર નહી આવે છતા તેમની એ-વિશિષ્ટતા નોંધ્યા

વગર આતે એમ નથી કોઈ પણ અન્ય સત્તાધીશ પોતાની માલિક કંપનીને યોગ્ય લીનકચો નથી, અને કંપની પોતાના અવેશી નજર કરાવે યોગ્ય લીવટી નથી નાઈન હેન્ડીગ્સ, વેલેન્સી સંખ્યા દક્ષ અને હુદ્દાત્રય ગવર્નર જનરલોએ ફરીફો સામે યુક્તિપ્રયુક્તિ અને પ્રયત્નો ઉપયોગ કર્યો એ ખબર, છતાં એકે ગવર્નર કે ગવર્નર જનરલે પોતાના અગત લલ અર્થે, સત્તાલોભ અર્થે અને મુલ્ક ચોલ અર્થે રૂબરૂમા પણ પોતાની માલિક કંપનીના હિત વિરુદ્ધ જવાનો પ્રયત્ન કર્યો જણે નથી — જે કયન આપણા મોગવાર્જ — પેશ્વાના સૂચા નવાળ કે રાજ્યો માટે કહી શકાય એમ નથી કનાઈવ નનાળ બી શક્યો હોત, હેન્ડીગ્સ મહારાજ બની શક્યો હોત, છતાં હિંદનાસીઓ કરતા પરદેશી ગોરી પ્રજાઓએ વધારે ઊંચા પ્રકારનું રાષ્ટ્રઅભિમાન કેળવ્યું હતું આ તેમની ઉત્તતિનું બીજું મહા કારણ

(૩) અંગ્રેજોની અધિપતિ લશ્કરી કળાને પણ આપણે નાજ કારણ તરીકે નીસરવી ન જોઈએ દેલી યુદ્ધરચનામા માણસોની ખોટ ન હતી અમુક દળની વ્યૂહરચના પણ ખરી પરંતુ અંગ્રેજ દળની કનાવન સનિકેમા જે અસરકારક દક્ષતા ઉપજાવતી હતી તે હિંદમા બીજી શકી નહિ અંગ્રેજોના કેળવણી લશ્કર આગળ હિંદના મિનકનાયતી લશ્કરી ટોળા અવ્યવસ્થિત માનરમેળા સરખા ની ગેહના દેલી મનિકેને પણ લશ્કરી કેળવણી આપી અંગ્રેજ સેનાપતિઓએ હિંદી માનવસમૂહનો સરસ ઉપયોગ કરી લીધો હતો તરિ એ મુકાનનાને પ્રસંગે અંગ્રેજોનું નાનકડું કવાયતી લશ્કર અનિર્ધારિત સંખ્યામધ લશ્કરોને શિક્ષા આપી શકતું નાતી લશ્કર ઉપાન તેમના તોપખાના અને દનિર્ધાર લશ્કરોએ અંગ્રેજ વિજયમા ભારે ફાગો આપ્યો છે

(૪) જિતાયના પ્રદેશને શાન્તિ, કાયદો અને વ્યવસ્થા આપ નાં અંગ્રેજોની કુનેહ અનુકરણીય ગણાય ન્યા ન્યા પ્રદેશ જિતા

ત્યા ત્યા ઢેળનાગી, કાયદા અદાવત, મહેસૂની વહીવટ અને આતરિક શાન્તિગથાપનાનું વહીવટી તત્ત્વ ઊભું કરનાની અગ્રેજોની કામેલિયત પ્રજાને અનુકૂળ પડી ગઈ અગ્રેજી વહીવટ આગળ દેશી ગભરોના વહીવટ અધેઝ સરખા દેખાવા લાગ્યા પ્રજાના હૃદયમાં રથાન પામી પ્રજાને પોતાની બનાવી લેવાની આવડત અદારમી સદીના હિંદે લાગ્યે જ દર્શાવી સાહચર્ય અને પરાક્રમપ્રિય વ્યક્તિઓના સલાહણા સિવાય પ્રજાને મોગનાઈ કે મરાઠાશાહી માટે ઊંડું મમત્વ હવે ઉત્પન્ન થઈ શક્યું નહિ પ્રજાને કંપની સરકારની શાન્તિ પ્રેરક વ્યવસ્થામાં આબાદી દેખાઈ

(૫) પ્રજાપ્રિય શાન્તિનો ભગ કળારા અત્ર ત્ર ઠગ, પીઢાગ અને જાટ કાઠીઓના ટોળા લાગતીય ગજઅવ્યવસ્થાને પરિણામે ઊભ થયા હતા તેમને અગ્રેજોએ સમૂળ દાબી પ્રજાને અણુધાર્યા ભયથી મુક્ત કરી દીધી શાન્તિગથાપનાની અગ્રેજોની તમજા તેમને પ્રજાપ્રિય બનાવી શકી

આમ ઓગણીસમી સદીના દ્વારમાં ભારત પ્રવેશ્યુ ત્યારે મોગનાઈનો રહીસહો પડછાયો પછુ પાતળો બની ગયો, પેશ્વાઈ નગ-ભગ ગઈ અને અદાર વર્ષમાં નાબૂદ થઈ, હૈદર ટીપુનો અગ્નિ થયો અને મોગવાઈ પેશ્વાઈની નિર્બળતામાંથી જન્મેલા નાના મોટા રાજ્યો કંપની મજાગનું ગ્દશ્ય સ્વીકારી અવતરેલા - માત્ર શીલારૂપ ગભરો માથે 'મના' શબ્દનો વિપુલ ઉપયોગ થયા છ ખરે, પગલુ એ શબ્દ પા ા ગભરોની પરાધીનતા, મહાયક લગ્નના ગીટ્ટેન્ટો અને એજન્સીઓના ગ્વીકારમાં સમાઈ રહેતી હતી ઓગણીસમી મદીની શરૂઆતમાં પ જન સિરાયના આખા દિદ ઉપર તેમની મત્તા રેતાઈ ગઈ, અને બીજા પચાત્ત વર્ષમાં તા અ પ જનમી શીખ મામાં ત્ય પછુ રાજગીતાસહે ઉચ્ચારેના બાવિ અનુમાન = પની સર-મરમાં હુસ્ત થઈ ગયું-

૧૮૫૭ના યુદ્ધથી કંપની સરકારને મનાપાત્ર સત્તા

તરીકે યીમગીએ તો એ વર્ષ અને ઓગસ્ટીસમી સદીની શરૂઆતથી એને ભારતીય સામાજ્ય ગણીએ તો સત્તાવન વર્ષ વ્યાપારી મરેટ ઇન્ડિયા કંપનીએ જ મ ૧૮૫૭ સુધી રાજ્ય કયુ' ગણાય પામ્ય હજાર માંડ દૂધી આવેલી વ્યાપારી મડગી ગજકર્તા બની માર્ન-ભૌમ વ પ્રાપ્ત કરે એ કેવળ પણ ઇતિહાસમા આવર્થઘટના જ ગણાય

[૧૩]

બ્રિટિશ શહેનશાહત ૧૮૫૭ થી ૧૯૪૭ અને
ભારતીય સ્વાતંત્ર્ય

કંપનીની રાજનીતિના પરિણામ

કંપની સંક્રાન્ત સો વર્ષનું ગણ્ય જ લાર્ડ બ્રિટિશ શહેન શાહતમા કેમ પતટાર્ધ ગયું અને તે નેવું વર્ષનું આધુન્ય ભોગવી ભારતીય સ્વાતંત્ર્ય પ્રગમની કેમ ખસી ગયું એ મનોગજક ઇતિહાસની બહુ નજીક આવેના આપણે અહીં એની ટૂંકામા ટૂંકી સમા લોચના મ્તી લઈશું કંપનીનું રાજ્ય એક પછી એક બાહોશ ગવર્નર જનરલોના કાયમા દદ થતું જતું હતું મ્ત સ ૧૮૪૮થી ૧૮૫૮ સુધી લાર્ડ ડેનહાલ્સી નામનો એક બાટોશ ગજકર્તા કંપની મરમારે હિંદમા મોકલ્યા જુડી રાજનબ્યવસ્થાએ હિંમતવેના અસખ્ય દેહી ગાળ્યો પ્રત્યે અમનગા મૂકેલી એની ગજીતિના એ મુખ્ય તત્વો ગણાવી શકાય

(૧) અધુન ગજીતને જનક લેના ન દેના તેનું ગણ્ય ખામા કંબુ, અને

(૨) અખ્યવસ્થા કે જુલમની જે ગણ્ય માટે જૂમ આવે તે નાન્ય ખાનસા કરવું

એ નીતિ અનુસાર સત્તાગના પદબાદ રાગને દત્તક લેવાની પગાનગી ટેલહાલ્સીએ ન આપી અને મતારાનું નાન્ય ખાવસા ડું મદાન શિયાળતા વશજનું એ ગાળ્ય નાગધુગના નિખ્યાન

ભોસલેની રાણીને પણ દત્તક ન લેતા હતા એનું રાજ્ય પણ ખાલસા ક્યું. એ જ પ્રમાણે ઝાંસીની રાણી સાથે વર્તાવ કર્યો. જેનપુર અને મંબલપુરના રાજ્યો પણ એમ જ ખાલસા થયા. બાજરાવ પેશ્વાના પુત્ર નાનાસાહેબને તથા કણાઉક અને તંબવરના રાજવાડા-સોને નિવૃત્તિવેતન આપવાની તેણે ના પાડી. અયોધ્યાની ડામગી ગયેલી નવાબી એણે ખાલસા કરી અને ગેરવહીવટનું કારણ આપી નિઝામના ત્રણ પ્રાંતો ખાલસા કર્યા. આથી નાના મોટા રાજ્યોમાં પોતાના ભાવિ માટે ભય પેસી ગયો અને લોકવાગણી પણ બનાઈ. માનવજાતને અંતે પડેલાઓ માટે દયા બપજો છે.

સિદ્ધિઓ

ડેલહાઉસીની યશસ્વી સિદ્ધિઓ પણ ભૂલવા સરખી નથી. પ્રાથમિક ડેલહાઉસીથી માડી વિદ્યાપીઠ સુધીની હિન્દુ ડેલહાઉસીને આવરી લેતી વ્યવસ્થા એના રાજવ્યવસ્થામાં સ્થાપન થઈ; એણે જાહેર બાધકામખાતું વ્યાપ્યું; પોતાની જવાબદારીને રિકેન્ડિત કરતી મત્રા-મંડળની - કાઉન્સિલની વ્યવસ્થા પણ એણે બિભી કરી; રેલ્વે, ટપાલ અને તારની યોજનાનો યશ એને ફાળે જાય; વગણી વહાણોની હિંદ-યુરોપ વચ્ચેની જવરચવર પણ એના જ વહીવટમાં ગઈ થઈ. આમ એની બાહોશી જો આ પ્રકારની ગણાય

બખ્તવાની પાછળ

પરંતુ બાહોશી ઝડપથી સત્તાશોખીન, બિહી અને અહંભાવી બની જાય છે. ડેલહાઉસી ભૂતી ગયો કે હારેલા રાજ્યોમાં અને ખાલસા કરેલાં રાજ્યોમાં કંપની સરકાર મામેની વેગલાવના છવંત હતી. નામની મોગવાઈને પણ પ્રદારો ચાલ એ મુશ્કેલીને - અને મોગવાઈ પ્રત્યે સમભાવ ધરાવનાર હિંદુઓને પણ - ખૂચે. જમીનમલ્કે-મુલની નવી પ્રથા કેટલાક પ્રાંતોને મોગનરૂપ લાગી. ખ્રિસ્તી-પાદરી-ઓનું 'નેગર્યુ' ધર્મ-પરિવર્તન કાર્ય યુક્તિપ્રયુક્ત ઉપરાત કંપની સરકારની મદાય પણ પામતું દેખાયું, જેના ચક્રમાં હિંદુઓ અને:

મુશ્વિમો પણ આવી જતા હતા. સતીનો ગિનાજ કાયદાથી બંધ થયા અને વિવાહવિવાહનો કાયદાથી સ્વીકાર કરાયો. એમાં ધાર્મિક કચવાટ જોખો થયો. મુશ્વિમ મૌલવીઓએ પણ દુસ્લામતા ખતમનું વાતાવરણ ફેલાવવા માડ્યું. હિંદી સૈન્યને દરિયા પાગ મોકલવા માડ્યું. એમાં હિંદુ-મુસલમાન વર્ગને વટલાવવાની યુક્તિનો ભાગ થયો. તરી બદ્દોમાં દાખલ કરવાની ઠારતુઓમાં કુચ્છર તથા ગાયની ઝરખીનો ઉપયોગ કરી હિંદુ-મુસલમાન બંનેને કાપ્પ કરવાની યોજના થઈ રહી છે એવી સમજ પણ લશ્કરીઓ અને પ્રજામાં ફેલાઈ ગઈ. હિંદુ સૈન્યમાં બ્રાહ્મણો મોટા પ્રમાણમાં દાખલ થતા એ નોંધપાત્ર હકીકત છે. એ સર્વ અસંતોષ ઉપજાવનારી હકીકતોને ઉગ્ર બનાવતી એક ભવિષ્યવાણી પણ કોઈ જ્યોતિષીએ ફેલાવી કે કંપની સરકારના ગણ્યનો સૌ વર્ષનો અવધિ સને ૧૮૫૭માં આવી રહ્યો હતો. આમ પદબદ્ધ રાજાઓમાં અને પ્રજા તથા હિંદી લશ્કરમાં અસંતોષનો વહિ પ્રજાળી રહ્યો. હિંદી સૈનિકોને યુવાન ગેરરાજ્યોની સતત તાબેદારી પણ ભારે પડી હોય એ સંભવિત છે. વિજયી અંગ્રેજ ઉપરીઓ તુમાખી પણ રાખતા બની ગયા હતા. આ અસંતોષને આકાર આપનો ડેલહાઉસી તો પોતાની મુદત પૂરી થતા સ્વદેશ ચાલ્યો ગયો અને એની પછી આવેલા સમલાવશીલ કેનીંગ નામના ગવર્નર જનરલને બળવાનો ભાગ ઉઠાવવો પડ્યો બળવો.

ઈ. સ. ૧૮૫૭ના મે માસમાં બળવો શરૂ થઈ ગયો. કાન્તિ-કારીઓની ઠરેલી યોજના કરતા એ વહેવો ફાટી નીકળ્યો. મીરતથી શરૂ થયેલો આ બળવો દિલ્હી, અવાહાગાદ, કાનપુર, લખનૌ, ગ્વાલિયર, આગ્રા જેવા ઉત્તર તથા મધ્ય હિંદના મથકોમાં ફેલાઈ ગયો. એમાં દિલ્હીના નામના બાદશાહ વૃદ્ધ બહાદુરશાહે, બાહરાવ પેશ્વાના પુત્ર નાનાસાહેબે, તેમના મિત્ર તાત્યાસાહેબ ટાપેએ, તથા આસીની નામની લક્ષ્મીબાઈએ બહુ આગેનાનીલયો ભાગ ભજવ્યો.

કૂરતા અને વીરતા બન્ને પક્ષે જતાવી, પરંતુ એને માટે સમગ્ર હિંદવ્યાપી બનવાની રાષ્ટ્રની આશા ફળીશ્રુત થઈ નહિ. સલામ છ કે આજ અનુભવાતી રાષ્ટ્રભાવના એમાં અદૃશ્ય હોય અને અસતુષ્ટ ગજનીઓ અને ઝૂંડની સનિહાની અકુશળ વ્યવસ્થાહીન પ્રદર્શિત એ બની ગઈ હોય, મોગનાર્ન અને મરાઠાશાહીની અવ્યવસ્થાને પકડે કંપની સરકારનું વ્યવસ્થિત તત્ત્વ પ્રજ્ઞના મોટા ભાગને શાન્તિ બને આખાદીપ્રેરક લાગ્યું હોય, અંગ્રેજોની સત્તા નીચે આવી ગયલા રાજવીઓમાં શૌર્યનો અભાવ હોય અમર કંપની મરાઠાના સ્પર્ધા નીચે પોતાની સનામતી નધારે દંડ લાગી હોય ને હોય તે! આખા ભારતે આ બળવાન સાથ ન આપ્યો. હમણા જ ગાંધી ગુમાવી મેઢેના શીઓએ તો બળવો દેનાવરામાં પૂર્ણ મદાય આપી રાજ મહારાજાઓનો મોટો ભાગ એથી અવગ નહોતો અને ઉત્તરે પશ્ચિમ મધ્યે ગજપૂતાના અને ગુજરાત, તથા દક્ષિણે નિઝામની સરહદને નહિ જેવો સ્પર્શ કરી બળવો ઉત્પન્ન અને મધ્ય હિંદના જ અટકાઈ ગયો બાહેશ અમર મેનાપાતઓએ બળવાને રામાડી દીધા—જે કે બળવાની ઝપટ આખા હિંદમાં એવી હવા ફેલાવી રહી કે જાણે કંપની સરકારનું ગાંધી ગયું છે એ ગયું !

૧૮૫૭-૫૮

અને એ વાત પશ્ચ સાચી! બળવો શમ્યા ખરા પરંતુ કંપની મરાઠાનું રાજ્ય તો ગયું જ જ્યોતિષીની લખિયવાણી માંથી પડી! બળવો શમ્યા પછી ઇંગ્લેન્ડના મુત્સદ્દાઓએ અને કર્મચારીઓએ એમ માન્યું કે કંપની સરકારના નાબૂદ સરખા અરપટ વ્યાપારી રાજ્યને પવતી નાખી ઇંગ્લેન્ડની મહાગણી વિક્ટોરિયાએ હિંદનું આધિપત્ય ધાન્ય કડી નેવું આ ચાજના અનુભાવ કંપની સરકાર વિખર્ચ ગઈ અને મહાગણી વિક્ટોરિયા એક સુપ્રતિષ્ઠિત દરેગસહ હિંદના મહાદ બન્યા બળવાની બિડી જાપ ભારતીય હૃદયમાં અને સિટિશ ઉપર પડ્યા વગર રહી નહિ સિટિશરોના કૂર કૃત્યો પશ્ચ

૨૮૮ : ભારતીય સંસ્કૃતિ

લીધો. વીસમી સદીની આ શરૂઆતમાં પ્રજાએ જે જનપ્રતિ અનુભવી તે સતત વધતી જ ચાલી.

મીન્ટોની રાજનીતિ

લોર્ડ મીન્ટોએ ત્રણ કાર્યો કર્યા : (૧) રાજકીય ચળવળને શાન્ત પાડવા મોર્લી મીન્ટોને નામે પ્રસિદ્ધ થયેલા રાજકીય સુધારા તેણે પ્રજાને આપ્યા, જેથી ધારાસભામાં ચૂંટી કાઢેલા સભ્યોની બહુમતી રહી શકે. પરંતુ એ બહુમતીનો ખેલ પ્રજાને સંતુષ્ટ કરી શક્યો નહિ. (૨) પ્રજાપ્રિય નેતા બાલ ગંગાધર તિલક ઉપર રાજદ્રોહનો આરોપ મુકાયો અને તેમને સજા થઈ નાશિકના કલેક્ટરનું ખૂન થયું. ખત્રોએ રાજનૈતિક અર્થાત્મા ઉચ્ચતા ઉમેરી. અરાજકતા વધી જવાના ભયથી મીન્ટોએ રાજકીય ચળવળને કચડી નાખવા સલાખધીનો, શક ઉપરથી રાજદ્વારી માણસોને પકડવાનો, છાપખાના ઉપર દાખ રાખવાનો અને સ્ટ્રોક પદાર્થના વેચાણ ખરીદી વ્યવહાર ઉપર અકુશ મૂકનારો એવા કાયદાઓ પસાર કર્યા. (૩) માથે સાથે મુત્સદ્દોગીરી વાપરી ભારતીય રાષ્ટ્રતત્ત્વમાં જળ્મજ્વલ ફાયર માગવા કેટલાક મુઘિલમ આગેવાનોને ભેગા કરી મુઘિલમ લીગની સ્થાપના કરાવી. એ ખીજમાથી આજ અંગ્રેજોએ ધાર્યા નહિ હોય એવા હિંદના એ ભાગલા પડ્યા. એને જ પરિણામે - અને ઈસ્લામી સામ્રાજ્યની કવિ ઇકબાલની ભાવનામાંથી - Pagan India ની ભાવનામાંથી - દિરાઈનો સિદ્ધાન્ત જોર પકડતો ચાલ્યો અને ધર્મભેદે રાષ્ટ્રનાદમાં કામી ઝેર રેડ્યું. હિંદુસ્તાન અને પાકિસ્તાનના આજ પડવા ફર્યાડિયાનું મૂળ અહીં જોઈ શકાય. પરંતુ પ્રજાકીય અસતોષ ઓછો ન થયો.

બદલાનું ભારત

મીન્ટો પછી આવેલા લોર્ડ હાર્ડિંગના સમયમાં અસતોષ ન્ત પાડવા માટે બંગાળના ભાગલા રદ કરવામાં આવ્યા, કલકત્તાને બદલે દિલ્હીને પાટનગર બનાવવામાં આવ્યું, કેમવણીની પ્રથામાં

વડાદરી ભાગેળ - ડબોઈ - ગુજરાત

કેટલીક પ્રગતિ કરવામાં આવી, શહેનશાહ એડવર્ડ પછી ગાદીએ આવેલા પંચમ જ્યોર્જનો દિલ્હીમાં દરબાર ભરાયો, દક્ષિણ આફ્રિકાની હિંદી લડતમાં તેણે સ્થાય આપ્યો અને દિલ્લોજ વર્તન રાખ્યું— જો કે તેના ઉપર બોમ્બ પણ પડ્યો હતો. એના જ સમયમાં અહિંસક લડતનો દુનિયાના રાજકારણમાં નવો વ્યૂહ સર્જનાર મહાત્મા ગાંધી—મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી—દક્ષિણ આફ્રિકાની રાજ-કીય લડતમાં સત્યાગ્રહનો સિદ્ધાન્ત અનુભવમાં ઉતારી હિંદમાં આવ્યા અને હિંદના રાજકીય આગેવાનોની અજકતી શ્રેણીમાં અગ્રસ્થાન લઈ લીધું. કોન્ગ્રેસ—રાષ્ટ્રીય મહાસભા સને ૧૮૮૫ થી રાષ્ટ્રીય અભિલાષાઓ વ્યક્ત કરવાનું એક મહાન ક્ષેત્ર હતું. અભિ-લાષાઓ ગ્રામ્ય થતી ગર્ભ, વધતી ગર્ભ, ઉમંગનતી ગર્ભ અને અંતે સ્વરાજ્યના જન્મસિદ્ધ હક્કની પ્રજાકીય માગણીનું અંતિમ સ્વરૂપ તેણે ધારણ કર્યું. ભારતની રાજકીય મહત્વાકાંક્ષાને ધડવાનું અને તેનો પ્રચાર કરવાનું વિકટ કાર્ય કોન્ગ્રેસના વિકાસમાં ભાગ લઈ રહેના દાદાભાઈ નવરોજી, હીરોજશાહ મહેતા, બાલગંગાધર તિલક, મુન્શિનાથ બેનરજી, ગોપાળકૃષ્ણ ગોખલે, લાલા લજપતગલ અને એવી સમરણીય વ્યક્તિઓએ કર્યું હતું. અન્ગ્રેજ સત્તામાંથી મુક્ત બની હિંદ સ્વતંત્ર થાય એવું જાણું જ્વળ પણ જેમાં ગાંધીદે ગળાનું એવી ઓગણીસમી સદી વીતતા વીચમી મહીના પહેલા દમ-કાએ એ સ્વપ્નને સ્પષ્ટ કાગળે ચિત્રવ્યું હતું—જો કે તેની શક્યતા માટે પ્રજામાં દૃઢ વિશ્વાસ આવ્યો ન હતો. એ સ્વનામ્યપ્રાપ્તિનો નકમો દોરી એ ખાટની લડત નાકબ અને અહિંસક બનાવી આખા ગજનીતિના સામ્રાજ્ય નવું પ્રકરણ ઉમેરી લડતને સફળ બનાવનાર ગાંધીજીની નેતાગીરી વીચમી મહીના છેલ્લા ત્રણ માસત્રણ દાયકાને સંપૂર્ણ ઇતિહાસ ગણી શકાય—જેમાં ભા-તીય સંસ્કૃતિના ઇતિહાસ-કાગે જોઈ શકે એમ છે. નિઃશસ્ત્ર, શીઘ્રચિહ્ન, અનુભવવંતિ, સાધનહીન પ્રજાને એકનાનો રાષ્ટ્રીય આત્મ આપી, એ આદર્શને

મિદ્ધ કરવા માટે અહિંસાત્મક અસહકારનું અમોઘ પ્રતીકીય શસ્ત્ર ઉપજાવી, સત્યના આગ્રહથી તેને વિશુદ્ધ કરી, રાજઝરણુમાં માન્ય કગથેવી શકનીતિને તિલાંજલિ આપી એ શસ્ત્રને પવિત્ર બનાવી તેને આધારે સશસ્ત્ર, આયુક્ત્ય બુદ્ધિવાળી, અનુભવથીદઃ ગજ પ્રતીકોભનો આભનો કરવાની નિદ્રિત પ્રજામાં જે શમ્ભિ મહાત્મા ગાંધીએ ઉપજાવી એ પગથીન પ્રજાઓ માટે અવનવો સંસ્કૃતિ યુદ્ધ બની ગયું છે ગાંધીજીના પ્રયત્ને આમ ગજઝીય લડતને સક્રિય બનાવી અને એ લડતને યેરઝેર, માગ્ફાડ અને ખૂનખામગીના માર્ગમાં જતી ખટ ટાવી એને ઉચ્ચ, નૈતિક, આયુસાર્થ ભરેલી કક્ષાએ મૂકી દીધી ગાંધીજી દ્વારા બંધત થયેલી ભારતીય સંસ્કૃતિનો એ વીસમી સદીને અર્પણ થયેલો લાઘ્ય ફાગો.

પહેલું નિશ્ચયુદ્ધ

ધ્યાનિક પરિસ્થિતિ સાથે આતંગગૃહીય પરિસ્થિતિ પણ સ્વાતંત્ર્યમયનમાં ભારે ભાગ ભજવી શકે છે રશિયા-જપાન વચ્ચેના યુદ્ધે ભારતીય અસ્થિતા ઉપસાનમાં સારો ફાળો આપ્યો હતો એ આપણે નોંધી લીધું છે એને દસકો પછી વીત્યો નહિ એટલામાં ભારત સાથે આખા વિશ્વને અગડોળે અદાવે એવો એક પ્રસંગ બન્યો એને જર્મન સુદ્ધ કરતા પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધને નામે ઓળખાવવો એ વધારે સાચું છે લોડ્ હાર્ડિંગના જ સમયમાં ઈ. સ. ૧૯૧૪માં એ વિશ્વયુદ્ધ શરૂ થયું એક રીતે વિચાર કરતા પશ્ચિમના રાજ્યોએ - પ્રજાઓએ પોતાની સંસ્કૃતિ - નહિ સત્તા - આખી માનવજાત ઉપર ફેલાવી દીધી હતી નામના સ્વતંત્ર રહેલા રાજ્યો - રાષ્ટ્રો - પછી પશ્ચિમી સત્તાના રાહુમહણ નીચે આવી ચૂક્યા હતા વિશ્વ માલિકી સરખી તુમાખી પશ્ચિમના માનસમાં વિકસતી જતી હતી પ્રથમ વિશ્વના યુદ્ધ અને ગોલ્ડ કારણોમાં બેલગ્રાદ વગર આપણે એટલું જ અહીં કહી શકીએ કે સંઘન અને સત્તાધીશ પશ્ચિમી રાષ્ટ્રો વચ્ચે વિશ્વવિજયની શુભ દરીફાર્થ પ્રગટ થતી ચાલી વિસ્તૃત

સત્તાનો હથ વધારે વિસ્તાર સહુને જોઈતો હતો. એને માટે લાગ જોવાયા કરતા હતા, યુક્તિઓ પ્રયુક્તિઓ ચાલ્યા કરતી, શસ્ત્ર-સંજ્ઞાતા વધતી જતી હતી અને યુદ્ધભારત્ર્ય ગોઠવાયે જતા હતા. ઈ. સ. ૧૯૧૪માં લડકા થયો અને જર્મનીના કેસરની શરૂઆતે વિશ્વયુદ્ધ સળગી ઊઠ્યું. સામે પક્ષે બ્રિટન હતું. હિંદ-બ્રિટનના તાબેદારી ભર્યા સંબંધો અંગે હિંદ બ્રિટનના પક્ષમાં ઊભું રહ્યું અને ગાંધીજીએ એ વલણને ટેકો પણ આપ્યો, અને સત્તાધીશોને ઉદાર બનવાનું એક કારણ સંજ્ઞા. ચાર વર્ષના ખૂનખાર ઝગમગને અંતે જર્મની હાર્યું, વિશ્વપરિસ્થિતિમાં ભારે ફેરફાર થયો, મૂઢીવાદી-અર્થવાદી સમાજરચનાને બદલે સમાજવાદી-સામ્યવાદી પાયા પર તેની રચનાનો અખતરો કરતી વિશિષ્ટ કાન્તિ રશિયામાં થઈ અને ભારતની સ્વાતંત્ર્યખૂબ સારા પ્રમાણમાં ઊધડી.

રોલેટ કાયદો અને ગાંધીજીનો અસહકાર

પાંચ પાંચ વર્ષે ગવર્નરો અને ગવર્નર જનરલો ઘણુંખરું બદલાવા જ જોઈએ એ બ્રિટિશ રાજનીતિ અનુસાર હાડિંગ પદ્ધતિ આવેલા હોડિંગ એમ્પાઈડનો એ યુગ. વિશ્વયુદ્ધમાં હિંદે બ્રિટનને ભારે સેવાઓ આપેલી, છતાં જે નવા મુધારા હિંદી વહીવટમાં અપાયા એ અનુદાર અને પ્રજાની ભાવનાને સંતુષ્ટ કરે એવા ન હતા. એ મુધારા સામે હિંદી પ્રજાએ શેષ વ્યક્ત કર્યો. એ સામે એમ્પાઈડ રાજદ્રોહી અને ફીતુરી તત્ત્વોને દબાવી દેવાની વિશેષ સત્તા સરકારને અર્પિતો 'રોલેટ એક્ટ' બહાર પાડ્યો અને લોકભાગણી બહુ ઉશ્કેરાઈ. મોટી મોટી સભાઓ ભરાવા લાગી; એ સભાઓને પીપેરી નાખવા સરકારી પ્રયાસો થવા લાગ્યા; એમાંથી તોફાની ઉમ્મતા વિકસતી ચાલી; સરકારી વહીવટ મજબૂત હાથ દર્શાવવા નિમય કર્યો; અમૃતસરના જલિયાનવાલા બાગમાં મળેલી નિઃશસ્ત્ર સ્ત્રી-પુરુષ-બાળકોની એક મોટી સભા ઉપર વમર ચેતરણીએ જનરલ ડાયરે કરેલો ફેરતાભર્યો ઝોળીખાર અને એ પછી પંજાબ ઉપર લાગુ

૨૯૨ : ભારતીય સંસ્કૃતિ

કરેલો લશ્કરી કાયદાનો અમાનુષો અમલ પ્રજાકીય દષ્ટિએ અસહ્ય નીવડ્યો અને ગાંધીજીએ શયતાની તરીકે ઓળખાવેલી સરકાર પ્રત્યે ભારે રોષ જાગ્યો. એ રોષ હિંસક બની વધારે પ્રજાજન હિંસક શત્રુઓથી સજ્જ સરકાર સામે આથડી નિરર્થક અને નિષ્ફળ ન બને એ અર્થે પ્રજો અને સુજોએ હસી કાઢેલો, છતાં માન્ય અને અંતે સફળ થયેલો, અહિંસક અસહકારનો સિદ્ધાન્ત ગાંધીજીએ જનતાને આપી દુનિયાએ કદી ન જોયેલી એક રાજકીય લડત ભારતવાસીઓને શીખવી જે જિંદગાનીયા મોજામાં વહીને અંતે સ્વાતંત્ર્ય મેળવવામાં સફળ પણ બની શકી. લગભગ સત્તાવીસ વર્ષનો એ પ્રયોગ ગણી શકાય. અસહકારની લડતનું વિશિષ્ટ સ્વરૂપ

હવે એ પ્રજાકીય લડત વીસમી સદીના ત્રીજા દાયકાથી વિવિધ રૂપે સ્વરૂપો ધારણ કરતી ચાલી, જેમાં સરકારી શિક્ષણનો, સરકારી નોકરીનો, અંગ્રેજી ભાષનો, સરકારી ધારાસભાનો અને સૈન્યનો બહિષ્કાર પોકારાયો. સરઘસો, સભાઓ, પ્રભાત ફેરીઓ, ભાષણો, ગીતો અને લેખો દ્વારા રાષ્ટ્રીય પ્રચારની ઝડીઓ વરસી રહી; પ્રતિબંધિત કાયદાઓનો વ્યાપક સામનો કરવામાં આવ્યો; ન્યાયની અદાલતોમાં પોતાનો બચાવ કરવા પૂરતો પણ ભાગ ન લેતા સરકારી અદાલતોના અસ્વીકારનો પાશુ માર્ગ લેવામાં આવ્યો, અને 'ઠાટ' દ્વારા અગર અમલદારો દ્વારા થયેલી સજા અંગે કેદમાં આગ્રહ પૂર્વક - જાણી જોઈ ને - સત્તાનો સામનો કરીને - જપાનો માર્ગ પણ ચોખ્ખો. એ લડતમાં એક મહત્ત્વનું તત્ત્વ મયવાઈ રહે એનાટે આગેવાનોનો અને ખાસ કરીને એના મુખ્ય સંચાલક મહાત્મા ગાંધીનો ભારે આગ્રહ હતો. એ તત્ત્વ તે અહિંસાનું તત્ત્વ. અસહકારની લડતમાં ઠાઈ પણ વ્યક્તિની સારીરિક કે માનસિક હિંસા પણ ન થાય, અને હિંસામાં દોરનાર પ્રથમ પગથિયા સરખી વ્યથા પણ ન થાય. આ વિચિત્ર લાગતી રાજકીય લડતે હિંદુસ્તાનમાં છેલ્લા પચીસ-ત્રીસ વર્ષોમાં અજબ ફેરફારો કરી નાખ્યા. એ રાજકીય લડત

એક ૨૪૨૭, નૈતિક લડત બનવા પ્રયત્નશીલ થઈ હતી અને તેની અગત દુશ્મનાવટ તરીકે નહિ પરંતુ ભાગતવાસીઓના જન્મસિદ્ધ હક્ક તરીકે સ્નાત્યનો પરિચય કરવામાં આવ્યો. એ લડતના લડ-વૈયાઓની લયકી પણ વિશેષ હોય નહીં કરવામાં આવી, જેમાં સ્વાશ્રય અને શ્રમ ઉપર ભાર મૂકવામાં આવ્યો, હાથવણાટ અને ખાદીના પહેરવેશ માટે આગ્રહ ગણવામાં આવ્યો, રાજકીય લડતને રાષ્ટ્રીય ઓપ અપાયો, અને ખેડાગી સર્જતા નફાખોરીભર્યા યત્રવાદનો વિરોધ થઈ, તેની શોષક અને ધાતક અસરો ઉપર હિંદુ જ નહિ પણ વિશ્વભગ્ની જનતાનું ધ્યાન ખેંચવામાં આવ્યું. વળી રાજકીય ચળવળો મુખ્યત્વે નગરજનતામાં જ સમાઈ રહી હતી તેને નગર દગલાળથી બહાર લંબાવી ગામડે ગામડે વહાવી, અને આર્થિક ગ્યનામાં મામાન્યતા તથા ગરીબી અનુભવતો માનવી જ ગ્યનાના ઈન્દ્રસ્થાને હોવો જોઈએ એવી દૃષ્ટિ ઉઘાડી. ગાંધીજીએ સક્રિય, રમનાત્મક, કાર્યક્રમ રજૂ કર્યો અને અસહકારને માથે આવતો નિષ્ક્રિયતાના આરોપનો પણ લોપ કરી નાખ્યો.

અમહકારનું નૈતિક તત્ત્વ

ગાંધીજીની અસહકારની લડતમાં ભરતીઓટ આવ્યે જતા હતા એ વાત ખગી પોતાની કોઈ પણ ચળવળમાં હિંસક તત્ત્વ દેખાય ત્યાં જ ગાંધીજી એ ચળવળ આગળ વધતી હોય તો ય તેને એકાએક બંધ પાડી દેતા હતા. રાજકીય લડતમાં અહિંસા સ્થાપવા માટે વ્યક્તિગત વેરઝેરનો અભાવ, પ્રામાણિકપણાનો આગ્રહ, આગ્રિયની વિશુદ્ધિ અને ધ્યેય તથા સાધનની પૂર્ણ પવિત્રતા ઉપર તેમણે ભાર મૂક્યો અને ખુદની ખેવદિલી વિકસાવીને ગાંધીજીએ રાજકીય લડતમાં કદી ન જોયેલું, ન કલ્પેલું લબ્ય નૈતિક તત્ત્વ દાખલ કર્યું. વળી ધ્યેયને માટે સ્વાર્થત્યાગ ઉપર ભાર મૂકી લડતને સ્વાર્થરહિત છતાં અસરકારક બનાવી ધનિકો અને ગરીબો ત્રણેયો બેદ ટાળના ધનિકોને માત્ર ધનના વાલી તરીકે જ સ્વીકારવાનો સિદ્ધાંત ઉપજાવી

૨૯૪ : ભારતીય સંસ્કૃતિ

વર્ગવિગ્રહને તેમણે લડતમાં પ્રવેશ ન આપ્યો. અને જે કાયદા અનિષ્ટ હોય તે કાયદા યોજનાબદ્ધ દળે પસંદ કરી તેમનો જ માત્ર લાંગ કરવાનો આદેશ આપી લડતમાં શિસ્તસંયમને મહત્ત્વ આપ્યું. વળી આ સ્વાતંત્ર્યલડત એ માત્ર ભૂમિલ ધાધળ કે નિરર્થક તોફાનમાં વેડફાઈ ન જાય એવી દળે પોતાના રાજકીય પક્ષને મજબૂત અને સક્રિય બનાવ્યો. આમ ગાંધીજીની રાજકીય અસરનો વિચાર કરતી વખતે આપણે જૂલનું ન જોઈએ કે ગાંધીજીની લડત એ રાજકીય લડતની સાથે સાથે નૈતિક અને સામાજિક લડત પણ હતી, આર્થિક લડત પણ હતી, સક્રિય રચનાત્મક આંદોલનની યોજના પણ એમાં સમાયેલી હતી. ધ્યેય અને સાધન બંનેની નિશ્ચિત ઉપર ભાર મૂકી તેમણે આખી રાજકીય લાવનાને પવિત્ર બનાવી- જે પવિત્રતા પશ્ચિમનું રાજકારણ-એટલે કે વર્તમાન યુગનું માન્ય રાજકારણ- કબૂલ કરી શક્યું ન હતું એક દષ્ટિએ ગાંધીજી હિંદના જ નહિ પરંતુ સમગ્ર માનવજાતના એક મહાન રાજકીય નેતા તરીકે સ્થાન મેળવી ચૂક્યા છે.

ભારતને મનાવવાના પ્રયત્નો

ગાંધીજીની અહિંસક અસહકારની લડતમાં પ્રથમ નોખા પ્રમાણે લગ્તીઓટ પણ આવતી; છતાં ભારતીય પ્રજા એમની દોગ્ધણી નીચે રાજકારણમાં બહુ જ ઝડપી પ્રગતિ કરી ચૂકી. એ પ્રગતિનો વિચાર કરીને રાજ્યધારણમાં ફેરફારો કરી પ્રજાને સંતોષવાની યોજનાઓ વારંવાર અંગ્રેજ સત્તાધીશો તરફથી થયા કરતી હતી, જેને માટે કમિશન, મુલાકાત, રાઉન્ડ ટેબલ કોન્ફરન્સ-ગોળમેજી પરિષદ-સરખી સર્વપક્ષીય સભાઓ પણ યોજવામાં આવતી એક ગોળમેજી પરિષદ બેઠકમાં નો ગાંધીજીએ પણ ભાગ લીધો હતો. દમનનીતિ પણ આશુ રાખવામાં આવતી અને તેની સામે રાજદ્વારી લડતમાં ભાગ લેનારાઓ સત્તાનો અહિંસક સામનો કરી કેદખાના ભરી પણ દેતા હતા. આમ છેલ્લી પચ્ચીસીની રાજકીય લડત પ્રજાજીવ-

નેનો એક મુખ્ય ભાગ બની રહી એ મુખ્ય ભાગની કહાણી સ પૂર્ણ
સુખાત કેમ ન નીવડી એ આપણે જોઈ લઈએ
મુસ્લિમોની અલગ પ્રદેશમાગણી

હિંદી રાષ્ટ્રીય ચળવળ જેમ જેમ આગળ વધતી હતી તેમ
તેમ સત્તાધીશોની બંને ધર્મોએને છૂટા પાડવાની અને તેમ કરી
પોતાની હકૂમત સતત ચાલુ રાખવાની મુત્તમદોષીરીઅરી યોજનાઓ
પણ અવગણી કરતી હતી મુસ્લિમોની વિશિષ્ટ માગણીઓ મજૂર
કરવાની ગાંધીજીનો દીર્ઘ દષ્ટિ અને કુમળાશ મુસ્લિમો પાસે તેમની
માગણીઓને વધારે વિશાળ અને વધારે ઉમ્મ પણ બનાવતી નહી
જેને પરિણામે એક વખતના મહાસભાવાદી મહમદઅલી ઝીણા
સરખા મુસ્લિમ લીગના આગેવાનોએ પણ રાષ્ટ્રીય દષ્ટિ ટોડી દીધી
અને આખી મુસ્લિમ પ્રજા ધર્મે, જાતે અને સંસ્કારે જુદી હોવાથી
ને જુદું ભૂમિરાજ્ય મળવું જોઈએ એવી જોગદાર વિચારસરણી
મુસ્લિમોમાં આપક બની ઉમ્મ બનતા બેદ અગે હિંદુ-મુસ્લિમ
તોફાનો પણ થયા અને હિંદુ-મુસ્લિમ ભાઈ બનો શકે છે એવું
મોગનાઈમાં ઉત્પન્ન થયેલું સ્વપ્ન સફળ થવાની ક્ષણે અફળ બની
ગયું અને અતે હિંદુ-મુસ્લિમ કોમ વચ્ચે જંગમર ફાટ પડતી આવી.
રાષ્ટ્રીય દષ્ટિએ એ આખી ધર્મબેદની પ્રવૃત્તિ દુ ખદ બની ગઈ

સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિ

સને ૧૯૩૬માં બીજી નિશ્ચયુદ્ધ શરૂ થયું જેની શરૂઆત પાકી
નૂતન જર્મનીએ જ કરી, અને એણે આખી માનવજાતને દરેક
અગે હલાવી નાખી જયપરાજયની પગપરાઓ બંને પક્ષ વચ્ચે
આલ્યા કરી કરોડો માનવીઓનો સહાર થયો આખી દુનિા ઉપર
યુદ્ધમોજી ફરી વળ્યું, જેની અસર પહેલા નિશ્ચયુદ્ધ કરતા પણ હિંદ
ઉપર વધારે ભયકર થઈ એ અસરમાથી હજી આજ પણ આપણે
પૂરા બિગરી શક્યા નથી ઇંગ્લેન્ડ અમેરિકા અને રશિયા મિત્ર-
રાજ્યો બન્યા અને મિત્રરાજ્યોના અગ તરીકે હિંદે પણ યુદ્ધમાં ઝપ

લાયુ, જે કે ચોક્કસ યુદ્ધનું દર્શન તો માત્ર હિંદના સીમાડા સુધી આવીને અટકી ગયું. મિત્રરાજ્યો જીત્યા અને યુદ્ધશાંતિ પહોંચી. જે ચર્પમા સને ૧૯૪૭ના ઓગસ્ટ માસની ૧૫મી તારીખે હિંદે ૨૫ રાજ્ય પ્રાપ્ત કર્યાં. અગ્રેજ સત્તા હિંદી મહાસભાને સત્તા સોંપી દિધી. માર્ચી ખસી ગઈ અને ખસતા ખસતા, હિંદને ૨૫૫૩ થવા દેતા દેતા ભારતના મે ભાગના પાડતી ગઈ મુસ્લિમોને પણ મુનિમ વસ્તીની વધુમતીનાગો પ્રદેશ પાકિસ્તાનને નામે મળ્યો અને આમ અગ્રેજ અમન દરમિયાન એક બનેલું, બહાર બનેલું હિંદુસ્તાન સ્વતંત્ર મનતે મનતે ભારત અને પાકિસ્તાન જેના બે ભાગમાં વહે ચાઈ ગયું અને બન્ને ભાગ સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રો તરીકે સ્વીકારાયા — જે કે હજી બ્રિટિશ સમવાયન ન સાથેનું અશત જોડાયું ચાલુ છે — ભારત કરતા પાકિસ્તાનનું જોડાયું વધારે પ્રમાણમાં સ્વતંત્ર — ચમા શું ગુમાવ્યું ?

આમ આજ હિંદુસ્તાન ભારત તરીકે સ્વતંત્ર દેશ બન્યો છે પરંતુ એ સ્વતંત્ર બનતી વખતે મોહન-જે-ડેરાની આઘ ભાગ તીથ સંસ્કૃતિનાજો પ્રદેશ, નડવેદની રચના આપી ચૂકેનો પાનખ અને પર્વતમાળ ભાગતે ગુમાયા છે એ સંસ્કૃતિના ઇતિહાસમાં નોંધ્યા સિવાય આને એમ નથી

સમન્વયની નિષ્ફળતા

૧૧ી ઇસ્લામી યુગથી શરૂ થયેનો હિંદુ મુસ્લિમ સંસ્કૃતિ સમન્વય મોગક્ષાર્ષમાં દૃઢ બનતો ગયો હતો એ સમન્વય બ્રિટિશ સત્તા પીને જાગેલી ગણેલાવનામાં પૂર્ણતાએ પહોંચ્યો એવી ગિયતિ ઉત્પન્ન થતી હતી ત્યાં પાકિસ્તાનના વિભાજીકાળે એ સમન્વયને ઇતિહાસ કળી નાખી એક મહાન રાષ્ટ્રીય અને સાંસ્કારિક પ્રયોગને નિષ્ફળતા — તાત્કાલિક — તો આપી છે

વ્યાત્તય — પરમ મિહિ

આમ ઇતિહાસનો મંદારો આજ આપણને રાષ્ટ્રીય વ્યાત્તય

મુધી લઈ આવ્યો છે. મંઝૂતિના ઇતિહાસમા રાજકીય અને રાષ્ટ્રીય
સ્વાતંત્ર્ય એક પગમ સિદ્ધિ ગણાય. એની પાછળ ભૂતકાળની એક
ભારે તપ પરંપરા પણ છે અને ભાવિનો હિજમાલો હૃદય પણ છે.
બ્રિટિશ સંસર્ગની સિદ્ધિઓ

બ્રિટિશ રાજ્યઅમયે વગર યુદ્ધ સત્તા મોપી ભારતમાંથી વિદાય
લીધી એ પ્રજાકીય હિદાગતાનુ મદાલસણ બ્રિટિશ પ્રજાને મંઝૂતિના
ઇતિહાસમાં માનવંત ગ્યાન અપાવે એવું અનુકરણીય પ્રજાકીય
વક્તવ્ય ગણાય. એ રાજતંત્રના અનેક નાનામોટા દોષ અને ખામીઓ
ગણાવી શકાય એમ છે. છતાં એની વહીવટી દક્ષતા, અંગ્રેજી ભાષાના
સાહિત્ય અને વિચારપ્રદેશમા રહેલા હિદાત્ત સ્વાતંત્ર્યસિદ્ધાન્તો, લોક-
શાહી વલણ અને સંકુચિત બનેલા ભારતને માનવવિશ્વ સાથે સંપ-
ર્કમા લાવી મૂકવાની એ સત્તા દ્વાગ મળેલી મગવડ માટે ભારત
બ્રિટન સંસર્ગનું સતત આભારી રહેશે.

[૧૪]

શું કહે છે ઇતિહાસનો ધશારો?

લગભગ ૨૬૦૦ વર્ષનો આ લાંબો ઇતિહાસ-ધશારો શું કહી
જાય છે એ સ્પષ્ટ કરીએ. સહુ કોઈ પોતપોતાની રીતે આ ઇતિહાસ અને
એના પગિણામોને ઓળખી ઓળખાવી શકે. છતાં કેટલાક સામાન્ય
પરિણામો ઝડપથી આપણી નજરે ચઢી જાય એવા છે :

(૧) અનેક વારસેરા છતાં ભારતીય સંસ્કૃતિ એક સૂત્રની
માફક સર્વ પ્રસંગોને સાકળી દર્ઢ પોતાની વિશિષ્ટતા સાચવી રહી
છે. પરદેશી આવ્યા, સ્વદેશી બની રહ્યા અને જ્યાં સ્વધર્મ કે સ્વદેશી
ન બની શક્યા ત્યાં પણ તેમણે ભારતીય સંસ્કૃતિને જ પોષનાનું
કાર્ય કર્યું છે. ઈસ્લામનો સુફીનાદ, પીરાણાપંથ અને આગાખાની
સંપ્રદાય એના દષ્ટાંતો છે. જગન્નાથપુરીની વિષ્ણુપૂજનનો ખ્રિસ્તી
ધર્મ સાથે સમન્વય સાધવાનો સાધુ સુદગ્દાસનો ઓગણીસમી સદીમા

૨૯૮ : ભારતીય સંસ્કૃતિ

થયેલો પ્રયાન સંસ્કૃતિની એકતા અને વિશાળતાનું મૂલ્યન કરે છે.

(૨) ભારતીય સંસ્કૃતિએ અનેક રાજકીય પ્લોગો કર્યા છે. એણે પ્રજાસત્તાક ગણગણ્યો વિકસાવ્યા છે, રાજશાહી પણ અનુલવી છે અને નિયંત્રિત રાજશાહી પણ જોઈ છે. ભારતવાસી ગમે જુમે કે ભાગનીય સંસ્કૃતિને આશ્રાણ્યો અને મહાગાંધ્યો વિકસાવતા પણ આવડે છે. અરોંક, કનિષ્ક તથા શતકર્ણીના મહાગાંધ્યોથી શરૂ કરી આપણે મરાઠા, હંદુ અને છેક ઓગણીસમી સદીના શીખ રજુ-છતસિંહના મહાગાંધ્ય નુવી નજર કરીશું તો આ ૨૬૦૦ વર્ષના ગાળાના કેટલાય મહારાજ્યોની ન્યાપના ગણાવી શકીશું.

(૩) ગાંધીપ્રેરિ અતિ સર્વ રાજકીય લડત દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલી સ્વરાજસિદ્ધિ એ ભારતીય સંસ્કૃતિનો ભારેમા ભારે વિજય ગાંધી શકાય.

(૪) પરદેશો સાથેના રાજકીય સબધ માધનાની ભારતીય સંસ્કૃતિની લઠણ અજોકના સમયથી આવી આવી છે. ભારતીય પ્રજા મહા પ્રવાસી પ્રજા હતી ત્રીસ રોમથી ચીન સુધીની દુનિયાનો તેને પ્રાચીનકાળથી પગિચા હતો.

(૫) ઘણા અચાત પ્રસંગોની માફક પરદેશ સંસ્થાન સ્થાપનાનો ભારતીય ઇતિહાસ હજી અધૂરો છે. આખા પૂર્વ એશિયામાં બૌદ્ધધર્મનો થયેલો વિકાસ અસ્થાન સ્થાપનાની પ્રવૃત્તિ સાથે ઘણો જુલાયેનો છે એના અઢોડા મળતા જુલહ ભારતનો એક વશસ્ત્રી નાસ સ્વાર્થ જશે અને ભારતીય સંસ્કૃતિના રાજકીય મૂલ્યાકન નીચે " અને વધારે સમૃદ્ધ બનશે.

ઉત્પન્ન થતી ભારતીય કુદરતી સરહદ બહાર પણ ભારતના સાધાગ્ય ઊત્પન્ન કરી જે મોર્ચ, કુશાણ કાશ્મીરનો કોર્ટકયુગ અને નિષ્ફળતા-તાત્કાલિ જોઈ શકીએ છીએ-અ એજેના અમલની સ્વાતંત્ર્ય-પરમ સિંહ.

આમ ઇતિહાસનો અનુદિગ્વિજ્યો પ્રત્યેની ઉદારસીનતા પણ

ભારતીય ઇતિહાસમાં દેખાઈ આવે છે. યુદ્ધને જાહેર રીતે તિલાંજલિ આપનાર અશોક વિશ્વનો એક જ રાજવી જડી આવે છે.

(૮) ભારતીય ઇતિહાસમાં વીરત્વની ખામી નથી. પ્રાચીન ઇરાની શહેનશાહ ઝર્કસીસ ભારતીય બાણાવળીઓનાં સૈન્ય સાથે ઝાંસ ઉપર યુદ્ધ ચડ્યો હતો. પરદેશી કંપની સરકારના સૈન્યનો મોટો ભાગ હિંદી લશ્કરીઓનો જ હતો. પ્રથમ અને દ્વિતીય વિશ્વ-યુદ્ધમાં ભારતીય સૈનિકોએ લજ્જાલો ભાગ યશસ્વી ગણાયો છે.

(૯) ભારતીય સંસ્કૃતિએ રાજકીય પતન અનુભવ્યું સંપત્તિ અભાવે; શૌર્યને અજાણે નહિ. કુસંપ, કૃતધનતા, જીવકપટ, જૂઠાણું અને દંભઅસનની વૃદ્ધિમાં જ ભારતીય સામ્રાજ્યો પડ્યા છે—મૌર્યવંશથી મોગલાઈ મરાઠાવંશ સુધી. ભારતીય સંસ્કૃતિની રાજકીય શરમ જેમ વધારે સમજવામાં આવે તેમ વધારે સારું.

(૧૦) પતન પછી પુનરુત્થિત થવાની અપૂર્વ શક્તિ ભારતમાં છે એ યુગે યુગે પ્રત્યક્ષ થયું છે. એના પુનરુત્થાનનો ઇતિહાસ અત્યંત ઉજ્જ્વળો અને આશાપ્રેરક છે. એ શક્તિ વગર આજનું ભારત સ્વતંત્ર ન હોત.

સ્વતંત્ર રાજકીય ભારત માનવજાતિના કલ્યાણમાં સારો ફાળો આપવા સર્જાયું છે એમ ઇતિહાસનો ઇશારો કહી રહ્યો છે એમ માનવામાં મિથ્યાભિમાન કરતા આપણા પૂર્વદત્ત વારસાનું ભાન વધારે રહેલું છે. માનવતાનું રાજકીય ક્ષેત્ર પણ ભારતીય સંસ્કૃતિએ વિકસાવેલાં તત્વોનો સ્વીકાર મને-કમને—જાણે-અજાણે કરી રહ્યું છે. ભારતવાસી એ લખ્ય વારસો અને અથી વધારે લખ્ય ભાવિ જવાબદારીનો ખ્યાલ રાખે એમ ઇતિહાસ કહી રહ્યો સંભળાય છે.

ભારતીય વિચારસૃષ્ટિ અને તેનાં સ્વરૂપ

[૧]

ઈ. સ. પૂર્વે ૬૦૦ થી ઈ. સ. ૬૦૦ સુધી

ઈ. સ. પૂર્વે ૬૦૦ સુધીની સિદ્ધિ

ઇતિહાસ દૃષ્ટિએ આપણે ઈ.સ. પૂર્વે ૬૦૦ સુધી પ્રાચીનતાને સ્વર્ગ આપ્યા. આરે વેદ, વેદાંગ કથારના યે સ્વાર્થ ચૂક્યા હતા બ્રાહ્મણ, આરણ્યક અને ઉપનિષદો પણ ઈ. સ. પૂર્વે ૮૦૦ થી ૬૦૦ સુધીમાં ધાર્યાખરા આકાર પામી ચૂક્યા હતા પશ્વેશ્વરો અને રામાયણ-મહાભારત આજ ગોઠવાયા છે તેવા કદાચ પૂર્વપણે ન આકાર પામ્યા હોય તો પણ એમાં વર્ણવેલી ફિલસૂફીના તરવે અને પ્રજાજીવનની સમૃદ્ધિમાં કાચમના સંસ્કારરૂપે દહીજૂત થતા જતા હતા. આયોગી બૌદ્ધિક પ્રગતિ અટકી ન હતી. ચાલુ પરિસ્થિતિ સામેના અમ તોપને અને પ્રચલિત વિચારશ્રેણીમાં બેઠતી સંક્રાંતિ પ્રગતિના એક તરવરે ઓળખી શકાય એવો અસંતોષ અને એવી શંકા એ આર્થ સંસ્કૃતિનું - કદો કે પ્રયોગ જીવત સંસ્કૃતિનું - લક્ષણ બની રહે છે. વેદકાળ અને વેદવિરોધ

વેદકાળથી જ શરૂ થયેલી ચાલુ પરિસ્થિતિ અને તત્કાલીન વિચારશ્રેણીમાં શંકા ઉઠાવી અપરિણતા કમ્પાની પ્રથા ઉપનિષદકાળમાં ખૂબ ખીની નીકળી. એકમાર્ગી જડ કર્મકાણ્ડીઓને એકબીજાની

પૂછડી પકડી રહેના કૂતરાઓની સાથે હાદોગ્ય ઉપનિષદ સરખાવે છે. શકાશીયો, નાસ્તિકો, ટીકાકારો, અગ્નેયવાદીઓના નામ સારા પ્રમાણુમાં મળી આવે એમ છે. વિરોચન, સળય, પૂર્ણકરણ, મગ્ધ-રીન ગોમલ, અણ્ણત, કસકમ્મનીન, જળપાલી જેવા નામ દર્શાવી આપે છે કે વેદકાલીન દેવતાઓ, વેદકાલીન વિધિઓ તથા વેદકાલીન વિચાર-સમૂહોમાં શકા ઉઠાવનાર વિદ્વાનો ત્યારે ન હતા એમ નહિ. **વેદવિરોધી વિચારસૃષ્ટિઓ**

કર્મકાણ્ડની જાગ્રિતા તથા યજ્ઞહોમના પશુવધની ક્રૂરતા સામે બુદ્ધિ સમય જતા બળવો ઉઠાવી મેસે એ સડજ છે. ધીમે ધીમે એ બળવો વ્યાપક બનતો જાય, ચર્ચાઓમાં આહવાનો ફેલાય, દેવો ઉપરની વ્રદા નિરર્થક બનતી જાય અને અંતે આખી વિચારસરણી નવટો ખાઈ પ્રાચીન માન્યતાને ઉથલાવી પાડના મયે એ પ્રક્રિયા બાનતે ચાનતે વેદ અને ઋશ્વગ્ના જગતકર્તાનો ઇન્કાર કરતા જે મહાન ધર્મમાર્ગોમાં વિકસિત થઈ જાય છે એ દૃશ્ય આર્યસંસ્કૃતિની જીવંત શક્તિનો સરસ ખ્યાલ આપે એમ છે સામાન્યતઃ આર્યસંસ્કૃતિ જડ, ગતિવિહીન, બધિવાર છે એવી માન્યતા વાર-વાર આપણે પણ રજૂ કરીએ છીએ, અને એના સમય ટુકડા આપણી સંસ્કૃતિના ઇતિહાસમાં આવ્યા પણ છે કે જેમાં આપણે એ આરોપ સ્વીકારી એવો નેર્સ એ પરતુ એ આરોગો આર્યસંસ્કૃતિનું લક્ષણ બન્યા હોય એનું કદી કદી શકાય એમ નથી વૈદિક જડતા, ધર્માન્યતા સામેની ક્રાંતિએ નિનવિધ રૂપ ધારણ કરવા માડયા હતા, જેમાંથી એક ભય સંસ્કૃતિપત્રો ભાગતવર્ધ અનુભવ્યો એ પતંગ માથી વેદને ન ગણ્યમગ્તા બૌદ્ધ અને જૈન ગર્ગ જગ્યા અને વેદને માન્ય રાખ્યા છતાં વેદના દેવોને અને વેદની ક્રિયાઓને પાટાવી નાખતા ભાખત અને શૈવ માર્ગો પણ આસ્તિત્વમાં આવ્યા

આમ વેદકાલીન સમાજના નિચારમાં થયેલા પરિવર્તનોએ એવી કાન્તિ મજૂ કે જેમાંથી આખા ઐશિયાની સુગ્ધ ફેની નાખતો

બૌદ્ધમાર્ગ જન્મ્યો, તથા ભારત ઉપરાંત ખીજા પણ દેશોને આવરી લેતા જૈન, ભાગવત તથા શૈવ સરખા ધર્મમાર્ગો પણ પ્રગટ થયા, જેમાથી ફિલસૂફી, કથા, મંગીત અને સ્થાપત્યની નવીનવી પ્રણાલિ કાઢ્યોએ ભારતની જ નહિ પરંતુ આખી માનવસંસ્કૃતિની ગોલા વધારી.

ગૌતમમુદ્ધ

બૌદ્ધમાર્ગના ન્યાપક ગૌતમમુદ્ધ તથા જૈનમાર્ગના સ્થાપક મહાવીરની પહેલા સાઠ ઉપગની સંખ્યામાં જુદી જુદી વિચાર-શ્રેણિઓ ભારતમાં ધૂમી ગઢી હતી. એ બધી વિચારશ્રેણિઓ મુખ્યત્વે મોદ્ધ, જૈન, ભાગવત અને શૈવમાર્ગમાં સમાી ગઈ. ગૌતમમુદ્ધનું જન્મનામ સિદ્ધાર્થ. એનો જન્મ નેપાળની દક્ષિણે આવેલા કપિલ વસ્તુ નગરમાં કે તેથી સહજ દૂર આવેલા સ્થળમાં શાક્યવંશીય શુદ્ધોદન રાજાને ત્યાં ઈ. સ. પૂર્વે ૫૬૭માં થયો. અઠવાડિયામાં તેની મા ગુજરી ગઈ એટલે તેની અપરમા પ્રભાવતિ ગૌતમીએ તેને ઉછેર્યો એના જન્મવર્ષ સંબંધમાં પણ મતભેદ છે. કેટલાક તેને ઈ. સ. પૂર્વે ૪૬૩ની આસપાસ મૂકે છે હજારો વર્ષોની ગણતરીમાં સો વર્ષના ગાળાની તકરાર બાજુએ ચૂકવી દીધ છે. જુદાનો પિતા શુદ્ધોદન ધણુ કરીને શાક્ય જાતિનો સુઠામયો પ્રમુખ હોવો જોઈએ. વેદના આચારવિચારમાંથી બિભી થતી જડતાભરી પરિસ્થિતિનો વિરોધ વાતાવરણમાં બ્યાપક હતો. રાજકુમારનું મન દુનિયા પ્રત્યે દુનિયાના મુખવૈભવ પ્રત્યે દોરાયું જ નહિ. તેનું લમ પણ યશોધરા — ભદ્રા-કાપીલાયતી સાથે કરવામાં આવ્યું. તેને પુત્ર પણ થયો, જેનું નામ રાહુલ પાડ્યું. સિદ્ધાર્થને પુત્રજન્મે ચોક્કાવ્યો. એક વૃદ્ધ, રોગી, મૃત અને સંન્યાસીને નિહાળી તેને દુનિયા પ્રત્યે વિરાગ આવી ગયો હતો જ. પુત્રનો જન્મ તેને એ જ દુઃખમય સંસાર સાથે જકડી રાખતો હતો. વિરાગના આવેશમાં સિદ્ધાર્થે વૈલવલયું ગૃહ છોડ્યું, યોગ-સાધના શુરુ પાસે કરી, કાણુ દેહકષ્ટવાળી તપશ્ચર્યા કરી સરીર સૂકવી

નાખ્યું જતાં એને સત્યદર્શન થયું નહિ. અંતે ગયા પાસે નિરંજના નદીકિનારે એક વૃક્ષ નીચે સિદ્ધાર્થ બેસી ગયા. છ વર્ષના સતત મનન, ચિંતન તથા મમાધિ પછી સિદ્ધાર્થને સત્યદર્શન થયું. તેના જ શબ્દોમાં કહીએ તો ‘નિર્વાનને મેં જોઈ લીધું’, મારું જ્ઞાન મત્યદર્શન બની ગયું’, માન ચિત્તની મુક્તિ અવ્યય બની ગઈ, મારો આ જન્મ દુઃખે છેડો છે એમ મને મમજનયું’, અને મારી ખાતરી થઈ કે મારે મરે જન્મમરણનો ફેરો ટળી ગયો છે.’ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું એટલે સિદ્ધાર્થ બુદ્ધ - યાત્રી - કહેવાયા. તેમણે ફેલાવેલો માર્ગ જૌદમાર્ગ નામે પ્રચલિત થયો. ગયા દેશવિદેશના જૌદમાર્ગીઓનું યાત્રાધામ બની ગયું અને એ વૃક્ષ નીચે પ્રાપ્ત થયેલા જ્ઞાનમાંથી ફેલાયેલો માર્ગ માનવ-જાતનો એક મહાધર્મ બની રહ્યો. જેના સિદ્ધાન્તોનો સમન્વય કરી સદીઓ પછી શંકરાચાર્યે કેવલાદ્ય સિદ્ધાન્ત દ્વારા તેમને વૈદિક સંસ્કૃતિમાં જોડતી દીધા અને ઈશ્વરાવતારોમા આર્યમંત્રીએ બુદ્ધને નવમા અવતાર તરીકે અપનાવી લીધા.

જૌદમાર્ગ ‘આર આર્યમત્ય’ ઉપર આધાર રાખે છે :

આર્યમત્ય

(૧) દુઃખ-દુઃખનું અસ્તિત્વ-જગત દુઃખમય છે.

(૨) દુઃખનું કારણ છે- કારણ વગર, હેતુ વગર દુઃખ ન જ હોય. એ દુઃખસમુદય કહેવાય.

(૩) દુઃખનો નિરોધ થઈ શકે છે-દુઃખને ટાળી શકાય છે.

(૪) દુઃખનો નિરોધ કરનાર માર્ગનું જ્ઞાન દુઃખ ટાળે છે. એ સંમાર્ગ-જ્ઞાનમાર્ગ-જૌદમાર્ગ.

અષ્ટાંગ માર્ગ

દુઃખવિનાશ-દુઃખનિરોધનો માર્ગ ‘આર્ય અષ્ટાંગ માર્ગ’ તરીકે જાણીતો છે. એ અષ્ટાંગ માર્ગ તે આઠ વસ્તુઓનું જ્ઞાન, જે પ્રણામે નામે જોળખાય છે તે, સદાચાર સમૂહ, જે શીલને નામે જોળખાય છે તે તથા સમાધિ નામે જોળખાતો મન-ચિત્તની

એનામના સિદ્ધ કરાનો ઉપાય છે એ, મળીને થાય છે. તથા વિભાગમા વહેવાયલા દુઃખનિરોધના આ માર્ગને નીચે પ્રમાણે ગોઠવી શકાય :

૧ જ્ઞાન	{	૧ સમ્યગ્-સાચી દષ્ટિ
		૨ સાચો સંકલ્પ.
૨ શીલ	{	૩ સત્ય વચન-આચુ વચન
		૪ સત્ય કર્મ
		૫ સત્ય આજીવિકા-દયિયાર, પ્રાણી, માન્ય અને મદ્યના વિક્રયમાથી મળતી આજીવિકા નિષિદ્ધ ગણી છે.
૩ સમાધિ	{	૬ સત્ય-સમ્યગ્ પ્રયત્ન
		૭ સત્ય સ્મૃતિ
		૮ સત્ય મમાધિ

બૌદ્ધમતની અસર

સામાન્ય દષ્ટિએ બુદ્ધના આર્થ સત્ય સર્વ ધર્મોના મૂળમા રહેલા તત્ત્વ છે એમ મહેવામા વાધો નથી. એ ધુગની સમાજ અવસ્થામા બુદ્ધના શિક્ષણે નીચેની અસરો ખાસ ઉપજાવી :

૧. માનવીનું જ્ઞાન માનવીના કર્મને આધીન છે સતકર્મ કરીને જન્મમરણનો દેરો માનવી ટાળી શકે છે જન્મમરણની ઘટ-માળ જ કર્મને આનીત છે
૨. કર્મ એટલે સમ્યગ્ કર્મ. કર્મમા અતિશયતા, છેલ્લે પાટલે જઈ ખેસવાનો દુરાગ્રહ ન જોઈએ જેમ ભોગની અતિશયતા ટાળવી તેમ તપની પણ અતિશયતા ટાળવી. આચારમા મધ્યમ માર્ગ અહણુ કરવો બૌદ્ધ માર્ગ ઘણી વાર મધ્યમ માર્ગ તરીકે પણ ઓળખાય છે અતિ મર્વત વર્જવું.
૩. મનસા, વાચા, કર્મણા ક્રોધ પણ જીવ ત પ્રાણીને દુ ખ કે કષ્ટ ન આપવું. અહિંસાને નામે ઓળખાયતું આર્થસંસ્કૃતિનું મહા તત્ત્વ બૌદ્ધમાર્ગ દ્વારા સમજમા નિશ્ચિત ધ્યાન પ્રાપ્ત

કરતું ચાલ્યું. અહિંસાના સિદ્ધાન્તથી ભારતમાં કેટલાંક અનિષ્ટ પરિણામો આવ્યાં એમ કેટલાક વિચારકો જણાવે છે. પરંતુ માનવીએ સાચી માનવતા પ્રાપ્ત કરવી હોય તો હિંસાને બહિષ્કૃત કર્યે જ છૂટકો. એમાં ધર્મદષ્ટિએ પરિણામો ન વિચારાય.

૪. અહિંસાના સિદ્ધાન્તે વેદિક રૂઢિઓની જટિલતા અને યજ્ઞોમા થતી હિંસા અટકાવી દીધા, દેવની કૃપા કરતા કર્મ ઉપર વધારે ભાર મૂક્યો અને આચારગ્રંથ પ્રાત્નશોનનું મહત્ત્વ ઓછું કરાવ્યું.

૫. વર્ણ અને જ્ઞાતિ સામે શુદ્ધ ખાસ જોડાદ ઉપાડી નથી. પરંતુ પોતાના માર્ગમાં શુદ્ધસ્થ - ઉપાસક અને ત્યાગી - ભિક્ષુ-ભિખુ એવા બે જ વર્ગ સ્વીકારી આડકતરી રીતે જડ બનતી જતી વર્ણ અને જ્ઞાતિવ્યવસ્થાને અપૂર્વ મોઠળાશ આપી. પર-દેશીઓ, પરધર્મી અને વેદિક વ્યવસ્થામાં નીચે ઊતરતા જતા શક્તોને આ મોઠળાશે સ્વાતંત્ર્યની હવાનો અદ્ભુત અનુભવ કરાવ્યો. ભિક્ષુઓના સંગઠનમાં તો ન્યાતબળ રહી જ નહિ, સર્વના સરખા હક્ક મનાયા અને ભિક્ષુઓનું સ્થાન સર્વ-સામાન્ય જ રહ્યું. શુદ્ધના પટશિષ્યો હતા જરૂર; પરંતુ શુદ્ધની ધર્મગાદીનો વાગ્સ કાર્ધ જ નહિ.

૬. સ્ત્રીઓને બૌદ્ધમાર્ગમાં સ્થાન મળ્યું - પતિતાઓને પણ. ભિક્ષુ થવાના પુરુષ અધિકારની જોડે ભિક્ષુણી બનવાનો સ્ત્રીઓનો અધિકાર પણ સ્વીકારાયો - જો કે સ્ત્રીઓના આ હક્કનો સ્વીકાર આનાકાની સહ પટશિષ્ય આનંદના આગ્રહથી જ શુદ્ધે સ્વીકાર્યો એમ એક કથા કહે છે. હક્ક સ્વીકારતી વખતે શુદ્ધે ભવિષ્ય ભાષ્યું કે 'જે સન્માર્ગ સ્ત્રીઓ વગર હજાર વર્ષ સુન્ની ચાલત તે હવે સ્ત્રીઓને સ્થાન આપવાથી પાંચસો વર્ષ જ ચાલશે.' એમાં સ્ત્રીજાતિને થતો અન્ધાય નિહાળવા

કરતાં સ્ત્રીઓની હાજરીથી ઊભી થતી કેટલીક ધર્મબંધારણીય શિથિલતા પરખવાની બુદ્ધની વ્યવહારુ દૃષ્ટિનો જ વિચાર કરવો જોઈએ. બુદ્ધે ભાષેલું ભવિષ્ય એક રીતે સાચું પણ પડ્યું. પાચસો વર્ષે બૌદ્ધમાર્ગે જે કાંટામાં વહેંચાઈ ગયો : હીનયાન અને મહાયાન.

૭. વૈદિક ભાષાનું જુનવાણી ગૂઢ તત્ત્વ તેમ જ વિદ્વદ્ વર્તોમાં પ્રચલિત સંસ્કૃત ભાષા એ બંનેને બાબુએ મૂકી લોકબોલી પ્રાકૃત-અર્ધ માગધી-મા જ બુદ્ધે ધર્મોપદેશ કરી લોકભાષાને બિરદાવી.

૮. સંઘને સ્થાપી બૌદ્ધમાર્ગને બુદ્ધે મુખ્યવસ્થા અર્પણ કરી. બૌદ્ધ માર્ગના ગ્થાપક બુદ્ધ, તેમણે સ્થાપેલો ધર્મ તથા એ ધર્મને સાચવનારો સંઘ એ ત્રણેની એકતાસૂચક મંત્રોચ્ચાર આજ પણ બૌદ્ધમાર્ગમાં નિત્ય થતા કરે છે :

બુદ્ધં શરણં ગચ્છામિ

ધમ્મં શરણં ગચ્છામિ

મંઘં શરણં ગચ્છામિ

સંઘ જનતાશાસિત હતો—અકિનશાસિત નહિ. એમાં કોઈ વ્યક્તિની કે સંસ્થાની શ્રેષ્ઠ કેન્દ્રસત્તા હતી નહિ. એમાં તેની શક્તિ પણ હતી અને નિર્જાળતા પણ હતી. સંઘમાં સર્વ સ્ત્રીપુરુષને પ્રવેશવાનો હક્ક હતો—માત્ર પંદર વર્ષ ઉપરની વય જોઈએ. ભિક્ષુઓ યોગામામાં એક સ્થળે નિવાસ કરી શકતા. તે મિવાય ફરી ફરીને ધર્મોપદેશ તેમણે કરવાનો હતો.

૯. નિરીશ્વરવાદ—અજેયવાદનો આશ્રય લઈ બુદ્ધે ધર્મ સ્થાપ્યો.

આમ તે યુગની પંજિચિનિતે અનુકૂળ આચાર તથા વિચારની પ્રણાલિકા શરૂ કરનાર સિદ્ધાર્થ બુદ્ધ બની ઠાણી પાસે આવેલા માર-નાયકા પોતાના માર્ગનો પ્રથમ પ્રચાર શરૂ કર્યો. ત્યારે એને પાત્રીસેક વર્ષ થયા હતાં. પછી તો બુદ્ધે પરિશ્રમણ કરવા માંડ્યું, અને થોડા

સમયમા બૌદ્ધમાર્ગનું આકર્ષણ ભારતની જનતાને થવા લાગ્યું સામાન્ય માનવીઓ સાથે શ્રેષ્ઠીઓ, સામંતો અને ગજવીઓ પણ બુદ્ધનો ઉપદેશ ગ્રહણ કરવા લાગ્યા બુદ્ધનું નિરુપદ્રવી જીવન, અહિંસાનો બોધ, સ્ત્રી શુદ્ધોના આદરની ભાવના, જટિલ કર્મકાણ્ડનો અભાવ અને મધ્યમ માર્ગનું સૂચન આખી જનતાને અનુરૂણ આવી ગયા એ શી વર્ષની વચે જ્યારે બુદ્ધનું અવસાન થયું ત્યારે તેનો સઘ સાન પ્રમાણમા પગ ભર થઈ ચૂક્યો હતો

પરિવર્તો અને ધર્મત્રયો

બુદ્ધના અવસાન પછી એના શિષ્યોએ રાજગૃહ નગરમા એક સમિતિ-પરિષદ ભેગી કરી અને બુદ્ધના સિદ્ધાન્તો બોધનાકથો અને તેના શિક્ષણનો એક પ્રમાણભૂત સંગ્રહ તૈયાર કર્યો એ સંગ્રહને આધારે બૌદ્ધસાહિત્ય દોઢ મે સદીમા વિકાસ પામ્યું જે ત્રીપીટક-ત્રણ છાપને નામે જગવિખ્યાત થયું પહેલા વિનયપીટકમા સાધુઓના આચરણની દોરનણી સૂચવી છે બીજા સૂત્રપીટકમા બુદ્ધના ધાર્મિક વ્યાખ્યાનોનો સંગ્રહ કર્યો છે અને ત્રીજા અભિધર્મ પીટકમા બૌદ્ધમાર્ગની ફિલસૂફી સમજાવતા સિદ્ધાન્તોની ચર્ચા છે સૂત્રપીટકમા સુવિખ્યાત ધમ્મપદ, થેરાગાથા તથા થેરીગાથા-પુરના તથા સ્ત્રીઓએ રચેલા સ્તોત્રો અને જાતક કથાઓના મૂળ રહેલા છે

બુદ્ધના અવસાન પછી સો વર્ષ વૈશાલી નગરીના લિખ્ખુઓને કેટલોક આચાર ધર્મવિરુદ્ધ હોવાની ખૂબ ચાની એટલે બૌદ્ધોની પરિષદ બોલાવવામા આવી હતી આમ આ મતભેદની થયેની શરૂઆત શાખાપ્રશાખાઓના સર્જનની મૂલક છે બુદ્ધનો ગ્યાપેનો ધર્મ ધીમે ધીમે ફેલાતો જતો હતો એ સાચું શિશુનાગવશીય મગધનો ગજવી બિખીસાગ બુદ્ધનો સમકાલીન અને બુદ્ધ પ્રત્ય લંકિતભાવ ધરાવતો રાજવી હતો આમ બુદ્ધના જીવનમા જ બૌદ્ધમાર્ગે ખસ કરવા માડી હતી. અશોક અને બૌદ્ધમાર્ગ વિસ્તાર

પરંતુ બૌદ્ધમાર્ગને એક રાષ્ટ્રધર્મ અને વિશ્વ યાપી ધર્મ

બનાવના ગળતી અશોભનું ગ્યાન ભાગતીય મઝઢતિમા અમઝ અક્ષરે
 સખાયનુ છે અગોકનુ સામ્રાજ્ય ગોટને આજ સુનીના મોર્ષ પણુ
 ભાગતીય રાજ્ય કરતા વધારે વિગ્તીર્થ ગળત્ય પશ્ચિમ અને મધ્ય
 એશિયા સુની વિગ્તાર પામેતા મહા ગળત્યને ધર્મરાજ્ય બનાવી દેનાર
 અગોકે માનવમઝઢતિ ઉપર પાડેલી અદ્વિતીય નાપને તાગ આજ
 પામી સમય એમ નથી સુદ્ધ વિજય મેળાને અને જતો કરનાર
 રાજવી ભાગ્યે ઇતિહાસમા મળી આનગે પરતુ અગોકે કલિગ
 વિજયને જતો કરી આખી યુદ્ધગ્યનાને તિલાંજલિ આપી આવી
 ભય નૈતિક દ્વિમત કોઈ રાજવીએ બતાવી નામી નથી બોદ
 માર્ગને ગ્વીગઝ ધ્યો છતા અન્ય ધર્મપથનું સન્માન કરનાની
 અશોક સરખી ઉદારતા ભાગ્યે બીજા કોઈ રાજવીએ બતાવી હોય.
 તેની ધર્મસદ્વિગ્તના જ તેના ધર્મપ્રચારનુ એક મહામાધન બની
 ગહી ગળત્યખટખટ માટે, ગળત્યસબધ વધાગ્યા માટે, વ્યાપારવૃદ્ધિ
 અર્થે આ ગળત્યસુસી માટે વિષ્ટિમહોગ અને એલચીમહોગ પ્રાચીન
 કાળથી આજ સુધી દેશપરદેશમા મોકલવાની પ્રથા ચાલુ છે પરતુ
 શાન્તિગ્યાપના અર્થે, ધર્મરથાપના અર્થે સ્વાર્થગહિત વિષ્ટિમહોગ
 સીનેન, ચીન, સીરિયા, ઇજિપ્ત અને ગ્રીસ સુધી મોકલનાર રાજવો
 ગ્વખનદષ્ટા ભને ગણાય અને અશોક એક સ્વખનદશી માનવ હતો
 એમા શકા નહિ, પરતુ પ્રભાવશાળી અહિસક રાજ્યનુ સ્વાન એણે
 સાચુ પાડ્યુ વિજયેચ્છાને વારી રાખી, હવુ એટલુ મહારાજ્ય
 સત્કાર્યો દ્વારા ટકાવી રાખી, યુદ્ધદીધા વિજયો અને રાજકીય વિજયોને
 બદને સારકારિક એકતા ફેલાવના મથનાર રાજ્યકર્તા અશોક ઇતિહા-
 સમા એક જ યર્ષ ગયો ગ્યગે રથજે વિગ્રામો વિહારો, ઔપધાલયો
 એણે ઉધાડ્યા, રસ્તાઓ બનાવરાવી ખુસાફરી સરળ અને સુખલરી
 બનાવી કૃપા, વાવ, તળાવ બધાવી આજાદી વધારી, સર્વ ધર્મ પ્રત્યે
 સદ્ભાવ બતાવવામા એણે પોતાના બોદમાર્ગને જ પ્રાણ બનાવ્યો,
 રાજ્યભરમા એ જાતે ફરી રૈયતના દુ અદર્ નીહાણી તેના ઉપાય કરતો,

સારો ગીતે ફરી રૈયતનાં કામોનો ઉકેલ જનદી લાવવા પોતાના અમલદારોને પણ તાકીદ કરતો; અહિંસા એણે આચારમાં ઉતારી; સાધુઓને પરદેશ મોકલી આક્રમક ન લાગે એવી દંમે જોદ્ધામાર્ગની મહત્તા સમજાવવાનો માર્ગ લીધો અને પોતાના પુત્ર મહેન્દ્ર તથા પોતાનો પુત્રો મધમિત્રાને પણ ધર્મપ્રચાર અર્થે પરદેશ મોકલી આપ્યા; આખા વિશાળ ગાંધ્યજગત કુંજમે કિપર, ગ્રામ-પાળિયા રચીને તથા શુદ્ધતા વ્યવહારમાં મૂકનાના સિદ્ધાંતો કોતરવાની આખી જનતાનું લક્ષ્ય એથી જનતાના માનસને ઉંચે ધર્મ જવાની યોજના કરી. કેટલાક વિચારકો કહે છે કે અગોક પત્રી અગોકનું સામ્રાજ્ય લાખો સમય ટકાયું નહિ એટલે સામાજ્યગ્રાપક તરીકે અશોક મહાન ન હતો. ભારતે ઘણા સામ્રાજ્ય ગ્રાપ્યા; પણ ઉપર આધાર ગાંધી રથપાવેલા સામ્રાજ્યો પણ ટક્યા નથી. અશોકનું સામ્રાજ્ય માનવતા ઉપર ગ્રાપ્યું હતું. ભલે એ રાજકીય સામ્રાજ્ય લાંબુ ન ટક્યું. અશોકે રથાપેલું માતૃકૃતિક સામ્રાજ્ય આજ સુધી આજુ છે એમ કહેવામાં હકકત નથી. એશિયાનો મોટો ભાગ, યુરોપનું મીમ તથા આફ્રિકાનું મીસર એ પ્રદેશોમાં તે જોદ્ધા ધર્મના સિદ્ધાંતો જાણીતા થઈ ગયા હતા, એશિયાનો મોટો ભાગ તેનું પાવન કરતો હતો, ઘડું જાળ ગજાનિની ઘોષણા નજી ખડમાં પડ્યો પાડી ગઈ હતી. કેટલાય યુરોપીય વિદ્વાનો ખ્રિસ્તી ધર્મના મૂળમાં જોદ્ધા મિદ્ધાંતોની સ્ફુરણા જુએ છે આજના નવત્ર ભાગને પણ અગોકના જ ધર્મચક્રને સંકેત તરીકે સ્વીકાર્યું છે આમ અગોકનધર્મ ત્રિવર્ણનું નામ જાગતીય સમૃદ્ધિમાં અમર મની ગયું છે નવગુપ્ત મૌર્ય ગ્રાપેલા મહાગાંધ્યને સામ્રાજ્યમાં ફેરો નાખી અધિગ રેલ્યા વગરની માતૃકૃતિક કાન્તિ પોતાના અને પાનના દેશમાં ફેલાવનાર અગાનને-અગોકના ગાંધ્યતંત્રને નિર્માણ કે નિર્મૂળ તરીકે ગણના પડેના મગધ નાનાન્ય વિશ વિન્ડેન્ટ ગ્રીય સગળા અન્વાગીનો મન વિચાન્યા મરખો છે: “વ્યવસ્થિત ગાંધ્યતંત્રની મંપૂર્ણતા, ઉપર ઉપગથી જોતા પણ, આજ

આપણને આશ્ચર્ય ઉપજાવે છે જુદા જુદા ખાતાનો વિગતવાર અભ્યાસ કરતા તો આપણુ આશ્ચર્ય વધી જાય છે કે ઈ સ પૂર્વ ૩૦૦ વર્ષ ઉપર આવુ રાજતત્ર ઘડી શકાયુ અને તેનો સફળ અમલ પણ યર્ષ શક્યો' રાજ્યતત્ર અને સરકારપ્રચારની સંયુક્ત સંપૂર્ણતા જેની અશોકે સાધી એવી ખીજ કેઈ રાજ્યતત્રે હજી સાધી નથી.

આમ જુદના જન્મ પછી અઢીમો ાણસો વર્ષમા અશોકના શાસનકાળે બૌદ્ધમત ભાગતમા તેમ જ ભારત મહાર ધણા પ્રદેશોમા જાણીતો થયો, અને તેના સ્વીકાગની પૂર્વ તૈયારીઓ યર્ષ રહી વેદિક માર્ગનો વિચાર વિરોધ આમ એક એશિયા-યાપક ધર્મનુ સ્વરૂપ ધારણ કરી શક્યો આખા એશિયા ખંડની સંસ્કૃતિ બૌદ્ધધર્મના સ્પર્શથી પ્રકુલ્લ જની ખીલી ઊડી

જૈનમાર્ગ

બૌદ્ધમાર્ગ એવો જ કાંઈ વેદવિરોધનુ સ્વરૂપ ધારણ કરનારો માર્ગ ન હતો એવો જ ખીજે માર્ગ ભાગતીય સંસ્કૃતિએ ઉપજા યો તે જનમાર્ગ, જેણે સમાજ ઉપર-ત્યારે અને આજે-ભારે અસર ઉપજાની બૌદ્ધ અને જૈન મતના વેદવિરોધની સામ્યતામા ધણા દેશો પરદેશો લોકો વિચારપ્રમમા પડી જનમર્ગને બૌદ્ધના એક વિભાગ તરીકે ઓળખાવના પરંતુ એ જ નેમા કેટલુક સામ્ય હોવા છતાં બન્નેના આચર વિચારમા તાત્વિક તફાવત રહેનો છે જૈનમાર્ગ પોતાની પર પગને બહુ પ્રાચીન માને છે વેદવિરોધી કેટલી મે વિચારધારાઓ વેદકાલથી વહી રહી હતી કેટનીક વેદમા લગી જઈ વેદમાર્ગને વિન્નુત બનાવતી હતી કેટનીક વિચાર ધારાઓના સામર્થ્ય વેદમાર્ગની ગતિને બુદ્ધ જ વહેણ આપતા હતા, કેટલીક વિચારધારાઓને વેદમાર્ગ પોતે જ અપનાવી લઈ પોતાની મોકલાશ નિધારતો હતો કેટલીક વેદ સારે સમન કે સમિનિત ન થઈ શકેની વિચારધારા જૈનમાર્ગ તરીકે વિકસતી હતી એમ માનવામા હરકત નથી ગ્રેવીસ તીર્થ કરોયી વરા યો જૈનમાર્ગ ચોવીગમા તીર્થ કર મહાવીર વર્ધમાનથી ઇતિહાસમા

વધારે રપ૪ રવર૫ ધારણુ કરે છે.

મહાવીર

બુદ્ધ અને મહાવીર બન્ને ક્ષત્રિયો, અને બન્ને લગભગ સમકાલીન-
ઈ. સ. પૂર્વે ૫૬૭ માં બુદ્ધનો જન્મ; મહાવીરની જન્મસાત સતાવીસ
વર્ષ વહેલી ઈ. સ. પૂર્વે ૫૪૦માં સામાન્યતઃ મૂકવામાં આવે છે-જે કે
એમાં મનભેદ છે. વૈશાલી નગરના કુંદમામ નામક લતામાં યાત્રિક
ક્ષત્રિય કુટુંબમાં મહાવીરનો જન્મ. બુદ્ધનું નામ સિદ્ધાર્થ; મહાવીરના
પિતાનું નામ સિદ્ધાર્થ, અને માતાનું નામ ત્રિશલા, જે વૈશાલીની
રાજકુમારી હતી. ધનિક અમીરને ત્યાં જન્મેલા મહાવીરને પણ બુદ્ધની
માફક એ યુગના નિર્વેદની હવા લાગી ચૂકી હતી. ત્રીસ વર્ષે સંસાર છોડી
ગયેલા આ યુવકે બાર વર્ષ સખ્ત તપશ્ચર્યા કરી અને એંતાળીસ વર્ષની
ઉંમરે તેને એ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું કે જે વડે એ સુખઃદુખનાં બધનોમાંથી
છૂટે થઈ શક્યો. વર્ધમાનનું નામ મહાવીર પડ્યું; અને ખરેખર બુદ્ધ-
વિજયી વીર કરતાં આત્મવિજયી વીર ઝોઝા પરાક્રમી તો ન જ કહેવાય.
નિર્ગ્રન્થને નામે ઓળખાતો તેનો સપ્રદાય હવે જૈનને નામે ઓળખાવા
લાગ્યો, કારણ મહાવીર જિન એટલે વિજેતા બની ચૂક્યો હતો. એતેર
વર્ષે મહાવીરનું અવસાન થયું ત્યાં લગી પર્યટનો અને બોધમાં સમય
વીતાવી મહાવીરે પોતાના માર્ગનું મહત્ત્વ વધાયું.

જૈનસિદ્ધાન્તો અને વિસ્તાર

મહાવીરના પુરોગામી પાર્શ્વનાથે નીચેના ચાર સિદ્ધાન્તો ઉપર
જૈન આચારમાં ભાર મૂક્યો હતો : (૧) સત્ય, (૨) અપરિમદ્ધ, (૩)
અહિંસા અને (૪) અસ્તેય. મહાવીરે એમાં પાંચમો બ્રહ્મચર્યનો
સિદ્ધાન્ત ઉમેર્યો અને દેહની વસ્ત્રવિહીનતા મુધીની અરપૃહાને ધર્મા-
ચરણની કક્ષાએ લાવી મૂકી. આમ તો વેદ અને ઉપનિષદના પ્રાથમિક
આચાર તથા વિચારઉડ્ડયન બૌદ્ધ તથા જૈન મતમાં અમુક અંશ મુધી
સરખાં જ લાગે છે. વૈદિક કર્મકાષ્ટ અને વર્ણાશ્રમમાંથી વિકસતી ગતિ

સંસ્થા તંદુરબા અભ્યુદયમાંથી જુદા કંટાળતા જોઈ તથા જૈનમાર્ગમાં પણ અમુક અંગ મુત્તી મળનાપણું ખરું. જન્મે માર્ગો વેદ-ઉપનિષદની દિશ્મનજારી વિચારસરણીમાંથી જ જન્મ્યા; પરંતુ વેદનું પ્રામાણ્ય તથા મેદનું ઈશ્વર-અભિનયનું એ જન્મેને માન્ય નહિ. વેદના સર્વ આચારો તથા યજ્ઞો પણ તેમને માન્ય નહિ. જોઈ અને જૈન જન્મે માર્ગોના ઉપદેશ અન્યુદયમાં નહિ. પણ તોલકભાષામાં થતાં. જન્મે માર્ગમાં આચાર તથા વિધિની મદદના જરૂર નહિ. હવત્ હિપર વધારે સાર મૂકવામાં આવ્યો; અહિંસા જન્મેએ - શિક્ષા; કર્મ અને પુનર્જન્મનો જન્મેમાં સ્વીકાર; જ્ઞાતિમંદ્યા પણ જન્મેને માન્ય નહિ; વિગત તથા સંસારત્યાગ તરફ જન્મેનું ભારે વળાંક; માધુમાધીઓની સંઘર્ષના દ્વારા ધર્મ પ્રચાર જન્મે માર્ગે મકાલુ ક્યો; અને મુક્તિ તથા નિવાર્ણની ભાવનાનો સ્વીકાર છતાં ઈશ્વરના જગતકર્તાત્વનો અસ્વીકાર વેદિક દષ્ટિએ જન્મે માર્ગોને નિરીશ્વર વાદમાં મૂકી દે એ પણ જન્મેનું સામ્ય ખરું. છતાં જોઈ અને જૈન-માર્ગ વચ્ચે મૂનમૂત બેદ ગેરેસો છે દેહકટ્ટને જોનો એટલું આવશ્યક માને છે કે ઉપવાસમાં થતું મૃત્યુ મુક્તિદાયક ગણાય છે. બોહીને આતું દેહકટ્ટ માન્ય નહિ. જોઈ અહિંસા જૈન અહિંસા સરખી અતિશયતાવાળી નહિ. જનમનનું છતત્ત્વ જડ ગણાતી પ્રકૃતિમાં પણ વ્યાપક મનાય છે જન્મે માર્ગોના પ્રચાર સાથે સાથે થતા છતાં જન્મેમાં વિરોધ આનતો હતો, જે કે વેદિકમાર્ગની આચાર-જડતામાંથી છૂટવા મથતા જર્મોને જૈન તેમ જ જોઈ જન્મે માર્ગમાં સ્થરો આશ્રય મળી ગયો. જન્મે માર્ગે વિકસિત થતા આલ્પા. પરંતુ અંતે જોઈમાર્ગે એશિયાખંડનો-મદ્દાન ધર્મ જની ગેરેસો છતાં ભગતખંડમાંથી અદસ્ય ચર્ચ ગયો; જ્યારે જૈનમત ભાગ્યની મદ્દાર દેખાયો નહિ છતાં તે આજ સુધી અસ્તિત્વમાં છે. એ અંતિદામિક ઘટનાના વિવરણ પહેલા જૈનમાર્ગના વિસ્તારનો મદજા ખ્યાલ કરી લઈએ. ઈ. મ. પૂર્વે ચોથી સદીના અંતમાં તો જૈનમત દક્ષિણમાં પહોંચી ગયો હતો. જર્મોના કથાનક પ્રમાણે મૌર્યવંશે જૈનમતને ઘણો આશ્રય આપ્યો હતો અને સુવિખ્યાત યુદ્ધનિશારદ

સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યનું વલ્લભ જનમાર્ગ તરફ જતું હતું એમ કહેવાય છે. વેદમાર્ગી ચાલુક્યના શિષ્ય ચંદ્રગુપ્ત સળધી એવી પણ કથા જોનોમા પ્રચલિત છે કે મહાવીરના મૃત્યુ પછી લગભગ મસો વર્ષ ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યના ગલ્પકાળમા મગધે એક લયકર દુઃકાળ અતુલ્યો. જોનોના મુખ્ય પુરુષ ભદ્રબાહુ સાથે ચંદ્રગુપ્ત તથા જોનોનો મોટો સમુદાય દુઃકાળથી બચવા દક્ષિણે દર્શાટકમા ચાલ્યા ગયા. રાત્રી છોડી ચંદ્રગુપ્ત માથું બંધ્યે અને દક્ષિણમા જ અવમાન પામ્યા એ વાતને ઐતિહાસિક રેકો મળતો નથી. પરંતુ જૈનમથના દક્ષિણ પ્રવાણની કથની એમા ગ્રહેવી દેખાય છે. મગધમા જે જોનો રહ્યા તેમનું નેતૃત્વ રથૂવભદ્રે ન્વાકાર્યું. એ રથૂવભદ્ર મહાવીરના ચૌદપૂર્વ નામે ઓળખાતા શિક્ષણસંપ્રદાનો એકલો જ સાચો જ્ઞાણકાં હતા. ચોડા સમય પછી રથૂવભદ્રે પૂર્વમંથેને સાચવવા માટે પાટલીપુત્રમાં એક જૈનપરિષદ બોલાવો જેમા ચૌદપૂર્વને બાગ અંગમા ફરી ગોઠવ્યા. હાલના જૈનમથોનું મૂળ આ બાર અંગમા સમાવલું છે. બારમું અંગ તો બોનાઈ મધુ; પરંતુ બાકી ગ્રહેવા અગિયાર અંગ-માથી ઈ. મ. પાચમી સદીમા વલ્લભીપુત્રમા બગાયવી જૈનપરિષદે અગિયાર અંગોને સુચ્ચરચિત બનાવ્યા. પાટલીપુત્રમા બોલાવાયલી પરિષદમા એક મોટો ઝવડો ઝાંખો થયો. જોનો મિદ્ધાન્તની દૃષ્ટિએ વસ્ત્ર-વિહીનતાને માને છે; પરંતુ બજોનો સાથેનો સ પર્ક વસ્ત્ર જડ માગી લે. મગધના જોનોએ વસ્ત્ર-ધવલ અથગો-પહેવાની પ્રથા પાડી હતી. દક્ષિણમાથી આવેલા જોનોએ વસ્ત્રનો સખ્ત વાધા રીધો. બંને પક્ષ વચ્ચે સમાવાન થયું નહિ અને અંગોના નાત્વઅમલ પહેલા જ જોનોમા શ્વેતામરી અને ગિબરી એવા બે બેદ પાયા જે આજ સુધી ચાલુ છે. દિગબરોએ રથૂવભદ્રના બા-અંગોને સાચા માનવાનાં ના પડી. આમ બંને વચ્ચેના બેદ વધતા જતા હતા છતાં, જનમતનો પ્રચાર વધતો ચાલ્યો. ભારતીય સમૃદ્ધિમા જેમ બુદ્ધમાર્ગનો ફાળો મોટો છે તેમ જૈન માર્ગનો ફાળો પણ નાનોમુનો નથી.

બ્રાહ્મણ-ક્ષત્રિય ઝઘડો ?

મહાવીર અને જૌહ બન્ને ક્ષત્રિય હતા એ હખીક્તમાથી કેટલાક વિચારકોની કલ્પના વદિક બ્રાહ્મણત્વની શ્રેષ્ઠતા સામેના બળવ તુ એ બન્ને માર્ગોને સ્વરૂપ આપવા મધ્યે છે વર્તમાન યુગના બ્રાહ્મણ-રૂપને આટઆટની સમીચો પાછળ ખેચી જવાની ભાગ્યે જ જરૂર હોય હજી લાગ્યા કાળ સુધી બ્રાહ્મણત્વ જડ બન્યું દેખાતું નથી. બ્રાહ્મણો અન્ય વર્ણ સાથે લગ્ન-વ્યવહારથી જોડાયા કરતા હતા એમ ઇતિહાસ કહે છે બ્રાહ્મણોના બચાવ ખાતર નહિ પરંતુ આખા વિશ્વના બ્રાહ્મણત્વને સમજના માટે ભારતીય આર્યોના બ્રાહ્મણત્વનો અબ્યામ ફરી નિચારણા માગે છે જૌહ અગાઉ બ્રાહ્મણોનું સન્માન કરવાની મૂલ્ય કોતરેલા શિક્ષાનેખોથી આજ પણ અસ્તિત્વમાં છે વેદના કર્મકાણ્ડની શુષ્કતા કે કૂરતાને એમા નિરોધ લેને ૧૨૫૫ પરંતુ એમા બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય વૈમનગ્ય વાચના એ ઇતિહાસને અન-ગણના મરતુ છે જુદા બ્રાહ્મણો પાસે અબ્યામ મ્યો હતો અને જૌહ જૈનમતમાં સત્ય દેખાતા તેમનો પ્રચાર કરનાર અનેક બ્રાહ્મણોને બ્રાહ્મણત્વ મુનામાં અને જૌહ જૈનમાર્ગ સ્વીકારવામાં જરા વ સંકોચ થયો ન હતો ધાર્મિક ઝઘડા રથૂન ઝઘડાઓમાં હજી પરિશ્રમ પામતા ન હતા અને ઝઘડાની ધગી કથાઓ દતકથાઓના અતિકથન હોય છે બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિયના શ્રેષ્ઠત્વ ઝઘડાની કુદ્ર સંભાવના કરતા એ યુગનું જૌહિક સાયદ્ય જ આવા માર્ગોની ઉત્પત્તિમાં કાચુરૂપ ગરૂ શકાય આશ્ચર્યિક જેવા અન્ય વેદનિરોધી માર્ગો પણ તે સમયમાં જગ્યા હતા જે ઝડપથી લુપ્ત પણ ચર્ચિત ગયા હતા

વેદને વળગી રહેલા બહિષ્કૃતમાર્ગો

પરંતુ વદિક માર્ગને-વેદને-શ્વિગને કેન્દ્રમાં ગણી વૈદિક કર્મ-કાણ્ડની વિપુલતા તથા રમોની હિસક કૂરતાને ગાળી કાઢી પ્રગ્નને વધારે સાત્ત્વિક અને વધારે બર્મિલ માર્ગે વાળતાર ખીજા બે ધર્મ માર્ગો આ જ અરસામાં અસ્તિત્વમાં આ-આ એમને લીધે આર્યોને

વૈદિક માર્ગ જીવંત રહ્યો, બૌદ્ધ-જૈનમાર્ગ તરફનાં આકર્ષણ ઘટવાનું એમાં સાધન બિંબું થયું અને ભવિષ્યમાં જળરજ્જત મુસ્લિમ સંસ્કૃતિ સાથે થયેલી અચકામણના યુગમાં આર્યવૈદિક ધર્મ એમના બધ વડે જીવંત રહી શક્યો. એ બે માર્ગ તે ભાગવત અને શૈવ સંપ્રદાય. ભાગવતધર્મે ભાવિ વૈષ્ણવપંથોનાં બીજ રોપ્યાં અને શૈવ સંપ્રદાયે વૈદિક કર્મકાણ્ડનું ગાંભીર્ય માત્ર સાચવી અદ્વૈતમાર્ગનો ચીત્રો પાડી આપ્યો, જેમાંથી કુમારિલ અને શંકરે બૌદ્ધ માર્ગનું અસ્તિત્વ ભારત માટે લગલગ નિરર્થક બનાવી દીધું. વૈદિક મિત્ર, વિષ્ણુ તથા સૂર્ય દેવમાંથી વિષ્ણુ-હરિની કલ્પનાએ દેવત્વની શ્રેષ્ઠતા ક્ષન્દ્રમાંથી અગગી કરી અને અવતારની માન્યતામાંથી મહાભારતના પુરુષશ્રેષ્ઠ યાદવ કૃષ્ણનું વ્યક્તિત્વ જનતાના હૃદયને એટલું ગમી ગયું કે તેની ભક્તિ એ ભાગવતધર્મનો મુખ્ય સિદ્ધાંત બની રહી. મથુરાના યાદવો-સાત્વતોએ આ ભાગવતધર્મનો પ્રચાર કર્યો એવી પણ એક માન્યતા છે. જ્ઞાતિસંસ્થાને સ્ત્રીકાર્યો છતાં તેનાથી પર જતો આ ભક્તિમાર્ગ પ્રાચીનકાળે તો પરદેશીઓને પણ પોતાના માર્ગમાં બેળવી દેતો હતો. પરદેશી વિજેતાઓ જોતજોતામાં પોતાને 'પરમ ભાગવત' કહેવડાવતા થઈ જતા હતા.

ભાગવદ્ગીતા

કૃષ્ણનું વિચિત્ર અને વૈશિષ્ટ્યભર્યું જીવન એક યોગીનું-એક દિલમૂઠનું જીવન પણ હતું એ કોઈ રખે ભૂલે. વૈદિક વાચાળતાનો અણગમો અતુલવતી જનતાને ગીતા દ્વારા કૃષ્ણે આર્યસંસ્કૃતિમાં રહેલા હાર્દનો એવો અદ્ભુત બોધ કર્યો કે જેમાં સામ્ય, યોગ, કર્મ, સંન્યાસ, ભક્તિ અને તંત્ર વચ્ચે મુંચવાતા માનસને અદ્ભુત પ્રકાશ મળી ગયો. એ પ્રકાશને લીધે અનેકાનેક શંકાઓનું નિરાકરણ થઈ ગયું, વિવિધ વિચારસરણીઓ વચ્ચે દેખાતા બાહ્ય ભેદો ઊકલી ગયા, દુઃખ અને કલેશમય ગણાતા જીવનમાં ઉત્સાહ આપ્યો, કળની આશા વગરના કર્મને મહત્ત્વ મળ્યું, મૃત્યુ જેવો અપરિહાર્ય પ્રસંગ શોકને

યોગ્ય નથી એવું વીરત્વ મંબોધાયું, ઈશ્વરના કર્તૃત્વ વિષેના ખ્યાલો સ્પષ્ટ થયા અને ઉપનિષદોમાં વેરાવતું જ્ઞાન અધિત અને સંગઠિત બની નહું ઉપનિષદના માગે ઉપ ગણાતા કૃષ્ણે કરેલા ભાગવદ્ગીતા અથડું મદદના આર્યમંડૂતિમાં વેદ નેટલુ જ છે અને વેદ કરતા પાણુ ભાગનીય સમાજના નિત્ય ડવનને વધારે પ્રાગદ્યથી સ્પર્શી ગયું છે. ભાગતને યવગજ મેળવી આપનાર મહાપુરુષ ગાંધી ગીતાઅભ્યાસી હતા એ જૂની શકાય એમ નથી. વેદમાં ભાગનીય સંસ્કૃતિના આદ્ય ધડકા છે; ઉપનિષદમાં આર્યસંસ્કૃતિના જીઆમાં જાયા ઉડુવનો છે; એ ઉડુવનોમાંથી વેદવિરોધી જના આર્યસંસ્કૃતિના આચાર વિચારની વિશુદ્ધિ અને વ્વાતંચ સાચવી ગખતા જડખોર વલણોએ ખૌદ અને જનમાર્ગનું યવરૂપ ધારણુ કયું અને ભાગવત તથા શૈવમાર્ગે વેદ અને ઈશ્વરને સાચી પ્રચલિત વિચારણાઓનો એક એવો સમન્વય સાધ્યો કે જેથી આર્યસંસ્કૃતિ સજીવન રહી શકી. આ સમન્વયી સજીવન છુટી તે શ્રીમદ્ ભાગવદ્ગીતા, જે આર્યપદોમાં સર્વમાન્ય અંચ બની રહી આજના ક્રાન્તિકારી ગજકાગ્યને પણ વેગ આપી રહી છે. રાજ્યો કરતા પણ અધો વધારે મહાન સંસ્કૃતિઓ રચે છે એનું દષ્ટાત વેદ, ઉપનિષદ, ત્રિપિટક, એકાદશાગ તથા ગીતા જરૂર આપી શકશે. ઈસુ પૂર્વેની ખીજ મદી પહેલા જ ભાગવતધર્મનું માકાત્મ્ય ગ્રીકારાયુ હતું એનું પ્રમાણુ હેખીઓડોગસ નામના પરદેશી રાજ્યપ્રતિનિધિનો ભાગવત ધર્મસ્વીકાર અને ગરુડધનજનુ મદિરાઈણુ આપણને આપી ગહે એમ છે. વેદિક જડતાએ પણ અગ્રાન યર્ષ ભાગવત તથા શૈવ સંપ્રદાયોને પોતાનો જ વિકાસ ગગી લેવાનું સાચલ્ય બતાવ્યું ખરું.

શૈવ સંપ્રદાય

એ જ હશે વેદના રુદ્ર સ્વરૂપમાંથી શૈવમાર્ગનો વિકાસ થયો દેખાય છે. અનેકનેક વેદિક દેવોમાંથી વિષ્ણુ અને રુદ્ર સરખી દેવવ્યક્તિઓને અલગ પાડી યજ્ઞભાગ રોખીન ઈન્દ્રના શ્રેષ્ઠત્વથી કંટાળેલી ભાવિકતાએ નવી દેવવ્યક્તિઓમાં પગ્મ અર્થનું આરોપણુ કયું. રુદ્ર આમ તો

ઋગ્વેદમાં ગૌણ ગ્રંથાને મૂકાયલા હોવા છતાં તેમના પ્રાપ્ત અને વિનાશ-શક્તિનો સ્વીકાર થયો છે ખરો. યજુર્વેદમાં તેમની કલ્યાણકારી શક્તિ-ઓનો ઉલ્લેખ શતરુદ્રીયમાં થયેલો છે. ‘જ્યારે રુદ્રની સંહારશક્તિ સંતુષ્ટ થાય છે ત્યારે તેઓ શંભુ-વરદ, શંકર-સુખકારી અને ગિર-કલ્યાણકારી બને છે.’ રુદ્રીના આ હોદ્દા શબ્દો આ યુગમાં મુખ્યપ્રસિદ્ધ બની એક પંથના કેન્દ્રરૂપ બની ગયા. અથર્વવેદમાં વળી રુદ્રનું માદાત્મ્ય વધે છે અને સ્વેતાશ્વર ઉપનિષદમાં રુદ્ર બ્રહ્મના પર્યાય તરીકે યોજાય છે. આમ પ્રથમ તો આર્યો સમગ્રતા દેવ તરીકે શિવ પૂજનીય મને છે અને પછી તેમની આસપાસ અનેક શૈવમાર્ગો જલા થાય છે, જે ઈ. સ. પૂર્વે ૫મી સદીમાં સ્પષ્ટતા પામે છે. ભાગવત માર્ગની માફક-વિષ્ણુની માફક, કૃષ્ણ કે હર્ષિની માફક-શૈવ સંપ્રદાય ગ્રંથપાથો અને શિવ, શંકર, હરને નામે વૈદિક રુદ્રનું પૂજન નવી ઢબે શરૂ થયું. લકુલીન, લકુટીન, લકુલીશ અગર નકુલીશ નામે પ્રસિદ્ધ થયેલા શિવાવતારી મનાયલા આચાર્યે પ્રથમ શૈવ સંપ્રદાયની કીર્તિ વધારી. એ લકુલીશનું ગ્રંથાન આપણા ગુજરાતના કારવણ-કાયાવરોણમાં હતું એમ પણ કથા છે. એ ગ્રંથગ્રાની પ્રાચીનતા જાંડી શોધ માગી રહી છે. પછી તો શૈવ સંપ્રદાયના લકુલ, પાશુપત તથા મહેશ્વર સરખા વિભાગો પડ્યા અને આ યુગને અંતે તો પાશુપત, શૈવ, કાલમુખ તથા કાપાલિક નામના પેટાવિભાગોમાં એ માર્ગ વહેંચાઈ પથો.

શિવપૂજન

અશોક સરખા મહાન બૌદ્ધ રાજવી કનિષ્કની પૂર્વે થયેલો કુશાન રાજવી વેમા કડફીસીસ શૈવ સંપ્રદાયી હતો. એ ઉપરથી લાગે છે કે ભાગવતમાર્ગની માફક શૈવમાર્ગ પણ પરદેશીઓને પોતાની સીમામાં બેળવી દેતો હતો. શિવપૂજન એ ચોનિલિંગ પૂજન છે એ ઉપરથી બર્મર-જંગલી યુગના શિશ્નપૂજનની છાયા પણ એમાં નિહાળવામાં આવે છે. મોહન-જોડેરામાથી-અસુરમંડૂતિમાથી-સંધુતટ સંમૂર્તિમાથી-પણ શિવલિંગ મળી આવ્યાં છે. આ લિંગપૂજા પ્રાચીન કાલનો એક

રાજ્યકુટુંબોમાં પ્રચલિત હતો એમ તક્ષશીલાના રાજવી એન્ડીઅલ્કીડેસ-
ના પ્રતિનિધિ હેનીઓડોરસે વાસુદેવ પ્રોત્થર્થે જિલા કરેલા ગરુડરતંબના
લેખ ઉપરથી સહજ જણાઈ આવે છે. મધુરા-મધ્યભારત અને
દક્ષિણમાં વાસુદેવ-સંકર્ષણ મંપ્રદાય હતો. કુશાણો પણ એક જ ધર્મ
ન હતા. પહેલો કડકીસીસ અને કનિષ્ક બૌદ્ધ; કડકીસીસ ખ્રીસ્તે અને
કુશાણ વાસુદેવ શૈવ હતા. આ આખી વસ્તુસ્થિતિ દર્શાવી આપે છે કે
ભારતની ધાર્મિક વિચારકાન્તિ લોહિયાળ નહિ પરંતુ સમન્વય ગુણ-
ધર્મ વાળી હતી અને તેનો ઝાક બહુ ઉદારતાભર્યો હતો. બૌદ્ધધર્મ
પ્રચલિત હતો એમ જે સમયને માટે આપણે કહીએ એ સમયે ખ્રીસ્ત
ધર્મનો સંપૂર્ણ અભાવ હતો એમ આપણે રખે માનીએ. માનવધર્મ-
શાસ્ત્ર-મનુસ્મૃતિ યવન, શક, પારસ અને પદ્મલેખને જિતરતા ક્ષત્રિય
તરીકે ગણાવતી હોય ત્યારે આપણે એમને પરદેશી કહી એમને વિજયી
ગણાવ્યા જ કરીએ એવો ઇતિહાસ હવે દષ્ટિફેર માગે છે. વળી કોઈ પણ
માર્ગની નિશ્ચિત તારીખ તિથિ સાથેની સીમા ઉપજાવવી એ પથ
સર્વધર્માનુરાગી ભારતીય સંસ્કૃતિ માટે શક્ય નથી.

ધર્મમાર્ગોનું સહજીવન

ગુપ્તયુગથી મુસ્લિમયુગના ઉદય સુધીનાં લગભગ હજાર વર્ષના
ગાળાની વિચારકાન્તિ સમજવી હોય તો આપણે ટૂંકમાં એટલું જ
કહી શકીએ કે ઉપર વર્ણવેલાં તરવે. ભારતીય જીવનમાં વધારે
હોડા પ્રવેશ ક્યે જતા હતા. ઈ. સ. પૂર્વના પુખ્તમિત્રથી શરૂ થયેલું
વેદિક પુનરુત્થાન વધતું વધતું ગુપ્તોના યુગમાંપૂર્ણ કળાએ પહોંચ્યું.
એ સમયના ધણા વિજ્ઞાન રાજવી-એમને પરદેશી ગણા કે રવદેશી
-કા તો શૈવ હોય કે કા તો ભાગવત હોય. યજુર્વાગાદિ હિંસક
દામે ચતા ખર, છતાં એ ઘટના ઘટતી ચાલ્યા કરી અને વૈદિક
માર્ગમાં ભક્તિની જીર્ણોદ્ધતિ અને વિશુદ્ધિએ પ્રવેશ ક્યો. ભક્તિમાં
પ્રજુપ્રેમ તો ખરો જ; સાથે સાથે પ્રજુના માનવો પ્રત્યે પણ
પ્રેમ દોવો જ જોઈએ. આ યુગ યુગ સુધી અસરો ઉપજાવતી

निर्भूति - कोरीकटा (मु. म. व. न. ७५) - म. ७५५२

વિચારકાન્તિ માત્ર ફિલસૂફી કે ધર્મપૂજનની વિવિધતા અને મતસહિષ્ણુતા વિકસાવતી હતી એટલું જ નહિ; એમાંથી કલા અને સાહિત્યના પણ ધોધ વહી રહ્યા હતા એ આપણે ગમે બૂલીએ. રાજવીઓનું અનુકરણ આખી જનતા સુધી પહોંચતું અને શિલાલેખો તથા સાહિત્યમાં અનેક એવા યુગવા મળે છે કે જેમાં વૈષ્ણવ રાજવી શૈવ અને બૌદ્ધ અમલદારોની નિમજ્જન કરતો હોય છે અને જૈન રાજવી બ્રાહ્મણો કે બૌદ્ધોને નોકરીમાં બિરદાવતો હોય છે. ગુપ્તયુગમાં વિવિધ માર્ગો પ્રવર્તતા હતા અને જનમમાજના ઉત્તર માનસને ધાત્તા હતા. એ જ યુગમાં બૌદ્ધવિચારધાગને સામર્થ્ય આપતા અસંગ, વસુખધુ, કુમારજીવ અને દિગ્તાગ સગ્રખા ફિલસૂફી પણ પ્રતિષ્ઠા પામી રહ્યા હતા. બૌદ્ધ, શૈવ અને વૈષ્ણવ ગજકુટુંબોમાં અરસપગસ લગ્નો પણ થતા - અને એ જ પ્રમાણે સમાજમાં પણ બનતું. વજ્રવર્ન સરખા બૌદ્ધ તંત્રમાર્ગે વિકાસ પામી શૈવ અને શાકત માર્ગના ભેદ અનિશય હળવા બનાવી દીધા જૈન મત બગાળી ગુજરાત અને કન્નડ પ્રદેશમાં ખીંચતો રહ્યો છે, જેની હુએનમગે પણ નોંધ લીધી છે. વાતાપીના આલુકચો અને માન્યખેટના ગણદુટ્ટોમાં જૈનમત પ્રત્યે સહભાવ હતો. આલુકચ વિજયાદિત્ય (ઈ. સ. ૬૮૦ થી ૬૯૦)નો ગુરુ એક દિગંબર જૈન હતો. ગણદુટ્ટોનો મહાન અમેઘવર્ષ (ઈ. મ. ૮૧૫ થી ૮૭૭) જૈનમતનો મોટો પોષક હતો કલ્યાણનો ખીજ્જત કવચૂરી (ઈ. સ. ૧૧૫૬ થી ૧૧૬૭) અને ગુજરાતનો કુમારપાળ આલુકચ (ઈ. સ. ૧૧૪૩ થી ૧૧૭૨) એ બન્નેએ જૈન માર્ગ શ્રીકાર્પો પણ હતો એમ કહેવાય છે જૈન કુમાર પાળે જૈનગુરુ હેમચન્દ્રની સૂચના અનુસાર સોમનાથના શિવાલયનો ઝોર્જોદ્ધાર પણ કર્યો હતો. આ પરિસ્થિતિ ધાર્મિક અધ્યાત્મની સૂચક છે કે ધાર્મિક સહિષ્ણુતા અને સમન્વયની સૂચક છે એ આજની ભારતીય સંસ્કૃતિની ઉદાગતા પણ નક્કી કરી શકે એમ છે. ખીજ્જત કવચૂરીનો મત્રી તે બમવ જેજે શૈવ સિંગાયન પંથની ગ્થાપના કરી અનન્ય, વૈદિકમાર્ગ વૈષ્ણવ અને શૈવ

૭ ગે રંગાર્થ વધારે વ્યાપકતા ધારણ કરી રહ્યો એ સાચું.

મેહન-બે-હેરોનો યોગી અને વૈદિક રુદ્ર મુખેને સર્જાતિ શિવ - શંકર-ની આકૃતિએ ગુપ્તયુગમાં પણ અનેક અનુયાયીઓ મેળવ્યા હતા. ગુપ્ત અને ગુપ્તપશ્ચાત ઉલ્લેખોમાં શૈવ-પાશુપત આચાર્યોના ઘણા ઉલ્લેખો મળી આવે છે. શિવાલેખોમાં જ નહિ પણ માહિત્ય અથોમાં પણ એ ઉલ્લેખો આવેલા છે. વગલમિહોર, બ્રહ્મભટ્ટ, મહેન્દ્ર-વર્માન પલ્લવ અને ચીની મુસાફર હુએનસાંગના લખાણો પાશુપત શૈવોનો ન્ખણ નિર્દેશ કરે છે. ઈન્દુની છત્રી અને સાતમી મદીમાં શૈવ સંપ્રદાય ઉત્તર ભાગતમાં બહુ મહત્વ ધારણ કરી ગયો હતો. શૈવ સંપ્રદાયનું પાવન કરનાર એ યુગના ઝેટલા વ લડરીર રાજવીઓ હતા. પગ્દેશી હથેતીકે વગોવાયયો મિહીંગુલ, ચરોધર્મન, શશાન્ક અને હર્ષ સરખા સમ્રાટો શૈવ હતા. ઉદ્યોતકે નામનો પ્રખર પાશુપત આચાર્ય પણ આ જ યુગમાં જર્વ ગયો. પરંતુ એ સર્વમાં સુપ્રસિદ્ધ શકગચાર્યનું નામ મોખરે આવે એમ છે. શકગચાર્યને માત્ર શૈવ કહેના એ બગબર નયી એ પ્રખર વેદાન્તી ભાગીય સંસ્કૃતિનું અણુમોલ રતન. વેદાન્ત અને સંન્યાસી સંગ્રહ તથા ચાર પીરોની ગ્રાપના દ્વારા શંકરે બૌદ્ધ-માર્ગને નિરર્થક બનાવો વૈદિક સંસ્કૃતિમાં નવું ચેતન રેડયું. એમના અનુયાયીઓનો ઝોક શિવપૂજન તરફ ખરો. આઠમી મદીમાં શકગ-દિમ્બિજય મૂકી શકાય-જે યુગમાં છૂલાને સિવમાં પ્રથમ પગલા ચાલ્યા. એ પછી શકનો પ્રભાવ લાખા કાળ સુધી ચાલ્યો. ઉત્તરે રાજમીમાં પણ સમર્થ શૈવચાર્યો થયા અને તામીલ તથા કન્નડ પ્રદેશોમાં પણ શૈવ મહિમા ચાલુ ગયો. એનો ઊર્મિતત્વિદામ બાગમી મીના વીંગ શૈવ સંપ્રદાયમાં થયો, જેનો સ્થાપક બસવ એક સમર્થ સંસારમુધાગક તરીકે પણ ગણી શકાય.

શાકરમતનો વિરોધ કરનાર ચમાનુજ પ્રથમ વૈષ્ણવ આચાર્ય યુગ્લામયુગની શરૂઆતમાં થયા. વૈદિક કર્મકાંડને યુક્તોના યુગમાં જોર મળ્યું. યજુને મહત્વ મળતા મીમંસકો જો ઉપર આધ્યા અને તેમાં

ર સ્વામી, પ્રભાકર અને કુમારિલ સરખા સમર્થ મીમાંસકોએ કર્મ-
ક્રમે પુષ્ટ કરવા ઉપગત બૌદ્ધમતના અંડનની પ્રવૃત્તિ આદરી વૈદિક-
ર્મને વિશ્વયો બનાવવામાં સરમ કાળો આપ્યો ગણાય. કુમારિલ
કરના પરિશ્રમથી કાળે વૃદ્ધ થઈ ગયા હતા અને તેમના શિષ્ય મંડન-
શ્ર અને શંકરાચાર્ય વચ્ચેનો શાસ્ત્રાર્થ ભારતીય સંસ્કૃતિનો એક
નિર્ણય કવિત્વમય પ્રસંગ બની ગયો છે. કર્મકાષ્ઠ આજ પર્યં ત આપુ
પરંતુ એની મર્યાદા સમગ્ર ગર્ભ અને ગુપ્તો પડી અશ્વમેધ ચર તો
ન અદૃશ્ય જ થઈ ગયો છે. કર્મકાષ્ઠે વૈદિકમાર્ગની બાહ્ય આકૃતિ
બળવામાં ઠીક ઠીક લાગ લીધો ગણી શકાય

ગુપ્તયુગના શિલાલેખોમાં વૈષ્ણવ મંત્રદાયના આચાર્યોના નામ
બળ મડના હોય છે. ગુપ્ત રાજવીઓ પોતે જ વૈષ્ણવો હતા હર્ષના
મમાં બાણભટ્ટ વૈષ્ણવોના એ મંત્રદાયનું વર્ણન આપે છે: વામદેવ
કન ભાગવતોતું અને નાગવશ્ય ભક્ત પાચરાત્રોતું. વાનાપીના
કયાય આત્મકથ ગગ્નઓ ભાગવતમાર્ગી હતા. બદામીની મુખસિદ્ધ
ર્તિઓ છત્રી સદીના દક્ષિણની ભાગવતવર્મપ્રિયતા વર્ણવાં બળ છે.
ભાગવતપુગણમાં તામીલ દેશ ખામ ભાગવતભક્તોનો પ્રદેશ ગણાયો છે.
ભાતમી-આઠમી મદીના વાણુનભક્ત અવવારો મુખસિદ્ધ છે એમને પગને
માચાર્યો ઉદ્ધભાષ્યા, જેમાના નાથમુનિ, ચામુનાચાર્ય અને ગમાનુજ
વૈષ્ણવ છે ગમાનુજનો નિશિષ્ટાદત શ કરના કેવલાદૃતની મામે ઉદ્ધભાષ્યા
તો, અને તેમના અનુયાયીઓ શ્રી રાધા અને નામે ઓળખાય છે ગમાનુજ
રાજીના મધનાચાર્યે તો દ્વૈતવાદને જ મમર્થન આપી ભક્ત અને ઈશ્વરની
વેભિન્નતામાં ભક્તિમાર્ગને બળ આપ્યું અને વલ્લભાચાર્ય ન વધાર્યું.

મધ્વામના ગયાથી નિવાસ પદેના ભારતીય વિચારગ્રન્થો ખામ
વિધવિધ માર્ગે વહેતી હોના છતાં ભારતીય સંસ્કૃતિના વિશાળ ત્રોતને
પોષતી ભારતીયમાનવતાને ધડતી હતી. ગોદ, લેન, સૌર, વૈષ્ણવ,
અને શાકનમાર્ગની પ્રવૃત્તિકાઓમાં એ દુનિયાને શક્ય એટલા જિંદ્યા
વિચાર અને વિભિન્નતા સાધી શક્યા હતા. એના વાણુતાણમાં

૩૨૪ : ભારતીય સંસ્કૃતિ

ધણતી સમાજરચના આપણે આજ માનીએ છીએ એવી બધીયા-
ન હતી—જે કે એના ચોક્કસ રચાતા હતા ખરા.

યજુની વૈદિક વેદીરચના સાથે મદિરા અને મૂર્તિઓ હોવાને
સહય કદાપી શકાય છે શતપથ બ્રાહ્મણમાં મદિરાનો ઉલ્લેખ છે
પરંતુ એમાં મૂર્તિઓ હતી કે કેમ એ ચોક્કસ થતું નથી. મહાભારત-
રામાયણમાં મદિરા અને મૂર્તિઓના ઉલ્લેખ સ્પષ્ટ મળી આવે છે
બૌદ્ધમાર્ગના ચૈત્યો અને વૈદિકમાર્ગના મદિરા પણ ધીમે ધીમે રચાવ
લાગ્યા અને મૌર્યકાળથી શરૂ થયેલી કળા અદ્ભુત વિકાસ પામતી
શુભોના યુગથી ઇસ્લામયુગ સુધીમાં તે અવનવા કલાશિખરો સર્જ
કરી ચૂકી હતી બુદ્ધિ અને ઊર્મિને પ્રદર્શિત કરતા દર્શનો અને
સાહિત્યકથાની માફક વિવિધતા, ગ્રીણવટ, નકશી અને લઘ્યતાની
પરખા સરખી કલાકૃતિઓ સર્જનાર આ વિચારકાન્તિ અનેક
વિચારકાન્તિનું વૈવિધ્ય આપણને બતાવી શકશે. અહીં તે આછા
ઘતિહાસને દોરે વળગી ભારતીય સંસ્કૃતિને વિવિધતા અને બળ
આપતી ધર્મ અને ફિલસૂફીની કાન્તિની આખી કરવાની રહે છે

આમ ભારતીય સંસ્કૃતિમાં માન્યતાના, સિદ્ધાન્તના, આચારના
પલટા આવે જતા હતા તેમજ ધર્મને અંગે, ધાર્મિક મતબદ્ધને
અંગે અથવા પરિવર્તને અંગે સુદ્ધી થયા હોય એવું કાઠ જણાતું
નથી. અલગત જોગદાર ટીકાઓ અને હિંમતવાદ જરૂર થતા હતા,
પરંતુ વર્ણાશ્રમી વૈદિકમાર્ગ, ઈશ્વરને બાજુએ મૂકવા છતાં સદાચાર
ઉપર ભાર મૂકતા જૈન અને બૌદ્ધમાર્ગ, યજુર્વાગ્યાદિને રચાને ભકિતના
સાત્ત્વિક નિધિ પ્રમોદિતો ભાગવતપંથ તથા વૈદિક રૂઢિતુ ગાંધીય
સાચવીને કલ્યાણમારી શિનમાં ઉપસાવતો શૈવપંથ સાથે સાથે રાજ-
કીય કે સામાજિક ધર્મણુ ઉપજન્મ્યા સિવાય, આર્યસંસ્કૃતિની રૂપાળી
કચારીઓ ઉપજન્મતા હતા. આર્યસંસ્કૃતિમાં ધર્મજડતા બિપજ હશે,
પરંતુ ધર્મજનન નહિ જેવું. આર્યસંસ્કૃતિની ઉદારતા નિર્જનના
નથી, એ સંસ્કારદીધી માનવના છે.

વિચારક્રાન્તિની અસર

ઘણા સાંખ્યા કાળ સુધી વૈદિક, બૌદ્ધ, જૈન અને શૈવ-ભાગ-
તમત સાથે સાથે વિકસતા રહ્યા, અરસપરસ સિદ્ધાન્તો અને વિધિની
આપણે કરતા રહ્યા અને એકબીજામાં સમાવાનો પ્રયત્ન થતો રહ્યો.
ન્યાય, વ્યાકરણ, યોગ અને વિજ્ઞાનની વિશિષ્ટ પ્રણાલિકાઓ પણ
જન્મી. વિચારસ્વાતંત્ર્યથી અવનવી ચમક શુદ્ધમહાવીરના જન્મથી
તે ગ્રુપ્તકાળ સુધી ભારતીય સંસ્કૃતિના માનસને ઘડી રહી હતી. એ
વિચારસ્વાતંત્ર્યમાં ધર્મશ્રેણીની માન્યતા પણ હતી અને ધર્મશ્રેણીના ઇન્કાર
પણ હતો; ધર્મની હિંસકભાવના પણ હતી અને વનરપતિ સુધીના
જીવનની અહિંસાનો પણ આગ્રહ હતો. પુનર્જન્મ અને કર્મની
ભાવના જીવનની અનેક વિચિત્રતાને સમજાવવાના ક્રમમાં મૂકતી હતી.
અને આમ ભારતીય સંસ્કૃતિના માનસની ઉદારતા વિચારપ્રદેશે ધડાચે
જતી. વિચારનાં ઉત્કૃષ્ટોની લબ્ધતા અને તેમનું 'જંડખોરપણું' ભાર-
તીય વિચારસરણી સગ્રુપું બીજે ભાગ્યે જ મળે, અને જનાં એ
સ્વાતંત્ર્ય માનવતાને હિંસા માર્ગે પ્રગતિ કલાવતું હતું એ એની
વિશિષ્ટતા. જૈનોનાં શીલ વૈદિકયોગનાં યમનિયમરૂપ અંગ બની ગયાં
અને અહિંસા વૈદિકમાર્ગે પણ પોતાની કરી લીધી.

[૨]

સમાજમાં વહી રહેલા વિચારપ્રવાહો

એક સંસ્કાર અનુમાન

બૌદ્ધમાર્ગને ભારતગ્યાપી, લગભગ ત્રિખંડગ્યાપી બનાવવામાં
મહારાજ અરોડનો કેવડો મોટો ફાળો હતો તે આપણે જોઈ શક્યા.
બૌદ્ધધર્મની દીક્ષા લીધા પછી અરોડે ગજકારણુમાયી શુદ્ધને તિલાં-
જલિ આપી એ પ્રસંગ વીસમી સદીના ગાંધીયુગનું અમરણ આપે
છે. જનાં આજ સુધી ભારતના કોઈ પણ સમ્રાટે પ્રાપ્ત નહોતું કયું
એવું મોટું સામ્રાજ્ય અરોડે મેળવ્યું અને ટકાવ્યું. સિકંદર, સીઝર

૩૨૬ : ભારતીય સંસ્કૃતિ

મરખા પેદાઓની હિંસક વિશ્વવિજયી ઇર્ષા તેને ન મળી એ ખરું, છતાં મૌર્યવંશીય રાજાઓ અને ખાસ કરી અશોકે ધાર્મિક હોત તો સિકંદર અને ગ્રીકોની માફક તેમણે એશિયા-યુરોપનો વિજય સાધ્યો હોત; નિદાન તેવો પ્રવાન કયો હોત. વિશ્વવિજયી કહેવાતા કયા સૈનિકે વિશ્વવિજય તેના સાચા અર્થમાં આજ સુધી કયો છે? સિકંદરથી માડી હિટલર સુધી? ગ્રીકો-રોમનોને વિજિતાર આપતા ગ્રીક સંન્યને અંદ્રગુપ્ત મૌર્યે એલ્યુકસ નીકાટર સામે કરાવ્યું હતું એ જાણીતી વાત છે. એવા કેળવાયેલાં સૈન્ય અને વ્યૂહરચનાના વાગસ અશોકને વિશ્વવિજય જનક મોથો ન જ લાગત. પરંતુ આજ સુધીના ઇતિહાસમાં ન જડે એવો એક અહિંસક વિજય અશોકે મેળવ્યો, જેથી બૌદ્ધમાર્ગના અસર એશિયા, યુરોપ અને આફ્રિકા એ ત્રણેય ખંડના જાણીતા વિજિતાર ઉપર વ્યાપી મર્ઝ, યુદ્ધ દ્વારા સંસ્કૃતિ વિઠસાવવાના પ્રયોગો કરતાં આ કર્મ જુદો જ પ્રયોગ હતો. આર્યમ સંસ્કૃતિના એક ભવ્ય ભાવિ પ્રયોગરૂપ ગાંધીયુગના અહિંસક યુદ્ધનો એ યુરોપમાં પ્રયોગ હતો એમ કહી શકાય. અને સભવિત છે કે બહુ નજીકનું ભાવિ યુદ્ધપ્રયોગોની નિષ્ફળતા નિહાળી યુદ્ધને—હિંસાને—માનવજાતની એવકૂશીનો પારાવાર માની અશોકના અહિંસક ચક્રવર્તી પદ તરફ અથવા ગાંધીની અહિંસક યુદ્ધરચના તરફ વધારે ભાવથી અને વધારે શ્રદ્ધાથી નિહાળે અને અશોકને એક સફળ ગાંધી તરીકે સિકંદર અને ગ્રીકોની ઉપર ધ્યાન આપે.

ભારતીય બુદ્ધગા

અશોક પછી મૌર્યવંશીય સામ્રાજ્ય નગણું પડ્યું, એમાં અહિંસાને કાળજીરૂપ ગણવામાં આવે છે. સામ્રાજ્યનું જે થયું તે ખરું! પરંતુ બૌદ્ધધર્મ અશોકના સમયથી લાતનો એક મહાન ધર્મમાર્ગ બની રહ્યો અને તેની વ્યાપકતા ભારતની બહાર વિખંડમાં ફેલાઈ. અશોક પછીના રાજાઓની નિર્જાનના યુગમાં ભારત બંદારથી ચંદી આવતી કહેવાતી પ્રજાઓ અને સેનાપતિઓ ભારત ઉપર ચંદાઈ

કગ્તા પહેલા જ કા તો ભારતીય ધર્મના અનુયાયીઓ ૦. II ચૂક્યા હોય અગર પોતાનું રાજ્ય સ્થાપતા બરોગર ભારતીય ધર્મને સ્વીકારવામાં જ તેમણે પોતાના ગણ્યની સલામતી જોઈ હોય એમ સતત બન્યું છે મિનેન્ડર જેવો ગ્રીક વિજેતા ઈસ. પૂર્વની બીજી સદીના મધ્યકાળે (ઈસ. પૂર્વે ૧૬૫ થી ૧૫૦) મિનીન્ડ બની જૌદધર્મના મહત્વનું સ્થાન પામે, કુશાણ કડકીંગીસ શિવમાર્ગી બને તથા કનિષ્ક મહાયાન જૌદધર્મનો સ્વીકાર કરી તેનામાં નવું જીવન રેડે એ પરિસ્થિતિ બહુ મુશ્કેલ છે, અને આજ સુધી નહિ થયેલા એવા ઘણા અનુમાનોની અને અભ્યાસોની શક્યતાઓ બની કચે છે ભારતની ભૂમિગત સીમા ખરેખર આજ મમળાય છે તેટલી જ હતી કે તેથી વધારે? શક, કુશાણ અને ગ્રીક ગજવીઓનો વિચાર કગ્તા ધરાનની સગદર સુધી ભારતની સરહદ લગાવેથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ. ઉત્તરનો ભાગ અને ત્યાંથી લઈને મધ્ય એશિયાનો મોટો વિસ્તાર કદાચ ભારતની સીમામાં હોય એવું પણ સભવ છે કારણકે નો ઉત્તરના અને મધ્ય એશિયામાં મળી આવતા આર્યમંત્રીના અવશેષો આપણને એ મીમાની શક્યતા તરફ દોરે છે પૂર્વે પેસિફિક મહાસાગર સુધી આર્ય રાજ્યો હતા અને આર્યમંત્રી તે હજી પણ છે એ જોતા ભારતની ભૌગોલિક સીમાનો પૂર્વકાલીન વિસ્તાર ઘણું લાંબો સુધી લઈ જઈ શકાય એમ છે આ પ્રશ્ન આખા એશિયાખંડનો બિડો અભ્યાસ માટે છે

પરદેશી વિજયી જાતિઓ કલ્પના

પહેલો પારસીઓ, ગ્રીક પારથિયન, શક, કુશાણ અને હાપ્તનામની જાતિઓ પરદેશી તરીકે ભારત ઉપર ચઢી આવી અને ભારતને અનેક પરાજયોનો અનુભવ કરાવ્યો, એવું ઠસાવવાની આજ સુધીની ઐતિહાસિક પદ્ધતિ પણ ફરી અભ્યાસ અને વિચારણા માગી લે છે ગ્રીક રાજ્યકર્તાઓના સિક્કા ઉપર એક પાસ ગ્રીક સંસ્કૃતિનું ચિહ્ન દેખાતું હોય અને બીજી પાસ અગોકનું ધર્મચક્ર

[illegible]

બૌદ્ધમાર્ગમાં આટલું

મૌર્યસામ્રાજ્ય અને કૃષ્ણનસામ્રાજ્ય વચ્ચેની તેમ જ ત્યાર પછીની ધર્મપરિચિન્તિતો ખ્યાલ હિપગની વિચારસરગ્રીને પ્રેરી રહ્યો છે અશોકે વિન્નાગેનો જૌદ્ધમાર્ગ લાલચમાં મુખ્ય ધર્મ જરૂર હતો પરંતુ માથે સાથે જૌદ્ધમાર્ગની સરસાર્થ કરતા અન્ય માર્ગો વૈદિક અને જૈન ન હતા એમ કહી શકાય નહિ રાજવશોમાં પણ જૌદ્ધ જૈન અને વૈદિકમાર્ગના સ્વીકારની વચ્ચેની ચાલ્યા પ્રતી હતા નદવશને જૈનમાર્ગ તરફ પક્ષપાત હતો મગધ રાજ્યને કટોકટી માર નાર ઈ સ પૂર્વે ૧૭૮ના અરસામાં થયેલો ખારવેલ જૈન હતો એ આપણે જોયું િસની નોંધ સદીના અત્યંત પાગમી સદીના અત

સુધીના ગુપ્ત સામ્રાજ્યમાં વૈદિકમાર્ગને ખૂબ ઉત્તેજન મળ્યું અને તે કે બૌદ્ધ કે જૈનમાર્ગ પ્રત્યે કોઈ પણ પ્રકારનો કડક વિરોધ અમર તેને દાખી દેવાની રાજ્યપ્રવૃત્તિ ચાલતી ન હતી, છતાં સામ્રાજ્યનો રાજ્યાશ્રય ધર્મવિસ્તારમાં જરૂર સહાયક થઈ પડ્યો. મીઠામિનાન્ડુ અને કુશાણ કનિષ્ક એ બંનેએ બૌદ્ધધર્મનો સ્વીકાર કરીને તેને ખૂબ વેગ આપ્યો હતો. કનિષ્કે તો અશ્વમેધ અને નાગાર્જુન-સંગ્રામ મહાસમર્થ બૌદ્ધ વિદ્વાનોની મદાયતાથી પોતાના રાજ્ય-વિસ્તારની સાથે સાથે બૌદ્ધમાર્ગને મધ્ય એશિયામાં વિસ્તાર્યો અને સ્થિર કર્યો કનિષ્કે ઈ.સ. ૭૮ની આસપાસ યર્ષ ગયો અશોક પછી બૌદ્ધમાર્ગમાં ભગતી લાગી તેને સમગ્ર એશિયાખંડમાં ફેલાવનાર પણ એ જ રાજની ગુપ્ત સામ્રાજ્ય કાળે વૈદિકમાર્ગને આશ્રય મળ્યો એ સમયે પુરાણો અને મહાભાગત છેલ્લું સ્વરૂપ ધારણ કરી ચૂક્યા કાલિદાસ સંસ્કૃત વિદ્વાનો પણ વૈદિકમાર્ગનું અવલંબન કરતા હતા બૌદ્ધમાર્ગમાં હીનયાન અને મહાયાન સંસ્કૃતિ એ મહા-ત્વના વિભાગો પડી ગયા અને મહાયાને શુદ્ધમાં દેવત્વ કદાપી ભારે મૂર્તિપૂજનો દ્વારે ધર્મક્રિયામાં દાખલ કર્યો જેને લઈને ધર્મતત્ત્વને બદલે ધર્મઆચાર તરફ અને કર્મકાણ્ડ તરફ બૌદ્ધોનું પણ વલણ વધવા માડ્યું વૈદિકમાર્ગ પાળનારા રાજવીઓએ અશ્વમેધ સંસ્કૃતિનો શરૂ કર્યો બૌદ્ધ મઠ, મંદિરો તથા સંઘોને દાન આપવામાં આવતા હતા છતાં હવે ધીમે ધીમે દાનનું વલણ વૈદિક બ્રાહ્મણો તરફ વધારે વળ્યું અને પાંચમી મહાના અતમા તો શિવમાર્ગી હજોએ ભારતનું ઉપર ધસારો કરી ઉત્તર ભારતમાં બૌદ્ધમાર્ગ ઉપર જબ્બજબ્બત પ્રકારે કર્યો આ હજો હુમલો કરતા પહેલાં જ વૈદિકમાર્ગની ચૂક્યા હતા, એટલે ખરેખર તેમને પરદેની જગલી ધાડા માનવા કે આજની ભારતીય સરહદ બહારના તે સમયના પશ્ચિમ ભારત દુકાડમાં વસતા ભારતવાસીઓ માનના એ પ્રશ્ન ઉપર વધારે વિચાર થવાની જરૂર છે બગાળ અને બિહારના પાલ રાજવી-

ઝોઝે બૌદ્ધમાર્ગને છેલ્લામા છેલ્લું પોપચુ આપ્યું તે પહેલા સાતમી સદીમા હર્ષવર્ધનને જાને વૈદિક દેવા છતા બૌદ્ધમાર્ગને ઘણું ભારે ઉત્તેજન આપ્યું હતું. એક કથા તો એવી છે કે કનેજ અને પ્રયાગમા હર્ષ ધર્મમળાઓ ભગતો, ધર્મચર્યાઓ કરાવતો અને સર્વ ધર્મીઓને ભારે દાન આપતો છતા એનું વલણ પાછલા ભાગમા બૌદ્ધમાર્ગ તરફ વધારે નમતું લેઈ ચાલ્યોએ તેની કલ્પા કરવાનું પણ કાવતરું કરાવ્યું હતું એમ બૌદ્ધમાર્ગીઓ કહે છે। ચીની યાનાણુ હ્યુએનમગની ઘાળી મુસાફરી હર્ષના જ રાજ્યમા થઈ હતી અને હર્ષ હ્યુએનમગને મિત્ર ગણી તેનું અત્યંત બહુમાન કરતો હતો. અન્ય માર્ગો સાથે બૌદ્ધમાર્ગ માત્રમી સદીના હિંદમા કીક વીક ફલાયેનો હતો એ વાત સાચી; પરંતુ ત્યારે સેકડા બૌદ્ધમં, મંદિરો ઉજાડ થઈ ગયા હતા, અને વાયવ્ય સગહદ ઉપર બૌદ્ધમાર્ગ ઝડપથી લુપ્ત થઈ જતો હતો. એના ચિહ્નો એ ચીની મુસાફરે નોંધ્યા છે જેનો અને વૈદિકો સાથે બૌદ્ધોને થતા વાદવિવાદના પણ અનેક દૃષ્ટાંતો નોંધાયા છે ધીમે ધીમે બૌદ્ધમાર્ગમા પણ ઘણા અનાચારો અને વહેમો પ્રવેશ પામી ચૂક્યા હતા અને શુદ્ધ આર્યસંસ્કૃતિમા દાખલ કરતી વિગુહિ મંત્ર તન, જાદુ અને અટપટી પૂજનવિધિથી ડહોળાઈ ગઈ હતી જેનમાર્ગ પોતાનું અર્થાદિત વર્ચરન જાળવી રાખતો હતો અને વૈદિકમાર્ગ ઉપર દર્શાવે તેમ રાજમાથવ અને પિકાનોના પ્રયત્નો વડ નવી સજ્જની પ્રાપ્ત કરતો હતો બૌદ્ધોમંદ પ્રવેશ પામી ચૂકેલા અનાચારો ઉપર સખત પ્રહારો કરવાની હવે વૈદિકમાર્ગી અનુવાયાઓને તક મળી અને મહાભારત, ગમાયણ તથા પુરાણ વગેરે બૌદ્ધોની અતકકથા સગળી જ દેવકથા અને રાજ્ય કથાઓ વિકસાની સામાન્ય જનતાનું આકર્ષણ વૈદિકોએ કરી લીધું હતું બૌદ્ધોની વિશિષ્ટ પૂજનવિધિ સહજ દેશ્વર સાથે વૈદિકોમા પણ દાખલ થઈ શકતી હતી એટલે બૌદ્ધમાર્ગની વિશિષ્ટતા વૈદિકોએ હરી લીધી

શંકરાચાર્ય

એ જ સમયે આઠમી સદીના મધ્ય ભાગમાં કુમાગિલ ભટ્ટ નામના એક મહા સમર્થ વૈદિક મીમાસકનો ઉદય થયો અને તેમના પછી અડધી સદીમાં ભારતવર્ષના કીર્તિકળશ સગ્રામ શંકરાચાર્યનો ઉદ્ભવ થયો. કુમાગિલ ભટ્ટ અને શંકરે પોતાની કુશાગ્ર બુદ્ધિ વડે અનેક વાદવિવાદોમાં બૌદ્ધ માર્ગના મિદ્ધાતોનું ખડન કરી ભાગ્ય-વર્ષમાં વૈદિકમાર્ગની એવી સુવ્યવસ્થા ઉત્પન્ન કરી દીધી કે જેથી બૌદ્ધમાર્ગ પોતાના જન્મસ્થાન ભારતવર્ષમાંથી લગભગ ઓસરી ગયો અને ભાગ્યની સીમા બહાર જ તે જીવી શક્યો. મહાસમર્થ શંકરાચાર્યે પુનર્જીવિત કરેલી વૈદિક સંસ્કૃતિ હજી જગતભરના વિદ્વાનોનું આશ્રય બની ગઈ છે. ઉપનિષદ, બ્રહ્મસૂત્ર અને ગીતા ઉપર તેમણે સમર્થ ભાષ્ય રચી એક એવો નવીનતાભર્યો એક વૈદિક-સંસ્કૃતિને આપ્યો કે જેની દિલસૂક્ષ્મતા બૌદ્ધમતનું તત્ત્વ આપ્યું અને આપ્યું સમાર્પ ગયું અને છતાં એ દિલસૂક્ષ્મતા આખો રંગરંગ વૈદિક જ રહી શક્યો. શંકરના માયાવાદે, જીવબ્રહ્મની એકતા તથા કેવલાદૈત્યમિત્ર મુક્તિએ બૌદ્ધોના અન્યવાદને પોતામાં સમાવી દીધો. બૌદ્ધો અને જૈનોએ મૂકેલો અહિંસા પગલો ભાગ્યે જ લાગ્યો સમયથી પડોશ દાવે પણ વૈદિકમાર્ગીઓએ સ્વીકાર્યો હતો, અને શંકરાચાર્યે જ્ઞાન ઉપર વધારે ભાર મૂકી આકૃતિઓ માગતા ડર્મકાંડી વગકાંડને—હિંસાકાંડને અતિશય ગોણું અને લગભગ અનિચ્છનીય બનાવી દીધો. ભારતભગતા બ્રમણ કરી બ્રહ્મીય વર્ષની છેક નાની વયમાં શુભરી ગયેલા શંકરાચાર્યે વૈદિકસંસ્કૃતિનો જે પુનર્નિર્જય પ્રાપ્ત કર્યો એ ભારતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં પગ ભર્યો પ્રસંગ મનાવ છે. આમ, સાથે સાથે, જીવનપ્રવાહો મરખા આર્યસંસ્કૃતિમાં વહેતા બૌદ્ધ અને વૈદિકપ્રવાહો શંકરના મતમાં એકતા ધરણ કરી ગયા અને જુદો બૌદ્ધમાર્ગ ભારતવર્ષ માટે નિરર્થક બની ગયો. બુદ્ધે જે આપ્યું હતું તે સંમતી વૈદિક આર્યતામાં બેળતી દેનાર શંકરાચાર્ય વિશ્વ—

ભરના દિનમુદોમાં અજોડ છે બુદ્ધમાર્ગના ઉપકારકે તત્ત્વો પોતાની દિલમુદીમાં સમેટી લેવાથી તેમના પત્રી ચથેલી કેટલીક વિચાર ક્રાન્તિઓ શક્યને એ કાન્તે પ્રચલ્ય બુદ્ધ-ગુપ્ત બુદ્ધનું મિદુદ પણ આપે છે શકરે વધાગમાં વિષ્ણુ શિવ અને શક્તિની શુદ્ધ ઉપાસનાને ટેકો આપી સામાન્ય જનતાની ધર્મભાવનાને વિચારબળમાં મૂક્યની ન ન ખતા લક્ષિતસમૃદ્ધ બનાવી અને વૈદિકમાર્ગને ઓખડ ભારતમાં એક એવી લાવ એકના અર્પી, એવો આકાર આપ્યો કે જે એકતા અને આકાર આજ સુધી લગભગ જળવાઈ રહ્યા છે બૌદ્ધમાર્ગને ગમતા સાધુઓ અને સિષ્યઓની આવશ્યકતા અમે શકર સિષ્યઓ મગ્યો સાધુઓ અને મન્યાસીઓને પણ એક એવો વ્યવસ્થિત વર્ગ જોયો યો કે જે જીવનભર આર્થસંસ્કૃતિના પોષયમાં જ ત રહી શકે એ પ્રથા સજીવન રહી છે પરમહંસ ગમકૃપણ સ્વામી વિવેકાનંદ, રનામી ગમતીર્થ અને રમણમહર્ષિ સરખા આધુનિક સન્યાસીશ્રેષ્ઠો શરણાર્થના સેકડો વર્ષ પછીના વશજે જ કહી શકાય શકરે આપેલી છાપ ભારતીય સંસ્કૃતિમાંથી હજી સુધી જૂસાઈ નથી

ભારત બહાર જીવન્ત રહેલો બૌદ્ધમાર્ગ

આમ મુસ્લિમોના આવતા પહેલા ભારતના મોટા ભાગમાંથી બૌદ્ધમાર્ગ તો અદૃશ્ય થઈ ચૂક્યો હતો નાલંદા સરખા બિહાર-બગાળમાં આવેલા તેના બચી ગયેલા કેટલાક યાત્રુનો મુસ્લિમોએ આવી નાશ કર્યો કારણ તત્કાલીન મુસ્લિમોને મન વૈદિક આર્થ, બૌદ્ધ આર્થ અને જૈન આર્થ એક જ મૂર્તિપૂજક હિન્દુઓ હતા બૌદ્ધમાર્ગનું તેના જ જન્મસ્થાન ભારતમાં આજ નોંધપાત્ર અગ્નિતત્ત્વ નથી, જે કે તેને પુનર્જીવિત કરવાના પ્રયત્નો આજ આપે છે અને ડોક્ટર આરોડકરનો હરિજનોને બૌદ્ધમાર્ગે વાળવાનો પ્રયત્ન જાણીતો છે છતાં એ માર્ગ ત્યારે ભાગ્યતની પાડોશમાં જ નિ જીરી શક્યો નેપાળ તિમેટ યહાદેશ, લામ ચીન, જપાન, કોરિયા, મયુરિયા,

મંગોલિયા, સિયામ, હિન્દી ચીન, મલાયા, જાવા, સુમાત્રા, બોર્નિયો વિગેરે એશિયાખંડના વિવિધ પ્રદેશોમાં જૌદધર્મ સંપ્રદાય રહ્યો અને આજ જગતના મહાધર્મમાં તેનું અગ્રસ્થાન છે. વિશ્વવિખ્યાત ચંગીઝખાન જૌદમાર્ગી હતો એ રખે કોઈ શૂંકે. આમ ભારતીય સંસ્કૃતિનો જૌદમાર્ગ એ એક મહાન વિજય, અને જૌદમાર્ગને નિર્ધારક મનાવી દર્મ વૈદિકમાર્ગનું પુનરુત્થાન કરનાર શકરાચાર્ય-તેમની દ્વિધર્મી અને ધર્મપ્રવૃત્તિ સહ-આર્યસંસ્કૃતિનો ખીજો પરમવિજય પ્રાચીન ઐતિહાસિક યુગમાં માની શકાય.

વૈદિક વિચારસરણીના કેટલાંક લક્ષણો

જૌદધર્મને નિર્ધારક બનાવી હવે ભારતગતમાં વ્યાપક બનેલો વૈદિકમાર્ગ મુરિલભોના આગમનકાળે કેટલાક બાબતો લક્ષણો ધારણ કરી રહ્યો. એની એકસહ વિચારણા કરી લઈએ :

૧. તાત્ત્વિક રીતે વૈદિક સિદ્ધાંતો, માન્યતાઓ અને આચારો ઉપર આધાર રાખ્યા છતાં જૌદ અને જૈનમાર્ગ સરખી વિચાર-ત્રણીઓના કેટલાય અંશોએ આલે રહ્યા. શુદ્ધને તો આર્યમાન્યતાએ વિષ્ણુના નવમા અવતાર તરીકે સ્વીકારી લીધા અને જૈનોના ઋષભ-દેવને વિષ્ણુના ચોવીસ અવતારોમાં સ્થાન મળ્યું. અહિંસા પર પૂર્ણ ભાર વૈદિકસંસ્કૃતિમાં પણ મુકાયો.

૨. વૈષ્ણવ, શૈવ અને શાકત એવા ત્રણ વિભાગમાં આખી દેવત્વની માન્યતા વહેચાઈ ગઈ.

૩. વૈદિકમંત્રોના ઉચ્ચારણ રહ્યા ખરા, વૈદિક યજ્ઞો આધુ રહ્યા છતાં તેમનું કેન્દ્રિત મહત્ત્વ ઘસાતું જતું હતું અને મહાભારત, રામાયણ તથા પુરાણોમાંથી પ્રાપ્ત થતું લક્ષ્મીપ્રવાન ધર્મનું બળ વધારે વ્યાપક બની ગયું. વિષ્ણુ, શિવ અને શકત એ ત્રણ દેવ સર્વત્રેષ્ઠ મનાયા, જોકે સૂર્ય, ગણેશ, કુબેર, વરાહ વગેરે ની વિશિષ્ટ માન્યતાઓ જાગી ખરી અને પંચાયતન દેવપૂજામાં ચાલુ પણ રહી.

૪. કર્મકાણ્ડને બદલે પ્રભુલક્ષિત ઉપર ધર્મ વધારે આધાર

-રાખતો થયો. સ્ત્રી, શરૂ તથા અન્હિંદુઓને વૈદિકમાર્ગમાં પાછો લાગે અધિકારરહિત બનાવવાનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયો. લાકિન દ્વારા પાપીઓ અને અનધિકારીઓને પણ મુકિતનો અધિકાર મળ્યો.

૫. મંદિરરચના વ્યાપક બની. મંદિરોમાં મૂર્તિપૂજના વિધિ બહુ વિપુલ બન્યા અને મૂર્તિવિધાન તથા મંદિરરચાપત્ર કલાની દૃષ્ટિએ બહુ જીવી કક્ષાએ પહોંચ્યું. પ્રજાની સાથે રાજાઓ પણ શૈવ અને વૈષ્ણવમત પાળવા લાગ્યા. શશાંક અને દર્શવર્ધન સરખા મહા-ગજાઓ, કાલિદાસ અને ભવભૂતિ સરખા મહાકવિઓ અને સુખન્ધુ તથા બાણભટ્ટ સરખા મહાવિદ્વાનો શૈવ, વૈષ્ણવ ઓકવાળા વૈદિકમાર્ગે વળ્યા. શૈવોમાં પાશુપતમાર્ગનું વધારે ચલણ થયું અને કાપાલિકો તથા કાલમુખ સરખા અધોરીઓ પણ તંત્રના વૈદિક વલણમાધી ઉત્પન્ન થયા ખગ.

૬. શાંકર દ્વિસમ્રાટીએ શ્રેષ્ઠત્વ સાચવી રહી હતી છતાં બસવે સ્થાપેલા વીર શૈવ અગર સિંગાયત માર્ગનો પ્રભાવ દક્ષિણમાં વધ્યો હતો. શંકરની દ્વિસમ્રાટીમાં શિવભક્તિ બસવે દાખલ કરી એમ કહીએ તો ચાલે. વીર શૈવમાર્ગમાં યજોપવીપ્રતો, વિરોધ છે એટલું જ નહિ પરંતુ વિધવાવિવાહની પણ એમાં છૂટ છે એ સુધારક લક્ષણ જ્ઞાનમાં લેવા સરખું છે. બંગાળના બૌદ્ધમાર્ગીય પાલ રાજાઓ પણ શિવમંદિરોની યથાપના કરતા હતા. એટલે આખી ધર્મભાવનામાં ધર્મ-વિરોધ કરતાં ધર્મસમન્વય અને સહિષ્ણુતાનાં તત્ત્વો વધારે વિકસતાં જતાં હતા એમ જરૂર કહી શકાય - અપવાદ બાદ કરીને.

૭. વૈષ્ણવમાર્ગ પણ ઘણી પ્રગતિ કરી રહ્યો. ઉત્તરમાં ગુપ્તો અને દક્ષિણમાં ચાલુક્યો તથા હોયસલ રાજાઓ વૈષ્ણવમાર્ગી હતા અને તેમણે વિષ્ણુમૂર્તિઓ અને વિષ્ણુમંદિરો બંધાવ્યાં. જે સિદ્ધપર્યાપ-ત્યના આજ પણ બહુ જીવ્યા નમૂના ગણી શકાય એમ છે.

૮. શૈવ અને વૈષ્ણવ માર્ગ દૂર પૂર્વમાં ભારતની સીમા બહાર પણ ફેલાયો - બૌદ્ધમાર્ગની સાથે જવાહુ પ્રજાનન મંદિર, બાલીમાં

આજ પણ પ્રચલિત રહેલો વૈદિક - હિંદુધર્મ અને આન્ડોગવાટના મંદિરોનું સ્થાપત્ય આ કથનના આક્ષી રૂપે મુઠ્ઠી શકાય.

૯. ભગવાનના અવતારની ભાવના આ યુગમાં દાખલ થઈ, જેમાં રામ અને કૃષ્ણનું સ્થાન આજ મુઠ્ઠી અદ્વિતીય રહ્યું છે. મહાભારતના કદી ક્ષેપક ગણાતા ઝેરલા પ્રકરણ હરિવ શમાથી કૃષ્ણ-પૂજનનું પ્રાખ્યાન વધતું ગયું. વ્યક્તિગત રીતે આખી આર્યસંસ્કૃતિ ઉપર ચિન્તિત થી ડાપ પાડી જનાર ત્રણ વ્યક્તિઓ તે બુદ્ધ, ગમ અને કૃષ્ણ. કૃષ્ણે ક્ષિત્રમુક્તિ, કળા, સાહિત્ય અને લોકહૃદય ઉપર જે કાબૂ મેળવ્યો તે ભગભગ અજોડ કહી શકાય.

૧૦. દક્ષિણ હિન્દના અલવારો તેમ જ રામાનુજ અને મધ્વ સગખા આચાર્યોએ વૈષ્ણવમાર્ગને જનતાના હૃદયમાં બેઠું જ દલી-ભૂત કર્યો.

મુસ્લિમોના આગમનકાળ

આપણી અવનગી વિચારકાન્તિ વિશિષ્ટ સ્વરૂપે ધારણ કરતી કરતી વેદકાલીન દેવકનિતામાંથી ઉપનિષદના મબીર ચિંતનમાં પરિવર્તિત પામી. બૌદ્ધ અને જૈનમાર્ગની મહાન ક્રાન્તિઓ અનુભવી તેમનાં અનેક તત્ત્વોનો મમ્મલ કંઈ મહાભાગ, ગમાયથ અને પુગણોમાં થઈ વિધ્યુ ગિવ અને શક્તિની ઉપાનનામાં પરિવર્તિત પામી. આ પરિણામ મમ્મ ભારતવ્યાપક હતું, એટલું જ નહિ પરંતુ તે દૂર પૂર્વ મુઠ્ઠી પહોંચ્યું. ઇસ્લામીઓના જ્ઞાનને હલાની નાખતા ધસારા અમરો ભારતીય વિચારશ્રેણી સિવભક્ત વિષ્ણુમક્ત અને શક્તિભક્ત બની ચૂકી હતી એ જ વિચારશ્રેણીએ આર્યસંસ્કૃતિને ઇસ્લામી વિચારજાવાનમાં લુપ્ત થતી કેમ જવાની એ વળી નવ અમમય પ્રકરણ બની રહે છે. મુસ્લિમોના ભારતીય રાજ્યઅમમય ભારતીય સંસ્કૃતિએ કેવી અદ્ભુત ક્રાન્તિઓ સાધી સ્વરક્ષણ કર્યું એ ઇતિહાસ પૂર્વ ઇતિહાસ સરખો જ ગસિક અને વિચારશ્રેણી બને એમ છે.

મોગલાઈ પહેલાંના ઇસ્લામયુગમાં

અવલોકન

આખા મુસ્લિમ પૂર્વયુગનો વિચાર કરીએ તો આપણને દેખાઈ આવશે કે અસંસ્કૃત ગણાતા બર્બરયુગની સંસ્કૃતિ અને સિધ્ધાંત-સંસ્કૃતિ એ બન્નેના તત્ત્વોનું યોગ્ય વિની પીકરપુ કરી વૈદિકસંસ્કૃતિ ચિગ્રકાળને માટે ભારત-વર્ષમાં સ્થાપન થઈ દ્રવિડસંસ્કૃતિને જીતી ગણવાનો પ્રયોગ પશ્ચિમના સંસ્કૃતવિદ્વાનો કર્યો જા. છે એ દ્રવિડ સંસ્કૃતિને સિધ્ધાંત સંસ્કૃતિ કરતા જીતી માનવી હોય તો પણ દ્રવિડ સંસ્કૃતિ પણ વૈદિક આર્યસંસ્કૃતિમાં સમિલિત થઈ ચૂકી હતી. કેટલાક વિચારકો ગાતિસરથાને અને કૃષ્ણકથાને દ્રવિડ સંસ્કૃતિના અંશ તરીકે માનવા લલચાય છે આ તથ્યે સંસ્કૃતિને સમજી લેતો વૈદિક સંસ્કૃતિનો પુજ્ય વિચારકાંતિ પી દષ્ટિએ ઉપનિષદની દિલસૂદીમાં પરિણામ પામ્યો જે ઉપનિષદની દિલસૂદી કદી કદી અજેયવાદ અને નાગ્નિકવાદને સ્પર્શી આવતી હતી ખરી વેદની આચારગ્જડતા સામે નાતિકો, જૈનો અને બૌદ્ધોના બળના લાગા સમય સુધી આસ્થા ક્યાં અને બૌદ્ધ તથા જૈનધર્મે તો દિલસૂદી કલા અને સાહિત્યમાં બહુ મહત્ત્વનો ફાળો આપ્યો શકરાચાર્ય આવી બૌદ્ધ અને જૈન વિચારશ્રણીઓને પોતાની દિલસૂદીમાં સમાવી દઈ ઉપનિષદની દિલસૂદી સાથે પોતાના સિદ્ધાંતોનો એવો સમન્વય કર્યો કે જેથી બૌદ્ધ-માર્ગ નિરર્થક બની ગયો અને જૈનમાર્ગ સંકુચિત થતો લાગ્યો. આમ હતા એક સત્ય પદી ન જૂતનું જોઈએ કે વૈદિક, બૌદ્ધ અને જૈનમાર્ગ ત્રણે આર્યસંસ્કૃતિના જ વિચારમયવન હતા અને એ સચલનોએ ગ્રીક, શક, કુશાણ અને દૃષ્ટ જેવી મધ્યકાળમાં ભારત-ઉપર આક્રમણ કરના આર્યની સમ્માન્ય પ્રભાઓને આર્યસંસ્કૃતિમાં સમિલિત જોતજોતામાં કદી દાઘી દરમી સગી સુધીનું આ ભારતીય

વિચારસંચલનનું પ્રાણત્વ આક્રમણ કરનારી પ્રજાઓને પરદેશી ગણવી કે કેમ એની શંકા રહે છે. ભારતીય સીમાવિસ્તાર આપણે આ જ માનીએ એના કરતાં વધારે વિસ્તૃત હતો. દસમી સદીના અંતમાં અફઘાનિસ્તાન ખાલજીશાહી હિંદુ રાજવીઓને તાબે હતો. મુસ્લિમઘર્ષણ

પરંતુ અગિયારમી સદીથી ઇસ્લામી પ્રજાઓના હુમલા ભારત-વર્ષ ઉપર શરૂ થઈ ગયા અને બારમી સદીના અંતમાં તો સિંધ, પંજાબ અને બંગાળ સુધી મુસ્લિમઘર્ષ પાળનારી શક્તિશાળી પ્રજાએ હિંદુસ્તાનમાં રાજસત્તાના જળજળસ્ત મૂળ નાખ્યા. ઇસ્લામી સત્તા વિજેતામત્તા તરીકે હિંદુસ્તાનમાં આવી હતી. શરૂઆતમાં આર્ય-સંસ્કૃતિ પ્રત્યે અને આર્યધર્મ પ્રત્યે તે ખાસ ભાવ ધરાવતી હોય એવું દેખાયું નથી; એટલું જ નહિ, રાજસત્તાની સાથે સાથે મૂર્તિ-પૂજક ભારતવાસીઓના ધર્મધ્વસનું ઝંઝૂન પણ તેમના વિજયોમાં દેખાતું હતું. આર્યસંસ્કૃતિનું ઇસ્લામીકરણ કરવા માટે પ્રયોજનો પણ અપાતા હતાં અને જુલ્મે પણ થતા હતા એ હવે પછીની વિચાર-સપાટી સમજવા માટે નોંધવું જરૂરી છે. શરૂઆતના મુસ્લિમસત્તા-ધીશોનું આધુનિક હોત તો તેઓ આખા ભારતવર્ષને ઇસ્લામમાં ફેરવી નાખી શક્યા હોત. પરંતુ એ શક્ય ન હતું. આજ ઇસ્લામીઓની ઘણી મોટી સંખ્યા ભારતવર્ષમાં છે, છતાં પ્રચલિત વ્યાપક સંસ્કૃતિ પ્રાચીન આર્ય-ભારતીય સંસ્કૃતિના ઘણા ઘણા રંગ ઉપસાવી રહી છે એનાં કેટલાક કાગળો આપણે વિચારી લઈએ.

એ કારણોની વિચારણામાં ભારત બહારની અને ભારતમાં આક્રમણ કરી ચૂકેલી મુસ્લિમ સંસ્કૃતિને ઝોળખવી પડશે. ભારતને ઇસ્લામનો રાજકીય સંપર્ક ત્રણ તળાકે થયો : એક આઠમી સદીની શરૂઆતમાં ઇસ્લામના સિંધવિજય દ્વારા; બીજો ત્રણસો વર્ષ પછી મહમદ ગઝનીના હુમલાઓ દ્વારા અગિયારમી સદીની શરૂઆતમાં—જેમાં અફઘાનિસ્તાન હિંદુ રાજવીઓના હાથમાંથી ગયું અને પંજા-

બના પશ્ચિમ વિભાગમાં મુસ્લિમ અસર પ્રબળ બની; ત્રીજે પોર્ચુગલસો વર્ષના ગાળા પછી બારમી સદીના અંતમાં મહમદ-શિયાબુદ્દીન ઘોરીના હુમલાએ અને ગુલામવંશની કાયમી ભારતીય સત્તાસ્થાપનામાં થયેલો સંપર્ક. એ ત્રીજા ફાલ પછી ઇસ્લામનો સંપર્ક નિત્યનો બની ગયો. અહીંથી—તેરમી સદીની શરૂઆતથી—વિજયી ઇસ્લામ અને પરાજિત ભારતનો સંયુક્ત ઇતિહાસ શરૂ થયો ગણાય. ઇસ્લામના વિજયો.

મુસ્લિમ વિજયો એ માનવઇતિહાસનું પરમ આશ્ચર્ય ગણાય. પથર્ગળર મહમદે ઇસ્લામની રચાપના કરી એનાં સો વર્ષમાં તો ઇસ્લામે આખો પશ્ચિમ એશિયા—ઇરાનસહ, આખો ઉત્તર આફ્રિકા અને યુરોપનું રૂપેન જિતી લીધાં. એ ઇસ્લામમાં માત્ર ધર્મઝનૂન હતું એમ કહેવું એ સંસ્કૃતિને અન્યાય કરવા સરખું છે. ધર્મઝનૂન અલગત હતું પરંતુ એ ઝનૂને તેની માણસાર્થ હણી નાખી ન હતી અને ઉદાર મહાશક્તિ પણ કુંઠિત કરી નાખી ન હતી. ઇસ્લામનો રાજકીય ધસારો ઇસ્લામને અનેક વિશિષ્ટ સંસ્કૃતિઓનાં સંપર્કમાં લાવી મૂકતો હતો. બર્મર અવગ્યા ભોગવતી પ્રજાઓ બાદ કરતાં ઇસ્લામને ચહ્દી, ખિસ્તી, ઇરાની—જરથોસ્ત્રી, ગ્રીની—બૌદ્ધ અને ભારતીય આર્યસંસ્કૃતિ સાથે સંઘર્ષણના અને એમાંથી ઉત્પન્ન થતાં સમન્વયના સતત પ્રસંગો આવ્યે ગયા. રાજકીય વિજયે આ સંસ્કૃતિઓના મોટા ભાગનું ઇસ્લામીકરણ કર્યું હોય તોપણ તેમના મૂળમાં જ કાર્ષ એવું સામર્થ્ય રહેવું હતું કે ઇસ્લામના રાજકીય વિજયો એ સંસ્કૃતિઓના દીપકને સદંતર જુગાવી ન શક્યા. આજ પણ એ જ ધર્મો—ધર્મસંસ્કૃતિઓ જીવંત છે—વીસમી સદીમાં પણ આમ ઇસ્લામને અત્યંત વિકસિત સંસ્કૃતિઓનો સામનો કરવાનો હતો. એ સામનો સંપૂર્ણ સફળ ન થયો—રાજકીય દૃષ્ટિએ તેમ જ સાર્વકારિક દૃષ્ટિએ, પરિણામ એ આવ્યું કે જની સંસ્કૃતિઓ સાથે ઇસ્લામ એક નૂતન સંસ્કૃતિ તરીકે માનવગત પાસે આવી ભળે રહ્યો.

ઇસ્લામની અટક

એના રાજકીય વિજયો પણ અટકી ગયા. ઈ. સ. ૭૩૨માં ક્રાન્સના ગજવી શાહમેને રપેનથી આવતા ઇસ્લામ સૈન્યનો ધસારો પાછો વાળ્યો અને એ રીતે આખા યુરોપને ખ્રિસ્તી ધર્મમાંથી ઇસ્લામી બનતું અટકાવી દીધું. ખ્રિસ્તી ધર્મ સામેની ઇસ્લામી અટક રપેનની સરહદે આવી ચૂકી. યહૂદીઓ તો એક બલિષ્ઠ સંસ્કૃતિશીલ પ્રજા તરીકે યુરોપ-એશિયામાં વેગળ જર્મને જીવતી રહી. જરથુષ્ટ્રી સંસ્કૃતિનો ચિરાગ ભારતમાં આવી સચવાયો—જે હજી સુધી જલતો જ છે. શાહમેન બ્યારે મુસલમાનોને યુરોપમાં ખાળી રહ્યો હતો ત્યારે સિંધ આગળના ઇસ્લામી યુદ્ધકીય ધસારાને ભારતમાં કાશ્મીરી કોર્મટકો, મધ્ય અને ઉત્તર હિંદના ગુર્જર પ્રવિહારો અને દક્ષિણના આલુક્યો નિષ્ફળ બનાવી ગયા હતા. લગભગ પાંચસો વર્ષ ભારતને એક ખૂણે આવી ચૂંકેલા મુઘલોએ ભારતીય રાજકીય બગોચે ખાળી રાખ્યા હતા એ ભારતના પરગજવો વિચાર કરતી વખતે ભૂલવું ન જોઈએ. એ પાંચસોએ વર્ષમાં બૌદ્ધોનાં ધસાતા જતા થાણા ભારતમાં હતા ખરા; જૈનમાર્ગ પણ પોતાની મર્યાદિત સીમામાં જીવત હતા; અને વૈદિક-કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિના સમન્વયવાળી સાર્વત્રિક-હવા ભારતભરમાં ત્યારે વ્યાપક હતી. ઇસ્લામને મન એ ત્રણે માર્ગો મૂર્તિપૂજક વિરોધી માર્ગો હતા, જેનો ફેડ પાડવાની ઇસ્લામને જરૂર ન હતી.

સંસ્કાર-સંપર્ક

આ વર્ષોમાં ઇસ્લામે—ઇસ્લામી ધર્મે અને ઇસ્લામી સત્તાએ પણ અનેક વારાફેરા અનુભવ્યા. મીસરી ખલીફા અને જમદાદી ખલીફા વચ્ચે ઇસ્લામી ધાર્મિક રાજકાગણ વહેચાઈ ગયું હતું. વિશાળ વિજયો એક ચક્રે રાખવામાં મુસ્લિમોને પણ મુશ્કેલીઓ નડવા લાગી. ખલીફાઓના નામના છત્ર નીચે અનેક શક્તિશાળી સૂબાઓ, સેનાપતિઓ અને અમીરોના સ્વતંત્ર રાજ્યો સ્થપાયેલા હતા અને

જેની તેની સગવડ અનુસાર ખજીશઓથી સદંતર છૂટાં પડી જતાં હતાં. મહમદ ગઝની, મહમદ ઘોરી વગેરે આવી દબ્બના મુસ્લિમ રાજવીઓ - જે જરૂર પડે તો ખજીશઓની પવિત્ર સંમતિ પોતાનાં કાર્યો માટે મેળવી પણ લેતા હતા. છતાં ઢેટલીક સદીઓ સુધી ખજીશઓની ધાર્મિક અને સાંસ્કૃતિક શ્રેષ્ઠતા માન્ય રહી હતી અને તેમના રાજદરબારોમાં ઇસ્લામધર્મ ઉપરાત અન્ય સંસ્કૃતિઓના સંબંધો પણ બંધાવા લાગ્યા હતા. કદરમાં કદર ઝનૂન પણ સમય જતાં ઓસરવા લાગે છે અને પરધર્મીઓની સારી બાબુ નજરે પડતાં અને તેમનો નાનોમોટો ખપ પડતાં એ ઝનૂન હુન ધર્મ મૈત્રીમાં પણ પ્રવેશવા માડે છે. ઇસ્લામના ઇતિહાસમાં પણ આમ જ બન્યું છે. હિંદ, ચીન તથા ગ્રીસની સંસ્કૃતિમાં પણ ધણું જોવા જેવું, જાણવા જેવું, શીખવા જેવું અને અનુકરણ કરવા જેવું તરફ રહેલું છે એમ ઇસ્લામી સત્તાધીશો અને ઇસ્લામી વિદ્વાનોને લાગવા માંડ્યું, અને એમ લાગતાં વિવિધ સંસ્કૃતિઓનો સ્પર્શ મુસ્લિમોને પણ ગમવા લાગ્યો. મીક લાખાનો અરબ ઇસ્લામીઓનો અભ્યાસ બહુ ફળદાયી નીવડ્યો. એ જ પ્રમાણે ભારતીય જ્યોતિષ, ગણિત, વૈદક, ફિલસૂફી અને સાહિત્ય, સંગીત જેવા વિષયોમાં ઇસ્લામી સંસ્કારઅગ્રણીઓએ ભારે રસ ફેળવ્યો. ધણા ભારતીય વિદ્વાનો બગદાદના દરબારમાં જતા આવતા હતા. એ જ પ્રમાણે ઢેટલાય ઇસ્લામી વિદ્વાનો ભારત આવી ભારતીય વિદ્યાઓનો અભ્યાસ કરી જતા હતા. ઇરાને મધ્ય એશિયાની સંસ્કૃતિને ફારસી ભાષા આપી અને મુસ્લિમ ઝનૂનમાં અણુદીકી હિંદાસ્તા વિકસાવી. ભારતીય વેદાન્ત-ફિલસૂફીના સંસર્ગે આખો ઇસ્લામી સુફીવાદ વિકસી ઊઠ્યો. મોટા ભાગના ઇસ્લામી વિચારકો, સાહિત્યકારો અને સંતો સુફીવાદી બનતા ચાલ્યા. પંચતંત્ર જેવા ગ્રંથોના તરજુમાઓ યથા અને ઝાતકકથાઓ ફરતી ફરતી મુસ્લિમશીમાઓમાં પહોંચી ગઈ. આમ ઇસ્લામે આર્થિકસંસ્કૃતિનો સહાનુભૂતિસર્વો સંપર્ક સેવવા માંડ્યો.

ઇસ્લામમાં ઉદારતા

ઇસ્લામધર્મમાં પણ ફેટલા ય વાડાઓ પડ્યા. ગ્રીક અને હિંદુ વિચારશૈલીઓએ ઇસ્લામી ફિલસૂફીને પણ અણુધાર્યા ઘાટ આપવા માંડ્યા અને ઇસ્લામમાં પણ વિધવિધ વાદ જિલા થયા. વળી ઇસ્લામે પણ વિચારકો, તપસ્વીઓ, યોગીઓ અને લકતોનો એક સતત શ્રાવ આપ્યા જ ક્યો છે કે જેને પરધર્મના સિદ્ધાન્તો સમજવામાં અને ઇસ્લામને અનુકૂળ કરી અપનાવી લેવામાં કદી વાધો આવ્યો જ નથી. આગાખાનીયંથ એનું વર્તમાન ઉદાહરણ કહી શકાય—જેમા હિંદુઓના નવ અવતાર ગ્રાહ્ય કરી દસમા અવતાર તરીકે ઇસ્લામી આગાખાનને ગણવામાં આવે છે. સતપીર—પીરણાપંથ પણ રપટપણે હિંદુઇસ્લામનું મિશ્રણ કહી શકાય. આમ ભારત બહારનો અને ભારતમાંનો ઇસ્લામ પણ પ્રાથમિક ધર્માવેશ છોડી ઉદારતા ધારણ કરતો હતો.

ત્રીજો ધસારો

ત્રીજો ધસારો ભારતમા કાયમી પ્રવેશ પામી ચૂકેલા ઇસ્લામનો અને ભારતીય સંસ્કૃતિનો સંઘર્ષ પણ કાયમી બન્યો. સર જહાંન માર્શલના શબ્દોમાં કહીએ તો ઇસ્લામ અને આર્યસંસ્કૃતિઓ સરખી બે વિશાળ, વિકસિત અને વિલિન સંસ્કૃતિઓનાં મિલન જેવો પ્રસંગ માનવજાતના ઇતિહાસમાં એક અનોખું દ્રશ્ય કહી શકાય. બન્ને વચ્ચેના સાર્વત્રિક વિદોષો, રહેણીકરણીના ભેદ અને ધાર્મિક વિલિનતા પરસ્પરના સંપર્કને અત્યંત સિદ્ધિથી બનાવી રહે છે. પરદેશીઓને જોતજોતામા સંપૂર્ણતઃ અપનાવી આર્યવંશવચ્ચમાં બેળવી દેવાની પ્રાચીન સંસ્કારતાકાત તુર્ક-અફઘાન ઇસ્લામીઓ સામે તત્કાળ સફળ બની નહિ. ધાર્મિક મતભેદ બન્નેને એક બનવા દે એમ ન હતું. વિજયી ઇસ્લામને ધર્મપરિવર્તનનો પ્રયત્ન આગ્રહ હતો—જે કે એટલો એ જ ઉદ્દેશ ઇસ્લામનો હતો એમ ન કહેવાય. ધર્મઆગ્રહ સાથેના સંઘર્ષમાંથી ઉત્પન્ન થતા રાજકીય સંબંધોમાં

દડવાશ રહે એ પણ સંભાવિત ગણાય. છતાં દસકાંઓ અને સદીઓના સંબંધ સપાટી ઉપાટી ઉપરના અનેક ભેદને બુલાવી દે છે. 'ધર્માન્તર કરીને મુસ્લિમ બનેલા હિંદુઓ નવું અનૂન ઓસરતાં પોતાની જૂની સંસ્કૃતિ પ્રત્યેનું ઝેર હળવું કરવા મથે છે. હિંદુઓમાં તેમ જ મુસ્લિમોમાં ઉદાર વિચારલાવનારો અને સંચલનો જાગ્રત થવા લાગ્યાં. એકબીજાના અપમાંથી પરસ્પર સહલાવ પણ ઉત્પન્ન થયો. જેમ હિંદુવિચારો ઇસ્લામીઓમાં ઓળખાતા જતા હતા તેમ મુસ્લિમ વિચારો હિંદુઓમાં પણ પરિચિત બનના જતા હતા. ઇસ્લામના અર્ક સરખા મુદીવાદનો અને વેદાન્તનો સંબંધ અજાણ્યો ન હતો. ઇસ્લામી સાધુસંતો પ્રત્યે હિંદુઓમાં સહલાવ-શ્રદ્ધા આવવા લાગ્યાં. તે જ પ્રમાણે હિંદુ સાધુસંતો પ્રત્યે ઇસ્લામમાર્ગીઓને પણ સહલાવ શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થવા લાગ્યાં. ધર્મ છોડ્યા વગર અન્ય ધર્મ પ્રત્યે માનની લાગણી ઉદભવી શકે છે એ સત્ય ધીમે ધીમે બંને યોગેને સમજવા લાગ્યું અને એ સમજમાથી અરસપરસ નિકટ આવવાનાં અને એક બનવાનાં માણસાઈભર્યાં સંચલનો પણ શરૂ થઈ ગયાં.

અશ્વધાન-તુર્કીયુગની સમાલોચના

ત્રોગમેના રાજ્યની સ્થાપના પહેલાં - એટલે તેરથી પંદરમી સદી સુધીનાં ત્રણસો વર્ષના તુર્ક-અશ્વધાન મુસ્લિમયુગમાં હિંદુ-મુસ્લિમ સમન્વયની પ્રવૃત્તિઓ શરૂ થઈ ચૂકી હતી એ આપણે જાણવું ન જોઈએ. મહમદ કાસમના પ્રથમ પુત્રોરાથી એ શરૂઆત થઈ ચૂકી હતી. મહમદ ગઝનીની સવારીઓમાં બેઠા થતા બીજા ઇસ્લામી ધસારાએ આર્યસંસ્કૃતિ ઉપર ઘાવ જરૂર કર્યો. પરંતુ ભારતમાં કાયમી વસવાટ એનું પરિણામ હતું નહિ. સાંઘે સાંઘે આપણે અમલદારોએ કે ગઝનીની આસપાસ હિંદુસત્તા અને હિંદુપ્રજા વસતી હતી. મહમદ ગઝનીના પોતાના મૈત્ર્યમાં હિંદુઓ અને હિંદુસેનાપતિઓ પણ હતા એ ઉપરથી હિંદુ-મુસ્લિમ સમન્વયની ક્રિયા વધારે સારી રીતે સમજશે. ત્રીજા સાહબુદ્દીનના ઇસ્લામી ધસારાએ ભારતનો કાચો

ઈસ્લામી સત્તા અને કાંયમી ઈસ્લામી વસતી પણ આપી. દિલ્હીની ઇમ્લામી રાજસત્તાના ધસારા અલાહિદીન કે મહમદ તુખલખના સમયમાં હિંદુવ્યાપક બની શક્યા હતા એ સાચું. એ પણ સાચું કે એ ધસારા પાછા ઓસરી જતા. એક જ ઈસ્લામી રાજસત્તા સતત આખા હિંદ ઉપર વ્યાપક કદી બની રહી ન હતી. ઈસ્લામી સત્તા સાથે સાથે અનેક હિંદુ રાજસત્તાઓ સ્વાતંત્ર્ય ભોગવતી—અગર ભોગવવા માટે સતત લડતી ચારે પાસ ફેલાયતી હતી. દિલ્હીથી સ્વતંત્ર બનવા ચાહતી અન્ય ઈસ્લામી સત્તાઓ પણ પોતાના ગજકીય સ્વાર્થખાતે હિંદુ પ્રજા અને હિંદુ સત્તા સાથે ભેળ કરી લેવા પ્રયત્નશીલ થતી હતી. રાજવહીવટ તેમ જ સૈન્યવહીવટ અંગે પણ વિગતથી ઈસ્લામીઓને હિંદુ વહીવટદારો, હિંદુ સૈનિકો અને હિંદુ સેનાપતિઓની જરૂર પડતી. આમ રાજકીય ક્ષેત્ર પણ સમન્વય સહ ધર્મચૂક્યો-ઈસ્લામીઓસિવા અને ઈસ્લામી ધર્મગુરુઓએ જેમ હિંદુત્વને સન્માન્યું તેમ મુસ્લિમ રાજ્યકર્તાઓએ વહીવટની દૃષ્ટિએ પણ હિંદુત્વને સન્માની તેને સતત પીછો પકડવાનું છોડી દીધું. ઇસ્લામના ભારતીય ફેલાવામાં માત્ર તલવાર હતી એમ માની શકાતું નથી. વળી ઈસ્લામી રાજ્યની સ્થાપનામાં હિંદુઓનું ઇસ્લામીકરણ જ ઉપયોગી નીવડશે એ માન્યતા ઝડપથી વિસર્ગાર્થ ગર્ભ—વિસર્ગાર્થ નહિ તો ઘણી હજારો બની ગઈ, અને ગમતે અણગમતે પણ ઈસ્લામી રાજસત્તા ટકાવવાના એ માર્ગ તરીકે હિંદુઓ પ્રત્યેના ધાર્મિક વિરોધ કુમળો બનતો ચાલ્યો, જે કે ઈસ્લામી અદૂતલડકા ફાટી નીકળતા ખરા.

‘સંપર્ક’ના પ્રકારો

આ ત્રણસો વર્ષની વિચારક્રાન્તિનો અભ્યાસ કરીશું તો આપણને જણાશે કે મુગલોના આવતા પહેલાં જ ઈસ્લામ ઉદાર અને કુમળો બન્યો હતો અને હિંદુ તથા મુસલમાનોને ભેગા રહી જીવન ગુજાર્યા વગર ચાલે એમ નથી એવી રાજકીય અને પ્રજાકીય માન્યતા ભારતભરમાં વ્યાપક બની ગઈ હતી. ઈસ્લામી રાજદરબારોમાં હિંદુ—

સંસ્કૃત ગ્રંથોના અભ્યાસ થતા અને તેમના ફારસી-અરબી ભાષાં-
તરો કે નોંધો પણ થતી. કાશ્મીરના ઝૈન-હિલ-આબીદીન તથા બંગા-
ળના હુસૈનશાહનું નામ અહીં યાદ આવે એમ છે. મુસ્લિમ સાધુઓ
અને દરબારીઓને યોગ તથા વેદાન્ત સરખાં દર્શનોમાં, આયુર્વે-
દમાં તેમ જ જ્યોતિષમાં રસ પડવા લાગ્યો. પરંતુ હિંદુ-મુસ્લિમ
સમન્વયની, વિજેતા ઇસ્લામમાં પ્રવેશેલી કુમળાશની અને ધર્મ-
અનૂતને બદલે, વિકસતી શિષ્ટતાની મોટામાં મોટી સિદ્ધિ તો ઉર્દૂ
ભાષાના વ્યાપક સ્વીકારમાં આપણને દેખાઈ આવશે. અરબી, તુર્કી
અને મુખ્યત્વે ફારસી શબ્દો અને વાક્યવ્યૂહો તથા ફેટલાક ઇસ્લામી
વિચારસંકેતો દ્વારા ઇસ્લામને પકડી રાખી વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ-
આખા ભાષાદેહની દૃષ્ટિએ - હિંદીને અપનાવી તેને ઉર્દૂ નામ અને
ફારસી લિપિ આપી આ પ્રાથમિક ઇસ્લામયુગે સમન્વયનો જે પ્રયોગ
કરી બતાવ્યો છે એ ભારતીય સંસ્કૃતિનો ભારે વિજય ગણી શકાય.
પાકિસ્તાનની રાજભાષા તરીકે આજ સ્વીકાર પામેલી ઉર્દૂભાષા ધર્મ-
ઐક્ય પ્રાપ્ત ન કરી શકેલી ઇસ્લામ અને આર્ય સંસ્કૃતિનો મઝિ-
યારો ઐક્યપ્રયત્ન ગણી શકાય. લશ્કરી જાવણીઓમાં વપરાતી-
હિંદુ-મુસ્લિમ સૈનિકોની નિકટતા સાધતી એ વ્યવહારુ-બજારુ બોલી
ઝડપથી ભારતવર્ષની એક મુખ્ય સંસ્કારભાષા બની ચૂકી છે.

હિંદની ફારસી વિદ્વતા

આમ છતાં ફારસી વિદ્વતાને ઇસ્લામી રાજ્યો તરફથી ભારે
હિતોજન મળતું હતું એથી ભારત અને ભારત બહારની દુનિયાનો
સંપર્ક સચવાતો. એ યુગનો વિખ્યાત વિદ્વાન, કવિ અને સંગીત-
કાર અમીર ખુશરૂ. ગુલામવંશના બલખનના સમયથી ખાલજીવંશ
ઝોજંગી ગિલાનુદ્દીન તખલખ સુધીના રાજકીય વારાફરતી નેર્ત્ર
ચૂકેલો આ વિદ્વાન કહે છે કે એ યુગમાં દિલ્લી શહેર એ જુખા-
ગાનું બુદ્ધિજન્ય હરીફ હતું, અને ખરેખર આ યુગમાં જ ઇસ્લામી
દુનિયાના મહાવિદ્વાનો દિલ્લી અને એવાં બીજાં શહેરોમાં એટલી

મોટી સંખ્યામાં આવી વસના હતા કે દિલ્હી વિદ્યતાની કીર્તિમાં
 બગદાદ, કેરો અને કોન્સ્ટાન્ટીનોપલની ખરેખરી કરતું હતું. ઐતિ-
 હાસિક કારસી લખાણો એટલા સારા પ્રમાણમાં લખાયા હતા કે
 હિંદુ યુગના ઐતિહાસિક લખાણની ખોટ આ યુગમાં જાણાતી નથી.
 હિંદુ-મુસ્લિમ સંબંધ

પરંતુ આ સંપર્કની અસર હિંદુસંસ્કૃતિ ઉપર પણ ઓછી
 થઈ કહેવાય નહિ. હિંદુસંસ્કૃતિના રાજકીય વિભાગે ઇસ્લામ આક્ર-
 મણ સામે જીવનમરણના સંગ્રામ ખેડ્યા હતા. રથને રથને રાજ-
 કીય પરાજય અનુભવવા છતાં હિંદુ-આર્ય-સંસ્કૃતિ સજીવન રહી;
 અને તે એટલી સજીવન કે જ્યારે ત્યારે તે ઇસ્લામ-રાજકારણને
 યશસ્વી સામનો કરતી રહેતી હતી અને પરાજય પામ્યા છતાં અલોપ-
 થઈ શકતી ન હતી. દક્ષિણમાં વિજયનગર અને ઉત્તરમાં મેવાડ એ
 રાજકીય જીવંતપણનાં ઐતિહાસિક ઉદાહરણ ગણાય. ગામડે ગામડે
 ઇસ્લામવહીવટ ચલાવનાર મુખીતોલાટ ઘણાં હિંદુ જ હોય.
 ચન્દેરીનો મેદિનીરાય માળવા સલ્તનતમાં ઉચ્ચ સ્થાન ભોગવતો
 હતો. બંગાળના હુસેનશાહે ઘણા હિંદુઓને ઉચ્ચ કોટિના અમલ-
 દાર બનાવ્યા હતા, જેમાં પુરંદરખાન, રૂપ અને સનાતનનાં નામ
 ધણું જાણીતાં હતાં. ગોલકોન્ડાના સુલતાનો મોટી મોટી જગાએ
 હિંદુ અમલદારોને નીમતા; ખીખપુરમાં તો વળી મરાઠી ભાષામાં
 જ દ્વિતરો રાખવામાં આવતાં. રજપૂતો અને મુસ્લિમોની દોસ્તી તથા
 દિલાવરીના પ્રસંગો ઇતિહાસમાં જોઈએ એટલા મળી આવે એમ
 છે. માળવાના સુલતાનને હરાવી કેદમાં પૂરી અને છોડી માળવાનું રાજ્ય
 પાછું સોંપનાર રાણા સંગનો ઇતિહાસ મથહર છે. હિંદુ રાજાઓનાં
 સैन્યોમાં ઇસ્લામી ટુકડીઓ અને ઇસ્લામી સેનાપતિઓ પણ યોગ્યતાં.
 હુમાયુને હરાવી દિલ્હીની ગાદી ઉપર બેસનાર શેરશાહ મારવાડના
 હિંદુ રાજાની એક સેનાપતિ હતો એ નોંધવા સરખી હકીકત છે.
 મોગલો સામે સુરવંશી સલ્તનત તરફ લાવંદર યુદ્ધભારતો જમાવનાર

‘હેમુ એક’ હિંદુ જ હતો. આમ વહીવટી સંપર્કે પણ હિંદુ-મુસલ-
માન વચ્ચેનો મૈત્રીભાવ વધાર્યો.

હિંદુત્વમાં સંકુચિત ભાવના

આ સંસ્કૃતિસંઘર્ષની હિંદુત્વ ઉપર ચચેલી અસરનાં બીજાં બે
પરિણામો ખાસ નોંધ માગે છે. મુસ્લિમોની ધર્મપરિવર્તન પ્રવૃત્તિ
કાર્કશ તદ્દન નાબૂદ થઈ ન હતી - દળવી કુમળી થઈ હતી તો ય-
એને લીધે આર્યસંસ્કૃતિએ સ્વરક્ષણ અર્થે પોતાના સંરક્ષક Ortho-
dox-Conservative-સ્વરૂપને બહુ જ મજબૂત બનાવવા માંડ્યું.
ન્યાતમનના વાડા સંકુચિત અને તીવ્ર આર્થાદાવાળા બનતા
બધા અને આચારઆગ્રહ અતિશય ઉમ્મ બની ગયો. જ્ઞાતિબંધ-
સંસ્કૃતિ-સંરક્ષણ અર્થે એવાં મજબૂત બનાવવામાં આવ્યાં કે જાણે
જ્ઞાતિ એ જ આર્યસંસ્કૃતિનો કિશોર બની રહી. જ્ઞાતિ જ્ઞાતિ વચ્ચેના
સંબંધો પણ આચાર અંગે કડક બનતા ગયા. ધર્મપરિવર્તન કા-
નારને ફરી આર્યસંસ્કૃતિમાં પ્રવેશ મળે જ નહિ એવી સ્થિતિ
ઉત્પન્ન થઈ એટલું જ નહિ, પરંતુ એક જ્ઞાતિથી બહિષ્કાર થના-
રને કોઈ પણ જ્ઞાતિમાં ગ્રહાન મળે નહિ એવી કઠણ સમાજમર્યાદા
સર્જાતી આવી. મુદ્દપગિરિચિતિના અંકુશો અને બહિષ્કારો જ્ઞાતિ-
સંગ્રહાએ રચી આર્યસંસ્કૃતિને સાચવવા મથન રહ્યું. કાલનિર્ણય,
મંદનપારિજાત વગેરે સ્મૃતિ ઉપરની દીકાઓએ આચારનાં બંધનો
અતિ સખ્ત કર્યાં. આજ આપણને ન ગમે એવાં જ્ઞાતિસંસ્થાઓનાં
ધણા લક્ષણો આ ઇસ્લામયુગમાં સ્વરક્ષણની યોજના તરીકે આર્ય-
સંસ્કૃતિએ સ્વીકારી લીધા હતાં અને તે સંસ્કૃતિને સાચેવી રાખ-
વામાં નિષ્ફળ ગયા છે એમ પણ આપણે ભાગ્યે કહી શકીએ. આ જ્ઞાતિ-
સંગ્રહા અને આચારઆગ્રહે ઇસ્લામી જનતામાં અને ખ્રિસ્તી જન-
તામાં પલટાયા પછી પણ પોતાનું સ્વરૂપ કાયમ રાખ્યું છે એ
દૃશ્ય એના સંરક્ષક સ્વરૂપનો ખ્યાલ આપી શકશે.

હિંદુત્વમાં ઔદાર્ય

સ્વરક્ષણનું બીજું સ્વરૂપ એટલું જ લાક્ષણિક છે. આર્યસંસ્કૃતિએ સ્વરક્ષણ અર્થે જે ઉદારતાઓ સમયાનુકૂલ પલટો લીધો અને ભારતીય સંસ્કૃતિ આપણનું, જીવંતપણું અને સમન્વયશક્તિનો આપણને પરચો મળે છે. કર્મકાણ્ડી સંસ્કૃતકપણા સામે ઉદાર ઊર્મિલ ભક્તિમાર્ગ વેદકાલથી જીએલો જોવામાં આવે છે. ભાગવત અને શૈવ સંપ્રદાયોની ભક્તિભક્તિ આ યુગમાં એકાએક ખીલી નીકળી અને લગભગ જનૂન કહી શકીએ એવી ઊર્મિલતા અને એકનિષ્ઠા હિંદુજનતામાં પ્રગ્લ્ભલી જોડી. એ ઊર્મિલતાએ જીવંતનીચના બેદને દૂર કરવા મથન કર્યું, યાતિબંધનથી પર જવાય એવી મોકળાશ આપી અને ધર્મવિરોધને પણ નકારી શકાય એવી ભક્તિસમન્વયની યોજના જોડી કરી, જેથી ધાર્મિક વેરઝેર ઘડતાં ગયા અને જનાં વૈદિક સંસ્કૃતિ સચવાઈ ગઈ. સચવાઈ રહી, એટલું જ નહિ, ઇસ્લામ સાથે બેટવામાં, ઇસ્લામની કેટલીક મૂળભૂત ઉદારતા સ્વીકારી લેવામાં તેને હરકત આવી નહિ. હિંદુ સંસ્કૃતિના સાર સરખો ભક્તિમાર્ગ નૂતનરૂપે આ ઇસ્લામ યુગમાં જ પ્રગટ થયો અને પ્રકુલ્ય થયો એ ભારતીય સંસ્કૃતિના અભ્યાસીએ સ્પષ્ટ નોંધવા સરખો પ્રસંગ કહી શકાય. ભક્તિમાર્ગની આ ભવ્ય પરંપરાએ જે અતિ મહત્વનાં કાર્ય સાધ્યા (૧) હિંદુ - આર્યસંસ્કૃતિનું રક્ષણ કર્યું - જે કાવાને એક પાસ સંસ્કૃતક સંચલન પખુ મથી રહ્યું હતું; (૨) સંસ્કૃતક સંચલનની ખામી-ઓથી પર બની ઇસ્લામ સામે મૈત્રીનો હાથ લંબાવ્યો - ભતિભેદ અને ધર્મભેદથી પર ગહેલી ભક્તિના પાયા ઉપર મહાન સંચલનો વહેના મૂકી ભારતીય સંસ્કૃતિને પ્રવાહી બનાવી.

ઐતિહાસિક સાંકળ

અહીં એક ઐતિહાસિક સાંકળ આપણે પકડી શકીએ છીએ. આઠેમી સદીની શરૂઆતમાં પહેલું ઇસ્લામી સરૂળ આક્રમણ. શકરા-આર્યનો ઉદ્ભવ પણ એ જ આઠમી સદીમાં. ભારતીય સંસ્કૃતિના:

રક્ષણ અર્થે ચારે દિશાઓમાં પીઠ સ્થાપી ભારતીય સીમાઓ ઉપર બૌદ્ધિક દીવાદાંડીઓ ઊભી કરી—અને તેમના બિંચાણથી ચારે પાસેના નાખવા સંન્યાસીઓની પરંપરા વિકસાવી.
 બીજે ધસારે રામાનુજ

શંકરના કેવલાદૈતમાંથી વિચારધારા શુષ્ક, જડ અને વિતરંગ પ્રિય બનવા લાગી અને સત્ય બ્રહ્મના મિથ્યા જગતમાં શિથિલ બેપવાઈ જન્મતા બરોબર ઉત્તરમાં મહમદ ગઝની ભારતીય ધર્મ ઉપર પ્રહાર કરવા લાગ્યો. એ જ સમયે દક્ષિણમાં અલવારોના વંશ સરખી આચાર્ય પરંપરામાં રામાનુજનો ઉદ્ભવ થયો અને તેમ ભક્તિની ઊર્મિલતા જનતામાં ઉપજાવી ભારતીય સંસ્કૃતિના રક્ષણ એક ઊર્મિભર્યો બોલો કરવા માંડ્યો. શંકર પછી ત્રણ-ચાર સદીઓ પીતતાં રામાનુજનો વિશિષ્ટદૈત સંપ્રદાય જન્મ્યો. ભક્તિમાર્ગ એટલે ઊર્મિ ઉપર—ઈશ્વરની ઇચ્છા ઉપર ભાર મૂકતો વૈદિક માર્ગ. ઇસ્લામનો પણ એ જ અર્થ.

ત્રીજે ધસારે રામભક્તિ

તેરમી સદીમાં ઇસ્લામે કાયમી સ્થાન ભારતમાં લીધું. તે જ સાથે રામભક્તિમાં જનતાને નૂતન મેરચો શોધી આપનાર રામાનંદ જન્મત થયા. રામભક્તિનું જળરજ્જત મોળું ઊછળી આવ્યું. બૌદ્ધ અને જૈનમાર્ગની શરૂઆત અનુસાર સ્થાનિક ભાષા હિંદીને આ ભક્તિઆદોલનમાં બહુ જ ઉપયોગ થયો, અને અલણ, ગિતરતી કક્ષાની જનતાના સંસ્કારને આ આદોલને બહુ જ ઊંચો ઝોક આપી દીધો. ભક્તિમાર્ગે ભારતીય સંસ્કૃતિને બીજો સદારો એ આપ્યો કે ઈશ્વરના સામે સમાજે રચેલા બિચારીયના બેદ નિરર્થક નીવડે છે એ બાવના જાગી. જન્મથી નહિ પણ કર્મથી માનવીની ઉચ્ચતા સિદ્ધ થાય છે. જડ ધર્મક્રિયાઓ અને શુષ્ક વિધિઓને બદલે સ્વચ્છ-હેરવી નામધરણ્ય, લજ્જનપ્રીત અને પ્રજાની મહત્તાના ગુણગાનમાંથી જ સાચું ઈશ્વરસાનિધ્ય રચાય છે એ ચાવી જનતાને આપતાં

ન્યાતન્ત્રતની જડ અને કૂર મીમાંસામાં મૃદુતા આવી અને શ્રી-દાદોની પરિસ્થિતિમાં ઉચ્ચતા પ્રવેશ પામી. રામાનંદ આચાર્ય ગણાય છે. તેઓ આચાર્ય કરતાં પણ લક્ષ્મી વધારે હતા. એમના બાર શિષ્યોએ મક્તિમાર્ગને અત્યંત પ્રકૃષ્ણિત બનાવ્યો અને જનતાના હિંડાણમાં તેનો પ્રવેશ કરાવ્યો એમના બાર શિષ્યોમાંથી કબીર-મુસલમાન, ધનો જાટ, સેનો વાળંદ, રઈદાસ-રોહીદાસ અત્યંત હતા. પદ્માવતી નામની શ્રી પણ તેમના બાર શિષ્યોમાંની એક. લક્ષ્મીમાર્ગ ન્યાત-જાતથી પર થવાનો કરેલો પ્રયત્ન આ શિષ્યોની દેશ ઉપરથી સહજ મૂચિત થશે.

વધતી સહિષ્ણુતા

લક્ષ્મીમાર્ગ આમ વૈદિક સંસ્કૃતિમાં પ્રવેશ પામતી જડતા અને શિથિલતા ટાળી ભારતીય સંસ્કૃતિને વિશુદ્ધિ અર્પી એ સાચું. એ ઉપરાંત એની એક ખીણ ભારે સેવા જૂલી ન શકાય એવી છે. જેમ ન્યાતન્ત્ર ઉપર મુકાના ભાર તેણે હળવા બનાવ્યા તેમ એક ધર્મ અને બીજા ધર્મ વચ્ચેના, એક પંથ અને બીજા પંથ વચ્ચેના વિરોધો હળવા કરી, ધર્મ-એકત્વ ઉપર ભાર મૂકી, ધર્મ-ઝનૂન અને ધર્મોચારની જડતાને નિર્થક સાબિત કરી જનતામાં સર્વ ધર્મ પ્રત્યેની સહિષ્ણુતા, તત્ત્વગત અભેદ અને માનવસુશોભિત બંધુભાવ વિકસાવી હિંદુ-ઇસ્લામ સંસ્કૃતિને પાસે લાવવાનો-એક બનાવવાનો પરમ ભવ્ય પ્રયત્ન પણ કર્યો. જેની સાચી સમજ વગર ભારતીય સંસ્કૃતિનું ઉદાર, ચપલ, સહિષ્ણુ અને સમયાનુકૂળ સ્વરૂપ ધારણ કરવાનું સામર્થ્ય પૂરું સમજાય એમ નથી.

કબીર-એક પ્રતીક

એ સંચલનમાં કબીરનું અતિ મહત્ત્વનું સ્થાન છે. રામાનંદના એ શિષ્યના જીવનની અનેક દંતકથાઓ પ્રચલિત છે. વિધવા બ્રાહ્મણીનો એ પુત્ર ઇસ્લામ વણકચ્છમાં જીજ્ઞૈષ્યે એ એક સૂચક પરિસ્થિતિ. એનાં મૃત્યુ સમયે હિંદુ શિષ્યોએ એના દેહને બાળવાનો

-આમ્રહ ક્યોં અને ધરલામી શિષ્યોએ દાટવાનો. જન્મેનો અધડો
-ધર્મહિંસાની કક્ષાએ જાય તે પહેલાં એના શબ્દ ઉપર ઓઢાડેલી
ચાદર ખસેડતા શજને રથાને દેખાયલા પુષ્પપુજના ચમત્કારમાં
પણ એના જીવનનો સંકેત ગ્રપ્ત જની જાય છે. એનો જન્મ અને
-એનું મૃત્યુ હિંદુ-મુસ્લિમ ધર્મ સમન્વયનું જ પ્રતીક હતું એમ
કહીએ તો ચાલે. રામ અને રહીમની એકતાનું સ્થાપન, આચારની
પોકળતા ઉપરના પ્રહાર અને યોગ-વેદાંત તથા સુફીમાર્ગના ઉચ્ચા-
રણ માટે કબીરે જિભી કરેલી જન્મે ધર્મને અનુકૂળ આવે એવી
વાણી એ કબીરની-કહો કે કબીરમાં વિકસેલી ભારતીય સંસ્કૃતિની
મોટામાં મોટી સિદ્ધિ. હિંદુ-મુસ્લિમ ઐક્યનો કબીરનો મહાપ્રયાન
એ ધરલામયુગની પરમ શોભા ગણાય.

કૃષ્ણભક્તિ

ભક્તિમાર્ગે વિધવિધ સ્વરૂપો ધારણ કર્યાં. બંગાળમાં ચૈતન્યે
અને ઉત્તર પશ્ચિમ હિંદમાં વલ્લભાચાર્યે કૃષ્ણભક્તિ વ્યાપક બનાવી.
આમ રામ અને કૃષ્ણની આસપાસ વિકસેલા ભક્તિમાર્ગે ભારતીય
સંસ્કૃતિના સંરક્ષણનું અને સંવર્ધનનું અતિ મહત્ત્વનું કાર્ય કર્યું
છે. ઉપરાંત ધરલામ-હિંદુ સંઘર્ષ ઘટે એવું વાતાવરણ પણ તેમણે
રચ્યું છે. ચૈતન્યના શિષ્યોમાં કેટલાય મુસ્લિમો હતા. વલ્લભા-
ચાર્યના પંથ-શિષ્યોમાં રસપ્રાન અને ખાનખાનાન જાણીતા છે.
તેમની પ્રવૃત્તિ વિસ્તૃત વિવેચન માટે છે. લાખી તાત્ત્વિક શુદ્ધ
વિતંડામાં જીતયાં સિવાય પ્રજુસ્મરણ અને પ્રજુભક્તોનાં અરિતોનું
સ્મરણ લોકરુચિને માફક આવી જ્યાં અને કયા, વાર્તા તથા પુરાણ-
શ્રવણની વ્યાપક પ્રણાલિકા હિંદુઓમાં જિભી યર્ષાઈ ગઈ.

-સામનો અને સમન્વય

રામાનુજ, વલ્લભ, ચૈતન્ય સરખા ભક્તિમાર્ગના આચાર્યો
મહાવિદ્વાનો હતા. વૈદિક સિદ્ધાન્તો ઉપર રચેલી તેમની વિચાર-
-સરણીએ સાધુઓ, સંતો અને ભક્તોની એવી પરંપરા જિભી કરી

કે, જેણે હિંદુ-મુસ્લિમ અનૂન હજવાં બનાવ્યાં. અને પોતાના જ જીવન દ્વારા ઉદારતાનાં રસાયણ હિંદુ-મુસલમાન બંનેને પાયાં. એ ઉદારતા નિષ્ક્રિય વિદ્વાનની બેપરવાઈ ન હતી; કંટાળેલા હારેલા કાયરની નિર્માલ્યતા ન હતી; વિજેતા ઇસ્લામને ભરવાની ખંડણી ન હતી. શીર્ષ બાળુએ મૂઢી આચારમાં મૂકવાની એ સાચી પ્રામાણિક ઉદાર માન્યતા હતી, જે ઉપર અઝૂમી રહેલા તુલસીદાસ, મીરાં, નરસિંહ, સૂરદાસ, નામદેવ, તુકારામ અને રામદાસ સરખા ભક્તોની ભક્તભાળે ઇસ્લામ સંઘર્ષમાં આવેલી ભારતીય સંસ્કૃતિને સમયાનુકૂલ સ્વરૂપ આપ્યું. અનૂન ગાળી આવેલા ઇસ્લામને એમાં સ્થાન પણ હતું અને ઉમ્મ પરિવર્તનપ્રિય ઇસ્લામનો એમાં સામનો પણ હતો. ઇસ્લામ ઉદાર બનતો ત્યારે હિંદુજાતિવાળી ભારતીય સંસ્કૃતિ તેને ભેટવા મથતી; ઇસ્લામ ધર્માધ બનતો ત્યારે એનો મક્કમણે સામનો કરવાની શક્તિ પણ તેનામાં ખિલતી. કેટલાંય હિંદુ રાજ્યોના ખાડાબેલ એ સામનાની પ્રવૃત્તિમાંથી ઊભા થતા, અને મહારાષ્ટ્રી સામ્રાજ્યના વિસ્તારમાં પણ એ સંસ્કૃતિની સંરક્ષક અને વીરત્વભરી બાજુ જ પ્રત્યક્ષ થાય છે. હિંદુભરમાં સ્થપાઈ ચૂકેલાં ઇસ્લામી રાજ્યોનાં તલ્લવારબળ જતાં હિંદુઓની સંખ્યા જ બહુ મતીમાં રહી શકી છે એનો અર્થ એટલો જ કે ભારતીય સંસ્કૃતિનું ચૈતન્ય તેનામાં જરૂર હોય ત્યારે સંરક્ષણ ઉપસાવતું, ઉદાર મૈત્રીભાવ અને સમન્વય ઉપજાવતું અને જરૂર પડ્યે જીવનમરણની ચૂક ભરવી થકે એવી ઉમ્મતા પણ ધારણ કરી શકતું.

ઇસ્લામયુગમાં ભક્તિમાર્ગ

આમ એક બાજુએ સ્વરક્ષણની ચિંતામાં ભારતીય સંસ્કૃતિએ આચારજડતા, કહો કે ગ્રંથર આચારઆમલ જન્માવ્યો અને ન્યાતબનના વાડા, બાળલમ, સતી, સ્પર્શસ્પર્શ, વિદેશગમનવિરોધ તથા સ્વધર્મીઓમાં પણ ખાલ-અખાલની ઝીણવટ ઊભી કરી અને તેમ કરી હિંદુસ્વરક્ષણની યોજના ઊભી કરી, અને બીજી બાજુએ-ભક્તિ-

૩૫૨ : 'ભારતીય' સંસ્કૃતિ

માર્ગ દ્વારા એવી ઉદારતા ઉપસાવી કે જેમાં ઊંચનીચના, ન્યાત-
ન્વનના, ધર્મવિધર્મના, સીપુરુષની કક્ષાના બેદથી સંસ્કૃતિ પર જઈ
શકી. એમાં પણ શ્વધર્મ માટે ટેકની ભાવના હતી જ; પરંતુ પર-
ધર્મ માટેના તિરસ્કારને અવકાશ ન હતો. ભજનકીર્તનની પ્રથામાં
જે તિરસ્કારની ભાવના હોત તો અનેક મુસ્લિમ મુસ્લિમ રહીને પણ
ભક્તિમાર્ગમાં પ્રવેશ કરી શક્યા ન હોત. આજ પણ ગામડે ગામડે
મુસ્લિમ ભજનિઠો ભજન મંડળીઓમાં મારા પ્રમાણમાં જોડાયલા
હોય છે. આમ મુસ્લિમ ધર્માંધતાની સામે ભક્તિમાર્ગે આર્યસંસ્કૃતિનું
રક્ષણ કર્યું, એટલું જ નહિ, પણ ઇસ્લામની ટેટલીક ઉદાત્ત ભાવ-
નાઓ અને અધ્યાત્મવાદને પોતાનામાં બેળવી દર્ઢ સમન્વયનું સામર્થ્ય
બતાવી સંસ્કૃતિને માત્ર આર્યસંસ્કૃતિ ન રહેવા દેતાં ભારતીય
સંસ્કૃતિ બનાવી દીધી. ઇસ્લામયુગમાં જ આજો ભક્તિમાર્ગ ખીલી
નીકળ્યો એ બનાવ ભારતીય વિચારધાનિના સ્વરૂપનું એક અદ્ભુત
ઉદાહરણ કહી શકાય.

[૪]

મોગલયુગ અને સંસ્કૃતિસમન્વય

બાબર આવ્યો ત્યારે

હિંદુ-મુસ્લિમ સમન્વય મોગલોની રાજ્યસ્થાપનાકાળે સ્પષ્ટ બની
ગયો હતો. કલા અને કારીગરી, સંગીત અને ચિત્ર, મકાનોની
બાંધણી અને મંદિર-મસ્જિદની રચના, પહેરવેશ-પોષાક, રમતગમત
અને ઉત્સવ-આનંદ એ સર્વ જીવનનાં વિધવિધ દર્શનીય પાસાં. એ
સર્વમાં હિંદુ-મુસ્લિમ બંને ધર્મોએ એટલા નજીક આવી ગયા હતા
કે બાબરે મોગલાઈની સ્થાપના કરતાં આ સમન્વયની નોંધ લીધી
હતી અને એ સમન્વયને 'વિશિષ્ટ હિંદુસ્તાની ઢબ' તરીકે ઓળ-
ખાવ્યો હતો. એ વિશિષ્ટ હિંદુસ્તાની ઢબ 'મોગલોના યુગમાં—છેક
૧૮૫૭ સુધી—વધારે અને વધારે ઘેરી ઝાઝ બનતી ગયાલી. ઇતિહાસ

વિરાટમંદિર - હારિકા - ગાંધીનગર

નાથે છે કે ત્યારે દરેક મસ્જિદ જોડે એક 'મજતમ'—શાળા તો ખરી જ, જેમા આસપાસ વસતા છોકરા છોકરીઓને જરૂર પૂગતી ફાગસી, અરખી અને ઉર્દૂ કેળવણી મળતી અને જેમને ઉચ્ચ શિક્ષણ જોઈતું હોય તેમને પણ તે સાધન મળી રહેતું એની મસ્જિદ નહિ પરંતુ મકમ દિર સાથે શહેર તેમ જ ગ્રામવિભાગમા શાળાપાઠશાળાઓ પણ ચાલતી, જેમા સંસ્કૃત તથા પ્રાન્તિક ભાષાઓના જ્ઞાન હિંદુ વિદ્યા થીઓને મળતું

ખાખરનું મુખ્યમિદ્ધ વમિયતનામું તો ભારતની હિંદુ પ્રજાનું મન ઠાઈ પણ રીતે ન દુખવવાની આશા પોતાના પુત્રને આપી ચૂક્યું છે હુમાયુન પોતે અબ્દ સનો ભારે ગોખીન હતો બૂગોળ અને ખગોળ એ હુમાયુનના પ્રિય અભ્યાસવિષયો; અને એને વાચનનો એટલો ગોખ હતો કે એ જ્યાં જ્યાં ફરતો ત્યાં ત્યાં એની સાથે એક પુસ્તકાલયને પણ ફેરવતો

ગુરુ નાનક

શીખધર્મનો સ્થાપક ગુરુ નાનક અને બાબર બન્ને એક જ યુગમા થઈ ગયા કબીરની અમર નીચે નાનકની ધર્મવૃત્તિ વિકાસ પામી હિંદુઓના તેમ જ મુસ્લિમોના જડ ધર્માચારનો નાનક કંદર વિરોધી હિંદુ સતો અને યોગીઓ તથા ઇસ્લામી ફકીરો અને મુશીઓનો એને બાળપણથી સહવાસ એ પ જાળી ક્ષનીએ હિંદુતાનની પણ મુસાફરી કરી લકા રામેશ્વર પણ જોયા અને એશિયાખડની મુસાફરી કરી અરબજ્ઞાનના મક્કા મીના પણ એણે પગરસ્તે નિહાળ્યા ન્યાતજન અને સ્થાપિત ધર્મથી પર એણે હિંદુ મુસ્લિમ એકથનો સૂચક એક માર્ગ ઉપજાવે જે લાનિયમા ભારતીય સંસ્કૃતિના એક પાસા તરીકે ઇસ્લામ ની ઉત્પન્નનો અદ્દમુત મામનો પા કરી શક્યો અને એ માર્ગનું પાલન કરનાગએને એક મૈનિષ્ટાપ્ત તરીકે વિકાસ માધી અ તે ઓગણીસમી સદીની શરૂઆતમા પ્રસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને લાય ઉપજાવતું એક મહારાજ્ય પણ સ્થાપી શક્યો

૩૫૪ : ભારતીય સંસ્કૃતિ

અકબરનો સમન્વયમાર્ગ

મોગલયુગના હિંદુ-મુસ્લિમ સમન્વય અંગે અકબરનું નામ ભારતીય સંસ્કૃતિના ઇતિહાસમાં સુવર્ણાક્ષરે લખાઈ ચૂક્યું છે. સમન્વય સાધવાનો એક માર્ગ તે હિંદુ-મુસ્લિમ લગ્ન. એ માર્ગ તેણે લીધો અને પોતાની હિંદુપત્નીને હિંદુધર્મ પાળવાની રજા આપી. પરંતુ ત્યાં મુધી સ્થાપિત ધર્મ એ સંસ્કૃતિનું કેન્દ્રચિહ્ન બની રહે ત્યાં મુધી વિધર્મી વળે. સમન્વયની નહિ પરંતુ જયપરાજયની નિશાની બની રહે છે. એ માર્ગ બહુ સફળ લાગ્યે જ થાય. અકબર અને જાહાંગીર-રૂપમતીના કિસ્સાઓની સાથે જગન્નાથ પંડિત અને લવંગીના પ્રેમની આજ્યાયિકા તેમ જ બાજરાવ-મસ્નાનીના હિંદુમુસ્લિમ પ્રેમપ્રસંગો પણ મુગલાર્ધ યુગમાં બની ચૂક્યા છે. પરંતુ વિધર્મી લગ્ને ધર્મસમન્વયની લાવનાને પુષ્ટ બનાવી નથી એટલું અત્રે નોંધવું યોગ્ય છે એવા પ્રસંગોએ બાળવગ્નની પ્રથાને દબાવત કરી હોય તો તેમાં નવાઈ નથી.

ધર્મસહિષ્ણુતા

પરંતુ અકબરે આર્થ ઇસ્લામને, બંને પ્રકારની વિદ્વાને પેઠી આર્થ સંગીત અને આર્થ ચિત્રકલાને ખૂબ ઉત્તેજન આપ્યું, હિંદુઓને ગલીનટી અને સૈનિક હોદ્દાઓ આપી વિશ્વાસમાં લીધા અને તેમનો નિશ્વાસ છૂત્યો અને બહુ જ સ્પષ્ટ રીતની ધાર્મિક સહિષ્ણુતા અને ઉદારતા નિત્ય નિત્ય દાખવી. એમાંથી હિંદુ-મુસ્લિમ એકથ અનન્ય પેઠણ પામ્યું અને તે લાગતવ્યાપક બની ગયું. અકબરના દરબારના નરસતનોમાં હિંદુ રત્નોનું પ્રમાણ ઓછું ન હતું. એનો જીવનરત્ન તાનસેન તાન્ને મુસ્લિમ થયેલો આઠણ હતો. અને તાનસેન ની સંગીત પર પાંચે - તાનસેનના સંગીત ઘગચાએ ભારતીય સંગીતને સાચવી ગાળ્યું અને બટેલાચ્યુ એ પણ મોગલયુગના સમન્વયકાર્યને અભગી રે. અકબરે મદ્રાસરાતનો કારસીમાં તરજૂમો કરાવ્યો: એ પુસ્તકથી ની વાત છે મુસ્લિમ મદ્રેસાઓમાં હિંદુ વિદ્યાર્થી-

ઓને હિંદુ ઢળની કેળવણી આપવાના સાધનો અકળરના વખતમાં શરૂ થયાં. એ સર્વમાં તેની ધર્મચર્યાની સલાઓએ બહુ મોટો ભાગ ભજવ્યો હોવો જોઈએ. તેના દરબારની ધર્મસલાઓમાં ઇસ્લામ ધર્મના સિદ્ધના સિદ્ધાંતો સાથે હિંદુધર્મના સિદ્ધાંતોની ચર્ચા ચાલતી અને જૈનધર્મના સિદ્ધાંતોની ચર્ચા ચાલતી. ખ્રિસ્તી પાદરીઓને અને યહૂદી ધર્મગુરુઓ તથા જરથુષ્ટ્રી મોમેદાને માનપૂર્વક બોલાવી જેમના તેમના ધર્મસિદ્ધાંતો જાહેર રીતે ચાલણવાની રાજ્યના આગેવાનોને તક આપવાથી ઉત્પન્ન થતી ધર્મસંદિષ્ટનાની કિંમત ઓછી આંકી શકાય એમ નથી. સર્વધર્મના સમન્વયરૂપ દીને-ઈવાહી ધર્મ સ્થાપવાની ઇચ્છા જોડે રૂળીજૂન ન થઈ - અને એ રીતે એક નવો વાડો ન વધ્યો એ પણ એક શુભ ચિહ્ન મનાય - જના એ ભાવનાની પાછળ રહેલું અકળગતું ઉદાર માનસ એની લાંબી કાગકિર્દીને મુસ્લિમ-યુગમાં સધાયલા ધર્મસમન્વયનો એક માર્ગસ્તંભ ગણાય છે.

અકળર પછી

અત્રે એટલું નોંધી શકાય કે હિંદુ અને મુસ્લિમ ધર્મમાં એક પ્રકારનું એવું અહં દૃઢ બની બેઠું હતું કે જે પરસ્પર એકબીજામાં સંપૂર્ણ રીતે મિશ્રિત ન થાય છતાં પરસ્પર બંને ધર્મને કુમળા બનાવતી સરકૃતિ તો સ્થાપન થઈ ચૂકી હતી જે પહેરવેશમાં, રિવાજમાં, આચારવિચારમાં, હિંદુને પોતાનો માનવામાં લગભગ એકત્વ પામી હતી. મોગલોએ એ એકત્વને ભારે વેગ આપ્યો. જહાંગીર એક હિંદુ માતાનો પુત્ર. એ જાતે સારો લેખક અને અભ્યાગી. એવો ને એવો શાહજહાન બંનેની આસપાસ હિંદુ મુત્સદ્દીઓ, હિંદુ પંડિતો અને હિંદુ સૈનિકો ખાન. આવેશની ક્ષણ સિવાય એ બંને ગજબીઓ હિન્દુઓ પ્રત્યે કુમળા હતા. વૈષ્ણવી વલ્લભી સંપ્રદાયના આચાર્યને શાહજહાને આપેલી સનદો તેની ઉદારતાને પ્રત્યક્ષ કરે છે એ અમલદાર પ્રાન્તિક મુસ્લિમ દરજ રાજા હિંદુ મુસ્લિમ એકતાનો પ્રયેગ ચાલ્યા જ કરતો હતો. જે યુગમાં સંસ્કૃત ભાષા બહોળનિવર

રમે એ યુગનો વિદ્વાસમન્વય દળવેા તો ન જ હોય
દારાશીકોણ

સમન્વય ૧૧ પરિસ્થિતિ વિચારતા આપણે સાહજ/દાનના વડીલ
પુત્ર દારાશીકોણને વિમારી રમીએ એમ નથી મોગલ ગત/વશનો એ
મહાવિદ્વાન પુણ્ય અન્ની રાન્સી અને સમૃદ્ધ એ તથા ભાષાઓમાં
પ્રવીણ એણે લખેલા કેટલાય ગ્રન્થોમાં ઉપનિષદો, ભગવદ્ગીતા તથા
યોગનામિકા સમાયણના શ્રી ભાષાતર આપણે રમે જૂનીએ આ
ક્રમનસીમ મુસ્લિમ, વિદ્વાન ગત/કુવરની મસ્જિદ નિર્માણના સંગ
વિલિપ્ત સ્ત્રીમેનને આવેનો વિચાર અહીં મોઢવા સરખો છે 'દાગ
જીવતો રહીને હિંદની ગાળી ઉપર આ ચો ટોત તો બાગ્મતીય કેળ
વણીની પ્રથા બદલાઈ ગઈ હોત અને ભારતનું ભાગ્ય પણ બદલાઈ
ગયું હોત' ઔગઝએમ જાતે મના વિદ્વાન, પરંતુ હિંદુ વિદ્વાતા તર-
ફનું વલણ જરા ચે અનુકૂળ નહિ જો કે તેના દગ્ગારમાં શૂંપણ જેના
હિંદુ કવિઓ કા વચ્ચના કથા જતા હતા તે આપણે વિસંગુ ન
જોઈએ ઉર્દૂ ભાષા પણ મોગલોમાં અમલમાં સરકારશીલ બની
હિંદુ મુસ્લિમની જુદી વહેલી વણીસમૃદ્ધિ ઉર્દૂમાં એક બની ગઈ
શ્રીશિક્ષણ

હિંદી રટનપુટરી કમીશન ૧૧ સંક્રાંતક સમિતિએ સને ૧૯૨૯ માં
કરેલા નિવેદન અનુસાર હિંદુ તેમ જ મુસ્લિમ ધર્મોમાં એવું કશું
જ મૂલગત તત્ત્વ નથી કે જે સ્ત્રીકેળવણીની વિરુદ્ધ હોય આગલા
દિવસોમાં સુદા એના અનેક દષ્ટાંતો આવે છે કે જેમાં સ્ત્રીઓ
વિશાળ જ્ઞાન ધરાવતી હોય—ખાસ કરીને ધાર્મિક અને પ્રાચીન
સાહિત્યમાં સમાયણ જ્ઞાન' ગજમહેલમાં વસતી સ્ત્રીઓ તથા અમીર
ઉમરાવના ઘરની સ્ત્રીઓ ભણેલી તો મધ્યમ વર્ગના હિંદુ મુસ્લિમોના
સ્ત્રીવિભાગ માટે પણ કેળવણી ૧૧ સંગત હોતી જ માત્ર રાજકુલ બી
સ્ત્રીઓ વિશે જ વાત કરીએ તો બાળકની દીકરી શુલમદન બેગમ,
હુમાયુનનીલગ્નીય સુનીમા સુનતાના, વરજહાન, મુમતાઝમહાલ, જહાન

આરા અને એમ કેન નિમા ઉચ્ચ પાટિની શિક્ષિત સત્તાગીઓ અને ટ્રેવીક વેખિતઓ પણ કહી શકાય લન્તમાળામા વર્ણુવે ની સ્ત્રીલક્તો હિંદુજનના સ્ત્રીશિક્ષકની સાક્ષી પર છે મીગની કાન્યરચના સમસ્ત હિંદની મિતકત છે

ફારસી સાહિત્ય

ફારસી સાહિત્યને મોગનાકમા મોનેનુ ઉત્તજન અને વિચારવુ જતુ દરીદ્ર છતાં અકમળના યુગના મહાભારત, રામાયણ, અથર્વ-વેદ અને વીવાવતી ગણિતના ફા સી લાપાન્તરે થયા હતા એ નોધી લઈએ અબુનફ્ઝન, રૈઝી પલકેની તથા અગદુલ્હકીમ ખાનખા નાન-જેના હિંદી દુહા પ્રચલિત છે તે-ના નામ જૂલાય એના નથી જ. ઉપગત મીરમન, નરહરિ હરિનાથ અને ગજ સગખા હિંદુ વિદ્વાનો પણ અકબરના માનીતા હતા ફા મીના સુપ્રસિદ્ધ હિંદુ લેખકો પણ મોગનયુગમા ઘણા થઈ ગયા, જેમાંથી સુજનગાય ખરી, ભીમસેન અને ઈશ્વરદાસના નામ ગણાની વર્ગે ઈશ્વરદાસ તો પાટણના એક ગુજરાતી નખક-જેમની ફતુહાતે આલમગીરી 'ઉપગ્રથી સગ જહુનાથ મરકાગ જેના ઇતિહાસવિષ્ને ઔગઝેગ વિશે ઘણા આધારો મળી આવ્યા છે

હિંદીભાષા

વળી એ જ રીત હિંદી ભાષામા મરવો નખના મુગ્નિમ રમખાન અને મનીક મહનદ જયસીના નામ પણ અતિહાસિક બની ગ્હે છે તુલસીદાસ કેશવદાસ, મુદાસ અને રૂપ સખા મિઓએ રામ અને કૃષ્ણલકિત દ્વાગ ભાગ્યતીય સમૃત્તિને આપેનો વેગ એ બાળીતી કથની છે જગાળી નખન નનમાન એ તો અહીં માન યાદ જ કરીએ વિધવિધ પ્રાન્તિક ભાષાઓ - ગુજરાતી મરવી મગાળી, હિંદી વગેરેની સ્વતંત્ર ભાષાઓ તરીકેની ખોનાવટ પણ આ મુગ્નિમ યુગનુ જ પરિણામ પ્રાન્તિક ભાષાઓ આજ સુધી સજીવન ગ્લી નન સ્વાતંત્ર્યમા ભાષાકીય પ્રાનરચનાની માગ ગ્રી કરી શકે એનુ સામર્થ

ક્રમ : ભારતીય સંસ્કૃતિ

મેળવી શકી એ આ હિંદુ મુસ્લિમ સમન્વય યુગનું જ ફળ કહી શકાય
મોગલાઈની પડતીમા

મોગલાઈની પડતીના કાળમા પણ આ સંસ્કૃતિસમન્વયની ક્રિયા
સતત ચાલુ રહી પરેલા બહાદુરશાહથી માઠી છે લા મોગલ બાદ-
શાહ ખીજા બહાદુરશાહ સુધી સર્વના દરબારોમા સાહિત્યકળાને
ઉત્તેજન મળતું જ રહ્યું - જેમા હિંદુ ઇસ્લામના ભેદ નહિ જેવા
રક્ષા હતા. હેલો બહાદુરશાહ નો જાતે એક સરસ ઉર્દૂ કવિ હતો
- જેના કાવ્યો 'અફર'ના કાવ્યોને નામે હજી પણ પ્રચલિત છે
અદાબી સદીથી મોગલાઈનો પતનયુગ ગણી શકાય એમા ભારતીય
પ્રતિભા કુદિત થતી જતી હતી છતાં આગરી મજબુદાર સરખા
ઇતિહાસવિદ્ કહે છે તેમ આ પતનયુગનું "એક સારામા સારું
લક્ષણ એ હતું કે હિંદુ-મુસ્લીમ નિરોધોના શમનની ક્રિયા તથા બન્ને
વિરુદ્ધમાં કામો વચ્ચેના સહાનુભૂતિભર્યા સંબંધને દૃઢ કરવાની
સમન્વયક્રિયા સતત ચાલ્યા જ કરતી હતી." સૈયદભાઈ એમાનો
એક અખુરતા વસન્ત અને હોવી જેવા ઉત્સવોની ઉજવણી કરતો
એ જ પ્રમાણે બગાળના ઇતિહાસમા વગોવાયલા સિરાજ ઉદ દૌલા
અને મીરજાદર પણ હોળીના પર્વો કિંદુદમે ઉજવતા મુશીદાબાદ
પાસેની કિરીટશ્વરીની મૂર્તિને ચઢાવેલા જળતું પાન મૃત્યુ સમયે
મીરજાદરે કર્યું હતું હૈદર અને ટીપુ સરખા કદર મુસ્લિમ તરીકે
રજી કરાતા મુસ્લિમ ગજનીઓ હિંદુ મઠ મંદિરોને દાન આપતા હતા
અને પોતાના નિજવની પ્રાપ્તિ માટે યજ્ઞાગાદિ પણ ધ્યાત્મજો પાસે
કમવતા હતા જ સ ૧૮૨૫ નો એક જાહેર ઉત્તેજ કહે છે કે દિલ્હીના
મોગલ બારમા દુર્ગાપૂજની પણ ઉજવણી થતી! ઈંદ અને મહોર
મની લાખ સવારીઓમા આજ સુધી હિંદુ રાજવીઓ ચડતા હતા
મહારાષ્ટ્ર અને હિંદુઉત્કાન્તિ

મહારાષ્ટ્રના ઉત્કાન્તિકાગે હિંદુત્વની લાવના જરૂર બધ કરી રહી
હતી પરંતુ એ હિંદુત્વનું બધ ગ્વરક્ષણ પૂરતું જ હતું - ઇસ્લામી

સંસ્કૃતિના પૂરમાં આર્થ - હિંદુ સંસ્કૃતિ ધસડાઈ નહીં ન થઈ જાય એટલા પૂરતું હતું. હિન્દુપદ્ધતિશાહીનું એનું સ્વપ્ન પણ હિન્દુત્વના લાખા રાજકીય પરાજયના પ્રત્યાઘાતરૂપ હતું. હિન્દુત્વના એ ઉત્થાને ભારતમાંથી ઇસ્લામની ધર્મ કે સંસ્કૃતિ તરીકે નાજૂદી ઇસ્તી જ ન હતી. ઇસ્લામની રાજકીય ભીસમાં ભચડાઈ નહીં થઈ ન જવાય એની સાવચેતી અને સામર્થ્યશ્રયન મહારાષ્ટ્ર સત્તરમી-અઠારમી સદીમાં કરી કહ્યું હતું. મહાગાંધી મહાગાંધીના ગ્રામ્ય પક્ષ શિવાજીના માનસને આમાં દૃષ્ટાંત તરીકે મૂકી શકાય. ઇસ્લામનો ધર્મ તરીકે એણે નાશ ઇચ્છ્યો જ નથી. મુસ્લિમ સંતો અને પીર પ્રત્યે તે સહુભાવ ધરાવતો. મુસ્લિમ ધર્મસ્થાનો અને મસ્જિદોની દીવાળત્તી માટે એણે જંગીગે આપી હતી. શિવાજીનું મતલ ધસાતું લખનાર ખાદીખાનનો એક અભિગ્રાવ અવમ નોંધ્યો છે. એ જ સબંધી વધારામાં ખાદીખાન કહે છે : ' પોતાના પ્રદેશમાં વસતી પ્રજાઓમાં માન સચવાવાં જ જોઈએ એવો શિવાજીને આમલ હતો...વિશેષતઃ પુણ્ય પ્રસંગે તેને હાથ પડતા મુસ્લિમ જાળકો અને સ્ત્રીઓનું માન પૂર્ણતઃ સચવાય એની શિવાજીને ભારે કાળજી હતી એ સંબંધી એણે પોતાના ધર્મચારીઓને સખ્ત હુકમો આપ્યા હતા અને આમલ ગતુ ચિહ્ન પણ જાણ્યા તો શિવાજી ભારે સખ્ત કરવાનું ચૂકતો નહિ.' એણે મસ્જિદ તોડી નથી, કુગન સરખા ધર્મગ્રંથો ગાળ્યા નથી. મોગલાઈનું ઔરંગઝેબી ઇસ્લામીપણ શીજી મનતુ હોય તો તેણે ઔરંગઝેબનું જીવ સ્વીકારવાની તૈયારી મનાવી મોગલ દબારમાં હાજરી આપવાનું ભયંકર જોખમ પણ ખેડ્યું હતું એ શિવાજીના હિન્દુત્વનો વિચાર કરતા આપણે વિસરીએ નહિ. શિવાજી અને મરાઠાઓના સૈન્યમાં ઇસ્લામીઓને પણ જ્ઞાન હતું. શિવાજીના સૈન્યની વિવિધ કક્ષાઓ પણ જાગીસ, સીકંદાર, હવાવદાર અને હઝારી જેવા ધારસી સન્દોની જાણથી ઓળખાતી મુસ્લિમધર્મમાં આત્મા ગમેલા પોતાના એક મરદાર નિંગાળકરને પાંડો હિન્દુધર્મમાં લેનાર

શિવાજી ધર્માધ દિન્દુ કે ધરલામ વિરોધી દિન્દુ ન હતો. દિન્દુ-ત્વના ગદાણુ અર્થે નલવારધારી બનેલો શિવાજી આમ દિન્દુ-મુસ્લિમ સમન્વયનું એક ઉદાહરણ કહી શકાય. શિવાજીના સમયનો વિસ્તાર કરનાર પેશ્વાઓ ઝોગખાધા ફારસી શબ્દ ‘પેશ્વા’ થી ! તેમણે પણ દિલ્હીની મોગનાઈનો માનમર્ગો હાજાય એમ કહી કહ્યું નથી — પાણીપતના યુદ્ધ પહેલાં લાહોસાહેબે કરેલી ભૂલ સિવાય. પેશ્વાઈનો હેતુ રક્ષક નાના ‘કડનવીસ’ પણ ફારસી અટકધારી. પાણીપતમાં પેશ્વાઓ માટે મગનાર મુસ્લિમ ઇન્દાહીમ ગાદી. મુસ્લિમ સંસ્કૃતિ અને આર્થ મંસ્કૃતિ આમ એકબીજાની અત્યંત નજીકઆવી સંસ્કૃતિસમન્વયનો એક ભવ્ય પ્રયોગ કરી રહી હતી એટલું તો આખા ધરલામયુગની વિચારમરણી જેના રપટ દેખાઈ આવે છે. ભારતીય સંસ્કૃતિ ધરલામ સંસ્કૃતિ માત્ર ન બની રહી. ભારતીય સંસ્કૃતિ માત્ર દિન્દુ સંસ્કૃતિ ન બની રહી. ભારતીય સંસ્કૃતિ કદી એક જ ગ્રંથપને વરી નથી. ધરલામને દિન્દુ-આર્થ બનવું ન હતું, જેમ મુસ્લિમપૂર્વયુગમાં બીજા પ્રગળા માટે બન્ધુ તેમ દિન્દુ-આર્થ ધર્મને ઇન્દામમાં લગાડે જવું ન હતું. ભારતીય સંસ્કૃતિએ ઇન્દામને મુલાયમ બનાવી દિન્દુત્વ સાથે મેળવ્યો. દિન્દુત્વે એક પાસ કડક બની — બીજા પાસ મુલાયમ બની ધરલામનો સંપર્ક સાધ્યો, અને બન્નેએ મળી ભારતીય સંસ્કૃતિને એવી ઉદાર વિચારક્રાંતિ આપી કે જેમાથી વર્તમાન ઉર્દૂ ભાષા જન્મી, પ્રાન્તિક ભાષાઓ પોપાઈ અને દિન્દુ-મુસલમાન એક મનનાના ક્રમમાં આવી ગિલા. કદાચ અંગ્રેજ-પશ્ચિમ મંસ્કૃતિનું ધર્મણુ ઝોગણીસમી સદીમાં ન ઉદ્ભવ્યું હોત તો આ બન્નેને એકત્વ અર્પતી વિચારધારાએ કલ્પનામાં ન આવે એવી એકતા બન્નેને અર્પી હોત. એ અનુમાન વધારે પડતું લાગે તો ય એટલું તો આપણે વીકારવું જ પડશે કે દિન્દુ અને મુસ્લિમ બન્ને ધર્મો અને બન્ને જીવન વ્યવસ્થા એક હજાર વર્ષ સુધી સાથે રહી શક્યા અને ધર્મણુ-માથી સંવાદ ઉપજવી શક્યા. એ દિન્દુ મુસ્લિમ બન્ને ધર્મોઓનું

સાંસ્કૃતિક લક્ષણ કહી શકાય એ પ્રયત્નમાં ભારતીય સંસ્કૃતિ રાજ-
કીય દૃષ્ટિએ શિથિલ પણ જની ગઈ.

આર્ય-પશ્ચિમ સંસ્કૃતિસંઘર્ષ

પરંતુ મુઘલમધસાગ સામે ટકી ગઈ પોતાનું વિશિષ્ટ સ્વરૂપ
જાળવી રહેલી ભારતીય સંસ્કૃતિ મુઘલમ સંસ્કૃતિ કરતા પણ વધારે
અમરાક, ધડાયલી, અનુભવી અને પ્રગતિશીલ જનીને આવેલી પશ્ચિમી
ધ્રિમ્તી સંસ્કૃતિને જે જનાજ આપી રહી એ ખરેખર તેની શક્તિને
અદ્ભુત પગથોડે; એટલું જ નહિ, પરંતુ વિચારોની અથડામણ-
માયી પોતાને અનુકૂળ આકાર ઉપજાવવાની ભારતીય સંસ્કૃતિ શક્તિનું
એક લાભ દૃષ્ટાંત છે મોગવાઈ કરતા પણ વધારે જમગત ચૂડ
પશ્ચિમી સંસ્કૃતિની કહેવાય—અને હજી પણ એ ચૂડ છે ખરી—
ખત્ર લારતમાં પણ પોર્ટુગીઝોના ધર્માધ જુલમોની વાત જાણુએ
મૂકીએ તો અંજો સાથે આવેલી પશ્ચિમી સંસ્કૃતિ ઇસ્લામી સંસ્કૃતિ
સરખી મીઠા અનુભવાળી ન હતી એનામાં આવડત હતી, ટૌશલ્ય
હતું, કળા હતી. આખા ભારતવર્ષને ધ્રિસ્તી મનાવવાનું રાખ
પશ્ચિમી સંસ્કૃતિને ન હતું એમ તો એક કહી શકાય નહિ પરંતુ
એની બાજુ ન પોકારાઈ કે જહાદ ઉઠાવાઈ નહિ મરતા પણ તેના
હાથમાં હતી અને અંજો લાપાનો વફીરતમાં ઉપયાગ કરવાનો
હોવાથી અંજો કેળવળી પણ ભારતીય પ્રજાને આપવાના પ્રયાગો
થયા. હિંદુગાનની હાવી મયવી, શિથિલ જની મયવી, સમન્વય-
મયનમાં યાત્રેલી સંસ્કૃતિ મામ પશ્ચિમી સંસ્કૃતિનું સંઘર્ષનું થયું.
તેમાં તો પ્રથમ દૃષ્ટિએ એમ જ લાગ્યું કે હિંદી સંસ્કૃતિ કરતા પશ્ચિ-
માત્વ સંસ્કૃતિ વધારે વ્યવસ્થિત, વધારે ગમવાન, વધારે માલમિક,
વધારે સચમી અને વધાર દક્ષ છે એટલે જની ભારતીય સંસ્કૃતિએ
પશ્ચિમ સંસ્કૃતિનો સ્વીકાર કરી લેવો જોઈએ પરંતુ પશ્ચિમની
ધર્મસંસ્કૃતિનો સ્વીકાર કરવાને બદલે, હિંદુ મુલમાન ધર્મમાં પ્રવેગી
ચૂકેલી ખામીઓ તરફ ધીમે ધીમે વધાર લક્ષ દેરાયું. નીસમી મની

કેદર : ભારતીય સંસ્કૃતિ

સુધી, ધર્મ અને સંસ્કૃતિ બંને સમાનગ્રામી શબ્દ હોય એવી માન્યતા સ્વીકાર પામેલી હતી, પરંતુ એ દૃષ્ટી બ્યાખ્યા બદલાઈ હવે સંસ્કૃતિ ધર્મની સીમા ઓળંગી ગઈ છે અને ધર્મ સંસ્કૃતિનું એક ઘોતક અંગ બની રહ્યું છે.

સુધારકવૃત્તિ

હિંદુ-મુસ્લિમ ધર્મમાં પ્રવેશેલી ખામીઓનો અભ્યાસ કરનાર વિચારકોએ ખ્રિસ્તીધર્મ સ્વીકારવાને બદલે હિંદુધર્મમાં સ્વચ્છતા અને સુધારા દાખલ કરવાની જોરદાર વૃત્તિ ઊપજાવી. અનુકરણને સ્થાને સ્વતંત્ર સાચવી રાખવાની શક્તિ બતાવી આપે છે કે ભારતીય સંસ્કૃતિએ કેટલેટલું સામર્થ્ય સાચવી રાખેલું હોવું જોઈએ. દષ્ટાંત તરીકે દરિયાપાર કરવાની ધર્મે કે ધર્મના આભાસે બંધી કરેલી નાતબાતના વાડા બહુ જ કડક બની ગયા હતા અને એ સીમાઓ સાચવી રાખવામાં જ ધર્મ સચવાતો હોય એવી માન્યતા ફેલાઈ ગઈ હતી. આચારનો અતિ આગ્રહ રાખવામાં આવતો હતો. કર્મ-કાંડનો અને મૂર્તિપૂજનો ખટાટાપ અત્યંત જટિલ બની ગયો હતો. ધર્મની વિશુદ્ધિ ઉપર વહેમના લખંકર જાળાં બાંધી ગયાં હતાં. શિથિલ બનેલી ભારતીય સંસ્કૃતિની આવી પરિસ્થિતિમાં પશ્ચિમની સંસ્કૃતિ તેની સાથે જોરથી અથડાઈ અને પગિથ્થામ અતે એ આવ્યું કે સંખ્યાબંધ હિંદુ-મુસલમાનો-ખાસ કરી અરબશયતાનું અનિષ્ટ વેઠતા વર્ગોનો કેટલોક ભાગ ખ્રિસ્તી થયો પણ ખરો. છતાં આ ધર્મધ્રુવમાંથી હિંદી-ભારતીય-સંસ્કૃતિ એકાએક જામત થઈ ગઈ, ધર્મનું વિશુદ્ધ સ્વરૂપ તેણે શોધવા માંડ્યું જે તેને સ્વધર્મમાં પૂરતા પ્રમાણમાં મળી આવ્યું, ન્યાતનાં બંધનો તેણે તોડવા માંડ્યાં, વહેમને ખસેડી નાખવામાં આવ્યો, આચારજડતાને હટાવી, આચારની પાછળ રહેલા અર્થને સમજી, આચારને ખસેડવાની કે ફેરવવાની સુશુદ્ધિ કેળવવા માંડી અને ધીમે ધીમે પશ્ચિમની સંસ્કૃતિને વળગવાને બદલે ભારતીય સંસ્કૃતિના ઉદાર વિશુદ્ધ સ્વરૂપને સમજી તેના ઉત્તમ ગુણોને પારખી સ્વસંસ્કૃતિમાં જ

પ્રજ્ઞએ અભિમાન લેના માડયુ મુસ્લિમ સંસ્કૃતિ અને આર્ય સંસ્કૃતિનું ઘર્ષણ જેમ જીડા અભ્યાસ માગે છે તેમ આર્ય સંસ્કૃતિ અને પાશ્વિ માત્ય સંસ્કૃતિનું સઘર્ષણ પણ બહુ જીડા અભ્યાસ માગે છે જેને મૂર્તિપૂજા ન ગમી તેને આર્ય સંસ્કૃતિમાં એકેશ્વરવાદ, સર્વેશ્વરવાદ અને દ્વિતવાદ પણ મળી આ યા અસંખ્ય જ્ઞાતિઓમાં મૂલ્યવાર્ધ ગયેની હિંદુ સંસ્કૃતિએ જેણું કે જ્ઞાતિના મૂળમાં તો માત્ર આર્ય વર્ણો જ આર્ય સંસ્કૃતિએ આપેલા છે અને એ વર્ણો પણ એકમાથી ખીજામાં જર્જ શકાય એની મરણતાવાળા હતા એથી ધીમે ધીમે પણ મક્કમ પણે જ્ઞાતિઓના બંધન હળવા થવા માડયા વિચારી દષ્ટિએ ફિલસૂફીની દષ્ટિએ પશ્ચિમની ત્રીક સંસ્કૃતિ ઉપર આધાર રાખતી ફિલસૂફી કરતા જોતરતા નહિ એના તર્કના ઉડ્ડનો ભારતીય ફિલસૂફીએ અનુભવ્યા છે એવી વિચારકોની ખાતરી થઈ વિજ્ઞાન અને નવીન ધર્મમંચાલન

પશ્ચિમનું વિજ્ઞાન અને વિજ્ઞાનવાદ તથા વાસ્તવતા ક્ષણભર ભારતીય સંસ્કૃતિને ચમકાવી ગયા ખરા છતાં વિજ્ઞાનવાદ તથા વાસ્તવવાદ ભારતીય સંસ્કૃતિ સાથે સમન્વય ન પામી શકે એવા તત્ત્વો તો ન હતા મહાનાસ્તિક સંપ્રદાયોને સ્પર્શી આવેલી ભારતીય સંસ્કૃતિ નિજાન અને વાસ્તવતાને સહી શકે એમ હતું આમ પશ્ચિમની સંસ્કૃતિના સઘર્ષણથી ભારતીય સંસ્કૃતિ લુપ્ત થવાને બદલે વધારે જાગ્રત, નિશુદ્ધ અને સામર્થ્યશીન બની છેક ઓગણીસમી સદીના ખીજા ત્રીજા દશકા સમયે બ્યારે અંગ્રેજ સત્તાનો સૂર્ય મધ્યાહ્ને આવી પહોંચતો હતો ત્યારે પ્રાચીન પ્રણાલિકાને સાચવી રાખતો સ્વામિનારાયણ જેવો સંપ્રદાય ગુજરાતમાં અગ્નિત્વમાં આવ્યો અને એથી આગળ વધતા આર્યસમાજની સ્થાપના દ્વારા જૂના વેદ-કાળની વિશુદ્ધિને યાદ કરતો આશ્રમો ગુરૂકૂળો, યજ્ઞયાગાદિક ક્રિયા સંકુલ, યજ્ઞચર્યા ઉપર ભાર મૂકતો, સ્ત્રી પુરુષની મમાનતાને લક્ષમાં રાખતો અને અસ્પૃશ્યતાને દૂર ફેંકતો મહર્ષિ દયાનંદરચાપિત આર્ય-

સમાજ સંસ્કૃતિઘડનગ્રમા સરસ રાગો આપી રહ્યો રામકૃષ્ણ પરમ હસ અને રનામી નિવેશન ક દાગ ભારતીય સંસ્કૃતિના સામર્થ્યઝરા વધારે વેગરાળા નન્યા પ્રથમ રાજ્ય રામમોહનરાય દ્વારા અને પછી ઈશ્વરચંદ્ર નિધામાગર, કેશવચંદ્ર સેન અને મહર્ષિ ટાગોર દ્વારા અપાયેનો મહત્ત્વમાજ ઉપનિષદના તત્ત્વજ્ઞાન અને વૈજ્ઞની ભક્તિના સમિશ્રણમાથી એક જગરજસ્ત શુદ્ધિજન્ય આર્ય સંસ્કૃતિનો મારનો જિભો કરી રહ્યો હતો આર્ય સંસ્કૃતિની ઉદાગતા અને તેની વ્યાપકતા વિચારકાતિની દષ્ટિએ પશ્ચિમની સંસ્કૃતિનો એવો જા ય સામનો કરી રહી, જે સામનામા નિર્ગળની કોધભરી લડાપકડા ન હતી, પરંતુ સમન્વય અને વિશુદ્ધિને આદર આપતી ખેનદિનીભરી પશ્ચિમના મત્તવ િ સ્વીકારવાનના હતી પશ્ચિમની સંસ્કૃતિનો સ પર્ક સાધીનો ના જિલટ ભારતીય સંસ્કૃતિ વવાર બગવાન થઈ છે એમ કહીએ તો પણ ખોટું નથી

રાષ્ટ્રવાદ

પશ્ચિમની સંસ્કૃતિએ આપેની દષ્ટિએ જોતા પણ ભારતીય સંસ્કૃતિ ભાગતીય ઝગને હોડના જેની લાગી નથી જિલટ એમા જનકલ્યાણના અને વિચારકાતિના એવા એવા સોપાનો મળી આ યા કે જેમાથી પ્રથમ હિ સક રાષ્ટ્રવાદ જાગ્યો અને હિ સક રાષ્ટ્રવાદમાથી માનવ વિશ્વે કદી નહિ અનુભવેનો અહિ સક રાષ્ટ્રવાદ પણ જાગ્યો અહિ સક રા દેવાદે અ તે ભારતન રનાત ય અપાવવામા બહુ જ મોટો ભાગ ભજ યા છે વિચારકાતિની પશ્ચિમને ટાચ જતા રતો આઈ ન્સ્ટીનનો છ લામા છે નો સાપેક્ષવાદ Relativityનો સામે પત્ને ભાર ઝીલવા માટે પણ આર્ય દિવમ્સી પાસે ગાનાદનો સિદ્ધાન્ત હતો જ પશ્ચિમ િ રાષ્ટ્રભાવના ઝીલવા માટે પશ્ચિમની મુસદ્દી ગીરીને ખ્યાવ પણ નહિ આવ્યો હોય એની જિડાઈભરી નૈતિક તૈવારી આર્ય સંસ્કૃતિ પાસે ગુપ્તપણે પડી રહી હતી જે પશ્ચિમ િ સંસ્કૃતિના સ પર્ક જમત કરી ચેતનવત જનાની અને સજ્જ પણ

બનાવી ગાંધી શ્રી અગ્નિદ, વિવેકાનંદ, દયાનંદ, રામમોહનરાય કેશવ-
ચંદ્ર મેન રવીન્દ્રનાથ અને દેવેન્દ્રનાથ ટાગોર ત્રણેરે ઓગણીસમી અને
વીસમી સદીના મહામાનવ પુષ્પો ખી યા છે પશ્ચિમ પીડવા લર્જને પરંતુ
તેમના પગલ પી મજનના ભાગતીય સંસ્કૃતિમાથી જ તારી આવી છે
પશ્ચિમનો આભાગ

એમ ઉદાગ પશ્ચિમવાગીઓનો પશુ મીક મીક ફાગો છે વિવિધમ
નેન્સ મેન્સમૂલર, ક્નેગેટ્ટી અને એ પી બેસન્ટ જેના પશ્ચિમના
સમર્થ પૂર્વપ્રેમી વિચારકોનો યશસ્વી ફાગો આપણાથી જૂની રામાય
એમ નથી ફોર્ડ શિષ્ટવાદ કે કે વિશિષ્ટ વિચારપ્રણાલિના અગર
કોઈ સમર્થક થયો અને ઉ નેખ પ્રવાની જડ નથી એ ઉ નેખ બહુ
વિસ્તાર માગે છે વિચારક નિને દર્શાવતા અચોના અને પરિપાટી
ઓના ઢગના પડયા છે માન અહીં એટલું જ કહેવું વાગ્નવિષયક
કે નિશ્ચિના સમર્થ વિચારપ્રવાદો વચ્ચે આર્થ સ કૃતિને જનનત
પશ્ચિમે મુખ દીધી છતાં તે પ્રવાહજળમા નિર્મળ થવાને બદલે વધાર
વિશુદ્ધ બની રગતત્ર પ્રાપ્ત કરી ગૌરવલર્થ મન્તકે જીવી નહીં છે
એ વિચારકાન્તિએ શ્રિટિશ સામ્રાજ્યનાદને પાછો વાળ્યો છે એટલ
જ નહિ, પરંતુ ઇનામઅનૂનને ઉદારતાપૂર્વક જમીનદુકડા પણ માની
આપના છે એને કેટલાક નિર્મળના લને માને છતાં પાચ હજાર વર્ષની
ભાગતીય સંસ્કૃતિ જુદા જુદા મોરચાઓ માડી પે તાના અગ ઉપર
વિવિધ પ્રકારના પહેલપાસા પાડી આજ સુધી સજીવ રહી છે
સ્થાપિત ધર્મના રાજપ્રીય અ વીખરમા ભા તીન સંસ્કૃતિનું વિશદ રૂપ
જળવાર્જિત છે એમ કહેવ મા ભા તીય સંસ્કૃતિ જરા વ વાધો ને એમ
નથી ભારતીય સંસ્કૃતિને હિંદુધર્મ પી છાપ એને ન ઓળખનાગ પર
દેશીઓએ જ આપી છે ભારતીય સંસ્કૃતિએ એક પણ સ્થાપિત ધર્મ
હજુ સુધી સઘત મર્ડ વાપી દો નીકાર્યો નથી એમા જ સતત
કાંતિ પામતુ તેનું સજીવપર્ણ સમાવન છે માનવનિશ્ચિના બધા ય
મજીવ ધર્મોએ હિંદુમા રચન મેળ યુ છે બૌદ્ધ જૈન, વદિક,

ધરણી, ખ્રિસ્તી, યહૂદી અને જરથુસ્ત્રી-એમાંનો એકે ધર્મ ભારત વ્યાપી ધર્મ નથી ભારતીય ધર્મ તો એ સર્વના સમન્વયમાંથી જોવા થયેલી ઉદાર માનવમુક્તિની ભાવનામાં રહેલો છે વિચારની વિચારક્રાંતિની, ધર્મસમન્વયની પ્રયોગશાળા સરખા ભારતને ખરે છે માનવતા.

યુગ-અનુકૂળ બનતી ભારતની ક્રાંતિ

શિગમ પત્ર, મુદ્રા સામર્થ્યપૂર્ણ અને વિજયી અ શ્રેણસત્તાએ પશ્ચિમની ઠેળવણી, પશ્ચિમનો વહીવટ, પશ્ચિમનું વિજ્ઞાન, પશ્ચિમની ગ્રંથેણીકરણી તથા પશ્ચિમનો રાષ્ટ્રનાદ ભાગત સામે બળપૂર્વક સાચી ખડકી દીધા મોગનો-મુસલમાનો ભારતવાસી-સ્વદેશી બની શક્યા હતા પરંતુ અશ્રેણેનું અહીં તેમને ભારતવાસી બનાવી શક્યું નહિ સુવ્યવસ્થા અને વિજ્ઞાનની ચમકાવનારી અસર નીચે ભા તે રાષ્ટ્ર વાદની ચાવી પશ્ચિમ પાસેથી પકડી લીધી અને મુસલમાનો સામે જેમ ધર્મઐક્ય નિરતારી ભારતીય સંસ્કૃતિએ સ્વરક્ષા કરી તેમ પશ્ચિમની સંસ્કૃતિ સામે રાષ્ટ્રનાદવિકસાવી ભારતે- ભારતીય સંસ્કૃતિએ સ્વરક્ષણ સાધ્યું એ સ્વ ક્ષણમા સ્વશુદ્ધિ પણ રહી છે અને પોતાને સ્પર્શતી અન્ય સંસ્કૃતિનો સમન્વય પણ રહેલો છે સંસ્કૃતિની અચડામચુને ભારતે પુનઃપ્રશાળી સંસ્કૃતિસંગમ બનાવ્યો છે પશ્ચિમની અસર ભારતે બહુ ઝીલી; પરંતુ એ અસર ઝીલતા પણ ભારતીય સંસ્કૃતિએ પોતાની વિશિષ્ટતા જાળવી રાખી છે એમાં માન સિક જડતા નહિ પરંતુ વિચારક્રાંતિએને પોતાના સ્વરૂપમાં શમવી દેવાનું ચાપલ્ય અને ઔદાર્ય રહેલું છે એમ આપણે ભારતવાસીઓ જ કહીએ છીએ એમ નહિ પરંતુ બહારના અભ્યાસીઓ પણ કહે છે ભારતે સ્વગત્ય મેળ મું સ્વરાજ્યની શાવનામાં પશ્ચિમનો ભારે ફાળો પરંતુ સ્વરાજ્ય મેળવવાનું સાધન વિશુદ્ધ ભારતીય સંસ્કૃતિનું નિ શસ્ત્ર શસ્ત્ર ! અનેક પુટ પામતી વિચારક્રાંતિ અ તે ભારતીય વિશિષ્ટતા ધારણ કરી રહી અશકના અહિંસક ચક્રમાં

[૧]

સામાન્ય વિચાર

કલાની ઉત્પત્તિ

સંસ્કૃતિનું એક મહત્ત્વનું અંગ, આવશ્યક સ્વરૂપ એ કલા. પ્રજાની સર્જનાત્મક શક્તિ જડચેતન્ય સૃષ્ટિનાં રસ, રંગ, રૂપ અને આકારનો અનુભવ લેતી સૌન્દર્યની સંપ્રાપ્તિ મેળવે છે. એનાં બિર્મિ-ઉત્કૃષ્ટ અને ભાવનાશુદ્ધી જીવનપ્રસંગોમાંથી વાસ્તવતા અને આદર્શ શોધનાં શોધતાં કવિતા કરે છે, ગીત ગાઈ ભેડે છે, રંગરેખાભર્યા ચિત્રો દિપ્તિ પામે છે, રમકડાંથી માડી વિશાળ મૂર્તિઓ ધડે છે અથવા સ્તાવિશ્રૂષિત ઝૂંપડીમાંથી મહાન મંડાલયો બિલા કરે છે. આવાં આવાં પ્રજાજીવનનાં કલામય પાસાં રાજકીય ઇતિહાસ કરતાં પણ કદી કદી વધારે મહત્ત્વનો સંગ્રહારસભાર સાચવી રાખે છે,

કલા અને સંસ્કૃતિ

કલા વગર સંસ્કૃતિ હોઈ શકે ખરી? ના. કદાચ કલાગદિત ઉત્પત્તિનો શ્રમ બિભો થાય ખરો. પરંતુ કલારૂપી રહિત ઉત્પત્તિ જડ, ખરબટ અને માણસાર્થ વગરની રહી જાય, જેને ભાગે જ ઉન્નતિ કહી શકાય. કલા વગરનું નીરત્વ અને કલા વગરના વ્યાપાર, કલા વગરનો ધર્મ અને કલા વગરની દિલમુદી માત્ર કૃતા,

આર્થ, વહેમ કે દંભ બની રહે છે. વીરત્વમાં માણસાર્થ લાવવી હોય, વ્યાપારમાં સર્વાંગ આબાદી ઉપજાવવી હોય, ધર્મને સજીવ નિર્ણય સૃષ્ટિ સાથેનું માનવ તાદાત્મ્ય ઉપજાવતો જીવનવ્યવહાર બનાવવો હોય અને ફિલસૂફીને પોષણ તર્કને બદલે જીવનવ્યવહારનું ઉપયોગી તત્ત્વ ગણાવવું હોય તો કલાનો આશ્રય લીધા વગર આસે એમ નથી.

કલા એટલે? કલાની ઉદ્દેશમાં ઉદ્દેશી અને સર્વનો સ્વીકાર પામેલી વ્યાખ્યા હજી સુધી ઘડાઈ નથી. કલાને વ્યાખ્યાના બીજામાં ઉતારવા કરતાં એને સામાન્ય સમજથી ઓળખવી એ વધારે મુગમ થઈ પડે એમ છે. એક વિચિત્ર દબે આપણે કલાને ઓળખીએ. ઉપભોગ-ઉપયોગ એ જીવનનું આદ્ય પગથિયું. જે ઉપભોગમાં માત્ર ઉપયોગ ક્રંતા કાઢી વધારે ભીમિં જીવનની જતું તત્ત્વ હોય તેનું નામ કલા ઉપયોગ સાથે આપણી ઇન્દ્રિયોને અને ઇન્દ્રિયો દ્વારા આપણા મનને ગમે એવી ઉપભોગની ગેદલવણીમાં કલા રહેલી છે. ઉપભોગને રૂપાળો બનાવવો એનું નામ કલા; માત્ર પાર્થિવ ઉપ-યોગને ગમતો બનાવવું રૂપાળું લટકણ એનું નામ કલા; ઉપયોગ-ઉપભોગનું આદ્ય-કદાચ અસિદ્ધ સ્વરૂપ પલટાવી તેને સૌન્દર્યરૂપે રજૂ કરતી પ્રવૃત્તિ એનું નામ કલા.

ખોગક ગમે તેમ હાથમાં લઈને ખાઈ શકાય. ખોરાક લેવો એ ઉપયોગ છે-આવશ્યક છે. પરંતુ ખોરાકને સ્વચ્છતાપૂર્વક, આંખને ગમે એવી દબે થાળી કે રકાબીમાં મુકતાં એ ઉપયોગ અને ઉપ-ભોગ કલા બની જાય છે. માનવી આડ નીચે રહી શકે, શુદ્ધમાં પણ પણ રહી શકે અગર કુળામાં પણ રહી શકે. પરંતુ આડમાંથી તે પહોંકટિ બનાવે, શુદ્ધની ખરબચડી ભીતો ઉપર કાઢી ચિત્ર દોરે અગર કુળાની ભીંત કે ભોંયમાં ઓઠળીઓ પાડે ત્યારે માત્ર ઉપયો-ગમાં કલા પ્રવેશવા માડે છે. ઉપભોગની-ઉપયોગની નેટલી નેટલી વગતુ એ બધી જ કલામય બની શકે છે. ઉપભોગને કલામય

ગોમતેશ્વર બાહુમલિ - અવધુમેવગોના - મૈસુર

નાવવામાં જ સૌથી સંકૃતિ રહેલી છે.

ઉપયોગમાંથી કલાભાવના વિકસાવવી એટલે વ્યક્તિની તેમ જ પ્રજાની સૌન્દર્યભાવના વિકસાવવી. આંખને ગમે, કાનને ગમે, સ્પર્શને ગમે, મનને ગમે એનું નામ સૌન્દર્ય : સૌન્દર્યની એ સહુ સમજે એવી જડ વ્યાખ્યા. કલા અને સૌન્દર્યની મર્યામાં બહુ 'બે'ડા ન બિતગતાં એટલું જ કહેવું બસ થશે કે માનવી ઉપભોગને — ઉપયોગને પ્રાચીનકાળથી સુંદર બનાવતો આવ્યો આવ્યો છે. હથિ-ધારનો ઉપયોગ તો શિકાર કે રક્ષણ માટે જ હોય. પરંતુ માનવી એ હિંસક હથિયારને પણ આદી, સોના કે મખમલથી શણગારતો આવ્યો છે. વાસણોમાં વસ્તુઓ મકવાનો જ માત્ર ઉદ્દેશ. એ વાસણો માનવભોજન કે સુકા તુલ્યકામાંથી માટી, પથ્થર કે ધાતુમાં અવતાર લેતાં લેતાં આશ્ચર્ય ઉપજાવે એવા આકારો અને કોતરકામ ધારણ કરતાં બની જાય છે — એ કલા. અને તે માનવજીવનમાં ડગલે પગલે જન્મ પામે છે — જો આપણા ડગલાં વિકાસ તરફ વધતાં હોય તો.

કલાની વ્યાપકતા

નિત્ય ઉપયોગનું સ્વરૂપ ધારણ કરી લેતી કલાને આપણે કલા તરીકે ઓળખવા ઓળખાવવાનું વિસર્ગી જર્મ એ છીએ; છતાં આપણાં માટીના રમકડાં કે માટીનાં વાસણો આપણી કલાના નમૂના છે; 'આપણાં વસ્ત્રો આપણી કલાભાવનાનાં પ્રતીક છે — વસ્ત્રોની બનાવટ તેમ જ વસ્ત્રો પહેગવાની લઘુ સુદ્ધાં. આપણી આસપાસ નજર ફરીશું તો આપણને દેખાઈ આવશે કે પ્રથમ દષ્ટિએ નિરૂપયોગી લાગતું કાંઈ પાટલા, બાજઠં, ખુશી, મેજ, હીંચકા કે કોતરકામ ભર્યાં બારીબારણાંના રૂપાળા સ્વરૂપે કેટકેટલી વાર સામે આવી આપણને પ્રમન્ન ફરી કરી જાય છે. હાડકાં, શીંગડાં તેમ જ હાથી-દાત તો માનવદેહ અને માનવધરને શણગારતી કિંમતી વસ્તુઓ બની રહેલી છે. દેહને આજૂબજુથી શણગારવાનું માનવી કદી ભૂત્યો

નથી. જંગલી અવસ્થાથી આજ સુધી માનવી બની શકે એટલાં દેહઅંગને પરધરથી, રંગથી, છીપ અને ઠાડીથી, કાચ અને લોખંડથી, સોનાથી અને ચાંદીથી, હીસથી અને માણેકમોતીથી શણગારતો જ આવ્યો આવે છે. એ દેહને શણગારતી આશ્ચર્યકલા સહ આપણી કલાપ્રકારોની શ્રેણિ બહુ મોટી બની જાય એમ છે. જીવવું એ માનવીનો આઘ પ્રયત્ન; મુંઢર રીતે જીવવું એ માનવીનો ખીજો પ્રયત્ન. એમાંથી કલા પ્રાપ્ત થતાં જીવનનો અર્થ જ બદલાઈ મુંઢર રીતે જીવવું એમ બની જાય છે.

ચાર કલાસ્વરૂપો

આમ માનવીની આસપાસનું આખું પરિવેષન કલા માગતું બની જાય છે. માટીકામ, વજાટ, ધાતુધડતર, કાષ્ટકારીગરી, હાડકાં-શીંગડાં-હાથીદાંતની કોનરણી, સોનાચાંદીના અલંકાર, ઝવેરાત, મીનાકારી જેવી કળાઓ માનવીની આસપાસ વિકસતી જાય છે. જમીંને કલાના ગુચ્છ સરખી ચિત્ર, શિલ્પ, સ્થાપત્ય અને સંગ એવી ચાર કલાઓની વિચરણા સંસ્કૃતિના માપ અર્થે વિશેષ ઉપયોગ થઈ પડે છે. ખીજી નાનીમોટી કલાઓ કરતાં એ ચાર કલાઓ સાવ જનિક બની રહે છે અને તેનો જીવનઘડતરમાં ભારે ઉપયોગ હોય છે. છતાં માત્ર ઉપયોગ કે અંગત ઉપભોગની શુદ્ધતાથી તે બહુ દૂર રહે છે. એથી એ આખી પ્રજાનું સંસ્કારઅંગ બની રહે છે - નહિ વ્યક્તિનું. સામાન્યતઃ કલાના નામોચ્ચારણ સાથે એ જ ચાર કલાઓનો વિચાર આગળ આવે છે.

ભારતની સંમુનિને ઘડનાર એક મુખ્ય તત્ત્વ તે ભારતીય કલા ભારતના ઇતિહાસ કે પૂર્વેતિહાસ દરખા જ એ ગ્રામીન. એક લેખકે છે :

'Before Indian art, as before every phase of Indian civilisation, we stand in humble wonder at its age and its continuity.'

‘ભારતીય સંસ્કૃતિના દરેક પાસાની માફક ભારતીય કલા સમક્ષ દિશા રહેતા તેની પ્રાચીનતા અને તેનું જીવંતપણું આપણામાં નમ્રતા-ભયુર્ આશ્ચર્ય ઉપજાવી ગહે છે’
પ્રાચીનતા અને જીવંતપણું

આમ ભારતીય સંસ્કૃતિની સાથે ભારતીય કલા પણ તેની પ્રાચીનતા તથા તેના જીવંતપણાથી પગદેશીઓનું પણ ધ્યાન ખેંચ્યા વગર રહી નથી. પશ્ચિમની વિચારવૈજ્ઞાનિક અનુસાર ભારતીય કલા એટલે ઇસવી સન પહેલાના ત્રણ હજાર તથા ત્યાગ પછીના એ હજાર વર્ષ—એટલે પાંચ હજાર વર્ષની કલા; અને તે પણ હજી મુધી સજીવન રહેલી, આજના સ્વન ત્ર બનેના ભારતને પોષણ આપતી કલા. પાંચ હજાર વર્ષ મુધી જીવંત ગઈ હજી પણ નવજીવનને પરચો બતાવતી કલા. હિંદુ અને ચીન સિવાય ખ્રીસ્ત ઈર્ષ પ્રદેશે જાળવી નાખી દેખાતી નથી એ ચીનની કલામાં—સંસ્કૃતિમાં પણ ભારતીય કલા અને સંસ્કૃતિને બહુ મોટો ફાળો છે; ચીનની સંસ્કૃતિને ભારતીય સંસ્કૃતિના એક ટુકડા તરીકે ગણવાનો લોભ થાય એવડો મોટો ફાળો છે એ ગર્વભર્યો લોભ જતો કરીએ તો ય એટલું તો સ્પષ્ટ છે જ કે ભારતીય હિન્દુસ્થાની તથા ભારતીય સાહિત્ય સાથે ભારતીયકલા પણ સમગ્ર માનવજાતની કલામૃદ્ધિમાં ગૌરવભર્યું સ્થાન સ્થાન મેળવી શકે એમ છે. ગ્રીસ અને રોમની કલાને વખાણતા ન થાકતી પશ્ચિમની કલાલાનના હવે ભારતીય કલાના રહસ્યો આકૃતિઓ, રંગરેખાની છટા તથા સ્થાપત્ય ઉપર મુગ્ધ થતી જાય છે, પશ્ચિમી નિદ્ધતાના જ કથન પ્રમાણે ભવ્યતાના ભવ્યમાં ભવ્ય પ્રકારો અને નાણુકમાં નાણુક નકશી ભારતીય કલામાં મળી છે. ભારતીય કલાએ પહાડો અને પથ્થરોમાંથી કલાના અનેાખા બાગમગીયા ઉપજાયા છે. ભારતીય કલાના ટાકણામાંથી જે રસ કે લાવ ઠાતરાઈ ચૂક્યા છે તેવા ભાગે ઈર્ષ કવિતામાં પણ જિતર્યા હોય. ભારતીય પોત્રીએ દોરેલી આકૃતિઓ અને પૂરેલા રંગો કેની અનુપમ સૌંદર્યસૃષ્ટિ ગમી શકે છે તે દર્શનતા પુરવા—આજ આજ

-મદલાએ સચવાઈ ગયા છે.

પશ્ચિમે આપેલી દૃષ્ટિ

અને છતાં દુર્ભાગ્ય તો ખરું જ કે એ પાચે હજાર વર્ષની કલ્પના અવિચ્છિન્ન પ્રવાહ હજી આપણે શોધી શક્યા નથી. એ પ્રવાહના દુકડાઓ, ઠીક ઠીક લાના દુકડાઓ આપણને મળી આવ્યા છે ઇતિહાસના પૂરા અંગેડા ભણે ગોઠી ન શકાય, છતાં દુકડે દુકડે મળી આવેલા કલાઅવશેષો પણ ભારતના મ્હાળો વને પોષે એવા છે. પાચ હજાર વર્ષની ભારતીય સંસ્કૃતિએ અનેક આસમાની મુલતાની અનુભવના કલાનાં સેકડો સૌંદર્યસ્વરૂપો ઉત્પન્ન કર્યા છે. અનેક પુદ્ગો, આક્રમણો અને મૂર્તિભજક અનૂને કલાનો ઢેઢેટવો સહાર સાધ્યો, અને સળગ મૂર્તિપ્રાસમા ઢેટલાયે ગાળડા પાડ્યા. એટલે અપણો કલાઇતિહાસ પણ આપણા ગાજડીય ઇતિહાસ સરખો અધાર અજવાળાંની ફેગફડી સંખ્યા મની રહે છે પશ્ચિમના રાપકે આપણને સરમ સંશોધકો આપ્યા

એ સંશોધકો પશ્ચિમમાંથી પૂર્વમાં પ્રકાશ ગયો એવી માન્યતા સેવે અને ભારતીય કલામાં રચે અને પશ્ચિમની અસર જોવા લલ-આય એ સહજ છે. તોય આપણે અત્યંત આભારની લગાવી રહ્યા પશ્ચિમના અભ્યાસીએ નુ ત્રણ સ્વીકારવું જ નહીં. કારણ આપણી સંસ્કૃતિને એ બખતા પશ્ચિમના વિદ્વાનોએ જ આજ આપણને ગીખ-સુ. ભારતીય સંસ્કૃતિના અવશેષો તન્હ તેમણે જ આપણુ જ્ઞાન દેખું અને સંસ્કૃતિના એક મકરનના અંગ તરીકે કલાને ઓળખવાની વર્તમાન દૃષ્ટિ પણ તેમણે જ આપણને આપી. એ દૃષ્ટિ લઈને આપણે આપણી આખી સંસ્કૃતિનું નવેમર મૂલ્યાકન કરવાનું રહ્યું.

વિશિષ્ટતા

ભારતીય કલાની દેટવીક વિશિષ્ટતા આપણે સમજી લઈએ. પશ્ચિમની માફક ભારતીય કલામાં વ્યક્તિગત કલાકારનું વિશિષ્ટ ધ્યાન

તેમ એમ દેખાતું નથી વળી કલાકાર અને કારીગર Artist અને
artisan વચ્ચે જોગણીસમી સદીના અત સુધી આપણે ત્યા ખાસ
બેદ જોનામા આવતો નથી હિંદમા કલા એ જીવનનો એટલો બધો
સાપ્તિક વિભાગ બાળે ગયો દેખાય છે કે જેથી કલાકાર અને
કારીગર વચ્ચે ઉપયોગની વસ્તુ અને કલાકારી વસ્તુ વચ્ચેના બેદ
જ બૂસાર્ડ ગયા હોય એમ લાગે છે આની પરિસ્થિતિમા કલા પ -
પરા એવી રીતે બાળે જાય છે કે પ્રત્યેક કારીગર કલાકાર બની ગયો
હોય છ; સાચે સાચે કલાકારને કારીગરીમા ધવામા, મજૂરીમા નાન
મરી લાગના જ હોય નથી એવી જ આપણા મહાન ન્યપતિઓ
મૂર્તિનિધાયકો સંગીતનિશારદો તથા ચિત્રકારોના વ્યક્તિગત નામ
બહુ મળી આવતા નથી નિઘાકનાના આદ્ય સ્થાપક કોર્ટ દેવ સ્વપિ
કે આચાર્ય જ હોય પોતાની પ્રતિભાનું મહત્ત્વ દેવસ્વપિને અર્પી
જીઆમા જીવી દક્ષતા સિદ્ધ કરી ચૂકેનો કલાકાર પોતાના વ્યક્તિ
ત્વને - વ્યક્તિગત નામને આગમ કરવા કૃતા એ દેવસ્વપિ સ્થાપિત
કલાપ્રનાહનું અનુબંધ બિદુ બની ગયેલાનું પસંદ કરતો હતો નળી
ગાસ્ત્રીય કલાને પગપગપાન ધધામા ફેરવી નાખવાથી ધધો અને
કલા એમ બાળે જોઈ વેઠને આને શાખનો - કૌટુંબિક ગૌરવનો વિષય
બની રહેતા વ્યક્તિગત કાટાબાજી કલાને બગાડનાને બદલે અમુક
ઉચ્ચ કક્ષને તો વળગી જ રહેતી કલામા આમ કૌશલ્ય આવતું
હવાની વ્યાપ-તા

ભારતીય કલા અને વિદ્યા વિગેની માન્યતા કેટલી વ્યાપક અને
સર્વગ્રાહી હતી તેનો ખ્યાલ પ્રચલિત માન્યતાઓ અને વિદ્યાકલા
ઉપર રચાયેલ શાસ્ત્ર તથા દીપિકાઓ ઉપરથી આપણને આની
શકશે ચોદ નિવા અને ચોસઠ કળાના ઉત્તેજો સામાન્ય છે કેટલેક
સ્થળે મોતો અને છાતર સુધી કળાની સખ્યા લઈ જવાય છે
જ્યા ભારતીય મન્ત્ર યજમાણે જીવનના ટેકેટના પાસાને સ્પર્શે છે
તે સમજના અર્થે એ વિદ્યા કલાના નામ અંગે નોંધવા યોગ્ય થશે

ચૌદ વિદ્યા

ચૌદ વિદ્યામાં ચાર વેદ—ઋગ્, યજુર, સામ અને અથર્વ; ૭ વેદાંગ—શિક્ષા, કલ્પ, વ્યાકરણ, નિરુક્ત, છંદ, અને જ્યોતિષ, અને ચાર ઉપવેદ—આયુર્વેદ, ધનુર્વેદ, ગાધર્વવેદ અને સ્થાપત્ય-શિલ્પવેદ મળી ચૌદ વિદ્યાની સંખ્યા કરવામાં આવે છે. આ ૭ ઉપવેદને સ્થાને કેટલાક પ્રવીણો મીમાંસા, નાય, ધર્મશાસ્ત્ર-સ્મૃતિજ્ઞાન અને પુરાણને ગણાવે છે.

ચોસઠ કલા

ચોસઠ કલાઓમાં આ પ્રમાણે ગણતરી થાય છે : (૧) ગીત, સંગીત કંઠસંગીત, (૨) વાદ્ય—તંતુ, આનક, મુશિર અને ઘનવાદ્યો, (૩) નૃત્ય—લાસ્ય તાડનના તાડવના બેદ સહ, (૪) નાટ્ય, (૫) આલેખ્ય-ચિત્રકળા, (૬) વિશ્લેષક-છેદ-કાગળ પર્ણ કે ચર્મ કાતરી-કાતરી એમાં રમ્ય ચિત્રો કે અક્ષર આલેખના, કાચ-અમગ્ધની દીલડી-ચાદલા તૈયાર કરના વગેરે, (૭) તાદુલકુસુમમલિ વિકાર-અનાજની રંગગોઠવણીમાંથી ચિત્રો ઉપજાવવા-રંગ લઈ ભીત કે પાટી ઉપર દેકતા આગેદ્દમ ચિત્ર ઉપજાવવા વગેરે, (૮) પુષ્પાન્તણુ-ફૂલ બિજાની તેના રંગોમાંથી ચિત્રો કે દ્રવ્ય ઉપજાવના (૯) દશન-હાથીદાત ઉપર, હાડકા ઉપર કાતરકામ કરનાની કલા, (૧૦) વચન-નણાટ કલા, (૧૧) મણિભૂમિકા કર્મ-મણિરત્ન કાઢવાની કલા, (૧૨) શયનસ્થન-શય્યા અને બીજી મિલાયત કરવાની કલા, (૧૩) ઉદકવાદ્ય-પાણીમાંથી ચાગીત ઉપજાવવાની કલા-જલ તરંગ સરખી (૧૪) તરવાની કળા-ડૂબકી મારી-નતુ સોધીલા નવા સુધી ની કલા, (૧૫) માદ્ય-માળીની કલા-હાર, તોગ, વેણી, વાડી, ચાદરના પુષ્પ ગુદનની કળા; પુષ્પોની સલાળ પછુ એમાં આવી જાય છે : (૧૬) કેશગુદન, (૧૭) વેશપલટો-જલકૃષ્ણી નામની સંખ્યામાં હજી જવત છે, (૧૮) કર્ણપત્ર ભગ-ફૂલ કાતગ્વાની કળા, (૧૯) મુગધયુક્તિ-વિવિધ પ્રકારના મુગાસિત તેલ, અત્તર, અર્ક જનાવના ની કળા,

(૨૦) ઇન્દ્રજીત-જાદુ - સામાને જમમાં નાખવાની કળા, (૨૧) જ્યોત્સના-શૃંગાર સજવાની કળા, (૨૨) હસ્તલાઘવ - હાથને શસ્ત્ર અંગે, કલમ અંગે, કોઈ પણ કાર્ય અંગે કૌશલ્યપૂર્વક ફેરવવાની કળા - સરસ હથોટી, (૨૩) પાકશાસ્ત્ર, (૨૪) નશાવાળી ચીજો બનાવવાની કળા, (૨૫) શીવજ, (૨૬) ભરત, (૨૭) વીણાડમરુવાદન, (૨૮) પ્રહેલિકા - ઉખાણા અને તેના અર્થ ઉપજાવવાનું આતુર્ય, (૨૯) પ્રતિમાલા શીઘ્ર પ્રશ્નોત્તરી - અત્યાક્ષરી અંતકડીની આવડત, (૩૦) દુર્વચક્રોગ - હમાઈની કળા, (૩૧) વાચનકળા, (૩૨) નાટકાખ્યાયિકા દર્શન - કાવ્યભેદની સમજ, (૩૩) સમસ્થાપૂર્તિપૂરક કાવ્યકરી બનાવવાની કળા, (૩૪) પદ્ધિકાવેત્ર બાણકલા, હાથની રમત - ગીવીદંડાથી માંડી બાણ તાકવા સુધીની, (૩૫) તર્કવાદ, (૩૬) સુતારી કલા, (૩૭) વાગ્તુ શિષ્ય - સલાટની કળા, ગુપ્તદાગ, ગુપ્તભોધારા, ધનસંચ, જુલ-જુલામણી, મૂર્તિ વગેરે બનાવવાની કલા, (૩૮) રૂપ - રત્નપરીક્ષા, (૩૯) ધાતુવાદ - ધાતુ ગાળવી, તેમાંથી પાત્રો બનાવવા, સજાવટ કરવી, ધાતુ પારખવી વગેરે, (૪૦) મણિગગ્ગાન - ક્રીમતી રત્નોની પરીક્ષા, (૪૧) આકરગાન કળા - જૂથિપરીક્ષા - જમીનની જાત પારખવી - પાણી ફેટવે છે કે છે તેનો અંદાજ કાઢવો, ક્રીમતી રત્નો કે ધાતુ જમીનમાં છે કે કેમ - ખાણ નીકળે એવી છે કે નહિ એ સર્વ મદિતી મળે એવી કળા, (૪૨) વૃક્ષાસુર્વેદ - વૃક્ષવનરૂપિણા રોગનું નિદાન તથા ઉપાય, (૪૩) મેષ કુક્કટ લાવક સુદ્યવિધિ - ઘેટા લડાઈ, કુકડા લડાઈ, તેનર-લાવરના દંડ વગેરે રજન કાર્યોમાં કુશળતા - પશુપરીક્ષા, (૪૪) શુક્ર-સારિકા પ્રલાપન - મેનાપોષ્ટને બોલતા શીખવવું, કબૂતર જેવા પક્ષીને સંદેશવાદક બનતાં શીખવવું વગેરે, (૪૫) હિત્સાદન કલા - ચોટેલો પદાર્થ અને રંગ દૂર કરવા, નવા રંગ લગડવા, માનવી કે જાનવરને સંકડાશમાંથી બહાર કાઢવા વગેરે આવડત, (૪૬) માજન કૌશલ્ય - રંગ ફેરફારી કરવી, દેહ રચનાના પ્રકારો સમજાવા, દેહ ઉપર દગ્ગ કૌશલ્ય દાખવી દસાવવું, પ્રમત્ર કરવું અને દેહના અંતરંગ ભાગને

ધોવાની કળા, (૪૭) અક્ષર મુદ્રિકા કથન-હાથમા-મૂરીમા છુપાવેલી વસ્તુને ઝોળખાવતી રમતનો વિનોદ-દૂર બેઠી લખતા માણસના હાથ મૂરીના કે અગુલીના હનનચલનથી એ શું લખે છે તે સમજી લેવાની કળા, (૪૮) મ્યેન્ડ-પગ્દેશી લાપાચાન, (૪૯) મરદેશી લાપાચાન, (૫૦) શકુન કળા, (૫૧) યત્ર-માતૃકા-ગુપ્તયત્ર-મયા-યાનિક ગ્યનામા કુશળતા, (૫૨) ધારણમાતૃકા-તોળવાની કળા-નાનામા નાની તેમ હાથી-પર્વત વહાણુ-પથ્થરલાટ-વગેરે ભારે વસ્તુઓ તોળવાની કળા, (૫૩) અસવાચ્ય માનવી કાવ્ય-ગમે તે વિષય ઉપર કવિતા બનાવવાની કળા-શીઘ્ર કવિનાકવા, (૫૪) અભિધાન મશ-જેના જેના એક કગતા વધારે નામ હોય તેનું જ્ઞાન, સાંકેતિક લાપાનો ઉઠેલ કગવાની કળા, (૫૫) હૃદયજ્ઞાન (૫૬) ક્રિયાવિકલ્પ-રાધેલા પદાર્થ પાખાવાની કળા-ઝેર પકડવાની આવડત (૫૭) ચોગકળા, (૫૮) હનિતયોગ છત્રવાની સર્વ યુક્તિઓની આવડત-ચોગ પકડનામા અને શિક્ષાગમા ઉપયોગી, (૫૯) ધૂનનિગેષ-ચોપટ, ગજીફા, પામાળાશ, મેતરજ, દશાવતાર વગેરે Indoor gamesની આવડત, (૬૦) આખકીડા-ચાયામ-કસરત-અગમળતી ગમતો, (૬૧) માળ કીડન કળા-ખાળગાને રમતગમન દ્વારા જ્ઞાન આપવાની કલા. કિન્ડર, ગાર્ટન અને મોન્ટેસરી પદ્ધતિનું અહીં સાચું નિરખી શકાશે, (૬૨) વૈનાયિકી કલા-ઝનુગરોની હિકમત સમજવાની આવડત, (૬૩) ફૂલિ કળા-ખેતીનાટી, (૬૪) વૈતાનિક વિદ્યા-ધૂપ-દીપ-મત્ર-દાશા વગેરે ધબાળે દ્વારા જૂનગેતના નળગાડ-અગર માનસઆવેઓને દૂર કે વાની કલા-માનસિક અગ્ધિરતા દાળવાની આવડત-વર્તમાનગળાની 'સાઈકોએટ્રી'નો એ પ્રાચીન પ્રકાર કલામંથો.

વર્તમાન યુગની કલાઓ પણ આથી મહુ આગળથી જતી નહિ હોય જીવનનું વિશિષ્ટ પાસાંનો અર્થ કરતી આ ચોસકગાલી દરેક કલા ઉપર પાછા વિદ્યાર્થીની મધો ગ્યાયા છે દષ્ટાત નરીકે પદ્ધિ-

વેન માટે પટ્ટિકાનિચાર, તર્ક કલા માટે ગદાધરી, શિરોમણિ તથા મુક્તા વલિ, નાસ્તુકલા માટે પ્રતિમામડન તથા પ્રાસાદમડન, અગસ્યનો રમેનો મનાતો ગ્લપરીક્ષા અથવા વનાદમિહીર ગચિત વૃક્ષાધુર્વેદ, શુક સાગિકા પ્રલાપન અથવા ધારણમાતૃકાકપલતિકા, ખેતી માટે ક્ષેન વિચાર, વગેરે અયોના ઉત્તેજ આપણે ત્યાં છે એ સિવાયની ખીણ કનાઓમા તેા અનેક અંગો ગચચેલા છે જ

ઓસરતી છતાં જીવંત પ્રાચીન કલા.

ઉપર દર્શાવેલી ન્યામાન્ય સ્વીકાર પામેલી કલાઓ ઉપરાંત જુદા જુદા ધર્માદારીઓની આઓ અને પુરુષોની વિશિષ્ટ કના અંગે પણ વટની ઝીણવટથી નિચાર થયો છે એ ક્ષેમેન્દ્રુત ન્યાનિલ સો અથવા સહજ નેવાથી નષ્ટ થાય એમ છે સૌન્દર્ય વધારવાના પદ્ધતિના ખાસ કરી પદ્ધતિની રીતોના પ્રચલનને હસતી વખતે આપણે નૂનીએ કે કૌચુગાર કના-નિશેષન કૃતિમ માધનો દ્વારા સૌન્દર્ય વિધવાવનાની ભારતીય કલા આપણા કલાવિજ્ઞાનીઓએ ગ્વીકારેની છે ઉપર દર્શાવેલી કેટલીક કલાઓના જીવન મચ્છપ વેળાએ મદિ રોમા આજ પણ નેર શકાય એમ છે સાખનિગિત લોકકામલજી વર્તમાન બંધનઓના દીન નખાના ગોળાવે છે મુરાવાગાદી અને બનારસી નામણો આજ પણ આપણી આખને ગમે છે મૂર્તિઓ, હીચકાની સામજો, દીનીઓ મીનાકારી ધરણુ, કટક, કામ્પીર કે કમ્પનુ આદીકામ, જયપુર બગેનોગના હાથ દાત કે મુખક ઉપર બીભી કરનામા આવતી મૂર્તિવૃદ્ધિ અને જવેનનની અદ્યુત સકાર્ આજ પણ આપણને આશ્ચર્યચકિત કરી નાખે એમ છે એ બધો આપણી પ્રાચીન કલાનો વાગસો ભારતીય કાચક, રેશમ તથા જરીકામ પ્રાચીન કાળથી જાન સુધી વખણાતા આપ્યા છે દાકાનુ મલમન છેક અદ્યગમી સદી સુધીતુ આપણુ વચ્ચાટમૌરવ પાટળના પટોળા જતા જતા પણ આપણી આખને દગ્ગ નાહી જાય છે ઈસવી સન ૧૧ પૂર્વે થર્ક ગમેલા રોમન સમ્રાટ સીઝ ના સમયથી

૩૭૮ ભારતીય સંસ્કૃતિ

ભારતીય કાપડ પ કાતુ આપ્યું છે, કદાચ એથી પણ વહેતું માંસ રની પીંગમીડોના મળી 'ને ઢાકતા ઢેટલાક વચ્ચે ભારતીય કલાના નમૂના હોય એવો સંભવ છે એક લેખક કહે છે

ભારતીય પ્રજાની કનામા રહેતું વિપુલ વૈવિધ્ય બીજા કોઈ પણ પ્રજાની કલામા દીકું નથી ”

એ જ લેખક ભારતીય વણાટને અ જલિ અર્પતા કહે છે

ભારતમા વણાયેતું કોઈ પણ આભરણ એવું અવનવું સૌન્દર્ય પ્રદર્શિત કરે છે કે જે સૌંદર્ય અત્યંત પ્રાચીન અને આજન્મસિદ્ધ કલામાથી જ પ્રગટ થઈ શકે ”

[૨]

પ્રાચીન યુગમાં

ઇતિહાસપૂર્વયુગની કલા

આમ ભારતીય કલા અત્યંત પ્રાચીન છે અને છતાં હજી જીવંત છે એ સત્ય નિહાળના આપણે હવે ઇતિહાસને વળગી પાડી ઐતિહાસિક યુગમા ડાકિયું કરીએ કના પ દૃષ્ટિએ એ યુગમા કશી ભારતીય વિશિષ્ટતા ન જ હોય શિખરીઓના હથિયાર માછીમારના જાળ કાંટા માટીના વાસણો અને ગુફાઓમા કોતરેલા ચિત્રોમાથી પ્રાચીન યુગના જર્નર માનવીની એકતા સિવાય બીજું મહત્વનું તત્વ મળતું નથી કે જેને ભારતીય કલાની છાપ આપી શકાય નૃત્યની ડેટવીક છટા સિંધણપુર સરખી ગુફાઓમા કોતરાયેલી ચિત્ર રાયની દેખા આવે છે અબ્યાસીઓ કહે છે કે નૃત્ય એ માનવ જાત પી પ્રાચીનમા પ્રાચીન કલા જગતી અને જર્નર યુગમાથી જ નૃત્યકલા માનવજાતને મળી ચૂકી હતી એ નૃત્ય અનેક સદીઓમા થઈ તાડવ તથા લારવ નૃત્યનાં નામ પામી આજન્મ ભરતનાટ્યમ, કથક નાચ કથકની તથા મણિપુરી નર્તનના પ્રકારોમા વિકાસ પામ્યું છે યુગયુગના સરકગણે પામી ઘણાવધી ભારતીય નૃત્યકલાનું

શાસ્ત્રીય સ્વરૂપ આજના યુગમાં પણ ભારે લોકાદર પામી વ્યાપક બનતું જાય છે. જાનું એ નૃત્યસંગીતની વિશિષ્ટ વિભાગરૂપ કળામાં ધ્યાન પામી શકે. અહીં તો સામાન્યનઃ પ્રાગૈતિહાસિક માનવીની એકતા મૂલ્યવતી આપણી અતિ પ્રાચીન કલાને નિહાળી સિંદુતટ-કલાની આત્મી આખી કરી શકીએ.

કલા અને સિંદુતટ

સિંદુતટ સંસ્કૃતિની કલા-ક્ષા જ આ પ્રકારની હતી. મોટે ભાગે એની કલાસમૃદ્ધિ જ એનો ઇતિહાસ બની રહી છે. સ્થાપત્યમાં પાકી ઈટના બાધકામ જાહેર સ્નાનાગાર, રસ્તા, ઘરઘરમાં ફૂના તથા નાવખંડો અને જલવાહિનીઓથી સુશોભિત આ નગર સંસ્કૃતિ-માથી નાનકડી મૂર્તિઓ, મુદ્રાઓ, રમકડાં તથા ધરેણાં મળી આવેલા છે એની વિગતો આપણે પ્રથમ જોઈ ગયા છે. ઓગડાના ધરથી માંડી મહાવય મ-ખા મકાનો મળી આવ્યા છે. સ્તંભ શ્રેણીવાળાં વિશળ સભાગૃહો પણ ત્યાં છે. પથ્થરની કેટલીક મૂર્તિઓ તો સજ્જત ભગ્ન મૂર્તિઓની સદ્દર્શક યાદ કરાવે છે. એ કલાની જોડી વિગતોમાં જીતરવાને બદલે એમાંથી મળી આવેલા ધરેણાં તથા અલકારોથી અકિત થયેલા સરજોન નામના અભ્યાસીનો અભિપ્રાય સાલળી વેવો બમ થશે :

" .. સોના ચાદીની બગડીઓ, કર્ણફૂલ અને લતાટખિંદીઓ, માળા, બાજુબંધ અને કટિમેખલાઓ.. એવા ઓપવાળા અને ઉચ્ચ ધડતરના છે કે તેમને જોતા આપણું મન ખોની જાય છે : આ અલકારો પાંચ દબાર વર્ષના, ઇતિહાસે ન ઓળખેલા કોઈ ધર માથી મળી આવેલા હોય એના ડરતા આજના લડનમાં આવેલા બોન્ડ સ્ટીટના ઝવેરીની કોઈ સુશોભિત દુકાનેથી મળી આવ્યા હોય એમ વધારે લાગે છે. "

માટીવાસણો ઉપરના કેતરકામ પણ સુદર કહી શકાય. મોહન-જો-ડેરોની નર્તકી, હરાપાનો ઝબોઝાદો કોઈ મુત્સદ્દી અમીર

તથા મુદ્રાઓ ઉપર કોતરેલી માનવ તથા પશુ આકૃતિઓ કયા ઉચ્ચ કલાત્મક સ્તર છે

વેદકાલ અને કલા

એ પડી આપણે વેદકાળમાં આપણે લાલગ એક દનગથ પદરસો વર્ષ સુધી રેલાયલો એ વૈદિક યુગ માત્ર વેદ તથા તેન આનુષંગિક ગ્રંથો સિવાય આપણી પાસે કલાનો કોઈ પણ અવશેષ મળી ગયો નથી એ આપણી કમનસખી છે તે વેદના મત્રો અને વિપુલ ધર્મવિધિઓમાંથી એટલું તો આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે વેદકાળના મનોરમ કલાવિહીન ન હતો એ યુગના શિલ્પ, સ્થાપત્ય કે ચિત્ર, એ યુગના વસ્ત્ર કે શસ્ત્ર, એ યુગના પ્રજાનિવાસ કે રાજનિવાસ એ યુગના નમસ્કાર મૂર્તિઓ કે ધરવાખરો એમાંથી એકે અવશેષ આપણને મળી આવ્યો નથી કે ધુર્વેએ લમણા જ બહા પાડેલ Indian Costumes—ભારતીય પરિચિત્તરિપથ્ય ગ્રંથમાં એ જ કારણે તેમણે વેદકાળના પરિચિત્તરિપથ્ય ગ્રંથમાં એ જ મૌર્યયુગ પડેલાના લાગા કાળમાં મળેલા અને દેવ-ધર્મસ્થાનો કાંઈ, વાસ પર્ણ અને માટીમાંથી સ્વવામાં આવતા—કદાચ હટગી પણ હોય—અને ભારતીય હવા તેમજ ભાગતે અનુભવેના વાસોદેવને લીધે વેદકાળના અગત્યો મળી આવતા નથી—જો કે એ દૃષ્ટિએ શોધ થવી હજી બાકી છે હજી એ બાબત ઉપર ઊભેલા હજી દારથી સંજ્ઞ મહેલો, પદ્મગુના કિલ્લા અને પૂરના ઉલ્લેખો વેદમાં મળે છે મંદ્રની મૂર્તિઓનું પણ વેદમાં સ્પર્શ છે સપ્તભૂમકપ્રસાદ પણ એ યુગની કલાનો ખ્યાલ આપી શકે મહાભારત—રામાયણ તો આપણને કલાનો બહુ ઉચ્ચ ખ્યાલ આપી શકે એમ છે પરંતુ એ બધા સાહિત્યક ઉલ્લેખો યજુર, હોમ દુનનની નાની મોટી વેદોએને વેદમંત્રની ચાલતા આવેના સ્થાપત્ય નમૂના કાચ કહી શકાય—જો કે વેદકાળના મંદ્ર નમૂના પ્રત્યક્ષ હજી આપણી સામે આવ્યા નથી વેદકાળે ભારતને સંસ્કૃતિ, વેદકાળે ભારતીય સંસ્કૃતિનો આદ્ય ભાગ આપણને આપ્યો,

આજ સુધી અનુભવમાં આવતા આપણા નિયારો અને આચારોનો મોટો ભાગ વેદમાં આપ્યો જતા એ મમજનો ધી સકાય એનો એક પણ મનમનો આપણે પમે નથી વે કાનની આછી ઝાખી કરાવતા છતાં શકરી ન્યાયને નમતા હતા મોઝે શે ધી માદયા છે પરંતુ તે પણ પગલે જતો જતો જાય છે માયી મલ્યા છે એટલે વેદ માલના મુદ્દા ઉપરના ગગના ધી શરૂ હોગીયા-નદનગદ પામેના મેટે ગઝો ખોદત મળી આવેનું એક યજુર્વેદમાંની અત્યંતિ મિનાનું મુદ્દા મળાનું જોઈ જાણમાં પ્રાચીન માળના દેવાયના વામ પાલડા કાનમાં, નાવકડક માન જશ્નનો એ અલભ તમા એક નાનકડું રક્તનું પાન મળી આવ્યું છે એ સુવર્ણ પાલડી ઉપર એક અમિત કાનરેની ઉજ્જે નલિક અત્યંતિ મમ્મર અનુસાર પૃથ્વીનું-દૃષ્ટીમાનાનું-નવક આગી હાન રાકે સશય ભરનો જતા વે માલની યાદ આપતો આટનો આ એક જ અનુભવ ૧૯૪૬ના ખરેખર

મધમા આવેના રાજગૃહમાં ખડેગેમ ની કેટનીક દીસને।
મૌર્યુ પદનાનુ પાધમામ ભ એમ દેખાવ છે મૌર્યુગ પહે
છાના ગેર્ન પા અવ પને રકિ હી શકાય ના તે ગા રાજ
ગૃહના ખાશે।

ମାଧବୀ-ପଦ୍ମାବତୀ ପୁର:-

હન વે ૩ નુ મયસા ન મલિત્ર એવ તા પુ રાગ કે
 જ છ કે મેલાવમ ન હી પટ ખીન ની વ ચૂની તી મામાન
 જતના તા બજ હી માગે ને કાનમ પ માગીન રમતા કે લા
 ડાના મ નોમા ન તી હતી વટરેસામા પ્રદ મામા પથથેનો કુવ
 યોગ થતો તે વો જોત એ રા ગા ર પખ થાય ર ના ના ના છા
 છાપના માટે ઉપયાગમા નર ન હ ર જોઈએ ધીમે હી ને ગા ર દી
 અને મધનપણુ વ તા ગવા વ્યાપારીઓ મામતા અને ગ નજો
 વિમ્મતા ગયા નેમ તેમ મધનોમા વ ન વધાર અને મા પ્રમા

૩૮૨ : ભારતીય સંસ્કૃતિ

જામાં વપરાતાં ચાલ્યાં. સગા સીસમ જેવાં ઇમારતી લાકડાંનો ઉપયોગ થતાં મોટાં બન્યાં, મહેલાતો અને મંદિરો પણ લાકડાંમાંથી બનેલાં થયાં હતાં, જેની રચનાનો ખ્યાલ આપતી વર્તમાન હવેથી મોટા છે. ભારતીય કલામાં ભારતીય વનશૃંગિએ બહુ મોટો ભાગ ભજવ્યો છે. લાકડાં ઉપર અવનવા સૌન્દર્યો મોતરકામ થઈ શકે છે એના દૃષ્ટાંતો આજ પણ સ્થગેશ્વરના કારીગરો આપી શકે છે એમ છે મંત્રો, બારસાખ, બારણાં, ટોલ્લા, દરવાજા, પીઠપાટડીઓ તથા એ સર્વમાં વિધિવિધ પુષ્પવેલની રચના, કુદરતનાં દર્શનો તેમ જ માનવ તથા પશુઆકૃતિ કોરી સકાય છે એનાં દૃષ્ટાંતો શોધવા બહુ દૂર જવું પડે એમ નથી. મૌર્યયુગથી કાષ્ઠનું સ્થાન ધીરે ધીરે પથ્થરે લેના મંદિરો ખરું; છતાં વૈદિક કાલની ઠેલકી એ કાષ્ઠરચના આજની હવે જાણી થતી હવેથી, મંદિરો તથા રમકડાંમાં દ્રવ્યમાન થાય છે એમ કહેવું વધારે પડતું થશે? વળી અબ્બાસીઓ તો એમ મને જ છે કે ભારતીય કારીગરીના ગૌરવ સરખા પાપાણુનમૂનાઓમાં પણ મૂળ કાષ્ઠ ઉપર થતી કારીગરી બિતરી આવી છે. કાષ્ઠ ઉપરનાં મોતરકામના નમૂના સુજરાતની હજી પણ રાચગાઈ રહેલી ઠેલકી હવેથીઓમાં મળી આવે છે. આમ વેદકાલીન સિલ્પ-સ્થાપત્ય આજના કાષ્ઠમદાલયો અને કાષ્ઠના મોતરકામની પૂર્વસ્થિતિરૂપ હોય તો તેમાં નવાઈ નહિ. વૈદિક યુગના અર્ધ ગોળાકાર વાસનાં બાપરામાંથી મૌર્ય યુગની અને પછી પાપાણુમાં સચવાઈ રહેલી કલામાં વેદકાલીન કાષ્ઠકલાએ અવાતાર લીધો હોય એવો સંભવ છે ખરો.

વેદકાલીના બાપવાળા કલાનમૂનો એક સુવર્ણપાંદડાની દેવી-પાકૃતિ સિવાયનો આપણી પાસે નથી એટલું ખરું. અનુમાન અને પણ સુધીની કાષ્ઠરચના કાષ્ઠ તો કહે છે કે પાછળની ગૌરવભરી નેક પાપાણુ દેવ આપણી સામે ચીન કે વેદપ્રસ્તાર યુગની કાષ્ઠ-વેદકાલી ભારતીય સંસ્કૃતિનો પાલ આગળ આવતાં આપણે માંની આજની સંસ્કૃતિ

પહેલાંના કર્મક કાષ્ટમહાલનો ઘર અને પાર્વકુટિઓમા જેનાયે ઉપજવેલી ઝેટલી ચે કવા છુપાયની દોરી જોઈએ વેદકવા કલની દષ્ટિએ હજી વધારે અશ્યામ તથા ગોધખેળ માગી જો છે મદા-ભારત-નામાયણના વર્ણનો તો શ્યાા ॥ બહુ જ વિકમિન કક્ષા બતાવે છે પરંતુ પુનવા માગતા ઇતિહાસને મ તોષવો એમાના ઉદ્દેશો જતા કુગીએ

ઇતિહાસને કિનારે કલા

અહીં આપણે એની પરિસ્થિતિએ પહોંચીએ છીએ કે ત્યાગી મ્હાને તેના વિવિધ, સ્પષ્ટ ખીનેના વિલામમા આપણે જોઈ શકીશું નિતિનાસનો ઇશારો જેમ જેમ વધારે મળે તેમ જ નય છે તેમ તેમ આપણા કલાસાધનોના અવગણે પણ સાન પ્રમાણમા મળતા નય છે મીર્ચકાગને અપર્ષતા ઇતિહાસનો સ્પર્શ થાય છે અને ગોધ ખેળમા મજેતા સાધનો દ્વારા ઘણી ઘણી મિતો અષ્ટ થઈ નય છે. અહીં આર્ષમ સ્ફુટિના મુખ્ય લક્ષણો તેના કલાવિભાગમા પણ પ્રગટ થાય છે દિવસૂરીમા, ધર્મમા, આચારવિચાર મા આર્ષમ સ્ફુટિ પરિસ્થિતિને અનુકૂળ સ્વરૂપ ધારણ કરીને તેમ જ પરિસ્થિતિનો સામનો કરીને પણ જીવત રહી છે કનામ પણ આર્ષમ સ્ફુટિએ પોતાનું એ લક્ષણ સિદ્ધ કર્યું છે એણે જરૂર પડે ત્યાં માહકતા પણ દર્શાવી છે, જરૂર પડે ત્યાં અવ-પ તુ મિશ્રણ પણ ઉપજાવ્યું છે અને જરૂર પડે ત્યાં અનૂર્વ નાવીન્ય પણ સર્જ્યું છે માહકતા છતાં, મિશ્રણ છતાં ભારતીય કલા સ્વતંત્ર ભારતીય કલા તરીકે જ જીવી શકી છે એ એની વિસિષ્ટતા વિભાગ પાડી આપણે ભારતીય કલાના મુખ્ય તરવો નિહાળી લઈએ આપણે ચિત્રકલાથી શરૂઆત કરીએ.

[૩]

ચિત્રકલા

પ્રાચીન ચિત્રકલા

ભારતીય ચિત્રકલા પ્રાચીન છે—અતિ પ્રાચીન છે સિંધલુપુર

૩૮૪ : ભારતીય સંસ્કૃતિ

તથા બિરજપુર પાસેની પ્રાગૈતિહાસિક શુશાઓમાં પરુઓ - ખાડરી ગેંડા, પાડા, સાળર વગેરે જે રંગથી ઉપસાવાયા છે - તે જોત જોતાં ચિત્રકલાનો ઇતિહાસ પ્રાગૈતિહાસ સુધી પહોંચે ખરો. વળી નૂન પાપાચુગના ઠેલકાક અવશેષોમાં તમાર રંગભરેલી રંગ દાનીઓ પણ મળી આવી છે, જે વિન્ધ્યપર્વતમાં છે. મધ્ય પ્રદેશની કંમુર પર્વત માળામાં પણ શિકાર-ચિત્રો પ્રાથમિક માનવીને દર્શ્ય માન કરે છે. કમનસીમી દશ એ છે કે ચિત્રકલાની સર્ગ સાંકળ આપણને હાથ લાગતી નથી. ભારતીય હવામાનમાં તેમ જ અનુભવ ભર્યાં આક્રમણોમાં ઘણા ચિત્રો અને ચિત્રસ્થળો આપણે ગુમ થયાં છે. અબ્યાગીજો માને છે કે અશ્મયુગની ચિત્રકલા અકસ્માતરૂપ ગણાય એ પછી હજારો વર્ષો નવી ચિત્રકલા ઉદય પામે, છતાં આપણું અભિમન સતોપવા આપણી પામે અશ્મયુગની ચિત્રકલાના ઉપર દશાવ્યા નમૂના છે ખરા.

ચિત્રકલાના ઉદ્ભવ અને ફતકલા

મૌર્યયુગ પાસે આવતા ઐતિહાસિક દોર આઝો પાતજો પણ આપણા હાથમાં આવે છે ખરો. મૌર્યયુગ કે તે પહેલાની ઉપર દર્શાવ્યા સિવાય તો ચિત્રકલાનો એકે નમૂનો આપણી પાસે નથી. પરંતુ એ યુગના પ્રથોમાથી એટલું તો સ્પષ્ટ થાય છે કે ચિત્રકલા ત્યારે ભાગ્યમાં જીવત હતી. દષ્ટાંગ તરીકે ઈસવીસન પૂર્વે ૩૦૦ વર્ષે ઉપર લખાયેલા 'વિનય પીટક'માં એક ગાંઠના મહેલનું વર્ણન આવે છે. એ વર્ણનમાં વિશિષ્ટ ચિત્રખંડો - ચિત્રોદી ભરેલા ઓરડાઓ - પણ મહેલમાં હતા એવો ઉદ્ભવ થયેલો છે. બીજા ચિત્રોવાળાં ઠેલકાને મકાનોનું વર્ણન ચીની મુસાફર ફાહિયાન તથા હુએન-સંગ કરે છે. જ્ઞાતચિત્રોની પરંપરા પણ છેક ઝોગણીસમી સદીના અંત સુધી આપણે ત્યાં જીવંત હતી. મૌર્યકાલ સુધી આમ ચિત્રકલાના ઉદ્ભવો સાહિત્યમાં મળી આવે છે, પરંતુ એકે ચિત્રનમૂનો મળતો નથી.

જિતકલાની ઉત્પત્તિ વિશે એક મુદર દંતકથા ચાલી આવે છે. એક બ્રાહ્મણના પુત્રને યગે ઝૂટી જીવો - એટલે કે તેનું મૃત્યુ થયું. બ્રાહ્મણ રાજા પાસે દરિયાદ કંપા ગયો. નામએ બ્રહ્માનો આશ્રય શોધ્યો. બ્રહ્માએ રાજાને ચિત્રકલા બતાવી. રાજાએ બ્રાહ્મણપુત્રનું એક ચિત્ર તૈયાર કર્યું અને બ્રહ્માએ એમાં પ્રાણ પૂર્યો અને બ્રાહ્મણપુત્ર આમ ચિત્રકલાની સદાયથી મરેલો જીવે ચલ્યો. કથા બહુ મૂંઝક છે.

કૃષ્ણના જીવનને અપર્યાપ્તિ ઉપાન્નિગ્દની કથા પણ આપણી ચિત્રકલા ઉપર ઘણું કહી જાય છે. અર્ધમા નિહાળેલા કુમાર ઉપર મોહિત થયેલી ઉષાને એની સખી ચિત્રનેખા જુદા જુદા દેવો અને માનવોની ચાકૃતિઓ ચિત્રમાં કાઢી બતાવી અતે અનિર્મદના ચિત્રમાં ઉષાના અર્ધમા આવેના પ્રિય સુવર્ણને એળખાવે છે એમાં ચિત્રકલા અમે જે વાત અપેક્ષા થાય છે એક નો ચિત્રકલા એક સ્ત્રી ચિત્રકાર હતી; અને ખીજી તત્ત્વ એ કે માત્ર અમૃતિ ઉપરથી ચિત્રકલા તાદરશ ચિત્રો બનાવે કરતી હતી. Memory drawing નો આ એક પ્રકાર કહી શકાય.

વિનયપીટક અને ગમાયણ સગા કહેવાય અથવા ચિત્રોના ઉદ્યેષ આવે છે ખાસ કરીને વાત્સાલ્યના કામમૂત્રમાં આપેલા ચિત્રકલાના પડાગ - ૭ અ ૪ - પ્રાચીન ચિત્રકલાનો વિકાસ મૂલ્યે છે. આ ૭ અ ગના નામ ઉપરથી જ તેમનું સ્વરૂપ સમજાઈ આવશે :

(૧) રૂપબેદ (૨) પ્રમાણ, (૩) ભાવ, (૪) ભાવપ્રતિબિંબન, (૫) સાદર્ય અને (૬) ચર્ચિકલગ.

આ ૭ અ ગને આધારે ચીનની ચિત્રકલા પણ ખીલી હતી એવા સી હો-Hsieh Ho સગા પ્રાચીન ચીની લેખકોના ઉદ્યેષો ભારતીય ચિત્રકલાની વ્યાપકતા પણ મૂલ્યે છે.

બૌદ્ધ પ્રણાલિકાઓથી પણ આગળની પ્રણાલિકાઓને અપર્યાપ્ત 'ચિત્રલક્ષણ' નામનો ગ્રંથ પણ બહુ મહત્ત્વનો ગણાય.

પછી તો શિલ્પશાસ્ત્રના વિસ્તૃત અધ્યયન ચિત્રશાસ્ત્રના

૩૮૬ ભારતીય સંસ્કૃતિ

સિદ્ધાન્તો આરી જ જાય છે

નવાઈ જેવું લાગે છતાં એક ઢગીકન નોધના મરખી છે સત્
રમી સદીમા નાર નાય નામનો એક કલાત્તિહાસકાર તિગેટમા થઈ
ગયો એણે ભારતીય જોડકાનાનો એક ટુકડા ઇતિહાસ પ્રારંભથી આપ્યો
છે, જેમા બુદ્ધપૂર્વની કથાનો પાત્ર ઉદ્દેશ્ય છે ભીતચિત્રોનો એ
ઉદ્દેશ્ય કરે છે જગોકે યક્ષ જનના કલાકારોનો ઉપયોગ કરી અને
નાગાશુને નાગ કલાકારોને રોક્યા, એ કથનમા સમાયત તરત
વધારે અજ્ઞાત માગે છે દેવ, યક્ષ અને નાગ એ દ્રમે તથા વિભા
ગના તાગનાથ ચિત્રકારોની ૫૦ પગને પહેળી દે છે
આથ ચિત્રજમખુ

ચિત્રકલાનો પ્રાચીનમા પ્રાચીન નમનો ઈસવી સનની ૬ ઈસવી
સન પૂર્વે પહેલી મદીનો છે મધ્યહિંદમા સંગુગત રાજ્ય
હવે નિલી રીકત્તુ પામી ગયું છે એ પ્રદેશમા આવેલી રામગઢ ઉપ
રની જોગીમારા નામની એક ગુફાની દીનાન ઉપર એક જોડકા ચિત્ર
જૂમતુ મળી આ પુ છે જગડતુ જગડતુ પણ એ ચિત્રજમખુ
ભીતચિત્રોના ચિત્રકારની કથા કહી જાય છે, જે ચિત્રકારમાથી અજ
તાતુ વિશ્વવિખ્યાત ગુફાચિત્રાલય આપણને મળ્યું સદ્દલાગ્યે પ્રાચીન
ભારતીય ચિત્રકલા અજ્ઞાતાના ગુફા મંદિરોમા જેવી સચવાઈ રહી
છે એવી ખીજે સચવાઈ નથી

અજ તા ગુફાની ચિત્રમાલા

[અજ તા આપણી કનાતુ—અને વિશેષત ચિત્રકલતુ એક
મહાન તીર્થધમ અજ તાની ગુફાઓ સ્થાપત્યનો પણ અદ્ભુત
નમનો પૂરો પાડે છે ૫ તુ એની એથી થે નવારે મોટી વિશિ
ષ્ટતા તો એ કે પૃથ્વીપદ ઉપગના ઠોઈ પણ ચિત્રપ્રદર્શનોમા ઉચ્ચ
સ્થાન પામે એવા ભારતીય ચિત્રકલાના અજગ નમૂના એ ગુફાઓમા
સચવાઈ રહ્યા છે ઈસવી સનની પૂર્વે પહેલી સદીથી ઈસવી સાતમી
સદી સુધીમા આ ગુફાઓ મેલગઈ ગઈ લગભગ છસો સાતસો

વર્ષનો એ કલાપત્રિમ. પરંતુ એ પૂરી થતાં જરોજર કોઈ એવો યુગપલટો થયો કે ત્યાર પછીના એક હજાર વર્ષ મુઘીમા એનું મહત્ત્વ અને એનું નામ પણ બુલ્લંઘિત ગયું અને એનું હામ પણ વિસરાઈ ગયું. ભારતની અનેકવિધ કલાસમૃદ્ધિ ગોધી આપવાનું માન જેમ પશ્ચિમના અભ્યાસીઓને ફાળે જાય છે તેમ આ અજ્ઞતાનો આર્થ કીર્તિકળશ શોધી આપવાનું માન પણ એક યુરોપીય ગૃહગ્રંથને ફાળે જાય છે. રિઝમ્બ્રિટિના હજાર વર્ષમાં આ પહાડી ગુફાઓની આમપાસ ગાઢ જંગલ ફરી વળ્યું. પશુપક્ષીના ગુફાનિવાસે એ ગુફાઓને તથા ગુફાઓના ચિત્રકામને વગુસાડી મૂક્યા. એ આખો જૂમિદુકડો હિંસક પ્રાણીઓથી ઊભરાતો હતો.

ગુફાઓ કેવી રીતે જડી?

શિકાગના ગોપ્પીન યુરોપીય અધિકારીઓને નિઝામના દક્ષિણ પ્રદેશમાં ઈ.સ. ૧૮૧૬ની સાલમાં એક બોમિયો વાઘની બોડ દેખાડવા જંગલમાં લઈ આવ્યો. વાઘને બંદે એ બોડમાંથી એક એવી સ્થાપત્યમાળા અકસ્માત નીકળી આવી કે જેણે માનવજાતના એક અખેડ ચિનસ મહને વગડતો પણ સમઢી ગમ્યો હતો. કોઈ લેખક કહે છે કે એ મસહાઓ સાથે યુદ્ધે મઢેની યુરોપીય લસ્કરીઓની દુકડી હતી જેણે અહીં આશ્રય ગોખ્યો હતો એ જ હોય તે. એ જ સુપ્રસિદ્ધ અજ્ઞતાની ગુફાઓ ભારતીય પેશ્વાઈ ગર્વ અને બ્રાહ્મીન અજ્ઞતાની કલા પાછી જડી.

એ ગુફાઓમાં આગળનીસ ગુફાઓ છે સાતસો વર્ષની તપશ્ચર્યાએ આપણને એ આગળનીસ ગુફાઓ આપી તિલ્લમી બોયન સરખી એ ગુફાઓની સહુને ચમકારી પાળી રિમારે પડી. રાજકીય ઘટનાઓનું તત્કાલીન મહત્ત્વ ધણું વધારે રાજકીય ગિરતા આવતા ઈ.સ. ૧૮૭૬માં અજ્ઞતાની ગુફાઓની તપાસ થઈ ત્યારે આગળનીસમાની સત્ત્વ ગુફાઓમાં તો ચિત્રો હતા જ વળી પાછી ઈ.સ. ૧૯૧૦માં અજ્ઞતા તરફ વહીવટી દષ્ટિ વળી ત્યારે એ સત્ત્વમાંથી

દસ ગુણોના ચિત્રો નો નષ્ટ થઈ ચૂક્યા હતા બગડેલા ચિત્રોને સુધારનાના પ્રયત્નો સફળ ન થયા એ રંગ, એ રેખા અને એ હરોટી આવ્યા નહિ. છતાં જે ચિત્રો જળનાઈ રહ્યા છે તે ઉપરથી ભારતીય ચિત્રશૈલીની શક્તિ, લાવણ્ય અને સફાઈનો ખ્યાલ આવી શકે એમ છે. પશ્ચિમના ગ્રેષ્ઠ સુપ્રસિદ્ધ ચિત્રકાર લીઓનાર્ડોદેવિન્સીની કલાને પણ ક્ષાયભરે જીલાવે એના લાવણ્યો ચિત્રો રંગ અને રેખામાં આજ બિલા છે, જે આપણને આપણી ભારતીય સંસ્કૃતિના અનેક પ્રદેશો ઉધારી આપે છે. બુદ્ધની જાતક કથાઓ - બુદ્ધના પૂર્વજન્મની કથાઓ - ગુફાની દીવાલો ઉપર કોતરાર્થ છે માનવ આકૃતિઓ, પશુપક્ષીના જાત દશ્યો, આભૂષણ અને શૂગારની વિગતો, આકૃતિના મનોલાવ, વેલપુષ્પ દક્ષિણ સુદર ચિત્રણ, રાજમહેનો તથા રાજમહા અને કદી કદી, દશ્યમાન થતા પગ્દેશી વસ્ત્રાભૂષણ એ હસો વર્ષની કલાલાવના, ધર્મલાવના તથા જીવનપ્રસંગોને ઉત્કૃષ્ટ ચિત્રોમાં ઉકેલે છે એ યુગની લાનના અને એ યુગના ન્યવહાર પણ અહીં ચિત્રિત બન્યા છે અને એ ચિત્રદર્શન અજાતામાં બિસ્મૃત છે અને ભારતીય અધ્યાત્મવાતાવરણ રચી ગયું છે મૂર્તિવિધાન, સ્થાપત્ય અને ચિત્ર કલાનો ત્રિવેણી સંગમ એટલે અજાતા ઇતિહાસશ્રેણી

અજાતાની સાથે સાથે આપણી ચિત્રકલાના સચવાયેલા જે ખીજ સહયુગના નમૂના પણ સલામી લઈએ એ બાધ ની ગુણોના ચિત્રો અને લોકના સીંગીરિયાના ચિત્રો, મધ્યભારતમાં બાધ ની ગુણોના નામે ઓગળ્યાતા સ્થાપત્યોમાં ધસાર્ધજૂ સાર્ધ ગયા હતા જન અને ખીજ ઉપર કેટલાક ચિત્રો જોવામાં આવે છે જે શેરી ની દૃષ્ટિએ અજાતા ની ચિત્રકલાને મળત આવે છે બાધગુણ અને ગુજરાતની સગદદ નજીક જ જ સીંગીરિયાના ચિત્રો પણ એ જ શેરીના જતા સહૃદયી ગૂનો ચિત્રનમૂનો સરગુજ ગમતમાં આવેની ગમગદ ટેકરી ઉપર ની જોખીમારા ગુલામાં આવેનો છે, એ આપણે ઉપર જોઈ ગયા

એ નમૂનાને નવનવા રંગરોગાનથી એટલો બગાડી મૂક્યો છે કે એમાંથી પ્રાચીનનર નમૂનો શોધવો એ અબ્યારી માટે જ શક્ય બને છે. ડૉ. સ. પૂર્વની ત્રીજી સદી આ જોગીમારા ગુફાનો સમય ગણાય છે. એ સર્વ પોનાના પર્ણ પ્રાચીન ગૌરવલયા નમૂના નથી જ. મહામુસ્કેલીએ સચવાયલા એ નમૂનાના ચિત્રસમૂહો બહાર પડ્યા છે એથી એ કલાનો ઇતિહાસ અને એનું જ્ઞાન સચવાઈ રહે છે. વળી મધ્ય એશિયાનાં ખંડેરોમાંથી ઓરિયેલ ઝીને બેગાં કરેલાં ભીંતચિત્રો આજ દિલ્હીના સંગ્રહસ્થાનમાં છે એ પણ ભારતીય ચિત્રકલાના સહાયક નમૂના ગણી શકાય. પ્રાચીન ચિત્રકલાની યાદી કરવી હોય તો આમ ચર્ચ શકે :

(૧) પ્રાગ્ ઐતિહાસિક સિંધણુપુર ગુફાના ચિત્રો. (૨) જોગીમારા
૧. (૩) અજંતા ગુફા. (૪) બાધ ગુફા. (૫) સીંગીરિયાનું લંકા-
વત ચિત્રમંડલ. (૬) મધ્ય એશિયાના બૌદ્ધચિત્રો.

જોસો વર્ષની સળંગ કલાના નમૂના મળી આવ્યા એટલે સ્વાભા-
વિક રીતે જ એમ માની શકાય કે આવી ઉત્કૃષ્ટ ચિત્રકલાને એ
જાએ પહોંચતા સદીઓ વીતી ગઈ હશે. જોસો ત્રણસો વર્ષ આગ-
થી આવી કલાએ પહોંચવાની ચિત્રકલાએ તૈયારી કરી રાખી હોવી
ઈએ. પરંતુ જેમ અજંતાની પહેલાની ચિત્રકલાના એક ગુચ્છા-
ડયા જોગીમારા સિવાયના નમૂના મળતા નથી તેમ અજંતા પછીની
જુ ભારતીય ચિત્રકલા આપણે માટે લગભગ ખોવાઈ ગઈ. ચિત્ર-
કલાનો પ્રવાહ પાછો મુઘલમ યુગમાં રજપૂત, મોગલ અને કાગરા
હીને નામે ફરી વહેતો થાય છે એ આ યુગની આગળની કથની
જો કે એ ચિત્રકલા નાના મોટા પ્રવાહોમાં વહેતી હોવી જોઈએ
પરી. નમૂના જડી આવ્યે ચિત્રકલાની સાંકળ વધારે ઐતિહાસિક
મંકોડાથી જોડી શકાય.

લાઝમ

ચિત્રકલા જન્મ લેતી એનું બીજું પ્રમાણ '૧૬૬૬ મંથ' માંથી

આપણે મળી આવે છે એમાં ચિત્રકનાના છ સિદ્ધાન્તો ચર્ચાવામાં આયા છે ત્યાં પછી ગયાયના શિલ્પશાસ્ત્રના ત્રણેમાં તે શિલ્પ સાથે ચિત્ર સહી અને મલાઓની વિવિધ શાખાઓના આપેના વિવેચન ભારતીય કનાના જીવનનો ખ્યાલ આપણને આપે છે કલાની વિવિધ શાખાઓ તેમ જ ઉપત્તિ અને ઇતિહાસ તેમના સામ્બીય નિયમો અને વર્ગીકરણનો વિસ્તાર આપણી કનાશાખાઓ મોટા પ્રમાણમાં જોડાયેલી હોવાનું ગ્રપ્ટ કરે છે કલાકારની પાતતા માટે 'શિ પશાસ્ત્ર'માં આપેલું ધોરણ ધ્યાનમાં રાખના સરખું છે

'મલાકાર વેદનો જાણકાર દોવો જોઈએ પ્રભુભક્તિમાં તે આનંદ મારતો હોય સ્વપ્નમાં જો તેને ભારે અનુભવ હોવો જોઈએ પરસ્પરીના તે કલાગરથી સહનસ પણ ન સેનાય વિવિધ શાખોનો અભ્યાસ એ કલાકારનું આવશ્યક લક્ષણ'

કનાકારની આ પાતતા કાર્મ પણ યુગને ગાલા અપાવે ક્ષેત્રી છે કાટાગાજ, અતિ વિલાસી શ્રીમમલનો શોખીન વ્યસની અને ધર્મને મજા માફક રમાડતો ઉદામ પુરુષ જ કનાકાર હોય એવી ભાવના આપણા નાચીન કલાવિધાનને માન્ય નથી એ ધ્યાનમાં રાખના સરખું છે

કલાનો ઉદ્દેશ

ચિત્રકનાને સમજતી વખતે ભારતીય કલાના એક હસ્યને આપણે સમજી લઈએ ભાનતીય મલાનો ઉદ્દેશ વસ્તુઓને જેમ હોય તેમ દરશ્યમાન કરવાને બદલે વસ્તુઓના હાઈને કેન્દ્રને દરશ્યમાન કરવાનો હોય છે બાલ રૂપ કરતા આનરિક લાન પ્રગટ કરવાનો ભારતીય કના વધારે આગ્રહ રાખે છે સ્થૂલ વાસ્તવતા શિખી કરવા કરતા પાસ્તવતાન સર્જન - વાસ્તવતા આપોઆપ સમગર્ભીય એવું વાનાવર ! બિનુ કના ભારતીય કલા મધે છે રંગ ઉપર તેનો જેમ એક તેવો જ રેખા ઉપર પણ ખરો સ્થૂલ તાદરશતા કરતા રસ બિર્મિ અને અધ્યાત્મ લાવ ઉપજાવા ત ત ર નેનું નધારે

વક્ષણ રહે છે, જે કે તાદૃશ્યતા ઉત્પન્ન કરવામાં કલાને સકાય થયો નથી એ બાબી લેવું જરૂરી છે. એથી ભારતીય કલાની તાદૃશ્યતા પણ ખીલાસ બનતા બચી જાય છે. મુખ્યત્વે આકાર કરતાં આકારની પાછળ રહેલો ભાવ પ્રગટાવવા ભારતીય કલાકાર વધારે આતુર હોય છે. કારણ ભારતીય કલાકાર કલાનો માત્ર શોખીન બોક્તા નથી, પરંતુ એ તો કલાનો ભક્ત પણ છે. એના શોખ અને બોક્તૃત્વ પણ પવિત્રતાની વેષાઓ વચ્ચે જ રહે છે. ઘણા બૌદ્ધમાર્ગીય ચિત્રકારો સાધુઓ પણ હોય એવી એક માન્યતા છે. વળી ભારતીય કલાકાર પાતાની નામની તો જરા ય પરવા કરતો નથી એ લક્ષણ નોંધવા સરખું ગણાય.

ધર્મ ઉપર કલાનું વર્ગીકરણ નહિ

વૈદિક, બૌદ્ધ અને જૈન એવા કલાના વિભાગો પાડવા વાગ્તવિક નથી. ત્રણે કલાઓ તેમની ધાર્મિક કથા-દત્તકથાને અંગે સમજવા પૂરતું કદાચ વર્ગીકરણ માગે; પરંતુ એ કલાવિધાન તો એક જ સર્વગ આર્ય સંસ્કૃતિનું વિધાન બની રહે છે જૈન અવશ્યેસ-ગોલાનો શિલ્પી બૌદ્ધ પદ્મપાણિનો આખર ઘડવામાં વાધા લેતો નહિ, અને બૌદ્ધ અવલોકિતેશ્વરનો ઘડના-મર્તિકા-શિવપાર્વતી કે વિષ્ણુલક્ષ્મીને પથ્થરમ થી ઘડી કાઢતા જરા ય સંઘાય સેવતો નથી. આર્ય આદર્શમાં રહેલું અધ્યાત્મ, આર્ય આદર્શમાં જીવગી આવતી કંપનાસૃષ્ટિ અને આર્યના મોજગોખમાં પણ હવાવધી સંયમભાવા ત્રણે માર્ગમાં લગભગ સગળી જ હતી.

ચિત્રકલામાં ઓટ

હવેથી મોગવ યુગ મુધીની લગભગ નવ દસ સદીઓ મુધીની ચિત્રકલાનો ઇતિહાસ અધકારગ્ય ગણાતો હતો. હજી પણ એ યુગના નમૂના મળતા નથી—મળે છે તે નજીવા અને ઇતિહાસની કડીઓ સંપૂર્ણ એમાંડે એવા નથી. બૌદ્ધ ચિત્રકલા દ્વાગ મુવર્ગયુગ નિહાળી શકેથી ભારતીય ચિત્રકલાનો યુગ ઈ. સ. ૫૦ થી ઈ. સ.

કેલર : ભારતીય સંસ્કૃતિ

૭૦૦ સુધીનો ગણીએ, જેમા ઉપરના જગત્રસિદ્ધ ચિત્રનમૂના આપણને અકરમાત મળી આવ્યા. એ પછી ઈ. સ ૭૦૦ થી ઈ. મ. ૧૬૮૦ સુધીના લગભગ હજાર વર્ષના સંધિકારને અજવાળતા નમૂનાઓમા કેટલાક તાડપત્ર ઉપરના ચિત્રો છે, જેન કે પ્રાકૃત યયોના હમ્યનર્ણન ચિત્રો છે પોથીયાધણ ઉપરના ચિત્રો છે, નાનકડા ગુજરાતી - રાજસ્થાની ચિત્રો છે અને ઇયોગની ગુફના આખા - લગભગ અનુમાનરૂપ બનેલા - ચિત્રઅવશેષો છે પર્સી ધાઉન સગખા પરદેશી અભ્યાસી અને કુમાગ્રવામી સરખા ભારતીય કલાના હિમાયતી એ બનેને કથન છે કે અજ તાના ઠેલ્લા કલાકારે પોતાની ચિત્રપી ડી મૂકી - ઈ. સ ૬૫૦ની આસપાસ - ત્યારથી સોગમી સદીના પાછલા અઢમર વિલાગ સુધીની ભારતીય ચિત્રકલાનો ઇતિહાસ અનુમાનરૂપ બની રહ્યો છે.

ગોટનાં દારણો

એ જ યુગ શિલ્પ, સ્થાપત્ય તથા મૂર્તિનિધાનના બહુ અદ્ભુત નમૂના આપી ગયો છે ચિત્રનુ મહત્તર ઘટયુ હોય તો ય તે સમૂળ નષ્ટ થાય એમ તો બને જ નહિ શોધખોળ આપણને વધારે આશા સ્પદ વાત કહે પણ ખરી એ શોધખોળને પગિણામે કેટલીક પ્રગલિત સલાવનાઓ આપણે વિચારી જઈએ મોગલયુગમા ચમકી ઊઠેલી ભારતીય કલાનો સ્રોત વચમા તદ્દત અયોપ તો ન જ થઈ જાય ચિત્રકલાના નમૂના ન જડનામા એક કારણ તો એ આપી શકાય કે રગરેયાની કલા બહુ ઝડપથી આખી પડી અદસ્ય થઈ જાય છે - જોકે ભારતીય ચિત્રકલાએ કુદરતના આ વલણ સામે ભારે બળ દાખવ્યું છે

પહેલા ફટકા

૧મી ચિત્રકલા ઉપર એ ત્રણ ફટકા પણ પડ્યા, જેથી આ યુગમા ચિત્રકલા આખા મની છુપાર્જ ગઈ કેટલાક વિચારકોના મત અનુસાર ૭મી સદીમા ખોદી પ્રત્યે અણગમો સેવતા હજોના આક્રમણ અને

વર્ચસ્વને લીધે ખોદ્ધ ચિત્રકલાનો કેટલોક અગ્રેશ થયો અને પત્રીની વૈદિક તેજસ્વિતાના યુગમાં ચિત્રકલાને નવું ઉત્તજન ન મળ્યું મઠ, ચૈત્ય, નિહારના દૂણાએ કરેલા ખડનોમાં ઘણા ચિત્રનમૂના અદશ્ય થઈ ગયા. બાકી ગ્લુ હતું તે મુસ્લિમઆક્રમણે પૂરું કર્યું આવી પરિસ્થિતિમાં ચિત્રકલા સતાતી, શગ્ગાતી, બગડતી સાધાગણ કક્ષાએ જીતરી પડી, હલકી અને બીભત્સ બની ગઈ

ચિત્રકલા પ્રત્યેની વૃત્તિ

એક મત અનુસાર ભારતીય કલાકારોના મનથી પણ ત્યારે ચિત્ર-કલા જીતરી ગઈ હોય એમ લાગે છે. હલકી અને સહેલી બની ગયેલી ચિત્ર-કલા દેનાર્પણને પાત્ર ન ગણાય એવી પણ માન્યતા કલાકારોમાં ઉદ્ભવી દેવાનો સભન છે એ માનના અનુસાર વૈદિકમાર્ગી કલા-કારો અને કલાબકતોએ ચિત્રને ગૌણ ધ્યાન આપી શિલ્પ, યથાપત્ય અને મૂર્તિવિધાન નગ્ન જ વધારે લક્ષ્ય ગણી શક્યતી નમૂનાઓ સંભાળ્યા, જેમાં ચિત્રને માટે અનકાશ ન હતો. આમ ચિત્રકલા અદશ્ય તો ન થઈ પરંતુ એવું ગાં વ ઘટી ગયું અને સલામી રાખવા જેવા નમૂના ઉત્પન્ન પણ ન થયા

પટ્ટાશની ચિત્રકલા

ચિત્રકલાનું સ્થાન ગૌરુ મન્યુ દોષ તા વ તે અદશ્ય ન જ થાય એ મત તરફ હવે વિચારમાં વળ્યા છે કનાગ માધનમ પ્રત્યેક યુગમાં સગમું ઉચ્ચ ન પણ ગટે યથાપત્ય નિકસે તે માવ જ ચિત્રકલા પણ નિકસવી જ જોઈ એ એવા નિયમ ન ઘડી શકાય કુદરતી મગ્જો અને માનવધ્વ સંવૃત્તિને લીધે ઘણા નાશ થાય એ પણ આપણે ધીકારીએ; જ્યાં ભારતીય ચિત્રકલાના પ્રવાહ હર્ષ પત્રી પણ ચાનુ રહ્યો હતો એમ માનવાના કેટલાક કારણ મળી આવ્યા છે આપણી પટ્ટાશના પ્રદેશની ચિત્રકલા આપણા દેશની ચિત્રકલા ઉપર સામે પ્રકાશ પાડે છે. પટ્ટાશમાં એક દેશ નિમેટ અને બીજો દેશ તે પૂર્વ તુર્કસ્તાન - જેમાં ખોતાનની આસપાસનો વિભાગ આવી જાય છે ખોતાનની બાજુમાંથી મહેલા

ભીતચિત્રો અજ તા ॥ ચિત્રાનુ ગમણ કરાવે છે તિગેટના મઠ
મદિરાના ભીતચિત્રા પશુ નગમણ એવું જ લાન કરાવે છે ઉપરાંત
મદિરધરજ ઉપરના તિગેટના ચિત્રા તો ભાગતીય ચિત્રા લાના જ સરકાર
સમઢી રાખે છે એમ સ્પષ્ટ થા ॥ છે અગિયારમી સદીનો નીતી
વિવેચન ટેન્ગચુન નોધે છે કે 'નલન્દા ॥ મઠમાં સાધુઓ ભારતી
કારડ ઉપર બુદ્ધ અને મોધીસત્ત્વના ચિત્રો તૈયાર કરે છે' આ
અગિયારમી સદી સુધીના ભાગતીય ચિત્રકલાના ॥ તેમ પરદેશન
નમૂના અને લેખોમાં આપણને મળી આવ્યા છે- પછી અને આપણ
દેશમાં નમના ન મળતા હોય!

રાજપૂત શૈલી

અત્રે રાજપૂતશૈલીને નામે ઓળખાના ભાગતીય ચિત્રવિભાગને
સમજાવવા એ મોહન શૈલીને ધરા ॥ લાભાથી ભારતીય કલામાં ફેરફાર
નાખનાર રાજપૂત ચિત્રશૈલી ભારતની તળપદી ચિત્રકલા છે અને
તેના રંગરેખા અને વગોટ અજ તા ॥ ચિત્રકલાના અનુવંશ હોય
એમ હવે દેખાવા માડ્યું છે રાજપૂતશૈલીના જૂનામાં જૂના ચિત્રો
પણ અગળ ના યુગથી પડેનાના મળ્યા નથી પરંતુ જે ભલકસક
મોગલ શૈલીને પણ આકાર આપતી રાજપૂતશૈલી પગખાડે તે જોતા
એ શૈલીના ઉગમમાં સદીઓની આવડત ભરેલી છે એમ સ્પષ્ટ
દેખાય છે એટલે ચિત્રપ્રણાલિકા હવેના યુગ પછી ચાલુ હતી એમ
માની શકાય

જનક શૈલીના પુરાના

એને ટેકા આપતી એક ઐતિહાસિક કથા ॥ અહીં નોધી
લઈએ આઠમી સદીની શરૂઆતમાં મહમદ કાસમે સિંહ જીત્યું
ત્યારે કેટલાક હિંદુ પ્રજાકારોએ તેના અને તેના અમલદારોના ચિત્રો
ચીતરવા ॥ વિનતી કરી કની એ ॥ ॥ તેમ સમકાલના ઇતિહાસકારો
કર્ચો છે એ દર્શાવે છે કે ભાગતીય ચિત્રશૈલી ત્યારે પણ જીવત હતી
આરબોને ખાળી રાખનાર રાજપૂત ગળ્યો ગુજરાતથી ધ્રુમીર સુધી

દેલાયલાં હતાં. પશ્ચિમ ભારતમાં અને મધ્ય ઉત્તરભારતમાં પણ ગુજ-
રાતનું વ્યાપક રાજ્ય હતું. ડેટલીક જૈન અને હિંદુ ગિરરચનાની
કૃતિઓ - કાલકાચાર્યકથા તથા નિશીથચુર્ણિ સરખી ઈ. સ. ૧૧૦૦ની
મળી આવી છે અને હજી પુરાવા મળતા જાવ છે કે અત્યાર
સુધી અંધકારમય ગણાતા યુગને પ્રકાશિત કરી અજંતાથી અટ્ટપી
ગયેલી ભાગની ચિત્રકલાને સોળમી સદીની રજપૂતશૈલી સાથે સાંકળી
લેતી ચિત્રશૈલી પશ્ચિમ હિંદમાં-ગુજરાત અને રાજસ્થાનમાં - જીવંત
હતી. એ કલાપ્રકાર હવે રાજસ્થાની કે ગુજરાતી શૈલીને નામે ઓળ-
ખાવા લાગ્યો છે અને એનો વિસ્તાર ગુજરાત, માળવા તથા રાજસ્થાન
સુધી હતો એમ સાબિત થતું જાવ છે.

શૈલીના ઉદ્ભવ

વળી તિબેટના વિવેચક નાગનાથ ત્રીજી સદી પછી થયેલી
ચિત્રકલાની પડતી વિશે ઉદ્ભવ કરી દે છે કે ત્યાર પછી ત્રણ
મુખ્ય ચિત્રશૈલીઓ પ્રચલિત જની હતી : એક મધ્યભારતીય શૈલી,
બીજી પશ્ચિમભારતીય અને ત્રીજી પૂર્વભારતીય. પહેલી શૈલીને
સ્થાપક બિમ્બ સાર; પશ્ચિમભારતીય ચિત્રશૈલીના સ્થાપક શ્રી ગધર
અને પૂર્વભારતીય શૈલીના પોષક પાલવશીન ધર્મપાલ અને દેવ-
પાલના સમયમાં થીમાન અને વિત્તપાલ કલાકારો હતા. આમ
સાતમી સદીથી દસમી સુધીના અંતરમાં મળી ચૂક્યા છે.

ડૉ. કુમારસ્વામીએ પોતાના ભાગતીય કલાકારીગરીના પુસ્તકમાં
મત દર્શાવ્યો હતો કે, 'ઈ. સ. ૬૫૦ થી ઈ. સ. ૧૫૫૦ સુધી ભાગતીય
ચિત્રકલાના અવશેષનમૂના મળતા નથી - સિવાય કે નાના નેપાળી
ચિત્રો અને લંકાના કેટલાક ગડચાખડચા ચિત્રો સિવાય.' પરંતુ એ પછી
તેમને પોતાઓના કાષ્ટગાધલુ ઉપરનાં અજંતાની કલાનું સ્મરણ
કરાવતાં કેટલાંક ચિત્રો એ જ યુગનાં મળી આવ્યા છે. રાજસ્થાની
- ગુજરાતી શૈલીમાંથી આ સદીઓ સંકળાય એવો સંભવ હવે દેખાય
છે, ગુજરાતના એક જિલ્લા અબ્યાસી શ્રી મંજુલાલ મજમુદારના

શબ્દોમાં લીધે તો ગુજરાતી સપ્રદાયની ચિત્રકલાનું મહત્વ અનેક દૃષ્ટિએ છે (૧) મંદાઓથી ચાની આવેની અજાતા, બાધ અને ધનોરા II ગુફામાંના લિપ્તિચિત્રોની પરપરા, સમય અને સાધનોના ફેરફાર II માથે નાના કદમાં તાડપત્ર પર તેણે તે કલા સાચવી રાખી છે (૨) એક તરફ લિપ્તિચિત્રો II કલા અને બીજી તરફ રાજપૂત તથા મુગલપદ્ધતિ II મલા વચ્ચે જે લગભગ પાંચસો હસો વર્ષનો ગાગો હિંદી ચિત્રકલાના ઇતિહાસમાં કેન્દ્રી સમજાવી શકાતો ન હતો તે બગાડ સમજાવી શકાય તેવા શુભલામણ ચિત્રનમૂનાઓ ગુજરાતમાંથી મળી આવવાને બીધે આ સપ્રદાયનું મહત્વ બીકારાયું છે (૩) ગજરાયાની અને ગજપૂત કલા II આ ગુજરાતી ચિત્રશૈલી જન્મદાની છે (૪) અકબરની દરબારી ચિત્રશાળામાં કામ કરનાર હિંદી ચિત્રકારો ધરા II અને દારસી ચિત્રકલાના સંસ્કાર તરારથી ઝીંચી શક્યા તેનું કારણ એટલું જ કે દેશી પદ્ધતિ II ચિત્રકલામાં તેઓ પારગત હોવાને લીધે જ પરદેશી વાતાવરણ ઝીંચવાનું તેમને મુશ્કેલ થયું હતું ગુજરાતમાંથી સાતેક ચિત્રકારો ત્યાં ગયા હતા તેમાંથી કેશવ ગુજરાતી માવન ગુજરાતી અને ભીમ ગુજરાતીના નામ વિશેષ પ્રસિદ્ધ થયા છે

ગજપૂત અને અજાતાની ચિત્રકલાના અદોષ જોડતા આ ગુજરાતી સપ્રદાય સાથે પાલવ શી બગાળ અને નેપાળ II શૈલીએ પણ ચિત્રકલાને આ અધા યુગમાં ઊજળી રાખી છે ખરી

નવા િજેનું લાગણે છતાં એ સત્ય છે કે અજાતા પછી લખ થઈ ગયેની દેખાતી ચિત્રસરસ્વતી મુસ્લિમ યુગમાં પાછી સ્પષ્ટ સજીવન થતી દેખાય છે હર્ષની લગભગ ગેગનયુગ સુધી આપણી ચિત્રકલા ઉપર અધારપટ છાઈ ગયેલો છે પરંતુ એ બહુ સંલગ્ન લાગે છે કે આપણી ચિત્ર પ્રાપ્તિ આજ રહેલી હોતી જોઈએ જે II શક્યતાનું વિવેચન ઉપર મુજબ છે

મુસ્લિમ યુગમાં

મુસ્લિમોમાં ચિત્ર માટે ધાર્મિક અણગમો હોય છે. મુશ્વર કે માણસની છબી કે મૂર્તિ નિષિદ્ધ મનાય છે. છતાં મુસ્લિમોએ ફારસી લેખનકલાને સગસગ ચિત્રમયતા આપી હતી. ચિત્રકલા એક અગર ખીન્ને અરૂપે મુસ્લિમો જગતમાં પણ જાગી જાતી. મૂર્તિવિધાનની મુસ્લિમોમાં લગ્ને મનાઈ હોય, પરંતુ માનવીની કલાભાવના મનાઈના પ્રદેશ ઓળંગી જાય છે અગર ખીન્ને જ માર્ગે ફેટાઈ જાય છે. લેખનકલામાં મુસ્લિમ લલિયાઓએ રંગ પૂર્ણ, લાંસિયામાં ફૂલવેલ ચિત્રરચા માંડ્યાં, ચાદામૂજને આકાર આપવા માંડ્યો અને મૂર્તિઓ, દીનાસો, વસ્ત્ર અને ધાતુ તથા લાકડકામ હિપર નંગ અને ચિત્રો ચિત્રરનાર હિંદુ કારીગરોને ચિત્રકામ અર્થે મુસ્લિમ યુગમાં કાગળ પણ મળ્યો. આમ લલિયાની કલા અને કાગળનું સાધન મળતાં Caligraphy-લેખનકલામાં પશુપત્રી અને માનવીના આકારો ઉમેળવા લાગ્યા. અમીર-ઉમરાવો અને રાજા-ખાદશાહ તથા બેગમો અને રાણીઓનાં ચિત્રો પણ ધીમે ધીમે ગંગરેયા પામતાં ચાલ્યાં. કાગળમાં લખાતા પ્રયોગો પણ ચિત્રકલા માગી લીધી અને પ્રયોગો શણગારવાનું હિંદુ-મુસલમાનોમાં શરૂ થયું. પુસ્તકોનાં બાધણ પણ હવે ચિત્રકલાને આવકારી ગયા. અને આમ સંતર્ક ગયેલી હિંદી ચિત્રકલા મોગલ યુગમાં તો એકાએક લલકમલ બાપક બની ગઈ. હિંદુ રાજરજવાડા આ અસ-માથી મુકત ન જ રહે કદાચ તેમના જ આશ્રિત કલાકારો પોતાની ચિત્રકલાને મુસ્લિમોની માગમાં પહોંચતી કરવા લાગ્યા હોવા જોઈએ અઢળ-ના યુગના ચિત્રકારોમાં કેટલાયે હિંદુ ચિત્રકારો હતા અને તેમના કેટલાક ચુજરાનના હતા એ પણ સાબિત થઈ ચૂક્યું છે. ચિત્રકલામાં હવે ખુલ્લે પાગે ખાદશાહો અને બેગમો, અમીરો અને ઉમરાવો, તેમના શિકાર અને યુદ્ધો, તેમના દમદમ અને મોજગોખ, મકાનો અને મસ્જિદો પ્રવેશ કરી ચૂક્યાં. ચિત્રમાં પ્રવેશ ન કર્યો માત્ર દાખલાના ઈન્ચો અને ઈન્ચના પેગ-

કેલેન્ડર • ભારતીય મંસ્કૃતિ

ગરે ઓ-મઝેન સરખા કડક મુશ્વિમનું ચિત્ર પણ આપણી પાસે મોજ ૭ એ ઉપગ્રથી ચિત્રિતના પ્રચાર કેટલો ભારે થયો હતો એ જાણું તો શિક્ષકોએ છીએ ચિત્રકલામાં હવે મોગલ શૈલી મહત્વધાગળ કરી ચૂકી છે, અને એનું ઐતિહાસિક મ્થાન પણ છે મતદર્શન

મોગલ યુગ 11 ચિત્રકલા સળધમાં વિધવિધ મન પ્રવર્તે છે મોગલોના સર્જનના મરિજ વિચારતા કેટલાક અભ્યારીઓના મત અનુસાર એ કલામાં ભા.તીય અને ભારત જહાગ 11 કલાનું સમિશ્રણ એક થતું થયું કે જોન-જોનામાં એમાં પરદેશી તત્વો ઘટી ગયા અને એ સતત જ ભાગતીન કલાપ્રમાર 11 રહી ગીન અને મધ્ય એશિયાથી ધરાન ઉપર ત્રાટકેના નગીઝ કુળના અને હલાકુ જેના મોગલ વિજેતાઓએ ધગનમાં એક પ્રમાર 11 વિશિષ્ટ થી 11 ચિત્રકલાને પ્રવેશ પ્રાપ્ત આ ધાનમાં પ્રવેશ પામેલી ચિત્રકલા પાછી પ્રાચીન ભારતીય પ્રાચીન ધરાની અને બેક્ટ્રિયન-જેમાં ભારતીય તત્વો ઘસાહત તે ના મિશ્રણ રૂપ હતી મોગલોના વા સૈમુરવ શીઓ-એટને બા. ભારે આવેના મોગલનામી નિગેતાઓ બાખુ અને સ્લા

મ્લ શૈલીન બામરે ચિત્રકલાને ઉત્તજન આપ્યું એ ના આત્મ વૃત્તાતના નરસી ભાપાતરની એક નકલ અલવર પ્રતને નામે ઓળખાય છે એમાંના ચિત્રો બાખુ યુગનું દર્શન કરાવી શકે છે હુમાયુન અને ધરાન

હુમાયુન પણ ઘણો જ મ્લાગોખીન હતો શેરશાહ સાથે લડતા હારી ગયેલા હુમ યુને પોતાના દેશવટાના સમયનો મોટો ભાગ ધરાનના શાહ તેહમાખના દરબારમાં ગાળેનો જ્યા તેને ધરાની કલા નિહાળવાનો ઘણો સમય મળ્યો અને મીર સૈયદઅલી તથા ખવાજ અશુબ્ર સામદ નામના વિખ્યાત ચિત્રકારોનો સળધ થયો હેનાતના બીહઝાદ નામના મહાન કલાકારને 'પૂર્વના મદેલ'નું અભિધાન મળ્યું

છે. એનો શિષ્ય સૈયદઅલી. હુમાયુન અને અકબર આ બે કલાકારો પાસે ચિત્રકલા શીખતા પણ હતા. એ બંને ભારતમાં આવ્યા અને અન્ય ભારતીય કલાકારોના સ સર્ગને લીધે જે કલાનો જિગમ થયો એ મોગલ ચિત્રકલાને નામે પગિચિત બની ગઈ.

ભારતીય મોગલચિત્ર

ચિત્રકલાના પ્રાચીન પ્રકારો પણ એ સમયે વિકાસ પામ્યા જ હતા. ગુજરાત, ગજગ્યાન, વિજયનગર વગેરે પ્રદેશોમાં પ્રાચીન-કાળથી ચાલતી આવેલી ચિત્રકલા ઓછું વધતું ઉત્તેજન પામ્યે જતી હતી અકબરના કલાશોખે પ્રાન્ત પ્રાન્તના ચિત્રકારોને એના દરબારમાં ભેગા કર્યા. ભારતીય અને ઇરાની કલાનો સંગમ થયો, ભારતીય કલાકારોની સંખ્યા વિશેષ હતી એટલે કલામાં પ્રત્યક્ષ થતું ઇરાની તત્વ ઘટતું ચાલતું અને ફતેહપુર સિક્રીના ગજમહેલ ૧૧ દીવાલો અને છત ઉત્તમ ચિત્રોથી ડવાઈ રહી હજીવિખિત પુસ્તકો ચિત્રકામથી ભભકી ગયા અને અમીર ઉમરાવો, કુમાર-કુમારીઓ, સાધુ મંત્રો, ફકીરોના અગણિત ચિત્રો ફરતા થઈ ગયા. અકબરના દરબારના ચિત્રકારોની મોટી સંખ્યાને કામ મળી નહોતું મત્તર સર્વત્રેષ કલાકારોમાં તેર કલાકારો હિંદુ હતા જેમાંના મુખ્ય મસવાન, લાલ, મુ મુકુન્દ, હરિ-વંશ અને દાસવાનને નામે જાનીતા હતા. અકબરના યુગની કલાનો ખ્યાલ આપતો અશુભ દેખવા ઉ લખમાર્ગી મેળીએ. ' સો ઉપગતના ચિત્રકારો તો ઉત્તમ ચુરુપદવી પામેલા હતા જો ત્રી અને મધ્ય કક્ષાના કલાકારોનો તો પાગ ન હતો ખામ કમીને દિદુ ચિત્રકાગના ચિત્રો તો આપણી કલ્પના પણ ન પડે એ એવા ચૌન્દર્ભ જે ત્રી લાવે છે. દુનિયામાં ભાગ્યે એમની બરાબરીના ચિત્રકારો મળી આવે '

અકબર પછી

ચિત્રકારોની સંખ્યાની ચર્ચા ન કરતા આપણે એટલું જ કહીએ કે માનવ આકૃતિ—Portraiture, પુત્રકોના ચિત્રનચિત્રો, પરુચિત્રો દરબાર અને મુદ્દ સથા રમખાંડોની એક ખાતુ મેળવ

યુગમાં નીકળી આવી. જહાંગીર-શાહજહાનના સમયમાં પણ ચિત્રકલા વિકાસ પામતી ગઈ. ખીશનદાસ, મનોહર તથા ગોવર્ધન નામના ચિત્ર કારોનો યશ ઇલામી લેખકોએ ગાયો છે. શાહજહાનના યુગમાં મોગલ ચિત્રકલા જગ દોળા, સોનેરી રંગની શોખીન અને ગાદ રંગને પસંદ કરતી બની ગઈ. દાગ એકથો ફિલસુફ ન હતો એ કલાનો પોશી દો હતો. એનો એક ચિત્રસંગ્રહ હતો ની 'ધન્ડિયા ઓફિસ'માં હજી સચવાઈ રહ્યો છે. ઔરંગઝેબે પોતાની ફેટ્લી ય આકૃતિઓ ચિત્રમાં બિતરવા દીધી છે ખરી; છતાં એની ઉગ્ર ધર્મભાવના ચિત્ર કલાને વિકસાવી શકી નહિ. બિલટ એવું ફેટલાક બીંતચિત્રો ઉપર ચૂનો ફેરવાવ્યાના ઉલ્લેખો મળી આવે છે. આ મોગલશૈલી આપણી ભારતીય ચિત્રકલાની એક લબ્ધ સિદ્ધિ છે. મોગલાર્થની પડતી સાથે મોગલશૈલીની ચમક બિતરવા માટી એ સાચું. છતાં મોગલાર્થ દર-બારમાં, અન્ય પ્રાન્તોમાં અને નગરોનાં કલાધામોમાં ચિત્રકલા સમવાઈ રહી અન્નએન્નેના સંઘર્ષકાળે ટકતી હતી. ધણી ચિત્રો પર-દેશ પહોંચી ગયા છે. છતાં જે સચવાયા છે તે આપણા સંસ્કૃતિ-ગૌરવને પોમે એવા છે.

પરદેશ ખ્યાતિ

ભારતીય મોગલ ચિત્રકલા એટલી જગજહર હતી કે ઓરિયાના વીએના શહેરના એક રાજમહેલમાં મહારાખી થેરેસાએ અન્ય દેશોના ચિત્રનમૂના સાથે એક વિશાળ ખંડની દીવાલો ઉપર મોગલ ચિત્ર નમૂના ભગ્પૂર ચિત્રાવી રાખ્યા છે—જે આજ પણ અસ્તિત્વમાં છે. મોગલ ચિત્રશૈલીના વિવિધ વિભાગો પણ છે, જેમાં દિલ્લી શૈલી, જવાહર શૈલિમાયુન્યનો શૈલી, પટણા શૈલી, દક્ષિણ શૈલી ગણવાય છે. આ શાદ તેદમાગ્નિષ્ટતા એ કે તે ધર્મલક્ષી કલા ન હતી. દરબારી નિદાળવાનો ધણે સમય કલા લોકજીવનના દરખોતે ત્રીલી શકી નહિ—જે અશુભ સામદ નામના વિનાયકે સિદ્ધ કર્યું હતું. ખીદઝાદ નામના મહાન કલાકારને '૫

ભારતીય હિંદુ વિભાગ અને ચિત્ર

ચિત્રકલાને અંગે મુસ્લિમોમા જે ધર્મપ્રતિનિધિ હતો તે હિંદુ-ઓમા હતો જ નહિ હિંદુધર્મ નિશ્ચરન અંગે અનેકાનેક કલ્પના કરી ચૂક્યો છે, અને એ ધર્મની અસ્તિત્વના અણુથી જ્ઞાત સુધી નિશ્ચરન નિકાળતો હોય ત્યાં નિશ્ચરના વિચિત્ર આકારોની કલ્પના કરવામા પણ તેને બાધ નથી આવે. મન્યમા અને કાચમામા પણ નિશ્ચરવતારની જ્યાં માન્યતા હોય ત્યાં નિશ્ચરકારને માટે ચિત્રમા કોઈ પણ પ્રકારનો માધ્યમ હિંદુધર્મને આરી શકતો ન હતો. બુદ્ધ અને જૈન પ્રતિમાવિધાન, ધર્મવ્યાખ્યા અને વ્યાપક વ્યાર્થકલ્પનાને અદ્ભુત આકૃતિઓ આપી ચૂકી હતી અને એ વારસો હિંદુસંસ્કૃતિમા આવેલો આવતો હતો. એટલે હિંદુ ચિત્રકલાને વિષય અને વર્ણનની તો ખોટ પડે એમ હતું જ નહિ ભારતવાસી મુસ્લિમોની ચિત્રકલા પ્રત્યેની કુળા નજરે મધ્યકાલીન ભારતીય ચિત્રકલાને એક મહાવેગ આપ્યો અને એ વેગને લઈને જેમ એ પાસ મધ્યકાલીન મુસ્લિમ ચિત્રકલા-મોગલકલા નિકસી તેમ બીજી પાસ એ જ યુગમા અને ત્યાર પછી પણ મોગલશૈલીને કાર્ક અંગે મળતી છતાં વિષય અને રેવિધ્યમા અજમ સ્વાતંત્ર્ય અનુભવતી હિંદુ ચિત્રશૈલી પણ ખીલી નીકળી, જેના ઉત્તમોત્તમ નમૂના આજને મોટા પ્રમાણમા મળી આવે છે મોગલોના આક્રમણ પહેલાના ઇસ્લામ યુગમા વિજય-નગરના દક્ષિણ સામ્રાજ્યમા ચિત્રકલા સાગ્ર પ્રમાણમા ખીની નીકળી હતી એ સત્ય પણ અહીં નોંધી લઈએ શરૂઆતની પરિસ્થિતિમા અભ્યાસીઓને મોગલ તથા ગજપૂત શૈલી એક જ ભાગતી હોયે અભ્યાસમા જોડાયે આનંદ એમ સાબિત થતું જાય છે કે હિંદુ-રજપૂત શૈલી સ્વતંત્ર જીવત હતી અજતાની ચિત્રકલા સુધી એની પેઢી લખાતી હતી અને મોગલ શૈલીમાની ઇરાની અસર દૂર કરાવનાર આ રજપૂત શૈલી જ હતી.

રાજપૂત અને પહાડી-કાંગરા શૈલી

મુસ્લિમ આક્રમણને અંગે રાજપૂત ગજવંશોએ હિમાલયની ખીણો, રાજપૂતાનાના રણપ્રદેશો, આણુઅરવલ્લી અને વિંધ્યની પર્વતમાલાનો કે મધ્ય હિંદના જંગલોનો આશ્રય લીધો હતો. ધણે અંશે તેમણે હિંદુ ગ્વાતંત્ર અને હિંદુ સંસ્કૃતિ જાળવી રાખ્યાં હતા અને પ્રાચીન કલાસંસ્કારને પણ સાચવી રાખ્યા હતા. એ સંસ્કૃતિઅવશેષોમાંથી અનેક વીગકથાઓ, વીરાગનાઓના ગાથાઓ, શૌર્યપ્રસંગો, ગ્રામદસ્થો, માર્ગદસ્થો, લોકજીવનના પ્રસંગો, લોકકલાની ઝાંખીનાં ચિત્રો ચિત્રકારને હાથે મધ્યકાલીન ભારતીય જીવનને અને હિંદુ કલ્પનાને સજીવન રાખી રહ્યાં હતાં. એટલે મુસ્લિમોની સાથે આ રાજપૂત હિંદુ કેન્દ્રોએ પણ પોતાની અવનવી ચિત્રકલા આતુ રાખી, ખીલવી અને તે આજ રાજપૂત અને પહાડી-કાંગરા એવી બે શૈલીને નામે ઓળખાય છે. એ બે જુદી શૈલી ગણવી હોય તો ય એ ભગિની શૈલીઓ છે - ત્રીજી ભગિની મોગલ ચિત્ર શૈલી સાથે.

ત્રણે શૈલીઓનાં સામ્ય

આમ મધ્યકાલીન મુસ્લિમ યુગની ભારતીય સંસ્કૃતિએ આપણને ત્રણ ચિત્ર શૈલીઓ આપી છે : (૧) મોગલ શૈલી (૨) રાજપૂત શૈલી, (૩) પહાડી-કાંગરા શૈલી. કેટલીક વિશિષ્ટતાઓ બાદ કરીએ તો આ ત્રણે શૈલીમાં ઘણું સામ્ય આપણને મળી આવશે, કારણકે સામ્ય-પ્રિપાજ્ઞ આખી હિંદુ-મુસ્લિમ અંગૂઠીને જીવંત સમન્વય પડ્યો હતો. એ યુગમાં ખૂનખાર સુદો થતાં, પ્રદેશો ઝડપાતા, છતાં સંસ્કૃતિની આપને એના કરતા વધારે ઝડપથી ચાલતી હતી. એનું ઉદાહરણ આપણને મુસ્લિમ યુગની ચિત્રકલામાંથી જરૂર મળી આવશે. મુસ્લિમો સુદ્ધ કરતા હતા તેમ રાજપૂતો પણ સુદ્ધ કરતા હતા. મુસ્લિમ લશ્કરમાં રાજપૂતો હિંદુ ગ્લીને લેડતા હતા. રાજપૂત સૈન્યમાં અગ્નિનો ધ્વજસામ પાળતે પાળતે લેડતા હતા. મુસ્લિમો શિકાર

કગતા હતા, રાજપૂતો પણ શિકાર કરતા હતા. એટલું જ નહિ પણ યુદ્ધમાં અને શિકારમાં પગરપર હરીફાર્ષ પણ કરતા હતા. શાહો અને અમીરોને ભેગમો તથા બાદીઓ હતી રાજપૂત રાજ-વીઓ અને સામંતોને ગણીઓ, હકરાણીઓ અને દાસીઓ હતી. હિંદુ-મુસ્લિમ બંને શરણત-શરાણના શોખીન હતા, મોજમજલ કરતા હતા, બાગ-બગીચામાં ફરતા હતા, સંગીત નૃત્યને ઉત્તેજન આપતા હતા, જલવિહાર અને નૌકાવિહાર કરતા હતા, ખુદશી અગાસીઓમાં જલસા ગોઠવતા હતા અને ચંદ્ર, મેઘ અને વીજળીની રમતો એકાગ્ર ધર્મને નિહાળતા હતા. આ આખું હિંદુ-મુસ્લિમ જીવન એ યુગની કળાએ જાળવી રાખ્યું છે. પુસ્તકના કે ફલકના એ ચિત્રરંગો એવા ને એવા આજ પણ જ્યલંત છે. એની અદ્ભુત રેખાઓ આજ પણ એવી ને એવી હૃદયગમ છે. કદાચ આજની ચિત્રકલા એમ કહી શકે કે એ યુગને Perspective-આકાર પ્રમાણુનો અનુભવ ન હતો. એ પશ્ચિમી ઘાટી આપણા પ્રાચીન ચિત્ર રચાપત્યમાં ન હતી એ રીતે મુસ્લિમ યુગની ચિત્રકલા, પ્રાચીન કલાની શૈલી જાળવી રહી છે એમ પણ કહી શકાય અને હવે Perspective વગરની કલાનો જમાવ કરનાર વિવેચકો આપની પાસે છે એ આપણે જલવુ ન જોઈએ મુસ્લિમ યુગની ચિત્રકલા ભારતીય સંસ્કૃતિનું એ ગૌરવ બની રહે છે.

રાજપૂત કાંગરાની વિશિષ્ટતા

કાંગરા-રાજપૂત શૈલીથી કેટલીક વિશિષ્ટતાઓ કંપનાત આપણે એ રીતી રી એક વિશિષ્ટતા એ જોઈ શકીએ કે એ રીતીએ પાતાના ચિત્રમાં લક્ષિતમાર્ગ પ્રતિગિમિત કરી કૃત્યવીધને આખે વિસ્તાર આપણી ચિત્રકલાને આપા દીધો છે, જો કે દિદુ ચિત્રકલાએ તો આપણી આખી દેવ અને અવતારસૃષ્ટિ મજવન કરી દિદુ ધર્મને ભારે બળ આપ્યું છે. શક્તિ સિવ, ગણેશ, કાલિદેવ, સુર, અમુર અને પુરાણોના કેટલાય પ્રમંગો એ યુગની ચિત્રકલાએ ઝીલ્યા છે અને

રાગરાગણીને વિવિધ આકારો આપી, તેમના અધિષ્ઠાનરૂપ દેવોની લક્ષણઆકૃતિઓ ચીનરી ચિત્રકલાની લાવનાહકનામા બહુ સુદર અને વ્યાપક ઉમેરો કર્યો છે રાગમાળા-રાગરાગિણીઓના ચિત્ર એ આપણી મહામોઘી ચિત્રમિલકત છે, સંગીતમિલકત છે અને ધર્મ-મિલકત છે. આમ અજાણથી મુસ્લિમ યુગ સુધીની ચિત્રકલાના અઢોડા પૂરા મળતા નથી છતાં એ પરપરા ચાલુ હતી એમ સમજાઈ આવે છે અને એક સુધક અનુમાન પ્રેરે છે કે જાડી શોધખોળને અતે અઢોડા સધાય એવા સાધનો આપણને જરૂર મળી આવશે. મદિરના તો ઘણા ચિત્રો જૂસાર્જ ગયા હશે અગર નવા ચિત્રોના લપેડા જૂના ચિત્રો ઉપર લાગી ચૂક્યા હશે મોગલાર્જના પતનમાજે એ તથે દેખીઓએ પોતાની જૂની જલક ચુમાવવા માડી. મરાઠા યુગની ચિત્રકલા પણ જીતરતી ચાલી શીખ સંસ્કૃતિએ પણ ધર્મ-ગુરુઓની આસપાસ એક વિશિષ્ટ ચિત્રકલા બની કરી. અને એટલામા પશ્ચિમની ચિત્રકલાનો હિદી ચિત્રકલાને અમેજોના આગમ નમા સપર્ક થયો

પશ્ચિમનો સંપર્ક

પશ્ચિમની સંસ્કૃતિ સાથેની પ્રથમ અસર દરક ક્ષેત્રમા એવી જીપજ કે આપણે લાગતવાસીઓને પોતાને માટે લઘુમથિ ઉત્પત્ત યાય ચિત્રકલામા પણ છટખી હોલેન્ડ અને ઈન્ડના મહાન ચિત્રકારોને પડછે આપણી ચિત્રકલા પ્રથમ તો અતિસય પ્રાથમિક અને નિર્માલ્ય લાગી મધ્ય યુગની આપણી ચિત્રકલાના ઉચ્ચ નમૂના વ્યાપક બનતા અટકી ગયા અને એના બેડોળ અનુકરણો કાગળ ઉપર કે ભીત ઉપર ખરેખર ગમે નહિ એવા બની ગયા હતા ચિત્રકલાએ પ્રથમ તો નૂતન યુગમા પશ્ચિમની ચિત્રકલાનું શિષ્યત્વ સીગવું શરૂ કર્યું. પશ્ચિમનું ચિત્રવિજ્ઞાન પણ એના વિલાઓ સાથે આપણી શાળાઓમા અને વિશિષ્ટ ચિત્રપાઠશાળાઓમા દાખલ પણ થયું. પશ્ચિમના ચિત્રકારોને હિંદુસ્તાન ગમ્મરજવાડાઓનું ઉત્તેજન પણ

મળવા માંડ્યું. પ્રાચીન ચિત્રકલાની વિશિષ્ટ ખૂબીઓ સમજાવનાર અને એ પ્રજ્ઞાલિકામાં ગૌરવ લેનાર તત્કાલ ઈર્ષ નીકળ્યું નહિ. રવિવર્મા

જતાં એ અરસામાં ઝોગણીસમી સદીના પાછલા ભાગમાં રાજ્ય રવિવર્માએ પૌગણિક વિષયો અને વ્યક્તિઓના ચિત્રોની એક સરસ શ્રેણી આપી ભારતીય ચિત્રકલાને સજીવન કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. આજ હવે રાજ્ય રવિવર્માની ચિત્રશૈલીને પૂરતું સન્માન મળતું નથી અને એમની શૈલીમાં પશ્ચિમની ઘણી અસર હોવાની ખામી કાઢવામાં આવે છે. જતા રવિવર્માની ચિત્રકલાએ એક વખત આખા હિંદને આકર્ષ્યું હતું એ વાતને બહુ મહત્ત્વ ન આપીએ તો પણ તેમણે પશ્ચિમનાં કલાતરવો લઈને પણ ચિત્રકલાનું હિંદીકરણ શરૂ કરી દીધું હતું એ વસ્તુ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જુલાય એમ નથી. રવિવર્માના ઠીક ઠીક અનુકરણ પણ થયા અને પશ્ચિમની પરંપરામાં શિક્ષણ લઈ ચિત્રકલાને હિંદી ઝોક આપનાર ધુરધર આદિ કેટલાક ચિત્રકારો થયા પણ ખરા.

પ્રાચીન કલા પ્રત્યે સદ્ભાવ

પરંતુ ધીમે ધીમે હિંદની મૂળભૂત ચિત્રકલા અને મધ્ય યુગની ચિત્રકલાની સાચી જાળખ આપનારા આનંદકુમારવામી તથા હેવેલ સરખા વિવેચકો જિલા થયા અને તેમણે આપણી દેશી ચિત્રકલાની પરખ કરાવી તે પ્રત્યે સદ્ભાવ વધાર્યો. દેશાભિમાનની ભાવ -- નાએ આ સદ્ભાવમાં ઉમેરો કર્યો પણ હોય. અને ધીમે ધીમે પશ્ચિમના વિખ્યાત ચિત્રકલાવિદોએ પણ સ્વીકારવા માંડ્યું કે હિંદની પ્રાચીન ચિત્રકલા તેમ જ મોગલ - રાજપૂત - મધ્યકાલીન મુસ્લિમ - યુગની ચિત્રકલા વિશ્વભરની ચિત્રશૈલીઓમાં ગૌરવલયું સ્થાન લઈ શકે એમ છે. પછી આપણા ચિત્રકારોની દૃષ્ટિ એ બાજુએ વળી. પશ્ચિમની ચિત્રકલાનું શિક્ષણ તો મળતું જ હતું. હવે એમાં હિંદી કલાનાં ઉત્કૃષ્ટ તરવો તરફ તેનો ઝોક વધતો અને પશ્ચિમની

તટ સંસ્કૃતિની ઈંટ તથા શિલામાંથી ભારતીય સંસ્કૃતિ કાષ્ટકલાવિધાન તરફ વેદકાલમાં વળી હોય એ બહુ સંભવિત છે. એ કાલનો શિલ્પ-નમૂનો હજી મળ્યો નથી. વૈદિકસાહિત્ય એ જ માત્ર વેદકાળનો સાચો પુરાવો. જૂનામાં જૂની શિલામૂર્તિઓ અશોકના મૌર્યયુગથી શરૂ થતી ખાય છે. એ પહેલાંના શિલ્પના આજા નમૂના વિવાદપ્રસ્ત છે. શ્રિમના અબ્બાસીઓ મૌર્યશિલ્પ ઉપરા ધ્રુવન અને ગ્રીસની કળા-પ્રતિષ્ઠાના સતત પ્રેરાયા છે. અગ્રીક યુગની શિલ્પકૃતિઓની સફાર્થ, ભકાટ તથા અદ્ભુત આબેહૂબપણું એને ઉચ્ચકલાના નમૂના તરીકે પ્રખ્યાત કરે છે. અશોકસ્તંભ, સ્તંભની સુવાળી સફાર્થ, સ્તંભની ટોચે વેંકસાવેલી કમળકોતરણી તથા ધર્મચક્ર અને જીવંત લાગતી સિંહ મુખાકૃતિઓએ આજના સ્વાતંત્ર્યયુગને પણ એટલું આકર્ષણ કર્યું છે કે એ શિલ્પમાંથી આપણી રાજસત્તાએ આજનું રાજપ્રતીક રૂપજન્મ્યું છે. એમાં ધ્રુવનના પર્સીપોલીસ નગરની કલાકૃતિનો ભાસ પશ્ચિમના વિદ્વાનોને દેખાયો છે. ધ્રુવન કે ગ્રીસનો ભારતને યાદ ન રહેલો સંપર્ક એકાએક ભાગ્યમાં ઠાઈ અદ્ભુત કલાને ઉપજાવી રહે એ માનવું વધારે પડતું છે. મૌર્યકલાની પાછળ લાખી શિલ્પપ્રણાલિકા હોવા સિવાય આવી સુંદર કલાકૃતિઓ નીપજે કે તેમ પ્રશ્ન છે. હતા નિર્ણય કરવો રહેવા દઈ આપણે પરાઈ અસરનો માત્ર ઉલ્લેખ જ અંગે કરીશું.

શિલ્પનમૂના

બૌદ્ધમાર્ગની શરૂઆતમાં મૂર્તિપૂજનનું તત્ત્વ હતું નહિ. બુદ્ધ એક મટી હજી દેવ બન્યા ન હતા. એટલે ચિત્ર કે શિલ્પને ધાર્મિક અવલંબન મળતા વાર લાગે એ સ્વાભાવિક ગણાય. પરંતુ સમય વ્યક્તિઓને જેમ જુલાવી દે છે તેમ તેમના પ્રત્યેના ભક્તિભાવને, મહત્ત્વને વધારી પણ દે છે. અશોકના યુગમાં ઈ. સ. પૂર્વે ત્રીજી સદીમાં શિલ્પની ખોલવણી સ્પષ્ટતા ધારણ કરતી આવી. શિલ્પના કેતરકામના, મૂર્તિસર્જનના આપણી પાસે અનેક સુંદર નમૂના છે

નટ સંસ્કૃતિની ઈટા તથા શિલામાંથી ભારતીય સંસ્કૃતિ કાષ્ટકલાવિધાન તરફ વેદકાલમાં વળી હોય એ બહુ સંભવિત છે. એ કાલનો શિલ્પ-નમૂનો હજી મળ્યો નથી. વૈદિકસાહિત્ય એ જ માત્ર વેદકાળનો સાચો પુરાવો. જૂનામાં જૂની શિલામૂર્તિઓ અશોકના મૌર્યયુગથી શરૂ થતી દેખાય છે. એ પહેલાંના શિલ્પના આજ નમૂના વિવાદપ્રસ્ત છે. પશ્ચિમના અભ્યાસીઓ મૌર્યશિલ્પ ઉપરા ધ્રુવન અને ગ્રીસની કળા-જાપ નિહાળવા સતત પ્રેરાયા છે. અગ્રેક યુગની શિલ્પકૃતિઓની સફાર્ધ, અમકાટ તથા અદ્ભુત આભેહનપણું એને ઉચ્ચ-કલાના નમૂના તરીકે સાબિત કરે છે. અશોકસ્તંભ, સ્તંભની સુવાળી સફાર્ધ, સ્તંભની ટોચે વિકસાવેલી કમળકોતરણી તથા ધર્મચક્ર અને જીવંત લાગતી સિંહ મુખાકૃતિઓએ આજના સ્વાતંત્ર્યયુગને પણ એટલું આકર્ષણ કર્યું છે કે એ શિલ્પમાંથી આપણી રાજસત્તાએ આજનું રાજપ્રતીક 'ઉપગમ્યું' છે. એમાં ધ્રુવનના પસીપોલીસ નગરની કલાકૃતિનો ભાસ પશ્ચિમના વિદ્વાનોને દેખાયો છે. ધ્રુવન કે ગ્રીસનો ભાસને યાદ ન રહેલો સંપર્ક એકાએક ભારતમાં કોઈ અદ્ભુત કલાને ઉપજાવી રહે એ માનવું વધારે પડતું છે. મૌર્યકલાની પાછળ લાખી શિલ્પપ્રણાલિકા હોવા સિવાય આવી સુંદર કલાકૃતિઓ નીપજે કે કેમ પ્રશ્ન છે. છતાં નિર્ણય કરવો રહેવા દઈ આપણે પગર્ધ અસરનો માત્ર ઉલ્લેખ જ અત્રે કરીશું.

શિલ્પનમૂના

બૌદ્ધમાર્ગની શરૂઆતમાં મૂર્તિપૂજનનું તત્ત્વ હતું નહિ. બુદ્ધ ચરુ મરી હજી દેવ બન્યા ન હતા. એટલે ચિત્ર કે શિલ્પને ધાર્મિક અવલંબન મળતાં વાર લાગે એ સ્વાભાવિક ગણાય. પગંતુ સમય વ્યક્તિઓને જેમ જીવાવી દે છે તેમ તેમના પ્રત્યેના ભક્તિભાવને, મહત્ત્વને વધારી પણ દે છે. અશોકના યુગમાં ઈ. સ. પૂર્વે ત્રીજી સદીમાં શિલ્પની ખીલવણી સ્પષ્ટતા ધારણ કરતી આવી. શિલ્પના એતરકામના, મૂર્તિસર્જનના આપણી પાસે અનેક સુંદર નમૂના છે

છતાં ભારતીય કલામાં મોટે ભાગે શિલ્પ-મૂર્તિવિધાન અને કોતરણી-સ્થાપત્યના એક અંગ કે વિભાગ નથી કે સકળાયેતું છે એ ખ્યાનમાં રાખવા સગમું છે. મૂર્તિ ખરી, પણ તે મંદિરમાં મૂકવા માટે સુદૃઢ પુષ્પો, અટપટી વેલીઓ, આમેદુદ્દીન પશુપત્રીઓ, ચિત્રવિચિત્ર મુગોલનો, ઇતિહાસ-કથાઓ અને દેવકથાઓ, સામાજિક દંડ્યો, નૃત્યો અને ભોગવિવાસસચ્ચક અભિનયો, શિકાર પશુચુર કે માનવકંદ, તથા કલ, મકર, કીચક વ્યાધિમુખ, ચક્ષુ જેવી ભયાનક આકૃતિઓ અદ્ભુત ઝીલ્લુનટપૂર્વક કોતરેલા આપણી શિલ્પ કલાએ આપણને આધ્યા છે, પરંતુ તે મલાલમ, મંદિર કે ગુફાના સ્થાપત્યઅંગમાં મોટે ભાગે સંમાર્ધ જાય છે. સ્થાપત્યના એ શિલ્પ-યજ્ઞ બની રહે છે ગજચર, નરચર, હંમચર જેવા શિલ્પસૂચક વિભાગો બાધકામના જ વિભાગો હોય છે, એટલું જ નહિ પરંતુ આપણું શિલ્પ ધણું ખરું - 1. સોર્લ-ઉપસાવેલી આકૃતિકલાનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. આપણું શિલ્પ સ્થાપત્ય બેશું જ અભ્યાસપાત્ર બની રહે છે. જો કે આપણી શિલ્પકલ સ્વચ્છ રીતે પણ એટલો વિશાસ પામે છે કે તે અજ્ઞાતીઓના સનાતન આશર્વનો વિપર ધર્મ પડી છે- વિનાશમાધી બચેલી મમૃદિ

વળી મોર્ચકાળથી શરૂ થયેલી શિલ્પસ્થાપત્યની કલા એટલા નમૂનાઓ અને સમુદાય વહેચાઈ ગઈ છે અને કિતર તેમ જ દક્ષિણ ભાગમાં તેનો સળગ ક્રમ એવા સ્વચ્છ-દોષ છે કે તેનું વિગતવાર વર્ણન જુદા જ ઇતિહાસક્રમ ઉપજાવે. મુસ્લિમોએ પ્રાચીન-યુગને અને ઘણા ઘણા વિનાશ કલાસમૃદ્ધિનો કર્યો. ઉત્તર ભારત-માંની પ્રાચીન અવશેષોની જડ જીખડી ગઈ એમ લાગે એટલે વિનાશ થયો; જ્યાં વિનાશક અનન પણ ધાકી જાય એવડી વિપુલ કલા-સમૃદ્ધિમાં એવું એવું કટકું પેળાયું કે જો ભારતીય કલાના ઔર-વને પ્રત્યક્ષ દર્શાવી શકે એમ છે મોર્ચ યુગ સાથે સાંકળી શકાય એવા શિલ્પનમૂના ઈ. સ. પૂર્વે ૩૦૦ના અવસામાં રચાયેલા બોદ્ધગુપ્તોના

આસપાસ આવેલી દીવાલોના કોતરકામથી શરૂ થાય છે મદી સીનો ઇતિહાસ તાજી કાઢવાનો ચોખ્ખો આ અંગે જલો કરીશું અને વિખ્યાત શિલ્પમુહોત્સવ અગુલિનિદેશ કરી આગળ ચાલીશું. ગાંધારશિલ્પ

મૌર્યકાળના સ્થાપત્યમાં (૧) અગાકના સ્તંભો (૨) સ્તંભો તથા સારનાથના સ્તંભની છત્રીઓ, (૩) સારનાથમાંથી મળી આવેલી કોતરકામ ભરેલી પથ્થરપાટ તથા (૪) બુદ્ધ ગણ પામેથી મળી આવેલી ત્રણ પથ્થરમૂર્તિઓને ગણી લઈએ એ શિલ્પ વિદ્યાસ પામી ભાગ્યદત્ત અને સામીના સ્તંભોતરણોમાં ઘણી ઉચ્ચ કક્ષાએ પહોંચ્યું, જે ઈસવી સન આમપામના કાળમાં આવી જાય છે. ઈસવી સનની શરૂઆતમાં શિલ્પની સુપ્રસિદ્ધ ગાંધાર શૈલી આપણને મળી આવે છે. પ્રાચીનકાળને ઓળખતી વખતે આપણે કદી ન ભૂલીએ કે ગાંધાર એટલે આજનું અફઘાનિસ્તાન. જેમ જ ગાળ, ગુજરાત, પંજાબ, આંધ્ર કે ચોલા પ્રદેશને આપણે ભાગતીય વિભાગો તરીકે ઓળખાવીએ છીએ તેમ ગાંધાર-અફઘાનિસ્તાન તમ જ શક્યતાન -મનુષ્યમનાનો એક પ્રદેશ પણ ભારતીય પ્રદેશ વિભાગ હતો એ કદી ન ભૂલીએ-આજ એ સઘળું ભાગતવાગીઓ ગુમાવીને બેઠા હોય તો પણ. કુશાણન શીય કનિષ્કના મમળમાં ઈસવી સનની શરૂઆત થતા તો મૌર્ય મહાયાન માર્ગનો વ્યાપક નીકાળ થયો જેમાંથી બુદ્ધભક્તિ અને બુદ્ધની વિરતન મૂર્તિપૂજાએ અમરગ્યાન લીધું અનેકઝેડર સાથે આવેલી મનાતી મીઠકવાના અગા ગાંધાર, શક્યતાન તથા ગાંધારની ઉત્તર-પશ્ચિમે આવેલા બકટ્રિયા બલ્ખ-બાલ્હીકના પ્રદેશોમાં સારી રીતે સચવાઈ રહ્યા હતા એ કલાના અગાએ ભારતીય બુદ્ધની કથામાંથી અનેકાનેક નવા વિષયો મેળવ્યા નવી કંપનાઓ મેળવી અને ગાંધારશિલ્પને નામે ભારતમાં જ નહિ પરંતુ ચીન, ફારિયા, જપાન તથા મધ્યએશિયામાં ભવ્ય કલાવિજયો પ્રાપ્ત કર્યા મીઠલાનો મમન્વય ગાંધારશૈલીમાં થયો ત્રણાય છે. ગાંધારની શૈલી જેડે

સમકાલીન મથુરા, અમરાવતી અને નાગાર્જુન મઠના ઇલાકાને પણ સભારી લઈએ મથુરાની કનિક પ્રતિમા જાણીતી છે. ધર્મના વાગડેરાનો દલાસમન્વય.

બૌદ્ધમાર્ગે પણ ભારતમાં વારાફેરા તથા ભરતીઓટ અનુભવ્ય છે. બૌદ્ધમાર્ગની અસર ધીમે ધીમે હળવી થવા માડી નવીન બળ મેળવી ગઈ. વૈદિક સંસ્કૃતિએ પણ કલાના લભ્ય પ્રયોગો આદર્યા અને વૈદિક ગ્રાંથોના કાળમાં ભારતીય શિલ્પકળાએ વળી અત્યંત હિંમત કલા પ્રાપ્ત કરી લીધી આને અર્થ એમ નહિ કે વૈદિક માર્ગના મામુલકાળમાં બૌદ્ધમાર્ગેય શિલ્પરચાપત્ય તદ્દન ઝાસરી ગયા હતા. બૌદ્ધ, જેન અત વૈદિક માર્ગની કલા એકબીજાની દિલ સૂરી અનુસાર શાન્ત અને અનાક્રમક હરીશર્મા પરપરને વેગ આપી જ રહી હતી માનામ અને મથુરાની બુદ્ધમૂર્તિઓ અંકરાથીમાથા મળી આવેલી યજ્ઞાની મૂર્તિ એ સુતકાળના ઉત્તર નમૂનામાં અનેકાનેક નમૂનાઓ ઉમેરી શકાય એમ છે. બુદ્ધની એકી કૂટ જીર્ણ કાસાની મૂર્તિ જુ એન સમે નાલદામાં જોઈ હતી આજ એ નથી મુરિલભોના ભારતીય વસવાટ પહેલાંનો એક હજાર વર્ષનો યુગ-ઈસવી સન બીજી-ત્રીજી સદીથી ગારમી સદી સુધીનો યુગ-શિલ્પકલામાં અત્યંત સમૃદ્ધ બની ગયો હતો. સુલતાનપુરમાંથી મળેલી વિષ્ણુમૂર્તિ, પદ્મપાણિ બુદ્ધ, એલીફન્ટા સુદામાની ત્રિમૂર્તિ, તાન્ને રના નટરાજ નથા મમલાપુરમનુ સુદર હરણુ શ્રવણમેધાગોલાની વિરાટ પ્રતિમા, તથા પેરરમાની શિવમૂર્તિ સગપ્પા અસખ્ય શિલ્પ નમૂના ભારતીય કળાને માનવશિલ્પકળામાં અગ્રસ્થાન આપાવી રહ્યા છે. પ્રાતીય વિકાસ.

મોટે ભાગે સ્થાપત્ય સાથે જોડાયલા અને કેટલાક છૂટા શિલ્પ નમૂના નરહામ યુગ પહેલાના પ્રાતે પ્રાતે પેરાઈ પ્રાચીન શિલ્પકલાનું ગૌરવ આજ પણ કરી રહ્યા છે. મૂર્તિપૂજાની પ્રણાલિમાં શિલ્પની મૂર્તિનિધાનકલાને બહુ ભારે વેગ આપ્યો છે. વિષ્ણુ સૂર્ય, શકિત,

શિવ, ગણેશ, વરાહ, અહ્યાની વિવિધતાભરી મૂર્તિઓના આશ્ચર્યકાન્ક-
નમૂના આપણને ગુપ્તકાળ અને તે પછીથી મળતા જ રહ્યા છે.
ત્રિવેન્દ્રમના શેષનારાયણ, વિષ્ણુની ત્રિમૂર્તિ, વિષ્ણુની ચૌદ હાથવાળી
મૂર્તિ, અહ્યા-વિષ્ણુ-શિવની ત્રિમૂર્તિ, લક્ષ્મીનારાયણ, મદુરાની અર્ધ-
નારીશ્વર મૂર્તિ, વમમૂર્તિ, નવગ્રહમૂર્તિ વગેરે મૂર્તિપ્રકારો ઉત્કૃષ્ટ
કલાઅવશેષો છે અને તે પ્રાતે પ્રાતે આપણને મળી આવે છે. ગુપ્ત-
યુગના લોકસ્તંભ સરખી બનાવટ આજથી સો વર્ષ પહેલાં યુરોપને
પણ આવડતી ન હતી એમ મનાય છે.

આજના ભારત બહારની ભારતીય કલા

ભારતની બહાર ગયેલી આર્થિકલાએ આપેલા શિક્ષણમૂળના
ભારતીય સંસ્કારના દિગ્વિજયની સાક્ષી પૂરે એમ છે. ભારતીય ધર્મ-
માર્ગો જ નહિ પરંતુ ભારતીય શિલ્પસ્થાપત્યની કલા પણ ભારતની
આસપાસના પ્રદેશોમાં મોટા પ્રમાણમાં વિસ્તરી છે. મધ્યએશિયામાં
ઓરેલ સ્ટીને કરેલાં બોદકામમાંથી મળી આવેલું એક પથ્થરકોણુ
મસ્તક, સિયામમાંથી જડેલું બુદ્ધશીર્ષ, કમ્બોડિયાની હરિહર મૂર્તિ,
બર્માનાં અસંખ્ય શિલ્પોમાંથી થોડાં જ ગણાવીએ તો બોરોબુદ્ધરના
અસંખ્ય બુદ્ધ, પ્રખ્યાતન મંદિરની અહ્યા, વિષ્ણુ તથા રુદ્રની મૂર્તિઓ
પ્રજાપારમિતા તથા અવલોકિતેશ્વરની ભાવવાહી પ્રતિમાઓ ભારતના
કલાના નમૂના તરીકે વિશ્વભરની કલામાં શ્રેણી નહીં સકે એમ છે.
શિક્ષા અને રંગ

ડેટલીક શિલ્પકૃતિઓ ઉપર અસલમાં રંગ પૂર્ણ હોય ગવે
પણ સહ્ય ડેટલાક વિચારકોને લાગે છે. પરંતુ હવે રંગ ગલા નથી,
એટલે પ્રાચીન રંગ તથા ચિત્રકામનો ખ્યાલ તો માત્ર અગ્રંતા જ
આપણને આપે છે. રંગ વગરના પણ એ સર્વ અને એના ખીલ અનેક
નમૂના ભારતીય કલાનું ગોગ્વ છે

શિક્ષણના ખીલત્સ નમૂના

ભારતીય કલા ધર્મસંકલિત કલા છે, અને તેની ખીલત્સ અવ-

સારનાથના સ્તૂપની છત્રીઓ એટલાં મુખ્ય ગણી શકાય. સ્તંભ-રથાપત્ય અશોકથી માંડી કુતુબમિનાર અને ચિત્રોડના પૃથ્વીદરમી સદીમાં કુંભાગણાએ રચેલા કાર્તિસ્તંભ સુધી તો પહોંચે છે. લે. ગ્રેશ નકશીની ગુફાનું પ્રવેશદ્વાર કાષ્ઠમાથી શિલારથાપત્યનું પરિવર્તન કેમ થયું તેનો મુંદર નમુનો પૂરો પાડે છે.

ઈરાન અને ગ્રીસની અસર?

આ દ્વારસ્વરૂપે અને તેની મધ્યર્ધ ભાગી કલા પ્રણાલિકાનું સૂચન કરે છે; પરંતુ ભારતમાં એવી કલા પ્રણાલિકાનો અભાવ માની પશ્ચિમના વિચારકો અશોક સમયના તેમ જ એ પછીના કલા પ્રકારોમાં ઇરાન અને ગ્રીસની અસર ભેદ સિવાય રહી શકતા નથી. હિંદના કેમ્બ્રીજ ઇતિહાસ-History of India-માં આમ લખ્યું છે:

‘અશોક સ્તંભનો વિકાસ પ્રથમ ઇરાનમાં થયો...અશોકના કારીગરો પણ ઇરાનના કારીગરો પાસેથી પથ્થરને ચમક તથા મંવાળાશ આપવાની કલા શીખ્યા...માનવી તથા પશુપક્ષીની સૃષ્ટિમાં દેખાતું દહાકૃતિનું સૌંદર્ય મૌર્યકલામાં બેનયું છે તે બેક્ટ્રિયા તથા ઇરાન દ્વારા ગ્રીસમાંથી આવ્યું.’

અસરના વિચારમાં સાવધાનીની જરૂર

સિકંદરની સવારીમાંથી અનેકાનેક આશયો ઉત્પન્ન કરવાની આતુરતાવાળા પશ્ચિમી અભ્યાસીઓ ભારતીય સંસ્કૃતિમાં પશ્ચિમની અસર ભેદ કેમ પ્રેરાય છે તેનું આ એક ઠીક ઉદાહરણ ગણી શકાય. ઇરાન તથા ગ્રીસના સંપર્કમાંથી ભારતને કાર્ષ્વ પણ મળ્યું નથી એમ માનવાની જાદુ આપણાથી રાખી શકાય જ નહિ. પરંતુ પશ્ચિમના વિચારકો ભારતીય કલાનો વિચાર કરતી વખતે એક જ પાટે ચઢી જાય છે તે ભારતીય અભ્યાસીઓએ ધ્યાનમાં રાખવા સરખું છે. આ દળની એમની વિચારસરણી : ગ્રીસ એટલે ફિલસૂફી તથા કલાનો આદ્ય પ્રદેશ; ગ્રીક લોકો મેસોપોટેમિયામાં વસતા હતા એટલે ગ્રીસની કલા દરિયો આળંગી મેસોપોટેમિયામાં બેતરી. એ

વસાહતી ગ્રીક લોકોની કલાનો દુકો એક પાસ ઝરાનને લાગ્યા અને બીજા પાસ એની કિતરે આવેલ બક્ટ્રિયાને લાગ્યા એ બન્ને પ્રદેશો મહાનિશાળ મૌર્ય સત્તાનત્તા સરદ હિપ્ત આન્યા એ સગ્ન હિપ્તની ધાન અને મેદિયાની ત્રીકકાનો ધક્કો મહાન મૌર્યસામ્રાજ્યને લાગ્યા અને આની મોરકલા-અને તે પછીની ભારતીય કલા એકદમ સુનર્ગ ગઈ. નિઃસર નિર્નિયત મૂકેલા ગ્રીક થાપ્તો પછી આ મૌર્ય વેદ આપ્યા આ નિયામસ છૂંતે એટલું બધું મહાન આપનામા આવે છે કે લાભિય સત્તાની વિશિષ્ટતા ભેખમાઈ જાય છે-જ નિયા સરછી વધાર સાચી કમો દીએ ચઢાવવા સરખી છે એમ હાથ તે ન જરા અને ગ્રીસની અસર ગ્રીસીને ભારતીય સંસ્કૃતિએ પોતાની ઉગતા અને પોતાનું જીવનપણ સામિત કર્યા છે એમ મૂકી શકાય ભારતીય પ્રાચીન માથે મુખાતો સંકુચિતપણનો આરોપ તો આથી દૂર જ થાય છે પ્રજા એક જ થાય છે મેદિયાના તેમ જ ત્યાંની ભારતની સીમામાં પ્રવેશ કરતા ગ્રીકો પછી ઝડપથી અર્ધ ધર્મ અને આર્થ જીવન-અનગ્ન્યા સ્ત્રીકારી લેતા હતા એ પ્રકારે આ આ સંસ્કૃતિનું આમર્ષ માન્ય કરવું કે આર્થ સંસ્કૃતિનું જીવનના ન રકળમાં મધ્ય ભારતમાં આવેલા પોતાનગમાં નિવિશાના રાજદા મા તક્ષશિલાના યાન રાજનીતા એલચી તરીકે આવેલ નિનાડ મેદિયા-વાસુદેવ પ્રીત્યર્થ એક ગરડ તલ ઝબો કર્યા હતા જે અન્ય આપત્યના એક નમૂનો પણ । મીશકાવ ધમત્રી સન પર્વ પહેલી મદીનો આ પ્રસંગ એ હેલિનાડોરસ ધર્મે લાગતન હતો । એટલે નવન-કૃષ્ણના આને ગ્રીક અસર કહેવી કે આર્થ અનગ ? આખો સપર્ક ઇતિહાસ પુનઃગવને કન માગ છે

સ્તૂપરચના

ગિદાગની અશોધ યુગની ગુફાઓ પાની નિમરી સન પૂર્વે બીજી સદીમાં રચાયેલો મધ્યદિનનો લાલ્લત ગૌડ ના એ સુદ ૧

નમૂનો આપજોને આપે છે. આપણે જોઈશકીએ એમ છે કે કાષ્ટકલાની વિપુલ વિગતો અને જારીપૂઠી નકશીકટા પથ્થરે હવે ઝીવવા માડી હતી ગૂપ્તના પ્રવેશદ્વાર ઉપર તેમ જ વદાની બી તે જનમયાઓના ડમગો હવે કોતરાવા લગ્યા. નામ, યજ્ઞ, દેવ દેવી, દિગ્પાત્ર, દ્વાપાત્ર એ સર્વતુ નિવિધાન પથ્થ મા આપવા લાગ્યું.

બુદ્ધગયાના મહિં આસપાસની દીવાલો તથા નતઆ પણ આ યુગના સ્થાપત્ય તર્કિકે ૦૩૨૫ નાં જેવું.

એ પટ્ટીનો ન્યાયકનાના નમૂનો આચીના વિશ્વવિખ્ય ત સૂત્રમા આપણે જોઈ શકીશું. આ ગૂપ્ત અને તેની આસપાસના ગ્રામ પા અનેક બૌદ્ધકોના દર્શનાના આવા છે સૂત્રના તોરણો એટલે શિલ્પ યાપત્યના ઉકૃષ્ટ નમૂના સ્વભો ઉપરના જાલીસિં પિમા લખાવતા નેમ આ યુગના નિદાસ તથા સમજાને ઔજાખતમા ઉપરાંતી ધર્મ પડે એમ છે ૫૨૨૦ ઉપરની અદ્ભુત ગુગાગ નગના આપણને મુગ્ય બતાવે છે એ હાલર વર્ષ ઉપરની આ કલાન્યના નેના આરે પ્રવેશદ્વારે નહ જેટલી બચી છે એટલી જ ર તીય કનાનુ પે વ છે નાચીની કનામા ખામી માફતી એ પશ્ચિમના અબાસીઓને પણ શુકેન ૫૦ સાગનાથ વગેરે રથગના વૂપની વિગતો જતી કરી એનુ જ કહી આપણે અટખીતુ કે સૂત્રના વિશળ સ્થાપત્ય ઉગમરની મ્લા લા હુત અને સાચીન સૂત્રમા પરાકાષ્ટ એ પડેચી છે ૬૭૭ નૂપો જડતા જાય છે એ લા અગે કે ૮૪૦૦૦ વૂના નાં એવના કરીની દતકથા છે.

નમુની નામ નાસ નાટનાકલેન સ્થાપત્યોને પણ નિસરી સન પૂર્વના યુગની આપતકનાના નમૂના તર્કિકે ગણવા જેવું એ જેમા લાવવા નના નામની ગાગિ એ મધાવેના કૃતિના ખામ ઉત્તેખ કરે ઘટે પતિનએ ન પણ નમાયવ હતા શિ પર રથતમા માત્ર નર્તન પ્રતીક તર્કિકે જ નર્તનીઆના ઉપયોગ થયા જાન નહિ નર્તનીઓ તા પાનાના ધનની મ્લ સ્થાપત્યો ગિલા કરે થા હ

ધર્મ અને સ્થાપત્ય

આપણે એટલું તો જોઈ શકીએ છીએ કે મૌર્ય યુગથી ભારતીય કલા ધર્મનું મુખ્ય અનવંનન લઈને જ વિકસિત થતી હતી. શૈલ્યો, સ્તૂપ, ચંદ્રો, ગુફાઓ, તોરણો અને દીનાયો (નાના માણસ) ધર્મભાવનાના જ મુખ્ય પ્રેરણા આપતી— થપતિ તથા શિલ્પીને તેમ જ સ્થાપત્ય બાંધવાનો યશ લેનાર દાનદારને પણ સ્તૂપ સાથે સાધુસાધ્વીના ચોગ્ગ-રેડાનું માટે મઠ બંધાવતા જ્ઞાન, જપ તથા પ્રાર્થના માટે મંદિર બંધાવતા અને મંદિરોમાં ચોંચ તેમ જ સભાગૃહો પણ ચંદ્રામા આવના, જેમાં ચર્ચાઓ થતી અને વ્યાખ્યાનો પણ આપતા શરૂઆતના ચૈત્ય સભાગૃહો લાકડાના બંધાતા. ઈસવી મેન પ્રવેશ પહેલી સગીચી સભાગૃહો પથ્થરના બાંધવાની શરૂઆત થઈ. સાચી અને સોનારી સ્તૂપ પાસેના સભાગૃહો મૂળ લાકડાના હતા એવી નિશાનીઓ આજ પણ દેખાઈ આવે છે—તે કે ઘણી જગ્યાએ પ્રથમ જ્યાં જ્યાં લાકડાંમં હતા ત્યાં પછીના ભક્તોએ પથ્થરના કરાવી દીધી

ગુફાસ્થાપત્ય

મૂળ સતોને દેવાનના સ્તૂપમાં સુરાડની ધર્મભાવનાઓ સાથે સાથે જીવત સાધુઓ માટે પહાડો કોતરી મંદિરો અને મઠ બનાવ્યાં છે, જેમાં સાધુઓ શાન્તિથી એ અંતરાસ કરતા, દુઃખના દાહક તરતો સમે રહ્યા પામતા અને અધ્યાત્મિક પ્રયત્નો આચરતા ગુફાસ્થાપત્ય એ માર્ગ દેવાની મોટી વિશિષ્ટતા હોય, વેદિક અને બૌદ્ધમર્ગી ભારતીય બંધના આનંદ પરિત ભાઈ મહામંદિરમાંથી આજ પણ તાજા જટની ગુફાઓ મળી જાય છે, જેમાં ભારતના વિશિષ્ટ સ્થાપત્યનમૂના આપણે આશ્ચર્યપૂર્વક જોઈ શકીએ છીએ.

મુખ્ય નોંધ એ કે ગુફા અંગે સ્થાપત્ય એક નવીન બાહ્ય ધારણ કરે છે. સ્તૂપ, મઠ તથા મંદિરચંદ્રામા અધ્યાત્મ, મગધ તથા

ઉત્તર ભા તે પથ્થરનો ઉપગમ શરૂ કર્યો એવામાજ પશ્ચિમ અને પૂર્વ ભારતના સ્થપતિઓ પહાડના પહાડ મરી એમથી જ આખા અને આખા સૂપ, મઠ અને મંદિરો ઉપજાવતા આવ્યા એ જ આપણુ ગુરુસ્થાપત્ય દેટલાક ચોખ્ખાં પશ્ચિમના અબ્બાસીઓને તે આ વિશિષ્ટ સ્થાપત્યમા પણ હિન્દી તથા હાનની બસર દેખાય છે એ જ હોય તે બિહારી કુમરોમા ઠેકાણી આદ્ય ગુફાઓથી આગળ વધતા આપણે જ અન્ય ગુફાસમઢ જોઈશું તેમા આશ્ચર્યચકિત કરી નાખતી મ્લાના નમના રેલ છ બિઆમા બિમી અને બિહારમા બિહારી કલ્પના તથા બિમીને આકાર અપવાની પથ્થરમા શક્યતા છે મુદ્દના છે એમ શોધી કાઢનાર ભારતીય શિલ્પીઓ તેમ જ સ્થપતિઓએ કુમરના કુમર કોરીયે । ઉપગમના, મંદિરો બિમા કર્યા સાધુનિવાસ મટેના મઠને પણ આકાર આપ્યા, અને મનભરોભન સભાગૃહો પણ ઉપમા થા આ કળારવામીઓન કલ્પના આગળ કાળમીઠ પથ્થર પણ પીગળી ગયા, અને શિલ્પીઓના નાણુક ટાકણા આગળ પદા સુગો પણ મીણુ સરખા મુલાયમ બની ગયા ગુફાના સામાન્ય નામથી એ જાણના આ સ્થાપત્યપ્રકારો કંઈક મ્લાયાનાણુઓને આકર્ષતા આપણા પૂર્વપશ્ચિમમા હજી બિલા છે ભાગ્ય કુદાણી, પિતલએ ગ, અજતા, બેરસા ના શક કાલા બાધ કાન્ટેરી તથા બેરીવની ॥ ગુફાઓના નામ સહજ ગાલી શકાય એમ છે અબ્બાસીઓનુ જાકુ ધાન ખેત્રુ નથી એની તળાજ તથા સાણાથી ગુફાઓ કાઢિવાવાડમા છે એ આપણુ ગુજરાત રખે જૂલે સાણાની ગુફાઓ રખારીઓના ઢોર બાધવાની ઢાઢો બ ॥ રહી છે એ વાત પણ ગુજરાત વાદ રખે

પશ્ચિમ ભારતની ગુફાઓ

આજ પ્રસિદ્ધિમા આરેની ઉપરની ગુફાઓ ગ્રાચીન સ્થાપત્યના ઉત્કૃષ્ટ નમના રૂપ છે ઈસવી સન પૂર્વે ૧ીજી સદીના અતમા ભાગ્ય, કુદાણી, પિત્તાળોરા તથા અજતાની નવમી ગુફા સ્વાર્થ લાગે છે.

મેરસા તથા નાશિકની ગુફાઓ ઈસવી સન પૂર્વે બીજી સદીમાં ધડાઈ હોવી જોઈએ. અજંતાનું ગુફામંડળ તો ઈસવી સન પૂર્વે પહેલી-બીજી સદીથી ઈસવી સનની સાતમી સદી સુધીમાં ઘાટ પામતું જ આવ્યું. સ્થાપત્યના ઉત્તમ નમૂના તરીકે ઓળખાતી કાલાંની ગુફા ઈસવી સન પૂર્વે ૮૦ના અરસામાં રચના પામી હશે. એ ગુફાનું ભવ્ય સલામૂલ વૈગવંતીના શ્રેષ્ઠ જૂનપાત્રે બંધાવ્યાનો લેખ ત્યાં છે. ગુફાઓ સાથે વિહારમઠ પણ સાધુઓના નિવાસ માટે પહાડમાંથી ઠેરી કાઢવામાં આવતા હતા.

પૂર્વ ભારતની ગુફાઓ

પરંતુ પશ્ચિમ ભારતના આ મહાન સ્થાપત્ય સાથે આપણે પૂર્વ ભારતના દરિયાકિનારા ઉપરના એક પ્રદેશમાં આવેલાં આવ્યાં જ સ્થાપત્યોને પણ સંભારવાં જોઈએ. ઓરીસામાં આવેલી ખંડગેરિ તથા ઉદયગિરિ નામની પર્વતમાળામાં કોનરાયલી પાત્રીસ ગુફાઓ કલાકૃતિહાસમાં રવાન પામે એમ છે. પશ્ચિમ ભારતમાં ગુફા-સ્થાપત્ય ઔદ્યોગીનું મુખ્યત્વે અવલંબન લે છે, જ્યાં પૂર્વ ભારતનાં ગુફા સ્થાપત્ય જૈન ધર્મોત્સર્ગી છે, જે માર્ગબેદને સર્જને કેટલીક પ્રિગતદેર પણ એ સ્થાપત્યમાં આવે એ સ્વાભાવિક છે. જૈન સ્થાપત્યમાં ઐત્યની રચનાનો અભાવ એ મુખ્ય લક્ષણ હોવાનું પાત્રીસ ગુફાઓમાંથી અનંત ગુફા, ગજુરા ગુફા, જયવિજય ગુફા તથા હરતી ગુફા બહુ જાણીતી છે. હાથી ગુફામાં કાલિંગના સુપ્રસિદ્ધ મહાનગ્નિ ખારવેલનો લેખ પણ છે, જે ખારવેલે મગધ સામ્રાજ્યને પોતાના નામરર્થથી હલાવી નાખ્યું હતું. જૈન ખારવેલને સરળ ગુદ્ધ કના આવડતું હતું. કદી અંતિમ નિર્ભય ઉપર ન આવતા અગર કોઈને આવવા ન દેના વિદ્વાનોના રમૂજ માટેનું સદજ દર્શન અહીં જ કરી લઈએ. ભારતીય પ્રાચીન-વિદ્યાનો પાયો નાખનાર એક ગુજરાતી વિદ્વાન શમ્ભુલાલ દંડલને આ ખારવેલના લેખમાં ઈસવી સન પૂર્વની ૧૫૭-૧૫૬ની સાલ જીકલી આતી. એમના કરતાં ઓછું ફરેલા એ

સંસ્કૃતના એક નમૂનો છે. તળથી શિખર સુધી આકૃતિઓ અને મુશ્કેલીઓના નાજુક ધોરણમયી હોયું આ શિંગલવ ભારતીય-સંસ્કૃતિનો એક વિક્રમ કહી શકાય. જોપુરમ્ પણ ચોલાયુગની કલાએ આપ્યાં. ૨૧'ભરચના પણ દક્ષિણ સ્થાપત્યની એક મોટી વિશિષ્ટતા. એ પછીના મદુરા, રામેશ્વરમ્ તથા શ્રીરંગમના દેવાલયો આજ પણ સદૃશ નિરૂપણ કરતા હોવા છે. ચૌયુકનો અને સપ્તકૂટો પણ સ્થાપત્યના ભારે ગાખીન. નાન્દેદટ ૬૭, દેવના યુગનું ક્ષેત્રરામંદિર વિશ્વભારના સ્થાપત્યોમાં અત્યંત ન્યાતે મુકાય છે. એવું જ મુશ્કેલી નજીકનું એનીકંટામાં આવેલું ત્રિમૂર્તિગાલિન મંદિર પણ ગણાય. બારમી - તેરમી સદીના લોચસલ રાજવંશ પણ માદસોર જાણીએ સ્થાપત્યને જીવંત ગણ્યું. શ્રવણ બેલાગોલાની જોમતેષ્વરની ભૂપત કૂટ હોયી આખી અપ્રતિમ ભવ્ય પ્રતિમાના ગાદકામના સુગ્રામિષ્ટતા ગંગ-ગજનીઓનો વા-સો લોચસલોએ આજુ નખ્યાં. દ્વારસુદ્રનું લોચ-સુલેશ્વર મંદિર પણ આશ્ચર્યચકિત કરતો સ્થાપત્યનમૂનો છે. ચાનોની પમદગીમાં દર્શાવતી કાળજી સંસ્કારી હૃદય દક્ષા જતાવી આપે છે. આજના ભારત બાંધારનાં ભારતીય સ્થાપત્ય

દરે સ્થાપત્યનું અવલોકન આપણી દષ્ટિને આજના ભારતની જાદાર એમં છે. એ પ, આપણી ક્ષલ વિશિષ્ટતા આપણાં જીવાય એમ નથી. ભારતીય સંસ્કૃતિવિશ્વ આજના ભારતવર્ષની રંગ મિમામાં મરોતાર્ક રહી નથી. આપણે જે જુદીએ કે આજનું ભારત એ પ્રાચીન ભારત નહિ. મહાગદિએ પ્રાચીન ભારત તે પછી મોટો વિસ્તર માગે એમ જ આજના અજ્ઞાતઓ જેને જુદું ભારત - વિશ્વભારત - ભારત - કહે છે એ નર્વ પ્રેશ બેળાં એ જી કદીએ તે આજુ પ્રાચીન ભારત નામથી સમ્પાદ. એમાં ભારતનું ભમાણું જ છેલ્લાવું અંગ પાકિયાન, પદ્મનિભ્યાન, પામીર તથા મધ્ય-એશિયાના ગિર્નાણી પ્રેશ, નિબેટ, અબ્દેશ, ગિનામ તિલી ચીન, અંગ્લા, મુમાયા, જ્વલ, જાની, બોર્નિંગ, નિમુર તથા સંકાના

૪૨૬ : ભારતીય સંસ્કૃતિ

આજ નવલ પડી ગયેલા પ્રદેશો જરૂર આવી જાય. હજી આપણે જ આપણો-પ્રાચીન ઇતિહાસ પ્રગટાવ્યો શક્યા નથી. ભારતવર્ષમાં ગણવાને પાત્ર પ્રદેશોના રાજકીય તથા સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ હજી પૂર્ણ આપણે જોઈ શક્યા નથી. ઘણાં ઘણાં નામ, ધરાક્રમપ્રસંગો તથા સંસ્કારસંબંધી હજી અંધારમાં છે. આપણી આંખ સામે આવીને ઊભા રહેલા કલા ગ તથા વિગતોના ટુકડાઓ ભેગા કરી આપણે આપણા સળંગ ઇતિહાસ હજી રચી શક્યા નથી. એ ટુકડાઓનો સળંગ ઇતિહાસ જ્યાં ઊભો થશે ત્યારે આજ બીનામીના નર્વ લર્પ ગણીએ છીએ એના દરનાં વધારે નિયંત્રણ આપણી સંસ્કૃતિ માટે આપણે લર્પ શકીશું. ઉપર મળ્યાવેળા ઉદ્દેશ ઉપર ભારતીય સંસ્કૃતિએ પ્રામિદ્ય, આપણી તેમ જ રાજકીય વિજયો કેમ પ્રાપ્ત કર્યા એની મૂળજૂત દલીલ હજી આપણે કઠીબદ્ધ રીતે શક્યા નથી. એટલે આ મર્દ પ્રદેશોના ભારતીય સંસ્કૃતિ અંતિ નમૂનાઓ નિરાશા આપણે મનોપ લેવો પડશે.

જાવાનું બોરોબુદુર

એક અજાણીનું કથન છે કે એશિયાના સર્વ માર્ગો ભારત-માયી સદે રાત છે. ભારતમાંથી હવે આપણે આગળ જઈએ. બાદ માર્ગો જન્મ ભારતમાં. પંતુ એ માર્ગનું મોટામાં મોટું મંદિર જાવામાં. બોરોબુદુર એ એનું આજનું ચલણી નામ. ગમત વિશ્વ-કલામાં આ સ્થાપત્યનતને સ્થાન છે. માત્ર મજાનું આ મહા-પ્રશસ્ત મંદિર નાના થતા જતા મજાઓમાં પ્રમાણુબદ્ધ આકાર લેતું એક અતિમ વિચારા જિંદા સ્તૂપમાં સમાર્પ જાય છે. લંગચોરમ આકારના આ મજાઓમાં જે તે મજાના માપને અનુકૂળ આવે એવી બુદ્ધની ૪૩૨ છત્રીઓ બુદ્ધની મુગ્ધિષ્ટ મુર્તિઓ સદે ઊભી કરવામાં આવી છે. આટલી જ વચના એમાં હોત તો ય આ મંદિર વિશ્વના એક મહાસ્થાપત્યતરીકે ગણાયું હોત. પંતુ કલાકારોની દૃષ્ટિના આટલેથી અટકતી નથી. તેમને હજી બીજાં કલાશિખરે સર કરવાં હતા.

માપીએ તો નણુ માર્કલ થાય એરી આ મદિરની દીનાયો કલા જૂખી કેમ રહી જાન? એ હવે સ્થપતિના ટાકણાને આકર્ષે છે, અને પછી તો એ નજે માર્કલની દીનાયો—છાટો ઉપર મૌદ્દ જનક કયાએ ના અનેકાનેક પ્રસંગો અદ્ભુત લાગતરી આકૃતિમા ખીની શોડે છે.

પ્રખ્યાનન અને આન્દોરવાટના મદિરસ્થાપત્ય

મૌદ્દ મોગેભુદુગની સાથે જાનાનું મેદિ પ્રખ્યાનન મદિર પણ આપણે ઉત્તેખવું જોઈએ એ ભય મદિનું સ્થાપત્ય બ્રહ્મ, વિષ્ણુ તથા શિવની અદ્ભુત મૂર્તિઓ ઉપનન પોતાની દીવાલજાડે ઉપર રામાયણ—મહાભારતની કન્ક કથાઓ ઉપમાવી લાડુ છે અનેક અનગેષોમાથી આ બે જ સ્થાપત્યા તન્ન નજર કંગે મોરો-ભુદુરના મદિરને પપ્પ ક્ષુભર આડે એના હિદી ચીનના આભગ-વાટને નામે ઓળખાતા મદિર તન્ક દષ્ટિ કરીએ હિદી ચીનના ગાદ જગનોના ધૂમના એક ફેંચ રોડને નસવી સન ૧૮૫૮મા મહા-વૃદ્ધે ભગી વનગાજિમાથી ડાકિયા કેતુ આ મદિર નજરે પડય, જે અજ દુનિયાની એક સ્થાપત્યનચાર્નમા ગણાય છે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવ આ મદિ મા પૂજ પામતા હતા નામની પ્રતિમાઓ પપ્પ અહી પૂજન પામતી હતી એ સ્થાપત્ય માન મદિ નહવું એની આમપાસ ઔપધાલયો હતા પાદશાળાઓ હતી ગુન્શિયના નિનાન્ગધાન હતા અને હજારો યાત્રાળુઓનો સમાનશ મ્તી ધર્ન-શાળો પણ હતી. જાગ માર્કલ કરતી એક ખડી આ મદિરનું નક્કર દરતી હતી એ ઉપગ્રા આ મદિરની મહત્તા આપણને સમગર્ન આવશ આ મદિરની ભીતા ઉપર પણ ગમાયણ—મહાભારતના કથાપ્રમંગો કોતરયા છે આક્રાગાટની મદિરચનામા સૌદર્ અને લન્યતાનો જેવો સમન્વય સધાયા છે એવો ભાગ્યે જ ખીજ કોર્ સ્થાપત્યમા સાધાયો હોય

બ્રહ્મદેશ—જમીનું સ્વડેગનનું મુવર્મદિર, મધ્ય એશિયાના

મ દિશા ડેરા નિએટના મહમ દિરા આધાનિસ્તાન ની સરદદે અ વેની
પર્નિમાળામાથી કોનરી કાદેવા સડઅશુદ્ધ જેવા ગ્યાપત્યોના તો
નામ જ ગાવી શકાય અને તે એટલા જ પરતુ કે ભારતીય કનાથી
ભારત બદારની છાપ આપણે સહજ સમજ શકીએ
મુન્સિમમ ઘર્ષ પડી

મુન્સિમોના સઘર્ષે ઘણી કલાકૃતિઓ નાશ પામી છે એ
સાચી વાત મહમદ ગઝાલી દેનાલયો તોડવાની પ્રયાશ શરૂ થઈ
ગઈ હતી એ તો જા પ્રિતી દહીકત મથુગના દેનાલયો મહમદ ગઝ
નીએ તોડ્યા અને તમારી જે મિલકત તેજે મેળની તેતુ વર્ણન
મહમદનો જ નતિલ સકાર કરે છે દિદી સંસ્કૃતિની કલા કેટલી
જીવી કક્ષાએ પહોચી હતી તેનો સારો ખ્યામ એ વર્ણન આપે છે
નાલન્દાની આખી નિઘાપીઠ મજિનવાર ખિલજીએ તોડી અને બાગી
તેમા કર્ કર્ કલાકૃતિઓ અને સાહિત્યનો નાશ થયો હોય એ
કહી શકાતુ નથી પરતુ હિદુગ્તાન દેશ વિસ્તીર્ણ હતો એ ખડ
ભારતભૂમિ ભાગે જ ભાગે સમય સતત મુરિનમસતા નીચે રહેતી
હતી હિદુ રાજવીઓ વચ્ચે વચ્ચે સ્વતંત્ર બની શકતા હતા અને
મુન્સિમોતુ ખસકે અનૂત પશ્ચ યાકે એટલી વિપુલ કલાસામગ્રા
હિદુગ્તાન પાસે હતી જેમા ની ઘણી બધી ગઈ છે અને ભગ્ન થયા
હતા પશુ પોતાના પૂર્વ ગૌરવને યાદ કરાવે એવી રીતે સચવઈ
રહી છે ખસકે જુગસો ઓસગી ગના પછી તો નિજેતા મુરિનમે
માટે પશુ આઈ સંસ્કૃતિનો - તે મુગની ભાગ્યતીય સંસ્કૃતિનો સમન્વય
સાધવો જરૂરી બન્યો અને તે સ્થાપિત ઇસ્લામી સંસ્કૃતિએ સાધ્યો
પશુ ખરો અને એ સમન્વયમાથી જે સ્થાપત્ય અને ચિત્રકલા
જીપસી આવી તેને જુદા જુદા વિચારકોએ ઈંડો સેરેસીન મન્ડો અર
, મોગલમ્લા એના એવા નામો આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે ખરો,
તુ એ ઈંધી વાખ્યાઓમાથી પસાગ થઈને એ આખી ય કવને
ઈંદી કનાનું - ભારતીય કનાનું નામ આપવામા નિવેચકોએ અ તે

મંત્રોષ લીધા છે એ જરૂર નોંધવું પડશે. મુસ્લિમોના સંપર્ક પછી આપણી જે કલા પ્રગટી તે હવે દિંદી કલા—ભારતીય કલાને નામે પરિચિત થઈ છે એ બાબત જરૂરી છે.

મુસ્લિમ યુગના બે વિભાગ અને સમન્વયક્રિયા

અન્ય મંથળે કહ્યું છે તેમ અહીં પણ આપણે મુસ્લિમ યુગના બે બહાળા વિભાગો પારી દર્શાવે એકને તુર્ક અફઘાન યુગ કહીશું અને બીજાને મોગલ યુગ કહીશું. અફઘાન યુગમાં દરમક જુસ્સો કીડીક પ્રમાણમાં રહ્યો. જતા સમન્વયની ક્રિયા તો ચાલુ જ રહી અને આ કારણ તો એ કે વિનિવૃત્ત મુસ્લિમ દુનિયા એટલા એટલા દેશો માં વહેંચાઈ ગઈ હતી કે તેને એક જ પ્રકારનું જડ સ્થાપત્ય ધર્મ-સંકેત તરીકે સર્વ સ્થળે લઈ જવું મુશ્કેલ હતું. ભારત એક વિશાળ દેશ; સંસ્કૃતિસમૃદ્ધ દેશ અને કારીગરોના વિપુલ અને નિષ્ણાત વર્ગ પણ અહીં મળી જ રહેતો. મુસ્લિમોના બે સંકેત : એક તેમની સંસ્કૃતિ મૂર્તિને પ્રેરણા અવગણે, એટલે તેમના સ્થાપત્યમાં મૂર્તિ-વિધાન ન જ હોય જોઈએ બીજું મસ્જીદ, મંદીરા, બસગ-બગ-દાદ અને કેરો અલેક્ઝાન્દ્રિયાના મુસ્લિમ સ્થાપત્ય માં મદેરાગ-કમાન, ધુમ્મટ અને મિનાર એ ત્રણ વસ્તુઓ ઇસ્લામી બાંધકામની કહી શકાય, જે પગલ્યો ધર્મ સાથે લાગવાને પ્રવૃત્ત થાય એ ન્યાયાધિકાર છે. હિંદુસ્તાનમાં કીર્તિસ્થંભો તો અશોકના સમયના સ્વાતા આન્યા છે એટલે સ્થાપત્ય-નિનાગ-દિંદી કારીગરને અજાણ ન હતું. મહેબૂબ અગર કમાનની ઇસ્લામી વિશિષ્ટતા બાબતે મૂંઝવે તો વપસ્યોમાં નહીં અર્ધચંદ્રાકા-ચુરા, બાત દાગ કારી કાઢવું ર દિંદી સ્થપતિઓને અર્ધચંદ્રમાંથી કમાનની રચના કરી મુશ્કેલ ન જ પડે. દશમી, અગિયા મી અને બાગમી સનીના દ્રવિડ તમ જ આર્ચ સ્થાપત્યનાં શિખરો ગ્યનાગ દિંદી કારીગરને ટેકા વગરના ગુળજી સ્થાપત્યમાં મત્ર એક પગલું જ આગળ લાવવાનું હતું. એટલે મુસ્લિમ સ્થાપત્યને નિષ્ણાત દિંદી કારીગરો મળી ગયા, જંગમના કટલાક સત્તાને અંગે.

મુસ્લિમ પણ જન્યા. જનાં તેમનાં ટાંકણામાં પણ જૂની આર્યદક્ષતા સચવાઈ રહેલી હતી. એ કારીગરોને ઉપયોગમાં લેતાં મુસલમાનને વાર લાગી નહિ અને ઇસ્લામી રુચિને યોગે એવી કલાકૃતિઓ બની કરવામાં હિંદી સ્થપતિઓને જરાય મુઝેલી પડી નહિ. સમન્વયની આ એક સગળતા ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે.

સમન્વયનો ખીજો માર્ગ

સમન્વયનો ખીજો માર્ગ ઇસ્લામી કલાને સ્થાપિત મંદિરો અને મહાલયોમાંથી મળી ગયો. મંદિરોમાંથી મૂર્તિનો લંગ કરવામાં આવે એ ઇસ્લામવિજયનું ચિહ્ન. મૂર્તિરહિત મંદિર મુસ્લિમ મસ્જિદમાં ફેરવી નાખતા એ મુસ્લિમસ્થાપત્ય જની જનું. હિંદુ મંદિરો, મહાલયોના સ્તંભો, ભીતો અને છત, મૂર્તિઓથી છવાયેલા જ હતાં. પરંતુ એ મૂર્તિઓ સ્થાપત્યના વિભાગરૂપ જ જની રહેતી હતી. આજની ધણી મસ્જિદો આવાં હજાર મંદિરોમાંથી ઉપજાવેલી છે. અને ધર્મ, ભીત કે છતમાંથી કારી કાઢેલી મૂર્તિઓ, જ્યાં તોડી શકાય ત્યાં તોડવામાં આવી છે, ખડિત અને વિરૂપ બતાવાય ત્યાં તેમ કરવામાં આવ્યું છે અને મૂર્તિઓ ધસી નખાય તો ધસી નાખવામાં આવી છે. આમ અસ્તિત્વમાં હતાં એવા કર્તૃક મંદિરો મુસ્લિમોનાં યાત્રાધામ સાંથે કલાધામ પણ જની -ભ્યાં છે. આપણા ગુજરાતમાં જ ધોળકાની મસ્જિદો જોતા આ વાત સ્પષ્ટ થઈ શકે એમ છે.

મુસ્લિમોનો કલાસૌખ્ય

મુસ્લિમો પાશુ કલાઓખીત હતા અને સૌંદર્ય તરફ એક મુસક્ રક્ત પ્રજા નહીં તેમને સહમાન ન થાય એમ બને નહિ. ધર્મનો વિરોધ હોવા છતાં હિંદુઓ ॥ મંદૂરિના કેટકેટલા વિભાગ તેમને ગમતા હતા. એટલે ધર્માધ્યયણના આવેશ ઓસરી જાય ન્યારે હિંદુઓ ॥ કલાકારીગરીને અપાવવાનું તેઓ ચૂકતા નહિ. એ સહલાવમાંથી પણ ધણો સમન્વય જાગ્યા. આપણે થોડા દૃષ્ટાંતોથી આ અર્થને વધારે સરળ બનાવીએ.

વિનાશમાં સમન્વય

સદરાજ જયસિંહ અને દક્ષિણના રાષ્ટ્રકુટ રાજાઓ સરખા ઉદાર રાજાઓએ મુસ્લિમોને પોતાના સત્તાપ્રદેશમાં મન્જિલો બાંધવા દીધી હતી. પરંતુ એ મુસ્લિમ સ્થાપત્યોના અવશેષ આજ મળતા નથી. મુસ્લિમ સ્થાપત્યોનો પહોલો અને લગ્ન અવશેષ કુતુબમિનાર લેખવામાં આવે છે. કુતુબુદ્દીને પોતાના વિજયસ્તંભ તરીકે તે શરૂ કર્યો અને અદ્વનમશે તે પૂરો કર્યો એવી પણ એક માન્યતા છે આજ કુરાનની આયાતો તેની ભીંત ઉપર કાતરેલી છે એ વાત સચી. પરંતુ અબ્બાસીઓનો એક એવો વર્ગ પણ છે કે જે કુતુબમિનારને ચૌહાણસમ્રાટ વિશવદેવના કીર્તિસ્તંભ તરીકે માને છે અને તેના સ્થાપત્યમાં તે હિંદી કલાના ઘણા ઘણા અંશો તેઓ નિકાળે છે. વિજયી મુસ્લિમોએ આ કીર્તિસ્તંભને પોતાનો જનાવી દીધો હોય એ અશક્ય તો ન જ કહેવાય.

અજમેરની 'અકાશ દિનકા ઓપકા' ને નામે ઝોળખાતી 'પીર ચિસ્તી'ની દરગાહ ઇસ્લામીઓનું મેંદુર તીર્થધામ ગણાતું છે જોખને સ્થાને ત્યાં મહેરાઓ ન્યામ ગયા છે. જ્યાં એ દરગાહને આજ પણ જોનાર પ્રથમ દર્શને જ કહી શકે કે આ દરગાહ મર્મભંગ્ય હિંદુ દેનાલક્ષ્મણની જ ઉપજાતી કાદવામાં આવી છે એના સ્તંભો ઉપર કાતરાવની આકૃતિઓ મળી મળીને ઉખાડી નાખવામાં આવી છે છતાં તેમના ઘનાધવા નડપો લઈ તેમન આર્ય કર્મગર્ગના નમના તરીકે ઝોળખાવી શકે એમ છે.

ઓરંગઝેમે વિશ્વનાથનું મંદિર ભાંગી નાખતા વિશ્વનાથના મંદિર પાસે જ મન્જિલ દેવીની મંદિર છે એ પણ એક મહાન દેવાલય હતું એમ આજ આપણે જાન તકાવ્ય એમ ન.

આપણે એટલે જાણે કે ન હર્ન એ ગુજરાતમાં જ નજર કરીએ. મિદ્ધુરના રત્રમાળના અગ્રગણેત્રીની કર્મગર્ગના એક સુદર નમના તરીકે હિન્દુઓ જાણે કે ન અગ્રગણે અગ્રગણે

અવશેષો જ છે એમા શક નથી. પ્રાચીન બાંધકામનો કંઈક ખ્યાલ આપી શકે એવા સ્તંભો જ ત્યાં પડ્યા પડતા ઊભા રહ્યા છે. પરંતુ એ અવશેષોના વિસ્તારને આપણે સદજ નિરાશીનું તો આપણને જરૂર દેખાઈ આવશે કે અવશેષો પાસે સી મસ્જિદ એ ખરેખર જૂના રત્નમહાલના મંદિરનો જ ભાગ છે. આજ મુસ્લિમોનું એ ધર્મસ્થાન હવે હોય, છતાં એ હિંદુઓનું એક ભવ્ય દેવાલય હતું એની સાક્ષી એ મસ્જિદ અને મસ્જિદની આસપાસની કલાકૃતિઓ જરૂર આપી નહીં છે. મંદિરનાં ગર્ભગૃહો, મંડપ અને કુંડ અંકપથી પ્રસ્લામી ધર્મ સ્થાપત્યમા કેરવાઈ શક્યા છે.

ઘોળકા પથ્થુ આપણું ગુજરાતનું એક પ્રાચીન નગર. એની વિવિધ મસ્જિદો આપણે નિરખીશું તો આપણને સદજ જણાઈ આવશે કે એમાંની ઘણી મસ્જિદો હિંદુ મસ્જિદોના સ્થાપત્યના જ અવશેષ છે. સ્તંભ ઉપગની ભાગેલી મૂર્તિઓ અને છતને આધાર આપતા કીચક હજી સુધી આર્ચસ્થાપત્યનું જ સૂચન કરે છે. આમ દણી ધાગી મસ્જિદો આર્ચસ્થાપત્યના અવશેષોમાંથી જ ઊભી થયેલી છે.

નગરરચના

છતાં આપણે એક વાત જરૂર કળૂલ રાખવી જોઈએ કે અફઘાનો પથ્થુ મકાનો અને શહેરો બાંધવાનો ધ્વજો શોખ ધરાવતા હતા. દિલ્હીનું તખલખાગાદ અને કિલ્લો, દક્ષિણનું દૌલતખાગાદ, પાટણ-અમદાવાદની મસ્જિદો અને રોઝનો, ચાંપાનેરની ભવ્ય મસ્જિદો અને એવાં અનેક સ્થાપત્યો મુસ્લિમ-અફઘાનયુગની યાદો આપી રહ્યાં છે. અમદાવાદના એક ઇલામી અવશેષનું બગીચામ આજ પણ પુરા-તત્વવેત્તાઓને ચકિત કરે એવું છે. ગણી બીબીના મકબરાના મિનારા ઉપરનું કોતરકામ સ્થાપત્યનું એક આશ્ચર્ય ગણાય. ચાંપાનેરની અનેક સ્તંભ ઉપર બિંબી કરેલી મસ્જિદ પણ સ્થાપત્યનું એક સ્વપ્ન અસ્તિત્વમા આપણું હોય એમ આજ પણ લાગ્યા વગર રહેતું નથી. ગુજરાતની ઇલામયુગની કળાએ દિલ્હીને પણ શિક્ષણ આપ્યું કહેવાય છે.

પ્રાન્તીય સ્થાપત્ય

એક વસ્તુ અત્રે ખાસ નોંધવા સરખી છે. ભારતીય સ્થાપત્ય-કલાનાં મૂળ તો આર્ય જ રહ્યાં—મુસ્લિમ યુગમાં અને આજ પછી. પરંતુ સાતમી-આઠમી સદીથી હિંદુ રાજ્યરચનામાં પ્રાન્તિક એક બહુ આવતો જતો હતો અને પ્રાંત પ્રાંતની વિશિષ્ટ કલા ખીલી નીકળતી હતી. સોલંકી કલાનું મોઢેરાનું સૂર્યમંદિર, ચંદેલાના ખજૂરાહોનાં મંદિરો, કાશ્મીરનું માર્તણ્ડ દેવાલય, ઓરિસાનાં જુવનેશ્વર મંદિરો, ઠાણાકંઠનું સૂર્યમંદિર, પલ્લવ, ચાલુક્ય, રાષ્ટ્રકૂટ અને હલેખીડ વગેરે રાજ્યસ્થળનાં સ્થાપત્યો આર્યસ્થાપત્યના મૂલ્યરૂપ નમૂના. પરંતુ એમાંથી પ્રાંતીય અસ્મિતા ઝળકી આવે છે એ નોંધપાત્ર છે. એજ પદ્ધતિ ઇસ્લામ યુગમાં પણ ચાલુ રહી અને સ્થાપત્યની વિવિધતા પ્રાંતીય સ્વરૂપ ધારણ કરતી ચાલી. દક્ષિણનાં વિજયપુર-ગોવળકોટનાં સ્થાપત્યો, ગોલક-પૂર્વ ઇસ્લામ યુગના હોવા છતાં સ્થાપત્યના અદ્ભુત નમૂના બની રહ્યા છે.

મુસ્લિમ યુગનું હિંદુસ્થાપત્ય

જેમ મુસ્લિમ યુગનું ઇસ્લામ જાપનું સ્થાપત્ય વિકસતું જતું હતું તેમ હિંદુસત્તા નીચેના ભારતમાં અલ્પમોલ સ્થાપત્યો વિકસતા જતાં હતાં. ભક્તિમાર્ગે સ્થળે સ્થળે શૈવ, વૈષ્ણવ અને શક્તિમંદિરો ઉપજાયા કર્યાં. વિજયનગરના અદ્ભુત સ્થાપત્યો અને ચિત્રોડ-ગદ સરખો કીર્તીસ્તંભ આપણી ઊંડની દૃષ્ટિએ પણ નોંધ્યા વિના અણે એમ નથી. મેવાડના કુંભા રાણાનો એ કીર્તીસ્તંભ આજ પણ કલાના પ્રદર્શન સરખો, કલારોખીનોએ નિહાળવા સરખો છે. જેનો પણ સૌમ્યતાપૂર્વક પોતાનાં વિવિધ સ્થાપત્યો ખાંધે જતા હતા. એ પ્રાન્તીય હિંદુસ્થાપત્યો પણ ઇસ્લામયુગના પ્રથમ ભાગનું ગૌરવ ગણાય.

ગદ અને દિલ્લા

મુસ્લિમયુગમાં સ્થાપત્યનો એક ખીલો પ્રકાર સજ્જન થયો
ખા. ૨૮

એ ગઢ અને કિલ્લેબંધીનો. ગઢ અને કિલ્લાઓના ઉલ્લેખ હિંદમાં તો વેદકાળથી મળી આવે છે અને હવે એવી પણ માન્યતા થઈ છે સિંધુતટ સંસ્કૃતિનાં નગરો કિલ્લેબંધીવાળાં હોવાં જોઈએ હુ ગરો, પર્વતો અને ટેકરીઓ ઉપર તેમ જ અષાઠ નગરોની આમધાસ કિલ્લેબંધીની રચના થતી તે પાટલીપુત્રનાં વર્ણનો તેમ જ રાગગૃહના જૂના અવશેષો ઉપરથી આપણે જાણીએ છીએ એ જ સૈનિકરથાપ-ત્વની રચના હિંદુસ્થાનમાં આજે રહી અને મુમલમાનોએ તે સ્વીકારી પણ ખરી; એટલું જ નહિ પણ તેને સુધારી અને શોભાવી ધણા પ્રાચીન હિંદુ કિલ્લાઓ મુસલમાનોએ સુધારેલા છે. દૃષ્ટાંત તરીકે આપણે પાવાગઢને સહેલાઈથી ચૂકી શકીએ. ત્યાં ત્યાં પહાડ, પર્વતો છતાં ત્યાં ત્યાં કિલ્લેબંધી આપણે સારા પ્રમાણમાં જોવા મળે છે.

મુસ્લિમોના અવરજવર પછી નગરગચ્ચનામાં પણ ભારે ફેરફારો થયા છે ઠંડી અને ગરમીથી બચવા માટે હલ્લાહુમલાથી સંરક્ષણ મળે એ માટે, કોમ કોમ અને સમનાય એક જથ્થે ઝડી શકે એ દમની સ્થાપત્યયોજના માટે મકાનો, શેરીઓ, ચોક અને બજારની જે જે રચનાઓ કરવામાં આવી તેના અવશેષો પૂરતા પ્રમાણમાં વર્તમાન શહેરોમાં મળી આવે છે. જૂનું દિલ્હી, આગ્રા, મથુરા, બનારસ, અમદાવાદ એ સર્વ નગરગચ્ચનાના નમૂના તરીકે એ સુગમી સામાનિક ગિચાનિનો પડથો પાડી જાય છે.

મોગલોમાં ભવ્ય સ્થાપત્ય

પરંતુ મુસ્લિમ સ્થાપત્યનો પૂર્ણ કળાએ વિકાસ થયો એ ઇસ્લામી મોગલકાળમાં. મોગલો સાહિત્ય અને સંસ્કાર સર્જને જ હિંદુસ્થાનમાં આવ્યા હતા. તેમને મહાન રાજ્યકર્તાઓ ઉપનાત મહાન શિષ્ટી અને સ્થપતિઓ ઝહીએ તો પણ ચાલી શકે. મોગલોઈસુગમી કલાતું વિગતવાગ પગથે પગથે અવલોકન કરવું શક્ય નથી. પરંતુ મહાન મોગલ રાજકર્તાઓએ આપેલા સ્થાપત્યો ભારતીય સંસ્કૃતિના ગૌરવ જાળી મગ છે એ ન શક નહિ. બાબર પોતે જ એક

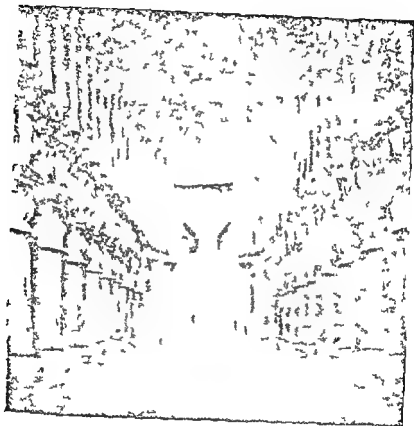
સાહિત્યરસિક શોખીન પુરુષ હતા. બાગબગીચા તેને બહુ ગમતા, નગર-રચનાનો પણ મુસ્લિમ રાજવીઓને લગ્ય શોખ હતો. બાંધકામમાં તેઓ પોતાના સંસ્કારને પ્રદર્શિત કરી રહ્યા હતા. લબાણુ વિવેચન માટે એવા મોગલ કલાના અવશેષોમાં આપણે ઝડપથી ગણતરી જ કરવી રહી. અકબરે બંધાવેલું ફતેહપુર સિક્રી, આગ્રામાં આવેલો સિકંદ્રા નામે ઓળખાતો અકબરનો રાજો તથા ઇત્તિમાદ-ઉદ્-દૌલાની દીવાલનાં કોતરકામ, જહાંગીર-નૂરજહાનનાં કાશ્મીર-લાહોરના બગીચા અને મહાન રથપતિ-શ્રેષ્ઠ શાહજહાનનાં દીવાને ખાસ અને દીવાને આમ, દિલ્હી-આગ્રાના રાજમહાલયો અને કિલ્લા અને આગ્રાનો તાજમહાલ તથા ઔરંગઝેબ જેવા કડક મુસ્લિમનો ઔરંગઝેબમાં બંધાવેલો તાજમહાલના સરખો બીજીનો મકબરો તોરે અસંખ્ય ઇસ્લામી સ્થાપત્યના નમનાઓ ઇસ્લામી યુગને ગૌરવ અપાવે એવા છે. ઇસ્લામ યુગની સ્થાપત્યકલા ઉપર પુસ્તકોનાં પુસ્તકોલખાયાં છે. ફર્ગ્યુસન અને હેવેલ સરખા કલાવિવેચકો તો એ યુગ ઉપર મુગ્ધ છે. ઇસ્લામી કલાની નોંધમાં આપણે એટલો ઉલ્લેખ જરૂર કરવો કે તેમાં મૂર્તિને કોઈ પણ અથગે ન્યાન ન હતું, જો કે મૂર્તિવિધાન એ યુગના હિંદુસ્થાપત્ય શિલ્પમાં આણુ જ રહ્યું હતું—જે હજી પણ જીવંત છે. મુસ્લિમ સ્થાપત્યની વિશિષ્ટતા બગીચાનાં કોતરકામમાં, ફલવેલની આકૃતિઓમાં, મિનારા અને ગુંબજો તથા કમાનોમાં સમાઈ રહેતી. મંદિરોને બદલે મસ્જિદોમાં એ કલા જિંદગી અને રાજમહેલોમાં એ સારા પ્રમાણમાં સંક્રાન્ત થઈ. મોગલ યુગમાં ઇરાની કલાની આછી-પાતળી અસર થઈ હતી ખરી. છતાં એ યુગની કલા માટે હેવેલ નીચે પ્રમાણે કહે છે :

In architecture Hindu idealism received a fresh impulse through dealing with new constructive problems and Islam added to its prestige by the magnificence of the mosque

કલા પોતાની આધ્યાત્મિક માન્યતાઓ અને પ્રકૃતિ માથે ॥ એકતા માથી મળતા જોડા સંવેદનોને જ જીવંત આકાર આપતી હતી કૃત્રિમતા અને માદી આદર્શ લાવનાથી મુક્ત બની ચૂકેલી ભારતીય કલાનો હિદેશ તો પોતાની ધર્મ ॥ અમર પ્રીતિ ગાવાનો હતો એટલે જ સાદી જતા અત્યંત જોડી પાપ પાપે એવી કલાભા ॥ આનેખના કલાકારોએ પાતાના કનાસાધનો વાપર્યા છે ૨ તની જાનના સાથે કલાકારોએ એકતા સાધી છે અને તેમની પા દર્શક સંસ્કારોને આધારે ભારતીય કલાએ પ્રજાના આત્માને આકાર આપ્યો છે એથી જ આજ પછુ ભારતીય કલા આપણા ઉપર અજબ ચોટ લગાવી જાય છે ’

સ્વતંત્ર ભારતમાં પુનર્વિચારણા

ભારતીય કલા માત્ર જ નહિ પરંતુ ભારતનો આખો ઇતિહાસ અને આખી જુગોળ પુનર્વિચારણા માગી ને છે કરાન મેસોપોટેમિયા તથા ગ્રીસ સરખા પ્રદેશો ની કના તથા સંસ્કૃતિએ ભારતીય કલા ઉપર કશી અસર નથી એમ કહેવાનો અન આશય નથી પરંતુ ૫ દેશ ની કલા ભા તમા ઘર કરીને રહી હોય એમ તા પશ્ચિમના અભ્યાસીઓને પછુ લાગતુ નથી ભારતીય સંસ્કૃતિ સાથે વિધ વિધ પ્રદેશોનો રાજકીય વાપારવિયય કે મામાનિક સંપર્ક બના તેમાથી બન આપતા તરનો ઉપાડી લઈ એ તરવેને પોતાના બનારી લઈ ભારતીય કલા સ્વતંત્રની સ્વતંત્ર જ રહી છે એ એમ દર્શાવે છે કે ભારતીય કલાના વલણો વિશિષ્ટતાઓ આત્મા અને કનેવડ વિશિષ્ટ અને અનોખા છે પરંપર્યાં એને અભિમાનભર્યા કટાંગ નથી પરંતુ ભારતીય કલાના સંપર્કમાં જ એક કાર્ક છે જ પરંતુ સ્વ બનાવી દે છે આ રુદ્ધિએ આખા ભારતીય ઇતિહાસને ફરી અવનોકવાની જરૂર છે

काली यत - काना - मध्याह्न

ભારતીય સાહિત્ય

[૧]

પ્રાચીન સાહિત્યની સ્થિતિ

સાહિત્ય પણ એક પ્રકારની કલા છે : વાણીની - શબ્દની કલા. એક લેખક તો ફિલસૂફીને પણ કલાનો એક પ્રકાર કહે છે એટલું તો ખરું જ કે સંસ્કૃતિનું સ્થાયી ગરબ સાહિત્યમાં જોવી સ્પષ્ટ-તાથી પ્રતિબિંબિત થાય છે તેવું બીજા કલાપ્રકારોમાં લાગ્યે જ પ્રતિબિંબિત થાય વાણીમાં-રાષ્ટ્રમાં-સાહિત્યમાં જીવનના રથૂન-સુદ્ધમ ન્વરૂપો કોઈ પણ કલા કરતા વધારે સ્પષ્ટતા ધારણ કરે છે. ભારતીય સંસ્કૃતિને સર્વાંગે ઓળખવી હોય તો ભારતીય સાહિત્યનો સ્પર્શ કર્યા બિનાય ચાલે તેમ નથી. ભારતીય સંસ્કૃતિએ જેમ કલા, ફિલસૂફી અને વિજ્ઞાનના શિખરો સર કર્યા છે તેમ તેણે સાહિત્યના પણ અનેકાનેક શિખરો સર કર્યા છે ભારતીય સાહિત્ય એટલે વિશ્વસાહિત્યમાં માનભર્યું સ્થાન પામે એવું સાહિત્ય. ઘણું પ્રાચીન સાહિત્ય નાશ પામ્યું છે. પરદેશીઓના હુમલા, હુમલાઓમાર્થી સલામી રાખેલા સાહિત્યનો કીટ દારૂ થયેલો નાશ, તેમ જ તેમની સાચી રણી પ્રત્યની બેદરકારી જવા કારણોને લીધે ભારતીય સંસ્કૃતિના પૂર્ણ સાહિત્યે આપણને દેખા દીધી નથી. ૫મી ચીન, તિબેટ, તુર્કમ્બાન, વગેરે પડોશના દેશોમાં પણ કેટલુંક સાહિત્ય બિપરી ગયું છે; અને ઓગણીસમી સદીથી તો પશ્ચિમના વિદ્વાનો અને

શોખીનોએ પણ લા ત્રીય સંસ્કૃતિની અનેક અપૂર્વ કૃતિઓ પોત પોતાના દેશોમાં જેથી લીધી છે. પરદેશ ગયેલી સાહિત્યકૃતિઓએ એક અંગે ઉપકાર પણ કર્યો છે કારણ તેમની જાળવણીએ આપણાં કેટલાંક અંધારા દૂર પણ કર્યા છે જે બચ્યું છે અને જડ્યું છે તે સાહિત્ય ભારતીય મંત્રકૃતિને કીર્તિવંત કરે એવું છે.

ધાર્મિક અને લૌકિક સાહિત્ય

આમ તો સાહિત્ય, કલા અને વિજ્ઞાનનું અવલંબન પ્રાચીન કાળમાં ધર્મ ઉપર ધણુ જ રહ્યું છે. વ્યવહારનો પણ મોટો ભાગ આજ સુધી ધર્માશ્રયે ચાલ્યો છે. એટલે ભારતીય સાહિત્યને સાચી રીતે જાણખવા માટે તેના જે વિભાગ પાડવા વધારે અનુકૂળ થશે. આ સાહિત્યની રચનામાં જૈનો, જૌદો અને વૈદિકોએ - સહુએ - ઉજાગર લાગ લીધી છે અને એ ત્રણે માર્ગ સાહિત્યવ્યવસ્થાના અધિકારી બને છે સાહિત્યને વધારે સમજવા માટે આપણે તેના જે વિભાગ પાડીએ :

(૧) ધાર્મિક-પ્રધાનતાઃ ધર્મને સમજાવતું ; અને (૨) લૌકિક-મુખ્યતાવે જનતાની વ્યાપક ઐહિક જિમ્મોને આકાર આપતું સાહિત્ય.

ધાર્મિક સાહિત્યની અસર

આમ તો આર્યોનું ધાર્મિક સાહિત્ય વેદથી શરૂ થાય છે. ઋક્, મામ, યજુર્ અને અથર્વવેદ એ આર્યોનું મૂળભૂત ધાર્મિક સાહિત્ય. એમાં કનાબાનનાને સ તોળે એનાં કેટલાય તત્ત્વો રહેલાં છે. એના ચાર ઉપવેદ પણ ખ્યાનમાં રાખવા સરખા છે : (૧) ધનુર્વેદ, (૨) ગાધર્વવેદ, (૩) આયુર્વેદ અને (૪) શિષ્યવેદ. એમાં ઉમેરણ થાય એના સંપ્રદાય બ્રાહ્મણ્યમ ધી, આરણ્યકો અને ઉપનિષદો રચાયા અને ઔત્તરમૂત્રો, ગૃહ્યસૂત્રો અને ધર્મસૂત્રો જિલાં થયાં, જેમાં પ્રાચીન આર્યજીવન તેના વિવિધ રીતરિવાજો, કાયદાઓ અને નાગરિક ધર્મોનું દર્શન કરાવતું સ્પષ્ટ પ્રગટ થયું; અને તેમાંથી અનેક ગ્રંથોનિઓ પણ ગયા, જેનો દેશકાલ અનુસાર હિંદુ કાયદા તરીકે અમલ પણ થતો ગયો. ઔત્તરમૂત્રોના એક મહત્ત્વના વિભાગ તરીકે

આપણે શુદ્ધસૂત્રાને પણ ન જૂનીએ વેદીરચના અંગે માપ સમ-
જનતા એ આપણી જૂનામા જૂની જૂમિતિ ગણાવ વળી આજની
સંસ્કૃતિને આશ્ચર્ય ઉપજાવે એવા વેદાગ રચાયા, જેમા છ દો ઉપ-
રની પિંગળ મુનિની રચના પાણિનિનું વ્યાકરણ, યાસ્કનું શબ્દ-
શાધન વગર નિરુક્તા મૂર્ચ, ચદ્ર અને નક્ષત્રોની ગતિ સમજાવતું
ગર્ગાચાર્યનું જ્યોતિષ, હિચ્ચારણુ શીખવતું શિક્ષાનું શાસ્ત્ર અને ઉપર
કહ્યા નહોતું મૂરોને સમાની લેતું કંપસૂત્ર એ આર્ય સંસ્કૃતિના બુદ્ધિ
જન્મ વિજયો છે, જને માન ધર્મમા જ નહિ પણ શુદ્ધ સાહિત્યમા
પણ રચાન આપવું પડે વળી કાત્યાયન તથા શૌનક જેવાની અનુ-
ક્રમણિકા પણ સાહિત્યમા ગ્ધાન પામે એમ છે એમા વેદના અપિચો,
છ દો અને દેવતાઓની અનુક્રમણિકા આપી વર્તમાન યુગની સંશોધન
વિદ્યાનો જાણે એક નાચીન પડથો પડથો ન હાય એમ સહજ લાગી
આ યા વગર રહેતું નથી પડ્વર્શનો પણ ધર્મસાહિત્યમા જ આપણે
ગણી લેવા જોઈએ જેમા આર્યમાનસની ઝાઝા બુદ્ધિ અને ગગન
ગામી કલ્પના ભેગા મળે છે આ ધર્મસાહિત્યે ભારતીય સંસ્કૃતિના
વ્યવહાર, માનદા અને દિલસૂઝી ઘડ્યા છે આપણને નવાઈ લાગશે,
જના આ ધાર્મિક સાહિત્યની અસર એટલી જીવંત અને પ્રબળ છે કે
તેણે દા સી માપા ભેગી આવેની ધરતામી અસરને, અને અગ્રેજી દ્વારા
આવેની ખ્રિસ્તી વર્મની અસરને ન ગણકારતા—અગર તે અસરને
પોતાની બનાવકતામા ભેગવી દઈ—આજ પણ ભારતીય સંસ્કૃતિને
મુખ્ય અંશે સંસ્કૃતિનું સ્વરૂપ આપ્યું છે

વેદકાળના અતિમ ભાગમા આર્યોનું સાહિત્યવિજ્ઞાન ટેટલું વિદ્ય-
સિત હતું તેમજના માટે ઉપનિષદોમા આપેલી વિદ્યાઓની યાદીઓ
માન ખચ એમ છે એમા ૧૧ એક યાદી અહીં ઉતારીએ. વેદ
ઉપરાંત એ યાદી ૧૧ પ્રમાણે વિદ્યાવિસ્તાર આપે છે

(૧) ઇન્દ્રિયપુરાણ

(૨) પિતૃ—પિતૃઓ સબધી વિદ્યા

૪૪૪ : ભારતીય સંસ્કૃતિ

- (૩) રાશિ—ગણિતવિદ્યા
- (૪) દેવ—શકુન—ભાવિદર્શન—અગાતિ તત્ત્વમાં પ્રવેશ
- (૫) નિધિ—તવારીખ
- (૬) વાકેવાકચ—વાદવિવાદશાસ્ત્ર—આત્મીક્ષિકા—Logic
- (૭) એકાધ્યન—નીતિશાસ્ત્ર—Ethics
- (૮) દેવવિદ્યા—દેવોનાં નામની વ્યુત્પત્તિ—અર્થ—સમજૂત
- (૯) જ્ઞાનવિદ્યા—તત્ત્વજ્ઞાન
- (૧૦) જૂતવિદ્યા—પંચમહાજૂતનો પરિચય આપતી વિદ્યા—
સાથે અજ્ઞપદમાં સત્યોને ઓળખાવતી પ્રેતવિદ્યા
- (૧૧) ક્ષાત્રવિદ્યા—યુદ્ધકલા
- (૧૨) નક્ષત્રવિદ્યા—ખગોળ
- (૧૩) સર્પવિદ્યા—સાપ—નાગ અને તેમના ઝેરનો પરિચય
આપતું જ્ઞાન
- (૧૪) દેવજનવિદ્યા—સંગીત—નૃત્ય

આ યાદી આજ આપણને પણ વેદકાળની અમ્યાસરુચિ પ્રત્યે
આશ્ચર્ય જરૂર કિત્પન્ન કરશે. અલખત એ સાહિત્ય પૂર્ણતઃ આપણા
સુધી પહોંચ્યું નથી.

રામાયણ-મહાભારત

આ ધાર્મિક સાહિત્યનો જથ્થો જેવડો છે એવડો મોટો પણ
ધર્મનાહિત્ય કળા ઓછો કે જિતરતો તો નથી જ. એ હુદ્દિપૈલવ
દર્શાવી મળતી સંસ્કૃતિ ખરેખર જિતરતી પંક્તિની તો ન જ હોઈ
શકે. એ ધર્મસાહિત્યને ટેકો આપતાં ઇતિહાસ અને ધર્મનું સંયો-
જન કરતા ગ્રામીન મહાજાત્યો, રામાયણ અને મહાભારત વળી
સાહિત્યનું એક ખીણું કિત્તુ જ શિખર આપણી દૃષ્ટિ સમીપ લાવે
છે. ગમગણુમા અંધાધ્યાના સૂર્યવંશી રામનો ઇતિહાસ રજૂ કરવામાં
આત્યે છે અને તેમાં ઇકાપતિ રાવણ સાથેના ગમેના લુદ્ધનો સકા-
રણ પ્રસંગ વર્ણવવામાં આત્યે છે. મહાભારતમાં ચંદ્રવંશી કૌરવ

પાડવ નામના પિત્રાર્જુનો વચ્ચે રાજદક્ષ અંગે થયેલું લગ્ન કર
 મુદ્ધ વર્ણવવામાં આવ્યું છે પરંતુ રામાના મહાલાગતને આ રીતે
 જોળખાવવા એ મહાપ્રધાને અન્યાય કરના જેવું છે વાર્તા-
 ખીજ તો એટલું જ — રામનાવયુ અને કૌરવપાડવના મુદ્ધ જ;
 પરંતુ એ વાર્તાખીજની આસપાસ અનેકાનેક વાર્તાઓ, અનેકા-
 નેક દલકથાઓ, અનેકાનેક રાનિહાસદુઃખાઓ ગૂંથી દેવામાં આવ્યા
 છે; એટલું જ નહિ, વ્યવહાર અને ધર્મમળધી પણ અનેક અસર-
 કારક કથાઓ અને મિદ્રાતો તેમાં ચર્ચવામાં આવી છે વળી કેટ-
 લીકે જુનાઈ ગયેલી, વેદવેદાંગ અને તેની દીપ્તિઓમાં પણ ન આવી
 શકેલી એવી ઘણી આચાર, વિચાર અને ઇતિહાસપરા પર જોની
 સ્મૃતિ કાવ્યમય રૂપે એમાં સાચવી રાખવામાં આવી છે. આ જન્મે
 મુદ્ધદ્વયે રામાની કથા ભારતીય સંસ્કૃતિમાં એટલી મજબૂત રીતે જડાઈ
 ગયેલી છે કે તેમના વગર આજની ભારતીય સંસ્કૃતિ શક્ય ન હોત એમ
 કહીએ તો ચાલી શકે એ જન્મે પ્રયોગે આર્થિક સંસ્કૃતિના ભાવિને
 આટલો વેગ આપ્યો છે કે જે વેગ વડે ભારતીય સંસ્કૃતિ વારંવાર નવો
 પ્રાણ પ્રાચીનકાળમાં મેળવી શકે છે અને દરેક આજ પાત્ર તે મેળવે
 જ જાય છે ભારતના ભાવિ સાહિત્યનો ઘણો મોટો ભાગ — પ્રાકૃત
 અને પ્રાચીન ભાષાઓનું મોટું સાહિત્ય — પણ આ જ મહાપ્રયો-
 ગમાં જ મુખ્ય પ્રેરણા મેળવે છે પ્રાચીન ગદ્યો, પ્રાચીન ઋષિ
 મુનિઓ અને ધર્મગ્રંથોમાં તેમ જ અન્ય ની પુસ્તકોની છટી
 છવાઈ કથાઓ પ્રજાના જુદા જુદા વર્ગમાં પ્રચલિત હતી તે જાંધી
 એક મહાપ્રસંગના મૂળની આસપાસ ભેગી કરી મહાભારત-રામા-
 યજુમાં સાચવી ગાંધી છે અજ્ઞાતીઓના મને મૂળ મહાભારત-
 રામયજુની કથા સતત સુધારોનધારો પામતી હી છે એ ખરું.
 ઈ.સ. પૂર્વે ૫૦૦ થી આ પ્રયોગની રચના શરૂ થઈ અને તેનું અંતિમ
 અરૂપ ઈ.સ.ની પાંચમી સદીમાં — એટલે મુખ્યકાળમાં — ઘડાઈ રહ્યું
 એમ કેટલાક વિદ્યા કે માને છે સમયની ગણનામાં આપણે ચોક્કસ

૪૪૬ : ભારતીય સંસ્કૃતિ

નથી, ચોક્કસ થર્મ શકીએ એમ પણ નથી. રામાયણ પહેલું રંગાયણ છે મહાભારત એ વિષે અભ્યાસીઓમાં મતભેદ છે. રામાયણનો ખીજ-પ્રસંગ મહાભારતના ખીજપ્રસંગથી પહેલો બની ગયો, છતાં કેટલાકને મતે રામાયણ એ મહાભારત પછીનો ગ્રંથ ગણાય છે. એ જે હોય તે! આર્યજીવનને હજી પણ ઘડતા સાહિત્ય તરીકે આ બન્ને મહાકાવ્યો સાહિત્યનાં જિવ્યાં સિખરો છે એમ સ્વીકારવું જ રહ્યું. આજનું ભારત પણ રામાયણ-મહાભારતમાંથી આદર્શ અને આચાર શોધે છે, એ તેમની મહત્તા.

ભગવદ્ગીતા

મહાભારતમાં ભગવદ્ગીતા નામના એક મંથનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. જગતભરની ફિલસૂફીના ગ્રંથોમાં ભગવદ્ગીતાનું સ્થાન અનોખું છે. કુરુક્ષેત્રમાં પોતાની સામે યુદ્ધ અટકાવવા પોતાના અતિ નિકટના સંબંધીઓ, મિત્રો અને ગુરુજનોને નિહાળી મહાશોક પામી યુદ્ધ કરવાને બદલે રાજપાટ અને રાજ્યહક્ક જતાં કરી બિલ્લા માગી રહેવાનું કરણુ છતાં માનવતાભર્યું વલણ દેખાડી નિઃશસ્ત્ર બનવા તૈયાર થતા પાંડવવીર અર્જુનને યુદ્ધ માટે પ્રેરણા કરતો કૃષ્ણનો એ ગીતાબોધ સમસ્ત આર્યધર્મમાં દેખાતા વિરોધાભાસનું સ્પષ્ટીકરણ, નિરસન, સમભાવસોકન કરતો, બાબ વિરોધમાં રહેલી એકતાનું દર્શન કરાવતો એક મહાગ્રંથ છે. એ મંથે ભાવિ આર્ય ફિલસૂફીને ધડી છે, અને ભારતવર્ષના વીરધી માંડી સામાન્ય માનવોનાં ચારિત્ર્ય પણ ઘડ્યાં છે. આજ સુધી ગીતા અનેક ભારતવાસીઓના નિત્યપાઠનો વિષય છે. એમાં ઉપનિષદોનો નિયોડ આપવામાં આવ્યો છે. સાંખ્યયોગ, સંન્યસ, કર્મ, ભકિત અને લોકાચાર એ સર્વનો સમન્વય કરી કર્મની અનિવાર્યતા સાથે કર્મના ફલત્યાગની એક એવી ઉત્તેજક ફિલસૂફી એમાં ચર્ચવામાં આવી છે કે જેને આશ્રયે કદી કદી ડગમગી જતી ભારતીય સંસ્કૃતિ સતત સ્થિર અને મુદ્દ બની રહે છે. શક્યમાર્ગ અને તેમની

પછીના જે જે આચાર્યોએ આર્થ સંસ્કૃતિને વિવિધ રૂપે માયવનામાં અને પોષવામાં ભારે ફાળો આપ્યો છે એ સર્વ આચાર્યોએ ગીતાને પોતાના આધારરૂપ ગ્રંથ ગણી લીધી છે. ગીતા ઉપર લાઘ્ય રચ્યા સિવાય આચાર્યપદ પ્રાપ્ત થતું નહિ એવું ગીતાનું આર્થ ફિલ-સૂફીમાં મહત્ત્વ છે; અને સામાન્ય જનતામાં તો એ ગ્રંથ એટલો બધો પવિત્ર મનાય છે કે બાઈબલ અને કુરબાની માફક સત્યવચ-નના શપથ માટે તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. ગીતા હાથમાં લઈ જઈ ન જ બોલાય એવી લાગેલા અને ગમણું આર્થધર્મી-ઓની માન્યતા અંગ્રેજ અને મુસ્લિમ યુગમાં આવું રહી છે. મહા-ભારત અને રામાયણને પ્રાકૃત ભાષામાં ઉતારી તેની કથાઓ વાચ-વાની પ્રથા ભારતવર્ષમાં આજ પણ પ્રચલિત છે એ જાહેર કથાઓ દ્વારા મહાભારત-રામાયણના પાત્રો, રામાયણ-મહાભારતની નાની મોટી કથાઓ અને રામાયણ-મહાભારતનો ગોષ્ઠ ભાગતવર્ણના ધરે-ધરમાં પહોંચી ચૂક્યો છે, અને એ એની રૂપે પહોંચી ચૂક્યો છે કે શાગ્રી અંગ્રેજી ભાષાના લખાતરે પણ એની ખાપ જૂસી નથી. રામાયણના નાયક રામચંદ્ર તેમ જ મહાભારતનું ગામ્ધી મયા-લન કરનાર મહાન મુક્તિદી વીર કૃષ્ણ દ્વિરના અવતાર મનાઈ છે. એ અને શરીરે શરીરે હજી પૂજન છે. રોડોને મન ગમ-કૃષ્ણ લયે શકાના વિષયો હોય જનતાને મન તો એ ભારતીય ઇતિ-હાસની સાચામાં સાચી વ્યક્તિઓ છે.

અદાર પુરાણો

મહાભારત અને રામાયણના મહાકાવ્યોથી આગળ વધતાં આપણી સામે ભારતીય સંસ્કૃતિના અદાર પુરાણો નજરે પડે છે. પુરાણનો અર્થ જ શુનવાણી કથા ભાગતવર્ણના નાજવ ગોની વશા-વળી અને વ્યક્તિગત વીર પુરુષોની ગાથા સાચવી નાખવાનો પુરા-ણોનો ઉદ્દેશ રામાયણ-મહાભારતની માફક પુરાણોમાં પણ નિ-હાસ, દત્તકથા અને ધર્મમુત્રો લગેના જ રેય છે અને એ બન્ને

૪૪૮ : ભારતીય સંસ્કૃતિ

મહાત્મ ઘોની માફક તેમની રચના સરકૃત મ્તોહનદ કનિતા હો છે તેમા વર્ણવાવના નિયમોનો પ્રકાર સામાન્યતઃ એક મરખો દો છે બન્ને મહાત્મ ઘો અને પુરાણોની કથાઓમા ફેટકેક અમે મળતા પછુ અવે છે, છતાં પુરાણોમા એક પ્રમારતુ વ્યવસ્થિત સફલ કરવામા આવેતુ હોય છે જે તરફ ખાસ ધ્યાન દોરતુ જોઈએ પુરાણની રચના નીચેના પાંચ તરવો માગે છે, જે સિવાય પુરાણ નામ માર્થક થતું નથી: (૧) મર્ગ-એટને સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ; (૨) પ્રતિસર્ગ-એટને કલ્પને અતે મહાકાળુમા સમાર્ધ ગયેલી સૃષ્ટિ: ફરી કરેલુ વર્ણન; કલ્પનો અત એટને પુરાણગણની પ્રમાણે બ્રહ્માનો એક દિવસ; (૩) વશ-દેવો, ગણઓ અને ઋષિઓન વશાવળીઓ-તેમના ઇતિહાસ સહ; (૪) મન્વંતર-એક મનુથી શરૂ થના યુગની સમય પરપરા અને (૫) વશાનુચરિત-એક મન્વંતરના ચાગ યુગમા થઈ ગયેલા રાજવશોનો ઇતિહાસ પાંચ પુરાણમાં ઐતિહાસિક તરવ

આ પાંચ તરવો પુરાણના ઘડનરમા આવવા જોઈએ એ સાચુ, છતાં, અનેક બાબતોમા એક પુરાણ ને બીજા પુરાણ વચ્ચે ભારે સરખાપણુ હોવા છતાં પ્રત્યેક પુરાણમા રાજવશોના, દેવોના અને ઋષિઓના મહત્ત્વમા ફેર પડે છે અદાર પુરાણમાથી માત્ર પાંચ પુરાણમા, એવા વશાનુચરિતનો ભાગ આવે છે જેમા નદ વશ સરખા ઐતિહાસિક યુગમા થઈ ગયેલા રાજવશોના વર્ણન આપ્યા હોય છે એ સિવાયના પુરાણો, કથાઓ અને દતકથાઓ આગળ અટકી જાય છે એથી ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ તેમનો ભારે ઉપયોગ થઈ શક્યો નથી

કથા પ્રકાર

પુરાણોની ગોઠવણી પણ વ્યાસે કરી હોય એમ કહેવાય છે મુખ્ય વક્તા અને શ્રોતામડગ વચ્ચેના પ્રશ્નોત્તરરૂપે પુરાણોનુ કથન થાક્યા ઠગે છે અબ્યાસીઓ એવી સલાવના બીલી કરે છે કે પ્રાચીન

કથાઓ લોકમાં ગાઈને પહોંચાડતો સૂત નામનો એક વક્તાવર્ગ હતો જે પુરાણની કથા કરતો. સૂતની ઉત્પત્તિ ક્ષત્રિય પિતા અને બ્રાહ્મણ માતાથી થયેલી ગણાય છે. એટલે સૂતવર્ગને બ્રાહ્મણ્યનીયો ગણવામાં આવે છે. વેદકથન નહિ, પરંતુ વીરકથન કરનાર સૂતોએ પુરાણોને પ્રસિદ્ધિમાં મૂક્યાં હોય એમ ચોક્કસ દેહી શકાય. વેદ, વેદાંગ અને ધર્મસૂત્રો સામાન્ય જનતાની સમજ અને રસનો વિષય ભાગ્યે જ બની શકે; અને માત્ર નિષ્ણાત વિદ્વાનો તેને ન્યાય આપી શકે. સામાન્ય જનતા માટે પૌરાણિક કથાનકો અને સામાન્ય ધર્મસૂત્રો રસભરેલાં થઈ પડે. એ લોકરુચિમાંથી પુરાણોનો વિકાસ થયેલો દેખાય છે. સ્ત્રી-શ્વરને પુરાણો સાબળવાનો અધિકાર મળેલો હોવાથી આર્ય સંસ્કૃતિના પાછલા ભાગમાં વર્ણુ અને શાંતિની જટિલતાથી પર રહે એવો આ સાહિત્યપ્રકાર ઘણો જ લોકપ્રિય થઈ પડ્યો, અને પુરાણોની પ્રતિષ્ઠા પણ જનતામાં ખૂબ વધી. મહાભારત-એટલે ઇતિહાસ, તથા અગ્રાર પુરાણ મળીને જે સાહિત્ય-સમૃદ્ધ થાય છે તેને પાંચમા વેદનું મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું છે. એ ઉપરથી એ કથાશૈલીનું મહત્ત્વ સારી રીતે સમજી શકાશે. વેદ, પુરાણ તથા તેમના પ્રચારની પરંપરા

વેદ ઋષિપ્રણીત નથી, પરંતુ પરમાત્માનો પોતાનો જ ઉદ્દગાર છે; છતાં બ્રહ્માના ચાર મુખમાંથી ચાર વેદસંહિતાના ચાર ઉચ્ચારણ થયાં એવી માન્યતા છે. પરંતુ વેદના શાસ્ત્રીય વિભાગીકરણનું માન વ્યાસ-કૃષ્ણ દ્વિપાયનને ફાળે જાય છે. એમણે વેદની ચાર જુદી સંહિતાઓ ગોદવી તેથી તેઓ વિભાગ કરનાર-વ્યાસ-તરીકે ઓળખાય છે. કથાપરંપરા એવી છે કે વ્યાસે પોતાના ચાર બ્રાહ્મણ શિષ્યોને એક એક સંહિતા આપી : એલને ઋગ્વેદની, વૈશંપાયનને યજુર્વેદની, નિજિનિને સામવેદની અને સુમંતુને અથર્વવેદની. એ ચારે ઋષિઓએ પોતપોતાની સંહિતા પોતાના શિષ્યોને ગીખવી. અને તેમજે વળી પરંપરાએ પોતાના શિષ્યોને એ સંહિતાઓ લખાવી.

૪૫૦ : ભારતીય સંસ્કૃતિ

એમ કરતાં વેદની કેટલીયે શાખાઓ થઈ. બીજી પાસ વ્યાસે પાંચમે વેદ-એટલે ઇનિહાસ અને પુરાણ-રામદર્પણ નામના મૂળ જાતિના શિષ્યને આપ્યો. રામદર્પણ એક પાસ વૈશંપાયનના તથા હારિત જેવા બ્રાહ્મણોને પણ એ કથાપ્રકાર શીખવ્યો અને બીજી પાસ પોતાના પુત્રને પણ શીખવ્યો. અત્યારનું આપણું પુરાણનું જ્ઞાન આમ સૂત-પુત્ર દ્વારા આપાણને મળ્યું છે.

પુરાણો એક પાસ જૂનામાં જૂની, ઈમવી સન પહેલાંની કથાઓ આપણને કહી જાય છે અને બીજી પાસ ઈ. સ. પછીની પણ કેટલીક હકીકત કહી જાય છે. કેટલાક ઐતિહાસિક ગણવંશોનું જ્ઞાન અને તેમની સાલવારી ઉપર કહેલાં પાંચ પુરાણોમાંથી મળી છે; અને પાર્શ્વ-ટર જેવા લેખકોએ પુરાણોને ભારે ઐતિહાસિક મહત્વ આપ્યું છે. પુરાણોની સાથે ઉપપુરાણો પણ છે. આ પુરાણોના નામ : (૧) બ્રહ્મ, (૨) પદ્મ, (૩) વિષ્ણુ, (૪) શિવ, (૫) લિંગ, (૬) મરુત, (૭) નારદ, (૮) ભાગવત, (૯) અગ્નિ, (૧૦) રકંઠ, (૧૧) ભવિષ્ય, (૧૨) બ્રહ્મ-વૈવર્ત, (૧૩) માર્કંડેય, (૧૪) વામન, (૧૫) વરાહ, (૧૬) મત્સ્ય, (૧૭) કૂર્મ અને (૧૮) બ્રહ્માન્ડ : એ રીતનાં છે. આમ આ સાહિત્ય મોટે ભાગે નવા નવા ઉમેરાઓ પામતું ગ્રુપ કાલમાં-એટલે ઈ. સ. ની ચોથી-પાંચમી સદીમાં-અત્યાના સ્વરૂપે સ્થિર થયું છે. પુરાણોએ પણ કેવું ઉત્તમોત્તમ સાહિત્ય સૂચ્યું છે એ જોવા માટે ભાગવત પુરાણમાં નજર કરવી જસ થશે. એના પાંચમીત સંસ્કૃત સાહિત્યનાં ઉત્તમ કાવ્યો જની રહે છે; એટલું જ નહિ, પણ અનેક આસ્તિક સ્ત્રીપુરુષો એનો નિત્યપાઠ કરી રહે છે. આમ ભારતીય સંસ્કૃતિનાં સાહિત્યશિખરો એક પછી આપણી દષ્ટિ સામે ખડાં થાય છે જે શિખરોએ ભારતીય સંસ્કૃતિનું સતત રક્ષણ કર્યું કયું છે. ઈ. સ. પૂર્વે પાંચમી સદીથી ઈ. સ. ની પાંચમી સદી સુધીમાં પુરાણોને વર્તમાન ઘાટ મળ્યો હોય એમ લાગે છે.

પ્રાચીન કથા સાથે ઐતિહાસિક પ્રસંગના પુરાણમાં ઉલ્લેખ
- કેટલાક પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો વેદને શાલ્વજીવર્ષેનું સાહિત્ય અને
ઇતિહાસ-પુરાણને ક્ષત્રિયોના સાહિત્ય તરીકે ઓળખાવે છે પરંતુ
એ તેમનો કલ્પનાશ્રમ છે. માત્ર પશ્ચિમનાં ચર્ચમાં વડે પૂર્વની સંસ્કૃતિ
ભેલાથી એ ભ્રમ ઉત્પન્ન થયો હોય એમ લાગે છે. આ પુરાણો
જૈન અને ભાગવત માર્ગની જ પુષ્ટિ કરતાં હોય એમ આપણે કહી
શકીએ. વિષ્ણુ અને તેમના અવતારોની કથા અને શિવ તથા અન્ય
આર્ય દેવોની કથા પુરાણોમાં મુખ્યત્વે ઇતિહાસ સાથે વર્ણવાય
છે. પુરાણોના ઇતિહાસ ભાગનો અભ્યાસ વધારે ગ્રાંભીર્વદી કરવાની
જરૂર છે. પુરાણોની પ્રાચીનતા અંશતઃ છેક ચાર્લ્સવેદ સુધી પહોંચે
છે. આપરત જ ધર્મશ્રવણાભિષ્યપુરાણનો ઉલ્લેખ છે જે તેને ઈ.
સ. પૂર્વની બીજી સદી પહેલાં લઈ જાય છે. આમ પુરાણોના પ્રાચીન
ઉલ્લેખ પુરાણની વસ્તુને પ્રાચીન સાબિત કરે છે એ ખરું; પરંતુ
તેના બાદ આકાગે તો ધીમે ધીમે ઘડાતા ગયા છે એ નિશ્ચિત છે
પુરાણોનું ઐતિહાસિક મહત્ત્વ એ છે કે ઐતિહાસિક સાબિત થયેલા
નંદ સરખા વરોનો ઉલ્લેખ કરી તે આપણને ઇતિહાસની બહુ
પાસે લાવી મૂકે છે. બીજો કાર્મ સ્થળે ન સચવાયેલી પ્રાચીન કથાના
ભણકારા પાંચ એમથી સંભળાય છે ખરા

[૨]

બૌદ્ધ અને જૈન સાહિત્ય

અહીં આપણે ભારતીય સંસ્કૃતિના ધર્મ અને ધર્મ સાથે જોડા-
યેલા ઐતિહાસિક સાહિત્યની નમાયિ કીએ - જે કે ધર્મસાહિત્ય
નાજ સુધી એક અગ્ર બીજે ત્વરે પ્રગટ થયા કરે છે. હતાં
ઈ. સ. પૂર્વે અને ઈ. સ. પછી પણ મુસ્લિમોના શાસનકાળમાં જે
ઉપર વર્ણવેલું ધર્મસાહિત્ય રેદિક માર્ગ પૂરતું ભારતીય સંસ્કૃતિના
પાયા સ-ખું રિચર રહે છે. અન્ય આશ્નિક-નાસ્તિક કહેવાના માર્ગોને
જાણુએ મુખીએ, તે પછી બૌદ્ધ અને જૈનમાર્ગનું ધર્મસાહિત્ય એક

૪૫૨ : ભારતીય સંસ્કૃતિ

મોટા વિશાળ સાહિત્યપ્રદેશ જિનો કરે છે જેને જોયા વગર ભારતીય સાહિત્યનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ આપણને લાગ્યે જ આવે. બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મસાહિત્યનો વિચાર કરતાં તેમની એક વિશિષ્ટતા તરફ પ્રથમ લક્ષ જાય છે; તે એ કે બન્ને માર્ગોના ધર્મસાહિત્યની શરૂઆત પ્રાચીન કે તાત્કાલિક સંસ્કૃતમાં નહિ, પરંતુ લોકભાષા-પ્રાકૃત ભાષામાં થાય છે. પ્રાકૃત ભાષા પાલીમાં આઘ બૌદ્ધ સાહિત્ય અને પ્રાકૃત અર્ધ માગધીમાં આઘ જૈન સાહિત્ય પ્રગટ થયું છે.

પ્રાકૃત ભાષાઓ

પ્રાકૃત ભાષાઓનો પણ સાહિત્યિક ઇતિહાસ છે. અને અશુદ્ધ સંસ્કૃત ગણવી? વિસ્તીર્ણ, જુદી જુદી કક્ષાના અને જુદા જુદા પ્રદેશોના કુદરતી ઉચ્ચારભારને અનુકૂળ થતી, સંસ્કૃતમાંથી ઉપ-સેવી લોકભાષા સમજવી? કે તેને માત્ર સામાન્ય, અસંસ્કૃત, પ્રાંતિક લોકભાષા તરીકે ગણવી? એ ભાષાશાસ્ત્રને લગતા પ્રશ્નો આપણે અહીં બાબુ ઉપર મૂકી દઈએ. પ્રાકૃતની ઉત્પત્તિ એ ત્રણે તરવેના મિશ્રણમાં હોય એમ માનવું જોઈું નથી. એટલી વાત ચોક્કસ કે વિદ્વાનોની ભાગ્યવ્યાપી સંસ્કૃત ભાષા અને પ્રાતે પ્રાતે સમજાતી પ્રાકૃત લોકભાષા બન્ને પોતપોતાના ઉચ્ચારણમાં સ્પષ્ટ વિભિન્નતા જૈન-બૌદ્ધ યુગ પહેલાં ધારણ કરી ચૂકી હતી લોકભાષામાં સમજાવાતાં ધર્મસૂત્રો લોકહૃદયમાં વધારે અસર ઉપજાવે એ વાત સમજી શકાય એવી છે. બૌદ્ધ તથા જૈનધર્મના પ્રચારકોએ પ્રાકૃત ભાષાનો ઉપ-યોગ કરી પોતાના ધર્મ સાથે એ પ્રાકૃત ભાષાઓને પણ સારો વેગ આપ્યો છે. આ પ્રાકૃત ભાષાઓ સંસ્કૃત જોડે આપણી આજની પ્રાંતિક ભાષાઓની પૂર્વજ છે એ પણ જાણવું જરૂરી છે.

ધાર્મિક બૌદ્ધ ગ્રંથો

બૌદ્ધમાર્ગીય ધાર્મિક ગ્રંથો ત્રણ વિભાગમાં વહેંચાયા છે : (૧) વિનયપિટક, (૨) સુત્તપિટક અને (૩) અભિધર્મપિટક. આ ત્રણેમાં વ્યવહાર અને આચરણને લગતા ધાર્મિક શિક્ષાનો અને તેમનું

તાર્ત્વિક વિવરણ કરવામાં આવ્યું છે. એ-તરણે મંથો પાછા વિધ-
વિધ વિભાગોમાં વહેંચાય છે.

પિટકો અને ઠાણગણના

આમાંનાં ઘણાં સૂત્રા શુદ્ધના મુખમાં મૂકવામાં આવ્યાં છે.
અરેખર શુદ્ધે કહેલા એ શબ્દો ન પણ હોય. પરંતુ શુદ્ધના ઉદ્દેશો
સાચવી રાખતા એ મંથો શુદ્ધના સિદ્ધાંતોને સમજાવતા સદીઓના
પ્રયત્ન પછી વ્યવસ્થિત થયા હોય એ સંભવિત છે. વિનયપિટકનો
મોટો ભાગ તેમ જ સૂત્રપિટકની પહેલી ચાર નિકાય ઈ. સ. પૂર્વે
૩૫૦ પહેલાં મોટે ભાગે મચિત થયાં હોય એમ લાગે છે. અભિ-
ધર્મપિટકનો કથાવસ્થુ નામનો ખંડ ઈ. સ. પૂર્વે ત્રીજી સદીમાં
અશોકના સમયમાં તૈયાર થયો હતો.

મિલિન્દ પન્હા

વળી મિલિન્દ પન્હા નામનો એક જૌદ્ર મંથ વિવિધ રીતે
મહત્વનો બની રહે છે. બેક્ટ્રિયન ગ્રીક રાજા મિનેન્ડર ભારતમાં
આવી જૌદ્રમાર્ગીય બન્યો અને મિલિન્દ તરીકે ઓળખાયો એ
ઇતિહાસ છે. એ મિલિન્દ અને મુગસિદ્ધ જૌદ્ર સાધુ નાગસેન
વચ્ચેના સંવાદનું સ્વરૂપ મિલિન્દ પન્હા મંથમાં સચવાયું છે, જેમાં
જૌદ્રમાર્ગીના સિદ્ધાંતોનું વિવરણ કરવામાં આવ્યું છે. ભારતીય
વાયવ્ય સરહદ ઉપર રચાયેલો એ મંથ ઈ. સ. ની પહેલી કે બીજી
સદીમાં આજનું સ્વરૂપ પામ્યો છે.

જીવનચરિત્ર અને ઇતિહાસ

જેમ વૈદિક માર્ગમાં બન્યું છે તેમ જૌદ્ર અને જૈન માર્ગમાં
પણ મુખ્ય ધર્મમંથોનું વિવરણ કરતી અનેક ટીકાઓ અને મીમાં-
સાઓ રચાયેલી છે. એ ટીકાઓમાંથી શુદ્ધના જીવનચરિત્ર ઉપર
ઘણો પ્રકાશ પડતો ચાલ્યો અને તેમાંથી નિદાનકથા નામની શુદ્ધના
જીવનને રૂપશર્તી કથા પણ બાધીતી તૈયાર થઈ. પાસીમાં લખા-
યેલા ધર્મમંથો ઉપર અત્યંત મહત્વની ટીકા સખનાર શુદ્ધોપ

૪૫૪ : ભારતીય સંસ્કૃતિ

ઈ. સ. ૪૧૩ માં સિયોનમાં થઈ ગયેલા જોહાનના નામની તેની દીકા જોહસિદ્ધાતો અને ત્રિપિટક ઉપગ્રી પહેલામાં પહેલી અવગ્રિયત મીમાસા ક્ષી શકાય સિયોનમાં ગ્રાંથી સદામા રચાયેલો દીપવશ અને મહાન શ નામના ગ્રંથો પણ અતિહાસિક ગ્રંથો તરીકે મહત્વના છે. મહાવસ્તુ નામનો ગ્રંથ પણ અત્યંત મહત્વનો હોઈ જનકકથાઓના મૂળ તરીકે જોહ કથાસાહિત્યમાં જો મે જ્ઞાને મુકાય છે. કનિષ્કના સમયમાં જોહમાર્ગે જે વિભાગમાં વહેવાર ગયો હતો. (૧) હીનવાન અને (૨) મહાવાન. કનિષ્કે મહાવાનનો સ્વીકાર કર્યો ત્યાંથી મહાવાનનું મહત્વ થયું વધી ગયું. મહાવસ્તુ-ગ્રંથ હીનવાન માર્ગનો ગ્રંથ છે જના જે મહાવાન પ્રજ્ઞાલિકાની બહુ નજીક આવી જાય છે. મહાવાનમાં જુદા અને જુદાના પૂર્વ અવતાગે દેવ જીની મૂર્તિ પામે છે, પૂજનવિધિ પામે છે અને પ્રાર્થના પામે છે શિવ અને વિષ્ણુના ગ્રંથોની માફક મહાવસ્તુમાં જુદાને સંબોધાયેલા રતોનો મગી આવે છે

જોહમાર્ગનું સંસ્કૃત સાહિત્ય

અત્યાગ સુદી આપણે પ્રાકૃત પાલીના જોહગ્રંથો જોયા પણ એનો અર્થ એનો નથી કે જોહમાર્ગે સંસ્કૃત સાહિત્ય આપ્યું નથી. મહાવાન વિભાગની અદ્વતી કળામાં જોહમાર્ગે હવે સંસ્કૃત-શુદ્ધ સંસ્કૃતનો આશ્રય લીધો અને અનેક ઉચ્ચ કોટિના ધર્મગ્રંથો આપણને આપ્યા 'લક્ષિતવિસ્તાર' નામનો સંસ્કૃત ગ્રંથ જુદાની એક સુદર જીવનકથાનો ગ્રંથ છે. મૂળ હીનવાન માર્ગનો ગ્રંથ ગ્રંથ મહાવાન સૂત્ર તરીકે સ્વીકાર પામી ગયો।

કેટલાક સંસ્કૃત ગ્રંથો

- ૧ મહાવાન સૂત્ર અગર વૈષ્ણવ સૂત્ર નામના સંસ્કૃત ગ્રંથો મહાવાન માર્ગના સિદ્ધાંતો સારી રીતે વર્ણવે છે 'સદ્ધર્મ પુરિક' નામના ગ્રંથમાં (આત્મ) શુકચમુનિ દેવોના પણ દેવ જની સદિના રચનાર તરીકે અને આત્મના લાગના ઈ. સ. ૨૬૫ થી ૩૧૬

મુધી એનું ચીની ભાષામાં ભાષાત્તર થયું છે પરંતુ મહાયાન માર્ગને સહુથી વધારે મહત્વનો અથ 'પ્રજ્ઞાપાગમિતા' નામે ઓળખાય છે, જેમાં બુદ્ધની છ પ્રકારની સંપૂર્ણતાઓનું વિવરણ કરનામાં આ યુ છે સાચી પ્રજ્ઞાબુદ્ધિ શન્યનાદના સાક્ષાત્કારમાં સમાયતી છે એ આ અથનો ખાનિ છે એ અથ ઘણો વિસ્તૃત છે મહાયાની મંકૂત સાહિત્યમાં પુરાણો સગ્રખ કથાવાર્તાનું સાહિત્ય રહેલું છે જે 'અવદાન'ને નામે ઓળખાય છે અવદાનશત્ક અને દિવ્યાવદાન' એ મેઝવો ૬ મની ત્રીજી મહીમાં ચીની ભાષામાં જિતયા અને 'અવદાન કલ્પલતા' નામનો અથ તો છેક ૧૧મી સદીમાં કાશ્મીરના કવિ ક્ષેમેન્દ્રે લખ્યો.

અશ્વરોપ

આ સ્થળે કેટલાક સુવિખ્યાત બૌદ્ધ સંસ્કૃત લેખકોને ઓળખાવી જઈએ હીનયાનમાંથી મહાયાનમાં પ્રવેશતા બૌદ્ધમાર્ગીય વિમાસ ભાષને પાલીમાંથી સંસ્કૃત તરફ એ ચી જાય છે એ આપણે જોયું વૈદિકમાર્ગના વિચારકોનું અનુકરણ નહિ તો સ્પર્ધા આમાં જરૂર રહેતી છે અને સ્પર્ધામાં બૌદ્ધ લેખકો ત્રીક ત્રીક યશસ્વી પુરવાર થાય છે અશ્વરોપનું નામ આપણે પહેલું મૂકીએ ૫ અશ્વવાસી સિત્તવન નેત્રીએ તેનું માટે ૨૨૨ અલિપ્રાય ઉચ્ચ રૂપ કનિષ્ઠના એ સમયની વિદ્યાને ઓળખાવવા માટે પૂરતું થઈ પડશે.

'મર્વિ, સંગીતકાર ધર્મચૂર નિનિશાત્મવેત્તા, રિવસ, નાટ્ય નેખક અને વાર્તાકાર તરીકે અશ્વરોપને આ બધી ણાઓના કેઈ નૂતન શાધનું જ્ઞાન આપવું જો એ એ બધી કળાઓમાં એ અજોડ છે એનું મમૂદ્દ અને 'વૈવેચલયુ' સાહિત્ય મિત્ડા, જેટ કેન્ટલ્લા પોસ્ટરની યાદ આપે છે બુદ્ધવાન 'મા મહાકાવ્યરે એણે બુદ્ધની જીવનઆખ્યાયિકા આપી છે વાદ્યીકના સમાયણ અને મલિલાસના રધુનશ સાથે એને મૂળ શકાય એવું જેનું ઉચ્ચ સાહિત્યવર્ણ છે 'સોનદરાન્દ કાવ્ય' પણ બુદ્ધના જીવનચરિત્રની દ્રષ્ટી દ્રષ્ટી કથાઓ આપતું એક સુગમ છે અને ૧ માર એ ગદ્ય અને પદ્યમાં લખેને

૪૫૬ : ભારતીય સંસ્કૃતિ

દંતકથાઓનો સંગ્રહ છે. 'વજ્રમુચિ'માં સ્થાપિત સંગ્રહોનો વિરોધ વૈદિક સાહિત્યમાંથી જ અવતરણો આપી કરેલો છે. 'મહાયાન શ્લોકપાર' નામનો ફિલસૂફીનો ગ્રંથ આજ પણ જપાનના મહમ દિરો અને શાળાઓમાં શિખવવામાં આવે છે. 'સારીપુત્ર પ્રકરણ' નામનો તેનો નાટ્યગ્રંથ પણ છે. મરેક્ટ વિદ્વાત અશ્વધોષને જૂલી શકે એમ નથી. નાગસેન

ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫૦ના અગસામાં થઈ ગયેલા મિલિન્દ પન્દાના 'કર્તા નાગસેન' નામ પણ જૂલી શકાય એમ નથી. ગ્રીક મિનેન્ડર સાકલ-સિધાલકોટમાં આવી બૌદ્ધ મિલિન્દ ગાંધો એ આ નાગસેનનો પ્રતાપ. પંજાબમાં હિમાલય પર્વત પાસેના કળંગલ ગામનો એ બ્રાહ્મણ. વિદ્વાન બ્રાહ્મણ રોહણનો એ શિષ્ય અશ્વગુપ્ત અને ધર્મ-રક્ષિત સગ્ગા વિદ્વાનો પાસે એણે અભ્યાસ કર્યો હતો. મિનેન્ડર પણ બહુ વિદ્વાન હતો અને સાધુઓ સાથે વાદવિવાદની સલાઓ ગોઠવતો. એણે નાગસેનને ખાસ બોલાવી પ્રશ્નો કર્યા, જેના ઉત્તર નાગસેને આપ્યા. દેવમત્રી નામના પોતાના અમાત્યને મોકલી તેણે નાગસેનને ખાસ બોલાવ્યો હતો એ વિદ્વદ્ભ્રમીતિ નોધપાત્ર ગણામ. નાગાર્જુન

અશ્વધોષ પછી મહત્વના માહિત્યકાર તરીકે નાગાર્જુનને મૂકી શકાય. એણે નીચેના અથવા રચ્યા છે : (૧) શત સાહસિકપ્રણાપાર-મિતા, (૨) માધ્યમિક, (૩) અષ્ટાંગહૃદય, (૪) માધ્યમિક કારિકા, (૫) યુક્તિષષ્ટિકા, (૬) સત્રપ્રમાણુવિધ્વસન, (૭) ઉપાયકૌશલ્ય, (૮) વિગ્રહવ્યાવર્તની. દક્ષિણ ભારતનો એ બ્રાહ્મણ. વિદર્ભમાં તેનો જન્મ ઈ. સ. ૧૭૫માં. શ્રીપર્વત ઉપર એનો આશ્રમ હતો. વૈદક તથા રસા-ધંજુમાં એણે અપૂર્વ ખ્યાતિ મેળવી અને એક સિદ્ધ તરીકે તે પૈકાયો. બૌદ્ધ માધ્યમિક સપ્રદાયનો એ ગ્રંથાપક અને સન્યવાદનું એણે લાભ્ય સમર્થન કર્યું છે. આશ્રિતજીવી જીતમીપુત્ર યજ્ઞશીનો એ સમકાલીન વિદ્વાન ઈ. સ. ૧૬૬ થી ૧૮૬ સુધી થઈ ગયો.

૧૬. દેવ અને અસંગ વગેરે

વધે નાગાર્જુનથી સહજ નાનો છતાં એના સમકાલીન વિદ્વાન
ત્રાય દેવનો 'ચતુઃશતિકા' નામનો ગ્રંથ મળી આવ્યો છે.

યોગાચાર માર્ગનો સ્થાપક અસંગ અગર આર્યસંગ પણ
મહાધાન સૂત્રાલંકાર' નામના સંસ્કૃત ગ્રંથનો લેખક સાહિત્યમાં
અત્યંત મોગવે છે. ઉપરાંત એણે 'યોગાચાર જૂમિ' તથા
ઉત્તરતંત્ર' નામના ગ્રંથો લખ્યા. યોગાચાર સપ્રદાયમાં વિદ્વાન-
જ્ઞાન-ચિત્ત સિવાય ખીજ કશા તત્ત્વનું અસ્તિત્વ સ્વીકારાયું નથી.
એ વિદ્વાનવાદ તરીકે પણ ઓળખાય છે. અસંગના નાના ભાઈ
વસુમંદુએ 'અલિધર્મકાષ' નામનો ગ્રંથ લખેલો છે. ઉપરાંત તેણે
'વિશિકા', 'ત્રિશિકા' તથા 'વાગ્વિધાન' નામના ગ્રંથો પણ
લખ્યા છે, જેનું ચીન અને જાપાનમાં ઘણું માન છે. અસંગ અને
વસુમંદુ ચોથી સદીના અંતમાં અને પાંચમી સદીની શરૂઆતમાં
ચર્ચા ગયા. પેશાવરની પઠાણ જૂમિ એ તેમની જૂમિ. ભારતીય મધ્ય-
કાલીન ન્યાયના પિતા સરખા દિગ્નાગ નામના વખરે વિદ્વાનનો
વસુમંદુ ગુરુ થાય. શંકરાચાર્ય તથા તેમના દાદાગુરુ ગૌડપાદ ઉપર
વિદ્વાનવાદની ભારે અસર થયેલી છે. અસંગ અને વસુમંદુ પણ
બ્રાહ્મણ હતા.

દિગ્નાગ વગેરે

ઈ. સ. ૪૨૫ માં ચર્ચા ગયેલા દિગ્નાગને પણ અહીં યાદ કરી
હર્ષ એ. એનો મુખ્ય ગ્રંથ 'પ્રમાણસમુચ્ચય' છે. કાંચી ખાસેના
એક બ્રાહ્મણ કુટુંબમાં તેનો જન્મ થયો હતો. ઉત્તર ભારતમાં પણ
એ ઘણો ફેરો હતો. દિગ્નાગ પછી ચંદ્રગોપીન નામનો એક વિખ્યાત
બૌદ્ધ કવિ, વૈવાકરણી અને ફિલસૂફ ચર્ચા ગયો. 'શિખ્યલેખાધર્મકાવ્ય'
નામનો એનો કાવ્યગ્રંથ સુંદર કવિતામાં લખાયો છે અને એક
શિખ્યને ગુરુએ લંખેલા પત્રના રૂપમાં એ આલેખાયો છે, એ પત્ર-
સાહિત્યની પ્રણાલિના જ્ઞાન ખેત્રે એમ છે. એ સાતમી સદીમાં ચર્ચ

૪૫૮ : ભારતીય સંસ્કૃતિ

ગયો. ધર્મક્રીતિ નામના ઉત્તર તામીલ પ્રદેશના ધ્રાવ્યથુવંશી બૌદ્ધ નામ પણ એક મહાન દાર્શનિક તરીકે ભારતમાં તેમ જ ભાગ્યદાર ગણીતું છે. એ પણ સાનમી સદીમાં મર્ત્ર ગયા. એ જ સ્થાનમાં થયેલા શાંતિદેવના ગળ સંસ્કૃત ગ્રંથો : (૧) શિક્ષાસમુચ્ચ (૨) મુત્રસમુચ્ચ અને (૩) ગોધિયર્થાવતાર નામના કાવ્યગ્રંથો પ આપણે યાદ કરી લઈએ.

[૧]

ભારતીય સાહિત્યની વ્યાપક અસર

આ રથજે એક વખત યાદ કરીએ. બૌદ્ધ સાહિત્ય—સંસ્કૃત તેમ જ પ્રાકૃત—ઈસવી સનની સાતમી સદી મધ્યમાં તો લગભગ જગતસાહિત્યની ગયું હતું. આખા એશિયા ખંડમાં બૌદ્ધ સાહિત્યનો અભ્યાસ થતો અને તેમાં સંગ્રહાયેલી કથાઓ, દંતકથાઓ અને દુષ્કાંડો યુરોપ ખંડમાં પણ પ્રસરી ચૂક્યા હતા. ઠેકઠાક વિદ્વાનો એમ માને છે કે ખ્રિસ્તી ધર્મ ઉપર અને ખ્રિસ્તના જીવન ઉપર બૌદ્ધ માર્ગનું ભારે અસર હતી. ધાન્ય બૌદ્ધ અને ખ્રિસ્ત કથાઓમાં મળતાપણ છે. મધ્યકાલીન યુરોપની જોસેફ્ટ અને બાસોનની રોમાંચક ધર્મ કથા જુદાના જીવનનું લગભગ ખ્રિસ્તીકરણ છે એમ કહીએ તો ચાર્જ શકે. ખ્રિસ્તી વાર્તામાં પણ હિંદના જોસેફ્ટ નામના રાજ્યકર્તાના પ્રતોભનમાયી થયેલા બચાવનું વર્ણન છે. એ નામે ગૌતમ જુદ યુરોપમાં પૂજાય છે એમ મેક્સમૂલર પણ કહે છે. આમ વેદિક સાહિત્યની સાથે બૌદ્ધ-આર્ય સાહિત્ય પણ ભારતીય સંસ્કૃતિની એક મહાન ક્રીતિ બની ગયું છે.

વેદિક સાહિત્યનાં લક્ષણો

વેદિક સાહિત્ય મોટે ભાગે ધર્મસાહિત્ય કહી શકાય. ફિલસૂફી અને અભ્યાસના વિદ્યાગ્રંથો પણ મોટે ભાગે ધર્મનું જ અવલંબન લેતા હતા, જે ધર્મવિવેચનમાં આચાર અને વિચારની સ્થિતિ

આપણી સમજમાં આવે એવી રીતે જાહેરાત કરી છે. ઈ. સ. પૂર્વે ૬૦૦ સુધી વૈદિક સાહિત્યનો કાળ આપણે મૂકી શકીએ, જોકે ત્યાર મધ્યે પણ વૈદિક સાહિત્ય વિસ્તાર પામ્યું હતું.

કાવ્ય-ગદ્ય સૂત્રશૈલી

એ સાહિત્યના સહજ લક્ષણો આપણે જોઈ જઈએ. વેદનો મોટો ભાગ કાવ્યનો જ છે. ગાયત્રી, ત્રિષ્ટુપ અને અનુષ્ટુપ જેવા સાદા છંદોમાં તેમની રચના થયેલી છે. બ્રાહ્મણ, આરણ્યક અને ઉપનિષદમાં ગદ્યનો આશ્રય લેવાયો છે અને સૂત્રયુગમાં એટલે કે વેદાંગ તેમ જ ષડ્દર્શન યુગમાં એક એવી વિશિષ્ટ સૂત્રશૈલી સાહિત્યમાં સ્થાન લે છે કે જેની જોડે બીજા કોઈ પણ સાહિત્યમાં મળવી મુશ્કેલ છે. જેમ ઋગ્વેદ તે આર્યયુરોપીય ભાષાનો પ્રથમ કાવ્ય-ગ્રંથ છે તેમ બ્રાહ્મણગ્રંથો આર્યયુરોપીય ભાષાના પ્રથમ ગદ્યગ્રંથો કહી શકાય. ઋગ્વેદમાં કાવ્યનું ઉર્જન છે, કલ્પના છે. એ પછીના ગ્રંથોમાં ચિંતન અને વિચારભારનું સામર્થ્ય વધારે દેખાઈ આવે છે. પશ્ચિમમાં અભ્યાસીઓને સૂત્રગ્રંથો બહુ આશ્ચર્ય પમાડે છે. સૂત્ર એટલે જ લઘુલેખન કહીએ તો ચાલી શકે. એક લેખક તો એમ કહે છે કે વર્તમાન સમયની તારની ભાષા પણ અર્થની મુદ્દમતામાં મુત્રો આગળ પાછી લારે છે. બીજગણિતનો જાણે સિદ્ધાંત મૂક્યો હોય તેવી મૂદ્દમતા સૂત્રસાહિત્યમાં ગંહેલી છે અને સાહિત્યશૈલી તરીકે, પશ્ચિમના કોઈ વિચારકને ગમે અગર ન ગમે છતાં, એ અતિ વિશિષ્ટતાવાળી સાહિત્યશૈલી છે એમાં શક નથી. મેકડોનલ્ડ જેવા મહાઅભ્યાસી સૂત્રશૈલીને સાહિત્યનું એક અન્નયબીસયું પાસુ કહે છે. સામાન્યતઃ આ સૂત્રયુગ ઈ. સ. પૂર્વે ૫૦૦ થી ૨૦૦ સુધીનો ગણાય છે, જો કે એ સાવગણતરી મર્વાનુમતે માન્ય તો નથી જ.

પરદેશપ્રચાર

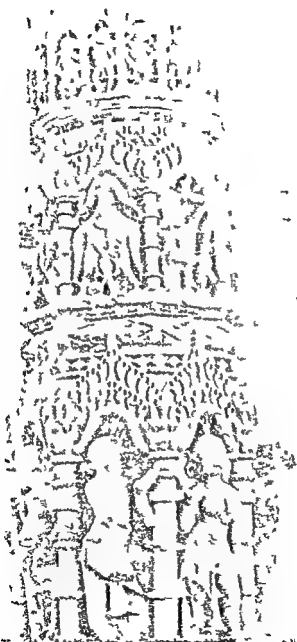
જે જ અરસામાં ગ્રંથગણના પામ્તુ છતાં ઈ. સ.ની પાંચમી સદી સુધી લંબાવાતું ઇતિહાસ અને પુરાણનું સાહિત્ય આપણને

૪૬૪ : ભારતીય સંસ્કૃતિ

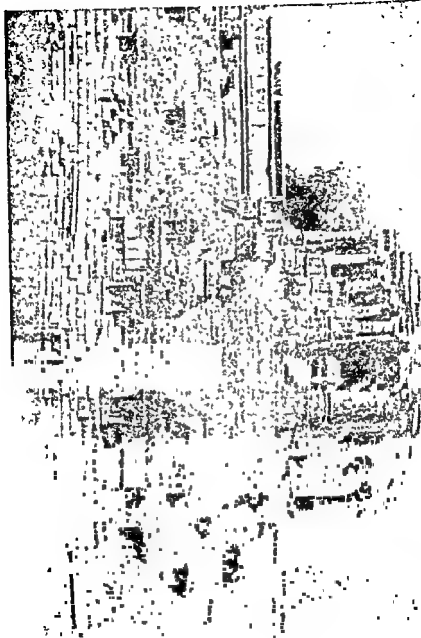
શુદ્ધ તથા નાગાનન્દ, પ્રિયદર્શિકા તથા રતનાવલી એ ત્રણે નાટકોના નાટ્યકાર સમ્રાટ હર્ષવર્ધનને આપણે જરૂર રચાન આપણું જોઈએ. કાલિદાસની સાથે ભારતીય વિદ્વાનોમાં તરત યાદ આવતો લવભૂતિ પણ એક લઘ્ય નાટ્યકાર આપણી સંસ્કૃતિ ઉજાવલ કરી ગયો છે. કનોજના યશોવર્મનના દરબારમાં ઉત્તેજન પામેલો એ રાજકવિ ઉત્તર ગમચરિત અને માલતીમાધવનાં નાટકોથી, જગતમાં તો નહિ, પરંતુ ભાગ્યમાં લખલગ કાલિદાસ જેટલી કીર્તિ પામ્યો છે. વાકપતિરાજ પણ યશોવર્મનના દરબારનો જ કવિ. કવિ દામેદરનું ‘હુમખાટક’, ભદ્ર નારાયણનું ‘વેણીસંહાર’, કૃષ્ણમિત્રનું ‘પ્રજોધયન્દ્રોદય’. એ સર્વ નાટ્યશાસ્ત્રના ઉત્તમ નમૂના છે. વર્ણી ઈ. સ. ૮૦૦ ના અર-સામાં થઈ ગયેલા વિશાખદત્તનું મુદ્રારાક્ષસ રાજકીય નાટક તરીકે આપણું ધ્યાન ખેંચે છે. એના પછી લગભગ સો વર્ષે કપૂરમંજરી, બાલભારત અને બાલરામાયણનો નાટ્યકાર રાજશેખર થઈ ગયો, જે મહેન્દ્રપાલ તથા મણિપાલ સરખા પ્રતિહાર સમ્રાટોના દરબારમાં માનભર્યું રથાન જોગવતો હતો. ગદ્ય નવલકથાઓમાં સાતમી સદીમાં થઈ ગયેલા દંડીનું દશકુમારચરિત, એ જ સદીમાં થઈ ગયેલા સુખ-ધ્રુવ વાસદત્તા અને સમ્રાટ હર્ષવર્ધનના રાજકવિબાણલટની કાદંબરી તથા હર્ષચરિત આપણે મૂકી શકીએ. કાદંબરીની અતોખી શૈલી તેને સંસ્કૃત સાહિત્યમાં વિશિષ્ટ સ્થાન અપાવે છે.

ત્રીઓ અને સાહિત્ય

સાહિત્યમાં પણ ત્રીઓનું ઉચ્ચ ધ્યાન હતું. જીવન અને સાહિત્ય વચ્ચે ગાઢ સંબંધ રહેલો છે, અને જીવનની ઉચ્ચ કક્ષા ત્રીઓની ઉચ્ચ કક્ષા ઉપર આધાર રાખે છે. વૈદિક કાળની પ્રહલાદિનીઓ, બૌદ્ધ ઘેરી-જહેનો અને ત્યાર પછીની વિદુષીઓનો એક આખો ઇતિહાસત્રય સરોજની નાયક સુધીનો લખી શકાય એમ છે, જેમાં ભારતીય સંસ્કૃતિએ સ્ત્રીને આપેલા મહત્વની વિગતો ઠીક થકાય. સાહિત્યમાં પણ ત્રીઓનાં સ્મરણીય નામો ગણ્યાની શકાય એમ છે.

अलङ्काराचल्य मोहरा - गुजरात

શીલ લઘારિકા નામની એક કવયિત્રીનું નામ સાહિત્યકારોમાં જાણીતું છે. 'કૌમુદી મહોત્સવ' નાટકની રચના પણ એક સ્ત્રી સાહિત્યકારે કરી કહેવાય છે. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં સ્થાન મેળવી ચૂકેલી સન્નારીઓમાં અવંતીસુંદરી, ઇન્દુલેખા, મારલા, મોરિકા, વિજ્ઞાનકા, શીલા, સુલકા, પદ્મશ્રી, મદાલસા અને લક્ષ્મીનાં નામ સંસ્કૃતિના ઇતિહાસમાં જૂલી શકાય એમ નથી. શંકરાચાર્ય સાથે શાસ્ત્રાર્થ કરનાર મંડનમિશ્રની પત્ની સરસ્વતીનું નામ અને ભાસ્કરાચાર્યની પુત્રી લીલાવતીનું નામ તો મધ્યકાલીન ઇતિહાસમાં જવલંત છે. કર્પૂર-મંજરીના લેખક બ્રહ્મણ્ય રાજશેખરની ક્ષત્રિય પત્ની ચૌહાણવંશી અવંતીસુંદરી એ યુગની મહાન વિદ્વધી ગણાતી. રાજશેખર પોતાના અન્ય વિદ્વાનો સાથેના મતભેદની જ્યારે ચર્ચા કરે છે ત્યારે એનાથી વિરુદ્ધ મત ધરાવતી એની પત્ની અવંતીસુંદરીને પણ ઉલ્લેખ કરે છે. પ્રાકૃત કવિતામાં આવતા શબ્દોનો કોશ બનાવી એ શબ્દોના પ્રયોગ દર્શાવતી સ્વરચિત કવિતાઓ પણ અવંતીસુંદરીએ બનાવી છે-જેનું અવનરણ હેમચંદ્રે દેશી નામભાળામાં પણ કર્યું છે! આ પ્રીતિપ્રાપ્તિની પ્રગ્થાલિકા આજ મુધી ચાલી આવી છે એ ભારતીય સંસ્કૃતિની શોભા ગણાય.

કથાસાહિત્ય

દંતકથાઓ, પશુકથાઓ અને પરીકથાઓ આ યુગના સાહિત્યની વિશિષ્ટતા બની રહે છે, જેમાં મુખ્ય પંચતંત્ર અને દ્વિતોપદેશનાં નામ મૂકી શકાય. પંચતંત્ર તો પહેલવી, અરેબિક, સીગ્ગિયન અને ગ્રીક મારફતે આખા યુરોપ અને એશિયામાં વ્યાપક બની ગયું હતું. ઈ. સ. ૫૭૦માં પહેલવી ભાષામાં પંચતંત્રનું ભાષાંતર રચાયું મનાય છે. પુસ્તકોના દિગ્વિજય ગણી શકાતા હોય તો પંચતંત્ર આવો દિગ્વિજય મેળવી ચૂકેલો ગ્રંથ છે. લોકકથાનાં વર્ણનો ગૂંચી લેની વાર્તાઓ પણ આપણે જ્યાં જ્યાં પ્રાચીન કાળથી જાણીતી છે. યુગાદયે પહેલી અગર બીજી સદીમાં જૂહતકથા લખાઈ હતી જે મા. ૩૦

તેણે જ પાળી નાખી હતી એન કહેવાય છે. એમાંના રહેલા ભાગ ઉપરથી ઈ. સ. ૧૧મી સદીમાં હેમેન્દ્રે ‘બૃહત્કથામંજરી’ લખી અને સોમદેવે ‘કથાસરિત્સાગર’નો મહાગ્રંથ લખ્યો. મહાભારતનો એથો ભાગ થાય એવડો એ ગ્રંથ છે. આવા જ પ્રકારની વૈતાળપંચવિંશતિ, સિંહાસન દ્વાત્રિંશિકા અને શુકસમ્રતિ પણ રચાયાં છે, જેમાંથી ઘણી પ્રાન્ત ભાષાઓમાં રચના થઈ છે. એ કથાઓને આધારે ગુજરાતીમાં રચાયેલી શામળભટ્ટની વૈતાળપંચમીસી, સિંહાસન બત્રીશી અને સુડાબહોંતેરી જેવી રચનાઓ સુપ્રસિદ્ધ છે.

ઐતિહાસિક સાહિત્ય

જેને ઇતિહાસ કહી શકાય તેવું ઐતિહાસિક સાહિત્ય આપણે ત્યાં ઓછું છે. હર્ષચરિત અને પ્રાકૃત ગૌડવાહો સરખાં બીજાં ઠેટલાંક પુસ્તકો આ વર્ગમાં મૂકી શકાય. કાશ્મીરી કવિ બિંદુભોજ આશુકચ રાજની વિક્રમાદિત્ય છટાનું ‘પ્રશન્તિકાવ્ય’ ‘વિક્રમાંકદેવચરિત’ને નામે લખ્યું છે. માળવાના રાજા સિંધુરાજનું ‘ચરિત નવસાહસાંકચગિત’ને નામે પદ્મગુપ્ત નામના કવિએ ઈ. સ. ૧૦૦૦ની સાલમાં લખ્યું હતું. માળવાના બોજ પરમાનું જીવનચરિત બલ્લાલે ‘ભોજ-પ્રબંધ’ને નામે લખ્યું છે. ચંદ ગરદાર્થનો પ્રાચીન હિંદીમાં લખાયેલો ‘પૃથ્વીરાજ રાસો’ અને એણે જ લખ્યાનકરચિત ‘પૃથ્વીરાજ વિજય’ નામનું ચરિત્ર એ બન્ને કીક કીક બાંધીતાં છે. સંખ્યાકર નાન્દીએ બંગાળના પાલવંશી રામપાલનું ‘રામચરિત’ નામનું જીવનચરિત્ર ૧૨મી સદીમાં લખ્યું છે. એ સર્વમાં ઇતિહાસનાં વધારે તરતો રહેલાં હોય એવો ગ્રંથ તો રાજતરંગિણી છે જેમાં ૬૮૬છે કાશ્મીરનો ઇતિહાસ આપ્યો છે. એ ગ્રંથ ૧૨મી સદીમાં રચાયો. આ ઉપરાંત ઠેટલીક પ્રશસ્તિઓને પણ આપણે આ વર્ગમાં મૂકી શકીએ. વળી ધારનો બોજ પરમાર, કલ્યાણનો સોમેશ્વર ત્રીજો અને કાશ્મીરનો હેમેન્દ્ર પણ અનેક વિષયોમાં રસ લેતા સાહિત્યકારો ગણાય. હેમેન્દ્રનાં કાવ્યોમાં રામાયણમંજરી, ભારતમંજરી, દશાવતારચરિત,

સમયમાતૃકા ગણાવી જઈએ. કુમારદાસનું 'જનકીહરજી', હરદત્તનું 'રાધવ નૈયધીય', મંજુનું 'શ્રીકંઠચરિત', સોમદેવની કીર્તિકૌમુદી વગેરે ઇતિહાસતત્ત્વોવાળાં કાવ્યો આપણા સાહિત્યને શણગારે છે.

અમિતગતિનું 'સુભાષિનરત્નસંદોહ' તથા વલ્લભદેવ 'સુભાષિતાવશી' ભટ્ટહરિનાં સનકો સાથે વિશિષ્ટ કાવ્યપ્રકારના નમૂના તરીકે ગણાવી લઈએ. સોદૃશની 'ઉદયસુંદરી' કથા અને ધનપાલની 'તિલકમંજરી' બાણની 'કાદંબરી' ભેગી ગદ્યકાવ્યના ઉત્કૃષ્ટ નમૂના તરીકે જોઈ લઈએ.

રાજનીતિના ગ્રંથો

રાજનીતિના ગ્રંથોમાં કૌટિલ્યનું અર્થશાસ્ત્ર લગભગ વિશ્વવિખ્યાત બની ગયું છે. ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યના મંત્રી ચાણક્યે એ ગ્રંથ લખ્યો છે એવી સામાન્ય માન્યતા છે. એ ગ્રંથ યુરોપમાં પ્રસિદ્ધિ પામ્યો ત્યારે ત્યાંના વિદ્વાનો આશ્ચર્યમય થયા હતા. અર્થશાસ્ત્રમાં આજની અર્થનીતિ અને રાજનીતિનાં શાસ્ત્રો સમાવી લેવામાં આવ્યાં છે. આમ તો અર્થશાસ્ત્રના ઘણા ગ્રંથો હોવા જોઈએ, પરંતુ ચાણક્યના અર્થશાસ્ત્ર ઉપરાંત કામાન્દકીય નીતિ અને શુકનીતિ એ બે ગ્રંથો મળી ત્રણ રાજનીતિના સમર્થ ગ્રંથો આપણી પાસે છે. જૈનોનાં 'નન્દીસુત્ર'ને પણ આપણે એથો ગ્રંથ કહી શકીએ - જેની રચના ઈ. સ.ના પાંચમા મેકાની લેખાય છે. એ સિવાય સ્મૃતિગ્રંથો અને પુરાણ-ઇતિહાસમાં રાજનીતિ - અર્થશાસ્ત્રની વિસ્તૃત ચર્ચા આપણને મળી આવે છે. મહાભારતનું શાન્તિપર્વ એક રાજનીતિનો જ ગ્રંથ છે.

વિજ્ઞાનસાહિત્ય

આર્યભટ્ટ, વરાહમિહિર, બ્રહ્મગુપ્ત, લાટાચાર્ય, લલ્લ અને ભારક-સંચાર્યના ગ્રંથોમાં ગણિત અને ખગોળવિદ્યાની આર્યસંસ્કૃતિએ કરેલી પ્રગતિ દેખાઈ આવે છે. ગેલીલિયો પહેલાં ૫૦૦ વર્ષ ઉપર થઈ ગયેલા ભારકરાચાર્યને પૃથ્વી સૂર્યની આસપાસ ફરે છે એ તથા પૃથ્વીના ગુરુત્વા

૪૭૦ : ભારતીય સંસ્કૃતિ

માર્ગદર્શક બની રહ્યો છે. એ અંચતે હાથી ઉપર મૂકી આખા પાટણ નગરમાં ફેરવી તેનું બહુમાન કરવામાં આવ્યું હતું એ આર્ય સંસ્કૃતિની વિદ્વતા માટેની મમતા તથા મનાંતર ઉદારતા બતાવી આપે છે. ધર્મ-માગરગણિ, મેરુતુંગ, પ્રભાચંદ્ર અને રાજશેખર જેવા જૈન અંધ-કારો સંસ્કૃતિના સાહિત્યવિભાગમાં આપણાથી બૂલી શકાય એમ નથી. બાણની કાદંબરી સગળી સોમદેવની યશસ્વિલકથા અને ધન-પાલની તિલકમંજરી એ બે આપણું જરૂર ગણાવી જઈએ. કાલિ-દાસના મેઘદૂતના પ્રત્યેક શ્લોકમાંથી એક એક ચરણ લઈ વિક્રમ નામના જૈન કવિએ નેમીદૂત નામનું કાવ્ય રચ્યું છે. આ ઉપરાંત ઉમાસ્વાતિ, અમિતગતિ, ચામુંડમહાગજ અને શાંતિસુધા નામના લેખકો ચર્ચ ગયા છે. આમ બૌદ્ધ, જૈન અને વૈદિક વિભાગોમાં વહેંચાયેલી ભારતીય સંસ્કૃતિએ આપણને ધર્મ અને ધર્મેનર વિપુલ સાહિત્ય આપ્યું છે જેને જોઈ ગયા સિવાય ભારતીય સંસ્કૃતિના સાચો ખ્યાલ આવવો મુશ્કેલ છે. સાહિત્યઅંગમાં ધર્મ-અથવા એટલા માટે ગણાવ્યા છે કે એ સમયમાં ધર્મસાહિત્ય અને લલિતવાદ્યમયનો જુદો વિભાગ પાડી શકાય એવી પરિસ્થિતિ બની ચર્ચ તાલતી, સાહિત્યપ્રકારો અને સાહિત્યશૈલીઓ ધર્મઅથવા જ આશ્રય લેતા હતા. સાહિત્ય કેટલું પ્રચલિત હતું એનો ખ્યાલ સાહિત્યની રમતોમાંથી આવી શકે છે. ઉખાણા, પાદપૂર્તિ, સમસ્યાઓ, પ્રદેશિકા, સુભાષિતો સામાન્ય જનતાનો આનંદપ્રકાર બની ગયા હતા.

[૪]

અપભ્રંશ અને પ્રાન્તીય ભાષાઓ

૧. - મુરલિમ યુગથી સાહિત્ય પણ વિવિધ અનુકૂળ રચરચ ધારણ કરવા લાગ્યું. ઈ. સ. પૂર્વની પ્રાકૃત ભાષાઓ પણ હવે વિવિધ અપભ્રંશમાં પલટાતી જતી હતી. સત્તાકેન્દ્રો જેમ જેમ વધતા ગયાં અગર ફેરવાતા ગયા તેમ તેમ ભાષાઓએ પ્રાકૃતમાંથી અપભ્રંશનું

આકાર ધારણ કરવા માડ્યો. પાલી અને માગધી એ બે મુખ્ય પ્રાકૃત ભાષાઓમાંથી પ્રાતભેદ કરીને શૌરસેની, મહારાષ્ટ્રી, પેશાચી જેવી અપભ્રંશ ભાષાઓ જન્મી જેમાંથી અતે આજની હિંદી, બંગાળી, ઉડિયા, મરાઠી, ગુજરાતી, ગજરયાની અને પંજાબી જેવી પ્રાતિક ભાષાઓએ રૂપ આકાર લેના માડ્યા, જે મધ્યકાલમા—એટલે ૫૬૨મી, સોળતી સદીમા—પરરૂપથી વિખૂટા ઓળખાઈ આવે એવી ઢળના બની ગયા એ અપભ્રંશ ભાષાઓની ખીલવણીમા જૈનમાર્ગી અને હિંદુમાર્ગી જનતાનો સાહિત્યગ્રંથ કારણરૂપ ગણાય અપભ્રંશ ભાષાઓનું સાહિત્ય પણ બહુ નિપુલ છે જેની પૂરી રોધ હજી સુધા થઈ શકી નથી હેમચંદ્રના વ્યાકરણમા સમાયલા નમૂનાઓથી આગળ વધી, વર્તમાન ગુજરાતીની ઘટના સુધીનો સુરખ ભાષાઘટિલાસ લખવો હજી બાકી છે આ હજાર વર્ષના ભાષા અને સાહિત્યપલટામા રાજગ્રાનોએ સારો ભાગ ભજવ્યો છે, વિદ્યાને પોતા આપવાની તેમની ત્તિ અને યોજના પ્રાન્તીય ભાષાનિકાસમા દેખાઈ આવે છે અને લોકગીત તથા લોકસાહિત્ય માટેની પ્રજાકીય અભિનયિએ પણ સક્રિય શોધો આપ્યો છે કથાઓની, પ્રસંગો ૧૧, નાયકનાયિકાઓની, કહેવતો ૧૧ અને સુભાષિતોની પ્રાન્ત પ્રાન્ત વચ્ચેની આપતેમાંથી સરકાર-વિનિમયનો અગર સંસ્કૃતિવિકાસનો અવનવો ખ્યાલ અભ્યાસીઓને આવી શકે એમ છે

દ્રવિડી ભાષાઓમા પણ સંસ્કૃતની મહા અસરો ઝીલતા ઝીલતા તામીલ, તેલુગુ, મલયાલમ અને કન્નડ ભાષાઓના વર્તમાન સ્વરૂપો બધાતા સાલ્યા દ્રવિડ ભાષાનો ઉપયોગ કરતી રાજસત્તાઓએ ગુજરાત, મધ્યદેશ અને ઉત્તર પ્રદેશ સુધી ઇતિહાસમા વારંવાર ભારે અસરો ઉપજાવી છે આદ્ર રાષ્ટ્રકૂટ, ચૌકુચ વગેરે મહારાજ્યોના રાજકીય સંપર્ક હેઠ કનોજ સુધી ઉત્તર પ્રદેશમા પહોંચ્યા હતા એટલે દ્રવિડ ઝૂમખામા રમાય પામેલી ભાષાઓનો અભ્યાસ એ યુગના ઉત્તર-વશિષ્ઠ સમન્વયને સમજના માટે ગહુ જરૂરી છે. દ્રવિડ ભાષાની

૪૭૨ : ભારતીય સંસ્કૃતિ

અસર યુગરાતના મોર્મદાની રમતમાં આજ પણ જણાઈ આવે છે એ હકીકત વધારે અભ્યાસની જ જરૂર મૂકે છે. સ્વાતંત્ર્ય યુગમાં એ દ્રવિડ ભાષાઓનો અભ્યાસ જેટલો ઝડપથી થાય એટલું વધારે સારું. સ્થાનિક બોલીઓ.

ગળસત્તાના ફેરફારે જેમ અપભ્રંશમાં અપ્રકૃતા આણી તેમ અનેક સ્થાનિક બોલીઓને ભેળી કરી એમાંથી વર્તમાન દેશી ભાષાઓ વિકસાવવાનો પણ પ્રયત્ન કર્યો એમ પણ કહી શકાય. ધણી સ્થાનિક બોલીઓ સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશમાંથી કીતરી આવતી આપણી પ્રાતિક ભાષાઓમાં સમાઈ ગઈ છે. આપણા દેસ્ય શબ્દોમાં એનું ઉદાહરણ સચવાઈ રહ્યું છે. કેન્દ્રીકરણ અને વિકેન્દ્રીકરણ એ બંને ક્રિયાઓ ગળસત્તાની માફક ભાષાકીય સંસ્કૃતિમાં પણ પોતાના ભરતી ઓટ ઉપજાવે જાય છે એમાં શંકા નહિ. મુસ્લિમ સંસ્કૃતિને લીધે, મુસ્લિમ સત્તાને લીધે વિવિધ ભાષારચનાને જુદા જુદા સ્વરૂપ ધારણ કરવા પડ્યા હોય એ પણ સંભવિત છે. પરંતુ ભાષાઓ ઉપર મુસ્લિમસત્તાની વિઘાતક અસરો થઈ હોય એમ માની શકાતું નથી નવાઈ જેવું લાગશે છતાં એ એક સત્ય છે કે ઇલાયદા રહેલા હિંદી ઇસ્લામે પ્રાતિક ભાષાઓ અને પ્રાન્તીય સાહિત્યને ખીલવવામાં ખાસ વિધન નાખ્યું નથી.

હિંદુ-સમન્વયી ભાષા

ઉપરાત મુસ્લિમોના સંપર્કે હિંદુસ્તાનને એક નવી, અત્યંત મુંદર અને સારા પ્રમાણમાં વિકસિત ભાષા આપી છે એ અત્રે નોંધવું જોઈએ. ભાષાનું નામ હિંદુ. મળ તો હિંદુ-મુસ્લિમ લશ્કરીઓ રા. પ્રાન્તી સમજી શકે અને હિંદુપ્રજા મુસ્લિમ સૈનિકોને વ્યા. યુગથી સાહિ. એ સમજી શકે એવી આવશ્યક ક્રિયાઓમાંથી હિંદુ. ઈ. સ. પૂર્વની તરીકે જોવાય છે. એ ભાષાનો આખો જીવ અને કુલ તો આપણા જ છે. માત્ર એમાં ફારસી શબ્દો અને ફારસી વાક્યો સારા પ્રમાણમાં પ્રવેશ પામી ચૂક્યાં છે.

અને એનો વિકાસ થતા થતા એની શૃંગારસખવટમાં ધરલાભી ધર્મભાવના, સંકેતો અને રૂઢિઓ એટલા પ્રવેશ પામી ચૂક્યાં છે કે એને સમજવા માટે ધરલાભી રૂઢિઓના સહજ અભ્યાસની જરૂર પડે જ. વળી ઉર્દૂ ભાષાએ નજીવા ફેરફારો સાથે કારસી લિપિને અપનાવી લીધી છે એ પણ અત્રે નોંધવું જોઈએ. અમુક અંશે કારસી લિપિમાં લખાયેલી હિંદીને આપણે ઉર્દૂ કહેવા પ્રેરાર્હ છે— જો કે બંનેના કેટલાક વળોટા ભૂદા ખરા.

કારસીનો પરિચય

રાજસત્તાનું અખિલ હિંદ કેન્દ્ર ધણે ભાગે દિલ્હી હોવાથી અને દિલ્હીની ધરલાભી સત્તા કારસી ભાષાસંસ્કારોને માન્ય કરતી આવેલી હોવાથી હિંદમાં કારસી ભાષાનો પણ બહુ બહોળો ફેલાવો થયો—ફેલાવો જ માત્ર નહિ પણ એની ખીલવણી પણ હિંદની કારસી કવિના અને હિંદનું કારસી સાહિત્ય, સમગ્ર કારસી સાહિત્યમાં વિશિષ્ટ ધ્યાન પામે એવા ઉચ્ચ પ્રકારનું છે. કારસી ભાષાએ મધ્ય અને પશ્ચિમ એશિયા સાથેના ભાગતના વિદ્વદ્સભાગમો આલુ-રાખ્યા. મુઘલમ વિદ્વાનોના સંસ્કૃત ભાષા શીખવાના આવા પ્રયત્નો ફારસી, અબુલ ફઝલ અને દારાના—આપણે જાણુ ઉપર મૂકીએ તો મુસ્લિમ સંગીતકારો સિવાય, સંસ્કૃત ભાષામાં મુસ્લિમોનો અભ્યાસ ઘણો ભારે ન કહેવાય પરંતુ પ્રાકૃત અને દેશ્ય હિંદી ભાષાનો તો તેમનો નિત્ય સમાગમ ઉર્દૂમાં પગિણામ પામીને પણ તેમના માન-સને અસર કરતો રહ્યો છે. કેટલાક મુસ્લિમોએ હિંદી કાવ્યો ન્યાં છે. જેમાં ખાનખાનાન અને રસખાન જેવા આજ પણ શાળા-અભ્યાસમાં ધ્યાન પામી ચૂક્યા છે. પરંતુ હિંદુ જનતાને રાજ-કારણ અંગે કારસી રાજભાષા તરીકે શીખવાનો બહુ વ્યાપક પ્રસંગ ઉત્પન્ન થયો અને એ પ્રસંગનો લાભ પણ હિંદુ પ્રજાએ સારા પ્રમાણમાં લીધો અને હિંદુ લેખકોના કારસી ગ્રંથો, મુસ્લિમ લેખ-કોના કારસી ગ્રંથો માથે માન્ય બની રહ્યા છે. પાટણના મંથિરદાસ

૪૭૪ : ભારતીય સંસ્કૃતિ

નામના નાગરિકનો ફારસીમાં લખેલો ઔરંગઝેબનો ઇતિહાસ આજના સુવિખ્યાત હિંદી ઇતિહાસકાર જદુનાથ સરકારને બહુ જ ઉપયોગી થઈ પડ્યો હતો એ જદુનાથ સરકારના પોતાના જ શબ્દો કહી આપે છે. પ્રાતિક ભાષાઓમાં ફેટલાક ફારસી શબ્દો પ્રવેશ પામ્યા અને એ પ્રવેશ દ્વારા પ્રાતિક ભાષાઓને વિકાસ પામવાનું ફેટલું બળ મળ્યું એ ફારસીનો ઉલ્લેખ કરતાં આપણે નોંધવું જ જોઈએ.

આ ઉપરાંત પણ હિંદુઓમાં સંસ્કૃત ભાષાનો ઉપયોગ, પ્રચાર અને લેખન તો ચાલુ જ રહ્યા. સંસ્કૃત હિંદુઓની ધર્મભાષા ચાલુ રહી હતી એ એનું મોટામાં મોટું પ્રાબલ્ય ગણી શકાય. આખો હિંદુ ધર્મકાંડ સંસ્કૃતની આવશ્યકતા સ્વીકારતો હતો. એટલે સંસ્કૃતને સામે મોરચે પ્રાકૃત અને દેશી ભાષાઓ ઉપરાંત ફારસી ઉર્દૂ આવી જોભી રહી હતી. છતાં શાહજહાં રૂઢિચુસ્તપણાનો આગ્રહ સેવીને પણ સંસ્કૃતનો પરિચય ચાલુ રાખ્યો અને વિવિધ હિંદુ-માર્ગના આચાર્યો અને હિંદુ રાજાઓના પંડિતોએ સંસ્કૃત ભાષાઓ લેખનવ્યવસ્થા સળંગતાપૂર્વક પકડી રાખ્યો. એનું એક જ દર્શાવત જોઈએ તો પુષ્ટિમાર્ગસ્થાપક આચાર્ય વલ્લભાચાર્યના મથેને આપણે ગણાવી શકીએ. મહારાષ્ટ્રી યુગમાં-મરાઠી સત્તામાં પણ સંસ્કૃત-વિદ્વાન પોષણ સાન પ્રમાણમાં થતું રહ્યું અને આર્પણના ઝોકને લઈને તેમનું ઉત્તેજન સંસ્કૃતની વ્યાપકતાને જીવંત રાખી શક્યું. મરાઠાઓ લડવૈયા હતા. સાથે સાથે તેઓ હિંદુ ધર્મને મહત્ત્વપૂર્ણ વળગી રહનાર ધર્માભિમાની હિંદુ પણ હતા. એથી સંસ્કૃત ભાષા સુકાર્ત્રને ખરી ન પડી એ પરિણામ આપણે ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ ભક્તિમાર્ગ અને સાહિત્ય

ભક્તિમાર્ગ અને હિંદુ-મુસ્લિમ ધર્મવિભિન્નતાએ મધ્યકાલના સાહિત્યને વિષુદ્ધ વસ્તુઓ અને વિપુલ પ્રયોગસાધનો આપ્યાં છે એમાં શક નહિ. આમ મુસ્લિમ યુગમાં થતું પ્રાચીન સંસ્કૃત-પ્રાકૃત સાહિત્ય સચવાયું. પ્રાચીન ભાષાઓએ રૂપદ આકાર લીધો અને

એ આકાર વિકાસ પામતો ગયો. શરસીનો ભારતને પરિચય થયો અને એ પરિચયમાંથી હિંદી-શરસીના સમન્વય સરખી ઉર્દૂભાષા જન્મી અને ભારતીય સંસ્કૃતિએ બહુ વશસ્વી સાહિત્ય ધરલામ યુગમાં પણ સંભર્યું.

અંગ્રેજોના સંપર્કે તો વળી ભારતના પ્રત્યેક પ્રાન્તના સહિત્યને એવો જળરજ્જત વેગ આપ્યો કે પ્રાન્તીય ભાષાઓ રપટ, મુદક, અર્ધવાહી અને સૌન્દર્યસંપન્ન બની ગઈ. સાથે સાથે ભારતીય ભુદિએ અંગ્રેજી ભાષાને પણ અપનાવી અંગ્રેજી ભાષાના કેટલાક સરસ સાહિત્યકારો ભારતમાં ઉપજ્યા. જેમ શરસી ભાષા અંગે થયું હતું તેમ અંગ્રેજી ભાષા અંગે પણ થયું અને ભારતીય શરસી સાથે ભારતી અંગ્રેજી સાહિત્યનો પણ વિપુલ જથ્થો આપણને પ્રાપ્ત થયો. ભારતીય સંસ્કૃતિનું સાહિત્યઅંગ જેનો સ્પર્શ કર છે તેને ભારતીય સંસ્કૃતિમાં જ પસંદાવી દે છે એ સત્ય ઇસ્લામ તેમ જ અંગ્રેજોના યુગમાં પણ રપટ ઘર્ષ ચૂક્યું છે.

સાહિત્યનાં ઉદાહરણ

આટલા સામાન્ય વિચારો પછી આપણે તેમના પુષ્ટિમાં થોડી વિગતો જોઈએ. હિંદુ જીવનને સ્પર્શતા ત્રિપંચામા મુસ્લિમોએ પણ રચાતિક ભાષામાં લખ્યું અને હિંદુઓએ શરસી ઉર્દૂમાં પણ લખવા માંડ્યું. રજપૂત યુગ પછાના તુર્ક-અરધાન યુગમાં વિજયનગરના સ્થાપકે 'કાલનિર્ણય' નામનો પરાસરરમૃતિ ઉપરનો દીકારપ અંથ લખ્યો. વિશ્વેશ્વરે 'મદનપારિજાત' નામનો અંથ લખ્યો. બંગાળના કૃષ્ણક અને રઘુનંદન આ યુગના વિદ્વાન લેખકો ગણાય. રામાનંદ, કમ્પીંગ, વલ્લભાચાર્ય અને ચૈતન્ય તો સાહિત્યના આઘસોતો ગણી શકાય. દુલા સાખીઓની પ્રણાલિકા પણ અસ્તિત્વમાં આવી. મરાઠી સાહિત્યમાં નાગદેવ, હિંદીમાં માલીક મહમદ બજરસી સગ્ખા મુગ્લિમ કવિઓ; રાજગ્યાનીમાં મીરાં તથા ગુજરાતીમાં નરસિંહ, બંગાળમાં ચંદીદાસ અને વિદ્યાપતિ સરખા સમર્થ સાહિત્યકારો આ યુગનો

૪૭૬ : ભારતીય સંસ્કૃતિ

જ ફક્ત ગણાય. બગાળના મુદ્દતાન નસરતશાહે મહાભારત બંગાળીમાં ઉતારાવ્યું. વિદ્યાપતિનો પણ એ જ પાષક ગણાય. મુલતાન હુસેનશાહે માલાધર વસુ પાસે ભાગવતનો બંગાળી અનુવાદ કરાવ્યો. સંસ્કૃતિની આપણે યાદ, ઇસ્લામ યુગમાં ભારતીય સંસ્કૃતિ ભારતીય કેમ રહી શકી તેનાં આ સર્વ સાહિત્ય ઉદાહરણ કહી શકાય.

સંસ્કૃતનો પ્રભાવ તો આજુ બહતો. ઉપર દર્શાવેલા 'ઠાક નિર્ણય' અને 'મદનપારિજાત' ઉપરાંત પાર્શ્વસારથીમિશ્રનો 'શાસ્ત્ર દીપિકા' પણ જાણવા જેવો ગ્રંથ છે. જ્યસિંહસુરિએ 'હમ્મીર મહમદન' નામનું નાટક, કેરલ રાજવી રવિવર્મનનું 'અદ્યુભનઅબ્યુદય' વામન ભટ્ટનું 'પાર્વતીપરિણય' અને મુજરાતને જેમાં રસ પડે એવો 'ગંગાદાસપ્રતાપવિલાસ' નામનો ગંગાદાસે લખેલો આંપાનેરનો રાજવી અને મુજરાતના મુલતાન વચ્ચેના યુદ્ધનો નાટ્યપ્રયોગ, રમ-ગોસાંઈ એ લખેલા 'વિદગ્ધમાધવ' અને 'લલિતમાધવ' સંસ્કૃતના પ્રભાવને સૂચવે છે. સાચણ અને વિદ્યારણ્ય સરખા મહાપંડિતો પણ આ જ યુગના.

ભારતીય ફારસી સાહિત્ય પણ વિકાસ પામતું ગયું. બાદ-શાહેનો મોટો ભાગ વિદ્વાનો પાષક. ખૂની કહેવાઈ ગયેલો અલાઉ-દ્દીન પણ અમીર ખુશરૂ સરખા નામાકિત વિદ્વાનનો સહવાસ સેવતો હતો. મહમદ તખલખ પોતે ગાડો ગણાયો છતાં જાતે ઘણો વિદ્વાન. ફીરોઝશાહ પોતે જ એક સાસે લેખક હતો જે તેની 'ફતુહાતે ફીરોઝશાહી' ઉપરથી દેખાઈ આવશે. સિકંદર લોદી જાતે કવિતા રચતો. હિંદુ લેખકોએ ન ગણકારેલી ઐતિહાસિક કથનીઓમાં ફોરસી લેખ-કોએ બહુ પ્રાવીણ્ય મેળવ્યું અને પ્રત્યેક યુગનો વિગતવાર ઇતિહાસ તેમણે લખ્યો છે. મેવાડના કુલારાજા સરખા હિંદુ રાજવીઓ પણ જાતે વિદ્વાન અને વિદ્યાના કદરદાન હતા. વિદ્યાની કદર એ રાજવી-ઓનું મુખ્ય લક્ષણ ગણાતું.

મોગલ યુગની સાહિત્યપ્રગતિ પણ બારે ગણાય—સંસ્કૃત, ફારસી

હિંદુ અને પ્રાન્તીય ભાષાઓમાં બાળક જાતે વેળાક હોતો. એની આત્મકથા જાણીતી છે. આખો મોગલ રાજવંશ વિધવિધ ભારતીય સાહિત્યના વિકાસનો સાક્ષી બની ગયો. સુરદાસ, તુલસીદાસ, અણ-સખા, મગાળા કવિઓ એ સઘળાને મોગલ યુગમાં પણ મૂકી શકાય. સ્ત્રીઓ તથા પુરુષો સર્વેમાં સાહિત્યરોષ વ્યાપક બન્યો હતો. શુભ-નના અખો, પ્રેમાનંદ અને કામળ પણ મોગલ યુગમાં જ વિકસ્યા. દેહીની અને અન્ય પ્રાન્તોની સસ્તનન કે સુનાગીરી ખરેખર ધર્માધ અને જુદી જ હોત તો લક્ષ્મીનાથ પ્રસાદ, લક્ષ્મીનાથ સાહિત્ય અને પ્રાન્તીય ભાષાવિકાસ આટલા વેગવાન બની શક્યા ન હોત.

અંગ્રેજ રાજઅમલમાં પણ સાહિત્યપ્રવૃત્તિ વધતી ગઈ. કાગમી અને સંસ્કૃતનું મહત્ત્વ ઘટતું ગયું. ખરું, ૭૫૫ વિકાસનોમા તો એ બંને ભાષા માન્ય રહી હોવાનું અંગ્રેજ સાહિત્ય પણ વિપુલ પ્રમાણમાં વિકસ્યું. અને પ્રાન્તીય ભાષાઓ પણ પ્રકૃષ્ઠ બની ગઈ. સાહિત્યના વિધવિધ લલિત વિભાગો તથા અભ્યાસ વિભાગો પણ પ્રાન્તીય ભાષાઓમાં સારી રીતે ખીલી નીકળ્યા અને પ્રાન્તીય ભાષાઓને ઉચ્ચ કેળવણીમાં માનભર્યું આપવાનું થયું. એ સઘળા વિગતોમાં અહીં ન ચિતરતા ભારતીય અંગ્રેજ સાહિત્યના વિકાસનો જ માત્ર એક વિચાર કરીએ. રાજ રામમોહનરાયની શરૂ કરી આજ સુધીનું ભારતીય અંગ્રેજ સાહિત્ય જોઈએ તો આપણી સંસ્કૃતિના સંજ્ઞાન પ્રવાહ સાથે અન્ય પ્રવાહોને અડધું કરી તેમને પોતાના બનાવી દેવાનું મુલાયમ સ્વરૂપ નૂતન અંગ્રેજ યુગમાં પણ પ્રગટ થઈ ચૂક્યું છે, એ આશ્ચર્યકારક વસ્તુ પ્રગટ થયે ભારતીય સંસ્કૃતિ ભારતીય સ્વરૂપ જાળવી રાખી અન્ય સંસ્કૃતિઓ સાથે દાઢ મિલાવી તેમના આક્રમણને સર્જનાત્મક મિનન કેવી રીતે બનાવે છે તેનું એક લઘુ ઉદાહરણ સાહિત્યદૃષ્ટિએ આપના આપણા મોટા સાહિત્ય-પ્રસિદ્ધ નામો ગણાવી જ્યાં જ્યાં જમ થયે રમેશચંદ દત્ત, તરુ દત્ત, વિવેકાનંદ, રવીન્દ્રનાથ ટાગોર સરોજની નાયક, અરવિંદ પોપ,

ધર્મકાર્ય અને સંગીત

મંગીનનો ધર્મકાર્યમાં ઉપયોગ થતો હતો અને સામાજિક જીવનમાં પણ તેને ધ્યાન હતું. યજ્ઞ, હોમ સરખા ધાર્મિક મહોત્સવ પ્રસંગે સંગીત આવશ્યક ગણાતું. સામ સંદિતા બે વિભાગમાં વહેંચાયેલી છે : આર્યિક અને ઉત્તરાર્યિક. અને એની ઋચાઓ ગાયત્રી, જગતી, ત્રિષ્ટુભ તથા પ્રગાય જેવા વૈદિક હોમોમાં રચાયેલી છે. મામવેદ ગાયત્રી પદ્ધતિ નારદીય શિક્ષાગ્રંથમાં આપેલી છે. આર્યિક સંગીતના ગ્રાંથ અને આરણ્ય એ બે વિભાગો પણ પાડવામાં આવ્યા છે અને 'ઉદ્ગાતા'નું નામ પણ આપવામાં આવ્યું છે. સપ્તમુર ઉપર આધાર રાખતું આજનું ભારતીય સંગીત સામવેદના ઉદાત્ત, અનુદાત્ત અને સ્વરિત જેવા ત્રણ સુરપ્રદેશ કે મામમાં કેવી રીતે મેળ પકડી શકતું હશે એ આજ સમજાતું નથી. જો કે, કેટલાક પુસ્તકોમાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે ઉદાત્ત સ્વરમાં નિપાદ અને ગાધાગ સમાય છે, અનુદાત્તમાં ઋષભ અને ધૈવત સમાય છે અને સ્વરિતમાં પડજ, મધ્યમ અને ધંચમ સમાય છે. સામ ગાનનો આપણા સંગીત સાથે મેળ પાડનાર અભ્યાસીઓની બહુ જરૂર છે. અન્ય વેદોમાં સંગીતનો ઉલ્લેખ

સામવેદ તો સંગીતવેદ છે જ, પરંતુ અન્ય વેદોમાં પણ સંગીતના એવા ઉલ્લેખ મળી આવે છે કે જેથી વેદકાળમાં સંગીતનો ઉદ્ભવ સારા પ્રમાણમાં થયો હોય એવું સ્પષ્ટ જણાઈ આવે. વાદ્ય અને નૃત્યઉલ્લેખો

વાદ્યોના આજ ઓળખાતા ચારે પ્રકારોનો ઋગ્વેદમાં ઉલ્લેખ છે. તત-તંતુવાદ્ય, વિતત્-ચર્મવાદ્ય, ધન-આધાતવાદ્ય-મંજીરાં કરતાલ સરખા અને સુધિર-વાયુવાદ્ય-કૂંકઠી વગાડવાના વાદ્યો વેદકાળમાં જાણીતાં હતાં. તન્તુવાદ્યમાં વીણા, કાવડવીણા વગેરે મળે છે તથા કર્કગીતો ઉલ્લેખ મળી આવે છે, તે આજના મંજીરાંના પૂર્વજ હોઈ શકે. વીણાવાદ્યનો ત્યારે વધારે ઉપયોગ થતો લાગે છે. મરુત-

ડોમારી દેવી - મારવણ - ગુજરાત

માનવ - કાટચાક - ગુજરાત

વીણા નામનો પણ એક વીણાપ્રકાર તે સમયમા હતો વીણાનો આકાર આજના સુરમડળ-સાગમડળ જેવો હશે એમ કેટલાક માને છે ભય કર ઘોષ કરનાર ઘર્ધંગ, ગોધા તથા પિન્ગા નામના રણવાદ્યો પણ ઉલ્લેખાયા છે શખ સરખા સુપિર વાદ્ય બકુરનો પણ ઉલ્લેખ મળી આવે છે આમ ગીત સાથે વાદ્યો પણ સગવે દમા વાગતા હતા એટલું જ આપો કહી શકીએ ઉપરાત નૃત્યના હિ નેખ તો ઠીક ઠીક પ્રમાણમા મળી આવે છે અને એ નૃત્યગીતમા સ્ત્રીઓ પણ ભાગ લેતી હતી એમ જણાય છે

સદ્ પ્રાતિશાખમા મદ્ર મધ્યમ અને તાર એ ત્રણ સપ્તકો અગર સ્વગ્રથાનો માટે મદ્ર મધ્યમ અને ઉત્તમ એવા નામ આપેલા હાગે છે અને સપ્ત સ્વરો માટે યમ શ દનો ઉપયોગ થયેનો હોય એમ પણ દેખાય છે

તાલસૌન

તાલનું પણ જ્ઞાન એ સમયમા હતું અને આજની માફક વિલખિત મધ્ય અને દ્રુત એ ત્રણ પ્રકારની લર માટે ઋત્તિના સમ્બંધનો પણ ઉપયોગ થયેનો છે આમ જતાં એ સંગીતનું સ્વરૂપ આપણે હજી ચોક્કસ કરી શકતા નથી

વૃદ્ધમંગીત

બ્રાહ્મણ યુગમા સંગીત ગાગળ ધપે છે અને વૃદ્ધસંગીતના નેતા માટે વીણાગણવિત જેવો રાજ્ય વપરાય છે શતપથ બ્રાહ્મણમા ઉત્તમ મદ્રા નામના મૂર્ચના ઉલ્લેખાયેલી છે તુરુર અને તણુવ નામના વાદ્યો પણ હવે ઉમેરાય છે દુન્દુભિ સ્પષ્ટ થાય છે મો તત્રીઓનું વીણાવાદ્ય પણ વર્ણવાયું છે શ્રમિદુન્દુભિનો પણ ઉલ્લેખ થયેનો છે, જે કદાચ યજુર્વેદની કાર્ધ ભૂમિમા ખાડો પાડી ખાડા ઉપર ચામડા જડી વગાડવામા આનતી નો તનો પ્રથમ હજી સર્વ-પદમા સ્વરૂપ-લગરનો પણ ઉલ્લેખ છે

ઉપનિષદમા પણ ગીત, નૃત્ય અને વાદના ઉલ્લેખો છે ઉપનિષદ-ભા ૧

કાળમાં સામગીત વધારે પ્રચલિત હતો એમ લાગે છે. ગર્ભોપનિ-
ષદ્માં આજના સપ્ત સ્વરોના નામ મળી આવે છે. હંસોપનિષદનાં
દશ વાદ્યો આપણે ગણી શકીએ : દશ વિધિ નાદમાં પ્રથમ નાદ
ચિનિતિનો, દ્વિતીય નાદ, ત્રિચિન્મીનો, તૃતીય ઘંટાનાદ, ચોથો શ ખ-
નાદ, પાંચમો ત ત્રનાદ, છઠો તાલનાદ, સાતમો વેણુનાદ, આઠમો મૃદંગ-
નાદ, નવમો બેરીનાદ અને દશમો મેઘનાદ : એવા નાદપ્રકારો
વાદ્યના ઉદ્દેશ્યસહ કરવામાં આવેલા છે.

સૂત્રયુગમાં

ઉપનિષદ પછીના સૂત્રકાળમાં વાદ્યોની બનાવટ કેમ કરવી તેના
પણ વિસ્તૃત વર્ણનો આપવામાં આવેલા છે શાંખાયન શ્રૌત સૂત્રમાં
શતતંત્રી વીણા કેમ બનાવવી તેનો વિધિ આપવામાં આવેલો છે. એક
પિચ્છોરા નામનું સુપિર વાદ્ય પણ અહીં મળી આવે છે. લાટચા-
યન સૂત્રમાં અલાયુ વીણાની બનાવટ સૂચવી છે. મહાવીણા અને
શીલવીણા પણ ઉલ્લેખ પામે છે. સામગાન વખતે હિંદુગાતાની
પશ્ચિમ બાજુએ સ્ત્રીઓને કાપડીણા અને પિચ્છોરા વાદ્યો આપી
કેમ બેસાડવી તેનો પણ બોધ કરેલો છે. સામગાન, કાપડવીણા તથા
પિચ્છોરાનું સમૂહમંગીત ઓઘાટીલાને નામે ઓળખાતું હોય એમ
દેખાય છે. સૂત્રયુગમાં તો તાર કેમ બાધવા, વાદ્યો માટે ત્રમડાં
કેવી રીતે બેગા કરવા, દડ કયા વૃક્ષો અગર વાસના લેવા, કયા
વાદ્યને કેટલા કાણા પાડવા, તત્તુમાં તાર, દર્લ કે આતરડાનો ઉપ-
યોગ કેમ કરવો, કયો મત્ર લણીને કયા તારને બિંચોનીચો અડાવવો,
પલાશની કે નેતરની નખી — મીઝરાફ કેમ બનાવવી, આરોહઅવરોહ
મ કેમ કરવા વગેરે વિગતો એવા વિસ્તારથી આપવામાં આવી
કે જેથી સંગીતની ઉચ્ચ કક્ષા આપોઆપ પરખાઈ જાય. લુપ્ત થયેલો
કે 'સંગીતસૂત્ર' નામનો ગ્રંથ પણ હતો, જે સગરવતીએ બના-
વેલો કહેવાય છે.

ગ્રામ્યીન કાળનું વિકસિત સંગીત

આમ ગ્રામ્યીન કાળના સંગીતનું સ્વરૂપ પૂરું ન સમજવા છતાં એટલું તો કહી શકાય કે ગ્રામ્યીન કાળમાં સંગીત ખૂબ સારી રીતે બેકાયું હતું, ધર્મકાર્યમાં અને સામાજિક વ્યવહારમાં તેનો બહુ ઉપયોગ થતો, ગાયન, વાદન અને નર્તન એ ત્રણેય વિભાગમાં કુશળતા પ્રાપ્ત થઈ ચૂકી હતી અને કદાચ Professional-ધંધાદારી-વર્ગો પણ સંગીતકારોમાં ઊભા થયા હોવા ભ્રમ છે. સ્ત્રીઓ પણ સંગીતમાં કુશળતા મેળવતી હતી અને ખુબી રીતે સામાજિક અને ધાર્મિક ગાયન, વાદન તથા નર્તનમાં ભાગ લેતી હતી. વાદ્યોની બનાવટ કલાની કક્ષાએ પહોંચી ગઈ હતી.

બૌદ્ધયુગમાં

ઈ. સ. પૂર્વે આઠસોથી પાંચસો સુધીમાં વેદપ્રસ્તાર પૂરા થાય તે સાથે જ બૌદ્ધ તથા જૈનમાર્ગો ઉદ્ભવ પામે છે. તપ અને ચારિત્ર્ય, વિગત તથા નિષ્કલ્પનપણું એ ઉપર ભાર મૂકતા એ બંને માર્ગો સંગીતવિહીન હતા એમ રખે કોઈ માને. ભારતીય દ્વિવસ્ત્રીની મારફત ભારતીય કલા અને સંગીતમાં એ બંને માર્ગોનો બહુ મોટો ફાળો છે. બુદ્ધના પૂર્વજન્મની પાલી ભાષામાં જોતરેલી જાતક કથાઓ ઈ. સ. પૂર્વેના સાહિત્યગ્રંથોમાં ગણાય છે, અને તેમાં બુદ્ધજન્મ પહેલાની પણ ઠેકઠીક પરિચિતિ વર્ણવેલી છે. એ જાતક કથાઓમાં સંગીતના અનેકાનેક ઉલ્લેખો મળી આવે છે. દધિવાહન જાતકમાં કહ્યું છે કે શક નામના એક બ્રાહ્મણે પહાડમાં રહતા પોતાના એક ભાઈને ઢોલ આપ્યું. એ ઢોલની ગ્યના એવી હતી કે તેની એક બાજુએ વગાડવામાં આવે તો શત્રુઓ ભાગી જાય, અને બીજી બાજુએ વગાડવામાં આવે તો શત્રુઓ મિત્ર બની જાય. ગુમીલ બોધિ સત્ત્વ એક અનુપમ સંગીતકાર હતા. સીલતત્રી વીણાના તાર તૂટી જાય તો પણ તેઓ તાર બાધેથી વીણા સગ્રન્થ જ સુંદર ઢબે વગાડી શકતા હતા. એ એક કથા બૌદ્ધોના સંગીતપ્રેમનું દર્શાવે છે.

દોલ તથા સંખ વગાડનારાઓનો એક અલગ ધંધો પણ શરૂ થઈ ગયો હતો એમ લાગે છે, કારણ કે ગોધિસત્ત્વે પણ એ જાતિમાં એ જન્મ લીધો હતા.

વીણાવાદનથી વિધૂરપાંડિત નામના એક પ્રધાને પોતાના રાજના શત્રુઓને છૂટ્યા હતા. પંચશિખ ગંધર્વ વીણાસહ શુદ્ધ સ્તુતિ કરે છે એવો બિલારી કૌશિય જાતકમાં ઉલ્લેખ છે.

બૌદ્ધોનાં ધાર્મિક સરઘસો તેમ જ ધાર્મિકવિધિમાં પણ સંગીતને સ્થાન હતું. પરંતુ એ સર્વ કરતાં શુદ્ધનું પોતાનું જ દૃષ્ટાંત સંગીતનું સ્થાન સ્પષ્ટ કરે છે. શુદ્ધ પોતાનો મધ્યમ માર્ગ વીણાના દૃષ્ટાંતથી પોતાના શિષ્ય સોમને સમજાવે છે. સોમ વીણાવાદનમાં પ્રવીણ હતો. તેને શુદ્ધે ઉપદેશ આપતા પૂછ્યું :

‘સોમ, વીણાના તારને સખ્ત રીતે અતિ તંગ બનાવી ખેંચીએ તો સૂર બરાબર નીકળે ખરો ?’

‘ના.’ સોમે કહ્યું.

‘વીણાના તાર ઢીલા કરી નાખીએ તો કંઈ સૂર નીકળે ખરો ?’

શુદ્ધે ખીન્ને પ્રશ્ન કર્યો. એની પણ સોમે ના પાડી. એ ઉપરથી શુદ્ધ સોમને સિદ્ધાંત સમજાવ્યો કે દેહને, ઇન્દ્રિયોને અને બન્નેની શક્તિઓને બહુ ખેંચવામાં આવે તો તે તૂટી જાય અને તેમને બિલકુલ કામ આપવામાં ન આવે તો તે કટાઈ, ઢીલી પડી કશા કામમાં આવે નહિ. આ મધ્યમ માર્ગ ગીતાના સમતત્ત્વને મળતો આવે છે. ‘સમત્વ’ યોગ દર્શ્ય છે. બિલ્વકુળમાંથી વીણાનાં તારમાં તેનાર કરવામાં આવતાં હતા. મિલિન્દ પન્થમાં પણ સંગીતના દૃષ્ટાંતથી બૌદ્ધસિદ્ધાંત મિલિન્દને સમજાવાયો હતો. એ બૌદ્ધ બનેલો ત્રીક રાજા પોતે પણ દંપિ અને ગાયક હતો એમ કહેવાય છે.

કુશાળ રાજની કનિષ્કના સમયમાં થઈ ગયેલો સુપ્રસિદ્ધ અશ્વ-ધોષ માયકો અને વાલકોના સંઘને લઈ ભારતભરમાં ફરી બૌદ્ધમતનો પ્રચાર કરતો હતો. કાલિદાસના પુરોગામી તરીકે હવે સ્થાપિત થયેલો

અશ્વધોષ સુપ્રસિદ્ધ કવિ અને સાક્ષર તો હતો જ; સાથે સાથે તે સુંદર સંગીતકાર પણ હતો. શંકરાચાર્યે રચેલી વિવિધ દેવદેવી-ઓની સ્તુતિઓ સરખી અશ્વધોષે પણ બુદ્ધસ્તુતિઓ રચી છે, જે બૌદ્ધ મંદિરોમાં ગવાતી પણ હતી. સાથે સાથે સંગીતની વિકાર ઉત્પન્ન કરતી અસરથી બુદ્ધ અગ્રાત ન હતા. એમની દસ આગા-ઓમાંથી એક આગા એ છે કે શ્રમણે વિકારનું ઉદ્દીપન થાય એવાં નૃત્ય, ગીત અને વાદ્યથી દૂર રહેવું.

‘લલિતવિસ્તાર’ એ બુદ્ધના ચરિત્રનો ગ્રંથ. એમાં પણ બુદ્ધને વીણાવાદનમાં કુશળ સંગીતકાર તરીકે વર્ણવ્યા છે.

‘સદ્ધર્મ પુંડરિક’માં અવલોકિતેશ્વરના કંઠનાદને આખી મૂર્છાનામાંથી પસાર થતા બ્રહ્મનાદ સરખો ગણાવ્યો છે. એ ગ્રંથે મહાભારતમાં કૌત્યક વિરદ્ધ ભીમસેનની પાસે ફરિયાદ કરતી દ્રૌપદીના કંઠનું ભીમે કરેલું વર્ણન યાદ આવે છે : “બીજેવ મધુરાલાવા દરવં ગાંધારમાગ્રિત” —ગાંધાર સ્વરનો આશ્રય કરનારી વીણા સરખા મધુર આલાપવાળી” દ્રૌપદી ! એ જ ગ્રંથમાં શંખ, દોલ, વીણા, ઝાંઝ, તંબુર, વેણુ તથા બંસરી વગેરે વાદ્યોનો પણ ઉલ્લેખ છે. આમ બૌદ્ધ-માર્ગમાં સંગીતની ઘણી પ્રતિષ્ઠા થયેલી છે.

જૈન માર્ગ અને સંગીત

એ જ પ્રમાણે જૈન ગ્રંથોમાં પણ મંગીતના ઘણા ઘણા ઉલ્લેખો આવે છે. ઈ. સ. પૂર્વે પહેલા કે બીજા સદ્ધર્મ સ્થાનાગસૂત્ર આજના જ સાત સ્વરોના નામ અને તેમના માત સ્વરસ્થાનો પણ આપે છે, એટલું જ નહિ પરંતુ કળ કયા પશુપક્ષીના સૂગમાંથી આપણા મન સુર ઊપજ્યા એની પણ દક્ષીકન એમાંથી મળી આવે છે. આડ-જગ અને ગોધા નામના વૈદિક વાદ્યોનો જૈન ગ્રંથોમાં આવતો ઉલ્લેખ પણ આપણી કલામાં રહેલી આપણે દેખાડી આપે છે. બીજા કોઈ પણ સંગીતગ્રંથમાં નથી મળી આવતો એવો આજ વિચિત્ર લાગતો એક ઉલ્લેખ સ્થાનાગસૂત્રમાં એમ થયો છે કે સાત સૂગમાંથી અમુક

અમુક સૂરવાળો કંઈ હોય તો તેના અમુક અમુક પરિણામો પણ આવે છે. દષ્ટાંત તરીકે ઋષભ સૂરવાળા સેનાપતિ બની શકે છે, અને ધૈવત સૂરવાળા ચોર, ચાકલ અને મદલ બને છે સંગીતમકરંદ, તારદીપ શિક્ષા અને રથાનાગસન એ ત્રણેય મથોના મૂર્છના પ્રકરણ બહુ મળતા આવે છે, એ કલાની વ્યાપકતા જોતા આશ્ચર્યજનક તો નથી જ વાઘો પણ જૈનમથોમા મળતા આવે છે, એટલું જ નહિ પણ હેટલાક નવીન વાઘોના નામ પણ મળી આવે છે. જૈન મથો ઉપરથી એટલું તો સાબિત થાય છે કે સંગીતના ગ્રામ તથા મૂર્છનાના પ્રકારો ન સંપૂર્ણ બીજા નીજ સૈકાથી જાણીતા હોવા જોઈએ.

એ જ યુગનો તામિલ લાપાનો મથ 'શિલ્પધિકાર' ને પણ ઉલ્લેખ અને કંવા સરખો છે.

મહાભારત-રામાયણનું સંગીત

મહાભારત અને રામાયણમા પણ સંગીતના ઉલ્લેખો વિપુલ પ્રમાણમા મળી આવે છે સંગીતમા માર્ગ અને દેસ્વ એ બંને પદ્ધતિઓ પ્રાચીનકાળથી ચાલતી આવી હોવી જોઈએ લવ અને કુશેરામ પાસે કરેલું રામાયણનું ગાન માર્ગપદ્ધતિથી કર્યું હતું આજે જોને આપણે રાગ કહીએ ત્રીએ તે પ્રાચીનકાળમા જાતિ નામે પ્રચલિત હોય એમ લાગે છે રામાયણમા સંગીતવિષયક ઘણાં શાસ્ત્રીય શબ્દોનો ઉપયોગ થયેલો છે 'ગ્યાન મૂર્છન કોવિદ' એવી ઉપમાઓ કુશ અને લવના સંગીતપ્રાવીણ્યને લીધે તેમને આપવામા આવી છે પ્રાચીન વાઘોનો પણ ઉલ્લેખ રામાયણમા ઘણો આવે છે જેમા વિપન્નિ વાઘનો ઉલ્લેખ ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે વિપન્નિ એક વીણાનું નામ હતું ગાયક, વાદના તથા નર્તકના ધધા પણ ઇલાયદા બનતા જતા હતા અથાપ્ત અને લગભગ તો સંગીતમારોના સધવસે એ સદન છે પરંતુ સુમીવ ॥ કિષ્કિધા નગરીમા પણ ગાયક નાદકના સધ રહેતા હતા અને સુમીવના સેનાપતિ હનુમાન તો સંગીતની

એક શૈલીના મુખ્ય પ્રણેતા અને આચાર્ય હતા એ પણ જૂલવા સરખું નથી

જેવી રીતે રામાયણમાં સંગીતનો શોખ સાર્વત્રિક હતો અને સંગીતની પ્રતિષ્ઠા થતી હતી તે જ પ્રમાણે મહાભારત યુગમાં પણ હતું એમ મહાભારતના ઉલ્લેખો કહે છે સંગીત અને નૃત્યની શાળાઓ તથા લોકરજનના સાર્વજનિક ગ્રામોના ઉલ્લેખો પણ એમાં મર્મ આવે છે કચ-દેવયાનીની કથામાં કચ ગાયન, વાદન તથા નર્તનમાં પ્રવીણ હતો એમ દેખાડ્યું છે. ઇન્દ્રસભાના વર્ણનમાં પણ ગધર્વ અને અસરાઓના વર્ણનો આપ્યા છે વૈદિકકાળથી ગધર્વ અને અસરાઓ જેની ગીત નૃત્યમાં દક્ષ બનેલી જાતો ઝાળખાતી આવી છે. ધર્મરાજના રાજસૂયયજ્ઞમાં પણ સંગીત ચાલતું હતું અને ભેરી, મુરજ, મહુક, આણુક, સાવલ, મથુવ, તુર્ધ, હલખા, મૃદંગ, નાદી, ગોમુખ, શખ, વૌશ અને વીણા જેવા વાદ્યોના ઉપયોગ થતો અર્જુન પોતે

હજારો બની વિરાટ રાજાની પુત્રી ઉત્તરને ગીત, નૃત્ય તથા વાદ્ય શીખવતો હતો એ જાણીતી વાત છે શ ખોના પણ મુદરનામ હતા એ આપણે ગીતા ઉપરથી જાણી શકીએ છીએ લૌકિક સમારભમાં સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓ પણ નર્તન કરતી હતી સાથે સાથે ગાયકો તથા વાદકોમાં મુરોપાન કરવાની પ્રવૃત્તિ વધતી અને ખીલતી નૃત્ય તથા અસ્તીલ ગાયનો પણ થતા હતા એમ દેખાઈ આવે છે ગીત-નૃત્યની વિલાસ તરફ ખેંચી જવાની શક્તિ આજની માફક ત્યારે પણ જાણીતી હતી શ કરની એક સ્તુતિમાં શ કરને નર્તનશીન એક સંબોધન કરેલું છે

હરિવંશમાં સંગીત

હરિવંશને મહાભારતનો વિભાગ માનવામાં આવે તો તેમાં પણ સંગીતના સદર્શો અને સંગીતની પરિભાષા મોટા પ્રમાણમાં આવે છે. નાગદ વલ્લહી નામની વીણા વગાડતા હતા ઔલિક્ય નામના ગીત, નૃત્ય અને વાદના સમૂહનું આપેલું વર્ણન જોતા આઓ

અને પુરુષો મોટા સમૂહમાં સાથે નૃત્ય કરતા હતા એમ દેખાય છે નર્તકીઓ, ગાયકો અને વાદકોના નિભાગો પડી ચૂકેલા હતા ઘણી સ્ત્રીઓ સાથે એક જ પુરુષ નૃત્ય કરે એવા નૃત્યને હૃદનીસક નામે ઓળખનામાં આવતું હતું.

છાવિકથાગાન પત્રી ઘસાર્ન ગણુ સાગે છે અસારી નામનો નૃત્ય વિભાગ પણ જાણીતો હતો જે ચાર વિભાગમાં વહેચાઈ ગયેનો ભરત મુનિએ નર્ણવ્યો છે (૧) નર્તકી પ્રવેશ (૨) અર્ધાનુલ્લ અભિનય, (૩) તાનને અનુરૂપ અંગવિક્ષેપ, (૪) કોર્ષ પણ દેવનાનો રનાગ ધારણ કરી નૃત્ય કરવું તે નાટકના પૂર્વરંગ જેવો આ નૃત્યનો પ્રકાર તેમ એમ સાગે છે આખ્યાનો પણ ગવાતા હતા અગર અભિનય સહ ભજવાતા હતા વાદવોએ ગગાવતરણનું આખ્યાન વૃજનાભ રાખ પાસે ગાયું હતું આમ સગીન એ ભારતીય સંસ્કૃતિનો એક મુખ્ય પ્રભાવિભાગ હતા એ સમજી શકાય એમ છે એ સગીન, નૃત્ય, ગીત અને વાદને આવરી લેતી કલા હતી એમથી ભજવાતા નાટો પણ આકાર પામતા જતા હતા, અને અર્ધ નાટકસરખા આખ્યાનો પણ લોકપ્રિય થતા જતા હતા શૃંગારિક અને બીલાત્સ સાગે એવા ગીન નૃત્ય પણ સમાજના કોર્ન કોર્ન ભાગમાં અને ગોર્ડ કોર્ન પ્રસંગે ઉપરે ગમ નમાના અને આપણા લગ્નોમાં ગનાતા ફટાચા, નાટકના અનેક તર્ત્ત્વો નાચીને હાસ્યમાથી અતિ બીલાત્સમાં જતરી પડતી ભરા નિથા દોગી સખા તાફાની ઉત્તમવે પશુત્યારે પ્રયા મ દોય એમ દેખાય છે.

નારહીય તિક્ષા ગથા ભરત નાટ્યશાસ્ત્ર જેના મધેમાં સગીન તી પદ્ધતિઓ આપવામાં આવી છે સિન ભગત, મ્સ્વપ, દુર્ગો, વિશાખિલ દેવરાજ રણા, મનગ આગક, કાદણ, વિશ્વાવમુ વેણુ, છુમ્મડુ તથા અજનેય સરખા પ્રાચીન સગીતઓના નામ પણ દેખાઈ આવે છે નેમ ની પાચમી સગીમાં ચર્ચ ગોલા ધરાનના શાહ મદે રામ ગે રે ૧૨,૦૦૦ ભારતીય સગીતમરોને નોકગી માટે ધરાન

બોલાવ્યાનો ઉલ્લેખ ભારતીય સંગીતની પ્રતિષ્ઠાનું સૂચન કરે છે, આજ અતિશયોક્તિ લાગે છતાં.

મુસલમાનોના આક્રમણયુગમાં સંગીત

માર્ગ અને દેશી નામે વહેંચાયેલું સંગીત પણ પ્રાચીનકાળમાં જાણીતું હતું. મુસલમાનોના આક્રમણ પહેલાં અગર તે અરસામાં જ સંગીત બહુ ઉચ્ચ કક્ષાએ પહોંચી ચૂકેલું હતું એટલું તો આપણે જોઈ શકીએ એમ છીએ. શાર્ફુદ્દીન 'સંગીતરતનાકર' તેરમાં સૈકામાં લખાયેલો ગ્રંથ ગણાય છે. અને તેમાં પ્રાચીન સંગીત-શાસ્ત્રીઓ તથા સંગીતપ્રકારોના વિપુલ ઉલ્લેખો મળી આવે છે. એટલે એ ગ્રંથ ઇસ્લામના આક્રમણ પહેલાંના સંગીતનું તત્ત્વ બહુ સાચવી રાખી શક્યો છે એમ કહેવામાં હરકત નથી. રાજપૂતયુગને હર્ષ પછીના યુગ તરીકે ગણીએ તો એ યુગમાં પણ રુદ્રટ, નાન્યદેવ, રાજ ભોજ, પરમદી, સોમેશ, જગદેકમલ્લ, લોલ્લટ, ઉદ્ભટ, શકુન્ત, અભિનવગુપ્ત અને કીર્તિધર સરખા સંગીતપ્રવીણોનાં નામ આપણને મળી આવે છે. દંતીસ તથા કાલ્હે મળીને સંગીતમેરુ નામનો ગ્રંથ રચ્યો અને અભિનવગુપ્તે નૃત્ય ઉપર એક ગ્રંથ લખ્યો એવા પણ ઉલ્લેખો એમાં મળી આવે છે. ત્યાર પછીના એટલે મુસ્લિમયુગ પછીના અનેક ગ્રંથો નૃત્ય સંગીત વિષે લખાયેલા છે જે ઉપરથી આર્યસંસ્કૃતિમાં સંગીતનું કેટલું ઉચ્ચ સ્થાન હતું તેનો આપણને ખ્યાલ આવી શકે છે. આર્ય સંગીતની એ પદ્ધતિઓ ઉત્તર હિંદની અને દક્ષિણ હિંદની-કર્ણાટકી-આજની મારક પ્રાચીન કાળમાં હતી કે કેમ એ ચોક્કસ કહી શકાય નહિ. કદાચ એ ઉત્તર-દક્ષિણના ભેદ મુસ્લિમોના સંપર્કનું પરિણામ હોય, અને મુસ્લિમોએ તો આર્ય સંગીતને અપનાવી તેના વર્તમાન ઘડતરમાં ઘણો મોટો ફાળો આપ્યો છે.

સંગીતનો કૃષ્ણમત

સામાન્યતઃ સંગીતના ચાર મુખ્ય મત માન્ય થયેલા છે :

(૧) કૃષ્ણમત એના સ્થાપક ગીતાના ગનાર મુખસિદ્ધ કૃષ્ણ હતા. એમ કહેવાય છે. ગોપાળકૃષ્ણ યમુના કિનારે ગેડીદડો રમતા હતા. દડો યમુના નદીમાં પડ્યો એટલે કદમ્બના વૃક્ષ ઉપર ચડી દડો ખેળવા કૃષ્ણે યમુનામાં ફેંકે માર્યો. એ રમતે પાણીના જાંડાણમાં લય'કર કાલીય નાગનો નિવાસ હતો. તેને સાત રૂણા હતી, સો! રૂણા હતી, ઢેટલાકના મતે હજાર રૂણા હતી. માર્મિક કદમ્બનામાં ઢેટલી થે વાર અતિ કથનનો અવરોધ થઈ શકતો જ નથી. કાલીય નાગ જાગી ઊઠ્યો, કૃષ્ણ ઉપર ગુસ્સે થયો અને બાલકૃષ્ણે તેને વધારે ગુસ્સો કર્યો. પછી તો કૃષ્ણ અને કાલીય વચ્ચે લય'કર યુદ્ધ થયું અને અંતે કાલીયનો પરાજય કરી તેની બધી રૂણાઓ દોર વડે નાચી એ રૂણાઓ ઉપર કૃષ્ણે મોરલી સહ ગાન અને નૃત્ય કર્યું. આ રીતે કૃષ્ણમતના સંગીતનો ઉદ્ભવ મનાય છે અને પાર્વતીના લાગ્ય નૃત્ય સાથે કૃષ્ણનું નાગરૂણા ઉપરનું નૃત્ય પણ લાસ્ય મનાય છે. શિવમત

(૨) શિવમત :—એ મતના સ્થાપક શિવ ગણાય છે. કૃષ્ણની માફક શિવનો પણ સંગીત સાથે ગાદ્ર સંબંધ છે. દક્ષના યજ્ઞમાં કદ શિવે દક્ષને હળી જે ઉદ્ધત નૃત્ય કર્યું એ નૃત્યને તાંડવ નૃત્ય તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. તાંડવ નૃત્ય કરતા શિવ એ મોરલી વગાડતા કૃષ્ણની માફક આર્ષ સંસ્કૃતિનો એક પૂજનીય ભાવસંકેત છે. મૂતેલા પાર્વતીને નિહાળી એમના દેહ ઉપરથી શિવે વીણાની રચના કરી એ કથન આપણી લલિત ભાવનાઓનું સૂચક છે. પાર્વતીનું નૃત્ય તે લાસ્ય. શિવનો ગણ નંદી એ શિવમતના સંગીતનો આદ્ય પ્રયાગ.

હનુમાનમત

(૩) હનુમાનમત :—એ મતના સ્થાપક સુવિખ્યાત રામલક્ષ્મણ હનુમાન મનાય છે. મનસ્થાપક હનુમાન એ જ રામલક્ષ્મણ હનુમાન કે અન્ય ઠોઈ વિદ્વાન એ વિષે બ્યારે નિર્ણય થાય ત્યારે ખગે;

તેમની અંચરચના જોતાં ઈ. સ. ની પાંચમી કે છઠી સદીમાં એ મત અસ્તિત્વમાં આવ્યો હોય એમ લાગે છે. લંકાના રામવિજયથી પ્રેરિત બનેલા હનુમાને જે શૈલીમાં ગીત ગાયાં એ શૈલી હનુમાનમત તરીકે ગણાય છે. આજ પણ હનુમાનનો ગાયેલો લંકાદહન મારંગ રાગ ગવંયાઓને કંઈ જિતરે છે ખરો. ૭ રાગ અને ૭ત્રીસ રાગિણીઓનું તત્ત્વ તેમ જ ઋતુઋતુના રાગનું તત્ત્વ પ્રથમ દાખલ કરનાર હનુમાન મનાય છે.

ભરતમત

(૪) ભરતમત :—એ મતના સ્થાપક ભરત મુનિનું સ્મરણ આપણે અવશ્ય કરવું પડે. ભારતીય સંસ્કૃતિનો કલાવિભાગ ભરત મુનિએ બહુ જિંડાણથી વિચાર્યો છે અને રચ્યો છે. જે તેમનાં નાટ્ય-શાસ્ત્ર ઉપરથી આપણે જોઈએ છીએ. એ મહાન કલા આચાર્યે સંગીતકલાને શાસ્ત્રીય રૂપ આપ્યું અને નાટ્યને પણ શાસ્ત્રીય રૂપ આપ્યું, અને ત્રણેયનો સુમેળ સાધી એક એવો કલાગ્રંથ ઉત્પન્ન કર્યો છે કે જેમાંથી હજી પણ વર્તમાન યુગ પ્રેરણા મેળવે છે. દક્ષિણનું ભરતનાટ્ય હવે ઉત્તરમાં પણ લોકપ્રિય બનવા માંડ્યું છે. નાટકનો શાસ્ત્રીય વિચાર પણ ભારત મુનિથી શરૂ થતો હોય એમ વ્યવહારુ રીતે આપણને લાગે છે. ભારતમાં આજ જાણીતા થયેલા નૃત્યના ચાર મુખ્ય વિભાગ : (૧) ભરતનાટ્યમ્ (૨) કથકલિ (૩) કથક (૪) મલ્લિકુરી. એ ચારેમાં ભરતનાટ્યમ્ની શાસ્ત્રીયતા ખરેખરે અદ્ભુત છે. દેશપરદેશની કલાઓ વિચારમાં ગીત, નૃત્ય અને નાટ્ય એ પરસ્પર જીવંત સંબંધ રાખનારી કલાઓ છે એવાં સૂચનો પ્રાગૈતિહાસિક યુગમાંથી પણ આપણને મળી આવે છે. જિર્મિનો અતિરેક થાય અને માનવી હાલીનાચી બેઠે; નૃત્ય સાથે હાવલાવ પણ જાગી બેઠે; હાવલાવમાંથી કંઠમાં યુજન જાગે; અને એ યુજનમાંથી કવિતા કે લયબદ્ધ શબ્દરચના બેઠી આવે તથા નાટકનો પ્રાદુર્ભાવ થાય. આમ ગીત, નૃત્ય અને નાટ્યને સંયોજિત :

કરી ભરતમુનિએ પ્રકૃતિના સ્વાતંત્ર્યને શાસ્ત્રીય આકાર આપી નાટ્ય-શાસ્ત્રનો એક મહામય ઉત્પન્ન કર્યો છે

આ ચારે મતની વિશિષ્ટતાઓ પૂરી બેકની આપતી નથી. સંગીતજ્ઞો મતના હિલેન્સ કરે છે, પરંતુ પ્રત્યેક મતની વિશિષ્ટતા હજી પૂરી સમજાવી શકતા નથી

પ્રાચીન યુગમાં સંગીતનું સ્થાન

આગ સામવેદથી શરૂ થયેલું સંગીત ગાધર્વવેદ નામનો ઉપ-વેદ પામી આર્ય સંસ્કૃતિના ધર્મકાર્યમાં, વ્યવહારમાં, મુખ્યદુખના પ્રસંગોમાં અને મુદ્દ સમયે પણ આર્ય સંસ્કૃતિને સતત સાથ આપતું ગયું છે. ગુપ્ત સમ્રાટ સમુદ્રગુપ્તે તો પોતાના મિત્રા ઉપર જ વીણા-વાદન કરતી પોતાની આકૃતિ ચિત્રગવી છે. ભારતીય મંગીતે કદી અસ્પૃશ્યતાને ઝાળખી પણ નથી. ગ્રીક, શક અને કુશાણો પાસેથી પણ આર્યોએ સંગીતમાં કેટલીક નવીનતા મેળવેલી છે. તુરુષ્ક તોડી તથા શક રાગ એ બે નામો આપણા સંગીતશાસ્ત્રની પ્રવાહી વૃત્તિ તરફ જરૂર ધ્યાન દોરે એમ છે. ધર્મમાર્ગોએ પણ સંગીતના વિકાસમાં ઘણો મોટો ફાગો આપ્યો છે. લોકગીતો, પ્રાત પ્રાતના નિશિષ્ટ સંગીતપ્રકાર આજુ પાતળું પરદેશી સંગીતનું સંમિશ્રણ અને ભારતીય સંસ્કૃતિએ વિકસાવેલા દેવ અને નાપિ સગ્ધુ સન્માન પામતા સંગીતકારોની શાસ્ત્રીય પ્રણાલિકાઓએ સર્વેએ મળીને સંગીતને અદ્ભુત રજનકલા તો બનાવી જ છે. ઉપગત તેણે અન્ય શસ્ત્રો સરખી જ ઉચ્ચ કોટિની શાસ્ત્રીયતા પણ પ્રાપ્ત કરી છે. સંગીતની આવડત તે આખા યુગમાં નાગર્ગિકનું મુખ્ય લક્ષણ ગણાતું, જોકે મમય અનુસાર સંગીતની પ્રતિષ્ઠા અપ્રતિષ્ઠાનો ખ્યાલ રહેતો ખરો. પ્રાચીન અને આજના સંગીતને બેડતી સાંકળ લુપ્ત

આપણે જોઈ શક્યા કે આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિમાં સંગીતનો વિકાસ પણ બહુ મોટા પ્રમાણમાં થયો હતો. ગીત નૃત્ય અને વાદ્ય ઉપર મહામથક લખાયા છે અને બહુ અર્થોએ મર્મ છે.

પરંતુ ખેદપૂર્વક આપણે સ્વીકારવું પડે છે કે વેદનું સામગ્રાન હજી આજ સુધી હોવા છતાં એની નિવિધ પ્રણાલિકાઓની આપણને માહિતી સચોટ નથી. જૌદ યુગની ચેરી ગાથા આપણી પાસે છે પરંતુ એ કેમ ગવાતી હશે તેનો આપણને આજ લાસ થવો મુશ્કેલ છે. ગુપ્ત સમ્રાટ અશ્વમેધને વીણા વગાડતો આપણે એના સિક્કા ઉપર જોઈ શકીએ છીએ છતાં એનું વીણાવાદન અને એના ઉપરકગ આજ ફેરી અસર ઉપજાવે તેનો તલપુર પણ ખ્યાલ આપણને આવી શકે એમ નથી. નાટ્યશાસ્ત્ર સંગીતકલ્પતરુ અને મંગીત ગત્રાકાર સરખા પ્રથે સુલગે આપણને મળી આવે છે અને એમાંથી કટ્યોક પ્રકાશ મેળવવા આપણે મથીએ છીએ પણ ખરા, પરંતુ આજની આપણી શાસ્ત્રીય સંગીતશૈલી અને મુગ્ધિમ પૂર્વ-યુગની આપણી સંગીતશૈલી અસપરસ ફેરી રીતે સંકળાયેલી છે એનો ખ્યાલ આપણને પૂરતો આ થો નથી. આમ આપણા સંગીત-ઇતિહાસના જ્ઞાનમાં પડેલો પડી ગયો છે રાગપૂતયુગ સુધીનું સંગીત ખરેખર કેવું હશે તેનું સાચું સ્વરૂપ આજના સંગીતકારો શોધી કાઢે ત્યારે ખરું.

અમીર ખુશરૂ અને ભારતીય સંગીત

રાગપૂત યુગ ગયા અને ભારતમાં ઈસ્લામ યુગ સ્થાપન થયો. ઇસ્લામને એકદરે ધાર્મિક દૃષ્ટિએ કલા તત્ત્વ બહુ અભિમુખતા નહિ હતા. ઈસ્લામ સરકૂતિ તરીકે સંગીતને તદ્દન અપણે એમનોતોડને જ નહિ અને હિંદમાં આનીને ઇસ્લામે પણ મંગીત—હિન્દી સંગીતને અપનાવવાની શરૂઆત કરી બહુ નવાઈ જેવી વાત છે કે અના-હિંદી ગીતોને કડક-ધર્મી મુસલમાન તરીકે એમણવામાં આવે છે છતાં અમીર ખુશરૂ સગ્રા એક મહાન સાહિત્યકાર મન મંગીત-કારને અલાઉદ્દીનના દગ્ગામાં જ પોષણ મળ્યું હતું અને એ જ અમીર ખુશરૂ હિન્દી મંગીતનો પ્રથમ નાજીકગ બની ગયો. હિન્દી સંગીતમાં આવે સપર્ડમાં આવી એ તેમની રાગદારી શીખી ગયો.

અને સતાર જેવા હિંદુસ્તાનપ્રિય વાદ્યની તેણે શોધ કરી. એ બધી ક્યનીઓ કે દંતકથાઓમાં મુન્દિમ વિજેતાઓનું હિંદી સંગીત પ્રત્યેનું આકર્ષણ જ દેખાઈ આવે છે. અને પછીનો ઇતિહાસ તો અફગાન અને મોગલયુગ એ બન્ને યુગની સંસ્કૃતિએ હિંદી સંગીતને—કે હિંદુ સંગીતને અપનાવી લીધાની જ વાત કહી જાય છે. એનો પણ ઐતિહાસિક સિલસિલો પૂરો જડતો નથી. છતાં મુસ્લિમ-યુગની સંગીતકલા હિંદુ સંગીતકલાથી ભિન્ન ન હતી અને બન્ને કલાપ્રવાહો અરસપરસ મળતા જ ચાલ્યા છે એટલો ભાસ તો આપણને જરૂર મળી આવે છે.

અકબર અને તાનસેન

અલાઉદ્દીનના દરબારી સંગીતકાર અંબીર ખુશરૂ પછી જોનપુરના સુલતાનોએ હિંદી સંગીતને ભારે ઉત્તેજન આપ્યું હતું એમ ઇતિહાસ કહે છે અને મોગલવંશમાં સર્વ કલાની ઉન્નતિ સાધનાર મહાન અકબર અને તાનસેન સરખા સંગીતશાસ્ત્રીની દંતકથાઓ બની ગયેલી કથાઓમાં ઘણું સત્ય સમાયજીવું હોવું જોઈએ. તાનસેન મૂળ હિંદુ; ગ્વાલિયરના મહારાજાનો એ ગર્વિયો—અકબરે બેઠમાં માગી લીધેલો. એ તાનસેને રાગોમાં પણ ફેરફારો કર્યા, નવા રાગો ઉપજાવ્યા અને નવી વાદ્યરચનાઓ કરી, એમ સર્વ સંગીતકારોનો મત છે. મૃદંગના બે વિભાગ કરી નરધુન અને બાધુન બનાવી સંગીતમાં સરળતા ઉમેરવાની શાધકૃતિ તાનસેને દેખાડી હતી એમ કહેવાય છે. વર્તમાન હિંદી સંગીતશાસ્ત્રમાં તાનસેનનું વ્યક્તિત્વ ઘણું જીંચું લેખાય છે અને તેના નામે ચઢેલાં અનેક ગીત—ચીજ—મોટા પ્રમાણમાં પ્રચલિત છે. તાનસેનથી શરૂ થયેલી સંગીતની પ્રણાલિકા એક જ વસ્તુ કહી જાય છે કે પ્રાચીન પ્રણાલિકા સાથેના તેના અંકોડા મળતા હોય કે ન હોયતોપણ ગીતના ભાવ, રાગનાં નામ, રાગનાં લક્ષણ અને સ્વરૂપ અને એ સર્વનો વિસ્તાર માત્ર હિંદી જ નહિ પરંતુ હિંદુ પ્રણાલિકાનો ભવ્ય ઓક લઈને

જીમો થયેલો છે. રાગનાં નામ અને રાગના દેવનો ઉલ્લેખ એ કથનને સ્પષ્ટ કરે છે. માળવાનો બાઝબહાદુર પણ ભારતીય સંગીતનો ભારે રસિયો હતો.

મોગલાઈમાં સંગીત

અકબર પછીના મોગલ દરબારમાં સંગીતપરંપરા વધતી જ આવી, કલાકારોએ કાઢેલી મૃતસંગીતની ઠાઠડીને ખૂબ જોડે દાટી દેવા આગ્રહ કરનાર ઔરંગઝેબનો અપવાદ બાદ કરતા મોગલ શહેનશાહોની પરંપરા સંગીતની ભારે પોષક બની ગઈ હતી. તાનસેનના દીકરીવંશમાં થઈ ગયેલા સદારંગ અને અદારંગ સરખા. મહાન સંગીત કારોનાં નામ અને ગીત હજી પ્રચલિત છે. નાદીરશાહની કતલથી વિખ્યાત થયેલો મહમદશાહ સંગીતના ભારે પોષક તરીકે ‘મહમદશાહ પિયા સદારંગીલે’ તરીકે સંગીતમાં હજી પણ જળવાઈ રહ્યો છે. એ જ સંગીતસંકલના આજ પણ હિંદી સંગીત દુનિયામાં વ્યાપક છે. આ સાથે ઇસ્લામયુગના જાણીતા હિંદુ સંગીતકારો—હરિદાસસ્વામી, બેનુ બાવરા અને ગોપાલ નાયકને પણ જૂલવા ન જોઈએ.

ભક્તિમાર્ગ અને સંગીત

સંગીત સજીવન રહેવામાં જેમ મુસ્લિમ રાજવંતોએ અને મુસ્લિમ ગાયકોએ મોટો ફાળો આપ્યો છે તેમ ભારતીય સંસ્કૃતિના હિંદુવિભાગે પણ એને ખીલવવામાં ઓછો ફાળો આપ્યો નથી. ભક્તિમાર્ગનો મુખ્ય આધાર ભજન, કીર્તન, પદ અને વાદ્યોના ઉપયોગમાં રહેલો છે. સંગીતની પદરચના અને ગીતરચના બહુ પ્રચલિત છે. ‘માલવિકાગ્નિમિત્ર’ નાટક કાલિદાસના સમયની સંગીત-હરીફાઈનો ખ્યાલ આપે છે, જેમાં પદવિભાગની સ્પષ્ટતા કરવામાં આવી છે. ભાગવતમાં ‘વેણુગીત’ અને ‘ગોપીગીત’ સરખી છંદો-બદ્ધ છતાં ગીતને નામે ઓળખાતી રચના સૂચક છે. તેરમી સદીમાં થઈ ગયેલા સ્વામિ દત્તિ જયદેવના ‘ગીતગોવિંદ’ નેના વિનિયોગ

રાગ સાથે બાંધીતું છે અને આમ ભક્તિમાર્ગે સંગીતનો આધાર સર્જી ભક્તિના પ્રયાગમાં—કહો કે ભારતીય સંસ્કૃતિના ઉદ્ધારમાં—બહુ મોટો ફાગો આપ્યો છે ભજન, પદ અને ગીત ગવાય જ એ ગાના માટે જ રચાયલા અને સમનદયી શર કરીને કમીર દાદુ, નાનક, ચૈતન્ય અને એ આખી ભક્તોની પરપગએ હિંદીસ ગીતને લગભગ એ ઘેર ગવાતું કર્યું મીરા, નરસિંહ, તુકારામ અને વૈષ્ણવ આચાર્યોના અષ્ટસખા સુદાસ કુંભનદાસ સરખાની ભવ્ય પદા વલિએ આપણી કાવ્યસમૃદ્ધિ છે એટલું જ નહિ, પણ એ આપણી પરમભય સંગીતસમૃદ્ધિ છે શીખોના મથસાહેબમાં પરાવાયના ગીતોમાં આપણા કેટલાય શાસ્ત્રીય રાગોની સ્પષ્ટતા છે એ જોતા આપણને એ યુગના સંગીતની વ્યાપકતાનો ખ્યાલ સહજ આવશે.

દેશી-પ્રાન્તીય સંગીત

શાસ્ત્રીય સંગીતની સાથે દેશી—પ્રાતિક સંગીત પણ ખીલતું જતું હતું એમાં શાસ્ત્રીય રાગના વલણ અને લક્ષણ ખત પછી એનો આગ્રહ અને અત્યાગ્રહ નહિ લોકરુચિને ગીરી ભય, ગમી ભય એવી વિવિધતા રાગદાળની ફેરફારી અને મિશ્રણ અગર શાસ્ત્રીય સંગીતને સ્વીકાર્યું ન હોય એની પણ કેટલીક સંગીતરૂઢિઓ, પ્રાંત પ્રાંતે દેશી સંગીતમાં દાખલ થઈ અને ભજન, લાવણી, ગરબા, રાસ, કજરી, ઋતુગીતો, સમૂહગીતો અલગ વગેરેનો એ દ્વારો સુદર વેકાસ પણ થતો આ થો, જેમાં ફારસી ગઝલ કલ્લાલીની રચનાએ રેનો પ્રવેશ પણ આપણે જૂલી શકીએ નહિ ગ્રામજનતાએ પણ હેંદી સંગીતસંસ્કૃતિમાં સારો ફાગો આપેનો છે અને સંગીતની દિએ પણ કેટલીય સમૃદ્ધિ ગ્રામજનતાએ ઉમેરી છે યુગરાતના ાજિયા—મૃત્યુગીતો ગાવાની લક્ષણ અને એની હલક આજ પણ દયને દલાવી નાખે એની અસંગકારક હોય છે આમ ભક્તિગીતો, માનિકગીતો બિર્મિગીતો, ગ્રામગીતો, હાથગીતો, વર્ણનગીતો અને મૃત્યુગીતોનો એક પ્રવાહ શાસ્ત્રીય સંગીતની સાથે સાથે વહેવા

લાગ્યો અને આમ શાસ્ત્રીય તથા દેશ્ય સંગીતની ગંગાજમુના સંગીત સંસ્કૃતિને મુસ્લિમયુગમાં પણ છનન્ત રાખી રહી. આજ પણ એ જ સંસ્કૃતિનો વાગ્સો આપણે બોગવીએ છીએ.

સંગીત અને પશ્ચિમનો સંપર્ક

મરાઠી ગાજકીય ઉત્પત્તિના પ્રસંગે મહારાષ્ટ્રે પણ ઉત્તર હિંદી સંગીતપદ્ધતિ આપનાવી લીધી. એટલે એનો માત્ર નિર્દેશ કરી આપણે પશ્ચિમ સંપર્કનો સહજ વિચાર કરી લઈએ. નવાઈ જેવું છે કે પશ્ચિમે આપણા ઉપર ઘણી ઘણી શુભઅશુભ અસરો ઉપજાવી છે. જના હિંદી સંગીતમાં પશ્ચિમના સંગીતે છવન્ત રપર્શ કર્યો હોય એમ દેખાતું નથી. આપણુ સંગીતશાસ્ત્ર લગલગ એતું એ જ રહ્યું. દેશી શૈલીઓ પણ એની એ જ રહી. મૂળભૂત દેશી આપણા સંગીતમાં પશ્ચિમની સંગીતપ્રણાલીએ કાઈ કર્યા નહિ. હજી સુધી પશ્ચિમની પદ્ધતિ આપણા કણુને રુચિ ગઈ હોય એમ લાગતુ નથી. જતાં હાર્મોનિયમ, પડધમ, પિયાનો અને કાઈકે અગે કલેરિયોનેટ અને વાયોલિન તથા 'બેન્ડ' આપણે ત્યાં પશ્ચિમની અસર તરીકે આવ્યા એમ ગણી શકાય. પિયાનો તો માત્ર દેખાદેખી શોખ અને દીવાનખાનાનો શણગાર જ બની રહ્યો અને હાર્મોનિયમ, કલેરિયોનેટ અને વાયોલિન તો પશ્ચિમનો આકાર રાખી હિંદી શાસ્ત્રીય અને દેશ્ય સંગીતપદ્ધતિને અપનાવી લઈ લગલગ હિંદી વાદ્ય બની ગયા છે. એ પશ્ચિમના વાદ્યોએ પણ પશ્ચિમની પદ્ધતિ આપણે ત્યાં લાખલ જવામાં કાઈ સહાય આપી દેખાતી નથી. સમહવાદ્ય-ઝોરચેન્દ્ર તથા 'બેન્ડ' એ પશ્ચિમ પદ્ધતિ ખરી. પરંતુ એતુ સંગીત તો મૂળભૂત હિંદી જ રહ્યું : નાટકોને અગે અને લગ્નકરી કવાયતને અગે કેટલીક કવાયતી લઢણો આપણા સંગીતમાંથી આવી ખરી, પણ તે આવીને અટકી ગઈ. હિંદી સંગીતપદ્ધતિમાં લક્ષકી વાદ્યો છે. પરંતુ કૃત્યકવાયતની પદ્ધતિ ન હોવાથી સૈનિકલઢણને અનુકૂળ એકતાલાર્યા-એક સાથે ગાઈ શકાય એવાં

ગીત અગર રાહ વિપુલ પ્રમાણમાં આપણી સંગીતકલાએ ઉપજાવ્યાં નથી એટલું આપણે પશ્ચિમની કલાને પડછે નેાંધી લેવું જોઈએ. હિંદી કલામાં એ શક્યતા નથી એમ કહી શકાય નહિ, કારણ તરાના પદ્ધતિ સંગીતકારો દ્વારા તે આપણને લશ્કરી સંગીતની બહુ પાસે મૂકી દે એમ છે. નૃત્યને સન્માનયોગ્ય બનાવવામાં પશ્ચિમની નૃત્ય-પદ્ધતિએ પણ કંઈ ભાગ ભજવ્યો છે—જે કે પશ્ચિમના પ્રથમ સંસર્ગે આપણા સંગીત અને સંગીતકારો, નૃત્ય અને નૃત્યકારો પ્રત્યે એક પ્રકારની જુગુપ્સા બિપજનવી હતી એમ કહેવામાં વધારે પડતું નથી. સંગીતકલા ધંધાદારીઓ અને બ્રહ્મજન સાથે જોડાયેલા નારીવર્ગમાં વ્યાપક હોવાથી આપોઆપ તેનું ગૌરવ ઘટવા પણ લાગ્યું હતું. દેશી રાજ્યોએ હિંદી સંગીતને સાચવી રાખવામાં અંગ્રેજી અમલકાળે પણ બહુ મોટો ભાગ ભજવ્યો છે એ સ્વીકારવું જોઈએ. આદિત્ય-રામ, મૌલાબક્ષ, ફૈઝમહમદ, વિષ્ણુ દિગંબર, ભાતખડે, આમકાર-નાથ, ફૈયાઝખાન, અલાબંદા, અબ્દુલ કરીમખાન અને એવાં કેટલાંય નામ ભારતીય સંગીતે વર્તમાન યુગમાં આપણને આપ્યા છે જે ઇતિહાસમાં યાદ ગ્રહે એવાં છે.

આજની પરિસ્થિતિ

આમ મુસ્લિમ યુગથી ચાલી આવેલી સંગીતકલા, નૃત્યગીત અને વાદ્યમાં પોતાનું મૂળ ગ્વરૂપ જાળવી રહી છે. છતાં ક્રુપદ ધમારની પદ્ધતિ અને વીણા તથા મૃદંગ-વાદન ઓસરતાં જાય છે. ખ્યાલની ગાયકી પણ મર્યાદિત બનતી જાય છે. કુમરી, ટમ્પો, ગઝલ, કબ્લાકી, ભજન અને દેસ્ત્રીત—એમને લોકગીત પણ કહી શકીએ—વ્યાપક બનતાં જઈ લોકપ્રિય થતાં જાય છે. ચિત્રપટને લઈને બંગાળી, પંજાબી લોકગીતોના જેવે વ્યાપકતા ધારણ કરવા માંડી છે. ઉત્તરનાં કથક, દક્ષિણનાં ભજનનાટ્યમ અને કથકલી અને આસામનાં માણિપુરી તથા ઓરીસાના આગીત નૃત્યોએ તેમ જ શુર્કર રાસ-ગરબા અને નૃત્યોએ પણ લોકમાનસને જીતવા માંડ્યું છે અને

સંગીતનું ગૌરવ ઘટવાને બદલે વધવા માંડ્યું છે—જોકે શોખના પ્રમાણમાં આવડત વધતી જતી હેય કે જિંડી બિતરતી હોય એમ બહુ દેખાતું નથી. વર્તમાન જીવન કલા પાસે અને ખાસ કરીને સંગીત-કલા પાસે જે ઉચ્ચ કક્ષાનો આનંદ માગે છે એ આપવાની શક્તિ હિંદી સંગીતમાં છે એટલું તો પ્રજાને દેખાઈ ગયું છે અને એમાથી સંગીતના હજી પણ વિકાસનો સંભવ રહ્યો છે એમ આપણે કહી શકીએ. હિંદી વિચારકાન્તિ જેમ વર્તમાન વિશ્વકાન્તિને ખભે ખભો મિલાવી બેઠી રહી શકી છે એમ હિંદીસંગીત પણ વિશ્વસંગીતમાં એક કાન્તિપ્રેમી ટુકડો છે એમ હિંદી સંસ્કૃતિ અભિમાનપૂર્વક કહી શકે એમ છે. અભ્યાસની દૃષ્ટિએ સંગીત બહુ શોધખોળ માગે છે. નાટકની પ્રાચીન યુગમાં ખીલેલી કલા અને તેના પ્રાન્તિક પ્રકારોનો તો માત્ર અહીં નિર્દેશ જ કરી શકીશું.

સંગીત-ભારતીય સંસ્કૃતિનો મુખ્યકુળશ

ભારતીય કલાનો વિચાર કરતા આપણે એટલું તો ચોક્કસ કહી શકીએ કે ભારતીય સંસ્કૃતિ જેમ ફિલસૂફીમાં, ચિન્તનમાં અને અન્ય કલાપ્રકારોમાં જિંદગીમાં જિંદગીમાં ઉગ્યો પામે છે અને નાજુકમાં નાજુક આવૃત્તિવિધ્યને ઝીલી શકે છે, એમ સંગીતે પણ જિંદગીમાં જિંદગીમાં ઉગ્યો પ્રાપ્ત કર્યા છે અને નાજુકમાં નાજુક ભાવપ્રદર્શનના સાધનો ઉપજાવ્યા છે. દોઢ પચ્ચ કલા કરતા સંગીત કલાની નકલી ભાવના એકાદી નથી. રસને મર્વ કલાના મધ્યબિંદુ તરીકે ગ્રાપી સાહિત્ય તથા સંગીતનો બીજો દોઢ પ્રજામાં ન હોય એવો મુખ્ય અર્થ સંસ્કૃતિએ સાધ્યો છે, એટલું જ નહિ, પરંતુ સંગીતને શિષ્ય-ગ્રામ્ય સરખા કવાચિલાએ નાચે જાય જોડી દીધું છે એમ કહીએ તો ચાલે, તાડવની ઉદ્દતમાં ઉદ્દત ધમક, ટૂં ગોપીના સામ્યની ધી-ધી-ધી, પ્રકૃતિનાં અનવધિ સ્વરોનો વ્યાપક અભાસ માટે સંધાઈ ગયેલો એક તાર એ સર્વ ભાવ અર્થ સંસ્કૃતિ જેમ ગિર્ય-ગ્રામ્યમાં ભાગી શકે છે, જેમ સાહિત્યમાં લાવી શકે છે તેમ સંગીતના પણ લાગી

રહે છે આર્યસંગીત એ ભારતીય સંસ્કૃતિનો સુવર્ણકળશ કહી શકાય નાટ્યકલા અને રંગભૂમિ

સંગીત અને નૃત્ય સાથે નાટ્યકલાનો પણ સહજ ઉત્પન્ન થયેલી કરી લેવો બસ થયે. ભરતમુનિના મત અનુસાર તો એ ત્રણે કલાઓ સંમિલિત અને સહસંયોજિત ગણી શકાય. નાટ્યકલાનો વિકાસ એ પણ પ્રાચીન સંસ્કૃતિની ઉચ્ચ કક્ષાનું એક લક્ષણ મનાય છે. નૃત્ય તો સિંધુનદી સંસ્કૃતિમાં પણ હતું. વેદના નાટ્યતત્ત્વ પણ દેખાઈ આવે છે. વેદમાં યજ્ઞ સંવાદોનો ઉપયોગ અને સંગીતકારો તથા મન્ત્રોચ્ચાર કરનારાઓની જુદી જુદી શ્રેણી યજ્ઞ સરખી જાહેર ક્રિયાને - જાહેર ઉત્સવને નાટ્ય તરફ વાળે એ બહુ સંભવિત લાગે છે. અષ્ટાધ્યાયીકાગ પાણિનિનો સમય ઈ.સ. પૂર્વની ૬મી સદીનો ગણવામાં આવે તો પણ એ સમયે નાટ્યકલાનો વૈજ્ઞાનિક વિકાસ થઈ ચૂક્યો હોય એમ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. પાણિનિ શિલાલી તથા કૃશશ્વના 'નટશૂત્રો'નો ઉલ્લેખ કરે છે એ જ દર્શાવી આપે છે કે નાટ્યકલા ત્યારે વિકસિત હતી પછી તો ભરતનું નાટ્યશાસ્ત્ર એની સ્પષ્ટ સાગિતિ આપી રહ્યું છે. અશ્વમેધ, લાસ અને કાલિદાસ સરખા જગપ્રસિદ્ધ ગણાઈ ચૂકેલા નાટ્યકારો જે સંસ્કૃતિ ઉપજાવે તે સંસ્કૃતિ નાટ્યકલા અને રંગમંચની પણ યોજના ન બૂને પ્રાચીન નાટ્યકલાની રચના બહુ ધ્યાનપૂર્વક કરવામાં આવી હતી. રામય-મહાલયો અને મદિરામાં પણ યજ્ઞ રંગમંચની રચના નાટ્યકલાના પ્રચારનું સૂચન કરે છે. આજે શાસ્ત્રીય નાટ્ય સાથે લોકનાટ્ય-પ્રયોગો-Folk Dramas-પણ વિકાસ પામી ગ્રામજનતા સુધી નાટ્ય કલાને લઈ જતા હતા એના પુરાવા આજની રામલીલા, કૃષ્ણ લીલા, ભરતમેલાપ સરખા પ્રયોગો, બહુરૂપીના વેષ, કંઠપૂતળીના ખેત અને ભાત તથા લાડની રમણ નાટ્યપદ્ધતિમાંથી હજી મળી આવે એમ છે. ભવાઈ અને લાડના હાસ્યપ્રયોગોમાંથી ખીલતી સત્ત્વ ગાળી કાઢવામાં આવે તો તેમાં રહેલું નાટ્યતત્ત્વ આપણે ભારે ધ્યાન ખેંચે એમ

છે ગુજરાતમાં તો લવાઈને પોતાનો ધ ધો બનાવનાર તગ્ગાળા કામે વર્તમાન નાટ્યકલાને આપેલો અલિનવ વેગ અંશતઃ ઘૂની નવી રંગભૂમિને જોડનારી સાકળ બની ગઈ છે. માહિત્યમા પ્રાચીન યુગે જેમ નાટકો આપ્યા છે તેમ વર્તમાન યુગે પણ આપ્યા છે, અને હજી એ સાહિત્યપ્રવૃત્તિ જોશીલી બન્યે જાય છે. ધંધાદારી નટમંડળોએ પણ પશ્ચિમની રંગભૂમિનાં ફેટલાંક તત્ત્વોને સ્વીકારી સ્વદેશી રંગભૂમિ સજી છે—જેનો ભારતીય આત્મા અલિત થયો નથી. ઇંગ્લામ યુગની રંગ-ભૂમિનો ચોક્કસ અભ્યાસ થયો નથી, છતાં પ્રાચીન લોકકલા તરીકે નાટક જીવંત હોયું જોઈએ અને વર્તમાન યુગ તો માત્ર ધંધાદારી નહિ પણ બિનધંધાદારી નટવર્ગ જોમો કરી રંગભૂમિની પ્રતિષ્ઠા અને એ માટેનો સહલાવ વધાર્યો જાય છે. વિદ્યાર્થીકો પણ નાટ્ય કલાને ઉચ્ચકક્ષાના અભ્યાસનું બહુમાન આપવા પ્રયત્નશીલ થાય છે ત્યારે આખો ભારતીય અંકુરિતો નાટ્યવિભાગ સજીવન બની આપણી સામે જોમો રહે છે અને વેદકાલીન સંવાદો અને ઉદ્દ્યોધનોથી શરૂ થતી આપણી નાટ્યપ્રવૃત્તિનો આછો પણ સળંગ નકશો આપણી આખો સામે ચિતરાઈ રહે છે. એ આખો નકશો અહીં ઉકેલી શકાય એમ નથી. પરંતુ આપણી સંસ્કૃતિને નિહાળતા આપણે રખે જુલોએ કે ભારતીય નાટ્યકલા અન્ય પ્રજાઓની નાટ્યકલાના ઇતિહાસ સાથે માનસપૂર્વક ધ્યાન પામી શકે એમ છે.

કેટલીક વિશિષ્ટતા

[૧]

ભારતીય અસર અને પરદેશ

ભારતીય પ્રભ-પ્રવાસી પ્રભ

ધર્મ તથા ધર્મને વળગીને વિકસેલા કલાસાહિત્યઅંગ ઉપર ભાર મૂકવામાં આવતા ભારતીય સંસ્કૃતિ જાણે પાર્થિવ જીવનને તીસરી ૭૭ હોય એવો કદાચ ભાસ થાય પરંતુ એ ભામ જૂન-ભરેલો છે આર્થિકઆબાદીની જી આમાં જી આ સીમાભારતીય સંસ્કૃતિએ નિહાળી છે ભારતનું પરદેશીઓને એક આકર્ષણ તેની દોશન પણ હતું, આપારઉત્તોગમાં ભારતીય સંસ્કૃતિએ દરિયા કહોળી તથા કુ ગંગા એળગી દૂર દૂરના દેશોમાં પોતાના ઘાથા રચાયા છે. ઉદ્યોગને માટે જરૂરી વૈજ્ઞાનિક વિકાસ પણ તેણે મોટા પ્રમાણમાં સાધ્યો છે. પરદેશીઓને જેમ તેણે શિક્ષણ આપ્યું છે તેમ તેણે પરદેશીઓ પાસેથી શિક્ષણ લેવામાં પણ સઠ્ઠાચ સેવ્યો નથી. ભારતની આબાદી એ વિશ્વ સમગ્રનું સનાતન લોભવક્ષ્ય ખૂની હુમનાઓ પાછળ ભારતીય આબાદીને લૂટવાની વૃત્તિ પણ ખર્ચે. આબાદીમાંથી સર્જાતી મોજશોખની કળાઓ પણ ભારતીય સંસ્કૃતિએ વિપુલતાપૂર્વક વિકસાવી છે. કદાચ અતિ વિદ્વાસિતાનો આરોપ આ ધર્મ અને ચિંતનમાં પડેલી સંસ્કૃતિને માટે આવે એટલો વિકાસ મોજશોખની

દલાઓમા થયો હતો એ પણ આપણે વિચારવું ઘટે

ઇતિહાસના કૃત્ર પ્રશ્નો

ઇતિહાસની ઇલાગમા આપણે જોઈ ગયા કે આપણા રાજ-
કીય સંગઠનો અને વિન્યો ચક્રવર્તીપદ સુધી પહોંચી ગયા હતા
અને આપણા હજી પૂરા ન ઉઠકેના અતિ પ્રાચીન ઇતિહાસમા પણ
સખ્યાગ્રંથ ચક્રવર્તીઓને આપણે જોઈ સકીએ છીએ

આ ચક્રવર્તીપદની સાથે ભારતીય સંસ્કૃતિને અગેમે મહત્વના
સત્ય હજી વધારે અન્વેષણ માગતા હોય એમ લાગે છે : (૧) ભાર-
તીય સંસ્કૃતિની સંધાનમાળાઓ કેમ ઊપજી અને કેમ હુપ્ત થઈ
ગઈ? (૨) જે પ્રજાઓના હુમલાઓને પરદેશીઓના હુમલા તરીકે
ઓળખાવનામા આવે છે એ હુમલા કરનાર પ્રજા ખરેખર પરદેશી
હતી ખરી ? કે કદાચ, આર્ય સંસ્કૃતિના વિસ્તાર પામેલા હુકડાઓ-
માથી જ એ પ્રજા આવતી હતી?

અરોહનાં પરદેશ ગયેલા ધર્મમંડલો

અગાઉ પોતાના પુનપુત્રીને તેમજ મંડોને શુદ્ધમાર્ગના પ્રચાર
માટે સિંહલદ્વીપ, ઇન્ડિય, પર્શિય એશિયાના નળ્યો પૂર્વ યુરોપના
રાજ્યો તથા કદાચ ચીન સુધી મોકલ્યા હતા એમ સ્પષ્ટ જણાઈ
આવે છે શુદ્ધના આદેશને અલ્પ કરનાર તીચેના ગજરીઓના નામ
અશોખના એક શિલાલેખમા સ્પષ્ટ લખેલા છે

૧ પર્શિય એશિયા તથા સિન્ધિયાનો રાજવી એન્ડીઓદમ થીઓસ

૨ ઇન્ડિયનો ટોનેમી ફીનાડેદમ

૩ મેસિડોનિયાનો એન્ડીઓનોસ યુનાદમ

૪ સાયરિનનો મેગસ

૫ એપિરસનો એનેકઝેન્ડર

૬ સિંહલદ્વીપનો દેનાનામ ત્રિય તિપ્પ

ધર્મમંડોમા મોકલેલી વ્યક્તિઓના નામ પણ લેખમા સચવાઈ

રહ્યા છે

હેલો પરદેશી ધસારો લાવનાર યુરોપિયનો પણ ભારત સાથે વ્યાપારી સંબંધ બાંધવાને માટે પ્રથમ આકર્ષાયા હતા. ચીની મુસાફરો તેમ જ આરબ મુસાફરો ભારતીય વ્યાપાર, ખંદરો અને વહાણવટાની સતત તારીફ કર્યા જ કરે છે. દક્ષિણના એક વ્યાપારીમંડળ માટેની એક પરદેશી પ્રશસ્તિ સાંભળવા સરખી છે. — ‘એ વીરપુરુષો અનેકાનેક દેશો ખેડવાને માટે જ, જાણે જન્મ્યા ન હોય! જળમાર્ગે અને રથજમાર્ગે તેઓ છ-છ ખંડની જમિમાં પ્રવેશ કરે છે અને ઘોડા, હાથી, હીરા, મોતી, સુગંધી પદાર્થો અને તેજનના તથા દવાના છટકા અને જથ્થાબંધ વ્યાપાર કરે છે.’

ઉદ્યોગ

જે પ્રદેશમાં આવો ધમધોકાર વ્યાપાર ચાલતો હોય તેમાં ઉદ્યોગો પણ ખીસી નીકળે એમાં નવાઈ નથી. ગૃહઉદ્યોગો તો ઘેર ઘેર હતા. મોટા ઉદ્યોગો પણ દેશભરમાં વ્યાપક હતા. ખેતી એ પ્રજાનો મુખ્ય ધંધો. રાજ્યો અને મહારાજ્યોનાં સૈન્ય માટે યુદ્ધકીય સામાન અને શસ્ત્રોની જરૂર પડે, એટલે યુદ્ધકીય ઉદ્યોગો પણ સારા પ્રમાણમાં ખીસેલા હતાં. ઘોડા અને હાથીઓના વ્યાપાર ભારતમાં ચાલતો. ગંધની બનાવટ માટે તેમ જ સફરી તથા સૈનિક વહાણો અને હોડીઓને માટે લાકડા તેમ જ ધાતુનાં મોટાં કારખાનાં પણ ચાલતાં હતાં. જગસો કપાતા હતા અને વ્યવસ્થિત રીતે ફરી ઉપજાવવામાં આવતા હતા. ધાતુની ખાણોના પણ ઉદ્યોગ ચાલ્યા કરતા હતા. ખાણો અને જંગલોની તપાસ માટે રાજ્યમાં વ્યવસ્થિત ખાતાં રહેતાં. ઝવેરીઓ, સોની, કાચનું કામ કરનારા, હાથીદાંતની બનાવટો બનાવનારા અનેક કારીગરોથી વ્યવસ્થિત થયેલા એ સર્વ કારીગરોના ધંધા બહુ વિકાસ પામ્યા હતા. સુગંધિત દ્રવ્યોની પણ બનાવટ સાગ પ્રમાણમાં થતી હતી. કપાસ, જીન અને રેશમની બનાવટનાં વસ્ત્રો પણ મોટા પ્રમાણમાં અડીં બનતાં. આમડાં કમાવાની ક્રિયા પણ ભારતમાં બહુ જૂનીગણીતી છે. મીઠાં પીણાં પણ

नटराज - सिद्धारम्भ - भद्रास राव

ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં ભારત બનાવતું તથા શિલ્પમ્યાપત્ય અને ચિત્ર-કામ પણ વ્યવસ્થિત અને મોટા પાયાના ઉદ્યોગની કક્ષાએ આવી ગયા હતા. કૃષિની સાથે પશુપાલન અંગેના ઉદ્યોગો પણ રચળે રચળે ખીલી નીકળ્યા હતા. આ ઉદ્યોગના વિશિષ્ટમંડળો પણ હતા અને એ મંડળોને કેટલીક વાગ ખાનગી સૈન્યો રાખવાની પણ છૂટ આપવામાં આવી હતી. એ વ્યાપારી મંડળોને તેમના પોતાના નાણાં પણ પાડવાની સત્તા મળતી.

ભારતીય સમૃદ્ધિ

આમ વ્યાપાર અને ઉદ્યોગની ઉચ્ચ કક્ષા ભારતીય પ્રજાને એક સપત્તિશાળી અને આઘાદ પ્રજા બનાવે એ સદૃશ છે. ભારતની આખાદી લગભગ બધી સદીઓમાં વિશ્વભરતુ આકર્ષણ બની રહેતી અને પરદેશીઓ બ્યારે બ્યારે ભારતને ઉલ્લેખ કરતા ત્યારે ત્યાર તેઓ ભારતીય સુખ અને સપત્તિને જ આખ આગળ રાખતા હતા. ભારતમાં આમ અદ્ભુત ધન હતુ અને એક દરે લોકો સુખશાંતિ અને આઘાદી ભોગવતા હતા. આપણા શિલ્પસ્થાપત્ય, તેમ જ આપણા સાહિત્યમાં આપણી આખાદીની સાક્ષી પૂરતી અનેક કથાઓ કહી બધ છે એક લેખક ઉદ્યોગ વિશે કહે છે કે :

“વ્યવસ્થિત ગૃહઉદ્યોગોને લઈને ભારતવાસીઓને ઘેર ઘેર પૂરતુ ખાવાનું અને પહેરવાનુ મળતુ. આજના યાત્રિક યુગ સગમી વિશાળ ઉદ્યોગવ્યવસ્થાએ ઉપજાવેલી બેકારીનો અનુભવ ભારતીય સંસ્કૃતિને ન હતો. ભારતીયોષણ અને વસ્ત્રની સગવડ સહુને મળતી; ભારતીય આઘાદીના વર્ણન અનેક પરદેશી મુમાર્કરોએ મુક્તકંઠ છે; અને તે દરેક યુગમાં.”

હુએનસંગ વલ્લભીનગરતુ વર્ણન આપતા કહે છે કે :

“વલ્લભીનગમ્મા સો કુડુ મો તો એવા છે કે જે ઠોટથાધિપતિ કહી શકાય.”

મહમદ કાસમે મુત્તાન જીવ્યું. ત્યારે એક જ મહિમાથી

૫૧૪ : ભારતીય સંસ્કૃતિ

તેને તેર હજાર અને બસો મણુ જેટલું સોનું મળ્યું. સુલતાન મહમદ ગઝનીએ પોતાની એક જ સવારીમાં લીમનગર અર્થાત કાંગરાની લૂંટ કરી તેનો અહેવાલ તેના યુગનો ઇતિહાસકાર નીચે પ્રમાણે આપે છે :

“ ક્ષીમતી વસ્તુઓ તથા જવાહીરો એ લૂંટમાંથી એટલાં બધાં ભેગાં થયાં કે તેમને જીવકવા માટે પૂરતાં જોંટ મળ્યાં નહિ અને એ પૂરાં માથ એટલાં વાસણો મળ્યાં નહિ. એની વાદી કરી શકાઈ નહિ એટલાં એ અગણિત હતાં. કોઈ ગણિતશાસ્ત્રી એની ગણતરી કરી શક્યો નહિ...મળ્યાં એટલાં જોંટ ઉપર આ મિલકત નાખી લીધી અને બાકી રહી તે લશ્કરી અમલદારોએ ઉઠાવી લીધી. સાત કરોડ મુદ્રાકિત સિક્કા મળ્યા. સાત લાખ મણુ જેટલી સોનાચાંદીની લગડીઓ પળ મળી.”

આ તો એક જ મંદિરની લૂંટ. આ ઉપરથી ભારતવર્ષની સઘનતાનો આપણને સહજ ખ્યાલ આવી શકે એમ છે. સુદૃઢ રાજવ્યવસ્થા, આબાદ ખેતી, અત્યંત વિસ્તૃત વ્યાપાર, દેશભરમાં રથપાયેલા વિવિધ ઉદ્યોગો, જળ અને રથજા માર્ગની રચના, ઉચ્ચ કલાભાવના અને ઉચ્ચ શાખ તથા પ્રામાણિકપણું હોય નહિ ત્યાં આવી આબાદી અને સમૃદ્ધિ ઉત્પન્ન ન જ થાય. ભારતની આબાદી સિંધુ-તટ સંસ્કૃતિ યુગથી અગ્રેજ સત્તાના અમલ મુધી વખણાતી હતી. અગ્રેજોના આવ્યા પછી આંતરગાંધીય પ્રવાહમાં રાજસત્તા સાથે ભારત જોડાયું, અને યંત્રવાદે જીભી કરેલી ઇંગ્લેન્ડની શક્તિ સાથે પરાધીન બનેલા ભારતને જિલા ગખવાનું બળ રાજસત્તાએ ન કેળવ્યું, એટલે ભારતીય ગરીબી એ પરદેશી અમલનું પરિણામ છેલાં દોઢસો વર્ષમાં બની રહ્યું.

[૩]

શિક્ષણવ્યવસ્થા

વ્યાપક શિક્ષણ

ભારતીય કલા, સમૃદ્ધિ અને સપત્તિની પાઠળ કેળવણી અને શિક્ષણની પણ વ્યાપક પ્રજ્ઞાલિકા હતી એ જૂલવું નોંધ એ નહિ. દર્શનો અને સાહિત્ય એ ઉપરથી જ ભારતીય શિક્ષણની પ્રથા ઓળખાઈ આવે એમ છે.

અતિ પ્રાચીનકાળથી જ શિક્ષણનું મહત્ત્વ ભારતને સમજાયું હતું, અને જ્ઞાનપ્રાપ્તિ એ મોટામા મોટી સપ્રાપ્તિ ગણાતી હતી. આર્યોના પ્રથમ ધર્મમંથન જ નામ વેદ; અને વેદ એટલે જ જ્ઞાન. શિક્ષણપદ્ધતિ

શિક્ષણની વિવિધ પ્રકારની સરથાઓ મ્યજે રથજે સ્થાપન થયેલી હતી; અને વિશિષ્ટતાવાળા જુદા જુદા શિક્ષણ પણ તેમા અપાતા હતા. આજની શિક્ષણપદ્ધતિ ભારતીય સંસ્કૃતિની શિક્ષણપદ્ધતિ કરતા અતિશય જુદી પડી જાય છે—તેકે ઓગણીસમી સદીના અત સુધી શિક્ષણની પ્રાચીન પ્રથાના અ શો ભારતમા જળવાઈ રહેલા હતા. નવાઈ જેવુ લાગે છતાં એ સત્ય છે કે પ્રાચીન પદ્ધતિ અનુસાર ગુરુનુ ઘર કે ગુરુનો આશ્રમ શાળા બની રહેતા અને તેમા જુદા જુદા પ્રકારના અને જુદી જુદી કક્ષાના વિદ્યાર્થીઓ અ તેવાગી તરીકે રહી શિક્ષણ લેતા હતા. ગુરુ અને ગુરુપત્ની વિદ્યાર્થીઓના માળાપને મ્યાને હતા અને વિદ્યાર્થીઓ કુટુંબના બાળકોની મારક પોષણ અને શિક્ષણ પામતા એ શિક્ષણસંસ્થાઓ, એ આશ્રમો અને ગુરુકુળો નિભાવવાની જવાબદારી આસપાસના ગૃહસ્થ સમાજની અને રાજ્યની હતી. આજની મહાખર્ચાળ શિક્ષણપદ્ધતિને ચક્રિત કરે એવી દબે શિક્ષણનુ મૂલ્ય પણ વિદ્યાર્થીઓ ચૂકવતા. શિક્ષણનું માસિક, વાર્ષિક કે સત્રનુ લવાજમ કાર્ધ જ નહિ. માત્ર

શિક્ષણ પૂરું થાય ત્યારે વિદ્યાર્થી પોતાની શક્તિ અનુસાર અને મરજી અનુસાર કાઈ ગુરુદક્ષિણા આપે. મોટા નાના સર્વે વિદ્યાર્થીઓ ગુરુઆશ્રમમાં પોતપોતાનું કામ વ્યક્તિમત રીતે કરી લેતા હતા, એટલું જ નહિ પણ આશ્રમનાં સામુદાયિક કામ પણ અંગમહેનતથી જ કરી લેતા હતા. આજની મોંઘી શિક્ષણપદ્ધતિ પ્રાચીન ભારતે કદી જોઈ-જાણી ન હતી - ઇસ્લામ યુગમાં પણ નહિ. આજના સરખેદ શારીરિક શ્રમનો અભાવ પ્રાચીન ઢેળવણીમાં ન હતો. આજના ભાડૂતી સંબંધ કરતાં વધારે ઉચ્ચ કક્ષાનો સંબંધ ગુરુશિષ્ય વચ્ચે હતો. આરંભદતર

ઢેળવણીનો ઉદ્દેશ જ્ઞાનપ્રાપ્તિનો હતો જ. પરંતુ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ સાથે ધર્મક્રિયા, સામાજિક ફરજો અને આરિગ્ર્યધતર ઉપર બહુ જ ભાર મૂકવામાં આવતો હતો. સંયમવૃત્તિઓ ઉપર અંકુશ તથા વડીલ પ્રત્યે માનની લાગણી ઢેળવવા તરફ વધારે લક્ષ્ય રાખવામાં આવતું હતું. એ માટે ગુરુ અને ગુરુપત્ની બન્નેએ આદર્શ જીવન ગાળી આદર્શમૂર્તિ તરીકે વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ રહેવું પડતું હતું. ગુરુશિષ્ય પ્રત્યે પરસ્પર ધણે ભારે સહભાવ પણ રહેતો. ગુરુની જરૂરિયાતો પણ ઓછામાં ઓછી. સાદાઈ, નમ્રતા, ચિનય એ વિદ્યાર્થીઓનાં મુખ્ય લક્ષણ. ઓછા સાધનોથી ચલાવી લેવું એ પ્રાચીન ઢેળવણીનો એક મત્ર કદી શકાય. એ આજના યુગને અતુકુળ છે કે કેમ એ ચર્ચાનો પ્રશ્ન અહીં લાવવાની જરૂર નથી.

શિક્ષણમાં વૈવિધ્ય

જે દંમે ભારતમાં વિવિધ કલાઓ ખીલી હતી તે દળ જોનાં શિક્ષણના વિષયો વૈવિધ્યવાળા હતા એમાં શક નહિ. ધર્મશ્રેયોનો અભ્યાસ તો હોય જ. ઉપરાંત સાહિત્યના પણ અભ્યાસ ખરો. વ્યાકરણ, ન્યાય અને તત્ત્વજ્ઞાનના જુદા જુદા વિભાગો પણ આ શાળામાં શીખવાતા. વૈષ્ણવીય જ્ઞાન, બુદ્ધીય તાલીમ, મંત્રતંત્ર-જ્યોતિષ અને યંત્રવિદ્યા પણ શિખવવામાં આવતાં. વિશિષ્ટ જ્ઞાન

મેળવવા માટે ગુરુ થોતે વિદ્યાર્થીને વિશિષ્ટ જ્ઞાનવાળા કોઈ અન્ય ગુરુ પાસે જવાની ભલામણ પણ કરતા. ઉપનયન સંસ્કાર થતાં બરોબર ગ્રાળક્રમે શિક્ષણવિધિ આરંભાતો અને બાર વર્ષનો સતત અભ્યાસ તો સદજ અને આવશ્યક ગણાતો.

શિક્ષણકેન્દ્રો

વધારે જ્ઞાન મેળવવા માટે જુદી જુદી શાળાઓ અને જુદા કેન્દ્રો સમયે સમયે પંથાનાં રહેતાં. આજ પણ કાશી ભા આવેલા વિદ્વાનોનું માન વધારે લેખાય છે. વિશિષ્ટ અને જોડું જા આપનાગં આવાં શિક્ષણકેન્દ્રો આપણી યુનિવર્સિટી સરખું ગૌરવ પ્રાપ્ત કરતાં હતાં અને એવી ગૌરવભરી મહાન પાઠશાળાઓ અને વિખ્યાત વિશ્વવિદ્યાલયો ભારતમા જુદે જુદે સ્થળે ફેલાયલા હતાં. છેક ઉત્તરમાં તક્ષશિલાની પાઠશાળા પાંચમી સદીના અંત સુધી એશિયા તથા યુરોપના વિદ્યાભ્યાસંગીઓનું મુખ્ય મિલનસ્થાન બની રહી હતી. પૂર્વમાં નાલન્દા અને કાશી સગ્ગાં સ્થાન મહાવિદ્યાલયોનું સ્વરૂપ પામી ચૂક્યાં હતાં. મધ્ય ભારતમા અવન્તી-ઉત્તૈન, વલ્લભી તથા અણ્ણીલપુરપાટણના વિદ્યાલયો લગભગ વિશ્વપ્રસિદ્ધ હતાં. દક્ષિણમા મદ્રાસ અને કાચી પણ જાણીતા વિદ્યાલયો ધરાવતાં હતાં. મંદિર, મઠ અને ઉપાશ્રયો પણ વિદ્યાધામ બની રહેતા. વિદ્યા-૫દ્ધિ એ રાજ્યનું કર્તવ્ય તેમ જ શોભા બની રહેતી. એમ કહીએ તો ચાલે કે લગભગ ગામડે ગામડે શાળાઓ હતી, તીર્થસ્થાનોમાં અને રાજધાનીઓમા મોટાં વિદ્યાલયો હતાં અને તક્ષશિલા. કાશી તથા નાલન્દા જેવાં સ્થળોએ તો મહાન આંતરગામ્નીય વિશ્વવિદ્યાલયો વિકસ્યા હતાં.

આશ્રમો

ગુરુની પ્રતિષ્ઠા અનુસાર સેંકડો વિદ્યાર્થીઓ આશ્રમવાસી બનના હતા. સહેની પાસેના આશ્રમો પણ સહેરથી દૂર દૂર આવેલા કોઈ એકાંત-નદીકિનારે અથવા તીર્થસ્થાનોમા રાખવામાં આવતા હતા, જેથી

૫૧૮ : ભારતીય સંસ્કૃતિ

વિદ્યાર્થીઓના અભ્યાસ અર્થે જરૂરી એકાત મળી શકે, આશ્રમોનાં નિવાસસ્થાનો એટલે પર્ણકુટિઓની શ્રેણી; આજના મહાલયો નહિ. રાજ્યની માફક પ્રજા પણ શાળાપાઠશાળાને સહાય આપવાનો પોતાનો આવશ્યક ધર્મ સમજતી જે શુદ્ધિજન્ય પ્રાપ્તિ દેખવણીની આ પ્રાચીન યોજનાએ કરી છે તેવી આજના ભારતના ભવ્ય મકાનોવાળી શાળા-પાઠશાળા અને વિશ્વવિદ્યાલયોએ કરી છે કે કેમ એ વિચારવા સરખો પ્રશ્ન છે.

પગ્દેશી પુરાવો

ચીની મુસાફર હ્યુએનસંગ નાલન્દામાં વર્ષો પર્યંત રહી પોતાનો અભ્યાસ કરતો હતો. એણે નાલન્દાનું આપેલું વર્ણન આપણે સહજ જોઈએ :

“આવી શિક્ષણશાળાઓ હજારોની સંખ્યામાં હતી, પરંતુ નાલન્દાની ભવ્યતા બધાને ટપી જતી. દસ હજાર વિદ્યાર્થીઓ શુદ્ધ શુદ્ધ વિષયોનો અભ્યાસ ત્યાં કરતા હતા. વૈદિક તેમ જ જૌદ્ધ ધર્મસિદ્ધાંતો પણ ત્યાં શીખાતા સૌ આસનેથી સૌ ગુરુઓ આવા શિક્ષણમાં રત રહેતા ગજજોની પવિત્ર ભાવના અહીં અનેક મકાનોને ઊભાં કરતી હતી જેમાં ન્યાયાધિકારીઓ પણ હોય અને નિવાસખંડો પણ હોય. ગુરુ તથા વિદ્યાર્થીને જરૂરની વસ્તુઓ પણ તેમાં મળી આવતી. રાજ્યના રથી સૌ મામેલુ હિતપત્ર નાલન્દા વિદ્યાલયને અર્પણ થયેલું હતું અને એ સૌ મામના જસો જેટલા ધનિદો વાનારૂતી વિદ્યાલયનું શાળાનું ખર્ચ પોતાને માથે ઉપાડી લેતા. કપડા, ખોરાક, પાન-છં અને વૈદ્યના સારનાર પૂગતા પ્રમાણમાં અહીં મળી રહેતા અને તેથી અભ્યાસ ખર્ચ કંઈક વધારામાં ઊર્ધ્વને કરી અડચણ આવતી નહિ.”

લોકશિક્ષણની સપાટી

આ પાઠશાળાઓમાં, રાજદરબારોમાં તથા વિદ્યુપરિષદોમાં ધર્મ અને ફિલસૂફીની ચર્ચા પણ આણતી, નાદવિવાદ પણ થતા, અને મંદિરે મંદિરે થતી કથાનાર્તો દ્વારા લોકશિક્ષણની સપાટી ઊંચી રહેતી શિક્ષણને માટે ભારતીય રાજ્ય અગર પ્રજાએ સહજ પણ સંઘાત

સેવ્યો નથી. વિદ્યાદાન એ મોટામાં મોટું પુણ્ય મનાતું, ગુરુઓને દાનમાં અપાતા ગામ અમહાર નામે ઓળખાતા. અને એવાં અમહાર ગામો મોટી સંખ્યામાં ત્યારે મળી આવતા ઘણાં વિદ્વાન ગુરુઓ એવા હતા કે જેમને કીર્તિ, રાજ્યમાન, કે સપત્તિ આકર્ષી શકતાં ન હતા અગ્ન્યાસ અને શિક્ષણમાં તેમને પૂર્ણ સંતોષ મળતો.

કેળવણીએ સર્જેલી પ્રજા

આવી કેળવણીમાંથી વિકસેલી જનતા ઈ. સ. પૂર્વની ત્રીજી સદીના મેગસ્થિનીસના કથન પ્રમાણે સાયવાદી બોલ પાળનારી, અદાલતો સુધી દાવાઓ લઈ જવાની પ્રતિષ્ઠા રહિત અને સુખી હોય એમાં આશ્ચર્ય નહિ ધરાવે અને મિલકતનું વિશિષ્ટ રક્ષણ કરવામાં એ મુગમાં જરૂર ન હતી. મેગસ્થિનીસ પછી લગભગ એક હજાર વર્ષે ચીની મુસાફર હુએનસંગ કહે છે કે :

“ ભારતવાસીઓ પૈસાથી બાબતમાં બુદ્ધિમંત્ર કે દોગાઈ બાબતમાં ન હતા તેઓ ન્યાય આપવામાં બહુ વિચારશીલ રહેતા છેતરપીંડી અને વિશ્વાસઘાત તેમનામાં દેખાતા જ નહિ સોગંદ લીધા હોય કે વચન આપ્યું હોય તો તેઓ અવશ્ય પાળતા રાજ્યવહીવટમાં પણ ધ્યાન ખેંચે એવી પ્રમાણિકતા લોકોમાં વ્યાપક હતી અને અશ્વસ-પરસના વ્યવહારમાં નમ્રતા અને માધુર્યના ગુણ છવાયલા રહેતા ”

આવી પ્રજા ઉપજાવતું શિક્ષણધ્યેય એ ભારતીય સંસ્કૃતિની વિશિષ્ટતા. ઓછે ખર્ચે, ઉત્તમ મનુષ્યો ઉપજાવતી, કીર્તિલોભ અને ધનલોભરહિત આદર્શો વિકસાવતી કેળવણી આજની દલી બનતી દુનિયામાં બહુ જરૂરી છે. મુસ્લિમમુગમાં પણ હિંદુ અને ખ્રિસ્તી કેળવણી બન્નેએ પોતાની ઉચ્ચ સપાટી જાળવી રાખી હતી મગ્ગિદ એ માત્ર પ્રાર્થનાધામ ન હતું એની સાથે મકતબ-શાળા હોય જ. મદિર માત્ર દેવદર્શનનું જ સાધન ન હતું. એમાં પાઠશાળા હોય જ, અને કથાવાર્તાના પ્રયોગ દ્વારા જનતાના જ્ઞાનની વૃદ્ધિનો પ્રયોગ સર્વત્ર ચાલતો જ હોય મસ્જિદ-મદિર જ્ઞાનકેન્દ્રો પણ હતા.

[૪]

ભારતીય સંસ્કૃતિને લાગેલો ધસારો

પરમંસ્કૃતિના સમન્વયની ઉદારતા

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં આટલા આટલા જિજ્ઞાસુઓ હોના છતાં એ સંસ્કૃતિનું રાજકીય પતન કેમ થયું ? અને આજની દૃષ્ટિએ ઓળખાતું રા' દાય વ્ગત એ ભારતે ઇસ્લામયુગથી કેમ ગુમ થયું ? એ એક મોટી સમસ્યા છે. પંજાબના પશ્ચિમ ભાગ ઉપર તો વાર વાર પરદેશીઓના આક્રમણ થતા હતા-સિકંદરથી અહમદ અબ્દુલની સુધી આક્રમણ કરનારી ખતોને પરદેશી ગણવી કે કેમ એ પ્રશ્નને વધારે અભ્યાસ માટે રહેવા દઈ એટલું તો કહી શકીએ કે ભારતની પશ્ચિમ મરહદનો પ્રદેશ સ્વદેશી કે પરદેશી ઉચ્ચપાથનોને વધારે પ્રમાણમાં અનુભવતો હતો. ગ્રીક, સંકે પાર્થિયન પહલવ, કુશાણ હજી અને ગુર્જરા જેવા હિંદુકુશ પર્વતની પેલી બાજુએથી આવતા લકાયક ટોળાંની બીજા પંજાબને જ પ્રથમ અનુભવની પડતી હતી. જો સંપૂર્ણ પાંચમી ઠી સદીથી આવા આક્રમણો નોંધાયા છે અને મની પાંચમી છત્રી સદી સુધી જ નહિ પણ મોગલ સાધુગ સુધી આના આક્રમણો ચાલુ રહ્યા છે. પરંતુ એ સર્વ આક્રમણો નો સામનો ખલાસી આક્રમણ પહેલાં સંકળતાપૂર્વક મધ્ય-ભારતે કર્યા હતા અને પરદેશી આક્રમણકારોના મથાથી નિનાસ પણ ત્યારે જ શક્ય બન્યા કે જ્યારે આક્રમણકારોએ ભારતીય સંસ્કૃતિનો, ભારતીય ધર્મના સર્નાંગ સ્વીકાર કર્યો એ આક્રમણકારોને આપણે ભારતીય ગણતા અર્થે ન ગણીએ તો પણ તેમનો ભારતીય પ્રજા અને ભારતીય સંસ્કૃતિનો બહુ માઠ પગિયન હતો એ સંસ્કૃતિ માટે આક્રમણ હોના જ તેમના હૃદયમાં સદાચ બાંધત પ્રયત્નો હોના અને મોટા ભાગના આક્રમણકારો તો આક્રમણ કરતા પહેલાં જ ભારતીય ગીત કે વૈદિક માર્ગો ફરીકાગીને જ ભારતમાં પ્રવેશ્યા હોવાર છે.

તેમની સાથે મેસાય નહિ જમાવ પણ નહિ અને અડખીને પાણી પથ્થ પીવાય નહિ એવી હિન્દુઓ અલહાઈ જન વટલાઈ જાય એવી માન્યતા છે પરદેશીઓના પાણીને અને પરદેશીઓના અગ્નિને અડકેલી કોઈ પણ વસ્તુ હિંદુમાં અપવિત્ર જની જાય છે અને પાણી તથા અગ્નિ વગર તો કોઈ પણ ઘર રહી જ કેમ શકે ? તેમના સહધર્મી સિવાયના કોઈ પણ માણસને તેઓ ઘરમાં પણ આવવા દેતા નથી, પછી એ પરધર્મીની સળધ બાધવા ની ઇચ્છા હોય કે હિન્દુ ધર્મ પ્રત્યે તે મહાનુભૂતિ ધરાવતો હોય તો પણ આથી હિન્દુઓ અને પર દેશીઓ વચ્ચેનો સળધ નાવ અશક્ય જની જાય છે અને આવી વૃત્તિ હિન્દુઓની અને અમાગી વચ્ચે એક મોટો દરિયો ઊભો કરે છે હિન્દુઓ માને છે કે તેમના દેશ સિવાય બીજો કોઈ સારો દેશ જ નથી તેમના જે નીજી કોઈ સારી પ્રજા પણ નથી ધર્મ પણ તેમને સર્વશ્રેષ્ઠ આ જન ની મોટાઈ હિન્દુઓને અન્યને તિગ્ગકાગ કગનાર ધમડી મૂખાઈ ભરેલા આડબરવાળી મિથ્યાભિમાની અને જાકી પ્રજા બનાવે છે ગ્વબાવે જ તેઓ પોતાનું જ્ઞાન બીજાઓને આપવા ની જાળતમા કબૂસ હોય છે પોતાની રાત્રિ સિવાય બીજી રાત્રિના માણસો પડ જ્ઞાન આપના તેઓ ભારે સંકેત સેવે છે પોતાના જ દેશી જ ન સ્વધર્મીઓ પ્રત્યે તેમનું આવું વલણ હોય તો પછી પરદેશીઓ પ્રત્યે તો તેઓ આવું વલણ ગમે એમાં શું આશ્ચર્ય ? તેમની માન્યતા પ્રમાણે દુનિયામાં તેમના દેશ સિવાય બીજો દેશ જ નથી તેમના મિનાય માણસથી બીજી કોઈ જનત જ ઉત્પન્ન થઈ નથી અને કદાચ બીજા પ્રદેશોમાં માનવીઓ હોય તો પણ હિન્દુઓ સરકુ જ્ઞાન અને વિજ્ઞાન બીજા કોઈમાં હોઈ શકે જ નહિ એવી તેમની માન્યતા હોય છે તમે તેમને એમ મ્હો કે પુરાસાન કે ધરાનમાં અમુક વિદ્યા જુડુ ખીનેની છે અગર અમુક વિદ્વાન પ કાયેસો છે ત્યારે તેમના ધમડમાં તેઓ નમને અજ્ઞાની કે જુશ જ માની પેસશે જો તેઓ બીજા પ્રદેશોમાં મુસાફરી કરે અગર બીજી પ્રજાના લોકો સાથે

હજતામળતા રહે તો તેમનો આ ભ્રમ ઝડપથી પલટાઈ જશે. કારણ તેમના પૂર્વજો આજની પેઢી સરખા સંકુચિત મનોવૃત્તિવાળા ન હતા.”

ઇસ્લામ પ્રસ્તાર

અગિયારમી સદીનું હિન્દુસ્તાનનું પરદેશીએ આપેલું આ ચિત્ર એ પહેલાના પરદેશી મુસાફરોએ આપેલા ચિત્ર કરતા તદ્દન જુદું છે અને ભારતીય સંસ્કૃતિની હીન બાજુનું સરસ દર્શન કરાવે છે. આ હીન દર્શાની શરૂઆત લાંબા સમયથી આછીપાતળી ધર્મ ચૂકેલી હોવી જ જોઈએ. પંજાબમાં ઔદ્ધ ધર્મ ઓસરતો જતો હતો અને તેનાં સિદ્ધાંતોના પાલનમાં જડતા આવી ગઈ હતી, એમ સાતમી સદીમાં હુએનસંગે નોંધ્યું છે. આઠમી સદીમાં તો કુમારિલ ભટ્ટ અને શંકરાચાર્યે ઔદ્ધ ધર્મને વૈદિક ધર્મ ભેગો ભેળવી નિરર્થક કરી નાખ્યો. આમ પંજાબમાં ધાર્મિક ભાવનાની જડ મજબૂત રહી ન હતી અને પરદેશીઓના આક્રમણ કે મિલનની એ ભૂમિ બની રહી હોવાથી એ પ્રદેશમાં રાષ્ટ્રભાવના કે ધર્મભાવના જોરદાર ગઈ નહિ. સિંધુ-પારનો પ્રદેશ તેમ જ દ્વિદુકુશ અને સુલેમાન પર્વતોની પાછળ આવેલા પ્રદેશોનું આર્થિક ધસાતું આલ્યું હતું અને તેની જ પડોશમાં આવેલા ધરાન તથા તુર્કી પ્રદેશોમાં ન્યપાયલા ઇસ્લામ ધર્મે પ્રથમ પોતાની રાજકીય નહિ તો સાંસ્કૃતિક અસર ફેલાવવા માડી હોય તો તેમાં નવાઈ ન કહેવાય. મહમદ કાસમ પછી એ પ્રદેશોમાં મુસલમાનોની અવરજવર પણ સાગ્ર પ્રમાણમાં ચાલુ થઈ હતી અને તેમના નાના નાના ગળ્યો, દુકરાતો અગર અમરકાંક વસવાટો પણ શરૂ થઈ ગયા હતા. આ કારણે શિથિલ બનેલી રાષ્ટ્ર અને ધર્મભાવના ઇસ્લામ આક્રમણનું અને તેના વિજયનું એક કાળ કહી શકાય.

હિન્દુઓનું વીરત્વ છતાં પાન

મુગલો કરતાં હિન્દુઓ શરીરશક્તિમાં તેમ જ શૌર્યમાં બિતગતા હોય એમ તો મુસ્લિમ હિતકર્ષનો ઇતિહાસ પણ કહેતો નથી..

હિન્દુઓ અને મુસ્લિમોના શ્રદ્ધાઓમાં પણ બહુ તફાવત ન હતો. ૪ સ. ૭૧૩માં દાહી પાસેથી મહમદ કાસમે સિંધ જીત્યું ત્યાંથી લગભગ ૫૦૦૦ વર્ષ સુધી કાશ્મીર પરદેશી આક્રમણ ભાગે ઉપર થયું નથી એમાં ભારતીય વીરત્વ જરૂર મુખ્ય કારણરૂપ છે. પરંતુ ૧૨૦૦ થી ૧૫૦૦ વર્ષ સુધી લગભગ ચાલેલી મહમદ ગઝનીની સવારીઓ સામે મધ્યભારત સુધીના રાજાઓએ પડ્યા એ ઉકીકત ભારતીય યુદ્ધ રચનામાં તેમ જ ભારતીય શારીરિક ખડતલપૂર્ણ એક પ્રકારની ખામીનું સૂચન કરે ખરી. ઇસ્લામીઓ વધારે ખડતલ વધાર શક્તિ ધારી વધારે નિનટાઈવાળા અને વધારે કામેલિયનનાળા દોષો સિવાય મહમદના સોમનાથ સુધીના વિજયા સમજી સમજાવી શકાય એમ નથી. ઇસ્લામીઓ પાસે બીજા પ્રકારની યોદ્ધાસવારીની જગ્યા હતી એમ પણ એક કારણ બપાય છે.

૫ જગની ભાવનાશિથિલતા આપણે સમજી શકીએ. પરંતુ દક્ષિણના અને પૂર્વના પ્રદેશોમાં તો હિન્દુઓની ધાર્મિકભાવના સુદૃઢ હતી અને ત્યાં જ મહમદ ગઝની પછીના લગભગ ૫૦૦ વર્ષ સુધી હિન્દુઓએ ભારત ઉપર આક્રમણ થવા દીધા નહિ. હતા મહમદ - શિયાણુદીન ધોરી આગળ ઉત્તર ભારતીય રાજ્યો અસ્ત પામી ગયા અને કાશ્મીર ઇસ્લામી રાજ્ય હિન્દમાં રથપાયું એ ઉકીકત વીસરી શકાય એમ નથી. એ કયા હિનતાએ પ્રવેશ કર્યો કે જ્યાં ભારતીય સંસ્કૃતિની રાજકીય બાબતમાં આખપ આવી ગઈ? આતરિક દલહ.

સૌથી પ્રથમ આ હિનતાના કારણમાં રાજવીઓના અદર અદરના અધડા આપણને જડી આવે છે. ચક્રવર્તીયજાની ભારતીય રાજવીઓની ધગશ ચાલુ જ હતી અને પૃથ્વીરાજ તથા જયચંદ વગેરેના અધડામાં એ ભાવના પણ કારણભૂત હતી. ચૌહાણ રાઠોડ વગેરેના, સોલંકી અને ખરમાર રાજાઓ નાનામોટા કારણો આગળ કરી અદર અદર દાદી કપાઈ ચેતાની સૈનિકશક્તિ ઘટાડે તો તેમાં પરદેશીઓ

અને પરધર્મીઓ જરૂર લાલ મેળવવા મથે એમાં નવાઈ નહિ.
જ્ઞાતિસંસ્થામાં પલટાતા વળોઈ

આ તો આપણે રાજકીય કારણ આપ્યું. પરંતુ આ નિર્બળ-
તાની પાછળ પ્રજાકીય કારણો પણ સમાવવાં હતા. એમનું મુખ્ય
કારણ, વિચારો એમ માને છે કે, જ્ઞાતિસંસ્થામાં રહેલું છે. જ્ઞાતિ-
સંસ્થા ન્યાં વર્ણવ્યવસ્થા હતી ત્યાં સુધી તો તે સ્થિતિસ્થાપક રહી.
આંતરવર્ણીય ભોજનવ્યવહાર અને લગ્નવ્યવહાર લગભગ આઠમી-
નવમી સદી સુધી તો ચાલુ રહ્યા જ. પરંતુ જ્ઞાતિવિહીન બૌદ્ધમાર્ગ
વૈદિક માર્ગમાં સમાઈ ગયા અને વૈદિક કર્મકાણ્ડનું પ્રાધાન્ય શંકર
મંછી ભારતવાસીઓએ સ્વીકારી લીધું, ત્યારથી વર્ણુ બદલાઈને
વર્ણુમાં જ્ઞાતિઓ દાખલ થઈ અને જ્ઞાતિઓ પોતપોતાની દીવાલોને
મજબૂત બનાવતી ચાલી. જ્ઞાતિઓની સંસ્થા ભારતીય સંસ્કૃતિને પોપણ
આપતી નસો-શિરાઓ બનવાને બદલે ભારતીય સંસ્કૃતિના વેગવાન
રુધિરને જુદા જુદા પ્રવાહોમાં ખેંચી જતી નળીઓ બની ગઈ. જ્ઞાતિ
પ્રત્યે અહ-મમત્વ જાગવા માટે એટલે વ્યાપક પ્રાંતીય અભિમાન કે
રાષ્ટ્રઅભિમાન ઘણું હળવું પડી જાય અને કદાચ સમજા એસરી
પણ જાય. મંછી ધીમે ધીમે પરદેશીઓ અને પરધર્મીઓને અપના-
વવાની ક્રિયા અટકી ગઈ અને જ્ઞાતિઓ પોતે જ જાણે ધર્મરક્ષાણુની
ધ્વજરદાર હોય એવી માન્યતા દઢીભૂત થવા લાગી. જ્ઞાતિના ધર્મો
પણ જડ બનતા ગયા. બ્રાહ્મણ હોય તે અધ્યયન જ કરે; ક્ષત્રિય
હોય તે જ યુદ્ધ કરે; વ્યાપારખેતી વૈશ્યોથી જ થાય; અને મદેનત-
મગ્દૂરી કરનાર શૂદ્ર બની જાય. આવા ખ્યાલમાંથી એવી સ્થિતિ
ઉત્પન્ન થઈ કે આક્રમણમાંથી રક્ષણ કરવાની કગળ એકલા ગગપૂતો -
ક્ષત્રિયોની જ રહી, અને ક્ષત્રિયોની સંખ્યા તો કેટલી ઘોંઘાળે ?
એટલે જ્ઞાતિસંસ્થાએ ભારતીય પ્રજાની લડાયક શક્તિને બહુ જ
મર્યાદિત કરી દીધી, અને સંરક્ષણનો ભાર એકલા રાજવીઓ અને
રાજપૂતોને માથે જ નાખી દીધો. બ્રાહ્મણો અને વૈશ્યો જરૂર પડે-

પરંતુ : ભારતીય સંસ્કૃતિ

દેખાઈ આવે છે. યુદ્ધકળા તથા રાજનીતિના અભ્યાસને રથાને ગ્રેમ અને કામના વિવિધ પ્રકારોનો આશ્રયજનક અભ્યાસ રાજપ્રજાના શોખનો વિષય બની ગયો હતો. કામચાત્ર, કોકશાત્ર અને રતિ-રહસ્યના વૈરાગિકોને શોખે એવા મંથે ત્યારે લખધા શરૂ કર્યા, અને કાવ્યશાત્રમાંપણ નાયિકાબેદ એવી સંપૂર્ણતા પામ્યો કે જોને વર્ગીકરણનો જોટો દુનિયાના ખીજા કોઈ પણ સાહિત્યમાં મળી શકે એમ નથી, આ શાત્રને આપણે શાત્ર તરીકે લલે વખાણીએ અને તેની ઝીણવટ માટે ધન્યવાદ આપીએ; છતાં એની પાછળ રહેલું ગાજપ્રજાનું માનસ શૃંગાર તરફ વધારે વળેલું રહેલું હતું એ વસ્તુ આપણને સ્પષ્ટ સમજાઈ આવે છે. આ બધાં કારણો બેગાં મળી અંતિમ પરિણામ ઉપજાવે એ સહજ છે. એ અંતિમ પરિણામ ભારતની રાજકીય પરાધીનતામાં આવ્યું એ આજ જીવતી રહેલી ભારતીય સંસ્કૃતિ પણ ખાસ ખ્યાનમાં રાખે.

તુર્ક, અફઘાન, મોગલ અને મરાઠામુગની વિલાસીવૃત્તિ પણ નોંધવા જેવી છે, જેમાંથી યુદ્ધકીય પરાજયોએ મહારાજ્યોને પણ ઉખાડી નાખ્યા. રાજકીય ઇશ્વરાનું પ્રકરણ એ માટે બસ થશે.

ભારતીય સંસ્કૃતિનો રાજવહીવટ

ઘણો પ્રાચીન યુગ

કલ્પના એમ કરવામાં આવે છે કે વૈદિકકાળની શરૂઆતમાં રાજ્યો નાના નાના હતા. સમય આગળ વધતાં અશ્વમેધયજ્ઞ અને રાજસુયજ્ઞ સરખી યજ્ઞક્રિયાઓ ચક્રવર્તીપણાની ભાવના બાહોશ રાજવીઓમાં ઉત્પન્ન કર્યે જતી હતી. કેટલાંક મહારાજ્યોનો સંલવ એ યુગમાં પણ સ્વીકારવો પડે એમ છે. છતાં વૈદિકકાળની સમાજ-રચના વધારે સાદી હતી અને રાજ્યો પણ મોટા કુલરાજ્યો — કૌટુંબિક રાજ્યો સરખાં હતા, જેમાં શુરુઓ અને વિદ્વાનોનું બહુમાન થતું હતું. - લેવામાં આવતી યુદ્ધોમાં રાજ્યો આગેવાની

લેતા એ ખરું; દુકડીઓ પણ ગોઠનાતી; દુકડીઓના નાયક પણ નિમાતા અને રથ, અથ તથા પગપાળા સૈનિકોનું સૈન્ય રચવામાં આવતું. પ્રજા પોતપોતાના ધર્મ બળવે એવી સગવડ સહુને આપવામાં રાજ્યધર્મ ગણાતો અને દૂષિત રાજ્યોને પદબ્રજ પણ કરવામાં આવતા. મુખસિદ્ધ પૌરાણિક આર્ય રાજવી પૃથુના પિતા વેનને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મૂક્યો હતો અને તેનો વધ કરવામાં આવ્યો હતો એ પ્રજાસત્તાનો પ્રાચીન ખ્યાલ છેક ઓગણીસમી સદીમાં કવિ દલપતરામના 'વેન ચરિત્ર'માં પણ રજૂ કરવામાં આવ્યો છે.

રાજ્યનીતિ-અર્થશાસ્ત્ર

પરંતુ વૈદિકકાળ જેમ સ્થિર થતો ગયો તેમ તેમ, આર્ય કુટુંબકણિલાઓની રચના અને તેમાંથી વિકસેલા ગળ્યો વિસ્તૃત થતા ગયા તેમ તેમ રાજ્યનીતિ એક મહત્વનું શાસ્ત્ર બનતી ગઈ, અને મૌર્ય યુગથી તે એ શાઓના આજ આપણને આશ્ચર્યચકિત કરે એવા પુગતકો આપણને મળી આવ્યા છે. ચક્રગુપ્ત મૌર્ય જે મહાન આર્યની સહાયથી સમ્રાટ બન્યો એ ચાણક્ય અગર કૌટિલ્યનો અર્થશાસ્ત્ર નામનો અથ આજના અભ્યાસીઓને પણ વિગમ્ય પમાડે છે શુક્રનીતિ તથા દામાન્દ્યીય નીતિસાગ સરખા ખીજ પણ અથો આપણને મળી આવ્યા છે, જેમાં રાજ્યન્યવસ્થા અને રાજ્ય-કર્તાના ધર્મો સળધી શાટીવ વિચારો કરવામાં આવેલા છે કૌટિલ્ય પોતે જ પોતાના અર્થશાસ્ત્રમાં પોતાના પહેના ચર્ચ ગયેલી પાઠ રાજ્યનીતિશીઓ તથા તેર અથકારાનો ઉલ્લેખ કરી પછી પોતાના મનને આગળ કરે છે.

વ્યવસ્થિત રાજ્ય

આ ઉપરથી એટલું તો લાગે છે કે જૂની રાજ્યવ્યવસ્થા ફાટાળાગત કે ધૂની રાજવીઓના ચક્રમ આચાર-વિચાર ઉપર જ આધાર નાખતી ન હતી ગળ્યવ્યવસ્થા મુઘટિત હતી, શાટીવ હતી, વિચારપૂર્વક ધરાતી હતી સત્તાધીશ રાજા હતો, પરંતુ મંત્રીઓ તથા સમિતિની

સલાહ અને સહાય અનુસાર રાજ્યએ પણ પોતાની સત્તા વાપરવાની હતી રાજસત્તા ગામડા સુધી રાજવહીવટ સાથે પ્રસરેલી હતી અને એક જટિલ અમલદારી તંત્ર પણ ગજવહીવટ માટે સ્થાપવામાં આવતું હતું.

રાજ્ય

રાજ્યો કદી કદી ચૂટવામાં આવતા હતા ખરા, છતાં વશ-પરપરાની ગજવી ઘટના એ લગભગ સામાન્ય નિયમ બની ગયો હતો રાજ્યનું સ્થાન એ ભાવનાઓ ઉપર ટકી રહ્યું હતું. એક તો એ કે રાજ્ય પ્રજાશાસનનો પહેલો અને મોટામાં મોટો સેવક, ખીજો ભાવના એ કે રાજ્ય એટલે વિધ્યુતો અશ, દેવનો અશ અને તેની આગા એટલે સર્વોપગિ આગા. નીતિશાસ્ત્ર પ્રમાણે તો રાજ્યનો આદેશ પ્રહરનો કાર્યક્રમ નક્કી થઈ ચૂકેલો હતો લોકોની અરજીઓ ક્યારે સાંભળવી, રાજ્યભરના સમાચારોના નિવેદન ક્યારે જોવા સાંભળવા, રાજ્યએ ક્યારે સ્નાન કરવું, જમવું અને અભ્યાસ કરવો અધિકારીઓ સાથે મસલત ક્યારે કરવી, મત્રાઓ સાથે ચર્ચા ક્યારે કરવી, સૈન્યની તપાસ કેમ રાખવી, અને આદેશપ્રમોદ માટે કયો સમય રાખવો એની વ્યવસ્થિત યોજના રાજ્યના જીવનની આસપાસ રાજ્ય ધર્મ અંગે એવી વ્યવસ્થાપૂર્વક યોજાતી હતી કે તેમનો અલ્પાંશ પણ પાળવામાં આવે તો રાજ્યવ્યવસ્થા નિયમિત, વ્યવહારુ અને દક્ષ બન્યા વગર ઘોર કાળે રહે નહિ શાસ્ત્રોનો ઘોઘ સર્વાંશે પાળવો સર્વકાળમાં મુશ્કેલ છે-રાજ્યપ્રજા સહુને માટે જતા આદેશ તરફ સહુનું મન ખેંચાયા વગર ન જ ગહે એક અગર ખીજો રસ્તે રાજ્યો પ્રજામાં છૂટથી લગે એવો આદેશ નીતિશાસ્ત્રો કરે છે. કૌટિલ્ય કહે છે તેમ “પ્રજાના સુખમાં જ રાજ્યનું સુખ સમાયેલું છે પ્રજાની આગાદીમાં જ રાજ્યની આગાદી રહેલી છે રાજ્યને પોતાને જે ગમે તે કરવાનું નથી, પરંતુ પ્રજાને જે ગમે તે જ રાજ્યએ કરવાનું છે” રામનો સીતાત્યાગ પ્રજામતને અનુસરવાની રાજ્ય-

‘મનુ’ અંતિમ દષ્ટાંત કહી શકાય. અશોકે તો પોતાના શિલાલેખોમાં ‘કોતરાવ્યુ’ છે કે : “મારા રાજ્યનાં બધાં માનવી મારાં બાળકો છે. આ દુનિયામાં અને પરલોકમાં દરેક પ્રકારની આબાદી અને દરેક પ્રકારનું સુખ જો હું મારાં બાળકો માટે ઇચ્છું છું તે જ હું મારી પ્રજાના પ્રત્યેક માનવી માટે ઇચ્છું છું.” આમ પ્રજાની આર્થિક અને નૈતિક ઉન્નતિ સાધવાની જવાબદારી રાજાની ગણાતી હતી. દુનિયાલરના ઇતિહાસમાં જોવામાં ન આવે એવા અનેક વિદાસંપત્તિ, પ્રજાના હિત સાથે પોતાનું હિત ભેળવી દેનારા, ત્યાગી અને ન્યાયી રાજવીઓ આર્થ સંસ્કૃતિએ ઉપજાવ્યા છે. એક રામ, એક યુધિષ્ઠિર, એક અશોક, એક વિક્રમ, એક સમુદ્રગુપ્ત, એક ભોજ, એક કુમાર-પાળ ઉપજો તો પણ ભારતીય સંસ્કૃતિ પોતાની રાજ્યવ્યવસ્થા માટે ગર્વ લઈ શકે એમ છે.

ભારતમાં તો આ આદર્શને પાળનારા રાજવીઓની એક મોટી સંખ્યા આપણે આખી શકીએ એમ છીએ—જોકે આવા આદર્શથી વિરુદ્ધ વર્તન કરનારા રાજાઓ નથી જ થયા એમ સામે અભિમાન લઈ શકાય એમ નથી.

મંત્રીમંડળ

મંત્રીઓની સલાહ લેવી એ રાજા માટે આવશ્યક હતું. મંત્રીઓની નિમણૂક માત્ર તેમના ગુણ અને આવડત ઉપર જ આધાર રાખતી, અને મંત્રી તરીકે નિમણૂક થતા પહેલાં મંત્રી જનનાર પુરુષોને અનેક શુભ રીતે લાલચો આપી તાવી જોવામાં પણ આવતા હતા. ત્રણની બાર મુઠ્ઠી મંત્રીઓની જોડવણ વહીવટ માટે થતી. જુદા જુદા મંત્રીઓને રાજ્યનાં જુદાં જુદાં ખાતા ઉપર નજર રાખવાનું સોંપવામાં આવતું. શુક્રનીતિમાં તો એમ પણ કહ્યું કે રાજાએ હરકોઈ પ્રશ્ન ઉપર પ્રત્યેક મંત્રીના લેખા અભિપ્રાયો લખાવી મંગાવવા. આવાં મંત્રીમંડળો રાજ્યવહીવટનું એક મુખ્ય અંગ ગણાય.

પ્રતિનિધિ પરિષદ

આ મંત્રીમંડળ ઉપરાંત આજની ધારાસભાને મળતી એક પ્રતિનિધી પરિષદની પણ વ્યવસ્થા હતી, જેમાં રાજ્યભરના પ્રતિનિધિઓને બોલાવવામાં આવતા હતા. જિલ્લા સરના રાજ્યમાં એંશી હજાર ગામડા હતા એમ નોંધ થઈ છે. તેણે બોલાવેલી મંત્રીપરિષદમાં પ્રત્યેક ગામના મળીને એંશી હજાર મુખીઓને તેણે બોલાવ્યા હતા. અલબત્ત આ મંત્રીપરિષદના સભ્યોની સંખ્યા ઓછી વધતી પણ રહેતી, પરંતુ કૌટિલ્યે તો કહે છે કે જેમ બને તેમ વધારે પ્રતિનિધિઓ તેમાં બોલાવવા એ ઇચ્છવા યોગ્ય ગણાતું. એટલું જ નહિ, પણ જરૂર હોય તો સભામાં ગેરહાજર રહેલા સભ્યોનો પણ પત્ર દ્વારા અભિપ્રાય મંગાવતો.

મહાભારતનું સૂચન

મહાભારતમાં આજ આપણને આશ્ચર્ય લાગે એવી એક બધારણ યોજના સૂચવવામાં આવી છે. મંત્રીપરિષદમાં ચાર બ્રાહ્મણો, આઠ ક્ષત્રિયો, એકવીસ વૈશ્યો, ત્રણ શૂદ્રો અને એક સૂત એમ સાડત્રીસ સભ્યો રાખવા, અને એમાંથી પસંદ કરી રાજાએ શ્રેષ્ઠ પ્રધાનો નીમવા એવું યોજનામાં સૂચન થયું છે. લગભગ વર્તમાનયુગને રૂપરેખે એવી આ યોજના ભારતીય સંસ્કૃતિના રાજ્યવહીવટનો ઠીક ઠીક ખ્યાલ આપણને આપી શકે એમ છે.

વહીવટી તંત્ર

વહીવટી કામ કરનાર તંત્રમાં ધર્માધ્યક્ષ, સેનાપતિ, ન્યાયાધીશ, કૌશાલ્યધ્યક્ષ - સંનિવાતા અને મુખી વહીવટના ઉપરી તરીકે સમાહતે જેવા ખાતાના મુખ્ય અધિકારીઓ પણ હતા, જેમના હાથ નીચે આખું રાજ્ય તંત્ર વ્યવસ્થિત ચાલતું. ગામને જુદા જુદા વિભાગોમાં વહેંચી નાખવામાં આવ્યું હતું, જે વિભાગીકરણ ગામડા મુખી રેલાઈ વ્યવસ્થા પામતું અને ચાલતું. રથાનિક અને ગોપ નામના અધિકારીઓ - - - - - તા, અને ગામડાંની સુલેહશાંતિ તથા

આબાદી જળવવા આમ્યજનોની સમિતિ રહેતી. જમીનની માપણી પણ પ્રાચીન કાળમા થતી હોય એવું લાગે છે શહેરોને પણ જુદા જુદા લક્ષ્યાંક વહેચી નાખી મહાજન દ્વારા ઘણી ઘણી નાગરિક વ્યવસ્થા કરનામા આવતી હતી. ગ્રામ તથા શહેરની રચના પણ એક શાસ્ત્રીય અભ્યાસ બની રહી હતી. શહેરોમા અને ગ્રામવિલાગમા મંદિરો, રસ્તાઓ, પગમાર્ગો, પાણીની ટાંકીઓ, કૂવા, આરામગ્યાનો, ધર્મશાળાઓ, દવાખાના, અગમમતી દુકાનો, આનંદપ્રમોદ માટેના બગીચા, સરોવરો, કુડ અને એવા એવા આનંદના સાધનો રાખવામા આવતા હતા જેથી નાગરિકો અને ગ્રામવાસીઓનું શારીરિક તેમ જ માનસિક આરોગ્ય જળવાઈ રહે. સરથાનો હિસાબ પણ વ્યવસ્થિત રાખવામા આવતો હતો અને જાહેર નાણાંનો દુરુપયોગ ભારે ગુનો અને ભારે શરમરૂપ બનેલો. આજના સુધરેલા અને પ્રગતિમાન કહેવાતા, પરંતુ પળે પળે નશ્વરીમા રોકાયેલા, પરસ્પરની અશ્રદ્ધામા જીવન વ્યતીત કરતા આપણા ભ્રમણી રાજ્યોને સારો ટેકો આપે એવી છૂપી જાતની મેળવવાની યોજના વ્યવસ્થા પણ ઉદ્દેશ્ય યોગ્ય છે

નસુસતંત્ર

કૌટિલ્યના સમયમા અને ત્યાર પછી પણ જનશક્તિ અને ગુપ્તચરોનું એક સમર્થ દળ રાજ્યનહીનદેશમા રાખવામા આવતું હતું માત્ર તે જ નહિ, મંત્રીઓ જ નહિ, પરંતુ સઘળા અધિકારીઓ ગુપ્તચરોમા મેળવવા માટે, તથા ગુપ્ત સંદેશા લઈ જવા માટે અગત્યના હોવાને પણ યોજતા હતા. મામાપ વગરના બાળકોને નાનપણથી જ જસમીમા કેળવણી મળતી, કારણ તેના બાળકોના પોષણનો ભાર ગભરવ ઉપાડતો. જાણીતા કામની વિધવાઓ અને ગણિકાઓ પણ ગુપ્તચરના કાર્ય કરતી. ગુપ્ત જાનગીદારોને જુદી જુદી ભાષાનું જ્ઞાન પણ આપવામા આવતું હતું અને વેશપલટા કાઢવામા તેમને દક્ષ બનાવવામા આવતા હતા. આ ગુપ્તચરો કદી ગૃહસ્થનો, કદી ખેડૂનો, કદી વ્યાપારીનો, કદી યાત્રાળુનો, કદી વાર તપશ્ચર્યા કરતા

અગર પૂર્વે ધર્મ ગયેલા અર્થમાં ઘટિત ફેરફાર કરવા વગેરે ધારાકીય કામો આ પરિષદો કરતી. એ સાલગી આપણને હવે નવાઈ લાગતી ન જોઈએ.

રાજસત્તા ઉપર અંકુશ

આમ ગાંધીજીની સત્તા આપણને અબ્યાધિત લાગે એ ખરું, પરંતુ એ અબ્યાધિત સત્તા ઉપર મંત્રીમંડળની અને મંત્રીપરિષદની સારા પ્રમાણમાં મર્યાદા હતી કાયદાનો અર્થ કરનારી વિદ્વાનોની પરિષદ પણ રાજસત્તા ઉપરનો એક અંકુશ જ ગણાય પ્રજા પણ રીક રીક પ્રમાણમાં જાગૃત હતી શ્રદ્ધાઓ અને પ્રામીયો પોતાનું મહત્ત્વ સાચવી શકતા હતા અને ધર્મ એ સર્વશ્રેષ્ઠ લાવનાર બની રહેતી હોવાથી નાજાઓની અબ્યાધિન મત્તા રીક રીક અંકુશમાં રહેતી લોકશાહી શાસન

એક વખત પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોમાં એવી જ માન્યતા હતી કે રાજા વગરની રાજસત્તા પશ્ચિમમાં જ - ગ્રીસ અને રોમમાં જ - છે એ સંસ્કૃતિઓના ઉછેર પામેલી પ્રજાઓમાં જ ઉત્પન્ન થઈ શકી હતી ભારતના ગાંધીશાસને હવે આ માન્યતાને અર્ધસત્ય તરીકે ક્યારની ચે પુરનાર શ્રી દીધી છે લોકશાસિત રાજસત્તા પ્રાચીન કાળથી ભારત-વર્ષમાં હતી એમ આપણ જાણુ સાહિત્ય પણ કહે છે અને પ્રાચીન સિક્કાઓ પણ કહે છે આપણા જૂના લેખો પણ કહે છે અને પ્રાચીન ગ્રીક લેખો પણ કહે છે. હેટલા ચે મહાગાંધીજી ખરું જોતા રાજ્ય કરતી કામના માન ચૂટેના વડા જ હતા ત્યારે રાજ્યકાંગ્લાગ તો રાજ્ય-કુટુંબના અગ્રણીઓ જ કગતા હતા યાદવોનું દૃષ્ટાંત એમાં આપી સકાય કૃષ્ણ નથા જાજરામ તથા ખીખ આગેવાનો આખું રાજ્યત ન ઉપાડી રહ્યા હતા, ત્યારે યાદવોના વડા તરીકે સિદ્ધાસન ઉપર તો . ઉચ્ચેસેન જ બિરાજતા હતા, જે કૃષ્ણની સલાહ વગર ડગલું પણ જ તા ન હતા. નેપાળની રાજ્ય ચક્રવર્તી હજી આવા રાજ્યકુટુંબોની વ્યવસ્થાનો જ પડ્યો પાડે છે. આખી કામ અગર જાતિ

લોકશાસનમા લાગ લેતી હોય એવા પણ અનેક દષ્ટાંતો આપણા ઇતિહાસમા મળી આવે છે. ઈ. સ. પૂર્વે છઠી સદીમા સિંચવી, શાકય અને મલ્ય જેની કેટલીયે પ્રજાઓના ઉલ્લેખો છે કે જેમનું ગાન્ય-ળધારણુલોકશાહી હોય જ ચાલતું હતું અને જેમા ચૂટણીના કેટલાય તરવો દાખવ થયા હતા. આવા લોકશાહી રાજ્યોની વ્યવસ્થા ચોક્કસ સમજવી મુશ્કેલ છે, છતાં એટલું તો સમજાય છે કે પ્રજાસત્તા તળેનો આખો પ્રદેશ નાના વહીવટી વિભાગોમા વહે ચાલે ગયો હતો, અને પ્રત્યેક વહીવટી વિભાગ પોતાના વિભાગ માટે રથાનિક વ્યવસ્થા કરવા અત્યંત એકમ તરીકે ચર્ચિતો હતો. આખા ગાન્યનું કાર્ય કંપા માટે, ચૂટી કાઢેના પ્રતિનિધિઓની પચ્ચિદ લગવામા આવતી હતી અને અમુક કાર્ય માટે, અગર અમુક સમય માટે એ પચ્ચિદ ચૂટલા પ્રમુખની દોરવણી નીચે કાર્યક્રમ અમલમા મુકાતો, કાર્યક્રમને અમલમા મૂકવા નાની નાની વ્યવસ્થાપક સમિતિઓ પણ ચૂટવામા આવતી આ લોકશાહી રાજ્યત ન લગલગ એવે-સના ગાન્ય-તત્રને મળતું આવતું હતું એમ પણ કેટલાક વિચારકો કહે છે પરિપદ મળવા માટે ખાસ ધ્યાન પણ નિયત કરવામા આવતું હતું જેને સંધાગાર કહેતા બુદ્ધના મિત્ર મહારાજા અગ્ગતશત્રુએ સિંચવી પ્રજાને જીતના બુદ્ધની સલાહ લીધી ત્યારે બુદ્ધે તેને ચોખ્ખું કહ્યું : “જા મુધી સિંચવીનું રાજ્યતત્ર બદલાયુ નથી, યા મુધી સિંચવી પ્રજા અજીન છે એમ માની લેજો.” બૌદ્ધમાર્ગની રચના, જૈન-માર્ગની રચના અને વૈદિકમાર્ગોની રચનામા આવા લોકશાહી તરવોના નમૂના સાગ પ્રમાણમા જોવાને મળે છે અને આજ મુધી ચાલતી આવેથી ગ્રામપચાવત તથા મજાજનની વ્યવસ્થામા પણ આ લોક-શાહી તરવ બહુ મોટા ભાગ લાજવી ગયું છે એ આપણે જાણુ ન જોઈએ રાજ્યોના અને રાજ્યોના અનેક વાગ-રા અને ઉચલ-પાચલ આર્થ મસ્કૃતિએ જોયા છતાં હિન્દુ સસ્કૃતિ સંસ્કૃત રહી છે એમા આ લોકશાહી તરવે સમર્થ ભાગ ભજવ્યો છે

૫૪૪ : ભારતીય સંસ્કૃતિ

અને રાજ્ય-પ્રજા વચ્ચેની એક સાંકળરૂપે પંચાયતની ગણના હતી.

ગામની ધર્મશાળા, મંદિરનું યોગાન કે ચોરો અગર છેવટે મોટા વૃક્ષની છાયામાં પંચાયતની સભાઓ ભરવામાં આવતી. ઘણી વાર ગામના બધા જ ઉંમરલાયક માણસો સભામાં ભેગા થતા. કેટલીક વાર પસંદ કરેલાં પંચો પણ ભેગા મળતા; દરેક ગામનો મુખી પંચાયતમાં સ્થાન પામતો જ. કામોના ચતા નિકાલમાં સ્થાનિક પરિસ્થિતિ, સમાધાનવૃત્તિ અને ગુનેગારને તક આપવાની સદ્દાનુભૂતિ ન્યાયને બહુ જ સાચો બનાવી શકતી હતી.

આ ગ્રામપંચાયતો ઉપરાંત વધારે વિસ્તારવાળા ગામોના સમૂહ તાલુકાવાર કે જિલ્લાવાર જરૂર પડે ત્યાં સભાઓ બોલાવી પોતાના પ્રશ્નોનું નિરાકરણ કરાવી લેતા. ગામના કે જિલ્લાના કામને માટે વેપારધંધા ઉપર ઉધરાણાંરૂપનો કર પણ નાખી શકતા. નદીના ઓવારા, મંદિરો, તળાવોનાં બાંધકામ તેમ જ શાળાઓ, પાઠશાળાઓ તથા પગથો, અન્નછત્રો અને જાત્રાલયો શાળા કરી ચલાવી તેઓ સાચા લોકલ પ્રતિનિધિઓ બની શકતા હતા.

નગરજનતા અને મહાજન

આ પ્રમાણે ગ્રામજનતા જ માત્ર નહિ પરંતુ નગરજનતા પણ જાહેર સુખાકારીના કામો મહાજનો દ્વારા ઉપાડી લેતી હતી, અને આમ લોકશાહી પદ્ધતિથી, અમલદારી તંત્રની દબલ સિવાય ઘણાં ઘણાં કામો ઝડપથી થઈ જતાં. આજનાં કંઈક તળાવો, ધાટ અને ઓવારા, મંદિરો અને ધર્મશાળાઓ, વિસામા તથા પગથાર, માર્ગો અને હાયાવૃક્ષોમા દોઢ પ્રાચીન પંચાયત કે શ્રેષ્ઠીઓના સમૂહનો હાથ આપણે જોઈ ચક્રાએ છીએ. એ કરનાર માનવીઓ અગર સંસ્થાઓનાં નામ ભલે જુલાઈ ગયાં. સાચી લોકશાહીના કાર્યક્રમના નમૂના તરીકે એ કામો આજ પણ ગિલાં છે અને આજની જનતા પણ તેને લોકશાહી દળે સુધારી સ્વીકારી રહે છે. રાજવહીવટમાં આવા લોકશાહી તંત્રની ઉત્ક્રાંતિ એ ભારતીય સંસ્કૃતિનું કીર્તિવંત લક્ષણ

राजगुरुजी मंदिर - भुवनेश्वर - ओडिशा

છે. એ લોકશાહી તંત્ર પ્રિટિશરાજ્યમાં નળુ પડતું પડતું હતું પોતાનું અસ્તિત્વ જાળવી રાખી શક્યું છે. આજે પણ મંદિર બાંધવું હોય, તળાવ બોલવું હોય, કાર્ક સારા કામમાં ફાળો આપવો હોય, તો ગામના આગેવાનોએ જાઈ કાર્ક માથે લઈ લે છે અને ગામની સામાન્ય જનતા એ આગેવાનોના જોલને ઉપાડી લઈ પોતપોતાનો ફાળો આપે જાય છે.

લોકશાહીતંત્ર

ભારતીય સંસ્કૃતિએ લોકશાહી તંત્ર જોયું કે અતુલબુદ્ધિ ન હતું એવી એક સમયની માન્યતા જૂલ લેલી છે. એમ, પુરવાર કરનાર ગણરાજ્યો, સમૂહરાજ્યો, ગ્રામપંચાયતો, સમૂહપંચાયતો અને મહા-જનમંડળોની સાક્ષી આજ પણ આપી શકાય એમ છે. લગભગ વૈદિક કાળથી ચાલતી આવેલી આ લોકસમિતિઓનું લોકશાહી જીવન ધણું પ્રબળ કહેવાય.

ભારતીય સંસ્કૃતિ-વિશ્વ સંસ્કૃતિનો વિભાગ

સંસ્કૃતિનાં વિધવિધ પડ

ભારતીય સંસ્કૃતિનાં આઠ અવશેષોથી માંડી રવાતંત્રપ્રાપ્તિ સુધીના વિધવિધ પડ આપણે નિહાળ્યાં. પાંચેક હજાર વર્ષથી ભારતીય સંસ્કૃતિનું વિશિષ્ટ સ્વરૂપ ધડાતું આવ્યું છે—જોકે જૂનાં નવાં અસ્મયુગથી માનવ સંચલનો ભારતમાં સળવળી રહ્યાં હોય એવા પુરાવા મળી આવ્યા છે. માનવજીવનને એની પ્રાથમિક અવસ્થામાં પોથી શકેલા ભારતને નામે ઓળખાતા જૂમિવિભાગે સાંસ્કૃતિક અને ઐતિહાસિક યુગ સુધી આવતાં આવતાં ફેટલા મ લૌગિક વારાફેરા અનુભવ્યા. અ કારાને ઉત્તર વિભાગ અને ગોડવાનાનો દક્ષિણ વિભાગ વચ્ચે આવેલા સમુદ્રને ખસેડી બેગા મળી ગયા અને આજની ભાગત-જૂમિના આકાર અતિ પ્રાચીન યુગમાં સ્થિર થયો. એમાં અસ્મયુગના માનવીની રમત રપટ સમજાવ છે અને ત્યાર પછી સિંધુતટ સંસ્કૃતિની, ત્રાસેક વર્ષથી ઓળખાઈ, ઐતિહાસિક ગણાતી સંભાવનાનું ચોક્કું એસાડતા પહેલાં નિઓધડ, ઓગ્રેલિયન, મોંગોલિયન અને દ્રવિડ નામે ઓળખાતી પ્રજાઓના સંચલનો ભારતજુમિ ઉપર થયા હતાં અને તેમના અવશેષો ભારતીય ભાષાઓમાં અને ભારતીય માનવોના દેહધાટમાં અભ્યાસીઓને દેખાયા છે એ પણ સ્પષ્ટ થયું. સિંધુતટ સંસ્કૃતિની લિપિ ઓળખાઈ નહિ ત્યાં સુધી એ સંસ્કૃતિ દ્રવિડ

હતી કે ખીજા કોઈ નામે ઓળખવાપાત્ર સંસ્કૃતિ હતી એનો નિર્ણય થઈ શકે એમ નથી. છતાં વૃક્ષપૂજન, પશુપૂજન, શિશનપૂજન અને યોગના કંઈક અંશો સિંધુતટ સંસ્કૃતિમાંથી આપણી સંસ્કૃતિમાં આવ્યા હોય એમ લાગે છે. વેદકાળે અર્પેલી કહેવાતી આર્ય સંસ્કૃતિના કેટલાક તત્ત્વો આમ વેદકાલ પહેલાંથી પણ આદ્યા આવ્યાં છે એટલે આપણા દેશની સંસ્કૃતિને માત્ર આર્ય સંસ્કૃતિ ન કહેતા ભારતીય સંસ્કૃતિ કહેવી એ જ યોગ્ય લાગે છે.

ભારતીય માનવ

આર્ય પ્રજાના સ્થાયી નિવાસ પછી ભારતીય સંસ્કૃતિએ જે નિશ્ચિત રૂપ પ્રાપ્ત કર્યું છે તે ઓળખાઈ રહે એવું, સુશિષ્ટ રેખાઓ-વાળું, હજી સુધી ચાલુ રહ્યું છે અને જીવંત રહ્યું છે એમ કહેવામાં આપણે મિથ્યાભિમાન સેવના નથી, પરંતુ ઇતિહાસના તંત્રને વળગીને આલીએ છીએ. એ વસ્તુસ્થિતિ આપણે વિહંગાવલોકનમાં જોઈ ગયા. એમાંથી આપણે ભારતીય સંસ્કૃતિની ગિરિતાનું એક સ્પષ્ટ કાચમી સ્વરૂપ જોઈ શકીએ છીએ. ભારતે સ્વ-ક્ષણ અર્થે કદી કદી પોતાની સીમાઓના દરવાજા અને પોતાના માનસ-દરવાજા બીડવાનો પ્રયાત્ન કર્યો હશે, પરંતુ તે જવદ્દે જ. આફ્રિકા-ઓસ્ટ્રેલિયાની પ્રાથમિક બર્બર જનતાની માફક ભારતીય સંસ્કૃતિ પોતાના બારીમારણાં અને દરવાજા સતત બંધ કરી બેઠી ન હતી. ભારતીય સંસ્કૃતિએ પોતાનું વિશિષ્ટ સ્વરૂપ જાળવીને પૃથ્વી ભાગત અદરની અને ભાગત ગદારની-આર્ય વાડાની બદારની-કેટલીક જનતાને અપનાવી છે, કેટલાક સંસ્કારને પોતાના લોહીમાં ઉતાવો છે અને કેટલાક ધર્મો અને ભાષાઓને આલિંગન આપ્યું છે. બહુ પ્રાચીન કાળને બાબતે મૂંઝાએ તો પણ, આપણે ઇતિહાસ આપણને કહે છે કે પ્રાચીન વહ્દી, પ્રાચીન પારમી-અશ્વત્થી, પ્રાચીન પ્રિયતી અને પ્રાચીન દ્વંદ્વામ દિંદુસ્માનમાં સદીઓની સ્થાવકાર પામી વસ્યા છે અને આગાદ થયા છે. ભારતીય સંસ્કૃતિએ પરંપરાઓને નેટવો આવકાર આપ્યો છે એટલે ખીજા જુમિએ ભાગ્યે

૫૪૮ : ભારતીય સંસ્કૃતિ

જ આધો હશે. ડૉ. સુનીતિકુમાર ચેટરજીના મત 'પ્રમાણે ઝોળખી કદાચ એવો ભારતીય માનવ ઈ. સ. 'પૂર્વે' ૧૨૦૦ થી 'અસ્તિત્વમાં' આવ્યો. એ ભારતીય માનવ હજી 'આજ' પણ ટાંગેર, 'અરવિંદ' અને ગાંધીમાં સજીવન રહી શક્યો છે—આપણા નિર્જાતમાં નિર્જાત માનવીની જોડે! એ મહાપુરુષો સમગ્ર માનવજાતનું 'ગૌરવ; છતાં એમનું ભારતીયપણું એમનામાં રપટ રીતે અંકાયું છે. 'મહાપુરુષોમાં' પ્રગટ થતી વિશિષ્ટ મહત્તા એ જ સંસ્કૃતિનું સાચું સ્વરૂપ. માત્ર શૈથિલ્ય નથી

એનો અર્થ એમ પણ નહિ કે ભારતીય સંસ્કૃતિ બીજી સંસ્કૃતિ-ઓની છાપ ઝીલતી શિથિલ, નિર્માલ્ય, માહક સંસ્કૃતિ જ 'માત્ર' છે. ભારતીય સંસ્કૃતિ કટોકટીને પ્રસંગે અત્યંત 'હિમ' અને વિજયી સામર્થ્ય પણ દર્શાવી શકી છે. મિત્ર તરીકે 'આવનારને' એણે ભગ્ય આવકાર આપ્યો છે—જોકે તેના વિષમ ગજકીય પરિણામો 'તેણે' અનુભવ્યા પણ છે. મિત્ર તરીકે આવેલા ખ્રિસ્તી પશ્ચિમે ભારતનું રાજકીય સાર્વભૌમત્વ છીનવી લીધું એ ભારતીય સંસ્કૃતિને હવે ન સંમળ્ય એવી બિના નથી. છતાં એ જ ખ્રિસ્તી 'પશ્ચિમને પોતાનું' સાર્વભૌમત્વ પાછું સોંપવાની ફરજ પાડી એ 'પણ' ભારતીય સંસ્કૃતિએ જ ! અને તે પણ પોતાની વિલક્ષણ ભારતીય 'અહિંસક' રીતે 'જ' ! ઈ. સ. ૧૯૪૭ની સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિ કદાચ ભારતીય સંસ્કૃતિનો 'મોઢામાં' મોઢો વિજય હોય; અને એ વિજય અપાવનારી લડત ભાષિ માનવ-જાતની સાંકારિક લડતનો એક આઘ પ્રકાર 'પણ' બની 'રહે. ઔદ્ય-બોદ્ધ સંસ્કૃતિ કરતાં, વિદ્યુત સંસ્કૃતિ કરતાં, વગણ સંસ્કૃતિ કરતાં અને દારૂગોળાની સંસ્કૃતિ કરતાં ભારતીય સંસ્કૃતિએ બીલવેલી અહિંસક લડાવક પ્રથા ઓછી લવાવહ, વધારે અસરકારક અને કપરામાં કપરા વિરોધમાંથી મંદરમાં મુદર માનવસુભગ 'મૈત્રી-સમન્વયની સર્જક' બની રહે એમ છે. અને આટલાટલા 'ભયંકર' મુદ્દો પછી માનવી સમન્વય સિવાય બીજું 'માત્રી' પણ શું રહ્યો છે?

પાકિસ્તાન-ધર્મ આગ્રહને અપાયલો ભારતીય જવાબ,

ઇસ્લામી હઠામહે ભારતીય રાષ્ટ્રીય હડતમાં એક નવાં ફલુગા રૂપે મુમિલાગ માગ્યો અને તે સને. ૧૯૪૭ માં ભારતે કાઢી પણ આપ્યો. એમા નિર્ગળતા હશે કે સંસ્કૃતિદીધી સમાધાનવૃત્તિ? કદાચ, એ સૌમ્યતાની ઉમ્મતાને અપાયલી જ્ઞેસ્તલખી પણ હોય! અગર, કદાચ, આક્રમણ ઢમે હજાર વર્ષ પૂર્વે આવી ભારતમાં વસેલા ઇસ્લામને એ ભારતીય સંસ્કૃતિનો વિલક્ષણ મૈત્રીજવાળુ પણ હોઈ શકે! એ હજાર વર્ષના સંપર્કમાં ભારતીય સંસ્કૃતિએ ઇસ્લામને અપનાવવાના અને ઇસ્લામના આક્રમક સ્વરૂપને સૌમ્ય બતાવવાના અનેક અખતરાઓ કરી, અનેક લાલ મેળવ્યા છે અને ઇસ્લામને આપ્યા પણ છે, ઇસ્લામનો આખો મુદ્દિવાદ ભારતીય બક્ષિસ્ તરીકે પૂરવાર થાય તો નવાઈ નહિ. ઉપરાંત આજની ભારતસરહદમાં વસતા ઇસ્લામખર્મીઓ સાથે સમન્વય સાધવાની પ્રયાલિકા ચાલુ રહે એ શક્ય છે. કોઈ પણ ધર્મ કે સંસ્કૃતિ પ્રત્યે ભારતીય સંસ્કૃતિને વેર કે અણુગમે ન હોય. સાથે, સાથે કોઈ પણ આક્રમણ સામે ભારતીય સંસ્કૃતિ કેવા વીરત્વપૂર્વક, જૂઝી છે એનાં હજારો આપણને ડગલે ને પગલે મળી રહે એમ છે.. આખી ભારતીય સંસ્કૃતિનું વિહંગાવલોકન એક જ લક્ષણ પ્રગટ કરતું દેખાય છે : આક્રમણનો સામનો અને મૈત્રીનો પરમસત્કાર-જીવનમાં અને કલામાં.

સુદ્ધવીરત્વ.

ભારતીય સંસ્કૃતિમા દિગ્વિજયની લાવતા જરૂર છે. ભારતીય સંસ્કૃતિએ સામ્રાજ્યો પણ ખીલવ્યા છે.. મોગલ સામ્રાજ્ય ઇસ્લામી સામ્રાજ્ય હોવા કરતાં ભારતીય સામ્રાજ્ય વધારે હળું. અને આખી અમિ, એશિયાની, અને મધ્ય પૂર્વ એશિયાની સંસ્કૃતિ ભારતીય સંસ્કૃતિના દિગ્વિજયની કયા જરૂર કહી જાય છે. એ દિગ્વિજયમા રાજકીય સામર્થ્ય નહિ હોય એમ માનવાનું કારણ નથી. રાજકીય સામર્થ્ય, પશ્ચિમની ઢબે માત્ર રાજ્યવિસ્તારમાં જ, સ્ટેટ પામે એમ

૫૫૦ : ભારતીય સંસ્કૃતિ

માનવું જૂલ નેનું છે અગોઠે યુદ્ધનિજ્ય પડના મુખી મરકાગવિજયમાં જ રાજકાગપુને વાજુ હતું. સંસ્કારનિજ્યો પણ પ્રામદ્યના જ પ્રતિમિ મ છે ભારતીય નામ ધાન્ધ કુતાં શ્રીવિજય અને શૈવેન્દ સગપ્પા મદ્દાગનોનુ અગ્નિ એશિયામાનુ અગ્નિત્વ ભારતીય રાજ્યીય વિજયોનુ જ સૂચન કરે છે; માત્ર એનુ સ્વરૂપ વર્તમાન યુગના સામ્રાજ્યને બધમેસતું ન આનતુ દોષ તો એ પણ ભારતીય સંસ્કૃતિનુ વિલક્ષણ સૌમ્ય સ્વરૂપ જ ગાળી શકાય સૌમ્યતા મામર્થ્ય-હીનતા નથી જ. યુદ્ધખેલનમા, શસ્ત્રઆપદ્યમા, મોરચા રચવામા, સમુદ્ધાનમા અને પૃથ્વીપર્થટનમા ભારતીય સંસ્કૃતિએ બીજી કોઈ પણ પ્રજા કરના ઓછુ સામર્થ્ય દર્શાવ્યુ હોય એમ માનતા પહેલા આપણે ભારતીય ઇતિહાસ ઇશાગે, ભારતીય ધર્મપ્રચાર અને ભારતના પરદેશ સાથેના સબ ધોની સાકળ જોઈ જવી વધારે શ્રેયઃગ્રંથ થશે અમેરિકાની પ્રાચીન આઝટેક તથા મેક્કો સંસ્કૃતિમા ભારતીય અસર સભળાતી શરૂ થઈ ચૂકી છે ભારતીય સંસ્કૃતિ સજીવન રહી છે એમા એના વીગત્વનો ભાગ છેક નાનો નથી જ. ચીન, જાપાન, કોરિયા, મંગોલિયા અને મધ્ય એશિયા તથા અગ્નિ એશિયામા વ્યાપેયો બૌદ્ધમાર્ગ ભારતીય સંસ્કૃતિનો જ ઉદ્ભવ છે. અને ચીગત્વ વગર કોઈ સંસ્કૃતિ પ્રસરી શકે જ નહિ

વીરત્વની ભારતીય ભાવના

એ સમજવુ જરૂરી છે કે પાંચ હજાર વર્ષથી સજીવ રહેલી અને હજી થે વીવન અનુભવતી ભારતીય સંસ્કૃતિએ વીગત્વને એકલા યુદ્ધચીગત્વ તરીકે ઓળખ્યુ નથી જ. ભારતીય રસવેદાઓએ વીગત્વના ચાર શાસ્ત્રીય પ્રકારો બહુ મૂલ્યક રીતે નોખ્યા છે: (૧) યુદ્ધવીરત્વ, (૨) ધર્મવીરત્વ, (૩) જ્ઞાનવીરત્વ અને (૪) દયાવીરત્વ વીરત્વ એ એવી ઉદ્દેશજી, બિભરાની, ઉત્સાહજીર્મિ છે કે જેમા માનવીની માનવતા સ્વાર્થ, મૃત્યુ લાભલાભ અને પગિણામનુ ગણિત ગણવટ બેસતી નથી. ભારતીય સંસ્કૃતિના ઇતરમા આ ચારે પ્રકારના વીર-

ભારતીય સંસ્કૃતિ - વિશ્વ સંસ્કૃતિનો વિભાગ : ૫૫૧

ત્વનો વાણેતાણો છે. આર્યો પ્રત્યેની - દેવો પ્રત્યેની દયાલાવનામાં દધીચિએ પોતાના હાડ કાઢીને શસ્ત્ર માટે આપી નીધા હૃદ્દિશ્વ દ્રે સ્વીકારેલા ધર્મ માટે - વચનપાલનના ધર્મ માટે - વિશ્વમિત્રને ગત્ય અર્પણ કર્યું, શિવાજીના લગવા ઝડામાં મુદ્દવીરત્વનું ધર્મવીરત્વને એક લખ નમન છે. કર્ણે કટોકટીની પળે પોતાના દેહવિભાગ બની ગયેલુ સુવર્ણ દાનમાં આપી દાનવીરત્વનુ ભારતીય સંસ્કૃતિને એક સજીવ દૃષ્ટાંત આપ્યું; જે મેવાડના ભામાશા મુધી આપણી કથાઓમાં સચવાઈ રહ્યું છે. અને મુદ્દવીરના દૃષ્ટાંતો સને ૧૯૪૨ની શહીદી મુધી - સને ૧૯૪૭ ના સ્વાતંત્ર્યની તિથિ મુધી આપણને મળી આવે એમ છે એટલે ભારતીય સંસ્કૃતિ વીર સંસ્કૃતિ છે એ કદી ભારતવાસી ન ભૂલે માન એટલું જ કે વીરત્વ એટલે મુદ્દવીરત્વ જ નહિ, એમ આપણી ભારતીય સંસ્કૃતિ પરાપૂર્વથી વિચારી રહી છે

ભારતીય સંસ્કૃતિ - ત્રિશ્વમાનવ સંસ્કૃતિનો એક વિભાગ

ભારતીય સંસ્કૃતિ પોતાની વીરગાથાના ભૂતકાલીન સ્વપ્ન ગાવામાં સંતુષ્ટ હોય તો એ એકવી, અટૂવી, અતડી બની રહે, અને તુષ્ટ પણ થઈ જાય એ જીવન્ત છે એટલા માટે કે પાંચ હજાર વર્ષથી સાચવેલા સંસ્કૃતિતત્ત્વોમાં સમગ્ર માનવ સંસ્કૃતિને ઉપયોગી નીવડે એવી ઘણી ઘટનાઓ રહેલી છે અને આ સ્થળે ભારતીય સંસ્કૃતિ વિશ્વ સંસ્કૃતિમાં એક મહત્ત્વનો ફાળો આપવાની ચર્ચા કરી રહી છે એ માટે ભારતીય સંસ્કૃતિનો અભ્યાસ ભારતવાસીઓ માટે વધારે આવશ્યક બને છે. માનવસંસ્કૃતિને ઉપયોગી ન થાય, માનવ સંસ્કૃતિ ઘડવામાં સહાયરૂપ ન બને એ સંસ્કૃતિની માનવજાતને જરૂર ન જ હોય તે તત્ત્વ સર્વોપયોગી ન હોય તે લાભ જીવને ન જ જીવે મૂળમાં અને આખરે તો માનવજાત, અનેક વર્ણો, અનેક પ્રદેશો અને અનેક વ્યવસ્થાઓમાં વહેયાર્થ જવા જતા. એક જ છે એવું સત્ય પણ ભારતીય સંસ્કૃતિએ વસુધૈવ કુટુમ્બના સૂત્રમાં

૫૫૨ : ભારતીય સંસ્કૃતિ .

ક્યારનું નિહાળ્યું છે, અને આખી માનવજાતના ગુણ ગુણ-વિભાગો પોતપોતાની દબે ગણ્યશાસન, ધર્મ, સાહિત્ય, સસ્ત્ર, શાસ્ત્ર, અને વિજ્ઞાન દ્વારા પોતાની વિશિષ્ટતા ખોલવતા ખોલવતા એ માનવ-કુળની એકતાના મહાસત્યને કિનારે આવી જોવા છે. કોઈ પણ સીમાની પાર જઈને માનવી આજ માનવી-તરીકે એક બનવા ઝંખી રહ્યો છે. એ જ્યારે બને ત્યારે ખરું. રાજ્યો અને રાષ્ટ્રોની સમૃદ્ધતી રચના કરતાં કરતા યુદ્ધતૈયારીઓમાં યઈને પણ, વિચારસૂટિમાં, આદર્શની સૃષ્ટિમાં માનવી માનવ એકતાને ત્રીણી આપે, ત્રીણી આપે જોઈ રહ્યો છે, ઝંખી રહ્યો છે. એ સમયે દીર્ઘકાળથી માનવકલ્યાણના પ્રયોગો કરતી ભારતીય સંસ્કૃતિ પોતાની અનેક બૂલો, પોતાની અનેક ખામીઓ, પોતાની અનેક વિટંબનાઓ, અનેક પરાજયો અને અનેક વિજયોનું સ્મરણ કરી વિશ્વ સંસ્કૃતિ-માનવ સંસ્કૃતિને ચગલે પોતાનો નકશો રજૂ કરે એ જ હૃદયનીય છે. ભારતીય સંસ્કૃતિને પોતાના વિજયો માત્ર વિજયવતરીકે, યોગબાવત્રાઃ નથી; અનુભવ તરીકે, પ્રયોગ તરીકે, દષ્ટાંત તરીકે રજૂ કરવા છે, કોઈ પણ સંસ્કૃતિનો અભ્યાસી કોઈ પણ વિભાગી સંસ્કૃતિ માટે હવે મિથ્યા અભિમાન સર્જી શકે એમ નથી. કાળની ઉચ્ચપાયાલમાં જીવંત જોએલી સંસ્કૃતિ, કે નવી સર્જાવતી સંસ્કૃતિ આજ સામસામે ધર્ષણ માટે જોવી રહી શકે એમ નથી. એણે પરસ્પર હસ્તમિલાપ, હસ્તધૂનન કરતું, જ રહ્યું, એ હસ્તધૂનનની સતત ક્રિયામાં પરોવાયેલી ભારતીય સંસ્કૃતિ આજ પોતાનો પૂર્વ ઇતિહાસ નિહાળે, એનો અભ્યાસ કરે અને સામે જોએલી સર્વ સંસ્કૃતિઓ સાથે નવા યુગને શોભે એમ હસ્ત-ધૂનન માટે હસ્ત લાગે કરે એ જ એના સિંદ્ધાવતોકનનો ઉદ્દેશ હોય. આક્રમણનો સામનો, મૈત્રીનો સતત સ્વીકાર, પરાયાનો સદૈવ આવકાર, અને પોતાની સીમામર્યાદા બહારની વિભૂતિનો હસતે મુખે સ્વીકાર એ જ ભારતીય સંસ્કૃતિનું નવનીત છે. ભારતીય સંસ્કૃતિને ગૌરવ લહે હોય; એના ગર્વ ન હોય.

ગૌરવભર્યું સ્થાન

રામ, કૃષ્ણ, બુદ્ધ, મહાવીરથી માંડી ગાંધી સુધી વ્યક્ત, થયેલી ભારતીય સંસ્કૃતિ-પર પરા વિશ્વ સંસ્કૃતિનું પણ ગૌરવ બની રહે એ આપણા વિહંગાવલોકનું કળ. એની ખામીઓ પણ છે, ખામીઓના સમયગાળા પણ સંસ્કૃતિના ઇતિહાસે નોંધ્યા છે એ રખે વિસરી જવાય. એમા સહાશ અને સંકુચિતપણું પણ પ્રવેશ પામ્યું છે એ રખે ભૂલી જવાય. છતાં એ ખામીઓ સહ એનું મુખ્ય વલણ માનવકલ્યાણનું જ હલ્લક સેવી આગળ વધે છે. સમગ્ર માનવકલ્યાણમાં કામ ન, લાગે એ સંસ્કૃતિ હવે ખપતી નથી.

આત્મવત્ સર્વભૂતેષુ ॥

... ..

નર્વે જનાઃ મુલ્લિનો મગ્નતુ ॥

... ..

ॐ ઘોઃ શાન્તિરન્તરિક્ષ'

શાન્તિઃ પૃથિવી શાન્તિરાપઃ

શાન્તિરાપધયઃ શાન્તિ ॥

ઘનસ્પતય શાન્તિર્વિઞ્ચેદેવાઃ

શાન્તિર્વ્રક્ષ શાન્તિઃ સર્વ શાન્તિ

શાન્તિરેવ શાન્તિઃ સા મા શાન્તિરંધિ ॥

વગેરે વેદજ્ઞના મત્રો અને ઉપનિષદજ્ઞની ભાવનાઓ, ભારતીય સંસ્કૃતિએ વેદકાલ માટે જ નહિ, ભારતવર્ષ માટે જ નહિ, પરંતુ સર્વકાલ માટે, સમસ્ત સૃષ્ટિ માટે ઉચ્ચાર્યા છે. માનવમ સંસ્કૃતિના એક મુખ્ય અને ભવ્ય પ્રવાહ તરીકે ભારતીય સંસ્કૃતિએ પ્રાચીન, કાલમાં સ્થાન લીધું છે. એનો આખો ઇતિહાસ એ જ, ભાવિ તન્દ્ર આગળી ચીધે છે. આકાશમા, અન્તરિક્ષમા, પૃથ્વી ઉપર, પાણી, ઉપર, વનસ્પતિમાં, ત્રિશના દિવ્યત્વમા, ઈશ્વરમા, સર્વમાં-અરે શાન્તિમાં પણ.

ग्रंथसंदर्भः

- 1 A New History of the Indian People-
Bharatiya Itihasa Parishad.-by Majum-
dar & Altekar,
- 2 Ancient Indian History-by R. C. Majum-
dar.
- 3 An Encyclopaedia of World History-by
William L. Lawyer,
- 4 Artisan in the Indian Society-All India
Women's Conference.
- 5 A Proposed Health Centre for Hindustan.
Nawab Syed Fakhruddin Husain Khan-
Manuscript.
- 6 A History of Village Communities in
Western India.-by A. S. Alteker.
- 7 A History of Hindu Civilization during
British Rule-by Pramathnath Bose.
- 8 A Compendium of the Castes and Tribes
found in India-by Eustace J. Kitts.
- 9 A Survey of Indian History-by K. M.
Panikkar.
- 10 A History of India-by Sir George Danbar.

- 11 A History of Civilization in Ancient India.
-by Romesh Dutt.
- 12 A History of India-by N. K. Sinha & A.
C. Bannerjee.
- 13 A History of Sanskrit Literature-by A.
A. Macdonell.
- 14 Ancient India as described by Megas-
thenes and Arrian-by J. W. M'Crindle.
India as described in classical
literature-by J. W. M'Crindle.
- 16 Ancient India-by E. J. Rapson.
- 17 Ancient Geography of India-by Cunn-
ingham.
- 18 Ancient Indian Numismatics-by S. K.
Chakravarti.
- 19 Aryan System of Ancient India-by
Ghosal.
- 20 Ashok-by R. K. Mukerjee.
- 21 Ashok Edicts in New Light-by V. M.
Barma.
- 22 Ashok-by V. Smith.
- 23 Ancient History of the Deccan-by Jouve
& Dubrewil.
- 24 Arab Invasions of India-by R. C. Maju-
mdar.
- 25 Ancient Indian Colonies in the Far East
-by R. C. Majumdar.

- 26 A Forgotten Empire-by R. Lewell.
- 27 Annals and Antiquities of Rajasthan-by Todd.
- 28 Aspects of Muslim Administration-by R. S. Trivedi.
- 29 Ancient and Mediaeval Architecture in India-by E. B. Havell.
- 30 Akbar-Nama: English Translation-by H. Beveridge.
- 31 Akbar-The Great Moghal-by Smith.
- 32 Army of the Indian Moghuls-by William Irvine.
- 33 Annals of the East Indian Company-by John Blual.
- 34 Autobiography of J. Nehru.
- 35 Buddhist India - by Rhys - Davids.
- 36 Buddhist Records of the Western World -by Samuel Beal.
- 37 Bhandarkar Commemoration Volume.
- 38 Brahmo-Samaj-by Manilal C. Parekh.
- 39 Beginnings of South Indian History-by S. Krishnaswamy Iyengar.
- 40 Beginnings of Buddhist Art-by A. cher.
- 41 Cambridge History of India-by Rapson.
- 42 Chronology of Ancient India-by Sidanath Pradhan.
- 43 " " " " -by Duff.

- 44 Census Reports & Gazetteers.
- 45 Caste and Race in India-by Dr. G. S. Ghurye.
- 46 Census of India.
- 47 Script of Harappa and Mohan-Jo-Daro -by G. R. Hunter.
- 48 Corporate Life in Ancient India-by R. C. Majumdar.
- 49 Catalogue of Indian Coins-by Rapson.
- 50 Champa-by R. C. Majumdar.
- 51 Chronicles of the Pathan Kings of Delhi -by Edward Thomas
- 52 Conversion and Reconversion to Hinduism during Muslim Rule-Calcutta Review 1934.
- 53 Constitutional History of India-by A. B. Keith.
- 54 Causes of Indian Revolt-by Syed Ahmad Khan.
- 55 Dynastic History of Northern India-by H. C. Ray
- 56 Dialogues of the Buddha-by Rhys-Davids.
- 57 Dynasties of the Kali Age-by Pargitor.
- 58 Dara Sheikoh-by K. K. Kamungo.
- 59 Encyclopaedia of Religion and Ethics.
- 60 Everyday Life in Ancient India by Pad-

- 61 Early History of the 'Vaishnava' Seet-by
Rai Chaudhari.
- 62 Epic Mythology-by Hopkins.
- 63 Empire Builders of the 16th Century-by
L. F. Rushbrook Williams.
- 64 Essentials of Indian Philosophy-by M.
Hirriyanna.
- 65 Epigraphica Indo Moslemica 1911-12.
- 66 Fundamental Unity of India-by R. K.
Mukerjee.
- 67 Ferishta-by Briggs.
- 68 Fall of the Moghal Empire-by Kaene.
- 69 " " " " " " -by Owen.
- 70 " " " " Vol. I-II-III-by J. Sarkar.
- 71 From Akbar to Aurangzeb-by 'W. H.
Moreland.
- 72 Gupta Art-by Vasudev Agrawala.
- 73 Glimpses of World Histotry-by J. Nehru
- 74 Greeks in Bactria and India-by Taru.
- 75 Guide to Sanchi-by Marshall.
- 76 " " Taxilla " "
- 77 Gurjar Pratiharas-by R. C. Majumdar.
- 78 Government of India-by Ramsay Macd
nald.
- 79 Glory that was Ind.-by K. T. 'Shah.
- 80 History of Mediaeval Hindu India-
" V Vaidya.

- 1 Heritage of India - Max Muller
- 2 History of Mediaeval & Ancient India
-C V Vaidya
- 3 Hindu Civilization by Radha Kumud Mukerjee.
- 4 History of Ancient Sanskrit Literature
by Max Muller.
- 5 History of Indian Literature by Weber.
- 6 " " " " " -Winternitz
- 7 " " Herodotus - by George Rawlinson.
- 8 Hindu Law and Custom by Jolly.
- 9 Hindu Polity by Jayaswal.
- 10 Hinduism & Buddhism 3 vols. by Sir Charles Eliot
- 11 Hindu Political Theories by Ghoshal.
- 12 Hindu Revenue System by Ghoshal.
- 13 History of the Parmars by Ganguli.
- 14 Historical Inscriptions of Southern India
by Sewell & Iyengar.
- 15 Hymns of the Alvars by Hooper
- 16 Hymn of the Tamil Shaivite Saints by
King Harry & Philips
- 17 History of Fine Arts in India & Ceylon
by V K Smith
- 18 History of Indian & Indonesian Art by
A C. Kumar Swamy.

- 99 History of Indian & Eastern Architecture vol. I, II by J. Fergusson.
- 100 History of India as told by its own Historians vols. H. M. Elliot & J. Dowson.
- 101 Historical Landmarks of the Deccan by P. W. Haig.
- 102 Hampi Ruins by A. H. Longhurst.
- 103 History of Aurangzeb vol. I to V by J. Sarkar.
- 104 History of the Great Moghuls. vols. I & II, by Kennedy.
- 105 History of the Maharathas by Grant Duff.
- 106 History of the British India by P. E. Roberts.
- 107 History of the Mahratha People. 3 vols. by C. A. Kinkaid & D. D. Parsinis.
- 108 Hyder Ali & Tippu Sultan by Bowring.
- 109 History of Indian Mutiny by Charles Ball.
- 110 History of Indian Mutiny by Forrest.
- 111 History of Political thought in India (Ram Mohan to Dayanand) by B. B. Majumdar.
- 112 History of the Brahmo-Samaj by Shivanath Shastri.
- 113 Hindu Castes & Sects—Jogendranath Bhattacharya.
- 114 Indian History—R. Sanyal.
- 115 Indian Costume—Dr. G. S. Ghurye.

- 116 Indo-Aryans by Rājendra Lal Mitra.
- 117 India as known to the Ancient world by G. Banerjee.
- 118 Indian Education in Ancient and Later times by F. E. Keay.
- 119 Imperial Gazetteers of India.
- 120 Indus-Valley Civilizaion by S. R. Kohli.
- 121 Invasion of India by Alexander the Great
- by M'Crindle.
- 122 Indian Antiquities by Barnet.
- 123 Indo-Aryan Races by Chanda.
- 124 India and Java by Bijanraj Chatterjee.
- 125 Indian Cultural Influence in Combodia.
- 126 India by Al-Beruni.
- 127 Indian Sculpture by Stella Kramrisch.
- 128 Indian Architecture by E. B. Havell.
- 129 Influence of Islam on Indian culture by Tarachand.
- 130 Indian Mutiny of 1857 by Malleson.
- 131 Indian National Revolution by A. C. Mujumdar.
- 132 Journals of the Royal Asiatic Society.
- 133 Kautilya's Arthashastra - Translated by R. Shamshastri.
- 134 Kharoshti Incrptions by Sten Konow.
- 135 Krishna Dev Ray of Vijaynagar by S. K. Iyengar.

- 136 Life in Ancient India – Adolf Kaegi.
- 137 Life in the Gupta Age by R. N. Salator.
- 138 Life in Ancient India by P. P. Shrinivas Iyangor.
- 139 Local Governmet in Ancient India by R. K. Mukerjee.
- 140 Life and times of Sultan Mahammad of Ghazni by Nazim.
- 141 List of the Inscriptions of Northern India by Kielhorn.
- 142 List of the Incriptions of Southern India by Kielhorn.
- 143 Life and conditions of the people of Hindustan 1200 to 1500 by Kunwar Mahommad Ashraf.
- 144 Later Moghals, vols. I, II. by Irvine.
- 145 Malavikagnimitra – notes by B.K.Thakore.
- 146 Mediaeval India – I, II. Lane Poole.
- 147 Mohan-Jo-Darro and the Indus Civilisation by Sir John Marshall.
- 148 Manual of Indian Buddhism by Kern.
- 149 Mediaeval India by Ishwari Prasad.
 " " under Mohmmedan Rule
 by Lane Pool.
- 150 Mirate – Sikandari.
- 151 Memoirs of Baber. Translation by Mrs. A. S. Beveridge,

- 152 Muntakhab-ut-Tawarikh by Abdul Kadar of Badauni. Transltion by Ranking & Long.
- 153 Main Currents of Maratha History by Sardesai.
- 154 Moghul Administration by J. Sarkar.
- 155 Modern Indian History by Sarkar and Dutt.
- 156 Muntakhab - ul Lubab by Khafikhan.
- 157 Mohammedan India by Smith.
- 158 Making of British India by Ramsay Muir.
- 159 Mahratha & Pindari War Compiled from the General Staff, India.
- 160 Moral and Material Progress Reports—Government of India Publications.
- 161 New Light in the: most Ancient East by V. Gordon Childe.
- 162 Nalanda and its Epigraphical material by Hirananda Shastri.
- 163 Notes on the Indo-Cythians by Sylvan Levi.
- 164 Native States of India by Lee; Warner.
- 165 New Constitution of India by G. N. Joshi.
- 166 Outlines of Hinduism by F. Harold Smith.
- 167 Origin and Early History of Shaivism in South India by C. V. Narayanswamy Aiyer.

- 136 Life in Ancient India - Adolf Kaegi.
- 137 Life in the Gupta Age by R. N. Salator.
- 138 Life in Ancient India by P. P. Shrinivas Iyangor.
- 139 Local Governmet in Ancient India by R. K. Mukerjee.
- 140 Life and times of Sultan Mahammad of Ghazni by Nazim.
- 141 List of the Inscriptions of Northern India by Kielhorn.
- 142 List of the Incriptions of Southern India by Kielhorn.
- 143 Life and conditions of the people of Hindustan 1200 to 1500 by Kunwar Mahommad Ashraf.
- 144 Later Moghals, vols. I, II. by Irvine.
- 145 Malavikagnimitra - notes by B.K.Thakore.
- 146 Mediaeval India - I, II. Lane Poole.
- 147 Mohan-Jo-Darro and the Indus Civilisation by Sir John Marshall.
- 148 Manual of Indian Buddhism by Kern.
- 149 Mediaeval India by Ishwari Prasad.
 " " under Mohmmedan Rule
 by Lane Pool.
- 150 Mirate - Sikandari.
- 151 Memoirs of Baber. Translation by Mrs. A. S. Beveridge.

- 152 Muntakhab-ut-Tawarikh by Abdul Kadar
of Badauni Transition by Ranking &
Long.
- 153 Main Currents of Maratha History by
Sardesai.
- 154 Moghul Administration by J Sarker
- 155 Modern Indian History by Sarkar and
Dutt
- 156 Muntakhab-ul Lubab by Khafikhan
- 157 Mohammedan India by Smith.
- 158 Making of British India by Ramsay Muir
- 159 Mahratha & Pindari War Compiled from
the General Staff, India.
- 160 Moral and Material Progress Reports—
Government of India Publications
- 161 New Light in the most Ancient East by
V. Gordon Childe
- 162 Nalanda and its Epigraphical material
by Hirananda Shastri
- 163 Notes on the Indo-Cythians by Sylvan
Levi
- 164 Native States of India by Lee Warner
- 165 New Constitution of India by G N Joshi
- 166 Outlines of Hinduism by F. Harold Smith
- 167 Origin and Early History of Shaivism in
South India by C V. Narayanswamy
Aiyer.

- 168 Priests & Kings—Corridors of Time Series.
- 169 Prehistoric India—Shiart Piggott.
- 170 Prehistoric ancient and Hindu India by R. D. Banerji.
- 171 Psalms of the sisters by Mrs. Rhys Davids.
- 172 Political History of Ancient India by Rai Chaudhari.
- 173 Pallavas by Dubreuil.
- 174 Pandyan Kingdom by Nilkantha Shastri.
- 175 Padshah Namah by Abdul Hamid Lahori. Translation by Elliot.
- 176 Rajas and Regimes—G. G. Ganguli.
- 177 Raj Tarangini—Kalhan.
- 178 Rasmala. A. K. Forbes.
- 179 Rig-Vedic India by Avinash Chandra Das.
- 180 Religion and Philosophy of the Vedas by Keith.
- 181 Rashtrakutas and their times by Altekar.
- 182 Riyaz-us-Salat in by Gulam Hussain Salim.
- 183 Rise of the Maharatha Power by M. G. Ranade.
- 184 Rise of the Peshwas by H. L. Sinha.
- 185 Rise and Expansion of the British Dominion in India by Sir Alfred Lyall.
- 186 Rise of Bombay by J. M. Edwards.
- 187 Ranjitsingh by Dr. M. K. Sinha.

- 188 Sculpture inspired by Kalidas—C. Shiv-
rammurti.
- 189 Sanskrit Literature—Macdonnel.
- 190 Sangit of India—Atiya Bagum.
- 191 Social History of the Races of Mankind.
—A. Featherman.
- 192 Social Organization in the North East
India in Buddhas' times—R. Fick—Transla-
tion by Maitra.
- 193 South Indian Inscriptions Archaeological
Survey of India.
- 194 Sacred books of the East—Oxford series.
- 195 Some sayings of the Buddha F. L. Wood-
word.
- 196 Social & Military position of the Ruling
caste in ancient India by Hopkins.
- 197 Suvarna Dwip by R. C. Majmundar.
- 198 Studies in Pallava History by Harras.
- 199 Successors of the Satvahans by D. C.
Sircar.
- 200 Social and Political life in the Vijayna-
gar Empire. vols. I & II. by B. A. Salaltore.
- 201 Sikh Religion all vols.—Macauliffe.
- 202 Shivaji and his times by: J. Sarkar.
- 203 Studies in Mughul India by J. Sarkar.
- 204 The Dravidian Element in Indian Culture.
—Gilbert Scates.

- 205 The annals - India—Bhandarkar.
- 206 The Story of Civilization : Our Oriental Heritage—Wilt Durant.
- 207 The flight of Hanuman—C. N. Mehta.
- 208 The Indian Village Community—B. H. Baden Powel.
- 209 The Indo-Aryan Races—R. Chanda.
- 210 The Early History of Ancient India by Vincent A. Smith.
- 211 The Indus civilization by Earnest Mackay.
- 212 The Oxford History of India by V. A. Smith.
- 213 The 13 Principal Upanishads by R. E. Hume.
- 214 The Oxford Classical Dictionary.
- 215 The Indian Theatre by Ramanlal K. Yagnik.
- 216 The Song Celestial by Edwin Arnold.
- 217 The Light of Asia " " "
- 218 Travels of Fa Hien by J. Legge.
- 219 The Discovery of India by J. Nehru.
- 220 The Industrial Arts of India by G. C. M. Birdwood.
- 221 Theism in Mediaeval India by Carpenter.
- 222 Tamils 1800 years ago by V. Kanak -
Sibhai Pillai.
- 223 Travels — Marco Polo.

- 224 Travels of Ibn Battuta.
- 225 Tarikh—Ferishta by Briggs.
- 226 Travels in India by Tavernier.
- 227 Travels in the Moghal Empire by Barmer.
- 228 Theory and Practice of Social Service in India by K. M. Munshi.
- 229 The foundations of Indian Culture—Shree Aurobindo.
- 230 Udayagiri Khangiri Cave Inscriptions—by Barns.
- 231 Vedic Index—by A. A. Macdonell & A. B. Keith 2 Vols.
- 232 Vedic Mythology—by Macdonell.
- 233 Vaishnavism, Shaivism & minor religious systems—by R. G. Bhandarkar.
- 234 Shakasthan—by F. W. Thomas.
- 235 Vakataka Dynasty of Berar—by Smith.
- 236 Vaishnavite Reformers of India—by Rajgopal Chariar.
- 237 Voyages—by Hawkins.
- 238 Village Government in India—by John Mathai.
- 239 Vaishnavism in Gujarat—Prof. Thuthi.
- 240 અગત્યની ચિત્રકલા - ગુલામખાન-ની.
- 241 ઇતિહાસના સમયનું દિવ - સવાજી સાહિત્યમાળા.
- 242 ઉત્તર દિલ્હીના સંગીતની સંક્ષિપ્ત ઐતિહાસિક સમીક્ષા
-શતબ્દ.

- 243 ઉત્તર હિંદુસ્તાની સંગીતનો ઇતિહાસ - વિભુકુમાર દેસાઈ.
 244 ગુજરાતમાં સંગીતનું પુનર્જીવન - પુરુષોત્તમ ના. ગાધી.
 245 ગાનાચાર્ય માલા - મૂલાધાર મિનાખા વ્યંકજી.
 246 નાદલહરી - ગણપતરાવ બર્વે.
 247 મધ્યકાલીન ભારતીય સંસ્કૃતિ - ગૌરીશંકર ઓઝા.
 248 મધ્યકાલનો સાહિત્યપ્રવાહ - સાહિત્યસંસદ.
 249 મેગરિથનીસના સમયનું હિંદ - સયાજી સાહિત્યમાળા.
 250 પૃથ્વીનો ઇતિહાસ - સયાજી સાહિત્યમાળા.
 251 બૌદ્ધદર્શન - રાહુલ સંકૃત્યાયન.
 252 ભાગ્યવીર વેષમૂળા (હિંદી) - ડૉ. મોતીચંદ્ર.
 253 વૈદિક સંપત્તિ (હિંદી) - રઘુનંદન રામા.
 254 હિંદુ વેદધર્મ - આનંદશંકર કુન.
 255 હિંદુસ્તાનમાંના જુદા જુદા શક - સયાજી સાહિત્યમાળા.
 256 જી એન સંગ - સયાજી સાહિત્યમાળા.
 257 સંસ્કૃતિ અને ભૂગોળ (હિંદી) - હીસલાલ વર્મા.
 258 સંગીતશાસ્ત્ર - નરથુગમ શુક્લ.
 259 સંગીતાદિત્ય - આદિત્યગમ.
 260 સંગીતપ્રકાશ - પ્રભાત દેવજી.
 261 સંગીતનિર્મિતામણિ - મૂલજી જ્યેષ્ઠરામ વ્યાસ.
 262 Orion - B. G. Tilak.

ભારતીય સંસ્કૃતિ

વિષયસૂચિ

અકબર,	૨૩૫	પ્રજ્ઞ,	૯૧
—સંસ્કારવીર,	૨૩૭	—શાસ્ત્રમાં 'આવર્તન',	૯૧
—તો સમન્વયમાર્ગ,	૩૫૪	અશ્વધૌષ	૧૬૫
—પછી,	૩૫૫	અસુર—સંસ્કૃતિ,	૬૨
—અને તાનસેન,	૪૯૪	—સામ્રાજ્ય,	૬૨
અમીર ખુશરૂ અને		—ગ્રીષ્માં નાકવાળા,	૮૨
ભારતીય સંગીત,	૪૯૩	—સુર નહિ તે,	૧૨૧
અજંતા,	૩૮૬	આનંદપાલ,	૨૧૦
અનુમાન—મૂળનું શોધન,	૪૭	—યુદ્ધમાં જૂલ,	૨૧૧
અલમગુદી, મુસાફર,	૨૦૧	આન્ન, મહારાજ્ય,	૧૬૬
અલ્લાહીદીન ખીલજી,	૨૨૨	આરણ્યક,	૧૦૯
અવશેષો—પ્રાગૈતિહાસિક,	૪૬	આર્થિક—સંસ્કૃતિ	૨૭
અવસ્થા, પાગસી, ધર્મમય,	૯૧	—આયોજનનાં આર તત્ત્વો,	૨૮
અશોક,	૧૫૪	આર્ય—અનાર્ય,	૧૨૧
—આકત્રીસ શિલાલેખો,	૧૫૬	—અસુર યુદ્ધો,	૮૪
—અને બૌદ્ધમાર્ગ વિસ્તાર,	૩૦૭	—પરદેશી ?	૮૪
—રત્ન,	૪૦૯	—યુગોપીય પ્રજા,	૮૭
અસહકાર,	૨૯૮	—આદિ નિવાસસ્થાન,	૮૮
—નૈતિક તત્ત્વ,	૨૯૯	—પ્રથમ ભાગતપ્રવેશ,	૬૨, ૧૩૮
અધ્યયયન, કુમારચુખ્તનો,	૧૭૫	—રિચસ્તા,	૨૯
—તો ઉપયોગ કરનારી		—વ્યાપાર,	૧૦૩

—ટપાલ વ્યવસ્થા,	૨૨૬	નંદી—ખલપૂર્ણ આકૃતિ, ૫	
—ફિરોજશાહ,	૨૨૭	પરમારો,	૨૦૩-૧૧
તેમૂર,	૨૨૮	—મુજ 'પૃથિવીવલ્લભ',	૨૧૧
તોરમાણ,	૧૭૮	પદ્મવો, કાંચીના,	૧૬૪
—પુત્ર મિહિરગુલ,	૧૭૮	પશ્ચિમ એશિયાનો સંપર્ક,	૬૨
દર્શન-સૂત્રો	૧૨૧	પ્રભાકરવર્ધન, ચાણેશ્વરનો,	૧૮૦
—ધ્વ,	૧૨૧	પાકિસ્તાન,	૫૪૬
દ્રવિડ,	૬૬	પાટલીપુત્ર, પટણા,	૧૪૮
દારા શિકોહ,	૨૪૧	પાણિનિ,	૧૧૫
દારકા,	૧૩૫	પાણીપત,	૨૫૩
ધર્મ—નાં મૂળ,	૩૧	—અહમદશાહ દુરાની,	૨૫૩
—પ્રેરક આશ્ચર્યો,	૩૩	પાપાણ્યયુગ—પ્રાચીન,	૬
ધર્મમાર્ગોનું સહજીવન,	૩૨૦	—પ્રવૃત્તિ,	૭
ધાતુ—ની શોધ,	૮	—નૂતન,	૭
—અયસ, (લોખંડ)	૬	પ્રાણીઓ—કલ્પિત,	૭૧
—ના સિક્કા,	૨૮	—વૃષભ,	૭૧
નગરો—આબાદીનાં સૂચક,	૬૨	પાલવંશ,	૧૬૧, ૨૧૦
—નગરસંસ્કૃતિ,	૮૦	—સ્થાપક ગોપાલ,	૧૬૧
નાગલંદ, ગુર્જર,	૧૬૧	—મહીપાલ,	૨૧૦
નાણું—વ્યાપારનું માધ્યમ,	૨૭	પ્લાસી (પલાશી),	૨૫૬
—'મૂડી' શબ્દ,	૨૭	પિંગળ,	૧૧૫
—સિક્કા,	૨૮	પુરુષ—નું મહત્ત્વ,	૨૬
—વેદકાળમાં,	૧૦૩	—પિતૃદેવસ્થ સમાજરચના,	૩૦
ગાય, ચલણી નાણું,	૧૦૪	પૂજા—મૂર્તિની,	૩૧
૨શાહ,	૨૫૧	—પ્રાણીમાં દેવત્વ,	૩૧
શવિદ્યા,	૫૭	—પિતૃઓમાં દેવત્વ,	૩૨
—દ્વંશ,	૧૪૮	—વીરની,	૩૨

—મહાવ્યાપક ઈશ્વરની,	૩૨	ભાગતીય જૂઓળ,	૩૨૬
પેષા, મુખ્ય પ્રાસન,	૨૧૧	ભારતીય મનુદિ,	૫૧૩
પૂતીનો જન્મ,	૨	ભારતીય મનુદદ,	૫૦૬
પૂતીરાજ ચૌદાણ,	૨૧૩	ભાગતીય સંસ્કૃતિ,	
—'પૂતીરાજ ગમે',	૨૧૪	—જાનપલ્લ,	૩૬
—'પૂતીરાજ વિજય',	૨૧૪	—જોડાવિધ્ય અને	
હાદિયાન, ચીની મુખાર,	૧૭૬	ભાગતીય,	૬૩
બદામીના નાતુકો,	૧૬૫	—એકના રથાપસમાં હાથો,	૧૬૨
—સમ્રાટ પુલકેશી,	૧૬૫	—ના ત્રણ મદાન દોળ,	૨૧૭
બગવો, સત્તાવનનો	૨૮૩	—વ્યાપક અમર,	૫૧૦
બદમની વંશ,	૨૨૬	—ને લાગેલો ધસારો,	૫૨૦
બદાદુરસાદ (અંગ),	૨૫૭	—નો મજલવીવટ,	૫૩૨
બાલખમધો,	૧૦૮	ભાગ	
બાલખ-સત્રિય અપડો,	૩૧૪	—સંસ્કૃતિનો મોલો પાથો,	૩૪
બાલી ટાપુ—દિંદુમદિરો,	૭૩	—જોમાતી,	૩૪
બુદ્ધ-મદાવીરનો જન્મ,	૧૪૬	—સિપિ,	૩૪
બેનરજી, આર. ડી.,	૫૬	—જૂમખાંતી મોલ,	૮૬, ૧૩૭
બે રાજધાની,	૬૧	—સંગ્રહરજકપ,	૮૮
બોદમત—ની અસર,	૩૦૪	—નકશો,	૬૦
—ઝોટ,	૩૨૮	—વૈદિક,	૧૧૩
—ભારત બદાર જીવન્ત,	૩૩૨	—જોકલાયા,	૧૧૧
ભગવો ઝડો,	૨૪૭	—પ્રાકૃત,	૧૧૩
ભક્તિમાર્ગો,	૩૧૪	—સાહિત્યની,	૧૧૪
ભગવદ્ગીતા,	૩૧૫	જૂરચના—ભારતની,	૪૧
ભવશૂતિ,	૧૮૬	—જોડવાના,	૪૨
ભારત—ની જાતિઓ,	૫૨	જૂસ્તર—યુગક્રમ,	૪
ભક્તિમાર્ગ અને સંગીત,	૪૬૫	—સાચી જુસકુટ,	૫૮